

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
№1 (52), 2017**

Алматы, 2017

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(52), 2017

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **У.М. Джолдыбаева,**

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева,**

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2017

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 06.04.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 42,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 62.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Ташенев М.Ж. Конституционная реформа в Казахстане – основа демократизации и экономического роста.....	3
Tashenev M.Zh. Constitutional Reform in Kazakhstan - Basis for Democratization and Economic Growth	
Nesipbayeva K.R. Main stages of political and economic development of Kazakhstan.....	9
Несіпбаева К.Р. Основные этапы политико-экономического развития Казахстана	
Асанова Б.С., Раймбекова М.Т. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының кітап баспа ісін ұйымдастырудағы қызметі.....	12
Assanova B.S., Rayymbekova M.T. Activity of the Kazakh intelligentsia in the 20-30 th years of the XX century in the organization of book printing	
Абдирасилова З.С. Сауда саласындағы кәсіпкерліктің дамуы (Қазақстанның Оңтүстік аймағы материалдары бойынша XIX ғ. 60 ж. – XX ғ. 20 жж.).....	20
Abdirasilova Z. S. The development of entrepreneurship in the sphere of trade (On materials of the southern Kazakhstan 60-ies of the XIX century - 20-ies of XX century)	
Aldasheva A.A. History of tourism development in Kazakhstan.....	25
Алдашева А.А. История развития туризма в Казахстане	
Абикенова Г.Е. Алматы - еліміздің алғашқы ғылымы мен мәдениетінің ошағы (газет материалдары негізінде).....	28
Abykenova G.E. Almaty is the country's first center of science and culture (on the bases of the newspaper article)	
Бегалиева А.К., Амирханов М.Б., Ахметжанов Д.Г. Политика «Военного Коммунизма» и Новой Экономической Политики: сравнительный Анализ.....	32
Begaliyeva A.K., Amirhanov M.B., Akhmetzhanov D.G. Policy of military communism and new economic policy: comparative analysis	
Бижигитова К.С. Законодательная база землепользования в Семиреченском казачьем войске (вторая половина XIX-начало XX вв.).....	37
Bizhigitova K.S. The legislation of land use in Semirechensky cossack army (the second half of XIX-beginning of the XX centuries)	
Козгамбаева Г.Б. Депортация азербайджанцев в Казахстан.....	40
Kozgambayeva G.B. The deportation of azerbaijanis in Kazakhstan	
Қозыбақова Ф.А. Сталиндік астық дайындау науқандарының Қазақстандағы салдары.....	44
Kozybakova F. Consequences of the Stalin campaign on the purveyance of forage in Kazakhstan	
Сұлтанғалиева Г.С., Маликов Б.У. Сырдария облысының Қазалы уезінде болыстық құрылымның құрылу ерекшеліктері.....	49
Sultangaliev G.S., Malikov B.U. Features of the formation of the volost's system in Kazalinsk district of Syrdarya region	

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№1(52), 2017

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**
(ответ. секретари),

д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(США),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),

д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),

д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),

д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),

д.и.н., проф. **К.Р. Несипбаева**,
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),

д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2017

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 06.04.2017.
Формат 60x84 1/8.
Объем 42,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 62.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Нурбаев Ж.Е. Некоторые аспекты институционального структурирования русской православной церкви на территории Степного края.....	54
Nurbayev Zh.E. To the proliferation of Protestant denominations in the territory of Northern Kazakhstan (second half of XIX - beginning of XX centuries)	
Ысқақ А. С. 1920-жж. кеңестік мемлекеттік-партиялық бақылау жүйесі.....	60
Yskak A. The Soviet system of state-party control in the 1920 s	
Сармурзина Н. Жер тағдыры – Ел тарихы.....	65
Sarmurzina N. The fate of the earth - History of the people	
Төлебаев Т.Ә., Абиқенова Г.Е. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстандағы шағын және орташа бизнес.....	69
Tulebaev T.A., Abykenova G.E. Small and midsize businesses in Kazakhstan in the second half of XIX and beginning of XX of century	
Оспанова Р.Р. Ашаршылықтың алғашқы кезеңі – 1921-1922 жылдардағы Семей өңірінің жағдайы.....	72
Ospanova R. R. The situation of the Semipalatinsk region in the first period of hunger – 1921-1922.	

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

Алдашева А.А. Зарождение и развитие международного туризма Казахстана.....	76
Aldasheva A.A. The origin and development of international tourism of Kazakhstan.	
Оспанова А. А. Екінші Крест Жорығы тарихы.....	79
Ospanova A. The second crusade	
Идрышева Ж.Қ. Данияда көші-қон үрдісінің қалыптасуы мен дамуы.....	83
Idrysheva J. K. The establishment and development of the migration process in denmark	

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

Базаров Е.Т. «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымының әлеуметтік компонентасы мәселесіне.....	88
Bazarov E.T. On the question of the social component of the concept of "national security"	
Amirbek A., Zhanaltay Zh. The Prospects of the Russian Labor Market.....	91
Амирбек А., Жаналтай Ж. Ресей еңбек нарығының келешегі	
Amirbek A., Zhanaltay Zh. The Effects of Depopulation in Russia to its Labor Market.....	94
Амирбек А., Жаналтай Ж. Ресейдегі халық санының азаюының еңбек нарығына әсері	
Еңсенов Қ. Қазақстандағы этносаралық келісім және тұрақтылық (1991-2017 жж.).....	98
Yensenov K.A. Inter-ethnic tolerance and stability in Kazakhstan (1991-2017 уу.)	

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№1(52), 2017

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Zholdybayeva U.M. *candidate of
historical sciences, associate professor,*

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin *professor, PhD (USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdihakap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2017

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 06.04.2017

Format 60x84 1/8.

Volume 42,75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 62.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

- Ерімбетова Қ.М.** Жаһандық дағдарысқа қарсы қазақстанның экономикалық әлеуеті (2000-2010 жж.)..... 103
- Erimbetova K.M.** Global anti-crisis the economic potential of Kazakhstan (2000-2010 yy.)
- Джолдыбаева У.М.** Орталық Азиядағы шекарааралық экологиялық проблемалардың маңыздылығы және оларды шешу мәселесі..... 109
- Joldybaeva U.M.** The issue of the importance of cross-border environmental problems and their solutions in Central Asia
- Калыш А.Б.** Новое и традиционное в хозяйственной деятельности в семьях Казахстана..... 114
- Kalysh A.B.** New and traditional in economic activity of rural families of Kazakhstan
- Mukan Saken** The influence of “Oil factor” in decision-making process in oil-producing countries during the cold war..... 117
- Мукан С.** Влияние «Нефтяного фактора» в процессе принятия решения в нефтедобывающих странах в период холодной войны
- Телеуова Э.Д.** Білім зияткерлік меншік ретінде: талап пен сұраныс..... 121
- Teleuova E.D.** Knowledge as the basis of intellectual property
- Қозғамбаева Г.Б., Егізбаева М.К.** Моңғолия казактарының дәстүрлі шаруашылығы..... 124
- Kozgambayeva G.B., Yegizbaeva M.K.** Traditional economy of kazakhs of Mongolia
- Саудабекова Э.К., Такижбаева Н.З.** Профессиональная компетентность преподавателя и таксономия Блума в процессе внедрения инновационных технологий в систему образования..... 128
- Saudabekova E.K., Takizhbayeva N.Z.** The professional competence of the teacher and Blum's taxonomy in the course of introduction the innovative technologies in education system
- Қартабаева Е.Т.** Түркі әлемі интеграциясы: тарихы мен қазіргі жағдайы..... 134
- Kartabayeva E.T.** The integration of the Turkic world: history and current status
- Шұкыжанова А.Н.** XX ғасырдың 20 жылдарындағы Орталық Азияның ұлттық территориялды межеленуі..... 138
- Shukyzhanova A.N.** National-territorial delimitation of Central Asia in 20s of xx century
- Халидуллин Ғ., Аташ Б.** Арғы тарихты объективтілік тұрғыдан түйсінудің әдіснамалық бағдарларындағы кейбір мәселелер..... 146
- Khalidullin G., Atash B.** Some problems of an objective understanding of the background and evolution of mankind

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Альжанова Э.Е., Оспанова А.А.** Алаш қайраткерлерінің дін мәселесіндегі ұстанымдары..... 152
- Alzhanova E.E., Ospanova A.** Positions Of Alash Figures On Religious Issues

Nuskabay P.N., Kozhabekova Zh.B., Raymbekova M.T., Suinova A.T. The Views of English Historians in the Second Half of the Nineteenth Century on Issues in Agrarian History	157
Нускабай П.Н., Кожабекова Ж.Б., Райымбекова М.Т., Суйнова А.Т. XIX ғасырдың II-жартысындағы ағылшын тарихшыларының аграрлық тарих мәселелеріне көзқарастары	
Жанбосинова А.С. Ликвидация кулачества как класса на материалах ГАВКО.....	162
Zhanbosinova A.S. Elimination of the kulaks as a class On materials SJSFTC	
Ибрагимова М.Н., Тилеужанова Г.Т., Сапаева Г.Е. Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йездидің «Зафар-наме» шығармасы – ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі.....	168
Ibragimova M.N., Tileuzhanova G.T., Sapaev G.E. «Zafarname» by Sharaf ad-Din Ali ibn Shaikh Hodji Iyezdi	
Ибрагимова М.Н., Тилеужанова Г.Т., Сапаева Г.Е. «Му'изз ал-ансаб»шығармасын зерттеудің кейбір мәселелері.....	172
Ibragimova M.N., Tileuzhanova G.T., Sapaev G.E. «Mu'izz al-ansab»	
Кудайбергенова Ж. Букейханов А.Н. о проблемах переселения и аграрной политике самодержавия в начале XX в.....	176
Kudaibergenova Zh. A.N. Bukeyhanov about the problems of migration and the agrarian politics of self-degrading at the beginning of the XX century	
Напил Базылхан Шыңғыс қаған орнатқан Моңғол империясының ресми мөріндегі мәтіні мәселесіне (Күйік қағанның жарлықты хаты, 1246 жылы).....	181
Napil Bazylhan Questions of the official text of the Mongolian Empire's stamp created by Genghis Hagan (YarlikGiiyuk Hagan, 1246)	
Уразбаева А.М., Бейсекеева З.Б. Әлихантану қазақ интеллигенциясының тарихын зерттеудің бағыты.....	186
Urazbayeva.A.M., Beisekeyeva Z.N. The studying A.Bokeyhanov's works and life is the direction in the study of the history of the Kazakh intelligentsia	
Шаяхметов Н., Омирбекова Ж. К вопросу междисциплинарного подхода в этноэкологических исследованиях.....	191
Shayahmetov N., Ovirbekova Zh. The question of an interdisciplinary approach in ethnoecological research	
Қожа М.Б., Әмзе Н.Н. Ясауи кесенесі туралы ағылшын тіліндегі кейбір еңбектер.....	197
Kozha M.B., Amze N.N. Some works about the monument of Yasau in english.	
Төлебаев Т.Ә., Абикенова Г.Е. Капиталистік өндіріс тарихына жаңа көзқарас қажет.....	201
Tulebaev T.A., Abykenova G.E. New look to history of capitalist production	

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Ақымбек Е.Ш. Шу-Талас өңірлеріндегі орта ғасырлардағы жүзім шаруашылығы.....	206
Akymbek Y. Medieval Viticultures of Shu-Talas valley	

Аширбекова Ж.Б., Мұқан Ә.Б. Ежелгі Тараз қаласы көшпенділер өркениетінің тарихи ордасы.....	212
Ashirbekova Zh.B., Mukan. A.B. The ancient city of Taraz historical center nomadic civilization	
Әділханова Ж.С., Арыстанбекова Қ.Д. Бесік жырының қазақ этномәдениетіндегі маңызы	221
Adilkhanova Zh., Arystanbekova K. D. The importance of the cardle-song in the kazakh ethnoculture	
Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е. Рахат елді – мекені маңындағы ескерткіштерде 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазбалардың қазіргі ахуалы мен зерттелу мәселелері.....	224
Bexeitov G.T., Ospanov E.B., Satayeva B.E. Current condition and research problems of archaeological excavations were made in the monuments of near the location– rakhat in 2015	
Бейсегулова А.К., Солтиева Б.Ш. Қазақ диаспорасының материалдық мәдениетіндегі ерекшеліктері.....	230
Basigalova A. K., Satieva B. Sh. Features of the material culture of the Kazakh Diaspora	
Дубягина Е. Памятник Бозшаколь древней горнодобывающей промышленности Казахстана.....	235
Dubyagina E. Monument Boschekul ancient mining industry in Kazakhstan	
Қартабаева Е.Т., Дүйсеке С.Қ. Орталық Азиядағы ислам факторы күшеюінің алғышарттары.....	239
Kartabayeva E.T., Duiseke S.K. Background amplification of the Islamic factor in Central Asia	
Саткенова Ж.Б., Нусупбаева С.А., Шанбаева Ұ.С. Қазақ және қырғыз тілдерінің тарихи тамырластығы.....	243
Satkenova Z.B., Nusupbaeva S.A., Shanbaeva U.C. Historical roots of the Kazakh andKyrgyz languages	
Солтиева Б.Ш., Бейсегулова А.Қ. Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы жүзіктің түрлері мен семантикасы.....	247
SoltievaB.Sh., BeysegulovaA.K., Types and semantics of the Kazakh rings as jewelry	
Исхан Б.Ж., Оспанова Б.Р. Қазақ тілінің өзіндік ұлттық ерекшеліктері.....	251
Iskhan B.J., Ospanova B.R. National features of the Kazakh language	

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

Assymova D.B. Features of the use of innovative methods in the classroom teaching of history in universities.....	257
Асымова Д.Б. Педагогикалық университеттердегі тарихты оқыту сабағында инновациялық әдістерді қолданудың ерекшелігі	
Джайнакбаева Г.Т. Формирование ключевых компетенций учащихся на уроках истории.....	262
Jainakbayeva G.T. The formation of key competences of pupils on the lessons of history.	

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Абикенова Г.Е. Алаш зиялысы Телжан Шонанұлы және қазақ жері мәселесінің тарихы.....	268
Abykenova G.E. Alash leader Telzhan Shonanuly and the history of the problem of Kazakh lands	
Ақупова А.Р. Emperor Justinian I and Byzantine Empire.....	273
Ақынова А.П. Византия империясы және император Юстиниан I	
Бексейтов Г.Т., Оспанов Е.Б. Биография, общественная деятельность и научный путь Х.А. Алпысбаева.....	277
Bexeitov G.T., Ospanov E.B. Biography, social activities and scientific way H.A.Alpysbaeva	
Баймаханова Ж.А. Юань империясының негізін қалаушы – Құбылай хан.....	281
Baimakhanova Zh.A. Kublai Khan - founder of the Yuan Empire	
Қозғамбаева Г.Б. Шығыс Түркістанның тәуелсіздігі жолында күрескен - Оспан батыр.....	284
Kozgambayeva G.B. A fighter for independence of east turkestan is batyr Ospan islamuly	
Сайлауқызы А. Алаш ардақтысы, көсемсөз шебері Мұстафа Шоқайдың демократиялық журналистикасы.....	287
Sailaukyzy A. Democratic journalism of MoustafaChokay	
Нурмолдин С.Ж. «Күй пірі – Байжігіт».....	293
Nurmoldin S.Zh. "Bayzhigit – the patron kui"	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Абаган А.М. Жизнь и деятельность членов Туркестанского кружка любителей археологии.....	297
Abagan A.M. Turkestan's circle archeology amateurs' life and activities.	
Арапов Ж.М. Ethnical preconditions of Alash and Kazakh community.....	301
Арапов Ж.М. Алаш және Қазақ қауымдастығының этникалық алғы шарттары	
Ахмадиева Ж.Қ. Ғасырлар тоғысындағы қазақ халқының мәдени құндылықтары.....	305
Akhmadieva Zh. Cultural values of the Kazakh people at the turn of the centuries	
Андарбаев М.Б. Обычное право казахов в трудах Н.И.Гродекова.....	311
Andarbaev M.B. The customary law of the Kazakhs in the writings of N. I.Grodekov	
Ауталипова А.Е. Лепсі уезі тұрғындарының күнделікті өмір тарихынан.....	315
Autalipova A.E. The daily life of the population of the Lepsinsk district	
Асилбеков Е. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің басталуы мен барысы.....	322
Asilbekov E December events in Kazakhstan: causes and consequences	

Аскарова Г.А. От Алаш Орды к Независимости Казахстана.....	325
Askarova G.A. From Alash Orda to Kazakhstan's Independence	
Әбдіхалық Т. Ақмола уезіндегі болыстардың әкімшілік құрылымындағы құрамдық өзгерістер (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы).....	330
Abdikhalyk T. Akmolá's uezd (the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century): changing the number of volosts and administrative structures	
Бекішева Ж. Экономические отношения Казахстана и Великобритании.....	337
Bekisheva Zh. Economic relations of Kazakhstan And Great Britain	
Боранбекқызы А. Көшпелілердің мемлекеттік құрылымдары жөніндегі пікірлер.....	341
Boranbekkyzy A. Some analyzes about the government structures of nomads	
Бериков Е.Б. Дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте қазақстан тарихын таныту әдістері: проблемалары мен классификациясы.....	346
Berikov Y.B. Methods of presentation of the kazakhstan history into the world communicative space: problems and classifications	
Белялова А.Е. Символический образ Казахстана в средствах массовой информации Турции и печатных изданиях, 2000-2015 гг.....	350
Belyalova A. E. Kazakhstan's Symbolic Image in Contemporary Turkish Mass Media and Books, 2001-2015.	
Бабаханова Э. Қазақстан Республикасының Ұлан Ұлттық гвардиясының құрылуы мен қалыптасу тарихынан.....	355
Babakhanova E. History of the National Guard Ulan	
Дюсупов Ш.К. Трансформация внешней политики Турции с 2010 года.....	358
Dyusupov SH.K. Transformation of Turkish foreign policy since 2010	
Дюсупов Ш.К. Неоосманизмво внешней политики турции.....	362
Dyusupov Sh.K. Neo-ottomanism in turkish external policy	
Дүйсекова Г.Қ. IX-XII ғғ. түркі тайпаларының көші-қон қозғалыстары: себептері және бағыттары.....	367
Duisekova G.K. Migration movements of Turkic tribes in the IX-XII centuries .: reasons and directions	
Исламбекқызы Ж. Жалағаш ауданы тұрғындарының өміріндегі емдеу-сақтандыру мекемелерінің қызметі (1965-1991 жылдар).....	371
Islambekkyzy Zh. Health care institutions' activity in the life of the population of Dzhalagash district (1965-1991)	
Зәкірова Ә.О. Монғолия қазақтарының тарихи Отанына оралуы мен бейімделу мәселелері (Алматы облысы Кербұлақ ауданының материалдары негізінде).....	375
Zakirova A.O. Questions of repatriation of Kazakhs from Mongolia and adaptation on the Historical homeland (on the materials on Kerbulakkskyi raion of Almaty oblast).	
Қазыбекова Қ.С. Жәңгір және Тәуке хандар тұсындағы қазақ-жоңғар қатынастары.....	380
Kazybekova K.S. Kazakh-Jungar relationship between the board Zhangir and Tauke Khan	
Mensitova G.I. The maid-virago as a rich model of sociocultural range typology of turkic medieval society.....	384

Менситова Г.И. Дева – воительница как яркий образец типологии социокультурного ряда тюркского средневекового общества	
Сүлейменов А.Б. XIX ғасырдағы полковник Н.М. Изразцов деректеріндегі жетісу казактарының отбасылық әдет-ғұрыптары.....	388
Suleymenov A.B. Family traditions and customs kazakhs region zhetysu XIX century in the materials colonel N.M. Izraztsov	
Саврамбаев А.Т. Алматы қаласының этнодемографиялық ахуалы (тәуелсіздік жылдары).....	392
Savrambayev A.T. Almaty ethno-demographic situation (independence)	
Серікқызы А. Орыс Географиялық Қоғамына мүше болған қазақ зиялыларының ғылыми қызметі мен көзқарастары.....	396
Serikqyzy A. Scientific activities and views of the kazakh intellectuals as a member of the russian geographical society	
Садвакасов И.М. Неопантюркизм и неоосманизм во внешней политике Турции.....	400
Sadvakassov I.M. Neopanturkism and Neootomanism in the Foreign Policy of Turkey	
Төлегенов А.К. Ортағасырлық Қастек қаласының металл бұйымдары.....	405
Tulegenov A.K. Hardware medieval settlement kastek	
Рахимова А. А. Семей ерлер прогимназиясы мен гимназиясы тарихынан (1876-1917 жж.).....	409
Rakhimova A A. From the history of the Semipalatinsk men's progymnasium and gymnasium (1876 – 1917 yy.)	
Рыскильдинова Д.Б. Обучение предмета «История» с использованием мобильных планшетов.....	416
Ryskildinova D.B. Teaching of "History" with the use of mobile tablets	
Utegenova I.M. On the question of the russian population of kazakhstan for 25 years of independence.....	419
Утегенова И.М. К вопросу русского населения Казахстана за 25 лет независимости	
Шахаманова Ф.Е. Оқушының дарындылығын дамыту.....	423
Shakhamanova F.E. The development of student's talent	
Шаганбаева А. Астана қаласының қалыптасуы мен даму тарихынан.....	427
Shaganbaeva A. From the History of Astana	
Тұрлыбай Б.С. Ағылшын реформациясының басталуы және ерекшеліктері.....	431
Turlybay B.S. The beginning of the english reformation and features	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 378.016:94(574)
МРНТИ 03.01.11

М.Ж. Ташенев¹

¹доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
КазНУ им. аль-Фараби E-mail: tashenevm@mail.ru

КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕФОРМА В КАЗАХСТАНЕ – ОСНОВА ДЕМОКРАТИЗАЦИИ И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Аннотация

В статье рассматриваются социально-экономическая и политическая ситуация в преддверии конституционной реформы по перераспределению полномочий между ветвями власти. Автор обращает внимание на взаимовлияние конституционного процесса и экономики на примере Франции и Казахстана. В Казахстане конституционная реформа и третья промышленная модернизация объявлены одновременно. Реформа позволит повысить роль правительства и Парламента согласно концепции «Сильный Президент-Авторитетный Парламент-Подотчетное правительство». Автор делает анализ поправок в нормы, регулирующие законотворческий процесс и право законодательной инициативы Президента РК. В статье рассматривается историческое значение конституционной реформы и ее позитивные последствия для укрепления государственности, экономического роста в свете новых глобальных вызовов ближайшего времени.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, конституционная реформа, перераспределение полномочий между ветвями власти, модернизация, законодательная инициатива, Президент

Аңдатпа

М.Ж. Ташенев¹

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: tashenevm@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМА – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨРЛЕУ МЕН ДЕМОКРАТИЯЛАНУ НЕГІЗІ

Мақалада, билік тармақтарын қайта бөлу туралы конституциялық реформа қарсаңындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай қарастырылады. Автор Қазақстан мен Франция мысалында конституциялық реформа үдеріс пен экономиканың өзара ықпалдастығына ерекше назар аударады. Қазақстанда конституциялық реформа және үшінші өнеркәсіптік модернизация бірдей жарияланды. Реформа «Мықты Президент - Беделді Парламент - Есеп беруге міндетті Үкімет» концепциясына сай өкімет пен Парламенттің беделінің өсуіне ықпал етеді. Автор, заң шығарушылық үдерісті және ҚР Президентінің заң шығарушылық құқын реттеуші ережеге енгізілген түзетулерге талдау жасайды. Мақалада конституциялық реформаның тарихи маңызы мен оның мемлекеттілікті, экономикалық өсімді нығайтудағы оң әсері қарастырылады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы конституциясы, конституциялық реформа, билік тармақтары арасында өкілеттілікті қайта бөлу, модернизация, құқықтық белсенділік, Президент

Abstract
Tashenev M.Zh.¹

CONSTITUTIONAL REFORM IN KAZAKHSTAN - BASIS FOR DEMOCRATIZATION AND ECONOMIC GROWTH

The article examines the socio-economic and political situation on the eve of the constitutional reform on redistribution of powers between branches of government. The author draws attention to the interaction of the constitutional process and the economy on the example of France and Kazakhstan. In Kazakhstan, the constitutional reform and the third industrial modernization have been announced at the same time. The reform will enhance the role of the Government and the Parliament in accordance with the concept of "The Strong President – The Authoritative Parliament - The Accountable Government". The author makes an analysis of amendments to the rules governing the legislative process and the right of legislative initiative of the President of the Republic of Kazakhstan. The article examines the historical significance of the constitutional reform and its positive impact on the strengthening of statehood, economic growth in the light of the new global challenges of the near future.

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan, the constitutional reform, the redistribution of powers between branches of government, modernization, legislative initiative, President

Конституционная и промышленная модернизации в Казахстане – Стратегический ответ новым вызовам времени

За 25 лет независимости Казахстан успешно провел социально-экономические и политические реформы, стал полноправным членом международного сообщества. В то же время необходимо думать и о том, «как реагировать на глобальные и региональные вызовы, которые неизбежно поставит грядущая история перед нами» [1, с.1].

Мир изменился и меняется на наших глазах очень быстро, Казахстан находится в новых экономических и политических реалиях, которые не имеет права игнорировать.

Президент Республики Казахстан, Лидер нации Назарбаев Н.А. в январе 2017 года обнародовал **проекты двух модернизаций: экономической и политической**. Обе эти инициативы дополняют друг друга и служат долгосрочным целям развития. Только так Казахстан сможет достичь основной цели «Стратегии – 2050» – вхождения страны в 30 самых развитых государств мира.

За 25 лет существования независимого Казахстана в целях возрождения экономики и стабилизации экономического роста Президентом были инициированы две экономические модернизации – в 1992 г. и в 1996, которая была завершена к 2012 году. За это время объем национальной экономики вырос с 1,7 трлн тенге в 1997 году до 28 трлн тенге в 2011 году. Объем ВВП страны возрос более чем в 16 раз. С 1999 года ежегодный прирост ВВП Казахстана составил 7,6% и обогнал в этом плане многие передовые и развивающиеся страны мира. При этом ВВП на душу населения вырос более чем в 7 раз – с 1500 долларов в 1998 году до 12 тыс. долларов в 2012 году [2, с.1].

Кроме того, была успешно реализована первая государственная программа форсированной индустриализации в 2010-2014 гг., и принята вторая программа индустриально-инновационного развития на 2015-2019 годы, в результате которых были построены новые заводы, фабрики с новейшим оборудованием и технологиями, привлечены крупные инвестиции в сферу обрабатывающей промышленности, страна стала выходить из сырьевой зависимости, делая акцент на диверсификацию экономики, производство готовой продукции и товаров, а также на развитие сферы услуг. Эти программы стали антикризисным инструментом поддержки промышленности в условиях мирового финансового кризиса и стагнации мировой экономики на протяжении последних десяти лет.

Таким образом, за годы независимости в долларовом выражении ВВП Казахстана вырос в 20 раз, средняя заработная плата – в 17 раз. Расходы на социальную сферу выросли с 6% до более чем 10% ВВП. Средняя продолжительность жизни казахстанцев увеличилась до 72 лет. Введено более 100 млн кв. метров жилья. В рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности ВЭФ, в котором Казахстан индексируется с 2007 года, он поднялся с 61-й (в 2007) до 53-й позиции (к 2016). В рейтинге Doing Business с 2007 года Казахстан улучшил свое положение с 59-й до 35-й позиции [3, с.4].

Все это свидетельствует о том, что Казахстану удалось обеспечить стабильный рост во всех сферах экономической и социальной жизни и выйти с минимальными потерями из экономических кризисов. Казахстан вошел в 50 наиболее развитых стран, но останавливаться на достигнутом не собирается.

Ускорение всемирно-исторического процесса, и переход развитых стран к четвертой индустриальной революции ставит перед Казахстаном новые задачи. Третья промышленная модернизация, объявленная Президентом РК в своем Послании от 30 января 2017 года, ставит целью переход страны к новой модели

экономического роста, позволяющего обеспечить устойчивость экономического развития и реализовать амбициозную задачу вхождения в 30 развитых стран ОЭСР. Для этого требуются технологическое перевооружение базовых отраслей промышленности и агропромышленного комплекса, стимулирование и поддержка предпринимательства, меры, направленные на профессиональный рост человеческого капитала, ускорение темпов институциональных реформ, обозначенных в Плате нации «100 шагов по пяти институциональным реформам» от 20 мая 2015 г.

Президентом РК определены следующие пять институциональных реформ для укрепления государственности в условиях новых глобальных вызовов:

- 1) формирование современного государственного аппарата;
- 2) обеспечение верховенства закона;
- 3) индустриализация и экономический рост;
- 4) нация единого будущего;
- 5) транспарентное подотчетное государство.

Реформы по созданию транспарентного подотчетного правительства и формированию современного профессионального государственного аппарата, требует повышения ответственности правительства и его членов за разработку и реализацию государственных программ, в целом за социально-экономическое развитие в стране, усиления контрольных функций Парламента в отношении правительства. Таким образом, намеченная институциональная реформа подразумевает перераспределение полномочий между ветвями власти, в том числе безболезненную передачу президентских полномочий, характерных для исполнительной власти, правительству. К таковым, например, относятся полномочия по утверждению государственных программ, бюджета оплаты государственных служащих, другие полномочия по регулированию вопросов в области госимущества, предпринимательства, финансов. В свою очередь профессиональный двухпалатный Парламент доказал свою эффективность в плане осуществления законодательной, представительной и контролирующей функций.

Таким образом, пришло время для конституционной реформы, в рамках которой предполагается передать около 40 президентских полномочий правительству и Парламенту, усилить роль правительства и Парламента, а за Президентом оставить функции Гаранта Конституции и стабильности, верховного арбитра между ветвями власти, обеспечения национальной безопасности и обороноспособности страны.

25 января 2017 года Президент РК Назарбаев Н.А. выступил с Обращением к народу Казахстана по вопросам перераспределения полномочий между ветвями власти, т.е. с предложением конституционной реформы, которая назрела и ставит целью повышение эффективности системы управления, дальнейшее развитие демократии. Предлагаемые поправки были опубликованы в официальных СМИ для всенародного обсуждения, и все желающие могут с ними ознакомиться и представить свои предложения.

Программа конституционной реформы включает в себя два направления. Первое направление касается передачи значительной части установленных законом полномочий Президента по регулированию социально-экономических процессов Правительству и другим исполнительным органам. А второе направление имеет целью сбалансировать отношения между ветвями власти на конституционном уровне.

Программа позволит решить **три основные задачи**:

- создать запас устойчивости политической системы на многие годы вперед;
- повысить роль Правительства и Парламента, что даст более эффективный механизм ответа на современные вызовы;
- сформировать уникальную модель государственного устройства в рамках международного опыта.

Мировые вызовы в виде затянувшегося финансового кризиса, угрозы терроризма и экстремизма требуют усиления государственности через распределение полномочий между ветвями власти. Послание Президента РК «**Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность**» от 31 января 2017 года [4] ставит перед Правительством грандиозные задачи внедрения новой модели экономического роста, новых перспективных экономических драйверов и технологий, позволяющих вписаться в четвертую промышленную революцию, для которой будет характерно создание новых индустрий с применением цифровых и нано-технологий, робототехники, 3D-принтеров, способных распечатывать запчасти автомобилей и самолетов, одежду, обувь, еду, человеческие органы, протезы, и даже целые дома.

Таким образом, конституционная, институциональная реформы и третья промышленная модернизация тесно взаимосвязаны и их реализация даст новый импульс демократическому и социально-экономическому развитию Казахстана.

Предлагаемые изменения в Конституцию РК, касающиеся законодательных полномочий Президента

Предлагаемый пакет поправок в Конституцию РК вызвал живой интерес и дискуссию среди юристов, политологов, экспертов, широкой общественности, однако все поправки и мнения представляется затруднительным обстоятельно осветить в одной статье.

Поэтому хотелось бы остановиться на поправках, касающихся изменений в законотворческом процессе, определенном Конституцией.

Согласно пункту 1 статьи 61 Конституции РК право законодательной инициативы принадлежит Президенту Республики, депутатам Парламента, Правительству и реализуется исключительно в Мажилисе.

Так предлагается **исключить норму п.2 ст.45** действующей Конституции, дающей возможность Президенту принимать указы, имеющие силу закона, и таким образом **исключается подпункт 3 статьи 53** Конституции, дающий возможность делегирования Парламентом Президенту законодательных полномочий.

В первое и очень сложное десятилетие независимости необходимо было реформировать законодательство, сформировать правовую базу для строительства государственности, новых государственных и политических институтов, перехода к экономическим реформам.

Поэтому право принимать указы, имеющие силу закона, было предоставлено Верховным Советом РК Президенту Назарбаеву Н.А. в трудный период политического кризиса 1993 года и системного экономического кризиса, наступившего после распада советской империи, в связи с чем необходимым стало формирование института сильной президентской власти, способной взять на себя всю ответственность за настоящее и будущее страны. В 1995-1996 годы было принято в общей сложности около 140 указов Президента, имеющих силу закона, по всем основным направлениям жизнедеятельности, которые помогли стране укрепить темпы реформ, прежде всего экономических, и четко определить курс развития.

Следует отметить, что в период от 30 августа 1995 г. до конституционной реформы 2007 г. правом внесения проекта закона в Парламент Республики были наделены только депутаты Парламента и Правительство, однако у Президента было право на издание указов, имеющих силу законов, а также право на законодательную инициативу через исполнительную власть путем дачи поручения правительству о внесении законопроекта в Мажилис (подпункт 3 статьи 44 Конституции РК). Конституционная реформа 2007 года наделила Президента самостоятельным правом законодательной инициативы.

В своем Обращении от 25 января 2017 г. сам Президент признал, что указы, имеющие силу закона, потеряли свою актуальность на современном этапе, когда сформированы сильные и профессиональные институты Парламента и правительства.

Однако, это не значит, что Президент будет полностью лишен прав в законодательной области. **Так, за Президентом сохраняются следующие права в этой сфере:**

- право законодательной инициативы (пункт 1 статьи 61 Конституции РК);
- право конституционной законодательной инициативы, т.е. право на внесение в Мажилис Парламента законопроектов, вносящих изменения и дополнения в Конституцию, а также проектов конституционных законов (пункт 1 статьи 61, пункт 1 статьи 91 Конституции РК);
- право подписания законов;
- право направления возражений на законы или статьи законов в Парламент (подпункт 2 пункт 2 статьи 54 Конституции РК);
- право направления возражений на решения Конституционного Совета (пункт 4 статья 73 Конституции РК);
- право назначения республиканского референдума, по результатам которого могут быть внесены изменения и дополнения в Конституцию (подпункт 10 статьи 44 Конституции РК);
- право давать Правительству законодательные поручения, т.е. поручения о подготовке законопроектов и внесении их в Мажилис (подпункт 14 статьи 10 Конституционного закона Республики Казахстан от 26 декабря 1995 года N 2733 «О Президенте Республики Казахстан»).

По действующим нормам Конституционный совет РК имеет право рассматривать на соответствие Конституции принятые Парламентом законы **до** подписания их Президентом. Теперь предлагается статью 44 Конституции РК **дополнить подпунктом 10-1**, который предоставляет право Президенту направлять обращения в Конституционный Совет о проверке на соответствие Конституции РК также и тех законов и правовых актов, **которые уже вступили в силу**. В настоящее время такое право имеется только у судов согласно статье 78 Конституции, которым, они, к сожалению, редко пользуются.

Также поправки в статью 44 и статью 91 (**дополнена пунктом 3**) Конституции наделяют Президента правом обращения в Конституционный Совет с поручением дать заключение о соответствии изменений и дополнений в Конституцию РК, выносимых на республиканский референдум либо на рассмотрение Парламента, требованиям пункта 2 статьи 91 Конституции о том, что *«установленные Конституцией унитарность и территориальная целостность государства, форма правления Республики не могут быть изменены»*.

Эти очень важные поправки позволяют Главе государства обращаться в Конституционный Совет именно в интересах защиты прав и свобод человека и гражданина, а также в целях обеспечения национальной безопасности, суверенитета и целостности государства.

Таким образом, усиливается роль Президента и Конституционного Совета в защите государственности от терроризма, экстремизма, сепаратизма, представляющих угрозу миру и безопасности, экономической, политической и социальной стабильности в стране, что является актуальным в свете последних международных событий.

Еще одна поправка касается права Президента объявлять рассмотрение проекта закона срочным, при этом Парламент должен был рассмотреть данный проект в течение одного месяца (п.2 статьи 61 Конституции РК).

Данная норма вызывала нарекания со стороны некоторых депутатов, т.к. коротким был срок для всестороннего изучения законопроекта и внесения изменений, тем более, что Сенату на рассмотрение проекта предоставлялся срок до 60 дней, т.е. до двух месяцев.

Теперь данное право Президента объявлять срочным законопроект **исключается**. Но за ним сохраняется право определять приоритетность рассмотрения законопроектов, и данная норма пункта 2 статьи 61 Конституции РК предлагается в новой редакции:

«2. Президент Республики имеет право определять приоритетность рассмотрения проектов законов, означающее, что соответствующие законопроекты должны быть приняты в первоочередном порядке в течение текущей сессии Парламента» (жирным шрифтом выделены предлагаемые изменения – прим. авт.).

Таким образом, Парламенту предоставляется возможность более совершенной работы над законопроектами и, следовательно, принятия качественных законов.

Передача президентских полномочий правительству и Парламенту

На протяжении всех 25 лет независимости институт президентской власти оказался перегружен ввиду того, что Президент РК брал на себя ответственность не только за решение стратегических, но и текущих, организационно-правовых вопросов в обширной социально-экономической сфере. Таким образом, деятельность Президента оказалась перегруженной теми функциями, которые характерны больше для исполнительной власти, ему приходилось нести ответственность за исполнение всех государственных программ.

Президент согласен добровольно передать президентские полномочия правительству, которое получит больше самостоятельности и ответственности, а также будет усилена его подотчетность перед Парламентом. Экспертами уже отмечена уникальность и беспрецедентность того факта, что Президент добровольно отказывается от своих полномочий в пользу исполнительной и законодательной власти.

В общей сложности около 40 полномочий Президента могут быть переданы правительству и Парламенту. Передача полномочий в компетенцию правительства придаст дополнительный импульс эффективной реализации социально-экономических задач. Профессиональное правительство будет способно в полном объеме достичь поставленных Президентом задач, регулировать сектор экономики, бюджетного планирования, предпринимательской деятельности, оперативно реагировать на современные вызовы, обеспечивать контроль за реализацией государственных программ. Однако, эта передача полномочий правительству не должна затронуть сложившийся конституционный статус Президента Республики как Главы государства и верховного арбитра.

Президент РК – верховный арбитр над ветвями власти

Концептуальный интерес представляет идея статуса Президента как верховного арбитра между властями, не примыкающего ни к одной из ветвей власти, стоящего над ними. Институт президентства в Казахстане прошел эволюцию от главы исполнительной власти по Конституции 1993 года до статуса Президента как Главы государства, Гаранта Конституции и стабильности, верховного арбитра, что и было отражено в пункте 3 статьи 40 Конституции 1995 года:

«Президент Республики обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом».

Данная концепция президента-арбитра напоминает положения действующей Конституции Франции 1958 г. (Пятой Республики), в которой статья 5 устанавливает следующие полномочия для Президента: *«Президент Республики следит за соблюдением Конституции, обеспечивает своим арбитражем нормальное функционирование публичных властей, а также преемственность государства, является гарантом национальной независимости, целостности территории и соблюдения международных договоров»*. [5, с.665]

Положениями проекта последней конституционной реформы, освобождающей Президента Республики Казахстан от ряда полномочий, которые можно передать исполнительной власти, еще более подчеркивается роль и функции Президента как верховного арбитра, отвечающего за ключевые стратегические вопросы: национальные интересы, национальная безопасность, стабильность, определение курса внешней и внутренней политики, сохранение законности и правопорядка.

Историческое значение конституционной реформы в Казахстане

В заключение хотелось бы отметить, что новые изменения в Конституцию РК в части перераспределения полномочий между ветвями власти после широкого обсуждения и принятия будут иметь историческое значение, так как они:

- отвечают достигнутому этапу развития Казахстана и изменившимся требованиям ближайших лет;
- станут фундаментом для следующего этапа развития Казахстана, создадут конституционно-правовые предпосылки эффективного развития экономики, ее модернизации и интегрирования в международную экономику;
- аккумулируют лучшие предложения от власти, граждан, общественных организаций, ученых и экспертов;
- будут способствовать лучшему использованию потенциала Казахстана, а также человеческого и управленческого капитала;
- помогут в обеспечении стабильности политической системы в будущем;
- усиление функций Парламента и правительства обеспечит появление дополнительных стимулов для экономического роста и укрепления стабильности.

История показывает, как конституционные нормы разных стран влияли на развитие (либо упадок) экономики, становились основанием для экономических преобразований. Экономические кризисы воздействуют на государство и политическую власть, и, следовательно, на организацию политической системы, а конституционные кризисы, в свою очередь, влияют на экономику. Классическим примером может служить конституционный кризис времен Четвертой Французской Республики, для которой было характерно «всевластие» Парламента. Новая Конституция Франции 1958 года предоставила Президенту Шарлю де Голлю обширные полномочия. В результате избранный Президентом Пятой Французской Республики Шарль де Голль вывел страну из глубочайшего политического и экономического кризиса.

Но копировать чужой опыт в этой сфере невозможно, каждая страна идет своим путем, то, что подходит для одной страны, может не подойти для другой. И в само понятие «сильное государство» в разных странах вкладывают различное содержание. Нередко пришедшие к власти президенты призывают к изменениям в национальных конституциях. Президент Франции Саркози провел в 2008 году конституционную реформу, принятые изменения в почти половине статей Конституции привели к существенному перераспределению соотношения сил между ветвями власти.

В последние 16 лет мы также видим, как на конституционные процессы и конституционное законодательство в различных странах стала влиять глобализация мировой экономики, а также угроза терроризма и экстремизма. Так, после прогремевших террористических кровопролитных актов во Франции в ноябре 2015 года Президент Франции Франсуа Олланд обратился к парламенту страны с заявлением о необходимости внесения поправок в Конституцию для того, чтобы более эффективно бороться с терроризмом. Национальное собрание Франции 9 февраля 2016 года приняло поправки в Конституцию Франции о лишении французского гражданства лиц с двойным гражданством, осужденных за терроризм, а 17 марта 2016 г. – Сенат принял изменения в Конституцию, касающиеся режима чрезвычайного положения.

Эти актуальные научные проблемы сравнительного анализа и обобщения мирового опыта современных конституционных реформ, а также малоформатных изменений, вносимых в конституции разных стран, и выявления закономерностей их воздействия на социально-экономическую и политическую сферы, ждут своих исследователей – историков, экономистов, юристов, политологов, социологов.

Главная же идея конституционной реформы в Казахстане - сильное и устойчивое государство, способное ответить на глобальные вызовы нашего сложного времени, идущее по пути дальнейшей демократизации и ускоренного социально-экономического роста при сохранении межэтнического согласия и стабильности.

Список использованной литературы:

- 1 Обращение президента Республики Казахстан по вопросам перераспределения полномочий между ветвями власти // Казахстанская правда. 2017. 26 января.
- 2 Нурғалиев Д. Модернизация 3.0: современная модель экономического роста, лучшее качество жизни // Казахстанская правда. 2017. 1 февраля.
- 3 Бекетаев М. О перераспределении полномочий Президента страны, закрепленных на уровне закона // Казахстанская правда. 2017. 30 января.
- 4 Послание Президента РК «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 года // Казахстанская правда. 2017. 31 января.
- 5 Конституция Французской Республики от 04 октября 1958 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А.Окунькова. – М.: НОРМА, 1997.

УДК 249
МРНТИ 03.20

*K.R. Nesipbayeva*¹
¹doctor of historical sciences, professor of Abay KazNPU,
Almaty, the Republic of Kazakhstan

MAIN STAGES OF POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract

In article the role and value of independence is considered by the Kazakh nation. At the same time the analysis of colonial dependence of economic life of the Kazakh nation on imperial Russia is given. Theoretical provisions and concepts of dependent and independent economic life of the nation in general are considered. The main condition of independence is formation of a new vector of development of the Kazakh nation. Fourthly, the global economy is under pressure of political factors. The world became unstable. The leading powers have imposed sanctions against each other. Between them the trust has sharply decreased. Instability and the conflicts in the region of the Middle East, North and Central Africa have led to large-scale flows of refugees. Every day brings messages on acts of terrorism and death of dozens of people. Serious peace is endangered now by the international terrorism. It is result of destruction of statehood by intervention of external forces in internal affairs of the sovereign states.

Keywords: independence, colony, economic development, potential, efficiency, management, Kazakh nation

Аннотация
*К.Р. Несипбаева*¹
¹доктор исторических наук

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается роль и значение независимости казахской нацией. При этом дается анализ колониальной зависимости экономической жизни казахской нации от царской России. Рассматриваются теоретические положения и понятия зависимой и независимой экономической жизни нации вообще. Основным условием независимости является формирование нового вектора развития казахской нации.

Ключевые слова: независимость, колония, экономическое развитие, потенциал, эффективность, управление, казахская нация

Аңдатпа
*К.Р. Несипбаева*¹
¹тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Мақалада қазақ ұлтының тәуелсіздігі жөнінде жан-жақты тарихи талдаулар жасалған. Сонымен қатар отарлау саясаты барысындағы ұлт тәуелділігінің тарихи негізі ғылыми тұрғыда баяндалған. Автор патшалық Ресей тұсындағы экономикалық, рухани, материалдық отарлау саясатының салдарының барысындағы ұлт тәуелділігі мәселесін қозғай отырып, тарихи деректерді келтірген. Жалпы ұлт тәуелсіздігі жөнінде мәселе қозғалған. Тәуелсіздікке қол жеткізген ұлттың тарихи бастауларын зерделеген автор, отар, отарлау саясатының тарихи тұғырына терең сараптама жасаған.

Тірек сөздер: тәуелсіздік, отарлау, отар, экономикалық даму, басқару, қазақ ұлты.

In the message to the people of Kazakhstan on January 31, 2017 the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev specifies that "only those people which will manage to outstrip the future and resolutely to move towards calls,

but not to stand and wait, will be winners. In the world the Fourth industrial revolution has begun next, already. Universal digitalization of economy will lead to disappearance of the whole branches and creation of essentially new. The great changes happening before our eyes is at the same time historical call and chance for the nation. Today I set a task to provide realization of the Third modernization of Kazakhstan. It is necessary to create new model of economic growth which will provide global competitiveness of the country. Now many countries try to solve the same problem. It is sure, recipes of transition to new model of growth will be different everywhere. We have to proceed from our strengths and not lose the potential which was together created in 25 years of our Independence" [1].

During this time our country has passed not a simple political and economic way of development. Independence for Kazakhstan makes very big sense. These are 25 years of independence after 250 years of colonial dependence in economic life of the Kazakh nation on the imperial Russia. Here we pass to consideration of very difficult aspects of economic life of the Kazakh nation, as in the conditions of dependence within 250 years on the imperial Russia, and in the conditions of independence within the last 25 years.

It causes consideration of the whole complex of problems of colonial dependence in economic life of the Kazakh nation on the Russian nation [2]. The first problem - this very complex problem also touches on very painful issues of relationship of economic life of the Kazakh and Russian nations in the conditions of colonial dependence. The second problem is colonial forms of relationship of the Kazakh and Russian states within 250 years. In the context of this problem the research of economic life of the Kazakh nation and influence of Russia on Kazakhstan turns into a taboo. Nobody wants to aggravate and see these problems, but economic life of the Kazakh nation can't be understood completely and therefore carrying out a research of this problem is necessary. The third problem is very big problem of relationship of economic life of the Kazakh and Russian nations in the conditions of independent Kazakhstan. This problem will become aggravated the fact that now in Kazakhstan along with the Kazakh nation, the Russian, Slavic nations and the so-called Russian-speaking population which in total makes 35% of the population of Kazakhstan live. Therefore the problem of a research of economic life of the Kazakh nation becomes very sharp and problematic and is practically not studied by economists.

At the same time, fight of the Kazakh nation for independence in December, 1986 have forced to look at relationship of the Kazakh nation with the Russian-speaking population, namely when the Russian-speaking population during the December events has issued a condemnation of the Kazakh nationalism [3] in a new way. At the same time, if not to mention these painful problems - it will be difficult to understand development of economic life of the Kazakh nation. The Baltic countries in due time, namely in 1991 have adopted the laws "About Indigenous People" directed to protection of social and economic life of the radical nations against the Russian influence and development of economic interests of Estonians, Latvians and Lithuanians. Summarizing above told it should be noted that sooner or later there will be a need to analyze three above-stated problems of the Kazakh and Russian nation.

From the theoretical point of view of development of the Kazakh nation causes a research of the following scientifically – theoretical provisions. The first situation concerns definition of economic life of the nation in general, i.e. any nation. The second theoretical situation concerns definition of dependence of economic life of the nation, i.e. it is about colonization by one nation another. The third theoretical situation concerns definition of semi-dependence of economic life of the nation, i.e. it is about neocolonization. The fourth theoretical situation concerns definition of independent economic life of the nation.

Economic life of the nation, as well as certain person, consists of the following components: quantity of the made product, quantity of the consumed product. In this case there are following options of economic development of the nation and certain person.

1 option.

The made product completely is withdrawn by one party (the nation or the person) and then a part of a product is transferred to that who has made it: the relation the slave – mister - dependent economic life. In the relations between the nations is a colonialism, and between people – mister and the slave, that is slavery.

2 option.

The made product partially remains at the producer, and a part is transferred to other other party having influence: if the relation between people is feudalism, and the relation between the nations - neo-colonialism.

3 option.

The made product completely is consumed by that who has made it - it is called economic independence as separate nation and certain person.

Has passed the period of colonial dependence of Kazakhstan on Russia in 250 years in our opinion in 3 stages:

1 stage. Since the 17th century imperial Russia has imposed the Kazakh nation with unreasonable taxes which were called at the beginning *ясақ*, and then a *pokibitochny* tax.

2 stage. In the 18-19th centuries violent withdrawal by the imperial government at the Kazakh nation of the most fertile lands also transfer to their Russian immigrants and Cossacks was carried out, that is economic life of the Kazakh nation passed in severe conditions of colonization and replacement of Kazakhs from the most fertile lands.

3 stage. 1917 - 1991 of the USSR under the direction of the CPSU carried out injurious operation of natural resources - oil, ferrous and non-ferrous metals, grain, chemical production, etc. the USSR carried out more tough colonial policy in comparison by imperial Russia. In the economic plan all product was transferred to the so-called center (Russia) and economic life of the Kazakh nation has been subordinated to Moscow.

Since 1991 independent Kazakhstan has entered a new phase of economic life as independent nation. The new phase was entered by 14 more colonies of the former USSR; it was very heavy to them to take a new way development [4]. It was difficult also to the countries of the so-called socialist camp which left neocolonial dependence on the USSR - it is the countries of Poland, Vietnam, Romania, Mongolia, Czech Republics, etc. This most difficult economic phenomenon, namely creation of independent economic life of the dependent republics and the countries which were former colonials, isn't studied yet. Influence of Russia is still big on these countries, and Kazakhstan not an exception.

Important component of a factor of independence of development of economic life of the Kazakh nation consists in formation, search and the choice of a new vector of development of the Kazakh nation. The vector of development of economic life of the Kazakh nation consists that it is necessary to investigate the following problems. To define economic influence of the large states on the Kazakh nation, that is to reveal influential forces which essentially can affect development of economic life of the Kazakh nation.

The first problem in the context of a development vector in the conditions of an independence factor - it in an explicit form for Kazakhstan it is necessary to analyse the main forces of influence and influence:

- 1 Russian,
- 2 Chinese,
- 3 USA and Europe.

Unfortunately, Russia continues to regard Kazakhstan as the colony and the prospect at the Kazakh nation in joint development with Russia one is a neocolonial life of the Kazakh nation. China one regards Kazakhstan as the future colony and the prospects of joint development with China in Kazakhstan – neocolonial. Here it is possible to use an allegory - the Kazakh Tulpar is in a vice between the Russian bear and the Chinese dragon. The USA and Europe have insignificant economic influence on Kazakhstan. Therefore the first group of vectors of development of the Kazakh nation can be defined as unequal alternatives of a vector of development of joint economic development of the Kazakh nation with Russia, China, the USA and Europe.

The second problem in the context of a factor of independent development of Kazakhstan is a definition of equal alternatives of joint economic development of the Kazakh nation. In an explicit form for Kazakhstan there are equal alternatives of a vector of development:

1. Turkic world,
2. Islamic world.

Development of the Kazakh nation in the Turkic world has the following direction:

- 1 Turkey – is the most optimum partner for effective interaction.
- 2 The countries of Central Asia – Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan.

Development of the Kazakh nation in the Islamic world has the following directions:

- A) Saudi Arabia and Gulf States,
- B) Iran,
- C) Pakistan.

In the conclusion it should be noted that in the long term Kazakhstan should pass a difficult way, it is necessary to choose such directions of independent development which will allow making independent economic life of the Kazakh nation despite world calls and crises. In this regard President RK N. A. Nazarbayev specifies:

"First, the current global crisis has comprehensive character. Practically all world markets - financial, hydrocarbonic, metals, food and others are unstable. It is the main reason for decrease in demand for our export production.

Secondly, delay of economic growth happens in all economies of the world. Any more nobody is surprised by continuous decrease in forecasts for growth of global GDP. Since fall of 2011 the International Monetary Fund already 6 times reconsidered expected indicators, having lowered them from 5 to 3 percent. And, most likely, it is not a limit;

Thirdly, there is no oil super income today.

Fourthly, the global economy is under pressure of political factors. The world became unstable. The leading powers have imposed sanctions against each other. Between them the trust has sharply decreased. Instability and the conflicts in the region of the Middle East, North and Central Africa have led to large-scale flows of refugees. Every day brings messages on acts of terrorism and death of dozens of people. Serious peace is endangered now by the international terrorism. It is result of destruction of statehood by intervention of external forces in internal affairs of the sovereign states.

Development of the world will happen against the background of fierce competition of the world and regional centers of force. We have to oppose to calls of new global reality the complete strategy of actions on the basis of our real opportunities" [5].

References:

1. <http://24.kz/ru/news/top-news/item/161101-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-31-yanvarya-2017-g>
2. Несипбаева К.Р. *Налоговая политика царизма в Казахстане.* – Алматы, 2006.
3. *Алма-Ата, Декабрь 1986. Книга хроника 2.* – Алма-Ата, 1992.
4. Абенов Е., Арын Е., Тасмагамбетов И. *Казахстан: эволюция государства и общества.* – Алматы, 1996.
5. https://mod.gov.kz/rus/poslaniya_prezidenta/?cid=0&rid=2165

ӘОЖ 002:94(574)"19"
МРНТИ 03.20

Б.С. Асанова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы
М.Т. Раймбекова²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүниежүзі тарихы,
тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КІТАП БАСПА ІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ мемлекеттік баспасының негізін қалаған алаш зиялыларының көрнекті өкілдері туралы, олардың кітап баспа ісін ұйымдастырудағы атқарған үлкен істері қарастырылады. Алаш зиялылары халықтың санасын оятып, ағарту ісіне тартып, білімін көтеруде үлкен еңбек етті. Ғылымға да бетбұрыс жасалды. Қазақтың ғылыми кітаптары да осы кезде белгілі бір жүйеге келіп шыға бастады. Халқының болашағы мен бақыты үшін күрескен ұлт зиялыларының коммунистік идеологияны таратудағы мәдениеті мен әдебиетін дамыту бағытындағы шығарған құнды еңбектері, қазақ тілінде кітаптар басып шығару жолдары, кітап-баспа ісі арқылы жүргізген үлкен жұмыстары баяндалады.

Түйін сөздер: Автономия, интеллигенция, интеллектуал, интернационализм, ұлтшылдық, революция.

Аннотация

Б.С. Асанова¹

¹к.и.н., старший преподаватель кафедры всемирной истории,
историографии и источниковедения Казахского национального университета им. аль-Фараби,
bayan-777@mail.ru, 8-777-255-54-63, 8-701-838-73-91

М.Т. Раймбекова²

²старший преподаватель кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
Казахского национального университета им. аль-Фараби, raymbekova.maira@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 20-30-х ГОДАХ XX ВЕКА В ОРГАНИЗАЦИИ КНИЖНОГО ИЗДАТЕЛЬСКОГО ДЕЛА

В статье рассматриваются видные представители казахской интеллигенции 20-30-х годов XX века, которые заложили основу казахского государственного издательства, также их деятельность в организации книжного издательского дела. Интеллигенция неустанно трудилась в пробуждении народного сознания, в просвещении народа и получении образования. Был сделан перелом и в науке. Казахские научные книги в этот период начали издаваться по определенной системе. В исследовании также рассматриваются ценные труды национальной интеллигенции, которая боролась за будущее и счастье своего народа, ценные книги, выпущенные для развития культуры и литературы ради распространения коммунистической идеологии, способы издательства книг на казахском языке, деятельность национальной интеллигенции в издательстве книг.

Ключевые слова: автономия, интеллигенция, интеллектуал, интернационализм, национализм, революция.

Abstract

B.S. Assanova ¹

¹ candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history, historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University, bayan-777@mail.ru

M.T. Raymbekova ²

² senior teacher of Department of world history, historiography and source study, al-Farabi Kazakh National University, raymbekova.maira@gmail.com

ACTIVITY OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA IN THE 20-30 TH YEARS OF THE XX CENTURY IN THE ORGANIZATION OF BOOK PRINTING

In this article are considered representatives of Kazakh intelligentsia of the 20-30 th years of the XX century who have laid the foundation of Kazakh state publishing house, also their activity in the organization of book publishing. The intelligentsia constantly worked in an awakening of national consciousness, in the education of the people. The change in science also had made in this period. The Kazakh scientific books during this period have begun to be published on the certain system. In a research valuable works of the national intellectuals which fought for the future and happiness of the people, the valuable books published for cultural development and literature for the sake of distribution of communistic ideology, ways of publishing house of books in Kazakh, activity of the national intellectuals in book publishing are also considered.

Keywords: autonomy, intelligentsia, intellectual person, internationalism, nationalism, revolution.

Қазақтың зиялы жетекшілері жергілікті халықтың ұлтшылдығын пролетарлық идеяларымен біріктіруге тырысты. Алаш қозғалысы Орталық Азия аймағындағы динамикалық және абыройлы қозғалыс болды. Алаш Орданың қызметі мен саяси платформасы қазақ өлкесіне мәртебе бергісі келмеген орталықтың әрекетіне қарамастан, қазақ Автономиясын құруға талпынды. Елде болып жатқан саяси үрдістердің мәні мен маңызын бұқараға түсіндіру, оқу-ағарту жұмыстарын жүргізу, халықты жаңа мемлекет құруға жұмылдыру қазақ зиялыларының басты мақсатына айналған болатын. Олар бұқаралық саяси ұйым арқылы халықтың саяси мүдделерін білдіруге жете сезініп, «Алаш» қозғалысының ұйытқы тобын құрды. Оның құрамына: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов т.б. енді. Бүкілресейлік саяси өмірге Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Шоқай,

Б.Қаратаев, Х.Досмұхамедовтардың қатысуы жаңа дәуірдің кәсіби саяси жетекшілері мен элитасын қалыптастырды. Қоғамның әлеуметтік-саяси өміріндегі зиялы қауым жөніндегі талдаулар философиялық-патриоттық нұсқауда «интеллигенция» ұғымын түсіндіруге бағытталған. Осы талдаулар нәтижесін пайдалана отырып, біз «интеллектуал» терминін итальян ғалымы Норберто Боббио ұсынғандай саясат аумағында қолданған мазмұнды деп есептейміз. Қай кезде болмасын қоғам интеллигенцияға үміт артқан. Әсіресе, халықтың сана-сезімін оятып, ағарту ісін қолға алуда ел зиялылары жан аямай еңбек етіп, атына өшпес із қалдырған. Сондықтан, Елбасты Н.Ә. Назарбаев: «Шығармашылық-ғылыми интеллигенцияның басын ауық-ауық қосып еліміздің алдында тұрған келелі мәселелер төңірегінде ақылдасып отыру - менің жұмыс дағдыма айналған әдет», - деп зиялы қауымға үлкен сенім артқан болатын [1, б.1-2].

Қазақ зиялыларының көрнекті өкілі - А.Байтұрсынов ұлтымыздың бас баспагері болды. «Қазақ» газетінің редакторы бола жүріп, ол баспагер ретінде мол тәжірибе жинады. Сөйтіп, қазақ кітабының тұңғыш Мемлекеттік баспасының шаңырағын өз қолымен көтеріп, қазақ халқын рухани мұрамен сусындатты. А.Байтұрсынов қазақтың маңдайына біткен біртуар ұлдарының бірі еді. Оның ғалымдығы, дарындылығы, мемлекеттік қызметте жүріп, ұлт тағдырын ойлауы, ұлттық рухта жазылған еңбектері қазақ халқының басына қандай күн туса да маңызын жоймайды деп есептейміз. Ол Қазақ Автономиялы Республикасы Оқу Ағарту Халық комиссары, одан кейін комиссариат жанындағы ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы әрі Қазақ Өлкесі Төңкеріс комитетінің мүшесі, қазақ өлкелік зерттеу қоғамының құрметті төрағасы, Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің мүшесі ретінде қызметте болып, қазақ мемлекеттік баспасының негізін қалады. 1919 жылы Ұлттар ісі жөніндегі Халық комиссариаты қазақ бөлімі бөкей бөлімшесі баспаханасымен Ордадан болашақ астана Орынборға көшірілді. Осылайша күн тәртібінде Орынборда кітап баспасын ашу мәселесі тұрды. Өлкенің мәдени қызметкерлерінің біріккен мәжілісі шақырылып, оған Төңкеріс комитетінің мүшелері: А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Тұнғаншин қатысады. Мәжіліс А.Байтұрсыновтың төрағалығымен өтеді. Онда Төңкеріс комитетінің үні және кітап шығару ісі жөнінде мәселе қаралып, тиісті қаулы қабылданады. Газет шығару жөніндегі құжаттың орыс тіліндегі түпнұсқасын

М.Мамажанов кітабында: «Постановили: По обмене мнениями единогласно постановлено: немедленно выпустить официальный орган Киргизского Рев. комитета и местного комитета секции киргиз Оренбургского губкома Р.К.П под названием «Ушкун», т.е «Искры». При чем для управления газетным делом избирается ред. коллегия из следующих 5 лиц:

1. Халила Исенбаева
2. Ишмухамеда Бегалиева
3. Таминдара Сафиева
4. Амиргалия Менешева
5. Бернияз Кулиева» [2, б. 72].

«Ұшқын» газеті бір жылдай шығып тұрған соң, оның аты «Еңбек туы», «Еңбекші қазақ», «Социалистік Қазақстан» болып өзгертілді. Ол қазіргі «Егемен Қазақстан» газеті. Төңкеріс комитетінің қаулысын жүзеге асыру мақсатымен Орынбор газетімен бірге қазақ тілінде кітаптар басып шығаруды қызу түрде қолға алған А. Байтұрсынов көптеген қиыншылықтарды шешіп отырды. Әсіресе Орынбор баспаханаларында бір кезде өзі тірнектеп жинаған қаріптердің жоғалып кетуі жанға қатты батты. Сөйтіп жаңа баспаның полиграфиялық негізін құру, тақырыптық жоспарын жасау сияқты бүкіл ауыртпалық А.Байтұрсыновтың мойнына түсті. Өзі алты жыл бойы шығарған «Қазақ» газетінің баспахана құрал-жабдықтарын І армия штабтары иемденіп алғанын біледі.

А.Байтұрсыновтың табандылық көрсетуімен, ол құрал-жабдықтар Төңкеріс комитетінің қарауына қайтарылып беріледі. А.Байтұрсыновтың күш шығаруымен Ақтөбе, Қазан қалаларындағы баспаханалардан қағаз, қаріптер, бояулар жеткізіліп тұрды. Төңкеріс комитетінің полиграфия бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарған К.Акуловтың 1919 ж. 17 қарашада әскери Төңкеріс комитетінің төрағасы С.Пестковскийдің атына жолдаған хатында: «Полиграфия бөлімі баспаханалардың жұмысын анықтау, оларда қанша қағаз барын білу үшін Ақбұлақ поселкесіне және Ақтөбе қаласының техник-машинист П.В. Шпагин жолдасты, сондай-ақ А.Байтұрсынов жолдас тапсырыс берген мұсылман қаріптерін қабылдап алу үшін Қазан қаласына мұсылман қаріптерін теруші Усман Хусайынұлы Дашкин жолдасты іссапарға жіберу туралы сіздің жарлық беруіңізді сұрайды», деп жазылған [3,73 б.]. Орынбордың өзінде тақырыбы мен жанры жағынан бай қазақ кітаптарын шығарумен қатар, мұндай кітаптар Москвада да шығып тұрды. А.Байтұрсынов қазақтың «23 жоқтау» жинағын құрастырып, «Ер Сайын» жырын бір ізге салып, Мәскеуден шығарады. Ал, қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен Петербургте шығып тұрған «Серке» газетінде Міржақып Дулатовтың тырнақалды өлеңдері жарияланады. Оның «Біздің мақсатымыз» деген мақаласынан кейін газет жабылып, редакторы жауапқа тартылады. Сөйтіп, отарлық бұғауындағы қазақтың мұңын жоқтаған М.Дулатовтың күрескерлік бағыты басталады. 1914 жылы 19 мамырда Орынбор губернаторына жоғары баспасөз басқармасының берген бұйрығы бойынша М.Дулатов «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторлығына тағайындалады. «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» газеттерінде әдеби хатшы қызметін атқарып қазақ баспасөзіне айтарлықтай үлес қосады. М. Дулатов Қызылордадағы баспа ісін жандандырып, «Мемлекет баспасының» қазақ бөлімін басқарды. Ол ұлттық библиографияның негізін қалап, Қызылорда қаласында екі бөлімнен тұратын «Қазақ кітаптарының көрсеткішін» (1926-1927 жж.) құрастырады. Көрсеткіштің 2 бөлімі «Жаңа мектеп» журналына қосымша ретінде Қазмембаспадан 1927 жылы араб қарпімен жарық көреді. Көрсеткіш, ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар қорында сақтаулы тұр. Көрсеткішті құрастырушы жазған алғы сөзінде: «Біз осы көрсеткіште төңкерістен бастап, бұл күнге шейін басылып шыққан қазақ кітаптарын тізіп отырмыз. Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, көлемі, беті, баспасөз жүзінде сыналғаны болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары жазылды. М.Дулатов көрсеткішінің бірінші бөлімінде: 1917-1926 жылдардың 1-ші қарашасына дейін жарық көрген 273 кітап пен 12 мерзімдік баспасөз қамтылған. Көрсеткіш:

- оқу кітаптары, құралдары;
- тәрбие-оқу әдістері;
- саяси-ағарту әдебиеті;
- халық әдебиеті;
- кесте әдебиеті,
- заң әдебиеті;
- ереже, қаулы-қарарлар;
- қосымша кітаптар;
- жастар, әйелдер қозғалысы;
- білім әдебиеті;
- Ленин кітапханасы;
- мерзімді әдебиет бөлімдерінен тұрады.

Көрсеткіштің екінші бөлімінде: 1926–1927 жылдарға дейін Қызылорда, Ташкент, Мәскеу және басқа қалаларда қазақ тілінде шыққан 212 кітап кірген. Көрсеткіштің екінші бөліміндегі «Басқармадан» деген алғы сөзінде тиражы 2000-нан артық болса да, ол кітаптардың сирек басылымға айналып үлгергені айтылған.

М.Дулатов көрсеткіштің оқырмандарға арналған сөз басында өз ойларын былай тұжырымдаған: «Қазақ даласының ұшы-қиыры жоқ кендігі, елінің тараулығы, қатынас жолдарының нашарлығы, қалалы жерлерде қазақтың аздығы, бәрінде бірдей кітап дүкендерінің бола бермеуі бұл күнге шейін қазақша кітаптардың ел арасына дұрыс тарауына кедергі болып келді. Оның үстіне елде қандай кітаптар басылып жатқанын, олардың мазмұнын, бағасын, қайдан аларын, қалай алдырарын білмей келді. Осы жағынан жөн сілтеп, жеңілдік келтіру ниетімен біз осы көрсеткішті шығарып отырмыз. Кітаптың қайда, қашан басылғаны, кім шығарғаны, көлемі, бағасы көрсетілді. Баспасөз жүзінде сыналғандары болса, сол сындардың қысқаша қорытындылары да жазылды. Кей кітаптардың қысқаша мазмұны да көрсетілді. Бәрінің бірдей мазмұнын баяндауға көрсеткіш аса үлкейіп кететін болды. Содан тартындық. Сонымен бірге сатылымда жоқ, таралып біткен кітаптарды автордың енгізуі құптарлық іс еді. Бұлай егуіміздің мәнісі - ондай кітаптардың әлі де оқушыға керегі болса, қайта басылуына тілек білдірер, соған қарай қайтадан басылатын болар дедік. Көрсеткішке газет-журналдар да мекен-жайымен қоса енген. Бұл көрсеткішке Қазақстан мемлекеттік баспасы (Орынбор, Қызылорда) мұның күншығыс бөлімі (Ташкенттегі және Мәскеудегі Орталық баспа) шығарған кітаптардың бәрі де кірді. Көзге көрінбей, қолға түспей қалған бірлі-жарым кітап болуы мүмкін. Бірақ ондайлар көп бола қоймаса керек». Мектептер, кітапханалар, мекемелер, ұйымдар, қызметкерлер, оқушы жастар, жай адамдар бұл көрсеткіштен қандай кітаптар басылып шыққанын көрген соң жер-жердегі «Білім» дүкендерінен керегін алдырып отырар деп сенеміз» [4, б. 83].

Қазіргі кезде қазақ зиялыларына сүрлеу жолды сол XX ғ. 20-30 жылдары зиялылар салып кетті десек қателеспейміз, өйткені олар халықтың санасын оятып, ағарту ісіне тартып, білімін көтеруде үлкен еңбек етті. Ғылымға да бетбұрыс жасады. Қазақтың ғылыми кітаптары да осы кезде белгілі бір жүйеге келіп шыға бастады. XIX ғасырдың өзінде-ақ ғылыми кітаптар көбінесе Қазан типографиялық баспасынан шығып тұратын. Енді қазақтың өз жерінде ұлттық баспа ісін қазақ зиялыларының қолға алуы үлкен бастама еді. Бұл іс мемлекеттік саясаттың бір бағыты болып, 1920 жылы қазан айында қолға алынып, бекемделді. Осы 1920 жылдың 4-12 қазанда Қазақ АКСР Кеңесінің Құрылтай съезі өтіп, «Ағарту комиссариатының іс-шараларын ұйымдастыру қажет», - деген мәселе қояды [5, 113 б.]. Осылайша мемлекет механизміне бұл жұмыс енгеннен кейін, оны іс жүзінде жүзеге асыру үшін осы жылдың 3 қарашасында Қазақ Орталық Атқару Комитеті баспаның құқықтары мен міндеттері анықталған «Ұлттық баспа құру туралы» ереже қабылдайды. Онда «Бір орталықтан идеялық басшылық жасау және әдеби-лагерлік ісі мен үгіт-насихат қызметін іске асыру жергілікті орындарға әдебиеттер мен ақпараттық байланыстар бөлінісін реттеу мақсатында құрылады» [6, б.26]. Сөйтіп, Қазақстанда ресми баспа ұйымы құрылады. Баспа редколлегия құрамына қазақтың айтулы зиялы-лары: А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Болғанбаев, С.Сәдуақасов, Ж.Аймауытов кіреді.

Қазақ зиялыларының тағы бір көрнекті өкілі Х.Досмұхамедов 1923 ж. Орта Азия мемлекеттік баспа алқасының мүшесі, кейіннен Қазақ мемлекеттік баспасының Шығыс бөлімін басқарып, ал 1924-1925 жылдары Қазақ ғылыми баспа комиссиясы төрағасының орынбасары болып тағайындалады. Баспа ісін ұйымдастыруда қазақ зиялы қауымы ұлы Абайды ұмытқан жоқ. 1922 ж. Ташкентте Абайдың «Таңдамалы өлеңдері» жарық көрді. «Абай» кітабының бірінші баспасы оқушыларға қиын тиюші еді. Қазақ емлесі дұрыстап жазылмағандықтан, жаңылыс басылған сөздері көп болғандықтан, мәнісін айырып алу қиын еді», - деп атап көрсетті жинақ редакторы [7, б.105, 349]. Абай өлеңдері тұңғыш рет ғылыми сараланып, хронологиялық жүйемен жарияланды. Сөйтіп халық арасына ақын өлеңдері кең тарап, халқымыз Абай шығармашылығымен терең таныс болды. Білім комиссиясы мектеп оқулықтары мен ғылыми-әдеби кітаптарды шығаруда авторлардың жасаған кітаптарын тексерістен өткізіп, оның халық үшін жарамдылығын нақтылауға тырысқан. Бұл жөнінде Х.Досмұхамедовтың 1922 жылы жасалған баяндамасында: «Комиссия жиылып жатқан халық әдебиетінен Ә.Диваев материалдары түзеліп, тергеліп, түстелді. Көбі тіркеліп, дұрысталып қайта көшірілді. Жазбасы өте нашар, танылмайтын, бір азғана бөлегі көшірілмей, тексерілмей тұр. Көшірілгендердің көбі қаралып, баспаға даярланды. Жетісудан жиылған материалдар түстеліп, нөмірленіп тіркелді. Бұлардың тізілген жинағы жаңадан шыққан «Наука и просвещение» деген журналының бірінші нөмірінде басылды. Комиссиядағы жиылып жатқан халық әдебиеті тым көп. Жиылғанда бұлар ретсіз, жолсыз, қалай болса солай жиылған. Көбінің жазбасы өте нашар. Бұларды тергеп, тексеріп, анықтау қиын жұмыс. Сондықтан, бұларды дұрыстап, баспаға даярлауға комиссияға бұл күйде көп уақыт керек.

Х.Досмұхамедов Білім комиссиясының сынынан: А.Байтұрсыновтың «Әліппесінің», «Тіл құралы», «Баяншы», М.Дулатовтың «Есеп құралы», И.Тоқтыбаевтың «Жағрафиясы», «Түркістан» кітабы, Басығаринның «Күн күркіреумен найзағай не нәрсе?», Х.Досмұхамедовтың «Табиғи тану», «Жануарлар»,

П.Ғалымжановтың 1921 жылғы күнтізбесі, Ә.Диваевтың «Қарақыпшақ Қобыланды», «Қамбар батыр», «Мырза Едіге батыр» жалпы саны 7 кітабы Абай мен Ыбырайдың таңдамалы өлеңдері өтіп, осы кітаптардың 12-сі 1922 жылы баспадан шығатынын атап өтеді.

Х.Досмұхамедұлы халық ауыз әдебиетінің асыл қазыналарын жинауға ат салысып, олардың жеке кітап болып басылуына да бар көмегін көрсетті. Ол 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөзінде ауыз әдебиетін жию шараларына байланысты даму жобасын ұсынады. Өзі де тарихи жырларды, халық жадында қалған деректерді жинастырумен айналысады. Ол 1923 жылы «Кенесары-Наурызбай» атты жыр жинағын жариялайды. Осы жыр арқылы қазақ тарихында белгілі адамдардың атын халыққа жеткізеді. Ауыз әдебиетінің негізінде «Исатай мен Махамбет» пен «Аламан» жинағын да шығарады. Бұл ғылым саласы жетістіктерінің бірі болды.

Ресейден тыс жердегі шет аймақтардағы баспа ісінің негізгі мақсаты - шығыс кеңестік республикалары мен автономиялық облыстардың еңбекшілері үшін ана тілінде кітаптарды басып шығару болды. Орталық баспа 1922 жылы «Күншығыс» баспасы туралы қаулы қабылдау арқасында баспа ісі алға дамып жатты. 1923 жылы «Күншығыс» баспасы жанынан Н.Төрөқұлұлы «Темірқазық» журналын ұйымдастырып, редакторы өзі болды. Журналда негізінен әдеби-мәдени мақалалар жарық көреді. Н. Төрөқұлов Қоқан депутаттар кеңесінде жұмыс істей жүріп, «Халық» газетін құрады. Түркістан Компартиясының органы «Инкилоб» (Революция) журналын да шығарады. Осындай басылымдардың редколлегия мүшесі болып, редакторлық етіп, аударма істерін қадағалайды, өзі де мақалалар жазады. Н.Төрөқұловтың шығармашылығы арқасында журналистика саласы да дами түседі. Жоғарыда аталған баспасөзден басқа «Ақиқат», «Білім ошағы», «Түрікмен елі» т.б журналдар Түркістаннан шалғай жерлерге (Қашғар, Құлжа, Еділ бойы, Бұқар, Хиуа т.б) тарай бастайды. Ол кезде ірі қалаларда қазақ, орыс, өзбек тілдерінде газеттер шығып тұратын. 1919 жылы қазан айында өлкелік комитет жанындағы Мұсылман бюросы аудармамен оны редакциялау сапасын бақылайтын редакциялық алқа құрып, оның төрағасы етіп Н.Төрөқұловты тағайындайды. Осы жылы оның редакторлығымен өзбек тілінде комсомол жарғысы мен бағдарламасы жарық көреді. КСРО халықтарының жазуын латыншаға көшіру жөніндегі орталық комиссиясының мүшесі Н.Төрөқұлов лингвист ретінде өзбек тілінің оқулықтарын жасауға белсене қатысады. 1922 жылы қазан айында Н.Төрөқұлов Мәскеуге, РК(б)П орталық комитетіне шақырылып, «КСРО халықтары Орталық баспасы» басқармасының төрағасы қызметіне тағайындалып, оны 1928 жылдың ортасына дейін басқарды. Осы қызметте оның ұйымдастырушылық және журналистік қабілеті айқын көрінеді. Ол орыс және КСРО түркі халықтарының тіліндегі көптеген кітаптарды редакциялады. Жекелеген басылымдар оның алғы сөзімен жарық көрді. Белгілі тәжік жазушысы Садриддин Айнидің Бұқар революциясының тарихына арналған «Бухара инкилобчилари» кітабы Н.Төрөқұловтың көлемді алғы сөзімен жарияланды. Мұнда ол мәселені терең білетінін аңғартып, Бұхар оқиғаларына тарихи және саяси бағасын берді [8, б. 30]. Н.Төрөқұлов КСРО Орталық атқару комитетінің жанындағы орталық баспа басқармасының төрағасы ретіндегі өз қызметінің жаңа кеңестік мемлекетке ұлттық мәдениеттерді дамытудағы маңызын жақсы түсінген. Орталық баспаның бес жылдығына арналып 1928 жылы маусымда өткен мерекелік мәжілісте оның басшысы ризашылықпен былай дейді: «Орталық баспа әр түрлі ұлттардың сан миллиондаған бұқарасының кеңес мәдениетінен сусындауына жол салып берді, өзі құрылған қысқа мерзімде бірде-бір елде болып көрмеген кітап өнімдері базасын жасай алды. Бес жылда ол оқулық, ғылыми-бұқаралық, қоғамдық-саяси, көркем, ауыл шаруашылық және басқа әдебиеттің 59959713 данасын 50-ден астам ұлт тілдерінде шығарды. Кітап өндірісін жасау, нығайту және дамыту ісімен қатар орталық баспа ұлттық мерзімді басылымдар ұйымдастырып, оларды жақсарту және тарату мәселелеріне байыпты көңіл бөліп келеді. Қазіргі кезде ол 12 тілде 21 мерзімді басылым шығарып отырғанын айтсақ та жеткілікті. Оның Одақ халықтары үшін айрықша көмекші оқулық базасын жасау, ұлт тілдерінде орасан зор көлемде көрнекі құралдар, яғни артта қалған бұқараны мәдениетке тартудың бүкіл материалды жасау ісіндегі рөлінің де маңызы бұдан кем емес. Орталық баспаның барлық кітап өнімдерінде оқулықтардың үлесі бәрінен мол және бұл салада да оның Одақтың түрлі халықтары үшін арнайы әдебиет шығаруда жаңа жол салуына тура келді, өйткені патшалық замандағы оқулықтар ұлттар үшін мүлдем жарамсыз болатын. Ол латын әліпбиі негізінде түркі-татар тілдерінде әліппелер, оқулықтар және басқа әдебиет шығару жөнінде, сондай-ақ Орталық баспа шығаратын татар газет-журналдарын латыншаға көшіруде көп жұмыс жүргізеді» [9, б.37].

1926 жылы Н.Төрөқұловтың «Жат сөздер» атты тамаша туындысы Мәскеуден шығады. «Еңбекші қазақ» газеті бұл жөнінде былай деп жазды: «Нәзір жолдас кітапшасында түрлі дәлелдер келтіріп, қазақ тілі жат сөздің құлағына қалай ен салып алатынын, тілді қалай таза сақтауын түсіндіреді. Кітап дәлелді,

түсінікті және дер кезінде жазылған. Қазақ тілін ардақтағысы келген, өз тілін дұрыстағысы келген адам, тіл бегіне секпіл салып, аттарын бұзғысы келмеген адам Нәзір кітабын оқып ойлану керек...» [10].

Қазір Қазақстанда қазақ тілінің тағдыры не болатыны туралы айтылып, Тіл саясаты белсенді жүріп жатқан кезде Н.Төрекұловтың бұл пайымдамасы маңызын жойған жоқ деп санаймыз.

Баспа ісі саласы бойынша мамандар даярлау мақсатымен 1925 ж. Ұлттық полиграфия мамандарын дайындау үшін кәсіби мектеп ашылады. «Орталық баспа» 50 тілде әдебиеттер шығарады. Академик М.Қозыбаев атап көрсеткендей, мәдениет тарихын зерттеген уақытта кейбір методологиялық мәселелерге көңіл бөлу керек. Ұлы революция кезінде В.И. Ленин ескі интеллигенцияның білімін, өнерін, талабын, ұйым-дастырушылық қабілетін социалистік қоғамды құру ісіне пайдалануға шақырған. Ал бұл кезең 1925 жылға дейін созылды. Ф.И. Голощекин қазақ сахарасына келгеннен кейін ескі интеллигенцияның бәріне бірдей, оның ішінде Кеңес үкіметінің орнатуға аса зор үлес қосқан С.Сейфуллинге шейін ұлтшыл айдарын тақты, қу-далау басталды. Қазақ социалистік мәдениетінің іргетасын қалауға жан-тәнін сала кіріскен, В.И. Лениннен мандат алып, қазақ ревкомының құрамасына кірген А.Байтұрсыновтың, оның шәкірттерінің соңына Ф.И. Голощекин күндіз шам алып түсті [11, б. 36-37]. Осындай күрделі жағдайда да қазақ ғылымы дамыды, оған баспа ісінің ұйымдастырылуы мен қазақ зиялыларының атқарған істері мысал бола алады.

Ғылыми көпшілік бағыттағы мақалалар қазақ баспасөз беттерінде де жарияланып тұрды. Олардың қазіргі кезде маңызы зор, өйткені тарихтың «ақтандақ» беттерін ашуға көмектесуде. Қазан төңкерісінен кейін қазақтарға қарсы большевиктер тарапынан «басып алу саясаты» жүргізілгендігі қазіргі кезде дәлелденуде. Оған кезінде ұлтшыл, байшыл, алашордашыл деп жала жабылған «Сарыарқа», «Қазақ», «Бірлік туы», «Жас азамат», «Алаш», «Ұран», «Абай» сияқты газеттердің тарихынан толық білуге болады. Сарыарқа газеті 1917-1918 жылдары Семей қаласында шығып тұрды. Оның жауапты шығарушысы, алаштың өкілі - Х.Ғаббасұлы болды. Бұл басылымға басқаларға қарағанда көп дүниесін жариялаған Ж.Аймауытұлы еді. Жазушының «Сарыарқа» газетінің бірінші нөмірінде «Сарыарқаның сәлемі» деген өлеңі, екінші нөмірінде «Тұр, бұқара, жиыл кедей, ұмтыл жастар!», үшінші нөмірінде «Партия» деген мақаласы мен «Ғашықтық» (Абайша), «Жынды», «Айна» атты қысқа әңгімелері мен оқшау сөздері жарияланған. Ж.Аймауытұлы тамаша ақын, дарынды жазушы, ойшыл публицист болды. 1917 жылы Ақпан төңкерісі нәтижесінде патша өкіметі құлағаннан кейін алғашқылардың бірі болып, «Сарыарқа» газетінде «Тұр, бұқара, жиыл кедей», ұмтыл жастар!» деген мақаласында: «Жасыратын қылық жоқ-бостандық, теңдік күштіге, жемқорға келген теңдік емес, бұл өзі қалың бұқараға кедейге келген теңдік, қолы жете алмай жүргендерге берілген бостан-дық» [12, б. 36-37], - деп жар салған. Ж.Аймауытұлы «Партия» деген мақаласында «басқа жұрттың партиясының негізгі мақсаты қай жолмен болсын, тұрмысын оңдауға тырысу, ал қазақтың партиясы бұл партияларға ұқсамайды, өйткені қазақ тұрмысын түзеуге партия болмайды, бұл бір; байлар, күштілер бірыңғай, жұмысшы кедейлер бірыңғай одақтаса алмайды, бұл екі; партияшылар көптің қамын ойламайды, өз басының билігі, атағы, мақтануы үшін таласады - бұл үш. Ендеше қазақтың партиясы өзге жұрттан оғаш мақсаты, шегі, тілеуі қиғаш, тегіс партия», - деп тұжырым жасайды [12, 36-37 б.].

1917 жылдың ақпан революциясынан кейін, Ресейде қос өкімет орнап, шайқас жүріп жатқан кезде, большевиктер Ресей мен Шығыстың Мұсылман еңбекшілеріне арнап «Бірлік туы» газетінің бірінші нөмірінде: «Уақытты өткізіп алмаңдар, ғасырлар бойы жерлеріңізді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар. Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермеңіздер. Тұрмыс-тіршіліктеріңізді сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, қалау-ықтиярларыңызға орай құруға тиіссіздер», - деп жар салды [13, 38 б.].

Алаш қайраткерлерінің бірі - Қошке Кемеңгерұлының негізгі мамандығы дәрігер болса да, тіл білімі, журналистика, тарих, әдебиеттану ғылымдарына үлес қосқан. Ол өз шығармаларында қазақ халқына қатысты өзекті мәселелерді көтерді. «Тұтқынның ойы», «Отаршылдықтың ұсқындары», «Қанды толқын» әңгімелері отаршылдықты әшкереледі. 1924 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан жарық көрген «Қазақ тарихынан» еңбегінің де ұлт тарихынан алар орны ерекше. Кітаптың алғы сөзінде Ғ.Тоғжанұлы: «Біздің қазақ әлі кітапқа кедей. Әсіресе, қазақ тарихына жазылған кітаптар жоқ. Міне, қолдарыңыздағы кітапша, қазақ баспасөзінде қазақтың саяси тарихы тұрмысынан жазылған тұңғыш кітап деуге болады. Кітапшаның ішіндегі жазылған сөздің ұзын-ырғасы қазақтың қысқаша саяси тарихы десе», М.Әуезов: «қазақ тарихын білгісі келгендер Халелдің «Исатай-Махамбеті» мен Қошкенің «Қазақ тарихынан» деген еңбектерін қарасын» [14, 11 б.], - дейді. Қаламгер осы кітабының IV тарауын XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы әдебиетке арнаған. Мұнда патша үкіметінің шоқындыру саясатына қарсы шыққан XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шоқан, Абай, Ыбырай туралы, XX ғасырдың

басындағы ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері туралы біраз мағлұмат береді. Осы кездегі қазақ халқының мәдениеті, рухани байлығы сөз болады. «Қазақ тарихынан» деген еңбегінде қазақ халқының егемендік, бостандық жолындағы күресінен мысал келтіре отырып, Кенесары үш жүздің баласын түгел санады. «Ата қаны мұздамаған, еркіншілігі сөн-беген ел бар ма?» деп сөз тастады», деп жазды. Мұнан әрі автор Кенесарыға мынадай үлкен рухты «Қақпанды құра білмеген шапқызады» деген сөз салады. «Құдайдың кең даласында жүріп, шенге қызығып бағынғанша-ақ қазамен өлсек болмай ма?» Өз замандастары да туралы ой толғап, «Әдебиетке келсек, А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтан басқа орыс школдарынан шыққан азаматтардың қазақ тілінде жазған әдеби кітаптары болмады. Қазақ елінің әр түрлі тұрмыстың жұмбақтарына кездесіп, даң болып тұрған кезінде «Қырық мысал» мен «Оян, қазақ» дей келіп, әлеумет жұмбақтарын шешкендіктен қазақ бұл екі кітапты үлгі орнында ұстап, мысал орнында айтатын болады», - дейді Қошкеш «Маса» мен «Қырық мысал» жөнінде [14, 52-53 б.]. Бұл айтылғандардан шығатын түйін: Қ.Кемеңгерұлы әдебиет тарихына кімдерді енгізу керектігін білген білікті әдебиетші. Ол көрнекті ақын-жазушылардың ғана есімін атап, олардың әдебиетке қосқан еңбегін әділ бағалады. Қ.Кемеңгерұлы 1920 жылдары әдеби сынға белсене араласты. Оның «Көркем әдебиет туралы» көлемді мақаласы әдеби сынға арналған. Ол қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихына талдау жасайды. 1920 ж. мерзімді басылым беттерінде

Қ.Кемеңгерұлының мұралары әділ бағасын алғанмен, 30 ж. оны айыптай бастады. Бұл жылдары қазақ зиялылары мұраларының бір жақты бағаланғаны белгілі. Халқының болашағы мен бақыты үшін күрескен Алаш зиялыларының еңбектеріне «ұлтшылдық» деген айдар тағылып, санадан өшіріліп, тарих саласынан алынып тасталды.

Сталин басқарған жоғары билік революцияға дейінгі қазақ зиялы қауымына, оның ішінде Ә.Бөкейхановқа сенімсіздік танытып, қоғамдық қызметін шектеп отырды. Соған қарамастан 1922-1927 жылдары Мәскеуде ол «КСРО халықтары орталық баспасында» әдеби қызметкер бола жүріп, өз елінің рухани өсуіне елеулі үлес қоса білді. 1927 ж. 1 қазанда «штаттың қысқартылуына байланысты», ал шын мәнінде БК(б)П Орталық Комитетіндегі қызметкерлердің нұсқауы бойынша қызметтен босатылған Ә.Бөкейхановқа мынадай мінезде-ме жазылған: «Орталық баспада жүргізілген өзінің ғылыми және әдеби қызметі кезінде Ә.Н. Бөкейханов қазақтардың тілін, шаруашылығын және тұрмысын өте терең білгендігімен қатар, өзіне жүктелген міндет-терге үлкен адамгершілікпен қарайтынын танытты» [15].

1925 жылы саяси билікке Ф.И. Голощекин келгеннен кейінгі уақытта республикада жер мәселесі шиеленісе бастады. Оған себеп ескі патшалық билік тұсында көп зардап шеккен қазақ бұқарасының мүддесін есепке алудың орнына, отарлық биліктің қолдауына сүйене отырып, отарлаудың жаңа кезеңін ашуды көздеген жаңа басшылықтың өктем саясаты болатын. Ғасырлар бойы өз шешімін таппай келген жер мәселесі Қазақстанда революциядан кейінгі алғашқы кезеңде ұлттық принцип негізінде шешілуі толық мүмкін еді. Кезінде патша үкіметі күшпен тартып алған құнарлы жерлерді өз иелеріне қайтарып, ішкі Ресейден көшіп келіп қоныстанушылар легіне шек қою, т.с.с. Осы әділдікті мойындай отырып, V Өлкелік партия конференциясы (1925 ж. желтоқсанда) жер мәселесін арнайы қарап, өз қарарында «Жерге орналастыру саласында ең алдымен байырғы халық, әсіресе олардың отырықшыланып жатқаны жөнінде міндет қойылатын болсын» деп көрсетті. Бұл шешім іске аспай қалды. 1926 жылы 26 ақпанда Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Қазақстандағы басшылықпен көп кеңесіп жатпай-ақ Өлкелік партия конференциясына бекітілген жерге орналастыру шараларын жоққа шығаратын арнайы қаулы қабылдады. Орталықтың қолдауына сүйенген Голощекин VI Өлкелік партия конференциясында Қазақстанда жерге орналастыру процесін ұлттық негізде емес, таптық негізде жүргізу туралы шешім қабылдатады. Бұл іс жүзінде жаңадан қоныс аударып келгендерге жол ашу еді. Конференция шешімін сол кездегі республика егіншілік халық комиссары Ж.Сұлтанбеков переселен чиновниктерінің қолынан шыққан, отаршылдық рухтағы құжат есебінде бағалады. Н.Нұрманов, С.Сәдуақасов сияқты қайраткерлер осы пікірде болды. Қазақ елінің басына төнген қауіпті тура түсінген. Ә.Бөкейханов осы кезде жаңадан отарлау саясатына жол бермеу үшін қазақтарға қажет жер нормасын анықтау мақсатында КСРО Ғылым Академиясы жанынан профессор С.П. Швецов бастаған экспедицияны құру ісіне белсенділік танытып, оның құрамына өзі де енеді. Қазақстанда жаңа қоныстанушыларға жарайтын артық жер жоқ екенін ғылыми тұрғыда дәлелдей білген комиссияның жасаған тұжырымдары мен ұсыныстары Ф.Голощекин мен орталықтағы басшыларға ұнамағаны даусыз. Міне, осы кезде комиссияның жұмысы толық аяқталмай 1926 жылы «Ә.Бөкейханов контрреволюциялық қызмет жүргізді» деген желеумен Мемлекеттік өкілеттілік басқару орган қызметкерлері Ақтөбеде тұтқынға алады да, Мәскеуге Бутырка абақтысына жіберіп, 15 күннен кейін шығарып жіберуге мәжбүр болады. 1927 ж. одақтық егіншілік комиссариатында ол профессор С.П. Швецов ұсынған жер нормасын қорғап сөз сөйлеп, отаршыл пиғылдағы шенеуніктерді әшкерелеп

сынға алады. Қоныс аудару бағытын қолданған профессор Верещагинге жауап сөзінде: «Профессор Верещагин бұрында қазақтардың жерін тартып әперіп, орыс помещиктері мүддесін қолданған еді. Егер ол айтқандай, Тула шаруалары шынымен де жерге мұқтаж болса, біз, қазақтар олармен Верещагин сияқтылар арқылы емес, тікелей келіссөз жүргізуді қалаймыз. РКФСР Егіншілік комиссариаты ұсынып отырған жер нормасы қазақтарды қанағаттандыра алмайды, өйткені ол көбірек артық жер шығаруды көздейді. Сондықтанда бұл нормалар болашақта Қазақстанда жаңа отарлау саясатын жүргізуге бағытталған» [16]. Бұл бар өмірін өз халқының жарқын болашағы үшін күреске арнаған үлкен жүректі адамның, саясаткердің ашықта ашына айтқан соңғы сөздерінің бірі еді. Алашордалық қайраткерлерге қарсы 1928 ж. басталып кеткен сот процестері Ә.Бөкейханов пен оның пікірлес серіктерін саяси өмірден біржола ығыстырып тастаған болатын. Әрине, қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру оңайға түспейді.

Ә.Бөкейхановтың шығармашылық мұрасының маңызды бөлігін энциклопедиялық негізде орыс тілінде жарияланған ғылыми еңбектері, монографиялары құрайды. Бұл еңбектердің сол кездегі атақты баспа-лардан шығуы ірі ғалымның мәртебесі мен құрметіне, әрі жұмыстың жоғары деңгейде бағалануы куә. Ә.Бөкейхановтың «Жалпы Сібір сиезі» деген мақаласында: Съезде 207 өкіл болып, оның 9-ы қазақ ұлтынан екенін, Торғай, Ақмола, һәм Семейдің орыс, қазағы бір қаулыда болып, екі жағы да орыстан, қазақтан өкіл жіберіп, қазақ ұлтының өкілдеріне Сібір автономиясына қосылу тапсырылғанын айтады [17, 27 б.]. Ә.Бөкейханов «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырларын ел аузынан жазып алып, кітап етіп құрастырып шығарады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» кітабына жазған алғы сөзінде: «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» таралмаған жері жоқ десе де болады. Қозы Көрпеш-Баян Ертіс аяғы Тобыл татарында, Күншығыс Түркістаны тараншыда, Түркістанда, Сарыарқада, Алтайда, Ұранқайда, Оралда, Башқұртта, Кавказда, Шешенде, Осетинде бар. Қозы Көрпеш-Баян біздің түрік баласының сүйген ертегісі. Норманға Фауст қандай болса, түрік баласына Қозы Көрпеш-Баян сондай», - деп жазды.

Атақты «Едіге» жырын жинап, баспадан шығарған Қ.Сәтбаев болды. Кезінде бұл жырды Шоқан жоғары бағалаған. Бұл жырдың отыздан аса нұсқасы бар. Белгілі кітаптанушы Ә.Жиреншин: «Өзірге жырдың ең соңғы нұсқасы 1927 ж. академик марқұм Қ.Сәтбаев Орынборда жазып алған варианты. Оны Ш.Уәлихановтың нұсқасымен салыстыра отырып дайындаған. Бұл кітаптың құнды жері

Қ.Сәтбаев жазған көлемді кіріспесі. Онда қазақ халқының тарихы, ескі әдебиет мұрасы жайында бағалы пікірлер бар», - деп жазды [18, 93-94 б.]. Қ.Сәтбаев жазған «Ер Едіге» кітабындағы «Сөз басының» ғылыми талдауы терең, онда жырдың мазмұны, көркемдік деңгейі, шежіре жағынан құндылығы сипатталады. Мақалада Қ.Сәтбаев осы жыр бойынша Шоқанның атқарған еңбегін ұмытпайды. Оны автор былай көрсетеді: «Едіге батырдың әңгімесін Шоқан Уәлиханұлы бірінші рет 1841 жылы Аманқарағай округіндегі күрлеуіт қыпшақ табынан шыққан Жұмағұл дейтін ақынның аузынан естіпті. Осы Жұмағұлдың сөздерін тағы да заты қыпшақ Арыстанбай дейтін ақынның сөзімен салыстырып, әкесі Шыңғыс пен Шоқан екеуі орыс тіліне де аударған [19, 91 б.].

Қ.Сәтбаевтың Қопабай деген қарт жыраудың аузынан жазып алған нұсқасы, оған алғы сөзін жазып, оны 1927 жылы Мәскеуде араб қарпімен бастырған «Ер Едіге» жыры асыл қазынамызға айналған мұра деп білеміз.

Қорыта айтқанда, 20-30 жылдары қазақ зиялы қауымы кітап баспа ісін ұйымдастыруда сапалы қызмет атқарған. Олар баспа ісінде негізгі іргелі, танымдық маңызы зор әдебиеттерді қалыптастыру, шығару бағытында жұмыс істеді. Өздері де шығармашылық қызметін нығайтып, баспа ісін қолға алу арқылы қазақ халқы мәдени құндылықтарды меңгеріп, білімін тереңдетсе екен деген ойда болды. Халықтың көкірегін оятып, тарихи санасын қалыптастыруда баспа ісі арқылы үлкен істерді жолға қойды. Зиялы қауымның өзі қай жағынан болса да ерекше болатын. Олар өздерінің жеке тұлғасымен де, ісімен де халыққа өнеге көрсетті. Өздері еуропалық біліммен сусындағандықтан, сондай білім көкжиегіне халқы да жетсе екен деген тілекте болды. Ал ол тілек баспа ісі арқылы жүзеге асатынын түсінді. Сондықтан осы бағытта айтарлықтай жұмыс жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақтың бүкіл тарихы-бірігу тарихы, тұтастану тарихы [Мәтін] / Егемен Қазақстан, 1998. – 18 наурыз. – Б. 1-2.
2. Мамжанов М. Еңбек еттім ел үшін [Мәтін]. – Алматы: Қазақстан, 1999. – 474 б.
3. Осында, 73 б.
4. Осында, 83 б.
5. Учредительный съезд Советов Киргизской (Казахской) АССР, 4-12 октября, 1920 [Текст]: Протоколы. – М., 1936. - 127 с.

6. Жиренишин А.М. Из истории казахской книги[Текст]. – Алма-Ата: Казахстан, 1977. – 192 с.
7. Досмұхамедұлы, Х. Аламан [Мәтін]. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
8. Мансұров, Т.А. Нәзір Төреқұлов [Мәтін]. – Алматы: Қазақстан, 2005. – 384 б.
9. Осында, 37 б.
10. Еңбекші қазақ.[Мәтін]. – 1926. – № 80.
11. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты [Мәтін]: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
12. Қозыбаев С.М. Әлем баспасөзі тарихынан: оқу құралы [Мәтін] / М.Қозыбаев, С.Рамазанова, Қ.Аллаберген. – Алматы: Санат, 1998. – 256 б.
13. Осында, 38 б.
14. Кемеңгерұлы Қ. Шығармалары[Мәтін]. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.1. – 400 б.
15. Бөкейханов Ә. Таңдамалы шығармалары[Мәтін]. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
16. Осында, 27 б.
17. Осында.
18. Жиренишин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан[Мәтін]. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 180 б.
19. Мамажанов М. Асыл мұра. Кітап -даналық қазынасы[Мәтін]. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 128 б.

ӘОЖ 658.114.1.(574.53)

МРНТИ 03.20

З.С. Абдирасилова ¹

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық институты,
«Дүниежүзі тарихы, экономика және құқық» кафедрасының меңгерушісі,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ. E-mail: zauze_taraz_2011@mail.ru

САУДА САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ

(Қазақстанның Оңтүстік аймағы материалдары бойынша ХІХ ғ. 60 ж. – ХХ ғ. 20 жж.)

Аңдатпа

Мақалада автор Қазақстанның оңтүстік аймағындағы сауда саласындағы кәсіпкерліктің қалыптасу кезеңдерін қарастырған. Аймақтағы сауда кәсіпкерлігі әр түрлі формада көрінді. Атап айтсақ жеке адамның өзі сататын жеке (разносная торговля) сауда, тасымалдау (развозная) саудасы, керуен саудасы, жәрмеңкелік сауда, тұрғылықты қалалық базарлар, сауда үйлері, дүкен және сауда сәкілері және т.б. болды. Автор зерттеу барысында осы мәселелерді жүйелі қарастырған. Сондай-ақ, қазақ саудагерлерінің кәсіпкерлік қызметі де көрініс береді. Қарастырылып отырған кезеңде, Сырдария облысы бойынша берілген сауда және патенттік куәліктерге қарап, аймақта кәсіпкер қызметінің басым бөлігі сауда саласын қамтыды деп басып айтуға болады, және бұл саладан мемлекетке айтарлықтай кіріс түсіп отырғандығы айтылған.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, сауда, жәрмеңке, тарих.

Аннотация

З.С. Абдирасилова ¹

¹Таразский государственный педагогический институт, заведующий кафедры
«Всемирная история, экономика и право», Республика Казахстан, г.Тараз.
E-mail: zauze_taraz_2011@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ТОРГОВЛИ

(по материалам Южного Казахстана 60-х гг. ХІХ в. – 20-х гг. ХХ в.)

В статье автор рассматривает этапы становления предпринимательства в сфере торговли в южноказахстанском регионе. В это время торговля в региональных торговых предприятиях проявилась в различных формах. В частности, физические лица продажи (разносная торговля), перевозки (развозная торговля), караванной торговли, ярмарочной торговли, по месту жительства, городские рынки, торговые дома, магазины, сәкілері и т.п. Также, как вид предпринимательской деятельности были торговцы людьми. В ходе исследования поднимаемые вопросы рассматривались системно.

Ключевые слова: предпринимательство, торговля, ярмарка, история.

Abstract

Z.S. Abdirasilova²

²Taraz state pedagogical Institute, head of the Department «World history, law and Economics»,
The Republic of Kazakhstan, Taraz city. E-mail: zaure_taraz_2011@mail.ru

**THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN THE SPHERE OF TRADE
(On materials of the southern Kazakhstan 60-ies of the XIX century - 20-ies of XX century)**

In the article the author considers the stages of development of entrepreneurship in the sphere of trade in the South Kazakhstan region. At this time trade in regional trade is manifested in different forms. In particular, individuals selling (peddling), transportation (distribution trade), caravan trade, fair trade, residence, urban markets, trading houses, shops, skier, etc. as well as the type of business were traffickers. The study raised issues were addressed systematically. In addition, a large population growth fairs each other small settlements and settlement in the region due to the remote location. The more complex the business in this area in the course of trade and development, mature types: shopping centers, warehouses, wholesale stores, purchase and sale of stores, such as shopping malls, etc. companies, began to appear regularly.

Key words: entrepreneurship, trade, fair, history.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Қазақстан кәсіпкерлерінің басты қызығушылық танытқан саласы – сауда еді. Тауарды алып-сату айналымы жан-жақты қамтыды. Сауда арқылы түсетін кірістің жоғары болуына байланысты іскер адамдардың қызығушылығы артып, осы салада кәсіпкерлік жанданды. 1897 жылы бүкіл Қазақстан бойынша қала және уезд кәсіпкерлерінің 76%-ы саудагерлер мен сауда делдалдары болды [1; 235 б.].

Қарастырылып отырған кезеңде, Сырдария облысы бойынша берілген сауда және патенттік куәліктерге қарап, аймақта кәсіпкер қызметінің басым бөлігі сауда саласын қамтыды деп басып айтуға болады, және бұл саладан мемлекетке айтарлықтай кіріс түсіп отырды. Оны 1 кестеден көруге болады. [2; 6-п.].

Кесте 1

1888 жылғы Сырдария облысының уездеріндегі сауда куәлігі мен патенттік куәліктен түскен кіріс

Кірістің түрлері	Шымкент	Әулиеата	Перовск	Қазалы	Амудария бөлімшесі	Барлығы
Ішімдік сату патентінен	–	–	–	–	–	4 885,9
Гильдиялы куәліктен	295,5	169,98	482,5	602,5	307,5	5 085,61
Гильдиялық куәлік билетінен	38	56	76,25	36	32,5	715,75
Ұсақ сауда куәлігі мен билетінен	266,4	789,4	438,1	272,8	244,1	6 438,1
Кәсіптік билеттен	15,75	58,4	11,5	0,7	1,20	358,5
Тасымалдаушы сауда куәлігінен	2,40	10,4	40,0	15,20	3,20	120,8
Жеке адамның сату куәлігінен (разносный)	10,20	4,8	4,80	–	0,3	46,50
Приказчик куәлігінен	58,5	87	120,35	116,6	69,85	1 126,95
Жанұялық көпестік куәліктен	0,6	–	–	5,40	–	44,7

Ескерту: Кесте «ӨР ООМ. 269-кор, 1-тізбе, 5-іс, 6-парақ» бойынша құрастырылды.

Аймақтағы сауда кәсіпкерлігі әр түрлі формада көрінді. Атап айтсақ жеке адамның өзі сататын жеке (разносная торговля) сауда, тасымалдау (развозная) саудасы, керуен саудасы, жәрменкелік сауда, тұрғылықты қалалық базарлар, сауда үйлері, дүкен және сауда сәкілері және т.б.

Сауда-саттық саласының алғашқы сатысында айырбас-келісім жүйесі басым болды. Айырбас саудасын көбінесе ұсақ саудагерлер және әр түрлі сауда фирмаларының өкілдері жүргізді. Олар далалы аймаққа өздерінің тауарларын алып келіп, оны мал және оның өнімдеріне айырбастады.

П.Г. Галузо XIX ғасырдың 60-шы жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік өлкесіне тән сауда-саттық жүйесінің екі ерекшелігін көрсетті. Бірінші, сауданың айырбас жасау арқылы жүзеге асу кезеңі. Екінші, ақшамен сауда жасау енді ғана қалалар мен әскери бекіністерде орын ала бастады [3; 93 б.].

Тасымалдаушы саудамен көпестер жаз және күз мезгілінде айналысты. Көктемнің соңында көпестер ауылға келіп тауарларды елге үлестіреді, ол көбінесе шай мен қант, сол сияқты азиялық тауарлар және әр түрлі тұрмысқа қажетті бұйымдар болатын. Азиялық көпестер қазақтарды көшпелі қоғамда жасау мүмкіндігі жоқ бұйымдармен қамтамасыз етті. Олар сенімді адамдарға немесе біреудің кепілдігімен қарызға таратып, орнына жүн, тері алатын болып келісті. Жаздың соңында қарыздарын шикізат немесе мал күйінде жинай отырып, қайтадан тауар таратты.

Мал өнімдерін өндірушілерге тауар жеткізу немесе тасымалдаушы сауда қазақ жерінде өте кең таралды, тіпті ең алыс жатқан аймақтарды қамтыды. Ол көптеген ғасырлардың тарихи тәжірибесінен орын алған жеке айырбас саудасына негізделді. Оңтүстік өлкеде сауданың осындай жолмен өркендеуіне, оның Орта Азия хандықтарымен шекаралас орналасуы белгілі дәрежеде әсер етті.

Тасымал саудасына тән ерекшелік – мұнда ақшалай есеп және сауда бәсекесінің болмауы, сауданың тауарды мал басымен немесе оның өнімімен бағалау арқылы жүргізілуі. Ондай сауданың түрі халықты алдауға көп мүмкіндік берді. Осыған байланысты оқыған қазақ азаматтары газет-журнал беттерінде қазақтарды сақтануға, саудагерге жем болмауға шақырды.

Мысалы, Ә. Бөкейханов «Қымбатшылықтың себебі неде?» деген мақаласында мал сатушы қазақтарға малды сатқанда өнеркәсіп тауарларына қарап бағаны бағдарлауды ұсынады. «Егер өнеркәсіп тауарлары 3 есе өссе, онда малдың бағасын да 3 есе өсіру керек, оның нарықтық өзгерісін қадағалап отыру қажет, осыған байланысты мал және мал өнімдері бағасын да өзгертіп отыру керек», – деп жазды [4; 14-б.].

Тасымалдаушы сауда салықсыз, еркін сауда ретінде жүргізілді. Айырбастаушы тасымалдаушы сауда негізінде, көпестер жергілікті халыққа сапасыз тауарды өте жоғары бағамен сатуға мүмкіндік алды. Нәтижесінде саудагерлер байлыққа кенеліп, халық тоналды.

Қазақ жерінде керуен саудасы қазақ даласын кең қамтыды. Қарастырып отырған кезеңде керуеншілердің басым көпшілігі сарттар болды. Олардың сауда операциялары Орта Азияны тұтас және Құлжа аймағын қамтыды.

Өлкедегі керуен сауда айналымының шамасын анықтау үшін, Жетісу облысының мәдени-экономикалық орталығы Верный қаласында жүргізілген керуен саудасына назар аудару маңызды.

1874 жылғы Верный қаласы мен уезінде сауда жасаған керуендердің ақша айналымы 19 332 рубль құрап, олардың 42 жұмысшысы, 120 түйесі, 67 жылқысы, 25 арбасы, 25 бұқасы болды. Негізінен, халат, кілем, калаш т.б. әр түрлі азиялық тауарлар әкелді [5; 24-30-пп.].

Жергілікті қазақтар да керуен саудасымен айналысты. Қазақтардың керуендеріне байланысты А.П. Смирнов: «Қазіргі уақытта қырғыздар (қазақтар. – З.А.) Сібірдің, Түркістанның, Орынбор өлкесінің орыс тұрғындарымен сауда қатынасын қуана жасайды. Мал, жүн және мал майын еуропалық тауарларға айырбастайды, орыс жәрменкелеріне түлкі, сусар, күзен, жолбарыс терілері, сол сияқты әр түрлі қой және түйе жүндерінен жасалған маталар алып келеді. Сонымен қатар, орыс көпестеріне өздерінің түйелерімен Орта Азия қалаларына тауар тасуға жалданады», – деп жазды [6; 27 б.].

Тасымалдаушы айырбас және керуен саудасының эквивалентінің болмауы, сұранысты толық қамтамасыз ете алмауы, тауар сапасының төмендігі және таңдау мүмкіндігі жоқтығы аталған сауда жүйесінің біртіндеп әлсіреуіне алып келді. Осындай себептерден сауданың тасымалдаушы айырбас саласы баяулап, қазақтар өз өнімдерін жәрменкелерге әкеліп сатуға және осында қажеттерін сатып алып, сауда жасауға ұмтыла бастады. Өлкеде жәрменке саудасы қыза бастады.

Жәрменкелік сауда әмбебап сипатта дамыды. Онда сауда операцияларының барлық түрі (тікелей айырбастан ақысын дер кезінде төлеу мен несиеге дейін), есеп айырысудың барлық түрлері жүргізілді. Жәрменке сауда орталықтарынан шалғайда орналасқан көшпенділерге өздерінің тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін тиімді еді [7; 3-4-пп.].

Сонымен қоса, жәрменкелерде сауда бөлшек, ұсақ және ірі көтерме сауда негізінде жүргізіліп, барлық қатысушылардың қызығушылығын тудырды. Әмбебап болғандықтан жәрменкелер тез беделге ие болып, ұлғая бастады. Кәсіпкерлердің қажетті тауармен жәрменкелерді қамтамасыз етуі, сауданы өркендетуге мүмкіндік берді. Тек жәрменкеде ғана көпес әр аймақтың сатушыларымен кездесіп, тасымалдайтын аймағына қажетті тауарларды жинап ала алды. Жәрменке, өзінің ақша және тауар айналымын жеделдетуге, делдалсыз жұмыс істеуге мүдделі саудагерлердің белгілі уақытта, белгілі жерде кездесетін орны болды. Онда әр түрлі аймақтан түрлі тауарлар келді. Жәрменке арқылы қалалар мен ауылдардың нарықтық байланысы орнады.

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның оңтүстік өлкесі тұтас жәрменкелер жүйесінен тұрды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанның ішкі нарығында: тасымалдаушы, мерзімдік және тұрақты сауда жүргізілді. С.Н. Наумов Оңтүстік Қазақстан аймағы бойынша экономикалық қатынастардың дамуының үш дәрежелі жәрменкелік жүйесін қарастырады. Оның пікірінше, бірінші дәрежедегі ірі көтерме саудамен айналысатын далалық жәрменкелер – Қарқара, Нарын-Сергиополь, Алмалы, Әулиеата және т.б. – өту мерзімі бір ай. Сауда айналымы бірнеше мың рубльден миллионға дейін, кейде одан көп. XX ғасырдың басындағы Жетісу және Сырдария облыстарының сауда жүйесін далалық жәрменкелер құрады. Олардың ақша айналымы 100 мың рубльден асты. Ал, Әулиеата және Қарқара жәрменкелерінің айналымы – 1 млн. теңгеден асты [8; 67-68 бб.].

Жәрменкелік сауданың екінші дәрежесі қалалық көтерме сауда жәрменкелері болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның оңтүстік аймағында жәрменкенің бұл түрі сауданың тұрақты түріне жол берді: базарлар, дүкендер және т.б. Қалалық жәрменкелердің ақша айналымы 100 мың теңгеден асқан жоқ. Ең ірі қалалық жәрменкенің бірі – Верный қаласында орналасты. 1901 жылы Верный қаласында 20 сәуір – 1 маусым және 14 қыркүйек – 10 қазан аралықтарында үш жылға сауда салықтарынан босатылған екі жәрменке ашылды [9; 2-п.]. 1914 жылы 20 наурызда Верный қалалық думасының мәжілісінде осы жәрменкенің ерекшеліктері қарастырылды. Біріншіден, көктемде және күзде, жыл сайын белгіленген бір уақытта жәрменке ашылатын болды. Мәжіліс жәрменкенің ең маңыздысы көктемде Верный қаласына Ресейдің ірі сауда-өнеркәсіптік фирмалары ірі қара малын сатып алуға келетін уақытын белгіледі. Екінші – күздік жәрменке, таза шаруашылық сипатта жергілікті маңызға ие болуы керек, онда тек ауыл шаруашылық өнімдері көкөніс, нан, бал және ұсақ мал түрлері сатылады деп шешті [159; 46-п.].

Жәрменкелік сауданың үшінші дәрежесі әр уезде орналасқан сауда-жәрменке орталығы. Мысалы, Қапал уезіндегі Ново-Алексеевск; Лепсі уезіндегі Благодать [10; 50-п.]; Шымкент уезінде: Шымкент, Түркістан, Сайрам және Қарабұлақ жерлерінде орналасқан базарлар; Әулиеата уезінде: Әулиеата, Меркі, Шақпақ және Дмитриевск қыстағында орналасқан базарлар [11; 70-п.] және т.б. Олар бір-екі аптаға күз-көктем мезгілдерінде ашылды. Онда жақын маңда тұратын мал иеленуші және жер иеленуші тұрғындар тікелей айырбас жасады. Кішігірім жергілікті ұсақ жәрменкелер жергілікті халықтың күнделікті тіршілікте пайдаланатын тұрмыстық, ауылшаруашылық бұйымдарымен қамтамасыз етті.

Ірі аймақтық жәрменкелерге тоқталар болсақ, оларда бірнеше облыстардың тұрғындары жиналды. Мысалы, солардың бірі, ірі далалық жәрменке Жетісудағы Қарқара жәрменкесі. 1893 жылы 29 наурызда қолға алынып, 15-ші мамырда басталып, екі ай жұмыс істеді. Осы жылы жәрменкеге 371 830 рубль тауары келіп, 260 093 рубльдің тауары сатылды [12; 7-п.]. Жетісудағы ең ірі жәрменке ретіндегі Қарқара жәрменкесі кез-келген сұранысты қанағаттандырды [13; 21 б.].

Қарқара жәрменкесінде 1907 жылы сауда айналымы 142 мың рубль болатын мануфактура тауарларымен 18 мекеме; айналымы 29 мың рубль құрайтын ұсақ-түйек тауар сатушы 4 мекеме; айналымы 5 мың рубль болатын тігін машинасымен сауда жасаушы – 1 мекеме және II-ші дәрежелі сауда кәсіпорындары ашылған. Сонымен қатар, айналымы 272 600 рубль болатын 95 мануфактура тауарларымен сауда жасаушы; айналымы 70 700 рубль болатын 94 ұсақ тауарлармен сауда жасаушы және айналымы 258 500 рубль болатын мал және шикізат өнімдерімен сауда жасаушы 12 мекеме, III-ші дәрежелі сауда сәкілері жұмыс істеп, IV-ші дәрежелі 44 сауда мекемесі ашылды. Жәрменкеде 32 наубайхана, 21 тұшпара, 18 аяқ киім жөндеу шеберханасы, 11 тігінші, 11 ет сататын сауда сәкісі, 9 ұста шеберханасы, 6 бас киім сататын және 6 шайхана жұмыс істеді. 1907 жылғы Қарқара жәрменкесінің жалпы айналымы 984 030 рубль есептелді [14; 7 б.].

Екінші үлкен жәрменке Қапал уезі Алмалы өзені маңындағы Алмалы жәрменкесі болып саналды [13; 21б.]. 1894 жылы 31 шілдеде оның ашылуы бекітіліп, сәуірдің 5-16 аралығында жұмыс істеді. Осы жылы жәрменкеде 369 525 рубль тауары сатылды [12; 2-п.].

Әулиеата жәрменкесі Сырдария облысындағы ең ірі жәрменке ретінде танылды. Ол 1 мамыр мен 1 маусым аралығында жұмыс жасады. Осы кезеңде саудаға мал мол түсетін болғандықтан, мал дәрігерлік қадағалау күшейтілді. Мал мен шикізат тауарлары теміржол арқылы Орта Азияға, Ресей мен Сібірге жөнелтілді. Әулиеата жәрменкесінің сауда орталығы ретіндегі маңызы Қазақстанның оңтүстік аймағы бойынша өте жоғары болды [9; 4-б.]. Жәрменке миллиондаған ақша айналымын қалыптастырды. Тек, 1894 жылы ғана орыс саудагерлері бұл жәрменкеден 6 100 пұт қой жүнін, 150 пұт ешкі жүнін, 500 пұтқа жуық түйе жүнін және 100 пұт шаш арқан сатып алды [15; 16 б.].

Бұл жәрменкенің ақша айналымы жыл сайын ұлғайды. Мысалы, 1909 жылы 2 433,2 мың рубль болса, 1910 жылы 4 237,6 мың рубль құрады, яғни сауда айналымы екі есе өсті. Онда 3 224,5 мың рубльге 375 138 бас қой, 267 074 рубльге 52 962 бас ешкі, 261 030 рубльге 4 620 бас жылқы, 37 536 рубльге 609 бас түйе, 73 670 рубльге 2 486 бас ірі қара сатылды. Шикізаттың ішінен қой жүнін сату бірінші орынды

иеленеді. Мысалы, жәрмеңкеде 356 440 рубльге 44 555 пұт жүн сатылды [16; 70 б.]. Жәрмеңкеге малды қазақ байлары мен алыпсатарлары әкелді.

Осылайша, XIX ғасырдың соңында Әулиеата жәрмеңкесі Қазақстанның оңтүстігіндегі ірі сауда орталығына айналды. Жәрмеңкенің бас ақсақалының айтуынша 1916 жылы оның айналымы екі есеге жоғарылады, себебі бұл жылы әкелінген мал өткен және алдыңғы жылдарға қарағанда екі немесе үш есе көп болған [17; 10-п.]. Жәрмеңкеден тек орыс көпестері ғана емес, сонымен қатар қазақ көпестері де сауда жүргізіп пайда тапты [17; 31-п.].

Сырдария облысының барлық қалаларының ішінде Түркістан қаласы ең ірі сауда орталығы болып саналады. Онда темір жол арқылы Ресейге мал өнімдері тасылды. Мысалы, 1910 жылы Ресей мен Сібірге Ташкент темір жолы арқылы 104 395 пұт өңделмеген тері, 20 985 пұт өңделген тері, 402 937 пұт қой жүні, 61 027 пұт түйе жүні, 164 563 пұт қой терісі тәрізді жергілікті мал шаруашылығының маңызды өнімдері жіберілді [12; 2-п.].

Әскери әкімшілік жәрмеңкелік саудаға көңіл бөліп отырды. 1884 жылы Атбаш өзені маңында билердің төтенше жиыны шақырылды. Онда сауда тәжірибесімен алмасу және болашақта жәрмеңке ұйымдастыру мақсатында жергілікті саудагерлер мен қашқарлық саудагерлердің жиыны өткізілді. Нәтижесінде, Атбаш өзені маңында жыл сайын 5 тамыз – 5 қыркүйек аралығында сауда салығынан босатылған жылдық жәрмеңкелер ұйымдастырылды. Бірнеше жыл жақсы айналымда болып, кейінірек барлық маңызынан айырылды [13; 21-б.].

1884 жылы Жетісу облысында құқықтық тұрғыдан рәсімделген Нарын-Сергиополь жәрмеңкесі ашылды. Ол Лепсі уезінің Сергиополь станциясынан сегіз шақырым жерде, Нарын өзені маңында орналасты. Жыл сайын мамыр айында оған Сібір саудагерлері келіп, жүн, тері және тірі мал сатып алды. Белсенді айырбас және ақшалай сауда 2-ші дәрежелі топтағы жәрмеңкелердің басты ерекшелігі болды [9; 7-п.]. Осы жылы жәрмеңкеге 306 200 рубльге тауар әкелініп, 302 850 рубльдің тауары сатылды [12; 2-п.].

Жәрмеңкелер бір жыл ішінде кезектесіп ашылып отырды. Мысалы, 15 сәуір мен 15 мамыр аралығында Алмалы, 1 мамыр – 1 шілде аралығында Әулиеата жәрмеңкесі, 1 мамыр – 15 шілде аралығында Нарын-Сергиополь, 20 мамыр – 20 шілде аралығында Попутен, 15 шілде – 15 тамыз аралығында Қарқара, 15 қыркүйек – 15 қазан аралығында Атбашы жәрмеңкелері жұмыс істеді [9; 210-п.].

Жәрмеңкелер тауар-ақша айналымының дәрежесіне байланысты топтарға бөлінді. Мысалы, Нарын-Сергиополь жәрмеңкесі айналымы 78 мың рубль болатын – II-ші дәрежелі, Қарқара жәрмеңкесі айналымы 66 253 рубль – II-ші дәрежелі, Атбаш жәрмеңкесі айналымы 5 2/1 мың рубль – III-ші дәрежелі және IV-ші дәрежелі Алмалы жәрмеңкесі [18; 1-п.] қызмет етті.

Қазақстан бойынша 1913 жылы 263 жәрмеңке жұмыс істеп, ақша айналымы 53 млн. рубльге тең болды. Жәрмеңке комитетінің шақыруымен өкілдер жиналысы құрылды. Төрелікке уез басқарушысы, екі сатушы және бір «құрметті орден иегері» енді. Жәрмеңке комитеті ведомствосы сатушыларға үнемі немесе уақытша сауда ғимаратының берілу мәселесі және осы жерлер туралы таластарды шешу; жәрмеңке салықтарын жинау және оны жаратылуына есеп беру; жылдық жоспар жасау; әскери губернаторға жәрмеңкедегі сауданың барысы, сауда айналымы, жәрмеңкенің кірісі мен шығысы туралы мәліметтерді құрастырып есеп беру; тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету; сауда-саттықтың дұрыс жүруін қадағалау; таразы және өлшем бірліктерінің дұрыстығын тексеру; жалған банкноттар мен монеталарды жібермеу қызметтерін атқарды [19; 58 б.].

Жәрмеңкеде сауда қатарындағы қазыналық сәкілердің жалдық төлемі, сатушылар үнемі иеленетін сауда ғимараттары мен қоймалардың жер салығы, қазыналық жәрмеңкелік таразыға тартудың таразы салығы, сатылған малдың баж салығы (бір қойға – 1 тиын, бір ірі қараға – 3 тиын, бір жылқыға – 5 тиын, бір түйеге – 10 тиын) тәрізді бірнеше салық түрлері болды [19; 59 б.].

Соның ішінде сауда орындарына төлейтін салық өте жоғары еді. Сондықтан өз өнімдерін сатуға әкелген шаруалар салықты төлей алмайтын болған соң, кейде сауда жасамастан үйіне қайтып, немесе арзан бағаға алыпсатарларға өткізуге мәжбүр болды [20; 1-п.].

Осындай келеңсіздіктерге байланысты 1869 жылы 5 маусымдағы Сенат жарлығы бойынша сауда орнының салық төлемі орынның иесі мен сатушылардың өзара келісіміне байланысты болады деп шешті [20; 1-п.].

Жәрмеңкеде мануфактура бұйымдары, теріден жасалынған бұйымдар, мыс пен темірден құйылған заттар, бакалея тауарлары, галантерея, мануфактуралық бұйымдар, ағаштан ойылған заттар, мақта-мата, түйе, жылқы, ірі қара, қой-ешкі т.б. ұсақ тауар түрлері сатылды [21; 7, 31-пп.].

Сонымен, Қазақстанда жәрмеңкелердің өркендеуіне халықтың үлкен аймақта аз қоныстануы және елді-мекендердің бір-бірінен алыс орналасуы себеп болды. Ал, сауданың дамуы барысында осы салада

кәсіпкерліктің неғұрлым күрделірек, жетілген түрлері: сауда орталықтары, қоймалар, көтерме сату дүкендері, сатып алу және өткізу дүкендері, сауда үйлері тәрізді т.б. үнемі жұмыс жасайтын кәсіпорындар пайда бола бастады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Общій свод по империи результат разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной. 28 января 1897 г. Т. II. – СПб., 1905. – 235 с.*
- 2 *ӨР ООМ. И-269-қ., 1-т., 5-іс, 6-п.*
- 3 *Галузо Н.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 345 с.*
- 4 *Қазақ. – 1916. – № 175. – 4 б.*
- 5 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 38768-іс, 24-30-нп.*
- 6 *Быт и нравы киргизов. / Сост.: А.П. Смирнов. – СПб.: Типография А. Катанского и К^о, 1892. – 27 с.*
- 7 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 48319-іс, 2-п.*
- 8 *Наумов С.Н. Ярморочная торговля в системе социально-экономических отношений на юге Казахстана (Вторая половина XIX – начало XX вв.). Исторический аспект. Дисс. ... к.и.н. – Алматы, 1995. – 150 с.*
- 9 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 22297-іс, 46-50-нп.*
- 10 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 21473-іс, 7-п.*
- 11 *ҚР ОММ. 14-қ., 1-т., 50-іс, 40-41-нп.*
- 12 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 21473-іс, 7-п.*
- 13 *Обзор Семиреченской области за 1897 г. – Верный, 1898. – 115 с.*
- 14 *Обзор Семиреченской области за 1907 г. – Верный, 1908. – 201 с.*
- 15 *Киргизская Степная газета. – 1895. – № 130. – С. 6.*
- 16 *Обзор Сыр-Дарьинский области за 1910 г. – Ташкент, 1912. – 105 с.*
- 17 *ҚР ОММ. 146-қ., 1-т., 107-іс, 16-п.*
- 18 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 21697-іс, 210-п.*
- 19 *Большевик Казахстана. – 1948. – № 3. – С. 34.*
- 20 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 21561-іс, 1-п.*
- 21 *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 21473-іс, 7, 31-нп.*

УДК: 94(574)+338.48:93(574)
МРНТИ 03.20

A.A. Aldasheva¹

¹*Candidate of history Kazakh national pedagogical university named after Abay
Almaty Republic Kazakhstan. Regional Geography and Tourism Department
Almaty. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru*

HISTORY OF TOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. "The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law", - declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Key words: international tourism, development of tourism, route, policy, tourism services.

Аннотация

А.А. Алдашева¹

¹к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма КазНПУ им. Абая, Республика Казакстан, г. Алматы. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА

В данной статье рассматривается значимость развития туризма Казахстана. Туризм - сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. В статье особое внимание уделяется историческому анализу развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Туризм обладает огромной стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира. Туризм путь к миру и цивилизаций.

Ключевые слова: международный туризм, политическая стабильность, внешнеэкономическая стабильность, национальная экономика.

Аңдатпа

А.А. Алдашева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Елтану және туризм кафедрасының т.ғ.к.,аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: aldashieva75@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУРИЗМІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Бұл мақалада Қазақстанның туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Туризм - экономиканың, жеке мемлекет ретінде саясат және мәдениет, сондай-ақ бірқатар елдерде, экономикалық даму әр түрлі деңгейдегі, саяси жүйені, мемлекеттік басқару жүйесін, идеология, этникалық құрамы, өмір салтын дамыту үшін үлкен маңызға ие, күрделі көп қырлы және әр түрлі құбылыс. Ұлттық экономика және әлемдік сауданың дамуына айтарлықтай әсер қамтамасыз ету, сондай-ақ, халықаралық туризм мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен дамуының факторы, сыртқы сауда алмасу және бейбіт прогресс символы. Мақалада Қазақстанның туризмінің даму тарихы, халықаралық экономикалық және әлеуметтік байланыстардың маңыздылығы көрсетілген. Туризм бірнеше дамыған елдерде экономика секторлары болып табылады, Әлемдік көшбасшыларын туристік қызметі, бейбітшілік көп сыртқы саясатты жүзеге асыру мүмкіндігін тұрақтандырудың белгісі. Туризм әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқарады. Туризмнің қазіргі индустриясы табысы жоғары және серпінді дамып келе жатқан қызмет. Туризм - бұл бейбітшілік және өркениет жолы.

Кілт сөздер: халықаралық туризм, саяси тұрақтылық, сыртқы экономикалық тұрақтылық, ұлттық экономика.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Recommendations to use for tourism the purposes a medical dirt, mineral sources and other health-sanatorium resources references on which are a platitude proceedings, branch researches, public articles are problematic. As a rule, data such are in researches on the tourist of geography along with medical characteristics of their useful properties. Thus always there are no research results of their appeal to Intourists in comparison with for a long time known like prestige resorts (Karlov Vary, the Caucasian Mineral waters, Baden-Baden etc.) At perfectly equipped polyclinics. And also there are no professional calculations of all necessary infrastructure. Which can be created taking into account available capacities. And, the vain, the nation-wide requirement for mass improvement

which is caused by difficulties of a transition period is absolutely ignored and proves to be true both official medical statistics, and weekly publications the SMI

In the new concept, be based on entertaining leisure, the important place to the rest centers is taken away.

However development of the Kazakhstan centers of leisure shouldn't be limited by modernization of the former recreation parks, copy the western samples and separate cities. Huge empty territories in not mastered areas can become the largest and the first in the world complexes reproducing the lost historical and cultural values: ханские rates, fields of battles, auls, move to a new place on zhailau. One more problem of the Kazakhstan tourism was advancement in the world market touristic product. Because of debts against the WTO Kazakhstan didn't participate in the international tourist fairs. But after its almost full repayment possibility of visiting of the international exhibitions in Berlin, Moscow, London, Paris, Tashkent has opened [1].

Summing up it is necessary to notice that the tourism history in Kazakhstan consists of continuous and consecutive numbers of repeating events, as the general history of tourism and mankind. In any historical interval of time the major criterion of definition of constantly arising problems is in final a result efficiency of their decision. Certifying in scientific judgement touristic development and absence of practical recommendations, nevertheless it is necessary to recognize backlog that administrative and legal reaction promotes touristic progress. Tourism as a part of universal culture is included into sphere of professional interests of many special disciplines and thereof can't in exclusive conducting geography or economy and pedagogical geography, or any other group of discipline.

The analysis the tourist of the activity, made in the given research, shows that tourism isn't limited to sphere of sports tourism, the pedestrian campaigns and mountain ascensions, and presented by variety of transport travel in concrete historical, economic, ideological, legal, technical, geography literature expression.

Studying by the tourist of activity shows that except Komsomol and state systems touristic the organizations the international tourism, were engaged 10 earlier the groups not established by researchers touristic establishments and the enterprises. Kaztoursovet and Kazsovprof in system of trade-union tourism, republican club of climbers, Committee on physical culture and sports at Ministerial council KazSSR, the Kazakh society of friendship and a cultural contact with foreign countries, airline "Aeroflot", the joint Soviet-foreign enterprises, cooperative societies and small enterprises. The inconsistency of opinion on the state monopoly for tourism from this follows [2].

Uniform development of world and Kazakhstan tourism is established from presence general forms, methods and the maintenance the tourist of activity: individual and group rounds, transport tourism with use a gift and camp sites, cultural-informative and other kinds of tourism, advancement on the market of a tourist product by advertizing, exhibitions and other actions, the public and state tourist's organizations, transport the branch tourist's organizations, joint-stock companies, the enterprises with the mixed foreign and domestic capital, branches abroad, the private and governmental enterprises, legal base, ideological maintenance, tourist resources in the form of historical and cultural, natural, industrial, medical and other objects. Their generality is established for the different historical periods and the countries.

Proceeding from domination of the transport travel having economic-financial indicators and several times much more quantity of routes, the natural conclusion about unreasonable representation of history of the Kazakhstan tourism in modern researches as follows history basically mountain ascensions, the pedestrian campaigns and sports tourism [3].

Specificity of the Kazakhstan international tourism consists in active use of organizational and is material-financial possibilities public (trade-union and Komsomol the organizations, societies of friendship and a cultural contact with foreign countries) the organizations in Kazakhstan and their analogs abroad, in use of tourist potential for needs of defense of the state and in agitator-propaganda the purposes for strengthening of the international authority of Kazakhstan, in use безвалютной and barter forms of a tourist exchange in the limited currency possibilities, in historical attachment of geography of tourism to routes and and to cultural-historical monuments of the Silk way.

Summing up, it is necessary to notice that only use of strict methods of a historical science has allowed to reveal the basic laws of tourist development and to reconstruct a full and complete picture of the Kazakhstan tourism. The circle of questions, documentary sources, the historical periods for the subsequent researches of history of tourism in Kazakhstan is simultaneously certain.

References:

1. *Dvornichenko V.V. Razvitie of tourism in the USSR (1917-1983). – Moscow, 2012. – P.112.*
2. *Nemoljaeva M. E, Hodorkov L.F. International tourism: yesterday, today, tomorrow. – Moscow, 2011. – P.176 .*
3. *Barchukova N.S. International cooperation of the states in the field of tourism. – Moscow, 2012. – P.25.*

ӘӘЖ478
МРНТИ 03.20

Г.Е. Абикенова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті., т.ғ.к.
agulzhazira@mail.ru.

АЛМАТЫ – ЕЛІМІЗДІҢ АЛҒАШҚЫ ҒЫЛЫМЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ОШАҒЫ (Газет материалдары негізінде)

Аңдатпа

Аталған мақалада автор Алматы қаласының XX ғасыр басындағы мәдени-ағарту саласындағы басты қызметіне тоқталады. Бүгінгі таңда Алматы қаласы Республикамыздың ең ірі саяси, ғылыми, мәдени, қаржы және өнеркәсіп орталығы болып табылатын, мемлекетіміздегі түрлі ұлыстар мен ұлттарды біріктірген екінші астанасы. Мақалада Алматы қаласы өзінің қолайлы қоңыржай климаты арқылы ежелден халықтың негізгі қоныстану аймағына айналуы, сондай-ақ оның республикадағы алғашқы мәдениет пен ғылымның ошағы болып қалыптасуына қатысты мәселелер сөз болады.

Негізінен Жетісу жерінде жарық көрген басылым беттеріне сүйене отырып, Алматы қаласында орын тепкен оқу-ағарту ошақтары мен олардың қызметі қарастырылады.

Түйін сөздер: Алматы қаласы, мәдени-ағарту жұмыстары, гимназия, мектеп, дайындық курстары, пансионат.

Аннотация

Г.Е. Абикенова¹

¹к.и.н., доцент кафедрасы История Казахстана КазНУ им. аль-Фараби,
agulzhazira@mail.ru.

АЛМАТЫ ПЕРВЫЙ В СТРАНЕ ЦЕНТР НАУКИ И КУЛЬТУРЫ (на страницах печати)

В данной статье автор останавливается на основных направлениях в области культурной и образовательной деятельности в городе Алматы в начале XX века. Сегодня Алматы - крупнейший город, политический, научный, культурный, финансовый и промышленный центр республики, который является второй столицей, объединяя различные этнические группы и национальности страны. В статье говорится о том, как Алматы, со своим умеренным климатом издавна стал одним из основных районов заселения, затем стал эпицентром страны в вопросах культуры и науки.

Деятельность учебных заведений Алматы будет рассматриваться на основе данных, опубликованных в газетах Семиречья.

Ключевые слова: город Алматы, культурно-просветительская работа, гимназия, школа, учебные курсы, пансионат

Abstract

G.E. Abykenova¹

¹k.h.s. associate professor of the department of History of Kazakhstan,
al-Farabi Kazakh National University, agulzhazira@mail.ru.

ALMATY IS THE COUNTRY'S FIRST CENTER OF SCIENCE AND CULTURE (on the bases of the newspaper article)

In the article, the author dwells on the main directions in the field of cultural and educational activities in the Almaty city in the early XXth century. Nowadays Almaty is the largest city, political, scientific, cultural, financial and industrial center of the country, which is the second capital, bringing together the various ethnic groups and the nationality of the country. The article states that, as Almaty, with its temperate climate has long become one of the main areas of settlement, then became the epicenter of the country's culture and science. Activities of Almaty schools will be considered on the basis of data published in the Zhetysay (Semirechye) newspapers.

Key words: Almaty, cultural and educational activities, gymnasium, school, training, boarding house.

Алматы – еліміздің ежелден танымал қала мекендерінің бірі екендігі рас. Ол республиканың ең қолайлы да шұрайлы аймағы Жетісу өңірінде қоныс тепкен. Жалпы Алматы қаласы б.з.д. X-IX ғасырларда ертедегі жер өңдеушілер мен малшылардың қонысы болып келсе, ал б.з.д. VII ғасыр мен -б.з.д. дәуірде сақтардың, кейіннен үйсіндердің тұрғылықты жері болған. Ал ортағасырлық қала мәдениетінің дамуы қарсаңында Алматы қаласы сауда, қолөнер және ауылшаруашылық орталығының біріне айналды.

Бұған дәлел - осы жерде табылған XIII ғасырдың 2 күміс дирхем дәлел болды және бұл дирхемде алғаш рет қаланың аты толығымен аталынады [1].

Бүгінде Алматы қаласы - Қазақстан Республикасының ірі саяси, ғылыми, мәдени, қаржы және өнеркәсіп орталығы болып табылатын, қазақ руханиятының, мемлекетіміздегі күллі ұлыстар мен ұлттарды біріктірген екінші астанамызға айналып отыр. Ғалымдарымыздың көп жылдық қажырлы еңбегінің арқасында алып Шаһарымыз ЮНЕСКО-ның мерейтойлық күндер тізіміне еніп, өткен 2016 жылы ауқымды көлемде мың жылдық мерейтойын тойлауда.

Алматы қаласы еліміздің жарты ғасырдан астам астанасы болумен бірге, нағыз білім мен ғылымның шоғырланған орталығы екендігі рас. Бұны тіпті Алматының өзінде да жарық көріп отырған баспасөз беттерінен кездестіре аламыз. Әсіресе ғасыр басында жарық көрген «Джетысуйская правда», «Джетысуйская искра», «Заря свободы» және т.б. баспасөз беттеріндегі деректерді атауға болады.

Алматының еліміздің астанасына айналуы да осы аталып отырған баспасөз беттерінде жазылып үлгерді. Мәселен, «Джетысуйская искра» газетінде «Алма-Ата (Алматы) неге көшірілді» деген арнайы мақала жарық көріп үлгерген. Аталған мақала сол тұстағы Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы жолдас Ернарзоровтан алынған сұхбат негізінде жарияланыған. Яғни, Ернарзоров жолдас Алматының орталық болуын былай түсіндірген: «Бұл ел орталығының үшінші мәрте ауысуы. Алғаш Орынбор ел орталығы болды, себебі сол тұста Ақмола мен Семей облыстары Орынборға енгізіліп келсе, Жетісу мен Сырдария Түркістан аймағына қарады. Орынбордан Қызылордаға орталықтың ауысуы түсінікті. Себебі Орынборда жергілікті қазақ ұлты шоғырланды. Ал 1925 жылы Сырдария мен Жетісу аймағы Қаз АКСР құрамына енгендіктен Қызылорданың орталық болуы заңды еді», - дей келіп одан әрі Алматының өзге аймақтармен байланыс жасау үшін қолайлы жерде орналасқандығы мен табиғатының әдемілігін де еске салады [2].

Сол сияқты Алматы атауының қайтарылуына Алаш қайраткерлерінің де еңбектері болды. Мәселен, 1929 жылы 27 желтоқсанда Телжан Шонанұлы Ахмет Байтұрсынұлымен бірлесіп «Алма-Ата қаласының және Алмата уезінің атын өзгерту жөніндегі Жетісу губерниелік атқару Комитетінің қорытындысы туралы» шараға Ғылыми-методикалық Кеңестің мүшелері ретінде өз пікірлерін білдіреді [3]. «Алматы қаласы мен Алматы уезінің атын өзгерту жөніндегі Комитеттің төрағасы Ә.Әлібековтың түсіндірме хатын тіркеген барлық дәйектемелер мен ұғымды назарға аларға тұрарлық. Оның аса беделді тюрколог ғалымдардың бірі академик Бартольдтің жасаған пікіріне сілтемесі және басқа тарихи тұрмыстық анықтамаларға сүйенуі негізді [3] – дей келіп, Жетісу губерниелік Атқару Комитетінің бұл пікіріне тіл мамандары ретінде өз тараптарынан қосымша төмендегідей пікір қосады: “Зат есімнің соңына қазіргі қолданылып жүрген -лы, -лі орнына қатаң -ты, -ті-ні қойса түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән сын есім пайда болады. Сонымен бірге “ты” үлгісіндегі сөз жасам тәсілі басқа формаларға қарағанда қазақ тілінің ең көнесі болып табылады.

“Ты” жалғауы ең бастысы сөздің, өсімдіктің, жануардың және басқа да тұтыну заттарының молшылығын немесе бір нәрсенің көп екендігін көрсетеді. Сондықтан “ты” ежелгі мекендердің атауларында жиі кездеседі. Оның бірден-бір мысалын мекендер мен өзендердің қазіргі атаулары айқын анықтайды. Мәселен, Шыдыр-ты (қазіргі Шыдырлы орнына), Өлең-ті (қазіргі Өлеңді орнына), Мойын-ты (қазіргі Мойынды орнына) және т.б.

... Сонымен тіл білімінің деректері және өлкеміздегі мекен атаулары Алматы сөзінің (алмалы, алмасы мол) пайда болуының заңдылығын нақты дәлелдейді.

Қазіргі қазақ тілінің емле ережесі тұрғысынан қарағанда Алма-Ата сөзі жазуымызға қолайсыздық туғызады. Өйткені, қазір қазақ тілінің жазу ережесі бойынша Алма-Ата деген екі сөз қосылып, бірге жазылуға тиіс” – деп [3], қазақ тіл жазу ережесі бойынша екі дауысты дыбыстың қатар жазылмайтындығын және Алма-Ата деген мағанасы екі бөлек сөздің телеграф қатынастарына қолайсыздық тудыратынын атап, сондықтан қала мен уезд атауын Алматы деп аталуын орынды деп санаған. Соған орай оңтүстік қаламыз Алма-Ата емес, қайтадан Алматы атауын қайтарып алған кезеңде ғалымдар тарапынан берілген бұл пікірдің орынды екені дәлелденіп отырғандығы мәлім.

Біз бұдан әрі жоғарыда аталып отырған баспасөз беттерінен әсем қала Алматының нағыз орталыққа айналуымен бірге, оның мәдени-ғылыми ордаға айналуына қатысты тың мәліметтер кездестіреміз.

Баспасөз беттерінен көріп отырғанымыздай Алматыда мәдени-ағарту саласының алғашқы сатысында баспа ісінің маңызы үлкен болғаны байқалады. Бұл туралы «1918-1921 жылдардағы Жетісу облысындағы баспасөз ісі» атты мақала берілген. Мақалада 1918 жылдың мамыр айынан бастап облыста баспахана-ларды мемлекет меншігіне айналдыру ісі жүргізілгені баяндалған. Жаңадан құрылған Облыстық халық баспасының құрамына Жетісу облыстық басқармасы, Жетісу әскери басқармасы, Мұсылман қоғамы,

Иванов, Зырянов және Обухов баспалары кірген. Облыстық халық баспасының 1918 жылы атқарылған жұмыстары туралы мәлімет шектеулі, тек Верныйлық мұғалімдер семинарында В.Д. Городецкының 126 беттік 300 дана болып шыққан «Записки по методике начального естествознания» атты қолжазбасының таратылған сөз болады. Сол жылы күнделікті шығарылып отырған газеттері: (бастапқыда «Заря свободы», кейін «Вестник Семиреченского Трудового народа») шығып тұрғаны айтылады. Ал 1919 жылдан бастап Алматыда нақты шыққан басылым саны мен басылып шыққан дана саны көрсетілген, Мәселен, 1919 жылы орыс тілінде 10 кітап пен кітапша шығып, оның 11500 данасы үлесітірілген. Олардың арасында «Балабақша ісі және оның жұмысы», Лев Малининнің құрастыруымен «Социализм дегеніміз не және оны большевиктер қалай жүзеге асыруда» және т.б. басылым көрсетілген. Сол сияқты мұсылмандардың «Джетису мухбире» және «Көмек» басылымдарының да болғаны аталады. Ал 1920 жылдан бастап айына 2-3 мәрте «Ұшқын (Искра)» және «Фукара (Беднота)» айына 2-3 мәрте жалпы 3 мыңнан 5 мың данасы үлесітірілген. 1921 жылы «Кедей еркі» басылымға шыққан [4]. Аталған басылымдардың барлығы сол тұстағы Алматының мәдени-рухани дамуынан мол мағлұматтар берумен ерекшеленеді.

Сонымен қатар өлкеде мәдени ағарту жұмыстарының жандануына орай Алматы қаласында осы мақсаттағы жұмыстар жүргізілген. Кеңестік үлгіге негізделген **клуб** мекемелері, қоғамдық кітапханалар, мұражай, кинотеатр, мәдениет және демалыс саябақтарын ұйымдастыру көптеп көңіл аударылып, сауатсыздықпен күрес ұйымдастырылған. Осы күресте алдыңғы қатарлардың бірінде болуға тиіс Клубтарға жүктелген міндет ауыр болды. Мәселен, 1922 жылдың 30 қаңтарында сағат кешкі 6-да Алматыда Ленин атындағы Орталық жұмысшылар клубы ашылды. Клубтың ішінде кітапхана мен мерзімдік басылымдар оқу залы жұмыстарын жүргізді. Жұмысшылар клубының басты міндеті: а) өндірістік үгіт жүргізу; в) жұмысшылар тобына коммунистік тәрбие беру; с) жұмысшылардың жалпы мәдени деңгейін көтеру болатын. Бұл клубтық жұмыстың екі үлкен формасымен жүргізілді: тереңдетілген үйірмелік және көпшілік жұмыстары. Көпшілік жұмыстары – бұл: дәрістер, кеңестер, пікірсайыстар, рефеттар, концерттер, спектакльдар мен әр түрлі спорт ойындарын өткізу болса, тереңдетілген жұмыстар қатарына көркемөнер, саяси, ғылыми мәселелерді меңгеру мақсатында үйірмелер жүргізілді. Сонымен қатар болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен жеке тұлға болып қалыптасуы үшін клубтар ашыла бастады. Соның бірі Облысық көпшілік кітапханасының негізінде болған «Балалар клубы» жұмысын қарқынды түрде жүргізді. Клуб балалардың жан-жақты дамып, өсуіне байланысты барлық талап-тарға сай болған және айтарлықтай жақсы нәтижелер көрсеткен.

Жалпы Жетісу уезіндегі клубтар саны – 37 болса, олардың сан жағынан ең көбі Алматы қаласында шоғырланған. Клубтық кеңесте төмендегідей мәселелерді қараған:

- ұлттық волостар ашу;
- аз ұлттар арасындағы халыққа білім берудің жағдайы;
- губернияның аз ұлт өкілдерін өндірістік тауарлармен қамтамасыз ету туралы [5].

Клубтық жұмыстар халықтың мәдени-рухани әлеуетін көтеріп қана қоймай, кеңестік саясатты халыққа насихаттауымен де ерекшеленеді. Соған орай жоғарыда аталып отырған баспасөз беттерінде түрлі мақалалар кездеседі. Мәселен, «Жұмысшылар өмірі қалай өтуде және жұмысшылар клубына не қажет?» [5], «Жетісудағы жастар клубы» [6] атты мақалаларды кездестіруге болады.

Халық ағартусаласында кітапхана ісінің де жұмысы жандана түсті. Бұл жалпы Алматы мен Жетісу губерниясында үлкен жолға қойылған болатын. Губернияда 1 губерниялық кітапхана, 3 қала-уездік, 2 волостық және Алматы қаласында 2 кітапхана мен қоғамдық кітапхана жұмыс жасады. Олар негізінен ұйымдар жанында, яғни Партпрофклуб және Қызыл Армия Үйінде орын теуіп, кейіннен ағарту саласының қызметкерлерінің Үйіндегі кітапханамен біріктірілген. Бұл кітапханаларды көзі ашық сауаттылар, әсіресе білім беру ісіне үлес қосушы мамандар пайдаланып отырды. Кітапхана жұмысының жандануы турасында «Джетисуйская павда» газеті беттерінде де аталынып өтіледі. Мәселен, «Мәдениеттен ағартуға. Кітапхана көрмесі» атты мақалада «7 қараша күні пролетариат жұмысшыларының жеңісіне 5 жыл толуына орай арнайы қоғамдық кітап көрмесі өтті. Ол 7-8-9 күндеріне дейін өтілді» деп атай отырып, жалпы көрмеге өткен ғасырдың 60-70 жылдарындағы атақты орыс жазушыларының шығармалары қойылғандығы айтылады. Тіпті көрмеде түрік тілді басылымдардың да бар екендігі және олар арнайы столдарға орналасқандығы сөз болған [7]. Яғни басылым беттері арқылы кітапхана ісінің де өңірде тез дамып, үлкен жұмыстар атқарғандығы байқалады.

XX ғасырдың 20-шы жылдарының ортасы елімізде сауатсыздықты жою ісімен тұстас келді. Өлкедегі сауатсыздықты жою жұмыстары Алматы (Верный) қаласында ерекше жолға қойылып жатты. Тіпті бұл қалада оқу орындары XIX ғасырдың соңынан бастап-ақ ашылуына мүмкіндік туды. Мәселен, 1877 жылдардан бастап-ақ Верный қаласымен Верный уезіндегі оқу нысандары ашыла бастаған еді. Мұнда

ашылған оқу орындарында: Верный прогимназиясында 100 ер бала, қолөнер мектебінде 29 ер бала, уездегі станицалық мектептерде барлығы 247 бала білім алса, соның ішінде 34 қыз бала оқыды. Ал болыстық молдадан сауат ашатын мектептердің саны Верный уезінде 23 болса, онда білім алатын оқушылардың саны 85 адамды құрады, оның ішінде 37 қыз бала өз білімдерін жетілдірді. Смирнов қаласындағы қыздарды гимназияға дайындайтын класта 60 оқушы білім алды. Барлығы Верный қаласында 4 оқу орны жұмыс жасап, онда 129 оқушы білім алса, оның ішіндегі 60-ы қыздардан тұрды. Верный уезі бойынша 26 оқу орны болса, онда білім алған жандардың саны 332 оқушы, оның ішіндегі 71-і қыз баланы құраған [8]. Бұдан байқайтынымыздай ерлерге қарағанда білім алуда қыздардың саны аз. Білім алуда қазақ жеріне қоныстанушы ұлт өкілдері қазақ халқымен тең құқылы болды. Мұсылман мектептерінде негізінен ер балалар білім алған.

Баспасөз беттерінде сауат ашу мен жалпы мектептер салу ісіне қатысты көптеген мақалалар кездестіруге болады. Яғни “Стоительство школы” атты тақырыппен жиі мақалалар кездестіруге болады. Мәселен, Верныйдағы ер балалар гимназияда оқимын деушілерге Халық Ағарту Министрлігі бекіткен Ережеге сәйкес талаптар қойылды. Гимназияның оқу жоспары бойынша гимназияда латын және грек тілдеріне көп көңіл бөлінді. Гимназия басшылары осы пәндердің орнына қазақ балаларына орыс тілін оқыту керектігін жақтаған. Сол сияқты өзге ұлт өкілдерінің білім алуына, әсіресе тіл меңгеру қиыншылығына қатысты мақалалар санатын көптеп кездестіруге болады [9].

Басылым беттеріне қарап отырып, Алматыда жетімдер үйі турасында да мәліметтер көптеп кездестіреміз. «Балаларға көмек», «Қызыл армия көмегі» атты мақалалар тобынан жетімдер үйіне көрсетілген түрлі іс-шаралар туралы мақалаларды жиі кездестіруге болады. Мәселен, 1924-1925 жылдары жетімдер үйінде қиындықтар туындағаны байқалады. Осы жылдары жетімдер үйі, педагогикалық, техникалық орындар бірте-бірте қысқартыла бастаған. Аталған жерлердің орындарында жөндеулер уақтылы жүргізілмей, жылу жүйесі аз мөлшерде берілгендігі байқалады. Мысалы, Алматы қаласындағы Перецкой атындағы жетімдер үйінде 8 градустық жылылықты көрсетсе, Абай атындағы жетімдер үйінде жылуға бөлінген қаржының 45% ғана берілгендігі көрсетіледі. Бір баланың тамағына бөлінген сом 1 сәуірге дейін 1 сом 50 тиын болса, 1 сәуірден бастап 4 сом 50 тиынды құраған. Балаларға киім, аяқ киім, төсеніш орындары жетіспеген. Соған орай қайырымдылық қорлары кедейлер мен жетімдерге киім-кешек, азық-түлік, дәрі-дәрмек жағынан көмек көрсетіп отырған [10].

Қорыта айтқанда, ХХ ғасыр басында Алматы қаласы өлкенің тарихи-мәдени орталығы болып қана қоймай, сол тұстағы нағыз ағарту саласының өзегі болумен ерекшеленіп отыр. Олай дейтініміз, баспасөз беттері мен түрлі құжаттар бетінде сақталған деректер мұнының нақты дәлелі болып отыр. Аталған кезеңде жарық көрген барлық басылым беттерін жіт ақтарып, оларға жекелей талдау жасау арқылы кітапхана ісі, халық сауаттылығын арттыру, клубтық жұмыстар, жетімдер үйі, мектеп құрлысы және т.б ағарту ісіне қатысты мәліметтер тобын нақтылай түсу болашақ ісі болып қала бермек. Себебі осы мәліметтерді өзіне сақтап, оны қызғыштай қорыған мұрағаттар қоры тарихымыздың талай беттерін қайта нақтылауда ерекше мәнге ие. Олай болса сан ғасырлық тарихы бар Алматы қаласына қатысты мәліметтер тобын әлі де болса нақтылап, оны бір жүйеге келтіру ісі жалғасын таба бермек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Казахстан». Национальная энциклопедия. Том 1. – С.11.
2. *Алма-Ата неге көшірілді (Жолдас Ерназаровпен болған сұхбат) // Джетысуйская искра. 1929. – 2 б.*
3. *Байтұрсынов А., Шонанов Т. Алма-Ата қаласының және Алма-Ата уезінің атын Алматы деп өзгерту туралы Жетісу губерниялық атқару комитетінің қорытындысы туралы // ҚРОМА. 81 – қор.; 1 – тізбе, 313 – іс. – 35 п. – № 3 хаттама.*
4. *Издательское дело в Джетысуйской области 1918-1921 годы // Джетысуйская искра. – Алматы, 1929 ж. № 66.*
5. *Обзор Семиреченской области за 1877 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1878.*
6. *Обзор Семиреченской области за 1890 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1891. – 101-104 с.*
7. *Обзор Семиреченской области за 1901 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1902. – 52-61 с.*
8. *Обзор Семиреченской области за 1877 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1878.*
9. *Обзор Семиреченской области за 1890 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1891. – 101-104 с.*
10. *Обзор Семиреченской области за 1901 год. – Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1902. – 52-61 с.*

УДК 94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)
МРНТИ 03.20

А.К. Бегалиева¹

¹ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби
Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail: aysha.1958@mail.ru

М.Б. Амирханов²

²ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби

Д.Г. Ахметжанов³

³преподаватель колледжа КазНУ им. аль-Фараби

ПОЛИТИКА «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА» И НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье дается сравнительный анализ политики «военного коммунизма» и НЭП. После первой мировой войны Россия, в которой и так был глубочайший кризис, столкнулась еще и с революцией. Это было настоящее испытание для народа. Самой приоритетной задачей, после провозглашения Советской власти стало восстановление разрушенного хозяйства огромной страны. Большинство промышленных предприятий не работало из-за отсутствия сырья, энергии и изношенности оборудования. Такой подход дался правительству тяжелым опытом: преодолением «военного коммунизма», исторически ставшего первой, во многом вынужденной формой командно-административной системы. Она привела тогда страну на грань катастрофы.

Именно 20-е годы на практике дали сочетание новой экономической политики, демократизации, плюрализма с успехами мирного сосуществования. Был открыт путь к ненасильственному миру и строительству социализма в СССР без социальных катастроф, на основе «гражданского мира». То и другое могло быть успешным лишь во взаимосвязи.

На современном этапе развития государства необходимо учитывать ошибки как «Военного коммунизма», так и НЭПа. Изучение выхода из кризисных ситуаций очень важно для современной экономики. В связи с этим целью нашей статьи является изучение политики «военного коммунизма» и НЭП в СССР.

Ключевые слова: военный коммунизм, новая экономическая политика, съезд, кризис, диктатура, общество, управление.

Аңдатпа

А.К. Бегалиева¹, М.Б. Амирханов², Д.Г. Ахметжанов³

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының оқытушылары
E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Мақалада «әскери коммунизм» және ЖЭС саясаттарына салыстырмалы талдау жасалған. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін дағдарыс жағдайындағы Ресей революциямен бетпе-бет келді. Бұл халық үшін үлкен сынақ еді. Кеңес үкіметі жарияланғаннан кейінгі басты міндет халық шаруашылығын қалпына келтуі болды. Көптеген өндіріс орындары шикізат, энергия көздерінің болмауынан және ескірген жабдықтар есебінен жұмыс істемеді. Бұл өкіметке ауыр тәжірибе еді: тарихи жағынан бірінші болған «әскери коммунизмді» игеру, әкімшіл-әміршіл жүйе жаңа форма болды. Ол елді катастрофаға әкелді.

Нақ сол 20-шы жылдары тәжірибеде жаңа экономикалық саясат, демократиялану, плюрализм бейбіт өмір сүру жетістіктерімен үйлесіп жатты. «Азаматтық бітім» негізінде әлеуметтік катастрофасыз социализм құрылысына өту жолы ашылды. Ол өзара байланыста болғанда ғана жетістікке жететін еді.

Қазіргі кезеңде мемлекет дамуында «әскери коммунизм» саясатының да, жаңа экономикалық саясаттың да қателіктерін ескеру қажет. Өйткені, дағдарыстан шығу қазіргі экономиканың зерттейтін маңызды бөлігі. Осыған байланысты мақаланың мақсаты КСРО-ғы «Әскери коммунизм» және ЖЭС саясатын көрсету басты мақсат болды.

Тірек сөздер: әскери коммунизм, жаңа экономикалық саясат, сиез, дағдарыс, диктатура, қоғам, басқару.

Abstract

A.K. Begaliyeva¹, M.B. Amirhanov², D.G. Akhmetzhanov³

POLICY OF MILITARY COMMUNISM AND NEW ECONOMIC POLICY: COMPARATIVE ANALYSIS

The article gives a comparative analysis of the policy of «war communism» and NEP. After World War I Russia, where, and so was a deep crisis, confronted yet with the revolution. It was a real test for the people. The highest priority, after the proclamation of the Soviet regime was the restoration of the destroyed economy of the vast country. Most industries are not working due to lack of raw materials, energy and depreciation of equipment. This approach was given to the Government of

hard experience: overcoming the «war communism», which became the first historically, largely forced form of the command-administrative system. She then led the country to the brink of disaster.

It was 20 years in practice, given the combination of the new economic policy, democratization, pluralism, peaceful co-existence with success. the way was opened to non-violent world and the construction of socialism in the USSR without social disasters, on the basis of «civil peace». That and another could only be successful in the relationship.

At the present stage of development of the state must take into account the error as «war communism» and NEP. A study out of the crisis is very important for the modern economy. In this regard, the purpose of this article is to study the policy of «war communism» and NEP in the USSR.

Keywords: military communism, the New Economic Policy, the Congress, the crisis, the dictatorship, the society management.

Военный коммунизм - социально-экономическая политика Советского государства в условиях гражданской войны 1917-1920, отражавшая представления о возможностях социалистического строительства путём насильственного вытеснения капиталистических отношений. Термин «военный коммунизм» ввел в оборот выдающийся марксистский теоретик А.А. Богданов еще до Октября 1917 года. Это понятие он связывал не с коммунизмом или социализмом, а с армией. На смену «военного коммунизма» пришла новая экономическая политика в 1921 году.

Новая экономическая политика (НЭП) – политика, которая введена советским руководством 15 марта 1921 года на X съезде РКП(б) (8-16 марта 1921 года), направлена на преодоление массового недовольства действовавшей политикой «военного коммунизма».

Военный коммунизм - это экономическая и социальная политика Советского государства в условиях разрухи, гражданской войны и мобилизации всех сил и ресурсов на оборону. Так, в условиях разрухи и военной опасности Советское правительство начинает осуществлять мероприятия по превращению республики в единый военный лагерь. 2.09.1918 г. ВЦИК принял соответствующее постановление, провозгласив лозунг «Все для фронта, все для победы над врагом!». Таким образом, основными целями политики военного коммунизма были предельная концентрация людских и материальных ресурсов, их наилучшее использование для борьбы с внутренними и внешними врагами. С одной стороны, эта политика стала вынужденным следствием войны, с другой - она не только противоречила практике любого государственного управления, но и утверждала диктатуру партии, способствовала усилению партийной власти, установления ею тоталитарного контроля. Военный коммунизм стал методом построения социализма в условиях гражданской войны. В какой-то мере эта цель оказалась достигнута - контрреволюция оказалась разгромлена.

Основные черты политики «военного коммунизма»:

- национализация всей крупной и средней промышленности и большей части мелких предприятий;
- продовольственная диктатура;
- продразверстка;
- прямой продуктообмен между городом и деревней;
- карточная система распределения продуктов;
- натурализация хозяйственных отношений;
- всеобщая трудовая повинность;
- уравнительность в оплате труда;
- военно-приказная система руководства всей жизнью общества.

Главные признаки военного коммунизма – перенос центра тяжести экономической политики с производства на распределение. Это происходит, когда спад производства достигает такого критического уровня, что главным для выживания общества становится распределение того, что имеется в наличии. Поскольку жизненные ресурсы при этом пополняются в малой степени, возникает их резкая нехватка, и при распределении через свободный рынок их цены подскочили бы так высоко, что самые необходимые для жизни продукты стали бы недоступны для большей части населения. Поэтому вводится уравнительное нерыночное распределение. На нерыночной основе (возможно, даже с применением насилия) государство отчуждает продукты производства, особенно продовольствие. Резко сужается денежное обращение в стране. Деньги исчезают во взаимоотношениях между предприятиями. Продовольственные и промышленные товары распределяются по карточкам – по фиксированным низким ценам или бесплатно (в Советской России в конце 1920 – начале 1921 года даже отменялась плата за жилье, пользование электроэнергией, топливом, телеграфом, телефоном, почтой, снабжение населения медикаментами, ширпотребом и т.д.) [1, с. 19]. Государство вводит всеобщую трудовую повинность, а в некоторых отраслях (например, на транспорте) военное положение, так что все работники считаются

мобилизованными. Все это - общие признаки военного коммунизма, которые с той или иной конкретно-исторической спецификой проявились во всех известных в истории периодах этого типа.

Сами слова «военный коммунизм» просто означают, что в период тяжелой разрухи общество (социум) обращается в общину (коммуну) – как воины. В последние годы ряд авторов утверждают, что военный коммунизм в России был попыткой ускоренного осуществления марксистской доктрины построения социализма. Военный коммунизм есть следствие регресса производительных сил и социального организма. В мирное время он представлен в армии, как обширной авторитарной потребительской коммуне. Однако во время большой войны происходит распространение потребительского коммунизма из армии на все общество [1, с.25].

Структура военного коммунизма, возникнув в чрезвычайных условиях, после исчезновения породивших ее условий (окончания войны) сама собой не распадается. Выход из военного коммунизма - особая и сложная задача. В России решить ее было особенно непросто, поскольку в системе государства очень большую роль играли Советы солдатских депутатов, проникнутые мышлением военного коммунизма. После окончания войны многочисленные выступления рабочих и крестьян против политики «Военного коммунизма» показали ее полный крах, в 1921 введена новая экономическая политика.

Историю советского общества 1920-х гг. обычно связывают с новой экономической политикой, которую стали проводить большевики после окончания гражданской войны. Но именно 20-е годы на практике дали сочетание новой экономической политики, демократизации, плюрализма с успехами мирного сосуществования. Был открыт путь к ненасильственному миру и строительству социализма в СССР без социальных катастроф, на основе «гражданского мира». То и другое могло быть успешным лишь во взаимосвязи.

Такой подход дался партии тяжелым опытом: преодолением «военного коммунизма», исторически ставшего первой, во многом вынужденной формой командно-административной системы. Она привела тогда страну на грань катастрофы. Политика «военного коммунизма» не отвечала ни экономическим потребностям страны, ни расстановке классовых сил в борьбе за социализм, особенно при переходе от войны к миру.

Переход от «военного коммунизма» к новой экономической политике был совершен резко, как бы прыжком от пропасти, куда толкали страну экономический и политический кризисы весны 1921 г. Необходимость поворота понимали как будто все, а вот его глубинную сущность — очень немногие. Так нередко бывает в моменты радикальных перемен. Победа большевиков в гражданской войне и военной интервенции означала наступление качественно нового этапа в развитии советского государства и общества.

Упадок промышленности и сельского хозяйства, угроза голода и эпидемий, многомиллионные людские потери, утрата золотого запаса, необходимость скорейшей демобилизации выросшей до огромных размеров и несоизмеримой с возможностями ее содержания армии – вот основные проблемы, с которыми столкнулось правительство большевиков после окончания гражданской войны.

Разрушение материального богатства страны и уничтожение ее человеческого потенциала продолжалось до конца 1920 г., а на Дальнем Востоке до осени 1922 г., т.е. 6,5-8 лет. Потери убитыми, ранеными и умершими от болезней составили в первую мировую войну 1,8 млн. человек. На фронтах гражданской войны аналогичные потери с обеих сторон достигли около 2,5 млн. человек. Красный и белый террор, голод и эпидемии унесли еще больше жизней мирного населения. Гигантских размеров достигла эмиграция. Население страны в 1917-1921 гг. сократилось в беспрецедентных масштабах. Осенью 1917 г. население России составило 147.644,3 тыс., а на начало 1922 г. – 134.903,1 тыс. человек (по сопоставимой территории). Убыль населения, таким образом, составила около 13 млн. человек. Это, по меньшей мере, в шесть раз превышало потери в годы первой мировой войны. Предреволюционный уровень был достигнут лишь к 1926 г. (согласно переписи населения от 17 декабря 1926 г.) [2, с.123].

В 1920 г. голод и эпидемии охватили территории губерний центрального промышленного района. В 1921-1922 гг. под угрозой вымирания оказалось 45 млн. человек из поволжских и украинских губерний. Развал промышленности и голод в городах вынудил почти 1 млн. рабочих уйти в деревню. Крестьяне губерний, пораженных голодом, в свою очередь, также оставляли насиженные места в поисках куска хлеба. В 1921-1922 гг. официально насчитывалось около 1,5 млн. беженцев [2, с.124].

Производство крупной промышленности по сравнению с 1913 г. упало в 7 раз. По размерам добычи угля и нефти Россия была отброшена к концу XIX столетия, в 20 раз сократился выпуск тканей, в 12 – сахара, в 3,5 раза добыча соли. ВСНХ в своем отчете IX съезду Советов приводил следующие данные о

состоянии промышленности в 1920 г. в сравнении с 1913 г. В 1920 г. многие отрасли промышленного производства находились на тонкой грани жизни и самоликвидации. Добыча медной руды составила 0,3% довоенного уровня, машиностроение находилось в руинах.

К 1917 г. валовой сбор главных зерновых культур снизился по сравнению со средним довоенным уровнем (около 500 млн. пудов), т.е. на 13%; в 1920 г. он упал по сравнению с 1917 г. на 1200 млн. пудов, т.е. на 36,4%, а в 1921 г. – еще на 400 млн. пудов [4, с.28]. Кронштадтские события в начале 1921 г., антоновский мятеж на Тамбовщине, многочисленные крестьянские стихийные выступления в Сибири явились красноречивым свидетельством губительности продолжения политики «военного коммунизма».

Еще в начале 1920 г. на Политбюро ЦК РКП(б) обсуждался вопрос о необходимости перехода к НЭПу, точнее обсуждался вопрос не о новой экономической линии партии и правительства, а о замене продразверстки продналогом. Автором данного предложения выступил Л.Д. Троцкий. Политбюро не поддержало Троцкого. Тем не менее, через год продналог был введен. Однако уже в 1922 г. Ленин из-за болезни отходит от активной партийно-государственной работы, и высшая партийная элита принимает решение о немедленном возврате к продразверстке в случае начала революции в Германии.

Официально НЭП был введен в 1921 г. Но на X съезде РКП(б) об этом говорилось очень мало. Только в мае 1921 г. на партконференции появляются термины «НЭП» и «НЭПманы».

НЭП — антикризисная программа, сущность которой состояла в воссоздании многоукладной экономики при сохранении «командных высот» в руках правительства большевиков. Рычаги воздействия: полновластие РКП(б), государственный сектор в промышленности, децентрализованная финансовая система и монополия внешней торговли.

Цели нэпа:

- политические: снять социальную напряжённость, укрепить социальную базу советской власти в форме союза рабочих и крестьян;
- экономические: предотвратить разруху, выйти из кризиса и восстановить хозяйство;
- социальные: не дожидаясь мировой революции, обеспечить благоприятные условия для построения социалистического общества;
- внешнеполитические: преодолеть международную изоляцию и восстановить политические и экономические отношения с другими государствами. Таким образом, тактической целью нэпа стал выход из кризиса путём укрепления построения социализма. Достижение этих целей привело к постепенному свёртыванию нэпа во второй половине 20-х гг.

Самым важным итогом НЭПа стало то, что бурно росла именно социальная экономика. В промышленности ключевые позиции государственные тресты, кредитование, государственные кооперативные банки. В сельском хозяйстве-мелкие крестьяне, хозяйства, охваченные простыми видами кооперации, связанные между собой рынком и регулируемые государством, эти ячейки экономики России обнаружили высокие способности, которые способствовали стабильному развитию.

Благодаря политики НЭПа было восстановлено разрушенное хозяйство, было налажено производство и торговля. Иностранные инвестиции не приветствовались, да и сами инвесторы особо не спешили в Россию из-за сохраняющийся не стабильности и угрозу национализации капиталов. Государство же было не способно только из своих средств производить долгосрочные капиталоемкие инвестиции [5, с.220].

Главное отличие НЭПа от военного коммунизма — попытка использовать рыночные отношения в переходный период от капитализма к социализму, при длительном существовании разных экономических укладов. Общее с политикой «военного коммунизма»: НЭП, как и военный коммунизм, опиралась на национализированную промышленность, транспорт, связь, жёсткую административную систему управления в главных отраслях хозяйства, неэквивалентный обмен с деревней и торможение крестьянского хозяйства. Военный коммунизм и НЭП сближает общая цель строительства социалистической модели общества в условиях диктатуры пролетариата, а фактически — партии. НЭП свергнут в к 1920-х. гг.

В заключении приводим Таблицу сравнения экономик военного коммунизма и НЭП:

Вопросы	Военный коммунизм	НЭП
Отношение к крестьянству	Политика насилия, продразвёрстка, ликвидация частной собственности	Союз с крестьянством», замена развёрстки продналогом; беднота освобождена от налога, разрешены аренда земли, наёмный труд, выход из общины
Способ производства	Национализация промышленности, обобщественные государственные формы в экономике	Допущение частного капитала в промышленности (концессии, аренда), найма рабочей силы
Обмен	Запрещение частной торговли. Снабжение через Наркомпрод, отмена оплаты топлива, жилья и др.	Свобода торговли, ликвидация бесплатных услуг
Способ распределения и потребления	Уравнильноераспределение, натурализациязарплаты, карточная система	Отмена карточной системы, оплата по труду, тарифная система оплаты
Характер труда	Всеобщая трудовая повинность. Милитаризация труда. Трудникиотчуждены от результатов труда	Введение экономических стимулов к труду. Отменена трудовая повинность, созданы биржи труда
Характер управления	Строгая централизация, система ВСНХ, главков («главкизм»)	Использование экономических методов, развитие трестов; хозрасчёт; самокупаемость, самофинансирование, самоуправление
Тип экономики	Командная, нерыночная экономика связана с диктатурой правящей партии. Система государственной эксплуатации	Элементы смешанной экономики, сочетание с государственной собственностью, ограниченной частной собственностью
Общество	Тотальная зависимость. Ликвидация остатков свобод гражданского общества (1922 г. – процесс над эсерами). Государственная монополия на СМИ. Политический и экономический террор (репрессии). Отсутствие плюрализма, толерантности	

Политика «военного коммунизма» (1918-1920) и новая экономическая политика (1921-1927) различаются между собой, прежде всего отношением к частному капиталу, применению наемного труда и степени использования и признания товарно-денежных отношений. В экономическом отношении НЭП доказал свои преимущества перед «военным коммунизмом». Однако, внутренняя противоречивость политики НЭПа неоднократно приводила к кризисам.

По окончании гражданской войны борьба за выживание легла тяжелым временем на крестьянство, террор вызвал протест и недовольство простых масс. Эксперимент «военного коммунизма» привел к неслыханному спаду производства. Национализированные предприятия не поддавались никакому государственному контролю.

Решениями X съезда РКП(б) было положено начало перехода к новой экономической политике. Первой и главной мерой НЭПа стала замена продразверстки продналогом. В промышленности и торговле возникает частный сектор. Ряд предприятий были денационализированы.

НЭП удивительно быстро принёс благотворные перемены. С 1921 года происходит робкий вначале рост промышленности. Начиналась её реконструкция: развёртывалось строительство первых электростанций по плану ГОЭРЛО. В следующем году был побеждён голод, стало расти потребление хлеба.

Успехи восстановления народного хозяйства страны были значительны. Однако экономика СССР в целом оставалась отсталой. Именно к середине 20-х годов в СССР сложились необходимые экономические и политические предпосылки для перехода к политике развёрнутой индустриализации.

Список использованной литературы:

1. Булдаков В.П., Кабанов В.В. «Военный коммунизм» идеология и общественное развитие // Вопросы истории. 1990. № 2. – С. 18-29.
2. Поляков Ю.А. Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920-1930-е годы) // Вопросы истории. 1995. – №3. – С.123-130.
3. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике. – М., 1954. – С.47.
4. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2-х т. – М., 1996. Т.2. – С.198-199.
5. История мировой экономики. Учебник для вузов. /Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 727 с.

УДК – 94 (574)
МРНТИ 03.20

К.С. Бижигитова¹

¹к.и.н., доцент кафедры социально-экономических наук Университета Международного Бизнеса, Республика Казахстан, г. Алматы, E-mail: bks777@list.ru

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ
В СЕМИРЕЧЕНСКОМ КАЗАЧЬЕМ ВОЙСКЕ**
(вторая половина XIX-начало XX вв.)

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос, связанный с правовой основой наделения семиреченских казаков земельными наделами. На основе различных документов, в том числе и архивных источников, автор показывает, что этот вопрос в течение второй половины XIX – начала XX вв. вызвал большие споры в правительственных кругах. Вопрос определения нормы душевого надела семиреченских казаков оставался актуальным и в последующие годы. Так, в связи с активизацией крестьянской колонизации края Степной генерал-губернатор барон Таубе – сторонник этой колонизации, в 1891 г. обращается в Министерство Внутренних Дел с просьбой поддержать ходатайство генерала Колпаковского. Положительного ответа не последовало

Ключевые слова: Семиреченское казачье войско, земельный надел, штаб-офицеры, обер-офицеры, классные чиновники, землепользование, офицерское землепользование, земельные участки потомственной собственности, пай, юртовой надел, войсковые запасные земли.

Аңдатпа

К.С. Бижигитова¹

¹т.ғ.к., Халықаралық Бизнес Университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: bks777@list.ru

**ЖЕТІСУ КАЗАК ӘСКЕРІНДЕГІ (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)
ЖЕРДІ ПАЙДАЛАУДЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ**

Бұл мақалада Жетісу казактарының құқық негізінде жерді бөлісу жөніндегі мәселелер қарастырылады. Әр түрлі құжаттар негізінде, оның ішінде мұрағаттық қайнаркөздер негізіне – автор XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында бұл мәселе үкіметтік құрылымдар арасында көптеген пікір-талас туғызғаны жөнінде сөз қозғайды. Автор жерге орналасу мәселесіне тоқтала отырып, Ресей тарапынан жүргізілген жер саясатына қатысты озбырлықтарға, құқықтық мысалдар арқылы тоқталады.

Түйін сөздер: Жетісу казак әскері, жер үлесі, штаб-офицерлер, обер-офицерлер, сыныптық шенеуніктер, жер пайдалану, офицерлік жер пайдалануы, ата-бабадан келе жатқан жер телімі, жарна, әскери қосалқы жер

Abstract

K.S.Bizhigitova¹

¹Candidate of History, Associate Professor of the Department of Social and Economic Sciences of the University of International Business, Republic of Kazakhstan

THE LEGISLATION OF LAND USE IN SEMIRECHENSKY COSSACK ARMY
(the second half of XIX-beginning of the XX centuries)

In this article the question connected with the legal basis of investment the semirechenskikh of Cossacks with allotments is considered. On the basis of various documents including archival sources, the author shows that this question during the second half of XIX – the beginnings of the 20th centuries caused a big controversy in government circles. The question of determining the norm of the soul allotment of the Semirechye Cossacks remained relevant in the following years. Thus, in connection with the intensification of the peasant colonization of the Steppe region, Governor-General Baron Taube - a supporter of this colonization, in 1891, appeals to the Ministry of Internal Affairs with a request to support the petition of General Kolpakovsky. There was no positive response.

Keywords: Semirechensky Cossack army, allotment, headquarters officers, subaltern officers, cool officials, land use, officer land use, parcels of land of hereditary property, share, yurtovy plot, army reserve lands.

Семиреченское казачье войско в отличие от других казачьих войск империи, с момента образования и практически до начала XX в. так и не получило специального Положения о поземельном устройстве. Большие разногласия между местной областной администрацией и центральной властью вызвал вопрос об определении размера душевого надела семиреченских казаков.

При землеустройстве казаков в Семиречье власти брали за основу Положение о Сибирском казачьем войске от 5 декабря 1846 г., по которому душевой надел казака был определен в 30 десятин, а также отмеченное выше Положение Военного совета от 21 апреля 1869 г., которое окончательно утвердило казакам во всех войсках норму в 30 десятин.

В 1864 г. генерал Г.А. Колпаковский, находясь в должности начальника Алатавского округа, вышел с представлением к генерал-губернатору Западной Сибири о необходимости понижения казачьего надела до 20 десятин на душу, в виду благоприятных климатических условий в Семиречье, в виду хорошей урожайности земли и недостаточности земли для казахов. Но «... в Омске этому представлению не придали значения, и ходатайство генерала Колпаковского не получило дальнейшего движения» [1, с. 269-270]. Тем не менее, позиция Колпаковского в этом вопросе осталась неизменна. В 1884 г. он вновь, уже на посту Степного генерал-губернатора входит в Главное управление казачьих войск с ходатайством о понижении размеров душевого земельного надела в Семиреченском казачьем войске. По его мнению «... для охранения экономических интересов, как оседлых жителей, так и кочевников, необходимо уменьшить земельные наделы русских землевладельцев до той нормы, которая по местным условиям необходима для обеспечения их благосостояния, излишние же за сим земли возвратит киргизам» [2, л.4 об.].

На приведенное представление генерала Колпаковского последовал ответ начальника Главного управления казачьих войск генерал-майора Золотарева, в котором он пришел к некоторым заключениям: «1) что в Семиреченском войске в состав окончательно отводимого надела могут входить земли весьма разнообразных качеств и достоинств, а, следовательно, и доходности; 2) что в силу этого в означенном войске не представляется возможным установить повсеместно однообразные 20 дес. размеры душевого надела» [3, л. 30 об.]. Таким образом, Главное управление казачьих войск выразило свое несогласие с мнением Колпаковского. Более того, вновь акцент был сделан на то, чтобы увеличить численность Семиреченского казачьего войска с целью «... облегчения и усиления охраны государственной границы с Китаем, при возможных с ним столкновениях в будущем» [4, л.45]. В свою очередь Военный совет ходатайство генерала Колпаковского оставляет без внимания, одоблив при этом, разработанные Главным управлением казачьих войск «Правила о наделении землею Семиреченского казачьего войска» по которым казачий душевой надел был определен в 30 десятин.

Вопрос определения нормы душевого надела семиреченских казаков оставался актуальным и в последующие годы. Так, в связи с активизацией крестьянской колонизации края Степной генерал-губернатор барон Таубе – сторонник этой колонизации, в 1891 г. обращается в Министерство Внутренних Дел с просьбой поддержать ходатайство генерала Колпаковского. Положительного ответа не последовало. В течение 1893 г. Таубе неоднократно обращается лично к Колпаковскому, когда последний являлся членом Военного Совета, с просьбой «оказать содействие к скорейшему разрешению Военным Советом данного дела и об окончательном рассмотрении его» [5, лл.121, 121об., 130б].

По настоянию Главного управления казачьих войск дело о поземельном устройстве Семиреченского казачьего войска поступило в 1895 г. не на рассмотрение Военного Совета, а на рассмотрение Комитета Министров. Комитет Министров, рассмотрев этот вопрос, пришел к выводу, «... что до настоящего времени в распоряжении правительства не имеется вполне точных данных ни о количестве земли, состоящей во владении Семиреченского казачьего войска, ни о производительных качествах земли. В виду сего комитет ... признал, что принятие ныне же какого-либо окончательного решения представляется преждевременным». 3 марта 1895 г. последовало Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров, в котором говорилось: «произвести исследование земель, находящихся в фактическом и бесспорном владении казаков Семиреченского казачьего войска» [6, л. 68 об.]. Работы эти затянулись до начала XX в.

По вопросу окончательного утверждения «Правил о наделении землею Семиреченского казачьего войска» возникли разногласия между различными ведомствами, в связи, с чем была создана согласительная комиссия из 14 человек для выработки окончательного проекта закона. 4 марта 1914 г. на заседании Думы с докладом выступил член Государственного Совета А.А. Поливанов, взявший за основу проект Военного Министерства. В итоге Дума приняла Закон «Об установлении правил о наделении землею Семиреченского казачьего войска». «Правила о наделении землею Семиреченского казачьего

войска», состоящие из 26 пунктов, Высочайше были утверждены 3 июля 1914 г., в которых душевой надел семиреченских казаков окончательно был определен в размере 30 десятин [7, лл.1-3 об.].

Переходя к рассмотрению вопроса офицерского землепользования в Семиреченском казачьем войске, надо заметить, что законодательство по этому вопросу практически не отличалось от законодательств других казачьих войск. Положением «Об обеспечении штаб и обер-офицеров и классных чиновников Семиреченского казачьего войска» от 30 июля 1882 г. землю на правах потомственной собственности наделялись следующие лица:

1) все штаб и обер-офицеры, и классные чиновники войскового сословия, уволенные в отставку до 30 июля 1882 г.;

2) вдовы и семейства, умерших штаб и обер-офицеров и классных чиновников, которые до 30 июля 1882 г. пользовались уже временными наделами [8, с.380].

3) положение 1882 г. установило следующие размеры земельного надела:

1) штаб-офицерам по 400 десятин;

2) обер-офицерам по 200 десятин;

3) произведенным при отставке в первый офицерский или классный чин по 100 десятин;

4) классным чиновникам не ниже VIII класса – наравне со штаб-офицерами, а остальным – наравне с обер-офицерами;

5) вдовы штаб и обер-офицеров и классных чиновников, умерших до утверждения Положения от 30 июля 1882 г., получают в потомственную собственность половину надела, в зависимости от чина мужей. Остальная половина означенного надела обращается в собственность сыновей, не достигших совершеннолетия, и дочерей, не вышедших замуж;

6) круглые обоюга сироты штаб и обер-офицеров и классных чиновников, а также и сироты, у которых мать вновь вышла замуж до утверждения Положения от 30 июля 1882 г., если их более одного, все вместе получают полный отцовский надел, если же один сын или дочь – половину такового надела;

7) правом на надел за службу отца не пользуются сыновья, достигшие совершеннолетия, и дочери, вступившие в брак до утверждения настоящего Положения [9, с.381-382].

В «Инструкции», утвержденной Военным Советом 23 октября 1908 г. определялся порядок отвода и обмежевания участков в потомственную собственность офицерам и чиновникам Семиреченского казачьего войска, а также их вдовам и офицерам.

Из всего вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1) Аграрное законодательство царского правительства в отношении Семиреченского казачьего войска отличалось большей неопределенностью и нечеткостью в сравнении с другими казачьими войсками империи.

2) Основной вопрос, с которым были связаны разногласия центральных и местных органов власти – определение размера душевого земельного надела семиреченских казаков.

3) Положение от 30 июля 1882 г. определило условия наделения земельными наделами потомственной собственности офицеров и чиновников Семиреченского казачьего войска.

4) Относительная конкретизация по вопросу землепользования в Семиреченском казачьем войске наступила с принятием в 1914 г. Закона «Об установлении правил о наделении землею Семиреченского казачьего войска».

Список использованной литературы:

1. Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. – Верный, 1909. – 859 с.
2. ЦГА Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Фонд И-1. Опись 11. Д.1868. Л. 4 об., 5.
3. ЦГА РУ. Фонд И-1. Опись 11. Д.1868. Л. 30 об.
4. ЦГА РУ. Фонд И-1. Опись 11. Д.1868 Л. 45.
5. ЦГА РУ. Фонд И-1. Опись 11. Д.1868. Л. 121,121об., 131об.
6. ЦГА РУ. Фонд И-1. Опись 17. Д.824. Л. 68 об.
7. ЦГА РУ. Фонд И-1. Опись 27. Д. 660. Л. 1-3 об.
8. Положение «Об обеспечении штаб и обер-офицеров и классных чиновников Семиреченского казачьего войска» от 30 июля 1882 г. // Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам. – СПб., 1883. – Т.18. – Ч.II. (с 1 июля по 31 декабря 1882 г.). – С.380.; Петров Ф.В. Законы о поземельном устройстве казачьих станиц. Сборник действующих по 1 июля 1941 г. узаконений о поземельном устройстве казачьих станиц и проживающих в казачьих поселениях лиц невойскового сословия. – Вильно, 1914. – Изд.3. – С.48.
9. Положение «Об обеспечении штаб и обер-офицеров и классных чиновников Семиреченского казачьего войска» от 30 июля 1882 г. // Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам. – СПб., 1883. – Т.18. – Ч.II. (с 1 июля по 31 декабря 1882 г.). – С.381–382.

УДК 94(574) 20
МРНТИ 03.20

Г.Б.Козгамбаева¹

¹к.и.н., доцент, КазНУ имени аль-Фараби

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье ставится цель раскрыть процессы депортации азербайджанского народа в Казахстан, имевшие место в Советском Союзе в один из трудных и сложных периодов его истории - 30-50 годы XX века. Трудов по этой проблеме практически не существовало. Оставались недоступными документы, хранившиеся в «Особой папке» И.В. Сталина под грифами: «совершенно секретно», «разглашению не подлежит». Был только ряд публикаций, в которых эта проблема рассматривается в обобщающем виде. В 1990-е годы впервые вышли в свет сборники, а также подборки некоторых документов, позволяющие пополнить наши знания по данной теме. В статье анализируются несколько этапов насильственного переселения азербайджанцев в Казахстан. Самая большая волна репатриантов прибыла в Казахстан в 1937 году, когда массовые политические репрессии достигли своего апогея. Особое внимание обращается на места расселения вновь прибывших на территории Казахстана и количество депортированных азербайджанцев. В конце 1980-х - 1990-х гг. новая волна миграции из Азербайджана в Казахстан была вызвана усилением социально-экономических и этнополитических процессов. На сегодняшний день азербайджанцы в Казахстане проживают фактически во всех регионах и областях. Азербайджанские этнокультурные объединения созданы во всех областях и крупных городах страны.

Ключевые слова: азербайджанцы, репрессия, диаспора, переселение, депортация, этнокультурное объединение.

Аңдатпа

Г.Б. Қозгамбаева¹

¹т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

КАЗАҚСТАНҒА АЗЕРБАЙЖАН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕПОРТАЦИЯЛАНУ ТАРИХЫНАН

Қазақстанға қоныс аударған көптеген түркі халықтары сияқты азербайжандарда ХХ ғасырдың 30-50 жылдарында күш қолдану арқылы көшірілді. Бұған КСРО-дағы жалпылама кеңестік идеология негізгі себеп болды. Азербайжандардың қазақ жеріне қоныс аударуынан кейінгі жағдайы ұлт үшін бірқатар күрделі мәселелерді шешуде тиімділіктерге қол жеткізді. Қазақстанның оңтүстік облыстарында азербайжандардың дәстүрлі шаруашылықпен айналысты. Жергілікті қазақтардың азербайжандарды сыртқа теппей көмек көрсетіп, бауырына басуы, қосымша тірек болды десек болады. Сондай-ақ, азербайжандарға ділі мен діні бір ортаға қоныстану келекшек өмірлері үшін қуанышты жағдай болды. Кеңестік кезеңнің саяси-мәдени идеологиясының ықпалынан қазақстандық түркілік орта азербайжандардың ұлттық құндылықтарын сақтап ұмытпауына алып келді.

Түйін сөздер: азербайжандар, репрессия, диаспора, көшіру, депортация, этномәдени бірлестіктер.

Abstract

G.B. Kozgambayeva¹

¹associate professor of al-Farabi Kazakh national university

THE DEPORTATION OF AZERBAIJANIS IN KAZAKHSTAN

The article is aimed at uncovering the processes of deportation of the Azerbaijan people to Kazakhstan, which took place in the Soviet Union during its one of the most complex and difficult historical period, the 1930s through 1950s. No works on the problem actually did exist. The documents kept in the Special file ("Ossobaya papka") of I.V. Stalin, marked as "top secret", "not subject to divulgence", remain inaccessible. There were only a series of publications considering the case in general light. The first collections and selections of related documents came out in 1990s, giving some knowledge on the subject. The article analyzes several stages of the forceful resettlement of Azerbaijani to Kazakhstan. The biggest wave of the displaced reached Kazakhstan in 1937, when the mass political terror built up to its climax. Special attention is paid to resettlement locations of ousted people in Kazakhstan and the number of deported Azerbaijanis. At the end of 1980 s – 1990 s, a new migration wave from Azerbaijan hit Kazakhstan, driven by increased social-economical and ethnic-political processes emerged due to inter-ethnic conflicts in the Nagorny Karabakh region. Today the Azerbaijani occupy virtually all regions of Kazakhstan. The Azerbaijani ethno-cultural societies were established in all regions and large cities of the country.

Key words: Azerbaijani, repressions, diaspora, resettlement, deportation, ethno-cultural society.

Тюркские племена, господствовавшие в 1-м тысячелетии нашей эры в обширнейших срединных пространствах Евразии, являются родоначальниками многих народов. После разделения единого и огромного тюркского народа на его базе образовались многочисленные нации и народности. Древние вершины Кавказа, уникальные системы горных озер ледникового происхождения, плодородные низменности, неповторимый ландшафт Каспийского моря – прекрасен облик земли, взрастившей азербайджанский народ, который принадлежит огузской ветви тюркских народов. Самоназвание азербайджанцев-азерилер. Происходит оно от слов азери, что значит огонь, и связано с самовозгорающимися источниками природного газа в прибрежной части страны, которые существовали в далекой древности. Страну в северной части Мидии после похода Александра Македонского стали называть Атурпатакан. Персы произносили название как «Адербаган», и до 1918 года так называли территорию вокруг озера Урмия. [1, с.133].

В Казахстане азербайджанцы поселились не по собственной воле, а в результате насильственного переселения из родных мест в недостаточно обжитые регионы. Первое массовое появление современных азербайджанцев на казахской земле относится к первой половине 20 века, когда в результате военной интервенции со стороны Советской России происходит падение Азербайджанской Демократической Республики и в Азербайджане устанавливается Советская власть. Узники Независимой Республики Азербайджан в это время выселяются на восток страны, в том числе и в Казахстан.

В начале XX века представителей Азербайджанского народа в Казахстане было совсем немного – по Всесоюзной переписи 1926 г. 46 человек (в южных районах Казахстана) [2, с.157]. Всего было несколько этапов насильственного переселения азербайджанцев в Казахстан и республики Средней Азии. Первый начался в 1929 году массовой коллективизацией, появилось множество раскулаченных. Именно они стали первыми вынужденными переселенцами. После создания СССР огромное влияние на массовое переселение азербайджанцев из Закавказья в другие районы страны было связано с этнополитическими процессами, обусловленным проведением этнических чисток.

Вторая волна пришлось на 1932 год. В район города Аральска (Кызылординская область) власти насильно перевезли около 600 семей азербайджанцев, которых расселили на островах Аральского моря. После первой же зимы непривыкшие к лютым морозам люди стали умирать. Всего осталось около 200 семей, которых вскоре перевезли в Кыргызстан, а также в села Масанчи, Жангипахта и другие населенные пункты (ныне Жамбульская область РК) [3, л.8]. В то время здесь бушевал голод, люди умирали целыми аулами, имели место случаи каннибализма. Многие азербайджанцы бежали обратно на родину, однако там их снова ловили и сажали в тюрьмы за побег. Третья, самая большая волна репатриантов прибыла в Казахстан в 1937 году, когда массовые политические репрессии достигли своего апогея. История массового переселения азербайджанцев в Казахстан берёт начало с 1937 года, когда по решению НКВД СССР, из приграничных с Арменией азербайджанских районов было насильственно выселено более 50 тысяч азербайджанцев. Сотни семей были под конвоем отправлены в казахстанские степи, ставшие позже вечной колыбелью для них и Родиной для их детей. Эшелонами везли по железным дорогам невинных людей навстречу неизвестности. По Всесоюзной переписи 1939 г. на территории Казахстана проживало 12 996 азербайджанцев [2, с.158]. 1933-1937 годах во время сталинских репрессий в Среднюю Азию, в основном в Казахстан, было выслано свыше 150 тысяч азербайджанцев [4, с.36].

В годы второй мировой войны депортация азербайджанцев имело продолжения. Следующей жертвой геополитической концепции Сталина, не признававшего разницы между государственной границей и линией фронта, стала его собственная родина мать — Грузия. Начав в конце марта 1944 года с 608 курдских и азербайджанских семей (суммарно 3240 чел.) - жителей Тбилиси, переселенных внутри Грузинской ССР, в Цалкинский, Борчалинский и Караязский районы, особенно рьяно Сталин принялся за «мусульманские народы» Грузии, проживавшие близ советско-турецкой границы. Турция, все время державшая около 30 дивизий близ границы с СССР, если и внушала определенное беспокойство как потенциальный агрессор, то только не в это время. Тем не менее в очередной бериевской «справке - объективке», направленной Сталину, Молотову и Маленкову 28 ноября 1944 года, утверждалось, что население Месхетии, связанное «...с жителями Турции родственными отношениями, занималось контрабандой, проявляло эмиграционные настроения и служила для турецких разведорганов источников вербовки шпионских элементов и насаждения бандитских групп» [5, с.175].

В этот раз Сталин и Берия выселение турок и азербайджанцев готовили заранее. Еще в то время, когда шла массовая депортация народов в восточные районы СССР, в высшие партийные органы и правительства Казахстана, Узбекистана и Киргизии были направлены секретные циркуляры о подготовке приему и размещению спецпереселенцев из Грузии. При этом не указывалось какие конкретно народы подразуме-

вались «спецпереселенцы из Грузии». Впоследствии стало ясно, что это были турки Месхетии, азербайджанцев, курдов, ассерийцев, караимов и других «нежелательных элементов». Постановлением ГКО от 31 июля 1944 года, принятом под грифом «совещенно секретно», правительству Казахстана подписывалось расселить в республике 4 тысяч человек из Грузии [6, л.18]. Действуя по отработанной схеме, Сталин и Берия приняли окончательное постановление ГКО о выселение турок и др. Вышеназванных народов также задним числом - 14 ноября 1944 года.

Вопрос о переселении из приграничья с Турцией возникал еще весной 1944 года. Речь тогда шла примерно о 77,5 тыс. человек, которых намеревались выселить, можно сказать, по соседству - в районы Восточной Грузии. Но 24 июля 1944 года в письме Сталину Берия предложил переселить 16 700 хозяйств «турок, курдов и хемшилов» из приграничных районов Грузии в Казахскую, Киргизскую и Узбекскую ССР. И 31 июля решение о переселении 76 021 турков (позднее к ним присоединилось еще 3180 чел. «отставших»), а также 8694 курдов и 1385 хемшилов - было принято. «Заменить» их должны были 7 тыс. крестьянских семей из малоземельных районов Грузии и 20 тысячи пограничников. Всей операцией, по приказу Берии, руководили А. Кобулов и грузинские наркомы госбезопасности (Рапава) и внутренних дел (Каранадзе) [5, с.178].

Массовым насильственным переселением из Грузинской ССР в 1944 году, в результате которого были выселены жители целых регионов различных национальностей, в том числе и азербайджанцы в Казахстан. Места их расселения в основном располагались почти по всей Транссибирской магистрали Казахстана, но наиболее компактно азербайджанцы селились на территории Южного Казахстана [6, с.86].

В 1945 г. СССР предъявил Турции территориальные претензии. Советская Армения занимала наиболее выгодное военно-географическое положение на восточном рубеже Турции. Очищение Армении от азербайджанцев-мусульман с целью укрепления армянского плацдарма входило в планы советского правительства. «Неблагонадежные», по мнению советского руководства, азербайджанцы могли стать «пятой колонной» в случае ожидаемого конфликта с Турцией. Поэтому Сталин разрешил депортацию азербайджанского населения Армянской ССР, которая была произведена в 1947-1950 гг. согласно Постановлению Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 г. [5, с.163] В этот период из Армении было депортировано около 150 тысяч азербайджанцев, часть которых направлялась в Сибирь и Казахстан. В Казахстане выселенцы из Грузии и Армении оказались в таком же положении, как и все остальные депортированные население. В первую очередь необходимо было решать вопросы с жильем и продовольствием. Местным органам власти приписывалось наделять спецпереселенцев прусадебными участками. Но в республике уже было размещено большое количество спецпереселенцев и не все эвокуированные возвратились к прежним местам проживания, поэтому обеспечить всех земельными приусадебными участками было невозможно. Жилищные условия их были также тяжелыми [7, с.302].

При получении свободы перемещения азербайджанцы все-таки остались жить в Казахстане. На этот факт повлияло много причин, одной из которых было дружелюбное отношение со стороны казахского населения. Еще небольшая часть азербайджанцев (около 15 тысяч) попали в Казахстан по различным причинам: в связи с освоением целинных и залежных земель, работой нефтяниками, учебой, службой в армии и т. д. Среди этого контингента было большое количество специалистов, которым были предоставлены жилые помещения. Самое позднее массовое переселение азербайджанцев в Казахстан связано с событиями в Нагорном Карабахе. В начале 90-х годов после известных «чисток» 20% жителей - азербайджанских беженцев и вынужденных переселенцев (приблизительно 20 тысяч человек) - также переехали в Казахстан. По данным переписи населения 1989 года, в Казахстане проживало 90 083 азербайджанца, или 1,3% от всех азербайджанцев, проживающих в СССР [8]. После распада СССР их численность уменьшилась, но незначительно. В середине 90-х годов, когда из-за тяжелого экономического положения из Казахстана уехало большое число славянских народов, отток азербайджанцев был незначительным. Этому способствовали межнациональный мир и согласие, существующие в нашей стране, и дружелюбное отношение казахского населения ко всем народам, живущим в республике. Многие азербайджанцы, приехавшие в Казахстан работать, полюбили эту гостеприимную землю и остались на ней жить, при этом сохранив любовь к родному языку и традициям. Обычаи и традиции предков казахстанские азербайджанцы берегли всегда. Всего в Казахстане сегодня проживают около 90 000 азербайджанцев.

На сегодняшний день азербайджанцы в Казахстане проживают фактически во всех регионах и областях. Многие из них хорошо владеют казахским языком, и охотно пользуется им при случае. Картина расселения азербайджанцев за годы суверенитета не изменилась и большинство из них проживает на юге нашей страны. В частности, крупные диаспоры сосредоточены в Южно-Казахстанской области 28 956 человек, в Алматинской области 22 311 человек, включая г. Алматы, в Жамбылской области 10 781

человек [7, с.304]. В настоящее время наиболее компактно азербайджанцы живут в Шымкентской, Жамбылской, Алматинской, Кызылординской областях - именно в эти регионы был направлен первый поток переселенцев. Теперь это старожилы азербайджанской диаспоры, наиболее плотно «вписавшиеся» в уклад местной жизни. Большая часть азербайджанцев, которые проживают на юге Казахстана, заняты в сельском хозяйстве. Азербайджанские объединения созданы во всех областях и крупных городах страны. Вот лишь некоторые из них: в Алматинской области - «Гобустан», Жамбылской - «Азери», Павлодарской - «Ватан», Костанайской - «Гейдар», Мангыстауской - «Достлук». При культурных центрах действуют курсы по изучению государственного и родных языков, обычаев, обрядов, традиции, музыки, танцев. Работают семейные народно-инструментальные и фольклорные коллективы «Азербайжан», «Арзу», «Севиндж», «Гариблер», «Озан». Делегация Азербайджанцев из Казахстана участвовала в форуме общественных объединений азербайджанцев, проживающих в СНГ, Балтии и других странах мира, во Всемирном съезде азербайджанцев, в первом Всемирном Курултае независимого Азербайджана.

В Казахстане созданы все условия для сохранения культуры, языка и традиций всех народов, живущих в республике, и азербайджанцы используют эти возможности. Существует национально-культурный центр «Хазар», организованный в 1999 году. За этот период под руководством председателя Видади Умуд оглы Агаева, который отмечен двумя медалями и благодарственными письмами за подписью президента Н.А. Назарбаева, он превратился в один из самых активных культурно-национальных центров. В настоящее время национально-культурный центр «Хазар» имеет свой танцевальный и музыкальный ансамбль «Хазар», а также воскресную школу. В школе дети обучаются родному языку, истории Азербайджана, музыке, фольклору и другим направлениям культурного наследия своего народа. Культурный центр содействует совершенствованию национальных отношений в Республике Казахстан и активному вовлечению азербайджанцев во все сферы общественной и культурной жизни. Главная цель центра - дальнейшее развитие родного и государственного языков, национальной культуры и традиций [9]. В Астане с мая 2008 года функционирует ОЮЛ «Союз Азербайджанских Культурных Центров Казахстана», президентом является Видиди Короглы Салахов. Союз объединяет в себе 14 областных азербайджанских культурных центров, а также городов Алматы и Астаны. Среди руководителей региональных объединений - 3 доктора наук, 2 депутата областных маслихатов. Особой гордостью азербайджанцев Казахстана является председатель Алматинского областного НКЦ Аслы Осман. Она возглавляет большое объединение и достойно справляется с любыми сложными вопросами. При всех культурных центрах функционируют воскресные школы, которые посещают все желающие. Обучение ведется азербайджанскому языку, музыке, истории. Деятельность центра направлена также на издание газеты международного масштаба «Туран-экспресс», которая распространяется бесплатно. Вместе с тем азербайджанцы не забывают о трагических датах истории своего народа. Так, Союз культурных центров азербайджанцев Казахстана и Астанинский культурный центр «Хазар» провели в Казахском университете бизнеса и технологии в г. Астане мероприятие, посвященное 19-й годовщине геноцида в Ходжалы. Сегодня азербайджанцы успешно интегрированы в казахстанское многонациональное общество [1, с.134].

Азербайджанское этнокультурное объединения принимает самое активное участие в жизни нашей страны, вносит весомый вклад в укрепление межэтнического и межконфессионального согласия в обществе. Тяжелые испытания не сломили их, не сделали жестокими или мстительными. События тех лет нужно помнить не для того, чтобы иметь повод для обвинений или демаршей, а для того, чтобы они больше никогда не повторились. И так считает каждый из тех, кто собственными глазами видел трагедию своего народа, кто с молоком матери впитал в себя горечь утраты родной земли. Эту память нам нужно передать следующим поколениям, вне зависимости от национальной, религиозной и социальной принадлежности.

В начале XXI века, несмотря на рост национального самосознания, азербайджанцы остаются неотъемлемой частью многонациональной и многоконфессиональной общности народов и этносов, проживающих в Казахстане. На сегодняшний день азербайджанцы в Казахстане проживают фактически во всех регионах и областях. Многие из них хорошо владеют казахским языком, и охотно пользуются им при случае. Картина расселения азербайджанцев за годы суверенитета не изменилась и большинство из них проживает на юге нашей страны. Азербайджанская диаспора вносит огромный вклад в дело развития дружбы народов. Среди представителей азербайджанской диаспоры встречаются предприниматели, инженеры, политические деятели, деятели науки, образования, культуры и спорта, которые вносят свой посильный вклад в экономическое, культурное и политическое развитие этой страны.

Список использованной литературы:

1. Наушабеков С.А. Из истории формирования Азербайджанской диаспоры. //Известия корееведения в Центральной Азии. – Алматы, 2016. – №23-24. – 133-135 с.
2. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) . – Усть-Каменогорск, 1999. –156-160 с.
3. Государственный Архив Кызылординской Области (ГАКО), Ф. 268, оп.2, д. 2964, л.5-10
4. Булуктаев Ю. Этнодемографическая ситуация в Казахстане после приобретения независимости // Простор. – № 5. – 2011. – 35- 40 с.
5. Алдажуманов К. Выселение турок. //Депортированные в Казахстан народы. – Алматы, 1998. – 246 - 254 с. Бугай Н.Л. Берия - И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». – М., 1995. – 306 с.
6. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан. Ф.1987.оп.1с. д.20.л.18.
7. Солонец М.Э.Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. //Сборник научных трудов XIII Международной научно-практической конференции. – 2013 г., – 302-305 с.
8. Магамедов Т. Под обцим небосводом //Казахстанская правда. – 05.06. 2010.
9. Электронный ресурс: www.azetiv.az //Иманов Г.Общность языка и культур не позволяет нам чувствовать себя как на чужбине. 06 октябрь 2012 г.

УДК:94(574)“1920/30”:336.22
МРНТИ 03.20

Ф.А. Қозыбақова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Fatima.kozybakova@mail.ru

СТАЛИНДІК АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада И.В. Сталин бастаған большевиктер партиясы ірі мал иелерін тәркілеу саясатын бастамай тұрып-ақ, төніп келе жатқан үлкен қатерден, яғни «Астық дағдарысынан» шығу себептерін түсіндіре келіп, астықпен еркін сауда жасайтын ауқатты шаруаларға қарсы бітіспес күрес жариялауы, оның Қазақстанда жекешелер шаруашылығын одан әрі күйретуге әкеп соқтырған қайшылықты зардабы баяндалады. В.И. Сталин еңбектері талдана отырып, ҚР ПА, ҚР ҚРОМА мұрағаттарындағы деректер мен құжаттар негізінде қарастырылады.

Автор кеңестік Қазақстанның империялық билік кезіндегі астықпен еркін сауда жасайтын «ауқатты шаруа» қауымының табиғатына қарсы бағытталған, адамгершілікпен жұрдай, қылмысты саясатын баяндайды. Сондықтан да оның зардаптары да аса ауыр: ауыл шаруашылығындағы дәстүрлі мал шаруашылығын табиғи ерекшеліктерге сай тиімді ұйымдастыра алатын ең іскер, білікті шаруақор адамдардан айырып, дәстүрлі шаруашылықты біржола күйретуге әкелгендігін ғылыми негіздейді.

Түйін сөздер: империялық билік, И.В. Сталин, дағдарыс, мұрағат, частник, конференция, тоталитаризм, сот, қаулы, бүлік, мемлекет, қылмыс, кодекс, ауқатты, бай, жекеше.

Аннотация

Ф.А. Козыбакова¹

ПОСЛЕДСТВИЯ СТАЛИНСКОЙ КАМПАНИИ ПО ЗАГОТОВКЕ КОРМОВ В КАЗАХСТАНЕ

В этой статье проанализированы причины «Зернового кризиса», действия партии большевиков против зажиточных крестьян. Автор на основе трудов И.В. Сталина и документальных источников АП РК и ЦГА РК доказывает, что центр был заинтересован стабильно держать цену и был против рыночного отношения, не поднимать цену базара.

Исследователь считает политику имперской власти советского Казахстана по «ликвидации зажиточных крестьян» противоестественной, лишённой человечности, преступной политикой и указывают на тяжёлые последствия, как лишение казахских хозяйств знатоков основ и правил организации традиционного скотоводства, с учетом природных особенностей сельского хозяйства Края. Автор даёт научное обоснование окончательному разрушению традиционного хозяйства казахов.

Ключевые слова: имперская власть, И.В. Сталин, кризис, архив, частник, конференция, тоталитаризм, суд, постановление, мятеж, государство, преступление, кодекс, зажиточный, бай, частный.

Abstract
F.Kozybakova¹

CONSEQUENCES OF THE STALIN CAMPAIGN ON THE PURVEYANCE OF FORAGE IN KAZAKHSTAN

In this article analysed reasons of the «Grain-growing crisis», actions of party of bolshevik against prosperous peasants. The author on the basis of works of Y.V. Stalin and documentary sources of the PA and CGA of the Republic of Kazakhstan proves that a center was interested stably to hold a price and felt strongly about a market relation, not to lift the cost of market.

Author consider that “liquidation against prosperous peasants” politics of soviet Kazakhstan imperial authority is unnatural, lacking humanism and illegal politics. Thus it has unbearable consequences: liquidation of knowledgeable, experienced people, who knew how to organize traditional cattle breeding based upon natural characteristics of agriculture. Author scientifically prove the final destruction of traditional economics.

Keywords: imperial power, Y.V.Stalin, crisis, archive, private trader, conference, totalitarianism, court, decision, revolt, state, crime, code prosperous, rich man, private.

Ірі мал иелерін кәмпескелеу, тәркілеу саясаты басталмай тұрып-ақ, И.Сталин бастаған большевиктер партиясы бүкіл елде бай кулак атаулыны жою саясатын бастап жіберген еді. Оның басты сылтауы астық дайындау жоспарының көңілдегідей орындалмауы болды. БК(б)П-ның барлық ұйымдарына жолданған «Дайындау науқанының алғашқы қорытындалары және партияның алдағы міндеттері» атты нұсқау хатта бұл жағдай түсіндірілді: «... Егер 1927 жылғы январьда біз 428 миллион пұт дәнді астық дайындап үлгерген болсақ, ал дайындалған дәнді астық 300 млн пұтқа әрең жетті. Демек, 1928 жылғы январьда біздегі дефицит, жетімсіздік 1927 жылғы январьдағымен салыстырғанда 128 млн пұт еді. Міне, осы жетімсіздік астық дайындаудағы дағдарыстың шамамен көрсетілген цифрлы мөлшері болып табылады». [1, 11 б.]

Мұнан ары осы нұсқауды Орталық партия Комитеті атынан жолдап отырған И.Сталин «Астық дағдарысы» дегеннің не екенін нақтылап түсіндірді. Бұл дегенің оның, ойынша, біріншіден, «жұмысшы аудан-дарын жабдықтаудағы дағдарыс, бұл аудандарда астық бағасының көтерілуі, жұмысшылардың реалды жалақысының кері кетуі»;

бұл сондай-ақ, екіншіден, «Қызыл Армияны жабдықтаудағы дағдарыс, қызыл армияшылар арасындағы наразылық деген сөз»;

үшіншіден, бұл астыққа бағаның көтерілуіне байланысты «зығыршылар мен мақташылардың астық өндіруге көшуі» және осының салдарынан шикізат жетіспей «тоқыма өнеркәсібінің тиісті тарауларының кемуі деген сөз»;

төртіншіден, мұның өзі «жабдық пен ауылшаруашылық машиналарын әкелуге қажетті экспорт мұқтаждықтары үшін де арналған астық қорының мемлекет қолында болмауы деген сөз»;

бесіншіден, мұны «баға жөніндегі бүкіл саясатымыздың бұзылуы» - деп қарау керек. [2, 11-12 бб.]

Осындай «нақты» дәлелдер келтірген И.Сталин партия ұйымдарын төніп келе жатқан үлкен қатерден, яғни дағдарыстан сақтандырған болды. Әдеттегідей ол бұл жолы да қорқытып алып, одан соң ақыл айтты. Бірақ айтқан «ақылы» қатал талап қоюмен ұштасып жатты. Оның өзі, негізінен, «128 миллион пұт дефицитті жою керек», - дегенге келіп тірелді.

И.Сталин «мәнін» ашқан астық дағдарысының біз зерттеп отырған мәселеге қатысы мынада: ол осы дағдарыс себептерін түсіндіре келіп, кулактарға, астықпен еркін сауда (Сталинше айтқанда «алыпсатарлық») жасайтын ауқатты шаруаларға қарсы бітіспес күрес жариялады.

«Біріншіден, - деді ол, - Деревня өсіп, баюда. Ең алдымен кулак өсіп, байыды. Үш жылғы бітік егін тегін кеткен жоқ... Алайда, деревняның ауқатты топтары биыл шикізаттық дақылдар арқылы, ет өнімдері арқылы, (т.б. арқылы) тіршілік етуге мүмкіндік алып, астық өнімдерінің бағасын қымбаттату үшін оны өз қолдарында ұстап қалды. Рас, кулакты астық өнімдерінің негізгі иесі деп есептеуге болмайды, бірақ ол деревняда шаруашылық жөніндегі беделді адам, астығына қымбат төлейтін қаладағы алыпсатармен оның байланысы бар, ал біздің дайындаушы ұйымдарымыздың тарапынан ол қарсы әрекет кездестірмегендіктен, астықтың бағасын арттыру мәселесінде орташаны соңынан ертіп алуға оның мүмкіндігі болып отыр». [3, 13-14 бб.]

Көріп отырмыз, нарықтық қатынас атаулыға мүлде жаны қас және бағаны жоғарыдан мемлекеттік жолмен ұстап тұруды жақтайтын И.Сталин ежелден келе жатқан шаруа психологиясын – олардың базар бағасын көтеруге деген ынтасын күйретуге шақырды. «Біздің дайындаушы ұйымдарымыз, - деді одан әрі ол, - алыпсатарлықты ауыздықтау орнына өзара жанталасқан бәсеке жүргізді, дайыналушылардың біртұтас майданын бұзды, астықтың бағасын өршітіп жіберді, сөйтіп жалдаптар мен кулактардың баға

жөіндегі советтік саясатты бұзуына, рынокты нашарлатуына, дайындық қарқынын бәсендетуіне еріксіз көмектесіп отырды». [4, 14 б.]

Мұнан ары И.Сталин партия ұйымдарын осы мәселемен белсенді айналыспады, бұл істе олар өздеріне жүктелетін жұмысты ұмытып кетті, - деп ренжіді. Сонымен бірге ол партия ұйымдарының кулакқа қарсы өз деңгейінде жүргізбей отырғанына да қатты қынжылды. «Кулактарға қарсы және кулактың қауіпіне қарсы күресте алатын болсақ, онда біздің партия ұйымдары әлі де бұл жөнінде істеуге тиісті жұмыстардың бәрін түгел істей қойған жоқ. Соңғы кезде біздің ұйымдарымызда, партия ұйымдарында болсын, басқа ұйымдарда болсын, партияға жат, белгілі элементтердің пайда болған себептері, тегінде міне осы; бұл элементтер деревнядағы таптарды көрмейді, біздің таптық саясатымыздың негізін түсінбейді, сөйтіп жұмыс жүргізгенде деревняда екімді ренжітпеуге, кулакпен тату тұруға жалпы ажанда деревнядағы «барлық таптарға» бірдей жақсы атты көрінуге әрекеттенеді. [5,15 б.]

Кулакқа қарсы күрес жүргізе алмайтын мұндай коммунистердің барынан жоғы жақсы деп қортындылады өз ойын И.Сталин. «Осының бәрі, - деді ол, - біздің жұмысымыздағы қателермен, өнеркәсіп тауарларының деревняға кем апарылуы, ауылшыруашылықтың салынуының жеткіліксіздігі, деревнядан басы артық ақшаны жина ала білмеушілік сияқты, т.с. қателер қосыла келіп, - астық дайындаудағы дағдарыстың тууына жағдайлар жасады». [6, 16 б.]

И.Сталин аталған қателерді жоюды талап ете отырып, бұл істе жауапкершілік «тек партияның жергілікті ұйымдарына ғана емес, ең алдымен Орталық Комитетке жүктелді» [7, 16 б.], - деп түйіндеді өз ойын.

Астық дағдарысынан шығудың ең басты жолы кулактарға қарсы РСФСР қылмысты істер Кодекстің 107 бабын қолдану болды. Бұл бап бойынша сатып алу, тағып қою жолмен таурларға бағаны қасақана көтерген кінәлерді үш жылға дейін бас еркінен айырып соттау, олардың дүние-мүлкін түгелдей немесе ішінара кәмпескелеу көзделді. [8, 34 б.]

Қылмысты істер кодексінің бұл бабын кулактарға қарсы қолдану туралы нұсқауды И.Сталин өзінің 1928 жылдың 15 қаңтары мен 6 ақпаны аралығында Сібірді аралаған сапарында берді. [9, 69 б.]

Енді кулактардағы барлық артық астықтар сот жолымен мемлекет пайдасына кәмпескеленді, ол кәмпескеленген астықтың 25% (Қазақстанда 20%) [10, -15-б.] кедейлер және қуаты шамалы орташаларға төменгі мемлекеттік бағамен немесе ұзақ мерзімді қарызға берілуі тиіс болды [11, -34-б.].

Жоғарыда аталған 1928 жылы 13 ақпанда «БК(б)П Орталық Комитеті тапсыруы бойынша» И.Сталин қол қойған партияның барлық ұйымдарына нұсқауда ауқатты шаруаларға қарсы тағы да мынандай қосымша қысымдар жасау белгіленді.

«Шаруалардың мемлекетке бересілі борышын (ауылшаруашылық салық, қауіпсіздендіру, қарыз, т.б. жөніндегі недоимкалар) өндіретінде, деревняның дәулетті топтарына, әсіресе кулактарға қысым жасау... қажет». [12, 21 б.]

«Өзара салық жөнінде деревняның кулактары мен ауқатты топтары үшін ауылшаруашылық салығымен салыстырғанда көтеріңкі салық прогрессиясы қолданылсын... Дайындау науқанының барысында партия, совет және кооператив ұйымдарын тексеру, үзілді-кесілді тазарту ісін жүргізе отырып, олардан жат элементтер мен бояма элементтер қуылатын болсын... [13, 21б.]

Орталықтың нұсқауы жергілікті жерлерде азық-түлік дайындау науқанының негізгі ауыртпалығын байлар мен кулактарға бағыттауға жұмылдырды. Қазақстандағы жағдайды Ақтөбе губерниялық партия комитетінің өзінің жергілікті комитеттеріне 1928 жылдың 29 сәуірінде жолдаған нұсқау-жарлығынан аңғара аламыз. Жарлықта алғаш бүкіл елдегі жағдайға және осыған байланысты губерния алдында «тұрған міндеттерге қысқаша түсініктеме берілген. «Елдің шаруашылықтық жағдайы, ... деп атап көрсетілген онда, – қазір барлық күштерді және әдістерді астық даярлау мәселесі төңірегіне барынша жұмылдыруды талап етеді. Өйткені «астыққа деген ең төменгі сұранысты қамтамасыз ету үшін бізге осы кварталда 100 млн пұттан кем дайындамау керек» (БК(б)П ОК Саяси бюросының нұсқауынан). Бүкіл Қазақстан бойынша 7 млн пұт дайындалуы тиіс. Осы негізгі міндеттерге сөйкес БК(б)П губкомы астық дайындау науқанын тағы да шұғыл, кеңінен өрістетуді ұсынады. Оның өзін орташаға және кедейге байланысты асыра сілтеулерге жол бермеу және оларды түзету (артық астықты заңсыз кәмпескелеу, тұтқынға алумен әуестену және с.с.), тек ауылмен деревняның ауқатты, кулак-бай тобына қысым жасау түрінде жүргізу керек.

Біздің губерниямызда мамыр-маусым бойы 200 000 пұт даярлануы тиіс [14].

Нұсқаудан көріп отырмыз, Мәскеуден берілген нұсқауда тек «кулакты» жазалау ұсынылса, қазақстандықтар оған қоса «ауқаттыларды» да, «байларды» да қуғындауды ұсынады. Әсіресе «ауқаттыларға»

кімдер жататынын әлі ешкім ажырата алмайтын заманда бұл төтенше нұсқау, әрине орташаны да қамтып кетті.

Бұл аз болғандай осы нұсқаудың қаулы бөліміндегі 3-ші пункті «ауқатты», «бай» деген ұғымға «частник», яғни «жекеше» деген әлеуметтік категорияны енгізіп жазалаудың ауқымын одан ары кеңейте түсті. Түсінікті болу үшін осы бағыт орыс тілінен аудармай сол қалпында оқып көрелік: «З.В. проводимую кампанию необходимо усилить нажим на кулацко-байскую часть аула и деревни и частников (бөліп керсеткен біз – Ф.Қ.), злостно спекулирующих на хлебе, применяя к ним директиву ЦК 107 ст. УК, учитывая при этом необходимости недопущения ранееимевших место ошибок в применении этой статьи и других мер нажима к средняцким группам. [15]

Иә, қаулы өзін-өзі теріске шығарады: орташаларға қысым жасама, «жекешеге» қысым жаса дейді, сөйтіп орташаның да жекеше шаруашылығы бар екенін естен шығарады.

Нұсқаудың 5-ші пункті «кулак пен байға қарсы кедейлер мен орташаларды топтастырып, нағыз таптық өрлеу туғызуға байланысты түсіндіру жұмыстарын дайындау науқанын да күшейте түсуге шақырды [16].

Ал оның 6-шы пункті «халықтың ауқатты бөлігінен әртүрлі қарыздарды өндіріп алу» жұмысын «астық дайындауды күшейтумен ұштастыра жүргізуді» ұсынады [17].

Осылайша, бұл нұсқау тағы да «халықтың ауқатты бөлігіне» (олардың кім екендері толық айқын болмаса да) қысым жасауға шақырды.

1928-1930 жылдары Қазақстанда, әсіресе, оның астықты солтүстік аудандарында егін шықпай қалды. Ал 1929-1930 жылғы қыста даланы жұт жайлады. «1928-1929 жылы күз бен қысқа астық тапсыру жоспары 11,5 миллион центнер болып белгіленген еді, мұның өзі шаруа қожалықтарының нақты мүмкіндіктерінен үштен бір бөлікке дерлік артық болатын» [18].

Оның үстіне тапсырылатын астық жинауды төтенше шаралар арқылы жүргізу салған беттен республикадағы жағдайды ушықтырып ала жөнелді. Деревнялар мен ауылдарға өлкелік және округтік органдардан төтенше нұсқаулар мен праволар берілген 4812 уәкіл жіберілді. Қатыгездік пен құралдарды қолдануда талғамсыздық таныту, өрескел іс-қимыл бұлардың жұмысының негізгі өзегіне айналды. Басты соққы кулактар мен байларға берілуі керек еді. Бірақ жағдайды нашар білетін уәкілдер көп ретте орташаларды, кейде тіпті кедей-кепшікті соғып жатты.

Әкімшілік шаралар экономикалық тиімділік бере қоймады. Жазаланған 34121 «бай мен кулактан» 631 мың пұт астық және 53400 мал алынды, мұның астық дайындау жоспарының бар-жоғы бір процентке жуығы және ет дайындаудың 3,5 проценті еді. Солай болса да «ВКП(б) Қазақ өлкелік комитеті 1929 жылдың көктемінде астық дайындаудың жоспарын 84,3 процентке, ал ет дайындаудың ірі қара бойынша өткен жылмен салыстырғанда 1,5 есе көп болғаны жөнінде рапорт берді [19, 170 б.].

Астық дайындау жөніндегі негізгі салмақ орташалар мен кедейлерге түскені белгілі, Және олардың көбісінің астығы соңғы түйір дәнге дейін сыпырып алынды. Мүлдем егін салмайтын көшпелі қазақ қожалықтары да астық тапсыруға міндетті болды.

1931 жылғы 23 августте Балқаш ауданы 7 ауыл кеңесінің бас қосқан жиналысында мынадай қаулы қабылданады:

«Ауданнан келген астық жоспары негізінен қабыл алынсын. Ауылдардан алынған мағлұматтарға қарай әр шаруашылықтың ыңғайына қарай бөлінсін. Бұл жөнінде ауылдарға бөлінген жоспарлар қалай да мерзімді уақытында орындалатын болсын. Бай-кулактар тапсыруға тиісті астық жоспарын бес күн ішінде орындайтын болсын. Әрқайсысы осы бес күн ішінде орындамаса, тиісті жазасы беріліп, ауылдан қуылуға дейін шара көріңсін.

Астық бітпей қашан соңғы түйірге дейін сыпырылып алынғанша, өлкелік комитет басшылары жоспарды қалай да орындатумен болды. Тіпті, партия қызметкерлерінің де төзімі түгесіді. Облыстық, аудандық партия комитетінің хатшысы Извари былай деп телеграмма соққан: «Астық әзірлеу жоспарын біз бидаймен емес, балықпен және құс етімен орындай аламыз». Бірақ Голощекин оларды сотқа берген.

1932 жылдың басынан бастап Алматыға жер-жердегі аштық туралы хабарлар айтыла бастайды. Оның негізгі себебінің бірі астық дайындауда асыра сілтеушіліктерге бой беру болып табылады. Ырғыз аудандық партия комитетінен Тоқтаров Голощекин атына мынадай телеграмма берген: «Өлкелік комитет, Голощекинге, астық әзірлеу жоспарын орындау есебіне, жұртқа берілуге тиіс бидайды ұстап қалу арқылы, 300 центнер астық жинады. Ішінара 2203 қожалықта анықталған аштықты көріп, әзірленген астықты етке мал өткізушілерге үлестіру үшін кері қайтаруға нұсқау беруіңізді сұрайды [20]».

Тұқым жинау барысында жіберілген қателіктер, атап айтқанда тұқым жоспарының түтін басына түсірілуі, бұрын соңды егін екпеген малшыларға да осындай салықтың салынуы малдың базарға көптеп шығарылуына немқұрайлылық көзқарасын тудырды. Мәселен, «Қызылорда округінде түйені 2 пұт, ал қойды 8 қадақ бидайға айырбастай берген [21]». Оның үстіне кей жерлерде егін егу жоспарлары көтеріңкі түрде бекітіліп, жергілікті ерекшеліктер тіптен ескерусіз қалған. Мысалы, мал шаруашылығына негізінен Қармақшы ауданының мал өсіруден түсетін табысы, округтік қаржы бөлімінің мәліметі бойынша бір миллион сомнан асса, ал жер шаруашылығынан (егіс көлемі 1200 алынғаны бар) 95 мың сом ғана болған. Осыған қарамастан, егістікті 13085 гектарға жеткізу жоспарланған. Бұған себеп тұқым қайда? «Теренөзек ауданында кедейлердің үйлерін тінтіп, тұқым өткізу жоспарын орындамағандарға 6-ауылдан – 10, 8-ауылдан —15, 10,11-ауылдан 10 кедей мен батырақты қамауға алған [22].

Сталиннің нұсқауы кезінде колхоздағы, жеке қожалықтардағы астық түгелімен сыпырып алынды, валюта үшін шет елдерге астық сату шектен тыс арттырылды. Мысалы: «1930 жылғы жиналған 835 миллион центнер астықтың 48,4 миллион центнері экспортқа шығарылған. Ал, 1931 жылы бар болғаны 695 миллион центнер астық жиналса да сыртқы рынокқа 51,8 миллион центнер астық жөнелтілді. Көп колхоздар тіпті тұқым қорынсыз қалды, Кеңес үкіметі ашыққандарға аяусыз жазалау шараларын қолданды. 1932 жылдың тамыз айында егіс даласында астық алғаны үшін ату жазасын шығарды. Сол жылы 55 мың адам тұтқынға алынып, 2 мыңы атылды [23].

Тағы да деректерге жүгінелік: 5-ші ауыл кеңесі алқа мүшелерінің бас қосқан мәжілісінен (16/ХІІ – 1931 жыл №14 тоқтам санынан); Ауылға саяси науқанға байланысты шыққаннан кейін алқа отырысы мына кемшіліктерді көрсетеді. Бұл бригадирлер берілген 48 сағат срок ішінде түрлі науқанды орындамай, жауапкер екендігін білмеген, өздерін жауапкерміз деп санамаған, өздеріне жазылып берілген документтерде не жазылғанын білмеген. Оған дәлел: сол айтылған 48 сағат срок ішінде түрлі саяси шаруашылыққа екпін беріп, барлық науқанды айтылған срок ішінде орындау орнына 61 пұт қана бастық алынған. Оның 13 пұты запас азық. «Біз шыққанда бәрін орындаймыз деп шығып уәде берген жоқпыз, келешекте де бәрін орындаймыз деп айта алмаймыз, әсіресе астық жағынан қауіптіміз, бірақ шамамыз келгенінше орындаймыз» - дейді. Сондықтан бұл жауапты бригадир Нұржігітұлы, Жұмашұлы, Бақжігітұлы, Сармантай ұлдарының істерін нашар деп тауып, алқа төмендегі тиянаққа келеді.

Қаулы: Осы аталған бригадирлердің жұмысты екпіндете алмағаны, қаулыны орындамағаны, жауапкершіліктерінің кеміп кеткені үшін ақырғы қатты сөгіс берілсін. Олардың ақырғы орындау срогі 12 сағат болсын. Егер барлық түрлі саяси науқандары 4 сағат ішінде орындалмаса аяусыз соққы берілсін [24,176.]».

Бұл мәжілісте сөз болған жайттарды әдейі толық келтірдік. Жоғарыдағы бригадирлерді айыптап, жостарды орындауға мәжбүр ету – буынсыз жерге пышақ ұру еді. Сол себепті жазықсыз сотталғандар да болды. Мысалға: Балқаш аудандық тергеушісі 7 Қазақбайұлының 1932 жылғы 27 майдағы тергеу анықтамасынан үзінді келтірейік: «Балқаш аудандық тергеушісі Қазақбайұлы өз тергеуінде Қазақ заңының 109-110 параграфында айтылғандай, Балқаш ауданының 8-ші ауылындағы азаматтар Жолшыбекұлы, Айқымбайұлы, тағы басқа азаматтардың 65 санды қылмыс істерін таптым. 1931 жылдың август айларынан бастап аудан көлемінде астық дайындау жұмысы, сақтық тұқым қорын жинау жұмысына даярлық жүргізілген. Астық дайындау жұмысы мен түрлі саяси шаруашылық науқандарды өткізуге 11-ауылға аудандық жерден Можитұлы жіберілген. Ол ауылдағы ескі әдетке той қылу, ат шаптыру, үй тігу, қыз ұзату жұмыстары етек алып, түрлі науқан істеріне бөгет бола тұрса да, тияым салмаған. Ауылдағы кеңес, партия ұйымдары да бұл сияқты жолсыздықтармен күресе алмай, өздері бас болып той істетіп жүргендіктері анықталды. Мұның үстіне, ауданнан берілген 10980 пұт астық жоспарын орындау орнына оңшылдыққа салынып, бұл жоспарды орындай алмаймыз, орындасақ – ел ашығып қалады деп, солақай оңшылдыққа түскен. Мұндай сорақылықтармен күреспесе болмайды [25, 17 б.]».

Осындай қоқан-лоққыдан кейін мұндай «саяси-шаруашылық науқанға» батылы барып кім қарсы шыққан?

Иә, мәселе не кулакқа, не социалистік құрылысқа! - деп тым төте, әрі біржақты қойылды. Дамудың балама жолдары бар емес пе? Жекеше шаруалар қожалықтарын немесе кооперативтерін өркендету жолдары ше? – деп ол кезде сұрақ қоюдың өзі қауіпті еді. Ауыл шаруашылығы екі жолдың бірін ғана таңдауы тиіс болды және екінші жолды таңдады. Ал бұл жол – социалистік сектор жолы, меншік иелері атаулыны кулакқа жатқызып, шаруалардың ең іскер бөлігін жау тап ретінде жаппай жою жолы еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қараңыз: Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, - 11 б.
2. Қараңыз: Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -11-12-бб.
3. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -13-14-бб.
4. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -14-б.
5. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -15-б.
6. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -16-б.
7. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -16-б.
8. Қараңыз: Уголовный Кодекс РСФСР редакцией 1926 года с изменениями 20 марта 1931 года. – М., 1931, «История Советского крестьянства». 2-том. – 34 б.
9. Қараңыз: Сталин И.В. Шығармалар, 11 том, 3 б. Бұл туралы нақтырақ жазылған: Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай басталды? И. В. Сталиннің Сібір сапарының Қазақстандағы салдарлары. // Ақиқат. 1993, № 61-65, Иконникова И.П., Угроватов А.П. Сталинская репетиция наступления на крестьянство. // «Вопросы истории КПСС», 1991, №1. – 69-б.
10. Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру тарихы мен ағылымы. Докторл.дисс. авторефераты. – А., 1994. – 15 б.
11. История советского крестьянства. 2 том. – 34 б.
12. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана,-21-б.
13. Сталин И.В.: Шығармалар. – Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 11 том, - 431 бет, -6 сем, 25000 дана, -21-22-бб.
14. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс, 88п.
15. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс.
16. ҚР ПА, 131 қ., 1т., 1867-іс., 88-89 п.
17. «Социалистік Қазақстан», 1989 жыл 14 қаңтар.
18. «Социалистік Қазақстан», 1989 жыл 14 қаңтар.
19. «Жұлдыз», 1989, №12, -170 б.
20. «Алматы ақиамы», 1990 жыл 18 мамыр.
21. «Социалистік Қазақстан», 1990 жыл 26 тамыз
22. «Социалистік Қазақстан», 1990 жыл 26 тамыз
23. «Жетісу», 1992 17 наурыз.
24. «Жұлдыз», 1989. №12. –17 б.
25. «Жұлдыз», 1989. №12. –17 б.

ӘОЖ 94(574)«18»:353
МРНТИ 03.20

Г.С. Сұлтанғалиева¹

¹т.ғ.д., дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының меңгерушісі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz,
Маликов Б.У.²

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант malikov_bakytjan@mail.ru

СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚАЗАЛЫ УЕЗІНДЕ БОЛЫСТЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚҰРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың 60-жылдарындағы әкімшілік реформалар негізіндегі, Сырдария облысының Қазалы уезіндегі болыстық жүйенің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Қазақстан орталық мемлекеттік мұрағатының құжаттық материалдары мен тарихи әдебиеттер негізге алынып, 1868-1880 жж. 14 болыстың құрылуы үдерісі анықталды. Болыстардың құрылуымен қазақтардың дәстүрлі өмір сүру үрдісі жойылып, жаңа әлеуметтік – мәдени және жаңа басқару жүйесінің қалыптасуы байқалды. Мақалада қазақ халқын тікелей басқарып, орталықтың әртүрлі басқару органдары арасын байланыстырып тұрған болыстық билеушілер мен кандидаттардың тағайындалу механизмі қарастырылған.

Мақалада Қазалы уезіндегі болыстардың атаулары мен болыстық билеушілер жөнінде жеке мәліметтер келтірілген.

Түйін сөздер: болыс, болыстық билеуші, Ресей империясының саясаты, Қазалы уезі.

Аннотация

Г.С. Сұлтанғалиева¹, Б.У.Маликов²

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛОСТНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАЛИНСКОМ УЕЗДЕ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье раскрываются особенности формирования волостной системы управления в Казалинском уезде Сырдарьинской области в контексте административных реформ 60-х годов XIX в. На основе документальных материалов центрального государственного архива Казахстана и исторической литературы выявлен процесс образования 14 волостей на протяжении 1868-1880 гг. Создание волостей выразилось в разрушении традиционного образа жизни казахов, появлении новых социо-культурных явлений и формирование новой системы управления. В статье рассмотрен механизм назначения волостных управителей и кандидатов, осуществляющих непосредственное управление казахским населением и ставших посредниками между представителями различных органов управления и центра.

В статье приведены названия волостей Казалинского уезда и персональные данные волостных управителей.

Ключевые слова: волость, волостной управитель, политика Российской империи, Казалинский уезд

Abstract

G.S. Sultangalieva¹

¹ doctor of historical science, Head of the Department of World History, Historiography and Source, al-Farabi Kazakh National university, Gulmira.Sultangalieva@kaznu.kz

B.U. Malikov²

² Kazakh National University al-Farabi Kazakh National University, PhD student, malikov_bakytjan@mail.ru

FEATURES OF THE FORMATION OF THE VOLOST'S SYSTEM IN KAZALINSK DISTRICT OF SYRDARYA REGION

The article reveals the peculiarities of formation of volost's management system in Kazalinsk district of the Syrdarya region in the context of administrative reforms of 60-th years of XIX century. The process of formation of 14 volosts, volost rulers and candidates during 1867-1880 years was examined on the basis of documentary materials of the Central state archive of Kazakhstan and historical literature. The establishment of volosts resulted in the destruction of the traditional lifestyle of Kazakhs, the emergence of new socio-cultural phenomena and the formation of a new management system. The article considers the mechanism of appointing volost's rulers and candidates, who manage the Kazakhs and became intermediaries between representatives of Kazaks and various local administration. The article presents the names of volosts of Kazalinsky district and personal data of volost rulers.

Key words: volost, volost ruler, the policy of the Russian Empire, Kazalinsk district.

Әлеуметтік тарих - әлемдік тарих ғылымындағы басым бағыттардың бірі болып есептеліп, мазмұны мен маңызы жағынан әртүрлі қоғамдарда әлеуметтік және мәдени үрдістерді зерттеу арқылы, тарихи деректер мен әдебиеттерді жаңа әдістемелік ұстаным тұрғысынан ой қорытуға мүмкіндік береді. Қазақстанның жаңа заман тарихында болыстық билеушілер институты феноменінің оқылуы, қазақ жеріндегі ресейлік басқару жүйесінің ең төменгі сатысы болғанымен, қазақ қоғамының XIX-XX ғғ. Шаруашылығы, мәдениеті және тұрмыс тіршілігінің барлық тұстарын қамтитындығы қажеттілік болып табылады. XIX ғ.-XX ғ. басындағы Қазақ даласында болыстық билеушілер институтының зерттелуі, тарихнамада бұрын соңды ресейлік империялық үкіметтің саяси мазмұндағы арнайы және толық қанды объектісі болған емес.

Дегенмен тарих ғылымындағы Қазақстанның XIX-XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық дамуын сипаттайтын жұмыстарда, XIX-XX ғасырдың бас кезіндегі материалдарда болыстық билеушілер институтының қалыптасуы мен қызметінің аспектілері қарастырылады. Олардың ішінде Түркістан генерал – губернаторлығы территориясында болыстық жүйенің құрылуы қажет деп есептеген А.К. Гейнстің еңбегі ерекшеленеді. [1] «... для административных целей и принимая в соображение, что существующее у казахов Западной Сибири подразделение на волости и аулы вполне применено к волостным и сельским обществам в России». [2]

Қазақ даласындағы болыстық билеушілер институтымен болыстық әкімшілік жүйенің құрылуы жөнінде алғаш рет кеңестік тарихнамада мәселе қозғаған С.З. Зиманов болды. [3]

Ол осы мәселені 1822-1824 жж. реформаларды мазмұндау арқылы қарастырады. Оның көзқарастарының құндылығы Сібір ведомствасында болыстардың құрылу үдерісіндегі қазақ халқының рулық құрылымының әсерін сипаттайды. Қазақстандық тарихнамада әкімшілік реформалардың енгізілуі мен

оның дәстүрлі басқару жүйесіне әсері жөнінде К.А. Жиренчин мен Б.М. Абдрахманова үлкен үлес қосты. [4]

Қазіргі заманғы Қазақстандағы тарих ғылымында болыстар институты мен болыстық басқару жүйесінің ұйымдастыру ерекшелігін зерттеу, салыстырмалы түрде кешірек өзектілін алды деп айта аламыз. Олардың ішінде XIX ғ. қазақтардың дәстүрлі билік институттары эволюциясының мәселесін қарастырған Ж.Жампейісованың еңбегі ерекшеленеді. [5] Сонымен қатар, т.ғ.д. С.С. Сайфулмаликованың ғылыми мақалаларында Түркістан генерал-губернаторлығының материалдарын атауға болады. [6] Зерттеуші Г.К. Калиеваның мақалалары Түркістан өлкесі материалдары бойынша жарияланған. [7], профессор Г.Т. Мусабалинаның Семей облысы материалдары бойынша жарияланған мақаласы [8]. Профессор Г.С.Султанғалиева Қазақстанның батыс аймақтарының материалдары бойынша XIX–XX ғғ. басында қазақ көшпелі қоғамының әкімшілік – территориялық құрылымындағы трансформациялық үдерістерін қарастырған болатын. [9]

Қазақстан территориясының оңтүстік аймақтарының Ресей империясы құрамына қосылып, Қазақ даласында хандық биліктің жойылуына байланысты, жаңа әкімшілік реформалар дайындала бастады. 1865 маусымда «Дала комиссиясы» арнайы құрылып, оның құрамына сыртқы істер, ішкі істер, әскери министірлігінен және Орынбор мен Батыс Сібір өлкесінің «депутаттары» жинақталды. Олар Қазақ даласын зерттеудің нәтижесінде аймақты басқарудың жаңа жобасын дайындау керек еді. Дала комиссиясының екі жылғы жұмысының нәтижесінде император Александр II екі құжатты бекітті: «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі уақытша ереже» (11 шілде 1867 жыл), «Орынбор және Батыс - Сібір генерал-губернаторлығын басқару жөніндегі уақытша ереже» (21 қазан 1868 жыл). Министрлер Комитеті аталмыш ережені 1869 жылы 1-қаңтардан бастап екі жылға тәжірибе ретінде енгізуді жоспарлады.

1868 жылы құрылған Түркістан генерал губернаторлығының құрамына Сырдария облысы және Жетісу облыстары енді. Біз қарастыратын Сырдария облысының құрамына Әулие-Ата, Шымкент, Түркістан, Перовск, Қазалы уездері және Әмудария бөлімі кірді. Мақаланы жазудағы мақсатымыз Қазалы уезіндегі болыстық жүйенің құрылу ерекшеліктерін анықтау, болыстардың атауларының өзгертілу принциптерін көрсету болып табылады.

Қазалы уезінің орналасқан жері Сырдария облысының батыс бөлігінде Торғай облысының Ырғыз және Торғай уездерімен шектесіп, Шығысында Перовскі уезімен ұштасып жатты. Түркістан уезі Сырдария облысының оңтүстік шығыс бөлігінде Әулие-Ата уезімен, батысында Перовскі уезімен шектесті. Сырдария облысының құрамына кірген Қазалы және Түркістан уездерінде болыстық құрылым жүйесінің құрылу үдерісін қарастыратын боламыз. Қазалы уезінің орталығы Қазалы қаласы 1850 жылы өзен бойынан форпост ретінде құрылған болатын. 1867 жылы №1 форт ретінде ликвидацияланып, Қазалы қаласы болып өзгертіліп, сол жылдың 11 шілдесінен Сырдария облысының уездік қаласына айналды. [10] Қазақтарды басқаруды жүзеге асыру үшін болыстық басқару жүйесін енгізу сол заманның саяси – әкімшілік қажеттілігі болды.

Қазақ даласында болыстық билеушілер институтының құрылуы отаршыл Ресей империясының жүргізген жүйелі отарлау саясатының бір көрінісі болып табылады. Болыстық билеушілер қазақ қоғамында әкімшілік, шаруашылық және реттеушілік міндеттер атқаратын жергілік ұлт өкілдерінің ішінен сайланатын ең жоғары билік сатысына айналды. Ресей әкімшілігі Сырдария облысындағы басқару билігін ұйымдастырудың маңызын түсініп, Түркістан өлкесінің генерал губернаторы нұсқау хатында жергілікті басқару билігін ұйымдастыру үшін комиссия құру керектігін және Қазалы уезіне комиссия төрағасы етіп капитан Соболевті, құрамына әскери старшина Новокрещенов пен арнайы тапсырмалар үшін титулярлы кеңесші Карловты бекітетіндігін айтып, Қазалы уезінің құрамына кіретін жергілікті халық өкілдерінен құралған болыстық билеушілерді ұйымдастыруды бұйырады. Сонымен қатар, комиссия өз жұмысында қателіктерге жол бермейтіндігін және қандай жағдай болмасын кері жолдың жоқ екендігін ескертеді. Бұл жерде Ресей әкімшілігі Қазақ даласын басқару ісіне үлкен мән беріп, өздерінің тарапынан қолдау көрсеткендігін аңғаруға болады.

1867 жылғы «Уақытша Ережеге» сәйкес, уезд басшылары әскери билік пен азаматтық билікті бірге атқаруға міндеттелді. Болыстық билеушілер тікелей бағынған уезд басшылары өз қызметтерін атқару барысында заңсыздықтарға жол беріп, кейде тергеуге алынып та жатты. Мысалы: Қазалы уезінің басшысы Бекчурин, өзіне тиесілі уездің әрбір шаңырағынан өзіндік 2 рубль 50 тиын көлемінде «норма» тағайындап, нәтижесінде 90 мың рубльге алтын жинап алады. Бұл іс әшкере болған соң, Бекчурин тергеу кезінде «бізге де нан керек» - деп, мысқылдап жауап беріп отырды. Осындай өз қызметін асыра пайдаланатын уезд басшылары болыстық билеушілерді қызметке тағайындау немесе қызметтен алып

тасталынуына тікелей әсер етіп отырды. Ф. Гирс өзінің есебінде «Облыстағы 98 болыстық билеушіні үш жыл ішінде басшылықтың шешімімен, жұмыс істей алмайды, шынайы іс-әрекет етпейді, тапсырмаларды орындамайды, заңға қарсы қызмет істейді – деген сылтаумен 45 болыс басшысы, яғни 45 пайыздан астамы қызметінен босатылды». [12]

Болыстық басқару жүйесін енгізу арқылы Патша билігі қалыптасқан дәстүрлі қоғамындағы рулық – туыстық қатынасты жоюға тырысқанымен, кейде шарасыздыққа ұшырап отырғандығын байқаймыз.

1868 жылы сәуір айының 1-ші жұлдызында қызметіне кіріскен уезд басшысы іскери губернаторға берген есебінде Қазалы уезінің аумағында не бәрі 6 болыс құрылды, 6 болыстағы халық саны 11,314 түтінді құрайтындығын, жетінші болыс Қызыл құмнан қырғыздардың (қазақтардың) көшіп келген жағдайда құрылуы мүмкін екенін баяндайды.[13] - Аталған болыстар: Қарақұл, Қостам, Райым, Сарытоғай, Қарабастоғай және Заңғар. 1874 жылдың 15 қаңтарында Қазалы уезінің басшысы Қарақұл, Қостам, Райым және Сарытоғай болыстарының халқының санының ұлғаюына байланысты, тағыда үш болыстың құрылу қажеттілігі жөнінде Сырдария облысының әскери губернаторына жазған рапортында былай деп баяндайды *«Имея в виду значительно увеличившееся число юртовладельцев Каракульской, Раймской, Костамской и Сарытугайской волостей и то, что некоторые из киргиз этих волостей занимаются земледельем, оставаясь для этого в продолжение лета на Сырь-Дарьи, а другие ведя кочевую жизнь, уходят на летовки в Тургайскую область, я нахожу не обходимым для болье удобного управление как теми, так и другими киргизами сформировать означенных выше волостей еще три волости вновь, на что и испрашиваю разрешение Вашего превосходительства, присовокупляя, что как в новых волостях так и в существующих будет не менее 1000 кибиток в каждой»* [14].

Қазалы уезі халқының саны саяси – территориялық өзгерістерге байланысты уақыт өте келе ұлғайып, жеті болыстың орнына тағыда жеті болыстың ашылу қажеттілігі жөнінде 1874 жылдың 12-ші мамырындағы Қазалы уезінің басшысының Сырдария облысы әскери губернаторына жазған баянатынан анық көре аламыз. Қазалы уезінде 1874 жылы барлығы 14 болыстық құрылды.

Уезд басшысының әскери губернаторға жазған хатында өзіне сеніп тапсырылған жеті болыстан тағы үш болысты құруға рұқсат сұрағанын көреміз. Сонымен қатар оның өзі аздық еткен жағдайда он төрт болысты құру керек екендігін айтылады. Себебі Сыр бойы қазақтарының шаруашылығында үлкен екі топтың бар екендігі: отырықшы – егіншілер мен малшаруашылығымен айналысатын көшпелілер. Осы екі үлкен топтың қазақтарынан түтін салығын жинау барысында, жаңа болыстар құрылмайтын болса әртүрлі қиындықтардың туындайтындығы анық деп ескертеді. [15] Қазалы уезінде құрылған болыстардың санының ұлғаюына тікелей әсер еткен жағдай, орыс әскерлерінің Орталық Азияға енуімен тығыз байланысты болды. Себебі бұрын Хиуа хандығы билігінің ықпалында болған қазақ рулары біртіндеп Ресей империясының билігін мойындады. Болыстардың бірінен кейін бірінің құрылуына әсер еткен екінші бір фактор Сыр бойы қазақтарының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығы болды. Өзенге жақын орналасқан аймақтардың қазақтары суармалы егін шаруашылығымен айналысатын, отырықшы мәдени типтің өкілдері еді.

Жаңа әкімшілік шекарасы, ғасырлар бойы негізделген тарихи, көшпелі шаруашылық тәртібіне жиі сәйкес келмеді. Болысты бөлу негізінде таза формальды өлшемдер қарастырылды – әкімшілік басқармасына және лауазымды тағайындауға қолайлы болу үшін, ауылдың санын теңестірді, бірақ көшпелі шаруашылық үшін емес. Әрине болыстықтардың бөліну критерилеріне рулық, туыстық қарым-қатынас ескеріліп отырды. Бірақ Ресей әкімшілігі болыстықтардың атауларын қою жөнінен рулардың атауы емес жер – су атауларын негізгі басшылыққа алды. Төмендегі беріліп отырған №1 кестеде 1874 жылы Қазалы уезінде құрылған болыстар мен болыстық билеушілер, болыстық билеушіге кандидаттарының есімдерін жариялауды жөн көрдік. Аталған уездің болыстық билеушілерінің ішінде заурядный – хорунжи атағын алған Ресей әкімшілігінің сеніміне кірген шенеуніктердің бар екендігін байқаймыз.[16] Нақтырақ айтатын болсақ, Қарақұл, Ақ-тоғай және Қарабас – тоғай болыстарының болыстық билеушілері. Біздің ойымызша аталған болыстардың билеушілері Сыр бойында Ресей билігінің орнығуына қызмет жасап көмектескен.

Қазалы уезіндегі болыстық билеушілер мен болыстардың атауы 1874 ж.

[ҚР ОММ Қор267 Тізбе1 Іс 72 17-23 бет.]

№	Болыстың атауы	Болыстық билеушінің атағы мен есімі	Болыстық билеушіге кандидат
1	Каракульская	Заурядный – хорунжи Кульбарак Бигбаулин	Буранбай Кульбаев
2	Алайгырская	Тюлеп Бигильдиев	Рустембек Туяков
3	Раймская	Джетес Кыстаубаев	Арыстан Калкаков
4	Чебиндинская(часть Райымской)	Урунбай Игулулов	Абдыр Мендыкулов
5	Костамская	Кулпубай Айбусунов	Мамбет – Баки Айтуов
6	Ак – тюбинская (часть Костамской)	Баяке Юсупов	Алим Куянбаев
7	Караман - Макбаловская	Алдасугур Джарылгасынов	Мендыкул Утепов
8	Сарьгугайская	Алданазар Байменов	Тенизбай Казангапов
9	Ак – тугайская (часть Сарьгугайской)	Заурядный – хорунжи Умбет Галиев	Тайлак Байтаканов
10	Карабас - тугайская	Заурядный – Хорунжи Салмурза Мурзабеков	Оспан Бачекинов
11	Кучербаевская (часть Карабас - тугайской)	Куртебай Малыбаев	Кармыс Коскулаков
12	Зангарская	Бака Айбеков	Тайлак Таджиев
13	Курганчинская(часть Зангарской)	Мамбет Таспенев	Карен Турганов
14	Калымбасовская	Берден Бегайдаров	Биктас Санкубаев

1880 жылы 14 мамыр күні Қазалы уезінің басшысы Сырдария облысының әскери губернаторына жазған баянатында құрылып жатырған болыстық құрылымдарда болыстық билеушілердің, старшындардың және басқада лауазымды қызметкерлердің сайлану ережесін толық түсіндіріп, әділетсіз сайлаулардың уезд территориясында өткізілмейтіндігіне кепілдік береді. Себебі қазақтардың әлі де болса саяси сауатының төмендігі, әділетті сайлаулардың өтуіне мүмкіндік береді деп түсіндірілді [17]. Соған қарамастан, болыстық басқару жүйесінде паракорлық пен сыбайластық мүлде болмады деп айту өте қиын.

Қорыта келе қарастырып отырған Сырдария облысының Түркістан және Қазалы уездеріндегі болыстық жүйенің қалыптасып, жаңа болыстардың құрылуы Ресей империясының Орта Азиядағы саясатының ықпалына тікелей байланысты болып, жылдан-жылға болыстар санының ұлғаюына әкеліп отырды. Сонымен қатар болыстардың құрылуына әсер еткен екінші бір фактор уезд қазақтарының шаруашылығындағы ерекшеліктер болды. Ал болыс атауларының өзгеруіне келетін болсақ, қалыптасқан ру-тайпа атауларының орнына жер-су атаулары қойылып, қазақ халқының санасында ғасырлар бойы қалыптасқан рулық – тайпалық түсінікті жоюға талпыныс болды деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Гейнс А.К. *Дневник 1866 г. Путешествие в Туркестан // Собрание литературных трудов. Т. II. – СПб: Типография М.М. – Стасюлевича, 1898.*
2. Гейнс А.К. *Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей (Приложение к "Проекту положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях". – СПб., 1867.*
3. Зиманов С.З. *Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – А.-А.: Изд-во АН КазССР, 1960. – 294 с.*
4. Жиренчин К.А. *Политическое развитие Казахстана в XIX- начало XX вв. – Алматы, 1996. – 243 с.*
5. Джампеисова. Ж.М *Казахское общество и право в пореформенной степи. – Астана, 2006.*
6. Сайфулмаликова С.С. *Жетісу, Сырдария областарындағы болыстардың құрылу тарихынан: қазақ қоғамындағы рулық қоғамды жою бағытындағы 1844, 1867 ж. Ережелердің әлеуметтік салдары. // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сер. – 2012. – № 4. – 18 – 22 б.*
7. Калиева Г.К. *Влияние особенностей управления чиновничества в лице волостных управителей и аульных старшин на их социальный статус // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – 2010. - № 3. – С. 18-24.*
8. Мусабалина Г.Т. *Восточный Казахстан в контексте азиатского направления внешней политики Российской империи во второй половине XIX века // E-history – портал. - (электронный ресурс). – Режим доступа: URL:<http://e-history.kz/ru/contents/view/1158/> (дата обращения – 10 сентября 2015 г.)*

9. Султангалиева Г.С. *Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.)*. – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 262 с.
10. Макиев А. *Путешествие по Киргизским степям и Туркестанскому краю*. – СПб., 1896. – 113 с.
11. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 3 іс, 1-2 бет.
12. Гирс Ф. *Отчет по ревизии Туркестанского края*. – СПб., 1888. – 206 с.
13. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 72 іс, 14 бет
14. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 72 іс, 15 бет.
15. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 4 іс, 2 бет.
16. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 72 іс, 17-23 бет.
17. ҚР ОММ 267 қор, 1 тізбе, 194 іс, 25 бет.

УДК 94 (574.2).08/.084:2

МРНТИ 03.20

Ж.Е. Нурбаев¹

¹к.и.н., АО «Университет КАЗГЮУ», Астана, Казахстан, zhaslannurbayev@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО СТРУКТУРИРОВАНИЯ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НА ТЕРРИТОРИИ СТЕПНОГО КРАЯ

Аннотация

В статье рассматривается история распространения православия на территории Степного края в конце XIX – начале XX вв., анализируются причины и основные направления расселения православного населения, приводятся их численный состав по Акмолинской и Семипалатинской областям. Изучается процесс «церковного строительства», понятие, которое в широком смысле объединяет в себе следующее: строительство молитвенных домов, духовное управление, административно-территориальное деление. Описывается история организационного оформления Омской епархии с ее сложным административным структурированием: епархиальное управление, конфессиональные учебные заведения, печатные органы, православные общества и др. Через призму процесса институционализации русской православной церкви освещается важная сторона конфессиональной политики Российской империи – политика обращения в православную веру тюркских и других этносовили миссионерская деятельность.

Ключевые слова: русская православная церковь, Степной край, конфессиональная политика, Киргизская миссия, миссионерские станы, епархия, духовная консистория, епископ, Священный Синод, белое и черное духовенство.

Аңдатпа

Ж.Е. Нурбаев¹

«КазГЮУ Университеті» АҚ-ң аға оқытушы, т.ғ.к.

ДАЛА ӨЛКЕСІ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ОРЫС ПРАВОСЛАВИЕ ШІРКЕУІНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада XIX ғ. екіншіжартысы мен XX ғ. Басындағы Дала өлкесі аумағындағы православияның таралу тарихы қарастырылады, қоныс аударғандардың алғышарттары және православиелік тұрғындардың орналасуының негізгі бағыттары талданып, Ақмола және Семей облыстарының сандық құрамы көрсетіледі, сонымен қатар, түркі және басқа да этностарды православие шіркеуіне шоқынуды туралы айтылады. «Шіркеу құрылысы» түсінігі, яғни кең көлемде, шіркеулердің салынуы, шіркеу билігі, әкімшілік бөліну үдерістері зерттеледі. Омбы епархиясының ұйымдастырушылық қалыптасуы және оның күрделі әкімшілік құрылымы суреттеледі: епархиялық басқару, діни оқу орындар, баспа мекемелер, православиелік қоғамдар және т.б.

Кілтті сөздер: орыс православиелік шіркеуі, Дала өлкесі, конфессионалдық саясат, Қырғыз миссиясы, миссионерлік стандарт, епархия, рухани консистория, епископ, Қасиетті Синод, ақ және қара дің иелері.

Abstract

Zh.E. Nurbayev¹

¹candidate of historical Sciences, senior teacher of the JSC "KazGUU University"

**TO THE PROLIFERATION OF PROTESTANT DENOMINATIONS IN THE TERRITORY
OF NORTHERN KAZAKHSTAN
(second half of XIX - beginning of XX centuries)**

The article discusses the history of the spread of Orthodoxy on the territory of the Steppe region in the late XIX – early XX centuries, the causes and main directions of settlement of the Orthodox population, given their size in Akmolinsk and Semipalatinsk regions, as well as information about converts to the Orthodox faith of the Turkic and other ethnic groups. Studied the process of "Church building", a concept which in a broad sense, includes the actual construction of churches, Church management, administrative division. Describes the history of the institutionalization of the Omsk diocese, with its complex administrative structuring: the diocesan office, religious educational institutions, media, Orthodox society, etc.

Keywords: Russian Orthodox Church, Steppe region, confessional policy, Kyrgyz mission, missionary settlements, diocese, Spiritual Consistory, Bishop, Holy Synod, white and black clergy.

Начало распространения в Казахстане русской православной церкви (далее – РПЦ) можно считать первую половину XIX в. Однако в этот период российская администрация в своей религиозной политике использовала ислам в качестве идеологического средства в целях формирования непротивленчества местного населения. Казахское население подвергалось интенсивному распространению и укреплению ислама: государство взяло на себя решение вопросов о назначении мулл, занималось строительством мечетей. Подобные действия преследовали, прежде всего, закрепления России в казахских пространствах и влияние на внутреннее устройство казахского социума.

Данные обстоятельства ограничивали влияние православия. Церкви строились только в местах русских поселений и военных форпостов. Однако уже в этот период, во-первых, в завоеванные районы переселялись только люди, исповедующие православие, а во-вторых, любая станица, любой город начинали свою жизнь от храма [1].

К 30-40-м гг. XIX в. укрепление институтов ислама приняло нежелательный характер для России. В казахскую степь под видом «бродячих мулл» стали проникать миссионеры из Центральной Азии, которых принимали за тайных агентов Британской и Османской империй. Это привело к кардинальной трансформации конфессиональной политики Российской империи.

Изменение отношения центральных и местных колониальных органов к исламу в сторону тотального контроля и ограничения, кроме того, массовое переселение крестьян стали основными причинами широкого распространения православия в Казахстане во второй половине XIX - начале XX вв., т.е. история ее проникновения теснейшим образом связана с крестьянской колонизацией.

Обострение земельных отношений в центральных регионах России во второй половине XIX – начале XX вв. Правительство стремилось разрешить путем государственного стимулирования переселения крестьян из перенаселенных центральных регионов на новые колонизированные территории империи. В результате этническая характеристика Степного края была кардинально изменена, происходит резкий скачок удельного веса славянского компонента, а отсюда изменения конфессиональной структуры в сторону увеличения представителей православного христианства.

Наглядно изменение численности православного населения можно проследить по ежегодным статистическим отчетам. Источники подтверждают неуклонный рост православных христиан Степного края с 1900 – по 1911 гг., особенно в Петропавловском уезде. В 1900 г. в Петропавловском уезде проживало 44516 православных, в 1911 г. стало 160728 человек [2].

Более подробно конфессиональный состав населения в отдельных областях рассмотрим на основе материалов Первой Всеобщей переписи населения 1897 г. Так, к примеру, перепись выявила, что Акмолинская область отличалась наиболее высоким удельным весом православных христиан, их удельный вес в общей численности населения составлял 33,37 % [3], а наибольший процент православных по уездам области наблюдался в Петропавловском уезде.

В Семипалатинской области православные христиане составляли по итогам переписи 1897 г. - 9,88 %, старообрядцы и раскольники - 0,2 % [4].

Отметим, что в переписи конфессиональная принадлежность определялась по языку. Так, кроме русских, украинцев и других славянских этносов православие исповедовали и небольшое количество казахов, татар, немцев, евреев. Наибольшее число крещенных казахов было в Семипалатинской и Акмолинской областях, соответственно, 286 (183 мужчин и 103 женщины) и 138 (94 мужчин и 44

женщины). Отсюда можно заключить, что больше всего казахов, принявших православие, проживало в областях Северного Казахстана, где наиболее активно шла колониальная политика. Всего, по Переписи 1897 г. казахов, которые приняли православие насчитывалось 643 человек: 405 мужчин и 238 женщин. Из них в Акмолинской области - 138 человека (94 мужчин, 44 женщин), Семипалатинской - 286 человек (183 мужчин, 103 женщин). Отсюда, прозелитизм в среде кочевников можно охарактеризовать как малоуспешную, о чем свидетельствует весьма небольшое количество новообращенных казахов [5].

Кроме казахов, православие принимали представители других этносов - татары, уйгуры, узбеки, евреи. Наибольшее количество новокрещенных татар проживало в Акмолинской области - 143 человека, среди них 93 мужчин и 50 женщин, в Семипалатинской - 18 человек, 10 мужчин и 8 женщин. Всего в крае насчитывалось 230 татар, которые приняли новую веру, из них 154 мужчин и 85 женщин. Локализация татарского населения, принявших православие, совпадала с картиной, сложившейся среди крещеных казахов. Основная часть крещеных татар располагалась в Северном Казахстане, прежде всего в Акмолинской области. Узбеков, принявших христианство, в целом по Казахстану насчитывалось всего 17 человек (10 мужчин и 7 женщин). Крещеные узбеки локализовались, в основном, на юге Казахстана - в местах своего традиционного проживания.

Таким образом, к началу XX в. кардинально трансформировалась религиозная картина Степного края, где прослеживалась тенденция увеличения числа православного населения. В отдельных уездах их численность уже в конце XIX – начале XX вв. составляла более трети от всего населения, в Петропавловском же православное население стало доминировать над мусульманским. Например, в 1900 г. в г. Петропавловске и Петропавловском уезде православных проживало 44516, мусульман – 41011 (из них казахов – 37551, татар - 3460) [6]; а в 1915 г. количество православного населения превысило мусульманское в 1,5 раза и их численность составило 196035 и 132050 человек, соответственно [7].

Так как этими огромными массами православного населения нужно было как-то управлять, создается целая система организационного управления. Во второй половине XIX в. началось массовое строительство православных церквей. В 1869 г. в Москве была учреждена специальная организация – Миссионерское общество, созданы миссионерские станы и посты, которые выполняли задачу «христианского просвещения туземного населения». Специальным правительственным постановлением предлагалось карать заключением в крепость лиц, уличенных в пропаганде иноверия среди православных. В то же время всемерно поощрялось принятие православия иноверцами. Правительство требовало от своих представителей на местах, чтобы они систематически информировали о состоянии веры в крае и мерах, предпринимаемых для усиления влияния православия.

Следует отметить важные особенности законодательных актов Российской империи в религиозной сфере: все граждане государства должны были быть представителями той или иной конфессии, а «внеисповедное состояние» запрещалось; критическое отношение и осуждение религии каралось каторжными работами по статье богохульство; православная церковь являлась государственной религией Российской империи, поэтому была «первенствующей и господствующей».

Территория Степного края, а конкретнее, территория Акмолинской и Семипалатинской областей входила в юрисдикцию Омской епархии.

Сначала Акмолинская и Семипалатинская области были во введении Томской и Тобольской, а затем вошли в состав и структурно оформились в основном в рамках Омской епархий (1895 г.).

Важное значение в распространении и укреплении православия в это время в Павлодарском уезде отводилось Семипалатинскому духовному правлению. По архивным данным в Павлодаре и Семипалатинске уже в начале XIX в. функционировали православные церкви, священнослужители которых были призваны участвовать в отправлении религиозных потребностей имевшегося на то время славянского населения во всей прилегающей округе [8].

Православие Семипалатинской области по своему церковному управлению, после образования в 1838 г. Томской епархии, была разделена между ней и Тобольской епархией. Ведению последней подлежали все церкви между ст. Семиарской и п. Урлютюбинском, а также станицы Баян-Аульская и Каркаралинская, находящиеся в составе Атбасарского благочиния [9].

Вследствие крайнего неудобства такого разделения в церковном управлении писались ходатайства о подчинении всей Семипалатинской области безраздельно ведению Томского, либо Тобольского епархиального начальства. Однако, намерение властей об открытии отдельной епархии Степных областей в последующем было одной из основных причин создания Омской епархии [10].

Еще в 1885 г. Собор сибирских архипастырей рассматривал вопрос о создании самостоятельной Омской епархии. В конце 1887 г. в Омске была создана особая комиссия, результатом деятельности

которой было представление предложений Тобольской духовной консистории об обособлении Омской епархии и выделении из Тобольской епархии. В 1895 г. Святейший Синод инициировал учреждение Омской епархии, а 2 марта 1895 г. он был утвержден Императором Николаем II. Так, в Западной Сибири и непосредственно в Северо-Восточном Казахстане возникла новая Омско-Семипалатинская епархия с площадью более 1 миллиона квадратных верст, но с количеством населения всего в 350 тысяч человек. В структуру епархии переходили все 57 церквей Акмолинской и Семипалатинской областей.

Первым епископом Омской епархии стал Григорий (Лев Полетаев), Управление епархией Григорий осуществлял до декабря 1900 г. [11].

Главным органом управления епархией стала Омская духовная консистория. Административная система Омской епархии включала: архиерей, возглавляющий епархиальное управление, в структуру которой входили канцелярия и духовная консистория; епархиальный училищный совет; комитет Православного миссионерского общества; противосектантский миссионер, окружной противосектантский миссионер, начальник Киргизской миссии. Кроме того существовали попечительство о бедных духовного звания, Епархиальное братство ревнителей православия, самодержавия, русской народности и христианского благотворения, во имя Божией Матери, именуемой «Утоли моя печали» (с 1898 г.), Общество хоругвеносцев. Затем были учреждены: комитет по удовлетворению религиозных нужд переселенцев Омской епархии и ревизионный комитет. В 1913 г. при Омском епархиальном братстве открыли Общество трезвости, а в 1915 г. комитет по оказанию помощи беженцам и дамский комитет.

Указом Синода от 30 ноября 1897 г. омскому епархиальному начальству было разрешено издавать с 1 января 1898 г. «Омские епархиальные ведомости» (внутренняя жизнь православной церкви освещалась до 1917 г.). Издание выходило два раза в месяц в составе двух частей (официальной и не официальной) под редакцией священника Омского кафедрального собора Климента Скальского [12]. В первом номере издаваемых епархией «Омских епархиальных ведомостей», вышедшем в свет 1 января 1898 г. так оценивалось значение новой епархии: «Прежде отверженное и почти забытое малое стадо Христово, затерянное в массе туземцев-магометан освежается как пришельцами, так и новокрещенцами; церкви Божии, этот неоценимый дар небес, растут, множатся и благоухают среди векового невежества; растут и православные приходы - эти рассадники христианской, нравственной жизни, - они множатся и утверждаются, и во главе их ставятся правоспособные и достойные пастыри, решившиеся ради дела Христова покинуть свою далекую, присных и знакомых и по первому зову Владыки нашего посвятить себя апостольскому подвигу...» [13]. В этих словах была сформулирована главная идея процесса освоения края Омской православной епархией, его идеологическое обоснование.

В 1881 г. с разрешения Святейшего Синода была учреждена Киргизская противоисламская миссия как отделение Алтайской миссии Томской епархии для обращения в православие обитающих в пределах епархии казахов-кочевников [14]. До 1890 г. в имущественном и административном отношении Киргизской миссии не существовало вовсе: она состояла из одного только миссионерского причта, который занимался подготовительными работами к предполагавшейся в будущем деятельности. С 1890 г. Киргизская миссия постепенно начала приобретать самостоятельность и к тому времени, когда с образованием Омской епархии в 1895 г. она полностью отделилась от Алтайской миссии, у нее уже был свой собственный начальник в сане архимандрита, 4 стана и 11 служителей, за год присоединивших к Православной Церкви до семи - десяти инородцев [15].

Служители Киргизской миссии делились на три категории: 1. Управитель или начальник миссии, имевший высшее духовное образование, в сане архимандрита и его помощник в сане иеромонаха. Начальниками миссии за годы ее существования являлись выпускники Казанской духовной академии архимандриты Сергей (Стефан Петров) (1895 - 1899), Макарий (Михаил Павлов) (1899 - 1901), Владимир (Вячеслав Тихоницкий) (1901 - 1906) и Киприан (Константин Комаровский) (1906 - 1917). 2. Собственно миссионеры, почти все являвшиеся молодыми представителями белого духовенства, очень часто не имевшие специальной миссионерской подготовки и приобретавшие определенные навыки непосредственно в процессе своей деятельности. 3. «Будущее миссии»: псаломщики, учителя, переводчики. Практически все они были воспитанниками миссии - детьми новокрещенных и русских переселенцев.

С 1897 по 1917 гг. Киргизская миссия состояла в разное время из 7-10 станов: 6 в Семипалатинской области - Центральный стан, располагавшийся в Заречной слободке г. Семипалатинска, являлся духовным средоточием миссии и резиденцией ее начальника; здесь находился архив миссии, фундаментальная миссионерская библиотека, две церкви (Петропавловская и Благовещенская), две русско-киргизские школы, приют для новокрещенных и общежительный монастырь во имя Св. Апостола Андрея Первозванного; Преображенский (или Буконский) Усть-Каменогорского уезда Кулуджинской

волости, в с. Преображенском; Мало-Владимирский Семипалатинского уезда в с. Мало-Владимирском; Шульбинский Усть-Каменогорского уезда в п. Шульба; Долонский – 3-го военного отдела Сибирского казачьего войска станицы Долонской Семипалатинской области и уезда; Чернойарский Павлодарского уезда, а также 4 стана в Акмолинской области - Татарский Омского уезда Черлаковской станицы; Атбасарский в г. Атбасаре; Александровский Акмолинского уезда Михайловской волости, находится в 25 верстах от г. Акмолинска, откуда перенесен 29 мая 1895 г.; Еленинский Акмолинского уезда Приречной волости в с. Нецветаевском.

Особенностью распространения православия на территории Степного края было формирование огромного числа служителей церкви. Священники выполняли государственные функции: им было поручено вести записи актов гражданского состояния – рождений, браков, смертей, передача этих функций церкви означало, по существу, насильственное привлечение всего населения к исполнению религиозных обрядов [1, с.7]. Однако, в изучаемом периодecerковных служителей крайне не хватало для удовлетворения религиозных нужд православных жителей Степного края. В 1893 г. Степной генерал-губернатор просил Преосвященных Тобольского и Томского о назначении священников в 10 переселенческих поселков Акмолинской и 4 поселка Семипалатинской областей [16]. Так как данная проблема стояла остро и в Сибири, в 1903 г. Степным генерал-губернатором Н.Н. Сухотинным была направлена просьба митрополитам Санкт-Петербургскому, Московскому и Киевскому о командировании несколько иеромонахов из подведомственных им монастырей, с кругом церковно-богослужебных книг, священных облачений и церковной утварью в поселения тех же областей [17]. В 1910 г. поднимался вопрос о нехватке духовных служителей. Вследствие обширности приходов, священники были лишены возможности посещать новые поселки, еще не вошедшие в состав этих приходов. Население проживало в таком отдалении от храмов и священников, что вовсе не в состоянии было обращаться к ним даже в самых необходимых случаях. Так что крещение детей откладывалось на месяцы и годы, а венчание заменялось гражданским сожителем [18].

16 августа 1898 г. было учреждено Омское епархиальное «братство ревнителей Православия, Самодержавия, Русской Народности и христианского благотворения». В п.1 Устава братства указывались его основная цель и задачи: «...насаждать, утверждать и охранять в жизни и деятельности меньшей во Христе братии любовь и преданность Церкви, Престолу и Отечеству, как залог их благосостояния, благоденствия и истиннагосчастия». Теория официальной народности провозглашалась практически реализуемой, доказывая верноподданническую позицию руководства епархии [19]. Братство делилось на 7 уровней. Братья первоогоуровняносили взнос 3 рубля, шестого - не менее 100 рублей. В 3-ей главе устава братства написано: «Священство и церковнослужители Омской епархии, по долгу своей службы, состоят непременно ревнителями Братства» [20]. Деятельность Братства всегда была значимой для Православной Церкви. Главное направление деятельности братствавыражалось в охранеправославных жителей епархии от сектантства и раскольниковства.

Важнейшим мероприятием развития епархии признавалось становление профессионализма священнослужителей, который зависел от местных условий и потребностей развития церкви. В 1909 г. обсуждался вопрос осоздании в г. Омске образовательного учреждения для подготовки духовных лиц. Согласно отчету о состоянии епархии за 1908 г., подготовленныйепископом Омским и Семипалатинским ГаврииломСиноду, полный курс духовной семинарии окончило не более 43 % всех священников епархии. Остальные 57% священников «по своему образовательному цензу» представляли «крайнее разнообразие: от не окончивших курса семинарии до окончивших сельскохозяйственную школу или получивших лишь домашнее образование». Ближайшие духовные семинарии - Тобольская и Томская - не удовлетворяли потребности Омской епархии. 6 апреля 1909 г. епископ Гавриил направил ходатайство в Синод об открытии духовной семинарии в Омске. Однако в условиях военного времени Синод счел начало новых строительных работ «неблаговременным» и указом от 27 июля 1916 г. предписал даже частичную постройку здания омской семинарии «отложить до наступления более благоприятного времени» [21]. Разрешения властей на создание своего училища, несмотря на настойчивые просьбы, казахская миссия так и не добилась. Подготовка миссионерских кадров производилась за пределами Степного края.

По причине увеличения и разрастания епархии в 1912 г. было учреждено первое викариатство - Семипалатинское, с пребыванием епископа в Семипалатинске. В 1913 г. с миссионерской целью открыли Акмолинскоевикариатство, с кафедрой епископа в г. Омске [22]. В последующем, по указу Синода в ноябре 1914 г. кафедра второго викария (Акмолинского) переехала в г.Петропавловск, викарный же епископ стал именоваться Петропавловским.

Вторым викарием на территории Казахстана, также относившимся к Омской епархии, с назначением его места пребывания в г. Омске, стал Мефодий (бывший руководитель Уфимского духовного училища). Ему была поручена внутренняя «противосектантская» миссия и замена главы епархии по необходимости. После же открытия данного викариатства руководитель Омской епархии стал именоваться уже епископом Омским и Павлодарским.

Киргизская духовная миссия Омской епархии в 1912 г. имела при 8 станах 13 церквей и молитвенных домов и 18 школ.

В епархии было 6 монастырей: женские - Петропавловский Всехсвятский, Казанский в 6 верстах от станции Омск, Архистратиго-Михайловский в 7 верстах от п. Пресногорьковского Петропавловского уезда, Богородице-Михаило-Архангельский в Омском уезде; мужские - Николаевский на урочище Кара-Оба Петропавловского уезда и Покровский в 15 верстах от Омска. Основанная в 1902 г. женская община на «Святом Ключе» в Семипалатинской области в 1912 г. была преобразована в Знаменский миссионерский женский монастырь, при нем действовали церковно-приходская школа для девочек и приют для детей-сирот [23].

Таким мы увидели динамику роста православного населения Степного края и «церковное строительство», понятие, которое в широком смысле объединяет в себе следующее: строительство молитвенных домов, духовное управление, административно-территориальное деление.

Таким образом, можно подвести следующий итог:

Масштабная политика крестьянской колонизации на территории Казахстана, в особенности его степных регионов, а также изменение отношения Правительства к исламу, приведшей к разнообразным мерам его сдерживания, способствовали тому, что на рубеже XIX-XX вв. православие широко распространилось в Степном крае.

Отсюда изменяется конфессиональная палитра населения Степного края, в котором наблюдалась тенденция увеличения числа представителей православного христианства.

Отличительной чертой институционализации РПЦ в Степном крае является то, что православные христиане управлялись Омской епархией, которая по мере усиления процесса массовой крестьянской колонизации увеличивала систему епархиальных органов, приходов и церквей, что привело к дроблению, разветвлению епархии.

Первостепенной причиной появления епархии послужил также тот факт, что Степной край являлся полиэтничным и многоконфессиональным регионом, который превосходил в то время число православного населения, что негативно влияло на религиозные чувства последних. Хотя, именно это обстоятельство предопределило развитие в крае миссионерской деятельности.

Список использованной литературы:

1. Артемьев А.И. Русская православная церковь в Казахстане. - А., 1995. - С. 42.
2. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее – ЦГА РК) Ф.393. - Оп.1. - Д.52. - Л.16; Обзор Акмолинской области за 1911 г. – Омск, 1912. - Ведомость №3.
3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Акмолинская область. – Л.V.
4. Первая Всеобщая перепись 1897 г. Семипалатинская область. - Л.V.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Слово, 1905. – С.48-61.
6. ЦГА РК Ф.393. - Оп.1. - Д.52. - Л.20.
7. ЦГА РК Ф.393. - Оп.1. - Д.131. - Л.35.
8. ЦГА РК Ф.387. - Оп.1. - Д.129. - Л.77.
9. Государственный архив Омской области (далее – ГАОО) Ф.3. - Оп.7. - Д.11259. - Л.1-1 об.
10. ГАОО Ф.3. - Оп.7. - Д.11259. - Л.8-8 об.; ЦГА РК Ф.64. - Оп.1. - Д.125. - Л.18.
11. Скальский К.Ф. Омская епархия. - Омск, 1900. – С.15-34; Голошубин И. Справочная книга Омской епархии. - Омск, 1914. – С.900; Огородникова Л.И. Омская епархия – 110 лет со времени основания (2 марта 1895 г.) / Знаменательные и памятные даты Омского Прииртышья, 2005. – Омск, 2004. – С.41.
12. Берковская З.Н. Омские Епархиальные ведомости как базовый источник изучения истории Омской епархии конца XIX - начала XX вв. / Степной край Евразии: историко-культурные взаимодействия и современность. Тезисы докладов и сообщений V Международной научной конференции (Под ред. Р.М. Жумашиева, А.П. Толочко). – Омск: Издательство ОмГУ им. Ф.М. Достоевского, 2007. – С.143-144.
13. Господи, благослови! // Омские епархиальные ведомости. – 1898. – №1. – С. 1-3.
14. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1886 год. – СПб., 1888. – С.115.
15. ГАОО Ф.16. - Оп.1. - Д.45. - Л.16.
16. ГАОО Ф.16. - Оп.1. - Д.48. - Л.41-44.

17. ЦГА РК Ф.64. - Оп.1. - Д.1062. - Л.1-2.

18. ГАОО Ф.16. - Оп.1. - Д.122. - Л.1-5.

19. Зайцева Л.Ю. Православная церковь и казахское население Степного края (конец XIX - начало XX вв.) / Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII – XX вв.). II Международная научная конференция: Тезисы докладов и сообщений. (Под ред. А.П. Толочко). – Омск: ОмГУ, 2001. – С.141.

20. Айтенова Б.К. Процесс институционального структурирования Омской епархии и коренное население Степного края (конец XIX - начало XX вв.) / Вопросы методологии и истории в работах молодых ученых: Сборник научных статей. – Омск: ОмГПУ, 2004. – С.21-26.

21. ГАОО Ф.16. - Оп.1. - Д.146. - Л.11-15, 233, 242, 248.

22. Лебедева Н.И. Храмы и молитвенные дома Омского Прииртышья. – Омск, 2003. – С.13-14.

23. ГАОО Ф.16. - Оп.1. - Д.121. - Л.49; ЦГА РК Ф.15. - Оп.1. - Д.2123. - Л.1-19; Лебедева Н.И. Храмы и молитвенные дома... – С.14.

УДК 94(574)«1920»:94(47)

МРНТИ 03.20

А.С. Ысқақ¹

¹т.ғ.д., доцент, «Нархоз Университеті» АҚ, Алматы

1920-жж. КЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТІК-ПАРТИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада кеңестік мемлекеттік-партиялық бақылау жүйесінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Бақылау мекемелерінің партиялық-бюрократиялық жүйенің әкімшілік органына айналуына және жұмысының негізгі бағыттарына талдау жасалады. Қазақстан автономиялы республикасы құрылуымен кеңестік үлгідегі жаңа мемлекеттік аппарат қалыптасты. Аппарат большевиктер көздеген кеңестендіру саясатын жауапты әрі белсене жүргізуге барынша бейімделді. Әсіресе басқарудың тұтас орталықтанған жүйесінде бақылау ісіне ерекше мән берілді. Бұл мақсатта кеңестік бақылау ісіне жауапты. Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариаты, партиялық бақылауға жауапты Өлкелік бақылау комиссиясы құрылды. Жұмысшы-шаруа инспекциясы мемлекеттік басқару институты мәртебесінде бірқатар маңызды қызметтер атқарды. Кеңестік аппаратты жетілдіруге кірісіп, мекемелерді тазарту жолымен арзандатуды көздеді. Партияның беделін асқақтатып, тұйықталған мемлекеттік аппаратты қалыптастыруда демократиялық принциптерге қайшы келетін түрлі жұмыс тәсілдері пайдаланылды. Оның жұмысын жандандыруға жергілікті жерлерде бастауыш ұйымдар және «үштіктер» жұмылдырылды. Кеңестік мемлекеттік-партиялық бақылау жүйесінің біртұтастығы Қазақстанның Орталық билікке тәуелділігін ресми бекітті.

Түйін сөздер: мемлекеттік-партиялық бақылау, кеңестік жүйе, жұмысшы-шаруа инспекциясы, бақылау комиссиясы.

Аннотация

А.С. Ысқақ¹

¹АО «Нархоз Университет», Алматы, д.и.н., доцент, sakmaral7@gmail.com

СОВЕТСКАЯ СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННО-ПАРТИЙНОГО КОНТРОЛЯ В 1920-Е ГОДЫ

Статья посвящена становлению и развитию советской системы государственного-партийного контроля. Анализируются превращение контрольных учреждений в административные органы партийно-бюрократической системы и основные направления их деятельности. С образованием автономного Казахстана формируется новый государственный аппарат, который был адаптирован проведению политики советизации большевиков. При этом основное внимание уделяется контрольной системе и создаются Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции для советского контроля и Краевая контрольная комиссия для партийного контроля. Рабоче-крестьянская инспекция в статусе института государственного управления выполнял важные функции. В деле совершенствования советского аппарата предполагалось путем его чистки удешевить. На местах для оптимизации работы инспекции привлекаются к ее работе ячейки и «тройки». Единая система советского государственного-партийного контроля закрепила полную зависимость казахских земель от центральной власти.

Ключевые слова: государственного-партийный контроль, советская система, рабоче-крестьянская инспекция, контрольная комиссия.

Abstract

A.Yskak¹

¹doctor of History, Narxoz University, Almaty, sakmaral7@gmail.com

THE SOVIET SYSTEM OF STATE-PARTY CONTROL IN THE 1920 s

The article analyzes the formation and development of the Soviet state-party control system. It also deals with the issue of the transformation of control agencies in the administrative bodies of the party-bureaucratic system and the main directions of their activities. With the formation of the autonomous Kazakhstan, a new state apparatus, which has been adapted for conducting the Sovietization policy of the Bolshevik regime. With a focus on the control system, the People's Commissariat of Workers' and Peasants' Inspection was created for Soviet control and the Regional Control Commission for Party Control. Rabkrin in the status of the Institute of Public Administration performed an important function. In improving the Soviet apparatus it was intended to reduce the cost by purging. On the ground, in order to optimize the work of inspection 'cells' and 'troika' were involved. United Soviet system of state-party control totally made government of Kazakhstan dependent on the Soviet regime.

Keywords: state-party control, the Soviet system, worker-peasant inspection, Control Commission.

Өткен ғасырымыздың 20-30-шы жылдары Орталық билік өзінің мемлекет ретінде қуаттылығына федералдандыру принципі арқылы қол жеткізді. «Кеңестік үлгідегі» мемлекетті қалыптастыруда оның негізіне қатаң түрде орталықтанған ұлы империя құрудың стратегиялық бағытын ала отырып, оны іс жүзіне асыруды көздеді. Экономикалық империялық модернизация жасау мақсатын қойды. Сол себепті де ұлттардың өз тағдырын өзі белгілеуі, шын мәніндегі ұлттық автономия мәселесін басты саяси мақсатқа бағындыруға тырысып, оны ұлт немесе ұлыс пайдасына шешуді міндет деп санамады. Міне, осы бір маңызды мәселенің автономиялы Қазақ республикасы өмірінде дұрыс шешімін таппауы кейінгі уақытта оның тағдырына қатысты түбегейлі мәселелердің Орталық биліктің пайдасына шешілуіне жағдай жасады.

Кеңестік үлгідегі жаңа мемлекеттілік қалыптасқан бойда Орталық билік басқару жүйесіне және оның тиімді тетіктеріне үлкен мән берді. Басқару ісінің мақсат, міндетін, қызметін іске асыруда бақылау ісіне айрықша ден қойды. Бұл мақсат үшін арнайы бақылау мекемелері құрылды. Жаңа кеңестік биліктің қалыптасуы және мемлекеттік аппараттың дамуымен бүтін мемлекеттік аппарат пен өндіріске бақылау жүргізу қажеттігі туды. Осы мақсатта 1920 жылы республикалық Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариаты (*бұдан әрі* Жұмысшы-шаруа инспекциясы - *авт.*) құрылады. Ол мемлекеттік басқару және шаруашылықтың барлық салаларында шешімдердің уақытылы, жылдам жүзеге асуын қамтамасыз етуге жауапты болды. Жергілікті жерлерде губерниялық инспекциялар ұйымдастырылды [1, 79 п.]. Алғашқы Жұмысшы-шаруа инспекциясының халкомы болып Николай Иванович Баландин және оның төрағалық етуімен алқа мүшелері болып Х.И. Досов, Ш.И. Ибраев, Шоповалов сайланды [2, 66 п.]. Кеңестік мемлекеттік аппараттың жұмысына жауапты Жұмысшы-шаруа инспекциясы болса, партия ұйымдарының жұмысын бақылау ісіне 1921 ж. Құрылған Қазақ облыстық бақылау комиссиясы (*бұдан әрі* Өлкелік Бақылау комиссиясы - *авт.*) жауапты болады. Аталмыш екі ұйымның жұмысы өзара үйлесімділікте жүрді.

Жұмысшы-шаруа инспекциясына кең өкілеттік берілді. Алайда ол біріккен халкомат құқында РКФСР Жұмысшы-шаруа инспекциясына бағынды әрі қызметі, құрылымы, штаты онымен толық үйлесімділікте болды. 1920-жж. басында Жұмысшы-шаруа инспекциясының жұмысы ауыр жағдайда өтті. Жергілікті жағдайды жақсы білетін, бақылау жұмысын халық арасында кеңірек түсіндіріп, олармен тығыз байланыс жасай алатын мамандар жоқтың қасы болды. Осы мәселеге қатысты Ұйымдастыру-нұсқаулық бөлімінің (*бұдан әрі* Ұйымдастыру бөлімі – *авт.*) бастығы О.Кадак 1921 ж. 28 қаңтарда РКФСР Жұмысшы-шаруа инспекциясына хат жолдап, көмек сұрайды [3, 33-33 арт.п.]. Осы хатқа Ресей халкомының орынбасары Аванесов мынадай жауап жазады: «Автономиялы республика мен облыс инспекциялары бұратана халық пен кедейлердің қалың бұқарасын бақылау органдарына тартуға айтарлықтай көңіл аудармай отыр.... Жұмысшы-шаруа инспекциясы кедей бұратана халықты органдарға тарту, бұқара халықты кеңестік аппаратпен таныстыру, кеңестік құрылысқа үйрету ісінің мектебі болуы тиіс» [3, 59-59 арт.п.].

Мемлекеттік басқару институты ретінде Жұмысшы-шаруа инспекциясы бірнеше маңызды қызметтер атқарды. Кеңестік аппаратты жетілдіру ісін ол мекемелерді тазарту жолымен арзандатуды көздеді. 1922 жылдан бастап аппаратты күдікті, жұмысына адал емес адамдардан тазартып, оны коммунистермен толықтыруды қолға алды. Жергілікті жерлерде бұл іспен бастауыш ұйымдар және ерекше құқы бар «үштіктер» айналысты. Олардың қабылдаған шешімдері қайта қарауға жатпады. Тексеру - *нақты тексеріс, жедел тексеріс пен жаппай тексеру, құжаттық тексеру, алдын-ала (шығын материалдары мен азық-түлікті) тексеру* түрінде жүргізілді. Аталған тексерулер шартты түрде бөлінгенмен оларды бір-

бірінен айыру мүмкін еместі. Қай тексерудің қайдан басталып немен аяқталғанын айқындау көп жағдайда қиындық туғызып отырды [3, 59-59 арт.п.].

Мемлекеттік басқару ісін толығымен шоғырландыруды айқындап берген В.И. Ленин оны қайта құрудың бірден-бір жолы партиялық бақылау мекемесімен біріктіру деп санады. Оның жоспары бойынша Жұмысшы-шаруа инспекциясы мемлекеттік басқару жүйесін ұйымдастыратын әрі партиялық аппараттың құрамдас бөлігі де болуы тиіс. Мұндай бірігу бір жағынан Жұмысшы-шаруа инспекциясының беделін көтеретінін және жоғарғы партиялық мекемеге айналатынына сенім білдірді. РКП(б) XII съезінің шешіміне сәйкес 1923 ж. Жұмысшы-шаруа инспекциясы Өлкелік Бақылау комиссиясымен (бұдан былай ЖШИ-ӨБК - *авт.*) біріктірілді. Бұл бірігу мемлекеттік аппаратты түбегейлі жаңаша қайта құру міндетін қойды.

Өлкелік Бақылау комиссиясына партияның беделін асқақтату жауапкершілігі жүктелді. Оның құрамына 1921 ж. 24 маусымдағы № 1 хаттамамен «жауапты тергеуші» лауазымы енгізіледі [4, 1 п.]. Жұмысына баға беру үшін бір ғана Ақмола губерниялық бақылау комиссиясының 1921 ж. 15 шілде мен 1 қыркүйек аралығында атқарған жұмысына талдау жасайық. 25 шілде мен 1 қыркүйек аралығында барлығы 99 тәртіп бұзушылық бойынша іс қозғап, оның 4-ін қорытындысымен Орталық бақылау комиссиясына жолдаса, 53 істі қарап, орындалды деп есеп берген [5, 3 п.]. Төменде қаралған 32 іс бойынша талдау қорытындысы беріледі (1-кесте).

1-кесте. Тағылған айып бойынша Бақылау комиссиясының қорытындысы

№	Бақылау комиссиясының қаулысы	Тағылған айып	Адам саны
1	Кандидаттық мерзімін 5 айға созу	Партия этикетін бұзу және діни дәстүрді сақтау	1
2	Бақылау комиссиясынан шығару, ісін сотқа беру	Пара беру	1
3	Сөгіс беру	Партия этикасын бұзу	2
4	Партиядан шығару және ісін сотқа беру	Партия мен кеңес өкіметінің беделін төмендету, лауазымын асыра пайдалану	2
5	Партиядан шығару және ісін Ревтрибунал сотына беру	Қазақтарға зорлық көрсету және бөтен мүлікті иемдену; маскүнемдік пен өзін-өзі қамтамасыз ету	2
6	Партиядан шығару	Қоғамдық орында әдепсіздік; бюрократизм және діни дәстүрді сақтау; Жастар одағын, Ақмола қаласы Азық-түлікшілердің II съезін балағаттау; маскүнемдік; діни дәстүрді ұстану	7
7	Партиядан шығару туралы ескертпе жасау	Коммунистік этикаға селкос қарау	1
8	Басқа ауданға жұмысқа жіберу	Партиялық міндетіне салғырт қарау	1
9	Партияға кандидаттықтан шығару	Халық судьясына 2 маскүнемге қатысты пікір білдіру	1
10	Сөгіс жариялау	Бақылау комиссиясын балағаттау	1
11	Қызметін төмендету	Бюрократизм және қызметінде дөрекілік көрсету	1
12	Партия билетінде сөгіс жариялау	Коммунистік этиканы бұзу	6
13	Қызметін төмендету	Партиялық міндеттеріне салғырт қарау	2
14	Партиядан шығару және оны мерзімде басылымда жариялау	Партиялық этикетті дөрекі бұзу	1
15	Партиядан шығару, жауапты қызметтерден алу	Пәлекорлық және өз міндеттерін орындамау	1
16	Мерзімді басылым бетінде сөгіс жариялау	Азық-түлік киімін дұрыс қабылдамау және таратпау	1
		Барлығы	32

Тағылған айып түрлеріне шығарылған қорытынды жазалау шаралары аса салмақты деуге болады. Партиялық тәртіпті сақтауға қатаң талап қойылған. Ал енді мемлекеттік және партиялық қос бақылау ұйымдарын біріктіруде қандай мақсат көзделді? Анықтауымызша, біріншіден, мемлекеттік басқару мен партиялық басшылықта үйлесімділікті қамтамасыз ету, екіншіден, Жұмысшы-шаруа инспекциясының жұмысын саясиландыру жолымен беделін көтеру. ЖШИ-ӨБК-ның өкілеттіктері өте кең болды. Мемлекеттік аппараттың жұмысын тексеру, оны жетілдіру, мекемелерде бюрократиямен, сарсаңдықпен күрес міндеті Жұмысшы-шаруа инспекциясына жүктелді. Бірігуден кейін Жұмысшы-шаруа инспекциясы алқасы және ӨБК Төралқасы бірге өткізіліп, екі мекеменің түбегейлі басшылығы ӨБК-ның Төралқасымен

жүзеге асып отырды. Бақылау мекемесінің жаңа жүйесіпартиялық-мемлекеттік бақылауды күшейтті. Алайда ӨБК партиялық мекеме болғанымен бұл мәселенің шегін айқындау да күрделі мәселе. 1926 ж. 26 маусымда бірқатар республикалық Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушілері қатысуымен Орталықта кеңес өтеді. Орталық Бақылау комиссиясынан Караваев, Осьмов, Шкирятов, Белорусиядан Одынь, Мәскеуден Мороз, Ресейден Тростников, Ильин, Ленинградтан Грибов қатысты. Қазақстаннан өкіл қатыстырылмады [3, 59-59 арт.п.]. Негізгі баяндамашы Шкирятов қос мекеменің міндеті, жұмыс мазмұны мен әдістеріне, әсіресе Ұйымдастыру бөлімінің жұмысына тоқталады: «...РКФСР Ұйымдастыру бөлімін былай құруға болмайды, ол Өлкелік ұйымдардан бөлек басқаша жүргізіледі... әзірше оның жұмысы партиялық болуы әлбетте. Партиялық жұмыс аса таныс жұмыс және үйреншікті, ал кеңестік жұмыс әлдеқайда қиынырақ». Біріншіден, РКФСР Ұйымдастыру бөлімінің республикалық мекемелерге қарағанда мәртебесі жоғары, яғни олардың қызметіне ортақ бақылау жүргізеді. Екіншіден, оның жұмысы таза партиялық, саяси сипатта болуы тиіс...[6, 4-6 пп.].

Уақыт өте келе Жұмысшы-шаруа инспекциясы жұмысына өзге де ұйымдар жұмылдырыла бастады. 1924 жылдан бастап кәсіподақтар, ал өндірісті жақсартуға бағытталған шараларды іске асыруда кәсіпорындардың зауыт комитеттері жұмылдырылды. Өндірісті жақсарту үшін жаппай жер-жерде өндірістік комиссиялар құрылды. Мысалы, Орал қаласының өзінде 1925 ж. 9 өндірістік, 2 сауданы жақсарту және 5 аппаратты жетілдіру комиссиялары қызмет етті [7, 11 п.]. Осылайша, ЖШИ-ӨБК-ның жұмысы уақыт өткен сайын партиялық бағытта тұйықтала түсті. Тексеру ісі 1925 ж. РКП(б) Орталық Комитетімен келісілген «Ауылдық партия ұйымдарын тексеруді жүргізу тәртібі туралы нұсқаулығына» сәйкес жүргізілді. «Проверку необходимо проводить со всей осторожностью и вдумчивым подходом, отнюдь не придавая ей характера специальной комиссии, в масштабе целого уезда и губернии, а проводя ее постепенно, по мере выявления в отдельных организациях указанных явлений, тщательно проверяя и взвешивая факты и материалы, избегая поспешного обобщения данных по нескольким ячейкам на весь уезд, каждый раз хорошо подготовляя такую проверку, выделяя для проведения этой работы вполне подходящих опытных партийных товарищей, знающих деревню, могущих учесть особенности деревенских условий и обстановку [8, 7 п.].¹

Осы ретте жұмысқа қажетті білікті мамандар КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясы қарамағындағы бір жылдық курста даярланды. 1926 ж. осы курсты аяқтаған мамандардың Өлкелік, Жетісу, Орал инспекцияларына жолдама алғаны туралы мәліметтер бар [9, 23 п.]. Төменгі буынды мамандар – іс жүргізуші, есепші, машинистка жергілікті курстарда даярланды. Осы жылы 450-ге жуық қазақ және басқа шығыс ұлтынан төменгі буында мамандар даярланған. Мамандарды іріктеуде партиялық дайындығы, таптық тұрғыдан жетілген сана-сезімі болуы басты талап етіп қойылды. Бұл талаптар аппаратты тазалау ісінде де басшылыққа алынып отырды.

1923 ж. жылдан бастап аппаратты тазалау бақылау комиссияларының алдына басты міндет етіп қойылды. 1923 ж. РКП(б)-ның Аппаратты тазалау комиссиясы жойылып, оның міндеті Бақылау комиссияларына жүктелді. 1925 ж. 1 шілде мен 1926 ж. 1 шілде аралығында ӨБК мекемелері бойынша 31 684 коммунист пен кандидаттар жауапқа тартылды, 1635 адамға шара қолданылды. Аппаратты тазалауды Орталық жоспарлы түрде ұйымдастырып, орташа көрсеткішті одақ бойынша 5,1 пайыз етіп белгілеген. Бұл жөнінде ӨБК-ның есебінде «Біздің ұйым Одақ бойынша жауапқа тартудың орташа пайызын береді», - деп көрсеткен. Белгіленген орташа көрсеткіш жыл сайын өсіп отырды. «...Одақтың орташа көрсеткішінен... Қазақстанды репрессияның алдыңғы қатарына шығару қаупі бар. Себебі XVI съезге қарай Орал облысының 6,7 пайызы бойынша біз Одақтың ең жоғары көрсеткішіне жеттік. Қазақстандық ұйымның Одақ бойынша және тіпті шет аймақтағылардың ішіндегі ең қауіптісі деу де қиын және олай болар ма екен (сыз. - авт.). ...Сірә, бұған жауапты ең бастысы губерниялық бақылау комиссиялары жұмысының әдістерінен іздеген жөн болар. Олар осы уақытқа дейін ұйымдарды тәртіпке келтіру бойынша шараларды партиялық репрессияларға ауыстырып келді. Бұл әдіс тәрбиелеуді қажет ететін жас қазақстандық ұйымда тіптен жойылуы тиіс. Әйтпесе, репрессияның көбеюіне әкелетін қауіпті осы жағдайда ұйымдардың өсуінің тоқтауына тап боламыз» [9, 64-65 пп.]. 1925-1926 жж. ӨБК-на келіп түскен 105 арыздың 20 пайызын жат топтармен байланысы үшін қылмыс түрі құрады [9, 71-72 п.].

1926 ж. ЖШИ-ӨБК партиялық-мемлекеттік басқару ісін жетілдіруге белсене кірісті. БОАК мен ХКК-нің 1926 ж. 11 маусымдағы «Үнемдеу тәртібі туралы» қаулысына сәйкес Жұмысшы-шаруа инспекциясына мүмкін болатын жерде әкімшілік-шаруашылық шығындарды 20 пайызға қысқарту міндеті жүктелді [10, 5 п.]. Үнемделген қаржыны әлеуметтік салаға, ел қорғанысы мен апаттардан қорғау қорларын

¹Мәтін аудармасыз беріліп отыр. Авт.

жасауға жұмсау көзделген. Мәліметтер бойынша, тексерілген 16 мекеменің штаты он ай ішінде 20 пайызға өскен [11, 166 п.]. Бірақ, қанша күш салуларға қарамастан басқару аппаратын арзандатуға қол жеткізілмеді. 1926-1927 жж. ұйымдардың көпшілігінде несиенің мөлшері бөлінген қаржыдан асып, Қазхалком 1927-1928 жылға жалақыны көтеруге мәжбүр болды. Айталық, Жер шаруашылығы халкоматының штаты 55 пайызға қысқарса да 1927-1928 жж. алдыңғы жылмен салыстырғанда бюджет несиесі ешүнелмеген. Сауда халкоматында штат 33 пайызға қысқарған, ал несиенің алдыңғы жылға қарағанда 15 пайызға көбейген. Еңбек халкоматында сәйкесінше бұл көрсеткіш 33 және 23 пайызды, ал Халық ағарту халкоматында 52 мен 70 пайызды құрады [10, 5 п.]. Мемлекеттік аппаратты қысқарту бойынша республикалық мекемелер орташа есеппен 36, губерниялық 33 және уездік мекемелер 14 пайызға қысқарды. Штатты қысқарту көрсеткіштері төменде берілген (2-кесте) [12, 17-18 пп.].

2-кесте. Штаттықысқарту көрсеткіштері

1926/1927 жж.	Орталық мекемелер	Губерниялық мекемелер	Уездік мекемелер	Барлығы
Штаттың жылдық көрсеткіші	457	1302	456	2215
Жаңа штат	290	857	389	1536
Қысқартылуы	167	445	67	679

Мемлекеттік басқарудың барлық майданын қамтыған бақылау мекемелері 1928 ж. Қаңтарынан бастап жаңа майдан – аппаратты тазалауға кірісті. Дайындық жұмыстары Кадрлар бөліміне жүктелді. Аппаратты жұмысқа жарамсыз, жұмысшы табына жау және партия, үкімет директиваларын жүзеге асырғысы келмейтін адамдардан аластату көзделді. Тазалау жұмыстарын жүргізуде «Кеңестік аппаратты тексеру және тазарту жөніндегі нұсқауы» басшылыққа алынды [13, 1-2пп.]. Мәселен, бақылау мекемесінің бастауыш ұйымдарын тексеру нәтижесінде ауыл, деревня ұйымдарында ең тұрақты топ жұмысшы деп танылды және ол бойынша берілген қорытындыда «ауыл-деревня ұйымдарында партиялық-тәрбие жұмысының әлсіздігі не тіпті жүргізілмеуі, партиядағылардың бастауыш ұйым жұмысына тартылмауы, яғни еш партия жұмысын атқармауы» секілді кемшіліктер баса көрсетіледі [14, 29-30пп.].

Бақылау мекемелері жауапқа тартылған партия мүшелерінің сот істеріне қарауына қалдырды. 1927 ж. 14 қарашада республикалық Бақылау комиссиясына «құпия» жолданған «ЖШИ Бақылау комиссиясының сот істері бойынша Прокуратура мен сот-тергеу мекемелерімен байланысын күшейту туралы» циркулярында былай делінген: «Прокуратура мен сот органдары партия мүшелеріне қатысты істерді, яғни олардың қамауға алынуы жөнінде алдымен комиссияға хабарлауы тиіс. Қылмыстық іздестіру бөлімдері тергеуіндегі коммунистердің істері жөнінде Прокуратура, Мемлекеттік Саяси басқарма бойынша оның жергілікті бөлім бастығы бір күннен соң комиссияға хабарлауға тиісті. Сот ісіне тартылған коммунистерді жұмыстан босату, басқа жұмысқа ауыстыру мәселесін прокурордың пікірімен Бақылау комиссиясы шешеді» [15, 4 п.]. Лауазымдық қылмыстық істер ЖШИ-ӨБК Пленумында қаралып отырды. Мәселен, III Пленумда барлық қылмыс ішінде лауазымдық қылмыстың екінші орын алатыны, оның жалпы қылмыс үлесіне шаққанда 19,8 пайыз құрайтыны айтылды. Тіпті Орал, Сырдария губернияларында қылмыстың бұл түрі бірінші орында тұрды. Жаппай құбылыс ретінде етек алған бұл қылмыстың себебін ЖШИ-ӨБК былай деп түсіндірді «кадрды іріктеудің әлсіздігі; рухы жат ортаның ықпалы, тіпті ЖЭС-тың ықпалы бар» деген себептер көрсетілді [9, 7-8пп.].

1920-жж. соңына қарай жеке басшылыққа негізделген саясиландырылған мемлекеттік-партиялық басқару жүйесі «біртұтас жүйе» болып қалыптасты. 1929 ж. КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясымен Орталық Бақылау комиссиясының біріккен мәжілісінде Орталықтың тапсырмаларының орындалуын бақылауды күшейту партиялық-мемлекеттік басқару жүйесінің негізгі міндеті екені аталып өтіледі [16, 78-78 арт.п.]. Тоталитарлық режим жағдайында партиялық-мемлекеттік басқару жүйесі барынша нығая түсті. Осы кезде арнайы Бақылау-жоспарлау бюросы, ал 1930 ж. КСРО ХКК-ның қарамағында Орындау комиссиясы құрылды. Жаңа комиссияның құрылуы бақылау мекемелері жұмысының мазмұны мен әдістеріне өзгеріс әкеліп, жаңа түр берді. 1934 ж. Жұмысшы-шаруа инспекциясы «Кеңестік бақылау комиссиясы» болып өзгерді. Партия мен мемлекеттік бақылаудың бірыңғай жүйесі орнына екі бақылау мекемесі – *Партиялық бақылау комиссиясы* және *Кеңестік бақылау комиссиясы* пайда болды. Кеңестік бақылау комиссиясының жұмысына қатысудан бұқара халық толық шектетілді.

Қорытындылай келе, біртіндеп партиялық-бюрократиялық жүйенің әкімшілік органына айналған бақылау мекемелері толығымен кеңестік мемлекеттік аппаратты өз бақылауында ұстады. Жұмыс мазмұны партиялық-мемлекеттік басқару жүйесінің міндетіне бағытталып, саяси міндеттерге сәйкес олар бірқатар өзгерістерге ұшырады. 1923 ж. бақылау мекемелерінің Бақылау комиссиясымен бірігуі партияға мемлекеттік саяси билікті өз қолында шоғырландыруға, партиялық-мемлекеттік басқаруда Орталық биліктің өктемдік саясатын ары қарай қалай іске асыруды ойластыруға толық мүмкіндік берді. Орталық билік ЖШИ-ӨБК-ны кең бұқараның еркін басып-жаншуға да пайдаланды. Ол да Саяси басқарма тәрізді «сәл артығырақ құқықты» пайдаланумен тек саясиланған биліктің мүддесін қорғады. Сондықтан республикалық бақылау мекемелері барлық әрекеті жағынан Орталық билікке тәуелді болды. Лениннің пайымдауынша «Рабкринді беделді партия органымен біріктіріп, үлгілі аппарат ету» идеясы толығымен жүзеге асты. Заңдылық пен мемлекеттік меншікті қорғау, мемлекеттік аппаратты күшейту және оның жұмысын жетілдіру мекемесі ретінде құрылған Жұмысшы-шаруа инспекциясы үлгілі аппарат қана емес, бүтін басқару жүйесінде беделді, күштеу аппарат құралына айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының бұйрықтары //Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 44-қор, 1-тізімдеме, 4-іс. (бұдан әрі ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 4-іс.)
- 2 Ішкі істер халық комиссариатының қызметі туралы // ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 6-іс.
- 3 Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты туралы ереже // ҚР ОМА. 44-қ., 2-т., 29-іс.
- 4 Облыстық бақылау комиссиясының хаттамалары //Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 718-қор, 1-тізімдеме, 3-іс. (бұдан әрі ҚР ПА. 718-қ., 1-т., 3-іс.)
- 5 Ақмола губерниялық бақылау комиссиясының хаттамалары //ҚР ПА. 718-қ., 1-т., 10-іс.
- 6 Одақтық, өлкелік ЖШИ-БК ҰНБ меңгерушілері кеңесінің стенограммасы //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 408-іс.
- 7 БКП(б) ОКК және Орталық Өлкелік комитеті-Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты қызметін тексеру нәтижелері туралы баяндама //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 1029-іс.
- 8 БКП(б) ОБК-Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының Президиумы мәжілісі хаттамаларының көшірмелері //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 357-іс.
- 9 БКП(б) Қазақ Өлкелік комитеті-Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының сот-тергеу органдарымен байланыс орнатуы туралы құжаттар //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 422-іс.
- 10 Алқа мәжілісінің хаттамалары //ҚР ОМА. 44-қ., 8-т., 106-іс.
- 11 ЖШИ халық комиссариаты жұмыс есебінің материалдары //ҚР ОМА. 44-қ., 8-т., 43-іс.
- 12 Орталық Атқару Комитетінің, Халық Комиссарлар Кеңесінің директивалық нұсқаулары //ҚР ОМА. 44-қ., 10-т., 187-іс.
- 13 ЖШИ халық комиссариатының қаулылары, циркулярлары //ҚР ОМА. 44-қ., 10-т., 296-іс.
- 14 БКП(б) Қазақ Өлкелік комитеті-Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының 1925/1926 жылдық есептері //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 70-іс.
- 15 Өлкелік Бақылау комиссиясының сот ісіне араласуы туралы материалдар //ҚР ПА. 719-қ., 1-т., 672-іс.
- 16 ЖШИ халық комиссариаты Алқа мәжілісінің хаттамалары //ҚР ОМА. 44-қ., 10-т., 22-іс.

ӘӨЖ 94 (574) 141
МРНТИ 03.20

Н.Сармурзина¹

¹*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты
naghma0107@mail.ru*

ЖЕР ТАҒДЫРЫ – ЕЛ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының тарихындағы жерге қатысты мәселелер баяндалған. Кеңес үкіметі орнаған кезде большевиктік үкімет көптеген жерімізді Ресейдің еншісіне бергендігі, үкімет саясатының дәстүрлі қазақ қоғамындағы жерге қатысты жазылмаған заңдарымызды яғни қазақ халқында бұрыннан келе жатқан көші-қон дәстүрін өзгертуге мәжбүр болғандығы сараланды. Егеменді ел болған күннен бастап біраз шындықтың беті ашылғандығы тарихи Отанымыздың өткен тарихын дұрыс деректік негізде зерделеу қажеттігі қамтылды.

Түйін сөздер: қазақ халқы, жер мәселесі, көшпенділік дәстүрі, Отан тарихы, Кеңес өкіметі, Ресей, егемендік, тәуелсіздік.

Аннотация

Н.Сармурзина¹

¹Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова, кандидат исторических наук
naglma0107@mail.ru

СУДЬБА ЗЕМЛИ – ИСТОРИЯ НАРОДА

В данной статье изложены вопросы, связанные с земельным вопросом в истории казахского народа. Проанализированы факты передачи большевистским правительством части казахских земель в российское владение в период становления Советской власти, что вынудило изменить неписанные законы общества, то есть традиции кочевничества казахского общества. Подчеркнута необходимость изучения истории нашего Отечества со дня приобретения независимости и суверенитета в связи с раскрытием некоторых ранее бывших недоступными реальными историческими фактов.

Ключевые слова: казахский народ, земельный вопрос, традиции кочевничества, история Отечества, Советская власть, Россия, суверенитет, независимость.

Abstract

N.Sarmurzina¹

Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, candidate of historical sciences

THE FATE OF THE EARTH - HISTORY OF THE PEOPLE

This article outlines issues related to the land issue in the history of the Kazakh people. The facts of the transfer by the Bolshevik government of part of the Kazakh lands to Russian ownership during the formation of the Soviet power, which forced to change the unwritten laws of society, that is, the tradition of nomadic society in Kazakhstan were analyzed. The need to study the history of our Motherland from the day of independence and sovereignty in connection with the disclosure of some previously inaccessible real historical facts.

Keywords: The Kazakh people, the land issue, the traditions of nomadism, the history of the Fatherland, Soviet power, Russia, sovereignty, independence.

Кеңес Үкіметі құрамына кірген барлық Республика халқымен бірдей солақай саясаттың құрбаны болған қазақ халқының жерге қатысты тағдыры туралы тарихи зерттеулер жүргізу тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Тілімізден, дінімізден айрылды, оған қоса жерімізден айрылды. Оған дәлел Астрахань облысы жерін қоныстанған қазақ бауырларымыз өз ата қонысымызға кірме атанып, қазіргі мезгілде шет-ел қазақтары атанып жүр. Әрине ол жерлерді даулағылы отырған жоқпыз, бірақ болашағымыз жастар тарихымызды дәлелді деректер негізінде білуі қажет.

Сонау жоңғар шапқыншылығынан қорғану мақсатында орыстардан көршілік көмек сұраған кіші жүз ханы Әбірхайыр кезеңінен бодан бала бастаған қазақтар кейін өздерінің ата-бабаларының мекен еткен жерін, еркін билеу құқынан айрылды. Кіші жүз қазақтары тым-тырақай бөлінді, Еділ-Жайық бойына қоныстанғандарды ағайын-туысқандармен араласуына кедергі жасап, бір беттен екінші бетке өткізбеді. Бөкей жері Ресей отарлығына қарсы күрес нәтижесінде қайтарылсада, орыстар ол жерді «қазақтарға уақытша берілген жер» деп есептейді. Шындығында ол біздің ата қонысымыз еді. Бөлшектенген қазақтарды орыстар үнемі бақылауда ұстады. Ақыр соңында Кеңес үкіметі орнаған кезде большевиктік үкімет ол жерді Ресейдің еншісіне бөлді. Кеңес тарихшылары бұл жағдайларды кезінде ашып айта алмады, айтқанын үкімет саясатына қарсы жау деп жазалады. Егеменді ел болған азғантай уақыт ішінде біраз шындықтың беті ашылып, тарихымызды саралауға қол жеткіздік.

Бір кезеңде ата мекені болып еркін, көшіп-қонып жайлаған ата-баба жері саналған, бірақ Патшалы Ресей, кешегі кеңестік заманда өзге қарамағында қалған, бүгінге дейін ол жерлерден ешқайда жылжымай табандылық танытқан, шет елдердегі қазақтар ирредентін қалыптастырған ұлтымыздың тағдырыда ерекше маңызды мәселе. 1717 жылы 22 қарашада І Петр жарлығына сәйкес өз алдына дербес Астрахан губерниясы құрылды. Оның құрамына Самара, Пенза, Ульяновск, Саратов, Волгаград облыстары, Қалмақ Республикасы, Дағыстан және Қазақстанның кейбір облыстары кірді. Әр жылдары Саратов, Орал, Гурьев (Атырау) облыстары да Астрахань губерниясының құрамында болды. ХУІІІ ғасырда Астрахан территориясына қазақтар қоныстана бастады, себебі 1799 жылы Кіші жүздің сұлтаны император І Павелдан Жайық пен Еділ бойына қазақтардың қоныстанып еркін жүріп тұруына рұқсат сұраған болатын. І Павел 1801 жылы 11 наурызда Нұралы ханның баласы Кіші жүздің сұлтаны Бөкейдің ұсынысын жылы қабылдап, өздеріне ыңғайлы жерге қоныстануына рұқсат беріп және өзінің портреті басылған алтын медалді мойнына қара лентамен тағып жүруді міндеттеді [1]. І Павелдің рақымшылығын алған 5000 мың түтін, яғни 22775 қазақ Поволжье жеріне қоныстанды, артынан тағы да 1265 түтін, 8333 адам келді, кейін осы қоныстанушылар жері Бөкей ордасы аталынды. ХІХ ғасырдың

ортасында ішкі Ордада қазақтардың 16 этникалық топ құрылып, оның ішінде адайлар - 7515, алаша - 11150, байбақты - 16025, беріш-26785, жаппас - 4520, есентемір - 2330, ысық - 3345, кете - 2055, масқар - 1805, қызылқұрт - 4125, тама - 555, тана - 6405, жетіру - 6175, шеркеш - 13795, төлеңгіт - 2460, әлімұлы - 5465 адамға жеткен [2].

Ұлт зиялысы Ә.Бөкейханов «Қазақ» газетінің 178 санында Астрахань жері қазақтардың ата-қонысы, туған жері және олардың тұрмысындағы қиыншылықтарды күллі Ресей мұсылмандары мен Мемлекеттік Дума депутаттарына былайша жеткізе баяндайды: «Бұл жеделхатта жазылған жерден Астрахан қазағына аламыз дейтін жер жүз сексен мың десятина. Бұл жерді 1802 жылдан бері қазақ қоныс қылған. Жүз жылдан астам бұл жерге қазақтың еңбегі сіңген. Бұл жерде Астрахань қазақтары 114 жыл кір жуып, кіндік кескен. Ол алынатын жерде неше мың салулы үй, қора-қопсысы бар. Жұрт қадірлеген бейіт бар. Қанша мың адам шаруасын істеп, күн көрген, пішендік, егін жай, мал өрісі осы жерде. Жұртты сыртынан малша бағып, дағдыланған үкімет оюды өзі пішіп, өзі ойып отыр... Думада 315 депутат күрмеліп – байланып блок боп жұртты жарық жолға шығарамыз деп отыр. 1914 жылы Ұлы князь Николай Николаевич 1915 жылы министрлер ағасы Горемыкин Үкімет атынан мәлімдеп, орыс қол астындағы жұрт бәрі құрдас десті. Осы соғыста мемлекет қолына алынған туы - жер үстіндегі жәбір көрген жұрттарға жақ болу. Мысалы, Белгия, Сербия, Қаратаулық, Ғалиция, Полша, Литва, Латыш құқықтарын орнына түсіру, азған бұратаналарды құрдастыққа жеткізу. Орыс жұртын бұратаналармен қашан болса да бірдей көрген саясат партиясының адамдары 1 һәм 2 Думаларда көп болған. Оларды қолдаған жұрт қашан болса да үкіметтің осы күнгі соғыс зардабымен түсіп отырған жолында болатын. Саяси көзі ашық адамдардың балы дұрыс болса, біздің мемлекет ісі айдап баққанынан таза құтылып, құрдастық жолына сапар шекпек. Жалғыз тасырқап тұрғанымыз мынау үстіміздегі қиямет қайым соғыс. Осы күнгі саясат күні мұндай жарық, жылы болған соң, енді үкімет бұратана деп, айдап баққан дағдысына тартып, Мемлекеттік Дума көрсеткен таза жолдан шыға жайылған көрінеді. 1904 жылы Жапон соғысында Ертіс қазақтары пайдаланып отырған «он шықырымға» дейінгі жер Сібір қазағына кетті. Астрахань жері мен «он шақырым» жерінің арасы алыс жатыр. «Он шақырымдағы» қазақтар Сібір қазағына салық төлейтін. Астрахань жері - қазақ жері. 1904 жыл бұрынғы өзі пішіп, өзі ойып іс қылатын заманның дәуірлеп тұрған кезі. Онан бері біздің мемлекет Европа болды, ұлт Думасы шықырылды. Өз ортасынан адамдар жіберіп, жұрт заң шығарысуға кірісті. Астрахань қазақтарының жері түгел осы күнде қолға алынса, «он шақырымда» қол жетпеске кете қоймас еді. «Заманына қарай амалы» деген, Ертіс қазағы айтысып, қол жетпеске кеткен «он шақырымға» аяғын салып отыр [3]. Ақсақалдардың басқаруына негізделген Бөкей Ордасы халықтары жетіге бөлінді. 1890 жылғы статистикалық деректерге сүйенетін болсақ, 216 850 қазақ тұрғындары болса, оның 122 868 - ер адам, 93982 - әйел адам болды. 1908 жылы 1 қаңтардағы есеп бойынша қазақтардың жалпы саны 253882-ге жетті, оның ішінде ер адамдар 133546, ал әйелдер 120336 болды. Көшпелі қазақтар жергілікті билік өкілдерінің озбырлығы салдарынан аштықпен мұқтаждықты көп көрді. Жоқшылықтан күн көре алмағандары Каспий теңізі жағасы мен Еділ өзені бойындағы балық аулау өнеркәсіптеріне баруға мәжбүр болды, бұл ауыртпалық жағдай жылдан-жылға күшейе түсті [4].

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басы Астрахань аймағы тарихында өнеркәсіп, кәсіпорындармен сауда байланыс орындарының дамуымен ерекшеленеді. Астраханьдық көпестермен кәсіпкерлер шаруаларды өз өндіріс орындарына жұмысқа алғаннан гөрі жалдамалы жұмыс күшін пайдаланғанды тиімді көрді. Жәңгір хан (1845 жылы) өлгеннен кейін хандық билік жойылғандығы белгілі. 1876 жылы Ішкі орда Астрахань губерниясының құрамына кіріп, Уақытша кеңестің Астрахань губернаторына бағынышты болды. Өзінің құрамы жөнінен Астрахань губерниясы көп ұлтты. Негізінен орыс тұрғындарынан басқа қазақ, қалмақ, татар және тағыда басқа бар. XIX ғасырдың екінші жартысында Астрахань губерниясында көшпелі халық есебінен тұрғындар саны айтарлықтай өсті.

Н.Воськиннің «Заселение Астраханского края» атты еңбегінде XIX ғасырдың ортасында аймақтағы отырықшы қазақтар саны - 279120 адам болғандығы көрсетілген. Олар 394 ауылдарға қоныстанды. Сонымен бірге, аймақ территориясында 134 мың қазақ көшіп-қонып жүрді. XIX ғасырдың 50 жылдардың аяғында аймақтағы тұрғындар саны 480 мыңға жетті, оның 58,7% отырықшы, 41,3% көшпенді өмір сүрді. Тұрғындар орналасу тығыздығы бір шаршы жерге - 2,5 адамнан келген. Олардың ішіндегі ең көбі – қазақтар [5]. 1915 жылғы деректер бойынша 353733 адам қоныстанған. Кейбір бөліктері Еділ өзені жағалауында Красноярск және Астрахань уездерінде қоныстанды. Қазақтар мен орыстар бір-бірімен тығыз туысқандық, достық қатынаста өмір сүрген. Орыс халқынан егін, балық шаруашылықтарының қырсырын меңгерген. Патша үкіметі қазақ халқының ата қонысын мемлекет меншігі деп жариялап, шұрайлы шабындықпен құнарлы егіндікті қоныс аудару қорына, орыс-казак әскерлерін орналастыру және басқада отарлаудан туындайтын мақсаттар үшін тартып алып отырды. Күштеп өзіне алу саясатының екі ғасырға

созылған жылдарында россиялық отарлаушылар Қазақстанның 45млн десятина жерін, яғни ең құнарлы деген жерінің 16 процентіне иелік етті [6].

Дәстүрлі қазақ қоғамында жер тұтас елдікі, халықтікі болып саналды және мемлекеттік нышан қызметін атқарды, оның бүтіндігі саяси дербестіктің белгісі болды. Сондықтан жер тек қоныс және көші-қон нысаны ретінде ғана құқықтық айналымға түсті. Мұрагерлік жолмен келе жатқан және түрлі саяси оқиғалардан соңғы (жаугершілік, шапқыншылық, т.б.) жерді бөлісу немесе қайта бөлісу хан жарлығымен жүзеге асып, билер мен рубасы ақсақалдар кеңесі шешімі арқылы белгіленді. Жер дауының реттелуі көшпелі қоғамда ғана емес, отырықшы, жартылай отырықшы қауымдар үшін де қажет болды. Осы реттерде және күнделікті тұрмыста туындайтын жер-су, көші-қонға байланысты күрделі дау-жанжалдарды шешу ежелден қалыптасқан әдет-ғұрып заңдарымен қатаң түрде атқарылып отырды. Жер дауының дұрыс шешілмеуі руаралық араздықтың өршуіне, ел бірлігінің бұзылуына апарып соқты. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы” деген атпен белгілі заңдар жүйесінде, Тәуке ханның тұсындағы “Жеті жарғыда” және өзге де бұрыннан қалыптасқан қағидаларда жер дауын шешудің барынша тиімді жолдары қарастырылды. Дауды қарау шарттары мен тәртіптері айқындалды. Бұл тұрғыда өзен, көл, жол, арықтар жеке меншікке жатпайтын көпшілік мүлкі болып саналды. Дау кезінде дауласушы екі жақ та куәлар әкелуі және дауланған жердің өз меншігіне жататындығын дәлелдейтін белгілерін айтуға немесе көрсетуге тиісті болды. Ол дәлелдемелерге: ата-баба қорымы, қазылған құдық, арық, соғылған бөгет, егілген ағаш, салынған үй тәрізді меншікті жердің шекаралық аумағын айқындайтын бұрыннан келе жатқан қозғалмайтын белгілер қабылданды. Осы аталған белгі-мұралардың біреуі талапкердің ата-бабасының не туған-туысқанының еңбегімен жасалғаны, онда бұрын қоныстанғаны анықталса, талап етуші иемденушіден ол жерді қайтарып алу құқына ие болды. Ол жерден соңғы иеленуші алып кете алмайтын оның меншігіндегі қозғалмайтын мүліктердің (ғимарат, бау-бақша, т.б.) құны дауға бейтарап үш кісінің кесімі бойынша анықталып, талапкердің мойнына салынды. Бірақ жерді қайтарып алуға дауласқан кезде және онан кейін салынған қозғалмайтын мүліктер әдейі істелінген деп саналып, жауапкер еңбегіне өтемақы төленбеген. Дауласушы екі жақтың куәлары мен айғақтары теңдей болып, дау тұйыққа тірелетіндей жағдайда, билік айтушы билердің ұсынысымен “ант ішу” рәсімі орындалған. Сөзі мен айғағының растығына “ант ішкен” жақтың талабы қанағаттан-дырылған. Жер дауы кезінде жалған ант ішіп, өтірік сөйлеуге екі жақ та бара алмайтын, өйткені кейін әшкере болған жағдайда ұрпаққа кететін “ант ұрған” деген аттан намыстанып, тұқымға таңба қалдырудан қорықты. Бұл, бір жағынан, қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі антқа беріктік пен сөзге тоқтаудың көрінісі еді. Қазақ жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жарияланғаннан бастап, қазақ халқы бұрыннан келе жатқан көші-қон дәстүрін өзгертуге мәжбүр болды, әйтсе де Кеңес үкіметі орнағанға дейін жер дауын шешудің дәстүрлі үлгілері ішінара сақталды. Қазіргі кезеңде жер дауына қатысты барлық мәселелер Қазақстанның азаматтық заңдарына сәйкес реттеледі, оның ішінде “Жер туралы” заңның “Жерге меншік құқығы, жер пайдалану құқы және жерге өзге де құқықтар” бөлімінде жер меншігіне қатысты барлық мәселелер қамтылған. [7] Сондықтан, қолда барды қадірлеп ұлан ғайыр жерімізді, байлығын талан таражға салмай ұрпақ болашағына пайдаланып, ата бабаларымыздың қалдырған дәстүрлі тарихымызды жалғастыру бүгінгі күнгі негізгі мақсатымыз деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зиманов С.З. *Россия и Букеевское ханство. – Алматы: «Наука», 1982. – 171 с.*
2. *Национальный состав населения Астраханской области по данным всеобщей переписи населения 1989 Астрахань 1990 Астраханское областное управление статистики.*
3. Бөкейханов Ә. *Қазақ газеті. – 1916 ж. – №178.*
4. *Первая всеобщая перепись населения. Астраханская губерния. – Астрахань, 1899*
5. *Воськин Н.М. Заселение Астраханского края. – Волгоград: Ниж-Волж. кн.изд-во, 1973.*
6. *Қойгелдиев.М.Қ Автореферат док. диссерт. – А., 1994. – 27 б.*
7. *ҚР-ның Жер туралы заңы. – 2001 жыл, қаңтар*

УДК 930.25:94(574) «18/19»
МРНТИ 03.20

Т.Ә. Төлебаев¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры., т.ғ.д., tur-07@mail.ru.

Г.Е. Абикенова²

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
agulzhazira@mail.ru.

ХІХ ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН ХХ ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТАША БИЗНЕС

Аңдатпа

Бүгінгі таңда елімізде капиталистік қатынастардың орнауы мен дамуы барысында маңызды болып отырған мәселелердің бірі шағын және орта бизнесті дамыту болып отыр. Мақалада ХІХ-ғ. екінші жартысы мен ХХ-ғ. басындағы ұсақ және орташа кәсіпкерлік қалыптасуы мен дамуы мәселелері жазбаша және мұрағаттық құжаттар негізінде зерттеле отырып баяндалады. Ол кезеңдегі шағын және орташа кәсіпкердің түрлері айқындалады. Олармен айналысқан адамдардың санын анықтау жолдары көрсетілді. Шағын және орташа кәсіпкерліктің ауылдарда, басқа да елді мекендерде және қалаларда орын алғандығы сипатталды. Оның қазақтардың шаруашылығы мен тұрмысындағы орны айқындалды. Олар халықтың бір бөлігін сауда-өнеркәсіптік кәсіпке тарта отырып, ақша-тауар қатынастарының дамуында, капитализмнің енуі мен қалыптасуында елеулі рөл атқарды.

Түйін сөздер: Қазақстан, ұсақжәне орташа кәсіпкерлік, Жетісу, капитализм, бизнес, ақша-тауар қатынастары, ішкі рынок, сауда капиталы.

Т.А. Тұлебаев¹

¹д.и.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби, tur-07@mail.ru.

Г.Е. Абикенова²

¹к.и.н., доцент кафедрасы История Казахстана КазНУ им. аль-Фараби,
agulzhazira@mail.ru.

МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ И НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

Аннотация

Сегодня, когда в нашей стране происходит процесс становления и развития капиталистических отношений, одним из актуальных вопросов является развитие малого и среднего бизнеса. В настоящей статье на основе новых архивных и письменных источников изложена история становления и развития малого и среднего предпринимательства во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Выявлены формы и различные отрасли малого и среднего промысла того периода. Показана методика определения количества людей занимавшихся промышленной деятельностью. Показано, что малое и среднее предпринимательство существовало не только в аулах, но и в других населенных пунктах и городах, определено их место в хозяйстве и быте казахов. Они привлекая часть населения в торгово-промышленное предпринимательство, играли важную роль в развитии торгово-денежных отношений, в проникновении и становлении капитализма в Казахстан.

Ключевые слова: Казахстан, малое и среднее предпринимательство, Семиречье, капитализм, бизнес, товарно-денежные отношения, внутренний рынок, торговый капитал.

Abstract

T.A. Tulebaev¹

¹professor, al-Farabi Kazakh National University, tur-07@mail.ru.

G.E. Abykenova²

²k.h.s.associate professor of the department of History of Kazakhstan, al-Farabi Kazakh national university,
agulzhazira@mail.ru.

SMALL AND MIDSIZE BUSINESSES IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF XIX AND BEGINNING OF XX OF CENTURY

Today, when in our country to take place becoming and development capitalist relation, one of pressing questions is development of small and midsize businesses. In the real article on the basis of new archival and письменных sources history of becoming and development of small and middle enterprise is expounded forms and different industries of small and middle trade of that period are Educed in the second half of ХІХ - beginning of ХХ of century. Methodology of determining the amount of people is shown carrying on commercial activity. It is shown that small and AV предпринимательство existed not only in auls but also in other settlements and cities, their location is determined in an economy and way of life of Kazakhs. They attracting part of population in a commercial and industrial enterprise, played an important role development trade-money relation, in penetration and becoming of capitalism to Kazakhstan.

Key words: Kazakhstan, small and AV enterprise, Семиречье, capitalism business, commodity-money

XIX-XX ғ. басындағы Қазақстан тарихын зерттеушілер шаруашылықтық дамуда өзіндік орын алған, капитализмнің енуімен байланысты ондағы әлеуметтік-экономикалық жаңашылдыққа бастамашы болған ұсақ және орташа кәсіпкерлік туралы мәселеге жете көңіл бөлмей келеді. Кеңестік кезеңде бұл кезең салыстырмалы түрде біршама жақсы зерттелді. Бірақ басты назар таптық көзқарас негізінде қоғамның бай мен кедей болып екі антогонистік топқа жіктелуі негізіндегі шаруашылықтың даму барысын сипаттауға бағытталды. Соның салдарынан Қазақстандық тарихнамада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы ұсақ және орташа бизнестің қалыптасуы мен дамуы мәселелері бүгінгі таңға дейін арнайы, кешенді түрде зерттелуі жеткіліксіз дәрежеде. Ал оның көптеген мәселелерін жан-жақты зерттеп, айқындамайынша сол кезеңдегі экономикалық-әлеуметтік дамуды толық қанды дәрежеде түсіну мен түсіндіру мүмкін емес. Бұл мәселені зерттеудің бүгінгі таңдағы еліміздегі нарықтық қатынастарға байланысты, ұсақ және орта бизнесті қалыптастыру қажеттігі, әсіресе ауылдық экономиканы көркейту мен инфрақұрылымын қалыптастыру проблемалары туып отырған кезде практикалық маңызы да артып отырғанын жақсы түсінуіміз керек.

Біз мәселенің зор маңызына зерттеушілер назарын аударып отырып, оның капитализмнің қазақ даласына енуімен байланысты жақтарына баса көңіл бөлеміз. Капитализмнің енуі, ақша-тауар қатнастарының дамуы ауылдық жерлердегі күн көрісті қиындата отырып, өзіне қарай бейімделуге мәжбүр етті. Ақшаның экономикалық қатынастарда басты рөл атқара бастауы, ақша үшін, яғни сату үшін әртүрлі заттар жасауды көбейте, кеңейте түсті. Капиталистік қатынастар өзінің негізгі құрылымы әлі де капиталистік емес экономикалық салаларға да таралды. Сөйтіп ақша табудың жаңа жолдарын, кәсіпкерлікті дамытты.

XIX ғ. II-жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанға капитализмнің енуі мен алғашқы дамуында ауылдар мен деревняларда, өнеркәсіптік елді мекендерде және қалаларда күн көріс үшін әртүрлі кәсіппен айналысатын адамдар саны көп болды. Олар өздері үшін ғана емес, көшпелілер, жартылай көшпелілердің және отырықшы шаруалардың сұранысына қажетті тауарлар өндірді. Сөйтіп олардың ақша-тауар қатынастарына тартылуына ықпал етті. Бұның өзі екі жолмен жүрді. Біріншіден, олардан жер және мал шаруашылықтары өнімдерін шикізат ретінде алды. Осының барысында, шаруашылықтың бұл салаларының тиімділігін арттыруға, тауарлылық сипат алуына үлес қосты, капиталистік негізде дамуына белгілі бір дәрежеде әсер етті. Екіншіден, олардың тұрмыс-тіршілігіне қажетті заттарды сатты. Өз тұтынушыларының натуралды шаруашылығын ыдырата отырып рынокқа, сауда және өнеркәсіп капиталына жақындатты. Көшпелі мал шаруашылығы мен егіншіліктің тауарлы өндіріс жолына бейімделуіне әсер етті. Осылайша қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдеуіне, халық шаруашылығының әртүрлі салаларында тауарлық өндірістің кеңеюіне, ішкі рыноктың дамуына, сауда капиталының өсуіне және жалдамалы еңбектің ұлғаюына ықпал етті.

Ауылдық, аудандық жерлерде ұсақ және орташа кәсіпкерліктің көптеген түрлерінің болғандығын төмендегі кестеден айқын көреміз.

1910 жылғы Шымкент оясындағы кәсіпкерлік туралы деректер бойынша мұнда ұсақ және орташа кәсіпкерліктің алаша тоқу, жүн бояу, киіз жасау, арқан жасау, қап тоқу, киім тігу, бас киім жасау, ағаш шебері (плотничный), ағаш ұсталары (столярный), арба, оның заттарын жасау; шойын құю, қалайышы (лудильный), темір ұстасы (кузнечный), темір шебері (слесарный), пышақ тауарлары, фотография, қыш өңдеу, ертоқым жасау, аяқ киім тігу мен жөндеу, нан пісіру, кондитерлік бұйымдар, мал сою, ашытқы жасау, минералды су, бояу жасау, бақшашылар, ет сатушылар, кірешілер: ауыр (ломовых) және жеңіл; мұржа тазалаушы, оташы (коновалов), шатыр жапқыштар(кровельщиков), шаштараздар, әктас жасау, сылақшылар, көмір жасау, бал арасын өсіру, балық аулау, алебастр мен гипс жасау, қара жұмысшылар сияқты 39 түрі бойынша 11805 адам еңбек еткен. Олар 731120 сомдық жұмыс жасап, бұл ақшаның айналымға түсуіне ықпал етті [1].

Сөйтіп жұмыс күші де, ақша да тауар құны баламасы ретінде, жаңа экономикалық қатынастардың таралып, ұсақ және орташа бизнестің қалыптасуына және дамуына үлес қосты.

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанда ұсақ және орташа кәсіпкерліктің қалыптасуы екі жолмен жүрді. Біріншісі, жергілікті үй өнеркәсібі мен қолөнердің капитализмнің енуімен байланысты жаңа жағдайға бейімделе отырып дамуы нәтижесінде. Екіншіден, көшіп келген кәсіпшілер мен шаруалардың қазақ даласында тіршілік көзі ретінде кәсіпкерлікпен айналысуы және жалғастыруы барысында.

Қазақтардың ежелден бері келе жатқан және отырықшылану барысында қалыптасқан елді мекендерінің, сондай-ақ қалаларға, жәрмеңкелерге, базарларға жақын ауылдарының тұрғындарының арасынан ақша үшін әртүрлі кәсіппен айналысушылар шыға бастады. Мұндай ауылдар мен елді мекендердің, қалалардың базарлары мен көшелерінде кәсіпкерлердің әртүрлі салалардағы шағын шеберханалары көбейді.

Кешегі қазақ ауылдарындағы жекеленген үй өнеркәсібі мен қолөнер өнімдері енді арнайы сату үшін өндіріле бастады, тауарлық сипат алды. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қолөнер және ұсақ тауарлы өндірістер тарихын зерттеушілер бұл мәселеге әлі де жете көңіл аудармай отыр. Сондықтан да біз бұл мәселеге, дәлірек айтқанда капитализмнің енуімен байланысты ұсақ және орташа кәсіпкерліктің қазақ ауылдары мен отырықшы аймақтарында қалыптасу процесіне кеңірек тоқталу қажет деп есептейміз. Көшпелі және жартылай отырықшы қазақтардың ежелден-ақ қойдың, ешкінің, түйенің жүндерінен, жылқының қылынан әртүрлі заттарды жасап, тұрмыс-тірлігінде пайдаланып келгені белгілі. Солардың ішінде киіз жасаудың кең таралып отырғаны XIX ғ. соңына қарайғы шартты әкімшілік құжаттарда да атап көрсетілген. “Киіз көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындардың жылжымалы баспанасы және төсеніш ретінде, отырықшылардың үйлеріндегі кірпіш және жер едендерге төсеу үшін, түйеге тоқым ретінде, артиллериялық және интенданттық көліктерде тауарлар мен қазыналық заттарды орауға, далалық жорықтардағы әскерлерге төсеніш тағы басқалар ретінде пайдаланылады. Бір сөзбен айтқанда киіз әртүрлі дүниеге пайдаланылады. Облыс көлемінде Әулиеата оязында киіз көп жасалады, ол жақтан Ташкентке және басқа да оңтүстік-шығыстағы қалаларға шығарылады”, - делінген 1886 жылға тән мәліметтер келтірілген Сырдария облыстық шолуларында [2]. Қазақ үйдің көлеміне қарай оған қажетті киіздің құны 50 сомға дейін жеткен. Бұл деректен біздің байқайты-нымыз ақша-тауар қатынастарының дамуына байланысты қазақтар киізді өздері ғана пайдаланып қоймай, тауар ретінде арнайы жасаған және сыртқа шығарған, ол енді өзіндік ақшалай құнға ие болған.

Ал түйе жүнінен жасалған матаның жақсы түрлерінен (армячина) көйлек, әскердегі казактарға жейде, астық, үн басқа да тауарларды тасу мен сақтау үшін қап жасалды. Ондай қаптар, мөшектер қойдың жүнінен де, кейде түйе жүнін араластыра отырып жасалды. Түйе жүнінен жасалған мата (армячина) тұрпайылау болғанына қарамастан, мықты, төзімді болғандықтан кең таралып, қолданылды [2, 114]. Бұлармен қатар қой жүнінен текемет, алаша, кілем, ақ қалпақ, байпақ, арқан, жіп және т.б. жасау кеңейе түсті.

Жергілікті халықтардың тері өңдеу өндірісі де ауқымын кеңейте түсті. қой және ешкі терілерінен жасалған замшыдан Түркістан өлкесіндегі орыс армиясы әскерлері шалбар тіктіріп киді. Сырдария облысындағы жергілікті қалалар мен ауылдардағы базарларда шоғырланған шеберханалардың ішінде өнімдерінің айналымға түсу көлемі бойынша наубайханалар бірінші орында тұрды. Одан кейінгі орындарды етікшілер, ұсталар, мысшылар, тігіншілер және тағы басқалар иемденді [2, 120]. Олардың өнімдері, әсіресе, көшпелілер қыстауға көшіп бара жатып аялдаған кезде өте көп көлемде өтті.

Қоныстанушы шаруалардың ұсақ және орташа кәсіпкерлікпен айналысқандығы туралы деректерді И.Гейердің еңбегінен кездестіреміз. Қазақстандық тарихнамада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы ауылдардың, деревнялардың, сауда-өнеркәсіптік елді мекендердің пайда болу және даму тарихы әлі күнге арнайы зерттелмей келе жатқанын атап өте отырып, біз қоныстанушы шаруалардың кәсіпкерлігі жөніндегі мәселені олардың Әулиеата оязындағы елді мекендері бойынша талдаймыз. Бурное (Теріс) ауылында 3 адам – ағаш шебері, ұста және теріші (шорник); Михайловскде 3 ағаш шебері, 1 арба дөңгелегін жасаушы, 4 етікші, 1 пеш және кірпіш қалаушы, 2 бақшашы; Александровскде 4 тігінші, 2 етікші, 1 бондарь, 1 арба дөңгелегін жасаушы, 1 теріші, Дмитриевскде 4 ағаш шебері, 2 тігінші, 2 етікші, 4 дөңгелек жасаушы, 4 ұста, 6 жүн өңдеуші, 2 теріші, 2 тоқымашы, 1 жіп жасаушы; Каменкада 1 ағаш шебері мен 1 бондарь; Меркеде 2 ағаш шебері, 2 тас қашаушы, 2 дөңгелек жасаушы, 3 ұста, 10 бас киім тігуші, 2 тігінші, 1 скорняк, 1 ложкар, 3 бондарь; Шалдоварда 4 ағаш шебері, 5 бас киім тігуші, 4 тігінші, 1 скорняк, 4 бондарь; Николаевскде 2 ағаш шебері, 5 бас киім тігуші, 2 бондарь, Покровскде 4 етікші, 3 бондарь, 2 ұста, 3 пима жасаушы болды [3]. Олардың көпшілігі жергілікті сұранысты қанағаттандыруға бейімделген еді. Шаруалар табыс табудың кез келген жолдарын іздестірді, ешқандай жұмыстан бас тартпады. Әйелдер тоқымашылықпен айналысты. Тоқыған заттарының бір аршыны 2-3 тиын болды және жылына 20-25 сом тауып отырды. Мұнымен қатар кейбір ауылдың тұрғындары шеттен табыс табуға да кетіп отырды. Мәселен, Александровск тұрғындары Әулиеатаға барып, жүн жуумен айналысып, көктем кезінде көлемді табыс табатын еді. Мұның бәрі қоныс-танушы шаруалардың ақша-тауар қатынастары мен капитализмнің енуіне байланысты жергілікті жағдайға бейімделе отырып әртүрлі кәсіппен айналысқанын көрсетеді.

1903 жылы Жетісу облысында 17096 отбасы кәсіпкерлікпен айналысты. Олардағы 18964 ер, 5488 әйел – жалпы саны 24452 адам ұсақ және орташа кәсіпкерліктің 31 түрін күн көріс көзі етті [4]. Верный оязындағы кәсіптің бұл түрлерін жекеленген салалары бойынша топтайтын болсақ: тағам өнімдері саласында 50 еркек, 9 әйел; киім жасау саласында 1328 еркек, 465 әйел, шаруашылық заттарын дайындау саласында 1768 еркек, 719 әйел; басқа салаларында 96 еркек еңбек етті. Бұлармен қатар 57 кірекеш, күзетші, аула тазалаушы, хат тасушы сияқты маманданған жұмысшы болды [5].

Енді біз кәсіпкерліктің аталған түрлері және олардың капиталистік сипаты туралы айқынырақ түсінік беру үшін Жәркент оязы бойынша нақтылы деректер келтірейік. Мұндағы 3337 отбасындағы 3535 адам кәсіптің 31 түрімен айналысқан. Солардың ішінде сан жағынан көбірек айналысқан түрлері қой терісін өңдеу (1083 адам), бау-бақша (635), малөнеркәсіпшілігі (603), тоқымашылық (325), етікші (238), аңшы (172), ұста (154), ағаш ұстасы (145) сияқты салалары болды. Ал табысының көлемі бойынша кірешілер, тігіншілер, ағаш кесу мен сатуды кәсіп етушілер, ұсталар алдыңғы орындарды иемденеді. Кірекештердің орташа табысы 250 сом деп есептегенде, олардың жалпы табысы 15000 сомды құрайды және ояздағы 200 диірменнің өнім құнынан да (12380 сом) артық табыс табады [6]. Байқап отырғанымыздай жекеленген ұсақ және орташа кәсіпкерлік түрлері кейбір кең таралған диірмен тәрізді өндіріс салаларынан да тиімді болған еді. Бірақ кәсіпкерліктің барлық салалары бірдей осындай пайдалы бола бермеді. Жеміс-жидек, тезек теру, пима басу, тоқымашылық өте аз табыс әкелді. Соған қарамастан, ауылдық жерлердегі ұсақ және орташа кәсіпкерлік тұрғындардың өмір тіршілігінде үлкен рөл атқара бастады.

Оны біз мына салыстырмалы талдаудан көреміз. 3535 адамның әрқайсысының орташа табысы 94 сом деп есептегенде, жалпы табысы 332290 сом болып шығады. Ал Жетісу облысы өнеркәсібінің арақ-шарап жасау, сыра қайнату және диірмен сияқты салаларынан басқа барлық түрлерін қоса есептегенде 366 өндіріс орны 295950 сомдық өнім өндіреді екен [7]. Бұдан біз бір ояздағы ұсақ және орташа кәсіпкерлік пен айналыса-тындардың жалпы облыс бойынша саны жағынан 10 есе көп өндіріс орындарынан да артық пайда табуға, олардан да көп ақшаны айналымға түсіруге ат салысқанын көреміз.

Осылайша олар халықтың бір бөлігін сауда-өнеркәсіптік кәсіпке тарта отырып, ақша-тауар қатынастарының дамуында, капитализмнің енуі мен қалыптасуында елеулі рөл атқарды.

Сонымен, ұсақ және орташа кәсіпкерлікпен айналысу жалпы алғанда прогрессивті құбылыс болды. Олар ауылдық жерлерге жаңа, капиталистік өндірістік қатынастардың жаршысы еді. Алыстағы, артта қалған елді мекендердегі тұрғындарды жаңа қоғамдық қатынастарға тартты. Олардың сауаттылығын, санасын көтеруге, мәдени әдеттер қалыптастырып, күнделікті тұрмыс-тірлігіндегі сұраныстарын арттыруға тиімді ықпал етті. Ал қалаларға бару шаруалардың патриархалық түнектен, тәуелділіктен босата отырып, азаматтық тұлға ретіндегі сезімі мен өзіне сенімін күшейтті. Олар ендігі жерде өздерін еркін ірек, басқа әлеуметтік топтағылармен тең сезіне бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *ӨР ОММ, 269 қ, 1 т, 467 іс, 10–11 пп.*
2. *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1886 г. – Ташкент: Изд-во Криснер, 1887. – С.113.*
3. *Гейер И.И. Крестьянская колонизация Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Изд-во Криснер, 1892. – С.65-103.*
4. *ҚР ОММ, 44 қ, 1 т. 48518 іс. 2466 б. 1-11, 34-42 пп.*
5. *ҚР ОММ, 44 қ, 1 т. 48521 іс. 2466 б. 1 п.*
6. *ҚР ОММ, 44 қ, 1 т. 48535 іс, 2467 б. 134-135 пп.*
7. *ҚР ОММ, 44 қ, 1 т. 48535 іс. 2467 б. 135-136 пп.*

*ӘӨЖ 258-012
МРНТИ 03.20*

Р.Р. Оспанова ¹

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті*

АШАРШЫЛЫҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ – 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ СЕМЕЙ Өңірінің жағдайы

Аңдатпа

Мақалада мұрағат құжаттары негізінде Семей аймағының аштықтың алғашқы жылдарындағы жағдайы қарастырылады. Автор кеңестік кезеңнің алғашқы экономикалық шаралары жерді мемлекеттендіруден басталғандығы және жаңа экономикалық саясат кезеңінде жер мәселесінің өзектілігі арта түскендігіне баса назар аударады. Сонымен қатар елді жайлаған қуаншылық пен жұттың алапат зардаптары да талданды. Сондай-ақ аштықтың аймақтағы тарихи мәні ашылды. Семей губерниялық ауылшаруашылық одағының Семей қаласында орналасқан ауылшаруашылық несие қоғамының бөлімшесіне ұсынған құжаттарында губжербасқармасы мен уездік жер бөлімінің келісілген 1924-1925 жылдарға арналған агро-мәдени шараларды жүзеге асыру бастамасын жүргізді. Ол бойынша губерниялық ауылшаруашылық одағының жүйесіне кіретін ауылшаруашылық кооперацияларына ссудалар беру көзделді.

Тірек сөздер: аштық, губерния, Семей, қазақ халқы, жұт, тарихи мән.

Аннотация

Р.Р. Оспанова¹

¹кандидат исторических наук, доцент кафедры История Казахстана КазНПУ имени Абая

ПОЛОЖЕНИЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА В ПЕРВЫЙ ПЕРИОД ГОЛОДА – 1921-1922 гг.

В статье на основе архивных данных рассмотрено положение Семипалатинского региона в первые годы голода. Автор обращает особое внимание на то, что первоначальной экономической мерой советского периода стала национализация земель и актуальность земельной проблемы острее проявилась в период НЭПа (новой экономической политики). Также проанализированы последствия засухи и джута для казахского народа. Раскрыта историческая роль голода в регионе.

Причиной голода 1919-1922 года в Казахстане был неурожай в разных регионах страны, в связи с чем Советской властью в январе 1919 года была повторно введена так называемая продразвёрстка в рамках действовавшей с 13 мая 1918 продовольственной диктатуры. Но по продовольственной развёрстке отнимался лишь излишек пшеницы, а у казахов оставался скот. Данная продразвёрстка была частью комплекса мероприятий, известных как политика «военного коммунизма». В заготовительную кампанию 1919-20 хозяйственного года продразвёрстка также распространилась на картофель, мясо, а к концу 1920 на все сельхозпродукты. Учитывая, что в Казахстане хлеба было мало, то большой упор был сделан на конфискацию скота у местного населения.

Ключевые слова: голод, губерния, Семипалатинск, казахский народ, историческая роль.

Abstract

R.R. Ospanova¹

¹candidate of History, Associate Professor of the History of Kazakhstan KazNPU named after Abay

THE SITUATION OF THE SEMIPALATINSK REGION IN THE FIRST PERIOD OF HUNGER – 1921-1922

The article examines the position of the Semipalatinsk region in the early years of the hunger on the basis of archival data. The author draws special attention to the fact that the initial economic measure of the Soviet period was the nationalization of lands and the urgency of the land problem was more pronounced during the NEP (New Economic Policy). Also the consequences of drought and jute for the Kazakh people are analyzed. The historical role of hunger in the region is revealed. The cause of the famine of 1919-1922 in Kazakhstan was a crop failure in different regions of the country, in connection with which the Soviet authorities in January 1919 reintroduced the so-called surplus-appropriation in the framework of the food dictatorship effective May 13, 1918. But only food surplus wheat was taken from the food industry, while the Kazakhs left livestock. This surplus was part of a set of events known as the "war communism" policy. In the procuring campaign of 1919-20 of the economic year, the surplus-stocking also spread to potatoes, meat, and by the end of 1920 all agricultural products. Given that there was little bread in Kazakhstan, much emphasis was placed on the confiscation of livestock from the local population.

Key words: hunger, gubernia, Semipalatinsk, Kazakh people, historical role.

Қай кезеңде болмасын жер мәселесі қазақ халқы үшін өмірлік маңызы бар ерекше болып келгендігі мәлім. Себебі тіршілігінің көзі болған малды бағып-қағудың неше түрлі әдіс-тәсілін, өзіндік сырын меңгерген қазақтар төрт түліктің қамын ойлап, жайлы жер іздеп, жазда жайлауға қыста қыстауға көшіп көшпелі өмір кешкен.

Кеңестік дәуірдің алғашқы экономикалық іс-шаралары жерді национализациялаудан басталды. Жер мәселесі жаңа экономикалық саясат басталған кейін де, өзектілігін арттыра түсті, өйткені елді жайлаған қуаншылық пен жұт өз алапат зардаптарын ала келді. 1921 жылғы аштық бүкіл ел үшін үлкен сабақ болды. Семей губерниясы бойынша ашыққандар үшін көмек зор қарқынмен жүрді (ол жайында жоғарыдағы бөлімдерде айтылды). РСФСР Наркомпрод есебіне сүйенсек, Семей губерниясында 1921 жылдың 17 қарашасында 1 млн. пұт астық, 11 пұтқа жуық май, 2 млн. дана жұмыртқа, 1922 жылдың шілдесінде 3 млн. 168 пұт астық, 17 пұтқа жуық май дайындалды. Ет өткізу жоспары үш есе нормадан артық орындалды, әсіресе, бұл жұмысты салықтан босатылған көшпелілер орындады. Мысалға, Қарқаралы уезінің шаруалары Губпомголға 3 мыңнан астам бас ірі қара, 2,3 мың астық өткізді [1].

Көмек көрсету алымдарын жинаумен қатар, губернияның жұмысы ашыққан аудандардан келген ересек адамдар мен балаларды орналастырумен жалғасты. Комиссиядан 30 млн. сом бөлініп, 1500 бала толық губерния қарамағына алғашқы күннен-ақ алынды. Қостанай губерниясының өзінен 1000 балаға көмек көрсетілді [2]. 1922 жылдың қаңтарындағы мәліметтерге сәйкес губернияның еңбекшілері көмек қорына 236 млн. сом, астық, ет және өзге де азық-түлікті өткізді, Семей қаласынан азық-түлік тиелген 225 вагонның 170-сі Мәскеуге, қалғаны Самара, Саратов, Қазан қалаларына жөнелтілді [3].

1921 жылдың тамызынан 1922 жылдың қаңтары аралығында Семей қаласында 13, Алашта - 6 балалар үйі ашылып, 4584 бала қарауға алынды. Бұған қоса, 23 мекеме балалар үйіне жасақталды. Өскемен,

Павлодар, Бұқтырма, Семей уездерінде ашылған 48 балалар үйінде 1990 бала орын тепті. Жалпы губерния бойынша 61 балалар үйі жұмыс жасады (Ресейдің ішкі аудандарынан келген 574 жетім балаға туған үйіндей болды). 250 орынға арналған ауруға шалдыққан балалар үшін аурухана ашылды. Губернияға келушілердің (аурулары, аштыққа шалдыққандары, жетімдері бар ересек, балалар) саны күн өткен сайын артты, Ә. Бөкейхановтің Мәскеуге жүгінуіне тура келді (жеделхаттар Орынбор, Омбы, Жаңа-Николаевск т.б. қалаларға жөнелтілді). Онда 1921 жылдың ортасында 9217 баланы әзер орналастырғандығы жөнінде айтылады. Ендігі жерде Челябинск-Петропавловск-Омбы-Жаңа-Николаевск теміржол бағыты бойынша елге келушілерден құжаттарды тексеру міндеті және Сібрэвком жанындағы Қазөкілдік визасымен ғана елге кіре алатын тәртіп енгізілді [4].

Өз беттерімен келіп қоныстанған 1925 жылғы жерге орналастыру кампаниясы кезінде губернияға біршама қиындықтар туғызды. Бұған қатысты шаралардың түрлі әдістері қолданылғанымен, тек 1926 жылы бұл мәселе өз шешімін тапты.

1921 жылғы ашыққандарға көмек көрсетуде үлкен жұмыстар атқарылды. 1922 жылдың қазан айына қарай аштықтың беті бері қарады деуге болады. ҚырОАК жанындағы Аштыққа көмек көрсету ОК Аштық салдарын жою жөніндегі Комитетке айналды (Последгол). 15 қазан 1922 жылы жер-жердегі Помгол органдары таратылды.

Ата кәсіп көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы жете дамыған еліміз бойынша жанданған ауылшаруашылық кооперативінде дені қазақтар (51.1%) болды [5].

Жалпы губерниядағы қазақ және орыс тұрғындарының саны 1926 жылы көрсеткіші былай: қазақтар – 614086 адам, немесе барлық тұрғынның 52,7%, көбін орыстар құраған басқа ұлттар – 551441 адам, немесе 47,3% құрады. [6].

Семей губерниясының Колхоздарды несиелендіру туралы Қарарын қабылдап, Орталық ауылшаруашылық банкінің несиелендіру бөлімінің меңгерушісі Саламатовтың баяндауынша, колхоздарды тиімді жолмен несиелендіруде келесідей дүниелерді орындау керектігін айтты: 1) жер органдары мен ауылшаруашылық кооперациялары одағының жылдық жоспарларына ауылшаруашылық несиесін қоса бекітуі; 2) колхоздраға несиені ауылшаруашылық несиесі Қоғамдары арқылы кез келген қажетті мақсатта жұмсалыуына беріледі (егін егу науқаны, техниканы жөндеу, сатып алу, жер өңдеу, оны жырту т.б.); 3) тұрақты түрде несиені қорын сақтап, колхоздарды ұзақ мерзімге несиелендіру жұмысын жүргізіп тұру мақсатында ОАШ банкінің немесе республикалық банктер жанынан мемлекеттік қаржыландырудан түсіп тұратын арнайы капитал қалыптастыру; 4) ауылшаруашылық одағы мен ОАШ банкінің КСРО үкіметі алдында ходатайство беру арқылы 10 млн. р. ұзақ және жеңілдетілген несиелер беру мақсатында 1925-1926 жж. басында қаржыландыру; 5) ОАШ Банкі арнайы капитал қорын ұстай отырып, ауылшаруашылық мекемелеріне несиені беруде арнайы несиелендіруге қажетті жоспарын ұсыну; 6) несиені беруші жақ пен несиені алушы колхоздар тарапынан өзара сенімнің қалыптасуы және уақытылы қаржының қайтаруы; 7) берілген ссуда немесе несиенің қайту жолдарын тиімді жүргізу мақсатында колхоздарға есеп жүргізіп отыру; 8) колхоздарға қолдарындағы еркін қаржы құралдарын банктерге өткізу арқылы кез келген қаржы-операциялық шараларды банктердің араласуымен жасауын ұсыну; 9) несиелендіру саясатына оң әсерін тизізетін колхоздарға ауылшаруашылығы несиені Қоғамдарындағы құрылтай және шаруа пайларын сатып алуын ұсыну; 10) ОАШ Банкінің ауылшаруашылық несиені қоғамдарына несиені беруде өз қаржылары арқылы беруі (Банк бұл ретте қаржының құйылуына кепілдеме беруі тиіс); 11) колхоздарға несиені натура түрінде месе, ақшалай түрде беруі; 12) ауылшаруашылығы кооперациялары одағы арқылы ауыл шаруашылық ұжыдарының кварталдық және жылдық несиелендіру жоспарларын қарастыруда ауылшаруашылық несиесі Қоғамдарына ОАШ Банкінің директивасын беру [7].

Осыған орай губерниядағы колхоздардың ерекшеліктерін ескере отырып, 1925 жылға ауыл шаруашылығы құрылысын ұйымдастыру бойынша тезисін (жоба бойынша) қабылдау жұмыстарын жасады. Ауыл шаруашылығы кооперациясы саясатының ұйымдастыруындағы мәні мен бағыты анықталады: 1-ден, 1924 жылдың соңында ауыл шаруашылығы кооперациясы жүйесіндегі жағдайды сараптау; 2-ден, оның 1925 жылға бағытталған даму жағдайлары; 3-ден, одан әрі кооперациялау бағытындағы, оның тиімді пайдалану жолындағы кезекті міндеттерінен көрінеді. Жалпы 1924 жыл ауыл шаруашылығы кооперациясы үшін қаржылық жағынан жоғары жақ пен төмендегілері бойынша дағдарыс жылы болды. Қаржылық дағдарыстың себептері: 1) ауыл шаруашылығы кооперациясы жүйесінен тыс жатқан объективті тәртіптің болмауы; 2) 1924 жылы орын алған экономикалық жағдайлар: бағаның түсіп кетуі мен ақша реформасының кешеуілдеуі; 3) саяси сенімсіздік, яғни жарғыны сақтамау, жергілікті жерлердегілердің немқұрайлы қарауы; 4) кооперация мен мемлекеттік сауда (синдикат, акционерлік қоғам т.б.) арасындағы

түсініспеушілік; 5) мемлекеттік өнеркәсіппен арадағы қатынастың дұрыс болмауы; 6. реттеу саясаты (қатаң лимиттер мен міндетті тапсырмалар); 7) салықтың ауырлығы, әсіресе жергілікті жердің.

Бұған кінәнің бәрін артып қоюға болмайды, бұл ретте кооперациялар келесі мәнде жұмыс жасаулары қажет болды: 1) жұмыстың жүйелілігінің болмауы мен шашыранқылығы; 2) әсересе, тұтыну тауарларында тәуекелділікке бой алдыру; 3) несиелік және іскерлік тәртіптің әлсіздігі; 4) психологияның қалыптаспауы; 5) басқару органдарында жауапкершіліктің болмауы; 6) жұмыстың кооперативтілігінің жетіспеушілігі; 7) кооперацияланған тұрғындармен арадағы байланыстың әлсіз жүруі; 8) тіркелген мүшеліктің жоқтығы.

Семей губерниялық ауылшаруашылық одағының Семей қаласында орналасқан ауылшаруашылық несиелік қоғамының бөлімшесіне ұсынған құжаттарында губжербасқармасы мен уездік жер бөлімінің келісілген 1924-1925 жылдарға арналған агрономдани шараларды жүзеге асыру бастамасын жүргізді. Ол бойынша губерниялық ауылшаруашылық одағының жүйесіне кіретін ауылшаруашылық кооперацияларына ссудалар беру көзделді. 64325 р. ақшаның 40000 мелиоративтік және жерге орналастыру шараларына жұмсалып тұрды. Бұл қырғыз кооперативтеріне берілді: губерния бойынша 100 пункті бар бұқа шағылыстыру ұйымдарына 10000 р.; 20 пункті бар жылқы шағылыстыру ұйымдарына 10000 сом; ауылшаруашылық фермаларына қажетті асыл тұқымды малдарды сатып алуға 4325 р. беру көзделді (5 жыл мерзімге дейін деп көрсетілген). Басқа да ұйымдар губауылшаруашылық одағының шешімімен несиелер алу жолдары қарастырылды. Осы аталған мәселелер ішінде ауылшаруашылығы одағы асыл тұқымды «Қырғыздың сүтті сиырларын» Семейтау ауылшаруашылығы фермасына сатып алуға 4325 р. көлемінде беруін талап етті [8].

Семей губерниясындағы коммуналар мен ауыл шаруашылық артельдері агрономдани маңызы бар шараларды жүзеге асыруға қажетті материалдарды қажетсініп жатты, осы ретте олар ауыл шаруашылық саласын қалпына келтіруде өкіметтен несиелік мөлшерін сұрады.

1920 жылдардың басындағы жағдай табиғаттың айтып келмейтін апаты болды. Кеңес үкіметін қалай жамандасақта, губернияның табанды еңбегі арқасында қиыншылықтардан шығу жолдарын үйренді, ысылды.

Кейін келе, 1924-1925 жж. Павлодар уезіндегі қуаншылық пен егіннің шықпай қалуы 1924 жылы тамызда 20077 адамды аштыққа ұшыратты [9].

Семей губерниялық ауыл шаруашылығына көмек көрсету бойынша комиссиясы хабарлағанындай Семей уезі бойынша Атқару комитетінің Президиумының №№25,27 хаттамаларында 1924 жылдың мамыр айынан бастап бірқатар болыстарда тамақтың жетіспеушілігі мәселесі тұрды. Халық көктемгі және жазғы табиғаттың қолайлылығын сезе отырып, астықтың шығуын тоспай, әйтеуір ашықпаудың жолын іздеді. Бірақ олардың қам-қарекеттері ұзағынан созылды. Күзге қарайғы табиғат өзгерісі оларды аштыққа ұшыратты. Павлодар уезінің хабарлауы бойынша: Семейдегіден күрделі болып тұрған уездің жағдайы 1924 жылғы ауыл шаруашылығының құлдырауы мен аштыққа әкеп соқтырды. Бұдан шығудың жалғыз жолы деп жазады – ол: азық-түлікпен мемлекеттің қамтамасыз етуі, ірі қара малды сатып алу, 1925 жылғы егін егу науқанына материалдарымен қамтамасыз ету – деген комиссия төрағасы Молдажановтың шара қолдану туралы хаттамалары бар. Сонымен аталған жылдары еліміздің басқа аймақтары сияқты Семей губерниясында да ЖЭС талаптарына сәйкес іс шаралар өткізілді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ШҚО ҚЗТҚО 1-ҚОР, 1-ТІЗБЕ, 71-ІС, 7-П.
2. ШҚО ҚЗТҚО 152-ҚОР, 1-ТІЗБЕ, 96-ІС, 6-П.
3. Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономическое преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1965. – 118 с.
4. ШҚО ҚЗТҚО 320-ҚОР, 1-ТІЗБЕ, 8-ІС, 102-п.
5. Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономическое преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1965. – 473 с.
6. Ескендиоров М.Г. Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана (вторая половина XIX-начала XXI вв.): Автореферат диссертации на соискание д.и.н. – Семипалатинск, 2006. – 26 с.
7. ШҚО ҚЗТҚО 87-қ, 1-т, 42-іс, 13-п.
8. ШҚО ҚЗТҚО 87-қ, 1-т, 8-іс, 4-п.
9. ШҚО ҚЗТҚО 1-қор, 1-т, 1033-іс, 152-п.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

УДК: 94(574)+338.48:93(574)
МРНТИ 03.09

А.А. Алдашева¹

¹к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма КазНПУ им. Абая,
Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье рассматривается история развития международного туризма Казахстана. Туризм - сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики.

Ключевые слова: международный туризм, политическая стабильность, внешнеэкономическая стабильность, национальная экономика.

Аңдатпа

А.А. Алдашева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ елтану және туризм кафедрасының т.ғ.к.,аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: aldashieva75@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Халықаралық туризм бұл халықаралық экономикалық байланыстардың айрықша түрі болып табылады, қазіргі кезде жедел дамып келеді. Халықаралық туризм шетел валютасының белсенді көзі болып табылады және де ол мемлекеттің төлем балансына әсер етеді. Халықаралық туризм көптеген елдердің экономикасына ғана емес, соныме қатар олардың әлеуметтік-мәдени ортасына, экологиясына да әсерін тигізеді. Халықа

ралық туристер деп өз елінен басқа елдерге саяхаттайтын, бүкіл әлемдік сауда ұйымының статистикасына тіркелген азаматтарды атайды. Туризмнің даму қарқыны бүкіл әлем бойынша жылдан жылға ұлғаюда. Қазақстан азаматтары белсенді турист болып, өз отанымыздың табиғатын жақсылап білуді көздеп, оның барлық жерлердің табиғаттын, салт-дәстүрі мен мәдениет ерекшеліктерін танып білуде.Туристік саланың өзіндік сипатының болуы оның ресурстарының жаңарып отыруымен, экономиканың басқа секторларымен салыстырғанда тәуелсіздігімен ерекшеленеді. Туризм индустриясының дамуының көлемі мен бағыты халықтың орналастыру, қозғалыс, тамақтандыру, көңіл көтеру құралдарындағы сұранысына негізделеді.

Кілт сөздер: халықаралық туризм, туризмнің дамуы, маршрут, саясат, туристік қызмет .

Abstract

A.A. Aldasheva¹

¹Candidate of history Kazakh national pedagogical university named after Abay Almaty Republic Kazakhstan, Regional Geography and Tourism Department, Almaty. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM OF KAZAKHSTAN

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. "The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law", - declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Key words: international tourism, development of tourism, route, policy, tourism services.

Международный туризм способствует мировой интеграции и глобализации созданием различных межгосударственных и неправительственных, коммерческих и общественных организаций: научных, журналистских, транспортных лингвистических, технических, гостиничных, ресторанных.

Туристский потенциал страны определяется географическими, климатическими, природными, ископаемыми, минеральными, сельскохозяйственными, индустриальными, научными, технологическими, трудовыми и культурно-историческими ресурсами. Он представляется на международных форумах, участие в которых особенно важно для новых государств, потому что на этих форумах представители сотен стран обмениваются информацией во всех ее формах. Примечательно, что туристская деятельность, замыкая на себе множество различных отраслей науки, культуры, сельского хозяйства и промышленности, содействует всесторонней демонстрации достижений этих отраслей не международном уровне, а также самого туризма. Международный туризм наряду с другими видами экономических, культурных, социальных, научных и технических связей государств является важным фактором укрепления взаимного доверия и вносит значительный вклад в решение таких проблем, как поддержание мира, укрепление дружеских взаимоотношений между государствами. Туризм - явление взаимообусловленного и исторически складывающегося сочетания национальных и интернациональных факторов [1].

Туризм обладает огромной стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира.

Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики. Казахстан объявил миру о своих позициях, как только провозгласил государственную независимость. "Республика Казахстан свои отношения с другими государствами строит на основе принципов международного права", - декларировано в Конституции Республики Казахстан. Туризм является методом и формой этих отношений. Касаясь сложностей взаимоотношений стран, входящих в СНГ, Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отметил: "Конечно, если бы некоторые политики стран СНГ, отбросив политические амбиции и бесплодные игры, сумели объединить усилия, вместе выбраться из кризиса было бы намного легче. Ведь наши экономики буквально "вросли" друг в друга, теснейшим образом переплелись, и крайне неразумно разрывать их только на основании того, что каждый член бывшего Союза стал суверенным государством, самостоятельным субъектом международных отношений, полноправным членом ООН и других международных организаций. Большинство стран мира, руководствуясь здоровым смыслом и нередко поступаясь частью своего суверенитета, стремятся к интеграции. Мы же, ревностно храня в сердце былые, пусть справедливые обиды на развалившийся тоталитарный центр, упрямо углубляем процессы дезинтеграции. Это не делает нам чести" [2]. Источниками информации о прибытии в Казахстан первой группы интуристов в 1965 г. ранее являлись: управляющий отделением ВАО "Интурист" в Алма-Ате В.А. Байгарин в 1986 году ,

заместитель председателя Республиканского общественного совета по пропаганде туризма Ю.Кукушкин в 1985 году, заведующая отделом гидов-переводчиков отделения ВАО “Интурист” в Алма-Ате С.И. Ержанова в 1985 году, редакция газеты “Огни Алатау” в 1979 г. Журнал “Казахстан коммунист”, сообщивший в 1960 г., что “если за последние 4 года в Казахстане побывало 6 тысяч туристов, то только за 10 месяцев 1960 г. побывало 1160 туристов” [3]. Туристский обмен с развивающимися странами Азии, Африки и Латинской Америки осуществлялся благодаря контактам с молодежными организациями, представленными на международном уровне в ассоциациях и федерациях.

В настоящее время туристские маршруты связывают Казахстан более чем с 80 странами. Однако в целом можно констатировать уменьшение численности туристов, прибывающих в Казахстан и выезжающих в другие страны, а также уменьшение доходов от туризма.

Единообразное развитие мирового и казахстанского туризма устанавливается из наличия общих форм, методов и содержания туристской деятельности: индивидуальных и групповых туров, транспортного туризма с использованием гостиниц и турбаз, культурно-познавательного и других видов туризма, продвижения на рынок туристского продукта путем рекламы, выставок и других мероприятий, общественных и государственных турорганизаций, транспортных отраслевых турорганизаций, акционерных обществ, предприятий со смешанным иностранным и отечественным капиталом, филиалов за границей, частных и правительственных предприятий, правовой базы, идеологического обеспечения, туристских ресурсов в виде историко-культурных, природных, промышленных, лечебных и других объектов. Их общность устанавливается для разных исторических периодов и стран.

Исходя из доминирования транспортных путешествий, имеющих хозяйственно-финансовые показатели и в несколько раз большее количество маршрутов, следует закономерный вывод о необоснованном представлении истории казахстанского туризма в современных исследованиях как истории в основном горных восхождений, пеших походов и спортивного туризма.

Специфика казахстанского международного туризма состоит в активном использовании организационных и материально-финансовых возможностей общественных (профсоюзных и комсомольских организаций, обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами) организаций в Казахстане и их аналогов за рубежом, в использовании туристского потенциала для нужд обороны государства и в агитационно-пропагандистских целях для укрепления международного авторитета Казахстана, в использовании безвалютной и бартерной форм туристского обмена в период ограниченных валютных возможностей, в исторической привязанности географии туризма к маршрутам и культурно-историческим памятникам Шелкового пути. Туризм как часть общечеловеческой культуры входит в сферу профессиональных интересов многих специальных дисциплин и вследствие этого не может быть в исключительном ведении географии или географии экономики и педагогики, или любой другой группы дисциплины.

Анализ туристской деятельности, произведенный в данном исследовании, показывает, что туризм не ограничивается сферой спортивного туризма, пешими походами и горными восхождениями, а представлен многообразием транспортных путешествий в конкретном историческом, экономическом, идеологическом, правовом, техническом, географическом, литературном выражении. Учитывая роль истории как комплекса социальных наук, изучающих объект во всем его многообразии и в хронологическом развитии, туризм с достаточным основанием является предметом учебного курса высшей школы “История туризма” и имеет основания быть предметом научной дисциплины “История туризма Казахстана”. При этом по древнему периоду еще нет исследований, устанавливающих туристский характер форм и способов рекреационной деятельности, по средневековому периоду устанавливаются достоверные маршруты Шелкового пути с курортно-рекреационными комплексами (Сарайчук) и услугами гостеприимства, аналогичных современным (ночлег, питание, обмен валюты, хранение вещей, информация, проводник - гид и т.д.). Начало современного туризма устанавливается 1856 годом, то есть на 100 лет ранее общепринятого срока, детерминируется как туристское на основании самоидентификации Ч.Валиханова и атрибутируется современным содержанием, формой, способом организации, составом участником и т.д. Такая периодизация соответствует истории человечества и свободна от недостатков заимствованной польской и российской периодизации, не учитывающих казахстанскую специфику. А также - от анахронизмов советской традиции, которая, игнорируя количественно-качественную разницу в туристском развитии союзных республик, одинаково периодизировала организационно-правовые, материально-технические и хозяйственно-финансовые процессы в сфере туризма соответственно этапам развития социалистической формации.

Использованная литература:

1. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. – Москва, 2013. – С.323.
2. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. // Казахстанская правда. – 16 мая. – 1992.
3. Саипов А.А. Теория и практика туризма Казахстана. – Алматы, 2012. – С.425.

ӘОЖ: 958.5
МРНТИ 03.09

А.А. Оспанова¹

¹PhD докторы, «Тарих» кафедрасының доцент м.а.,
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, aliya.ospanova@ayu.edu.kz

ЕКІНШІ КРЕСТ ЖОРЫҒЫ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада екінші крест жорықтарының тарихы қарастырылған. Автор Сирия мен Египет арасында орналасқан стратегиялық орталық болып табылатын Аскола қаласының алуына толық тоқталады. Сонымен қатар XII ғасырдың басында Еуропа монархтары Палестинадағы оқиғаларға басқаларға қарағанда мүдделі болғандығы айтылады. Себебі Иерусалимнің құлауы тұрақты жағдайда болған сауданы бірден тоқтатты. Ол батыстың экономикасының негізі болатын. Оның алдында болған қантөгіс шайқастардан, қатыгездіктен болған жаулап алушылықтан және сұрқия интригалардан кейін діни идеялар өзінің өзектілігін жоғалтып, амбициялық мотивтерге орын берді. Ол шіркеудің және саясаттың істеріне араласудан қорыққан жоқ және ересертер мен жарамсыз насихатшылармен күрес жүргізді. Ол өзінің көптеген насихаттарында рухани – рыцарлық ордендердің құрылуын қолдады.

Түйін сөздер: крест жорықтары, Еуропа, шіркеу, христиан, мұсылман.

Аннотация

А.А. Оспанова¹

¹доктор PhD, и.о. доцента кафедры «История», Туркестан,
МКТУ имени Х.А. Ясауи, aliya.ospanova@ayu.edu.kz

ВТОРОЙ КРЕСТОВЫЙ ПОХОД

В статье рассматривается история второго крестового похода. Автор подробно останавливается на взятие города Аскалоны как стратегического центра, расположенного между Сирией и Египтом. Другие государства крестоносцев не смогли помочь Эдессе, так как Раймунд Антиохийский недавно понёс тяжёлое поражение в войне с Византией, а в Иерусалиме правила вдова короля Фулька Мелисенда, власть которой была непрочна. По ходу движения в Святую землю крестоносцы грабили территории, которые лежали на их пути, нападали на местных жителей. Византийский император Мануил I Комнин боялся, что Конраду III не удастся обуздать буйную и непокорную толпу, что эта толпа, жадная к наживе, может начать в виду Константинополя грабежи и насилия и вызовет серьёзные смуты в столице. Поэтому Мануил старался отстранить крестоносное ополчение от Константинополя и советовал Конраду переправиться на азиатский берег Галлиполи. Но крестоносцы силой пробивались к Константинополю, сопровождая свой путь грабежами и насилиями.

Ключевые слова: крестовые походы, Европа, церковь, христиан, мұсылман.

Abstract

А.А. Оспанова¹

¹doctor PhD, Department of History, Turkestan,
IKTU named A.Yassawi, aliya.ospanova@ayu.edu.kz

THE SECOND CRUSADE

In this article is considered history of the second crusade. The author in detail analyzes on capture of the city of Askalon as the strategic center located between Syria and Egypt. The article discusses the history of the second crusade. The author dwells on the capture of the city Askalany as a strategic hub located between Syria and Egypt. Other States of the crusaders were unable to help Edessa, as Raymond of Antioch had recently suffered a heavy defeat in the war with Byzantium and Jerusalem rules the widow of king Polymerised, which authority was fragile. In the course of movement to the Holy land, the crusaders plundered the territory that lay in their way, attacked the local residents. Byzantine Emperor Manuel I Komnenos was afraid that Conrad III fail to restrain violent and unruly crowd, this crowd, greedy for profit, may start in videocontainer looting and violence and cause severe turmoil in the capital. So Manuel tried to remove the militia from the crusade to Constantinople and advised Conrad to cross to the Asian shore of Gallipoli. But the crusaders force their way to Constantinople, accompanying his way of looting and violence.

Key words: second crusade, Europe, church, christian, musulmanin.

Бірінші крест жорықтарынан кейін 50 жылға жуық уақыттан кейін Еуропа монахтары үлкен ірі шығыс компаниясын ұйымдастыру қажет екендігін түсінді. Оған сылтау болған 1144 жылғы түріктердің Эдессаны бағындыруы болды.

Екінші крест жорықтары 1145 жылы 1 желтоқсанда салтанатты түрде жарияланды. Біріккен әскерді Францияның королі YII Людовик және герман императоры III Конрад басқарды. Жақсы дайындыққа, қаражаттың мол болуы және тәжірибелі басшылардың болуына қарамастан бұл әрекеттер нәтижесіз аяқталды.

Эдессаны бағындырған түрік-селджуктер Иерусалим королдігіне қарай жылжыды. Шіркеу болса көп күш салу арқылы жаулап алған жас мемлекетті құтқару үшін шара қолдану қажет екендігін жақсы түсінді. Католик священниктері рыцарларға және қарапайым халыққа өз иеліктерін қорғау үшін жорыққа шығуға шақырды.

XII ғасыр бас кезіне қарай бірінші крест жорыққа қатысқан рыцарлардың ұрпақтары өздерінің палестиналық иеліктерінде мықтап орналасып алған болатын. Герцогтық және княздықтардың христиан басшылары мұсылман аудандарына шабуыл жасаған басқыншыларға әрдайым қарсылық көрсетулеріне тура келді. Сонымен қатар Византиямен қарым-қатынас нашарлады. Ол Иерусалим королдігін өз территориясы деп есептеді.

Еуропаның ең төменгі әлеуметтік тобы король салықтарымен феодалдардың әрекеттеріне наразылықтарын білдірді. XI ғасыр аяқ кезінен бастап дүниедегі биліктің ең қатерлі оппоненті - өздерін басқаратын қалалар солтүстік Италияда, Франция, Англия және Германияда пайда болды [1;113 б.].

Осындай қиын саяси жағдайда Рим үшін түріктердің христиан бекінісі Эдессаны жаулап алуы тиімді болды. Олар қалыптасқан жағдайды пайдаланып, шаруалардың діни сезімдерін қоздыру арқылы мәселені шешуге қадам жасады.

Екінші крест жорықтарын ұйымдастыруда ерекше белсенділік танытқан тамплиер ордені болатын, ол 1099 жылы құрылған еді.

Орденнің бірінші французша атауы латынның **templum** – **хром** деген сөзінен шыққан. Оның негізін қалаған Гуго де Пейен болатын. Тамплиерлердің ерекше белгісі ретінде ақ киімдегі қызыл крест болатын. Басқыншылықтың нәтижесінде бұл орден өте көп қаражат жинап Еуропадағы ең ықпалды рухани мекемеге айналды. Әсіресе Бернар Клервоский тұсында орден өзінің гүлдену шағына жетті.

1291 жылы Иерусалимді мұсылмандар бағындырғаннан кейін орден Францияға орналасты, ал ұлы магистрдің корольмен қарым-қатынасы шиеленісті. 1307 жылы король IV Филипптің бұйрығы бойынша француз тамплиерлерін түрмеге отырғызды және Рим папасын бұл орденді таратуға көзін жеткізді.

Қасиетті Бернар Клервоский өз кезеңінің белгілі тұлғаларының бірі болған яғни католик шіркеуінің ірі қайраткері ретінде атағы шықты. Ол текті бургунд семьясынан шыққан, бірақ 1113 жылы Ситодағы монастырьға келіп, 12 бауырларын жинап Клерво монастырының негізін салды.

Жас кезінен бастап Бернар Клервоский өзінің ішкі дүниесін қоршаған ортадан жоғары қоюмен ерекшеленді. Ол Парижді «күнәлардың орталығы» немесе, «жаңа Вавилон» деп есептеп, монастырьда жалғыз қалуды жөн көрген. Оның ілімі бойынша құтқару шындығы тек құдайға деген шынайы махаббат арқылы ашылатын.

Жаратушы мен бірге болу адамды таза махаббатпен толықтырып отырады және бұл адамның өзі үшін емес Иисус Христос сияқты барша үшін өмір сүруге жетелейді деп түсіндіреді.

Кейінірек Клерво монастырының нәтижесінде цистерциондардың ордені құрылды. Ұстаз Бернардың еңбегінің арқасында оның өмірінің соңына қарай Францияда 60 цистерциондық монастырлар жұмыс істеп, онда 700 монах болды. Өз өмірінің көп жылдарын Бернар Клервоский Еуропа монархтарымен хат жазысумен, монах ордендерінің теориясына арналған шығарма жазумен, үгіт насихат оқумен өткізді.

Ол шіркеудің және саясаттың істеріне араласудан қорыққан жоқ және ересертер мен жарамсыз насихатшылармен күрес жүргізді. Ол өзінің көптеген насихаттарында рухани – рыцарлық ордендердің құрылуын қолдады. 1145 жылы рим папасы болып оның шәкірті III Евгений тағайындалғанда, Бернар оған шімірікпестен былай деп жазды: «Папа деп сізді емес, мені есептейді».

Тамплиер орденінің жарғысын дайындаған тұлға ретінде Бернар Клервоскийдің даңқы Римде оны атақты болуға мүмкіндікті берді. II Инокентийдің орнына келген Рим папасы III Евгений монахтың таланты жөнінен жақсы хабардар болатын, яғни қарапайым халыққа да және текті рыцарларға ықпал ететіндігінен.

Католик шіркеуінің басшысы болып сайланған Евгений кезінде Римде қудаланып Парижге қашқан болатын. Еуропалық істермен айналысудан қолы тимеген понтифик крест жорықтарын ұйымдастыру жоспарын және көшеге шығып үгіт-насихат жүргізу жұмыстарымен айналысуда ұқыпты болмады. Рим

папасының қолы тимеген кезін пайдаланып, аббат Бернар крест жорықтарының идеялық дем берушісіне айналды.

Ең алдымен Бернар Клервоский кез-келген Еуропа тұрғындары оңай түсінетін идеяны дайындауға кірісті. Болашақ нағыз христиан ретінде Бернар Клервоский жұмаққа тек қасиетті соғысқа қатысу арқылы жетуге болады деп есептеді.

«Похвальное слово новому воинству рыцарей храма» атты кітапта ол бүкіл христиандарға былай деп мәлімдеді: «Пұтқа табынушыларды қырып тастау керек».

1145 жылы Везельде жиналған соборда Рим папасы YII Людовик және Бернар Клервоский сөйледі.

Бернар Клервоский Эдесса тұрғындарының қиналып жатқандарын мәлімдеп, жиналғандардың ыстық сезімдерін оята білді. Соборға келгендерді келесі крест жорықтарына қатысу арқылы құдай алдында өз күнәларынан арылып, жұмақ өмірді қамтамасыз етуге үгіттеді. Жиналғандар оған «оны құдай талап етіп отыр», «оны құдай тілеп тұр» деп жауап берді.

Везель соборының қорытындысы 1145 жылы 1 желтоқсанда көпшілік алдында екінші крест жорықтары жарияланды.

Өз миссиясы Францияда аяқталды деп есептеген Бернар Клервоский Германияға аттанады. Бұл жерде де ол қарапайым халық ішінен үлкен қолдауға ие болады және француз королінің бұйрығымен жорыққа шығуға уәде берді. Герман королі III Конрад бастапқы кезде Рим папасының саясатын қолдаған жоқ. Себебі король Германиядағы өзара қырқысудың күшейген кезінде елді тастап кетуді жөн көрмеді. Бірақ Бернар Клервоскийдің жалынды сөзінен кейін менмен император мұсылмандарға қарсы күресуге келісті.

Бернар Клервоский өзінің қолдаушыларын көптеп жинай отырып, бүкіл Еуропаны аралады.

1146 жылы бойына Парижге қарапайым шаруалар ағылап келе бастады. Олар оңай жолмен байлыққа кенелеміз деп есептеді. 1147 жылға қарай Бернар Клервоскийдің монахтарының рухани үгіт-насихаты YII Людовикке жақсы дайындалған әскерді қамтамасыз етті. Ірі феодалдар және дворяндарда монахтың шақыруын қолдап, жорыққа шығуға тілектерін білдірді. Сонымен қатар бірінші крест жорықтарының граф Альфонс-Жордан Тулузский және граф Фландрский, корольдің інісі граф Робер Першский, барондар Ангерран де Куси, Жоффруа Рансон, Гуго Лузиньяндар крест жорықтарын қолдады [2; 204 б.].

1147 жыл басында Людовик және Конрадтың біріккен әскер күші Византия шекарасынан өтті. Бұл кезде Византия тағында I Алексейдің немересі Мануил Комнин отырған болатын. Византия халқы кресшілерге сенімсіздікпен қарайтын. Ал Мануил Комнин еш құны жоқ монеталар шығаруға бұйрық берді, яғни кресшілер еш құны жоқ ақшаны алды.

Француз кресшілер алдыңғы кресшілердің қателіктерін қайталаму үшін жергілікті тұрғындармен ешқандай қақтығысқа барған жоқ.

Қонақтарды салтанатты түрде қарсы алған Мануил Комнин батыс христиандардың қолбасшысына қажет болған жағдайда көмектесетіндігін мәлімдейді. Бірақ Людовик Византия императорына сенбейтін, себебі ол оның Иконий сұлтанымен астыртын келісім жасағандығынан хабардар болатын.

Кресшілер Босфор арқылы өтіп, Никелдің маңында тоқтады. Осы жерде олар герман императорының қаза тапқанын естіді. Конрадтың айтуы бойынша Мануил Комнин кресшілерді әдейі басқа жолмен жүргізіп, олар шөл далада аштан қырылып қалған.

Қиын жолдарды өтіп француздар Меандр өзеннің алқабына келеді және келесі жағалаудан түрік лагерін көреді. Бірнеше сағатқа созылған шайқастан кейін Людовик әскерімен Анталияға келеді. Бірақ Тарсаға дейін баратын кемеге кресшілердің жартысы ғана сияды. Ал Анталияның сыртында қалған кресшілер аштықтан және аурудан қайтыс болады.

Кресшілер Антиохияға келеді. Бұл облысты ол кезде барон Раймунд Путьерский басқаратын. Ол өз жерлестерін қуанышпен қарсы алып, Египетке қарсы жорыққа қатысуға шақырды. Людовик тек Палестинаға жорыққа шығатындығын мәлімдеп, одан бас тартады.

Людовиктің жауынгерлері аман-есен Иерусалимге жетіп, ол жерде Конрадпен кездеседі. Иерусалим королдігінің билеушісі III Балдуиннің инициативасымен Птолемаидта үлкен жиналыс өткізіліп, Сирияға қарсы әскер жіберу арқылы келісілді.

Рыцарлардың біріккен күші Антиливан қыраттарынан өтіп, Дамаск жазығына келеді. Сол кезде Сирияның қаласы Дамаск әлемдік көркем қолөнердің орталығы болып есептелетін. Дамаскіні қоршау кезінде мұсылмандарға көмекке Мосух және Алептің сұлтандары көмекке келеді. Күштің тең еместігін түсінген христиандар бекіністі тастап, кері шегінеді.

Нәтижесінде монахтар біріккен әскери қимылдарды жүргізбеуге бел буады және Аскалонды бағындырудан бас тартады.

1148 жыл аяғында король III Конрад Германияға, ал Людовик Францияға қайта оралады. Осымен Екінші крест жорығының алғашқы кезеңі аяқталады. Әскер басшыларының дұрыс стратегиясының

болмауы және біріккен әрекет жасалмауы себептерінен бұл жорықтар Батысқа өздері күткендей нәтиже әкелмеді [3; 147 б.].

1147-1148 жж. Шығыс жорықтары Екінші крест жорықтарына қатысқан мемлекеттің қоғамдық-саяси өмірінің көп жақтарына әсер етті. Иерусалим және Антиохияның билеушілері Рим Папасына әлденеше рет жорықтарды бастау туралы сұрау салғанымен нәтижесіз аяқталып отырды. Мұсылмандардан жеңіліске ұшырау, Франция мен Германия княздықтарының экономикасына ауыр шығындар әкелді.

Аскалонды алу соңғы жылдардың трагедиялық оқиғалары ауыртпалығы дворяндар мен қарапайым халыққа түсті. Бірақ соған қарамастан дінсіздерге қарсы жаңадан соғыс бастау идеясы әлі де күн тәртібінен кеткен жоқ. Тарихқа терең үңілетін болсақ осы салада аббат сугерия жаңа жорыққа халықты үгіттеуде көп әрекет етті. Сугерия Шартрдағы жалынды сөздері зая кетті. Аббат өз қаржысына 10000 әскер жинады, бірақ ол кенеттен қайтыс болады.

Жаңадан шығысқа крест жорықтарын жасау үшін ең алдымен Аскалонды бағындыру керек болды.

Аскалонды екі ай қоршауда ұстағанымен олардың рухын түсірген жоқ. Мұсылмандар үшін ең қиындық туғызған христиандардың қозғалатын мұнарасы болатын, ол арқылы бекініске ыстық смола лақтыруға болатын. Бекіністі қорғаушылар бірнеше рет христиандарды қауіпті қаруының көзін құртуға әрекеттер жасағанымен бұл сәтсіздікке ұшырап отырды. Дәл осындай әрекеттің бірі шайқастың нәтижесіне әсер етті.

Мұсылмандар мұнараға жанармай қосылған құрғақ бөренелерді жақындатады. Олар оған от қойғанымен, мұсылмандар желдің бағытын бақылауды ескермей, ол қорғаушыларға теріс нәтиже әкелді. Христиандардың қаруын құртудың орнына шығыстан соққан қатты жел Аскалонды қабырғаларына отты түсіріп, қорғаушыларды қатты әбігерге түсіреді. Кресшілердің таңдауына қарай бекіністің батыс жағына үлкен өткел пайда болды. Бес ай бойы кресшілер жасай алмай қойған мүмкіндікті кресшілер пайдалана алмады, өткелде тұрған кресшілердің азғантай тобы бекіністің ішіне кіріп, тонаушылықпен айналыса бастады. Оны сырттай байқап тұрған мұсылмандар тонаушыларға соққы беріп, қалғандары бассауғалап қашуға мәжбүр етті.

Келесі күні патриарх жауынгерлерін қайтадан шабуылға шығуға шақырды. Бірақ сәтті жағдай енді келмесе кетті. Бекіністі бағындыруға мүмкіндік болмаған соң екі жақ келісім жасады.

Қайтадан басталатын крест жорықтары үшін Аскалон қаласын басып алу қажет болды. Себебі Сирия мен Египеттің ортасында орналасқан стратегиялық бекініс болатын. Атақты қаланы басып алу жоспарын III Балдуин ойластырды. Бес айға созылған қоршаудан кейін мұсылмандар мен христиандар уақытша келісімге келді. Мұсылмандар қаланы Иерусалим короліне берілулеріне тура келді. Бірақ бірнеше жылдан кейін III Балдуин қайтыс болып, оның орнына інісі Амальрик таққа отырады.

Аскалонды кресшілер бағындырғаннан кейін Египеттің халифі оларға салық төлеуден бас тартады. Бұл жағдай Амальриктің Египетке шабуыл жасауына сылтау болды. Алғашқыда Ніл жағалауындағы елдімекендерге жасалған жорықтар Амальрикке өте көп олжа әкелді. Одан кейінгі жорыққа шықпастан бұрын король батыстан көмек сұрады. Палестинаға Пуату және Аквитаниядан әскер келді, оған Гуго Либрен басшылық етті.

Мұсылмандардың қолбасшысы Нурредин Харенка түбінде болған шайқаста христиандарда жеңіп, князь III Боэмунд және триполи графы Раймундты қолға түсіреді.

Амальриктің Египетті бағындырмақшы болған жорықтары сәтсіз аяқталады.

Талантты әскери қолбасшы Нуррединнің аурудан қайтыс болуына байланысты, оның орнына Саладин келеді. Амальрик королдің орнына Иерусалимде таққа IV Балдуин отырады.

Екінші крест жорықтарының сәтсіз аяқталуы, Иерусалим королдігінің құлауы және Палестина христиандарына келген қиындықтар Еуропа елдерінің экономикасына кері әсерін тигізді. Соған қарамастан христиандар тез арада мұсылмандардан кек алуға шақырды.

Үшінші крест жорықтарын жариялаған Рим папасы VIII Григорий болатын, ол Римдегі сенат алаңында 1187 жылы 29 қазан халыққа мәлімдеме жасады [4; 230 б.].

XII ғасырдың басында Еуропа монархтары Палестинадағы оқиғаларға басқаларға қарағанда мүдделі болды. Себебі Иерусалимнің құлауы тұрақты жағдайда болған сауданы бірден тоқтатты. Ол батыстың экономикасының негізі болатын. Оның алдында болған қантөгіс шайқастардан, қатыгездіктен болған жаулап алушылықтан және сұрқия интригалардан кейін діни идеялар өзінің өзектілігін жоғалтып, амбициялық мотивтерге орын берді. Рыцарьлар Рим папасының жаңа жерлерді басып алу және байлыққа кенелу мақсатында ғана қолдап отырды [5; 23-б.]. Осыған байланысты Шығыс Жерорта теңізі жағалауын басып алу жоспар дайындалды. Соған қарамастан қасиетті әкелер армияның жинау барысында адамдарды оларды жасайтын істерінің әділетті екендігін және мәңгі бақи жақсы өмірді уәде етуді жалғастыра берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мишо Г. История крестовых походов. – М., 2004.
- 2 Жан де Жуанвиль Жоффруа де Виллардуэн. История крестовых походов. – М., 2008.
- 3 Доманин А. Крестовые походы. – М., 2003.
- 4 Грицак Е. Краткая история крестовых походов. – М., 2002.
- 5 Заборов М.А. Папство и крестовые походы. – М., 1960.

ӘӨЖ: 314.15(485):325.1
МРНТИ 03.09

Ж.К. Идрьшева¹

¹*т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, idrysheva7@gmail.com*

ДАНИЯДА КӨШІ-ҚОН ҮРДІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Даниядағы көші-қон үрдісінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Солтүстік Еуропа елдері ішінде Дания мемлекеті көші-қон заңнамасының қатаңдығымен және елге келуші мигранттар ағынын шектеу саясатын жүргізуімен ерекшеленеді. Еуроодақ орасан зор көші-қон толқынын ұстап тұрған жағдайда Дания мигранттарға қатысты және баспана сұрағандарға ЕО елдері үшін квота туралы мәселеде еуропалық ортақ саясатқа қосылмайтындығын мәлімдеді. Батыс Еуропаның көптеген елдеріндегідей заңсыз көші-қон мәселесі Данияда қатты сезілмейді. Данияның көші-қон саясаты басқа Солтүстік Еуропалық мемлекеттерден ерекшеленеді. Финляндия, Швеция және Норвегия мәдени түрлілікті сақтай отырып мультикультурализм саясатын жүргізеді. Дания бұл саясатты ұстанбайды. Соңғы жылдары батыс емес елдерден келуші мигранттардың ағыны өсуде. Бұл аймақтағы елдердегі миграциялық жағдай бір жағынан ғаламдандудың объективті үрдістерімен, екінші жағынан қазіргі халықаралық-саяси жағдайлармен күрделенуде. Миграциялық ағындар жергілікті ұлт пен келуші этностардың өзара қатынастарына әсер етеді.

Түйін сөздер: көші-қон, көші-қон үрдісі, көші-қон саясаты, босқындар, Солтүстік Еуропа, Дания.

Аннотация

Ж.К. Идрьшева¹

¹*к.и.н., КазНУ имени аль-Фараби*

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МИГРАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ДАНИИ

В статье рассматривается становление и развитие миграционного процесса Дании. Среди стран Северной Европы Дания отличается проведением строгого миграционного законодательства и политикой ограничения миграционных потоков в страну. В условиях, когда ЕС сдерживает натиск мощнейшей волны миграции, Дания заявила, что она не намерена присоединиться к общеевропейской политике в отношении мигрантов и не поддерживает идею о квотах на просителей убежища для стран ЕС. В Дании проблема нелегальной миграции не ощущается так остро как во многих странах Западной Европы. Миграционная политика Дании отличается от остальных стран Северной Европы. Финляндия, Швеция и Норвегия проводят политику мультикультурализма, сохраняя культурные различия. Дания же не поддерживает такую политику. Поток мигрантов из не западных стран в Дании существенно увеличился. В настоящее время миграционная ситуация в странах Северной Европы осложняется, с одной стороны, объективными процессами глобализации, с другой современной международно-политической обстановкой. Миграционные потоки влияют на взаимоотношения доминирующих наций с пришлыми этносами.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, миграционная политика, беженцы, Северная Европа, Дания.

Abstract

J. K. Idrysheva¹

¹*candidate of historical Sciences, KazNU named after al-Farabi*

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE MIGRATION PROCESS IN DENMARK

In this article explained the establishment and development of the migration process in Denmark. Among the countries of northern Europe Denmark characterized conducting strict immigration laws and policy restrictions migration flows to country. In conditions, when the EU holds back the onslaught of the most powerful waves of migration, Denmark stated that it does not support the idea of quotas for refugees to the EU countries. In Denmark, the illegal immigration problem is not so acutely, like in many countries of Western Europe. Finland, Sweden and Norway carry out multiculturalism policy, keeping cultural differences. Denmark is not support such type of policy. The number of migrants from non-Western countries increased in Denmark. In these days, migration situation in Northern Europe is complicated, from one hand, the objective processes of globalization, and from other hand modern international political atmosphere. Migration flows affect the relationship between the dominant nations to outsider ethnicities.

Key words: migration, migration processe, migration politik, refugees, Northern Europe, Denmark.

Миграциялық үрдіс әсіресе 1960 жылдары Еуропалық еркін сауда аймағы құрылғаннан бастап және 1992-1993 жж. Еуропалық Одақ құрылуы кезінде көптеген өзгерістерге ұшырады және миграциялық ағым еселеп арта бастады. Миграциялық үрдістер әсерінен халықтың әлеуметтік жағдайы мен демографиялық жағдайы өзгере түсті. Қазіргі таңда Еуропа елдері мигранттар есебі жөнінен АҚШ-тан кейінгі орында тұр. XX ғасырдың соңғы онжылдығы мен ХХІ басында этностық, мемлекетаралық соғыстардың, табиғи апаттардың әсерінен мәжбүрлі көшірілген мигранттардың саны арта түскен. Босқындар мәселесі жөніндегі БҰҰ жоғары комиссары басқармасының мәліметінше 2006 жылы әлемде 32,9 млн. мәжбүрлі көшірілген мигранттар болса, соның 13,9 миллионы босқындар қатарына кірген.

Бүгінгі таңда көші-қон мәселесі тек саяси пікір-таластардың маңызды тақырыбына ғана емес Еуропа-лық Одақтың бас қайғысына айналып отырған үлкен даулы мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары Таяу Шығыс, Африка, Ауғанстан сияқты елдерден келуші босқындар ағыны Скандинавия елдеріне де келуде.

Скандинавия мемлекеттері Солтүстік Еуропада орналасқан Еуропа елдерінің ішіндегі экономикалық-әлеуметтік әлеуеті жоғары мемлекеттердің қатарында саналады. Солтүстік Еуропадағы миграциялық толқын жыл сайын артуда. Бұл аймақ ортақ тарихи, географиялық, саяси және мәдени құндылықтары бар Норвегия, Швеция, Дания, Финляндия және Исландия сияқты мемлекеттерден тұрады. Скандинавия елдері тек Еуропа құрлығында ғана емес бүкіл әлем бойынша өмір сүру деңгейі ең жоғарғы аймақ. Экономикалық дамыған бұл елдердің өндірістік, әлеуметтік жағдайы және халықтың қоғамдық өмірге белсенді араласуы жоғарғы деңгейде болуы мигранттардың осы аймаққа қызығушылығын тудырады. Дегенмен демографиялық жағдайы төмен, жұмысқа қабілетті халықтың санының аз болуы бұл аймақ елдерінің де мигранттарға, шетелдік жұмыс күшіне тәуелді етуде.

Солтүстік Еуропа мемлекеттері ішіндегі Дания Корольдігі экономикалық дамыған мемлекеттер қатарында болғандықтан бүкіл әлем елдерінің мигранттарын өзіне тартымды етуде. Өзге де Солтүстік Еуропа елдері сияқты Дания мемлекетінің ұлттық құрамының 88,4 пайызы дат халқынан тұрады, әлем бойынша ең қатал миграциялық саясат ұстанушы мемлекеттің бірі. Сондықтан Даниядағы көші-қон үрдісінің қалыптасуы мен дамуы, саясатын, қазіргі кезеңдегі көші-қон үрдісінің тенденциялары мен ерекшеліктерін айқындау маңызды.

Дания мемлекеті көші-қон мәселесін реттеуде бірнеше ұлттық заңдар мен халықаралық көші-қон және босқындарға көмек көрсету туралы келісімдерді негізге алады: Жалпыға бірдей Адам құқықтары (1948 ж.), Босқындар статусы жөніндегі БҰҰ Конвенциясы (1951 ж.), Халықаралық босқындарға көмек және миграция саласы жөніндегі келісім (1951 ж. және 1967 ж.), Зорлық-зомбылықтың алдын алу жөніндегі Еуропалық келісім (1987 жыл), Шенген келісімі (1994 жыл); Дублин келісімі (1997 жыл), сонымен қатар 2002 жылдың 22 маусымында қайта толықтырылған шетелдіктерді интеграциялау заңы, 2002 жылдың 7 шілдесінде қайта толықтырулар енгізілген Шетелдіктер мәселесін реттеуші заң [1].

Босқындар, миграция және интерация мәселесі бойынша министрліктің 3 департаменті бар:

1. Әкімшілік департаменті. Жалпы халықаралық қатынастардағы мәселелерді реттейді. Мемлекетаралық виза жүйесін, жаңадан мемлекетаралық жасалған келісімдерді реттейді, екіжақтық қатынастарды орнатады. Еуропалық Одақ шеңберіндегі мәселелерді шешеді.

2. Интеграция департаменті. Дат қоғамындағы мигранттарды интеграциялау, оларды баспанамен қамтамасыз ету, босқындар мәселесін реттеу және сараптамалық, статистикалық жұмыстарды реттеу т.б.

3. Иммиграция департаменті. Иммиграциялық заңдағы барлық заңнамалардың орындалуын оның жүзеге асуын қадағалайды.

Иммигранттардың елге көптеп келе бастауы ХХ ғ. 70-80-ші жылдарымен тұспа-тұс келген. Оған дейін Дания шекарасына көп мигранттар келмеді, өйткені даниялықтар мигранттармен интеграциялануға дайын емес болатын. Даниялықтар елге келуші мигранттар елдің тарихын, дәстүрін, құндылықтарын білмейтін, оқымайтын, оқуға талпынбайтын, олар тек жағдайларын жақсарту үшін ғана келді деп қабылдады. 1996 жылы оншыл ұлттық бағыттағы Дат халық партиясының (ДХП) жетекшісі Пиа Кьерсгор әлеуметтік-демократиялық партияның жетекшісін ұлттық құндылықтарды ескермейтін, мүдделерін орындамайтын сатқын деп айыптаған. Салдарынан халықтың одан да көп бөлігі мигранттардан қауіптен бастайды. ХХІ ғасырдың басында қабылдаған шетелдіктерге қатысты заңдар миграциялық саясатқа көптеген толықтырулар мен өзгерістер алып келді [2].

Дегенмен соңғы кездері жұмысшылардың жетіспеуі қатты байқалуда. Данияның ірі 10 компаниясының 6-уы соңғы 3 жыл бойы шетел қызметкерлеріне қатты тәуелді болды. 2020 жылға дейін Дания 100 мыңға жуық шетел жұмысшыларына тәуелді болады деген болжамдар бар. Батыстық емес иммигранттардың елге келуіне қатты шектеулер қойылды. Дания мемлекеті 2001 жылдан бері миграциялық қатаң

тексерістің нәтижесінде 5,1 млрд кронды үнемдеп қалды. Мигранттарды мемлекет шекарасына аз мөлшерде қабылдады, себебі мигранттарға төленетін әлеуметтік көмекті үнемдеудің өзінен мемлекеттік қазынада 15,7 миллиард крон қалды. Ал батыс мемлекеттерінен келуші мигранттар қазынаға 2,2 миллиард крон жыл сайын алып келетін. Ал Еуропа мемлекеттері Данияның миграциялық саясатын сынға қатты алуда. Себебі билік адамдардың мемлекетке тиетін пайдасына ғана байланысты бөледі дейді. Дания халқы миграция мәселесін өте даулы тұрғыда қарастырып жатыр. Дания ұлтшылдар, жағымпаздар және еуропалық құқықты бұзушылардан тұрады деп айыпталуда [3].

Иммигранттардың 80 пайызы мейрамхана және қонақ үй бизнесінде, сонымен қатар қызмет көрсету салаларында, ал 30 пайызы балабақшалар мен тазалау-жинау жұмыстарын істейді. Мемлекетте тұрушы барлық мигранттарға арнайы жүйелік тапсырмалар беріп, мемлекеттің тарихын, тілін, дінін және мәдени құндылықтарын қаншалықты білетінін тексерістен өткізеді. Тұрақты тұруға құқығы бар мигрант елдің саяси мәселелеріне араласа алмайды. Яғни партиялар атынан сайлауға қатысу сияқты мүмкіндіктері шектелген. Данияда 7 жылдан көп тұрған мигрант дат тілінен емтихан тапсырғаннан кейін және заңға мүлдем тартылмаған болса ғана тұрақты тұруға өтініш білдіре алады [4].

Дания миграциялық саясатының басты міндеті шетелдіктерге қатаң бақылау, тексеріс жүргізу, мигранттардың интеграциялануын және талаптарды күшейте отырып, олардың санын азайту болып табылады. ХХІ ғасырда қабылдаған жаңа миграциялық заң өте қатаң сипатқа ие болды. Себебі ендігі кезекте шетел жұмысшысы кез-келген заң бұзушылығы үшін мемлекеттен қуылады. Мигранттың мемлекетте тұрақты тұратын мекен жайы, үй-жайлары болса да Дания билігі ол мигрантты қауіпті деп танып елден шығарып жібереді. Егер мемлекетте 9 жылға дейінгі мерзімде тұрған мигрант қылмыс жасаса, б немесе одан да көп айға тұтқындалып, ол депортацияға ұшырайды. Ал егер мигрант мемлекетте 9 жылдан көп мерзім бойы тұрып, ауыр қылмыс жасаса, яғни есірткі тасымалы немесе белгілі тұлғаға жәбір көрсетсе елден қуылады. Мұндай заң тек басқа аймақтардың азаматтарына ғана емес, сол сияқты ЕО азаматтарына да қатысты. Солтүстік Еуропа елдеріндегі миграциялық заңның қатаң болуы бұл мемлекеттердегі адам санының аз болуымен түсіндіріледі [5].

2015 жылдың 1 қаңтарында халық саны 5 633 782 адамды құрайды. 2001 жылмен салыстырғанда 274999 адамға ғана артқан. 2001-2014 жж. халық санының жалпы өсуі: 2001 ж. 1 қаңтарында 0,36 пайыздан 2008 ж. 1 қаңтарында 0,59 пайызға, 2015 ж. 1 қаңтарында 0,25 пайыз аралығында ғана болды. [6]. Елге келуші иммигранттардың үлесі, эмигранттардың үлесінен біршама көп. Данияда туу көрсеткіші өлу көрсеткішінен аз ғана көп. 2014 жылы табиғи өсім 562 адамға көбейсе, ал миграциялық өсім 13543 адамға артты. 2015 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша мигранттардың және олардың ұрпақтарының үлесі жалпы халық санының 11,6 пайызын құрап отыр. Ал өзге Еуропа мемлекеттерінде мысалы Германияда бұл көрсеткіш 20 пайызды құраған. Еуропадан келуші мигранттардың үлесі барлық мигранттардың 53 пайызын құрап отыр. 2015 жылы әр күн сайын Данияда мигранттардың саны 37 адамды құраса, ал Финляндияда 9, Швецияда 43, Норвегияда 24 адамнан болған. Ал бұл көрсеткіш Германияда 118 адам болса, Францияда 267 адамды құраған [4].

Қазіргі таңда Дания билігі көптеген проблемалармен ұштасуда. Яғни мемлекетке мұсылман мемлекеттерінен келген адамдарға қатаң бақылау орнатып мемлекетке кіргізуден бас тартуда, себебі ұлттық құрамнан бұл мигранттар өте қатты айырмашылық жасайды деп санайды. Негізінен мигранттар жұмыс іздеу үшін, өмірлерін жақсарту үшін елге келсе, ал енді бір тобы елдеріндегі азаматтық соғыстың салдарынан босқын мәртебесіне ие болып отыр. Мұсылмандар Солтүстік Африкадан, Таяу Шығыстан келуде. Билік тарапы антимиграциялық заңдар қабылдауда. 2015 жылдың басында Данияға баспана іздеп келуші адамдардың саны артты. 3359 адам мемлекет шекарасына қашып келді. Олардың көбісі Сириялық азаматтар 1720 адам болса, қалғаны Сомали 126 адам, Иран 63, Ресейден 56 адам, Ауғанстаннан келуші мигранттар жыл басында 55 адам баспана сұрау мақсатында барған. Ал отбасыларды жақындату саясаты бойынша 2014 жылы Данияға 2070 адам келді [7].

Норвегияның Утойя аралында болған қанды қырғын бүкіл Еуропаның миграциялық саясатына кері әсер етті. Әсіресе көрші Дания мемлекеті үшін бұл жағдай елдегі антимиграциялық топты күшейтіп жіберді. Жергілікті халық та мигранттардың келуіне бірден қарсылық танытты. Брейвик өз сөзінде Скандинавия елдерінің ішіндегі жалғыз Дания ғана миграцияға қарсы дұрыс саясат ұстанатынын, онда мемлекет заңының қатаң түрде болуын өте дұрыс бағалаған. А.Брейвиктің «2083 жылғы Еуропа тәуелсіздік декларациясы» атты интернет-манифестінде осы Дания мемлекетін барлық Еуропа елдеріндегі мұсылмандарға қарсы дұрыс саясат ұстанушы ел деп таныған. Ол Норвегия билігін елдің мүдделерін

ойламайтын саясаткерлерден, сатқындардан тұрады деп айыптаған. Себебі мұсылмандар барлық Еуропа-ны демографиялық дамулары арқылы болашақта басып алады деп сескенген [8].

Еуропадағы Норвег қайғысы, сол сияқты Даниядағы пікір-таластар өте күрделі тақырыптардың қатарында болып отыр. Көптеген саясаткерлер бұл мәселені қақтығысты, жаугершілік және арандату-шылық деп түсінеді. Данияның бұрынғы СІМ Уффе Эллеманн-Йенсен Брейвик оқиғасының бүкіл Еуропада қайталануы мүмкін, он-жиырма жыл бұрын мұндай мәселені мүлдем болжауға болмайтын еді, ал қазір миграциялық мәселе өте даулы болып отыр деп пайымдайды. Ал Дат халық партиясының өкілі Сёрен Эсперсен Данияда миграциялық мәселені қатаңдатпаса 2050 жылға дейін мұсылман азшылығы мемлекет халқының көп бөлігін құрауы мүмкін деген ойын білдірді. 2010 жылдың 1 шілде күні Дания ұлттық статистикалық институттың зерттеуінің мәліметіше елде 333977 шетел азаматтары (барлық халықтың 6 пайызы), оның ішінде 180706 адам батыс мемлекеттерінің тұрғындары емес [8].

Данияның миграциялық саясатының ең маңыздысы «отбасыларды жақындату» саясаты. Дегенмен бұл жоба бойынша мемлекетке кіру үшін көптеген: ерлі-зайыптылар міндетті түрде бірге тұрулары; Дат үкіметі бұл некені мойындауы; екі жақта өз еркімен некеге тұруы; ерлі-зайыптылардың жасы 24 жастан кем болмау керек; тұратын үйлерінің болуы (20 кв.м кем болмау керек); ай сайынғы кірістің болуы; ер кісінің әйелін қамтамасыз ететін 50000 дат кроннан астам ақшасы болуы; ерлі-зайыптылардың бірге кем дегенде 1,5-2 жж. бірге тұрулары, т.б. шарттарға сай болуы керек. Сонымен бірге «Отбасыларды жақындату» саясаты бойынша мемлекетте болу мерзімі бір жылға ғана рұқсат етілген. Ал егер тұрақты тұруға рұқсат алғылары келсе келесідей шарттарға сай болу: интеграция бағдарламасын өтуі; дат тілінен емтихан тапсыруы; заң алдында жауапкершілігі болмауы; төленбеген қоғамдық қарыздары болмауы керек. Еуропарламенттің әлеуметтік-демократиялық тобының басшысы Мартин Шульц Данияның жаңа отбасыларды жақындату заңын адамдарды бірінші және екінші сортқа бөлетіні және адам құқықтарының орындалмауы деп айыптады.

Өткен жылы Дания парламенті елден босқын мәртебесін сұраған мигранттардан құны 1500 еуродан асатын бағалы заттарын полицияның тәркілеуіне рұқсат беретін жаңа ережені мақұлдады. Алынған бағалы заттар, билік мигранттардың ісін қарап, тиісті шешім шығарғанша, олардың жатын орны мен тамағының ақшасын өтеуге жұмсалады [9]. 2015 жылы Данияға 20 мыңға жуық мигрант барған. Бұл Еуропалық Одаққа мүше-елдер арасында жан басына шаққандағы ең жоғарғы көрсеткіш. БҰҰ бас хатшысының өкілі Стефан Дуярич Дания билігінің шешімін сынап, «Еуропаға ұмтылған босқындарға аяушылықпен және құрметпен қарауға» шақырған. Ол бұған қоса босқындарға барлық тиісті құқығы берілуі тиіс екенін де айтқан. Дания оппозициясы жаңа ережені «жиіркенішті ұлтшылдық» және мигрант-тарды «үркітудің нышаны» деп атады.

Мигранттарға Данияның құндылықтарын сыйлауға, білуге, білім алу, қызметке тұру, шетел тілдерін меңгеруге, халықаралық гуманитарлық ұйымдардың қызметіне араласу және өздерін қамтамасыз ететін қаражат табуға тиісті. Өтініш беруші банктік гарантия 100 мың крон беру керек, әлеуметтік көмек 3 жыл мөлшерінде алмауы және дат мемлекетінің алдында қарыздары мүлдем болмауы керек. Бұл жүйе Еуропа-лық мемлекеттердің азаматтарына қатысты болмады. Сондықтан Еуропарламент тарапынан сынға ұшы-рады. Мигранттарға беретін әлеуметтік жәрдемақыларды керісінше азайтқандығы жайлы мәліметтер де бар. 2015 жылдың басында тек 100 адам ғана баспана сұрауға өтініш берсе, қалған мигранттар Финляндияға, Швецияға кеткен болатын.

Батыс Еуропаның көптеген елдеріндегідей заңсыз көші-қон мәселесі Данияда қатты сезілмейді. Полицияның мәліметтері бойынша елде 20 мыңнан 50 мыңға дейінгі мөлшерде заңсыз мигранттар бар, яғни бұл сан барлық мигранттардың 5 пайызын құрайды [10]. Бұл мемлекеттің қатаң заңнамасы мен жүргізген қатал миграциялық саясатымен байланысты.

2014 жылы Дат халық партиясының бастауымен тұрақты кедендік бақылау күшейе түсті. Қосымша шекараларға 50-ге жуық кеден қызметкерлерімен толықтырды. Бұл шаралар шекаралық қылмыстарды тоқтатуға көмектеседі деп санайды. Дегенмен Германия тарапы Дания билігінің қабылдап отырған бұл саясатын Шенген келісімін орындамай отыр, яғни тауарлар мен адамдардың еркін қозғалысына кері әсерін тигізуде деп қатты сынға алды. Еуропалық эксперттер Данияға тексеріс жүргізу мақсатында барып, Дания билігінің саясатын төмен бағалады. Ішкі істер жөніндегі еурокомиссар Сесилия Мальстрем Дания ЕО барлық міндеттерін және Еуропада еркін кіру саясатын орындау керек, егер орындамаса Еуропалық Сот алдында жауапқа тартылуы керек деген [11].

Қорыта айтқанда, Еуроодақ орасан зор көші-қон толқынын ұстап тұрған жағдайда Дания мигранттарға қатысты және баспана сұрағандарға ЕО елдері үшін квота туралы мәселеде еуропалық ортақ саясатқа

қосылмайтындығын мәлімдеді. Керісінше, көші-қон заңнамасын қатандатып және босқындар үшін берілетін жәрдемақының көлемін қысқартуда. Данияның көші-қон саясаты басқа Солтүстік Еуропалық мемлекеттерден ерекшеленеді. Финляндия, Швеция және Норвегия мәдени түрлілікті сақтай отырып мультикультурализм саясатын жүргізеді. Дания бұл саясатты ұстанбайды. Соңғы жылдары батыс емес елдерден келуші мигранттардың ағыны өсуде. Бұл аймақтағы елдердегі миграциялық жағдай бір жағынан ғаламдандудың объективті үрдістерімен, екінші жағынан қазіргі халықаралық-саяси жағдайлармен күрделенуде. Миграциялық ағындар жергілікті ұлт пен келуші этностардың өзара қатынастарына әсер етеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Закон об иностранцах./Ариба О.И. Иммиграция, интеграция натурализация. Опыт западноевропейских стран. –М.: Издательство Института Гайдара, 2012. – С. 131-132.
2. Васильева Т.А. Миграционная политика, гражданство и статус иностранцев в странах западной демократии (сравнительно-правовое исследование) Автореф.дис...док.юр. наук. – М., 2010. – 55 с.
3. Новые правила для мигрантов в Дании//<https://www.euromag.ru/denmark/46275.html>2016.27.01
4. Паникар М.М., Васева О.А. Специфика миграционных процессов на севере Европы (на примере Королевства) // Арктика и Север. 2015. № 21. – С.46.
5. Панкратов С. Дания избавляется от «нежелательных иностранцев». URL: http://radiovesti.ru/article/show/article_id/14261 (дата обращения: 21.09.2015.).
6. Население Дании. URL: <http://countrymeters.info/ru/Denmark> (дата обращения: 06.11.2015).
7. Миграционный кризис в Европе // Подробнее на ТАСС // <http://tass.ru/migracionnyy-krizis-v-evrope>
8. Об иммиграционных проблемах в Дании. Дания вырастила своих Брейвиков.// Эхо планеты. 2 сентября 2011 года// demoscope.ru/weekly/2011/0477/gazeta015.php
9. Дания принимает закон об изъятии ценностей беженцев //www.bbc.com/russian/international/2016/01/160126_denmark_migrants_law
10. Дания за неделю: 50 тыс. нелегалов и шантаж мэра Копенгагена. URL: <http://www.news Balt.ru/detail/?ID=3975> (дата обращения: 21.09.2015).]
11. Почему Швеция и Дания закрыли двери для беженцев?// <https://inosmi.ru/politic/20160930/237944697.html> (30.09.2016).

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК: 341.24: 351.88
МРНТИ 04.11

Е.Т. Базаров¹

¹ҚР ҰҚК Академиясының Phd докторанты,
Алматы қ., Қазақстан abitovad@inbox.ru

«ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК» ҰҒЫМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК КОМПОНЕНТАСЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аңдатпа

Мақалада «қауіпсіздік» ұғымы көпқырлы әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл ұғым тарихи сипатқа ие және «табиғат - адам - қоғам» жүйесіндегі өзара әрекеттесудің әртүрлі бағыттарымен тығыз байланысты.

«Ұлттық қауіпсіздік» терминінің кең түрде қолданылатынына қарамастан, оның нақты әлеуметтік санатқа жатқызатын өлшем жоқ.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесін белгілі бір әлеуметтік субъектілер қызметі, олардың қатынастарының саласы ретінде, сондай-ақ, қоғамдық, топтық және жеке түсінік қалыптасып, дамытын орта ретінде де қарастыруға болады. Ол негізі адам өзін өзі қорғау мен дамыту болып табылатын адамдық өмірлік іс-әрекеттердің барлық тараптарымен тығыз байланысты.

Кілтті сөздері: ұлттық қауіпсіздік, мемлекеттік билік институты, қоғам, әлеуметтік құбылыс, әлеуметтік компонента.

Аннотация

Е.Т. Базаров¹

¹докторант Академии КНБ РК, Алматы, Казахстан, abitovad@inbox.ru

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ КОМПОНЕНТЕ ПОНЯТИЯ «НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ»

В статье понятие «безопасность» рассматривается как многогранное **социальное** явление, имеющее исторический характер и тесно связанное с разными направлениями взаимодействия в системе «природа - человек - общество».

Несмотря на широкое употребление термина «национальная безопасность», отсутствуют критерии отнесения его к конкретной социальной категории.

Проблему обеспечения национальной безопасности можно рассматривать как деятельность определенных социальных субъектов, как сферу их отношений, а также как среду, в которой формируется и развивается общественное, групповое и индивидуальное сознание.

Она тесно связана со всеми сторонами человеческой жизнедеятельности, основой которой является самосохранение и развитие.

Ключевые слова: национальная безопасность, институт государственной власти, социум, социальное явление, социальная компонента.

Abstract

Е.Т. Bazarov¹

¹NSC Academy Doctoral PhD, Almaty, Kazakhstan, abitovad@inbox.ru

ON THE QUESTION OF THE SOCIAL COMPONENT OF THE CONCEPT OF "NATIONAL SECURITY"

In the article the concept of "security" is seen as a multifaceted social phenomenon with a historical character and are closely associated with the different directions of interaction in the system "nature - people - society".

Despite the widespread use of the term "national security", there is no criteria for assignment to a specific social category.

The issue of national security can be seen as the actions of certain social actors, within the scope of their relations, and also as an environment which builds and develops social, group and individual consciousness.

It is closely connected with all sides of human life, which is based on self-preservation and development.

Keywords: national security, government institutions, society, social phenomenon, the social component.

Кіріспе

Қазақстан үшінші мыңжылдық барысында ірі қоғамдық өзгерістер дәуіріне енді. Елдегі болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық өзгерістер мемлекет пен азаматтардың қызығушылығына толыққанды жауап бере алатын және оның қауіпсіз қызмет етуіне жағдай жасау жөніндегі тарихи міндетті тиімді шеше алатын құқықтық жүйені әзірлеу, демократия мен құқықтық тәртіпті нығайту, мемлекеттік билік институттарын зерттеу мәселелерін белсендендіре түседі.

Негізгі бөлім

Ұлттық қауіпсіздік — мемлекеттің мемлекеттік саясатының негізі. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қоғам өмірінің барлық салаларына қатысты, ал, ұлттық қауіпсіздік саясатының өзегі болып тәуелсіздікті, ұлттық егемендікті, елдің аумағының тұтастығын қорғау болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздік мәселелерін зерделеу **әлеуметті** біртұтас, бөлінбейтін тұтас ағза ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Мұнымен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін танудың қиындығы мен қарама-қайшылығы және ғылымның түрлі салалары, оның ішінде **әлеуметтану** жағынан қауіпсіздік мәселесіне деген үлкен ғылыми қызығушылықпен бірге, оның көптеген теориялық және тәжірибелік көріністерінің жеткіліксіз дәрежеде жетілдірілуі түсіндіріледі.

«Қауіпсіздік» түсінігі тарихи сипаты бар және «табиғат-адам-қоғам» жүйесіндегі өзара әрекетте түрлі бағыттармен тығыз байланысты көпқырлы **әлеуметтік** құбылыс ретінде көрінеді.

Қауіпсіздік қазіргі заманғы қазақстандық және шетелдік ғылыми әдебиетте түрлі амал-тәсілдер тұрғысынан түсіндіріледі.

Соңғы жылдары бұл бағытта тұлғаның құндылығы арқылы, әлеуметтік жанжалтану арқылы, тұрақты даму арқылы қауіпсіздікті тануға арналған зерттеулер пайда болуда [1]; [2]; [3].

Психологиялық ғылымда қауіпсіздік адамдардың өмірлік қызығушылықтарын қорғауда қажеттілікті сезіну, қабылдау және қобалжу ретінде; ал, заңдылықта – оларды құқық пен бостандық, қалыпты өмірлік іс-әрекетпен қамтамасыз ету, тұлға мен қоғамның заңдық құқықтық кепілмен қорғалуын белгілеу жүйесі ретінде; философиялық-әлеуметтікте – олардың сапалы ашықтығын, бостандық пен қажеттіліктің оңтайлы байланысын сақтауды қамтамасыз ететін институттар мен белгілеулер, оның құрылымы, әлеуметтің даму беталысының қалпы мен өмірлік іс-әрекет жағдайы ретінде қарастырылады [4, 8].

Кейбір авторлар «ұлттық қауіпсіздік» түсінігін олардың қайдан шыққанына қарамастан, белгілі бір мүмкіндіктермен, қабілеттерімен кез келген бүлдіргіш әрекеттерге қарсы тұру, «саяси, әскери, экономикалық, гуманитарлық және басқа да факторлардың күрделі жиынтығын жағымсыз әрекеттерден елді қорғау деңгейімен» байланыстырады [5,28], [6].

Ұлттық қауіпсіздіктің басқа тұжырымдалық талдауы мемлекет пен қоғамның, тұлғаның өмірлік іс-әрекетін тұрақсыздандыруға қабілетті қауіп-қатер сипаты арқылы іске асырылады. Тағы да мынадай тәсіл бар: ұлттық қауіпсіздіктің субъектісі ретінде тұтастай мемлекет емес, мемлекеттің бір бөлігі қоғам болып табылады. Оны авторлар ішкі және сыртқы қатердің жоқтығы жағдайы ретінде емес, әлеуметтік-экономикалық жүйені дамытуда тұрақтылық пен дұрыс бағытты қорғайтын факторлар институционалды (сол қоғамдық қатынастардың өзімен) түрде сүйеу болатын ұлттық қауіпсіздік мемлекет пен қоғамның, тұлғаның үдемелі дамуы үшін мүмкіндіктер іске асырылып, халықаралық және ішкі ұлттық қатынастағы ұлттық қызығушылықты үмітпен қорғауды қолдауда әлеуметтік-саяси институттардың маңызды қызметімен қамтамасыз ететін мемлекеттік-аумақтық қауымдастық жағдайын ұсыну» тұрғысында ұғындырады [4, 17].

Әлеуметтік қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздік жүйесінің жетекші құрамдасы ретінде көрінеді. Әлеуметтік қауіпсіздіктің барын мойындай отырып, кейбір авторлар аталмыш түсініктің төркінін ұлттық қауіпсіздіктің басқа элементтері арқылы ашуда [4].

Ал, кейбір авторлар болса, ұлттық қауіпсіздік жүйесінің мәнін ашу кезінде әлеуметтік қауіпсіздікті оның жетекші элементтері ретінде атамайды [7, 117].

Сонымен бірге, әлеуметтік қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің басқа да элементтерін өзіне топтастыру арқылы әдістемелік түсінікті білдіретін де көзқарастар бар [8].

Ұлттық қауіпсіздік күрделі құбылыс ретінде туындаған қауіп пен қатерлерді сәйкесінше елеуге мүмкіндік беретін формалар мен тәсілдер, амалдар, әлеуметтік-саяси және құқықтық институттар мен мекемелер, өзіне белгілі бір тұжырымдамалық нұсқаулар мен ережелердің жиынтығын қоса алғандағы, өзара байланысты элементтер жүйесін көрсетеді [9].

Ұлттық қауіпсіздік жүйесі орталығында, оның жеке түрлері секілді, мемлекет пен қоғамның, тұлғаның өмірлік маңызды қызығушылықтары тұрады.

Адамның биологиялық болмысының әлеуметтік шартталған сипаты бар, сондықтан да адамның қауіпсіздігі әлеуметтік тіршілік иесі секілді адами қоғамда ерекше мәнге ие. Белгілі болғанындай, мемлекеттік құрылыста адамдық дамудың шегіне қарай қауіпсіздікке апарар жол оны физикалық мән ретінде түсінуден әлеуметтік, сол секілді, қоғамдық санатқа сөзсіз жақындастырды.

Сенімді түрде мойындауға болатыны, ол «ұлттық қауіпсіздік» түсінігі – **синтетикалық санат**, ол мемлекет пен қоғамның, тұлғаның өмірлік қабілетінің барлық сараланымын өзіне жинақтайды. Дәл осы **ұлттық қауіпсіздіктің әлеуметтік құрамдасы** негізгі болып табылады.

Бұл әлеуметтік құрамдас дәстүрлі әлеуметтік мәселелерді қамтитын ұлттық қауіпсіздікті құрайтын әлеуметтік саладағы қауіпсіздік секілді тар мағынада да, сол секілді тұтастай алғанда әлеумет қауіпсіздігі секілді кең мағынада да қарастыруға болады. Аталмыш түсінік кең мағынасында адаммен және оның рухани өмірімен байланысты — саяси, экономикалық, ақпараттық, экологиялық, сонымен бірге, оның жер бетінде күн көрісіне кепіл беретін қауіпсіздіктің барлық салаларын қамтиды.

Сонымен бірге, **әлеуметтік қауіпсіздік** өз мақсаттарына жетуі үшін мемлекет пен басқа да әлеуметтік субъектілердің тарапынан оларға қатысты зорлық-зомбылық пен қарулы күш қолдану, тұлға мен әлеуметтік топтардың саяси, экономикалық, рухани басылуын алып тастайтын әлеуметтік өзара іс-әрекет пен қоғамдық қатынас жағдайын көрсетеді. Қазіргі кезеңде жеке тұлғаның қауіпсіздігі мен бостандығы мемлекетке анағұрлым тәуелді болып барады, тұлғаға деген қысым жаңа технологиялардың мүмкіндіктерін қолданудың арқасында өсе түсуде. Тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қызығушылығы бірқатар жағдайларда мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету қызығушылығымен қарама-қайшы келеді. Осылайша, бір жағынан, қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын шектеуге мәжбүр болады, екінші жағынан, тұлға өзінің қызығушылығын, мемлекеттің қауіпсіздігі үшін өзінің өмірін құрбан ететін сәттер аз емес.

«Ұлттық қауіпсіздік» терминінің кең түрде қолданылатынына қарамастан, оның нақты әлеуметтік санатқа жатқызатын өлшем жоқ.

Егер де әлемдік көзқарастар тұрғысынан қарайтын болсақ, онда қауіпсіздік мемлекет пен қоғамның, тұлғаның өмірінің көптеген тараптарын қамтитын, сонымен бір уақытта оны қамтамасыз етуде объекті ретінде, сол сияқты субъекті ретінде де қатыса алатын, барынша күрделі әлеуметтік құбылыс екенін көрсетеді. Мұндай көзқараспен келісе отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесін белгілі бір әлеуметтік субъектілер қызметі ретінде, сонымен бірге, қоғамдық, топтық және жеке түсінік қалыптасып, дамитын орта ретінде де қарастыруға болады.

Қорытынды

Қауіпсіздік қоғам өмірінен бөлек өмір сүрмейді. Ол негізі өзін өзі қорғау мен дамыту болып табылатын адамдық өмірлік іс-әрекеттердің барлық тараптарымен тығыз байланысты. Десек те, қауіпсіздік қоғамға қатынасы жөнінен екінші орында, соған қарамай, оны дамытуды қамтамасыз етудегі қабілеттілік оның объективті шынайылық мағынасын төмендетпейді. Экономикалық, саяси, әлеуметтік, экологиялық, генетикалық, ғылыми-технологиялық және ақпараттық деп бөліп қарауға болатын мемлекеттің қоғамдық қызметтерін ұлттық қауіпсіздіктің жалпы құрылымындағы қауіпсіздіктің сәйкес түрлерімен қабыстыра білу маңызды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Романович А.Л. Развитие и безопасность Философско-методологический анализ Текст. / А.Л. Романович. – М.: Ступени, 2003. – 336 б.
- 2 Сухов А.Н. Социальная психология безопасности [Текст] : учеб. пособие для студентов вузов / А. Н. Сухов. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2004. – 250 б.
- 3 Мугулов Ф.К. Теоретико-методологические и прикладные аспекты социологического анализа безопасности личности в современной России: Монография / Ф.К. Мугулов. – Сочи : Изд-во СГУТиКД, 2003. – 302 б.
- 4 Проскурин С.А. Национальная безопасность страны. Сущность, структура, пути укрепления / С.А. Проскурин. – М., 1991. – 238 б.
- 5 Золотарев В.А. Национальная безопасность страны / В.А. Золотарев. – М., 1998. – 386 б.
- 6 Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.И. Добренькова. – М.: Гардарики, 1998. – 244 б.
- 7 Вацеккин Н.П. Безопасность и устойчивое развитие России / Н.П. Вацеккин, М.И. Дезлиев, А.Д. Урсул. – М., 1998. – 446 б.
- 8 Мехед Н.Г. Философия безопасности: безопасность как культурно-исторический феномен // Безопасность. 1992. – № 3. – 55–58 б.

9 Цисар Л. А. Проблемы определения понятия "национальная безопасность" в России и ее виды // Безопасность бизнеса. – 2005, № 1. – 45-48 б.

УДК 323.3

МРНТИ 04.11

Aidarbek Amirbek¹

¹PhD, deputy director of Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, a.amirbek80@gmail.com

Zhengizkhan Zhanaltay²

²Research Fellow at Eurasian Research Institute
Almaty, Kazakhstan, ccanaltay@hotmail.com

THE PROSPECTS OF THE RUSSIAN LABOR MARKET

Abstract

During the 1995-2015 years number of population in Russia has fallen around 4.8 million. In relation with this decrease the number of the working-age population reduce by 3.6 million between 2011-2015 and according to forecasts it will continue to fall in the next 15 years. One of the major reason for the expected fall is the low fertility rate between 1995-2005 years. In other words number of workers who will join the workforce between 2015-2020 is lower than the number of workers who will retire from the workforce. On this point the most viable option is migration based option where Russia needs to attract foreign workers other than Central Asian ones in order to cover the losses that will occur in the near future.

Keywords: Foreign workers, Migrant workers, Russia, Labor Market, Working-age population.

Аңдатпа

А.Амирбек¹

¹докторPhD, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директор орынбасары, a.amirbek80@gmail.com

Ж.Жаналтай² - Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу Институтының ғылыми қызметкері, ccanaltay@hotmail.com

РЕСЕЙ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ КЕЛЕШЕГІ

1995-2015 жылдары Ресей халқының саны шамамен 4,8 млн.-ға төмендеді. Осыған байланысты 2011-2015 жылдары еңбекке жарамды халық саны 3,6 млн.-ға азайды және болжамдарға сәйкес алдағы 15 жылда бұл сан тағы азаяды. Мұның негізгі себептерінің бірі – 1995-2005 жылдар арасындағы төменту коэффициенті болыпта былады. Осы орайда 2015-2020 жылдары аралығында еңбекке жарамды жұмысшылардың саны зейнетке шығатындардың санынан төмен бола бермек. Осы мәселені шешу тұрғысынан Ресей көші-қонға негізделген тиімді шешім қабылдауы аса маңызды. Сондықтан Ресей жақын болашақта еңбекке жарамды халық санының азаюынан туындайтын мәселелерді шешу үшін Орталық Азия елдерінен арнайы шетел жұмысшы күшін тартуы мүмкін.

Кілтсөздер: Шетел жұмысшылары, еңбек мигранттары, Ресей, еңбек нарығы, еңбекке жарамды халық.

Аннотация

А.Амирбек¹

¹докторPhD, заместитель директора Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А. Ясауи, a.amirbek80@gmail.com

Ж.Жаналтай²

²научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А.Ясауи, ccanaltay@hotmail.com

ПЕРСПЕКТИВЫ РОССИЙСКОГО ТРУДОВОГО РЫНКА

За период 1995-2015 гг. численность населения России снизилась на примерно 4,8 млн. В связи с этим, в 2011-2015 гг. число трудоспособного населения сократилось на 3,6 млн. и по прогнозам будет продолжать падать в течение следующих 15 лет. Одной из основных причин ожидаемого падения является низкий коэффициент рождаемости в период 1995-2005 гг. Другими словами число работников, которые присоединятся к рабочей силе в период 2015-2020 гг., меньше числа работников, которые выйдут на пенсию. На данный момент наиболее приемлемым вариантом является миграция, т.е. России необходимо привлечь других иностранных рабочих, помимо выходцев из Центральной Азии, для покрытия убытков, которые возникнут в ближайшем будущем.

Ключевые слова: Рынок труда, Россия, депопуляция, рабочая сила, миграция, трудовые мигранты.

Russian Federal State Statistics Service has prepared a forecast on demographic situation in Russia that analyzed population dynamics under three scenarios in 2010. the major concern regarding the Russian labor market's future is even in the ideal version of the forecast; working-age population will decline 4.1 million workers whereas this figure is for medium variant 6.8 million and for low variant almost 10 million by 2030. [1].As medium version stated that, the population of working-age between 2011-2017 years will decrease by 1 million people annually [1].

According to this forecast, the population of working-age supposed to decrease 5 million until the end of 2015. However in reality during 2011-2015 years the working-age population decreased by 3.6 million people. Among the sectors, greatest decrease occurred in the real sector of the economy mainly in industry and agriculture. [2]. At the same time, the number of foreign workers increased from 1 million in 2011 to 1.6 million in 2015 [3]. During the 2011-2015 years, Russian government manages to increase the number of foreign workforces only by 600 thousand while lost 3.6 million people from its labor force. A closer look at the solution of the labor market allows us to analyze how to fit the arriving migrant workers to address issues of the Russian labor market.

Regional distribution of foreign workers is calculated according to the number of patent holders between 2013-2015 years. Foreign workers are heavily concentrated in Central federal district and Northwestern district in 2015. As for other regions, their share is ranged between 1-15% where most of them are below 10%. In terms of receiving migrant workers, the Northwestern region has significantly increased its share from 2.4% in 2013 to 16.9% in 2015 while all the other regions share are reduced during this period. [3].

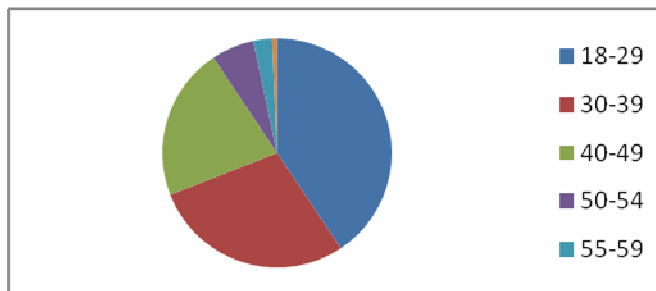
Big cities like Moscow and St. Petersburg attracts a large number of foreign workers with their high salaries and demand for labors. The arrivals to Moscow city consisted 16.8% of total number of foreign workers in 2013 later on in 2014 this figure jump to 33.1% meaning every 1 out of 3 foreign worker choose to migrate to Moscow and finally as for 2015 the number fall to 26.4% but still higher than any other district. [3]. An important note here is that Moscow is included within the Central region and only shown in the graph to illustrate its significant share in the regional distribution.

Although patent price in Central and Northwestern districts are one of the most expensive (Moscow city 4000 rubles, St. Petersburg 3000 ruble monthly payment) regions still 63.9% of patent holders reside in these two districts in 2015. This could be associated with the higher salaries and constant demand for cheap labor. The average salary in Moscow is 59567 ruble (around 993 US \$) which is twice higher than the country average 30225 ruble (around 504US \$). This number for St. Petersburg is around 39845 ruble (around 664 US \$) which is 1.2 times higher than the country level. [4]. However, migrant workers receive relatively less than local workers. In order to assess the wage difference between local and labor migrants, Denisenko and Varshavskaya state that comparing the hourly payment would be more appropriate than the total sum of the salaries. In their survey result, they find out that difference between salaries varies according to the sector where labor migrants receive 10% less than local workers in trade, while this figure is 19% for construction and by average 12% for transport and communication sectors. [5].

Among foreign workers, a large part of them is from Central Asian countries where Uzbekistan and Tajikistan take the lead. For instance, Uzbek labor migrants hold the leadership for more than 5 years in a row and in 2015, Uzbek labor migrants alone accounted for 52% of the total number of patents purchases while Tajik labor migrants are a distant follower and positioned in second place with 25%. [6]. The rise of the Central Asian migrant workers started after 2007 with the simplification of the obtaining a work permit procedure their share rise from 16.9% in 2005 to 78% in 2015. [6]. Alongside with Central Asian countries, a significant amount of Ukrainian labor migrants is also arriving in Russia looking for better job opportunities. Their number substantially increased from 36,300 in 2013 to 252,600 in 2014 and slightly decreased in 2015 to 202,700 this fall could be linked to the conflict between Russia and Ukraine. [6].

It is promising to see that among labor migrants the largest share belongs to youth 18-29 age group and the share of 18-49 age group is 91% of which 41% is young migrant workers. Considering the average working age in Russia this is good news because nearly half of the migrant workers are under 30 [6].

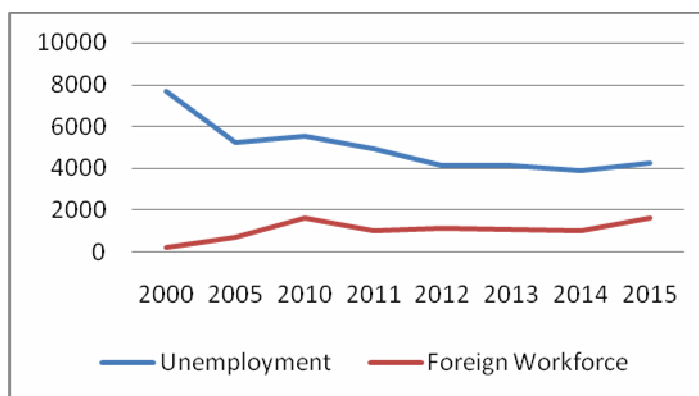
Graph 1. Foreign Workers distribution by Age 2015

Source: Rosstat, 2016.

However, in order to have a significant influence over the labor market, their numbers need to be higher. Currently the share of legal migrant workers consist only 3% and in combination with illegal ones around 8% of the total workforce in Russia [6].

Graph 2. Foreign Workforce and Unemployment in Russia 2000-2015

Source: Rosstat, 2016. *2000-2014 numbers are work permit (quota) figures while due to changes in 2015 patent numbers is used.

Inviting more foreign workers will not increase unemployment significantly. Therefore, the common stereotype that foreign workers steal jobs of the local people assumptions is not fully true. It could be seen that the changes in the number of unemployment and number of foreign workers are regulated by the economic structure in the country. Both figures are positively affected by the economic growth in Russian economy throughout the 2000-2008 years where unemployment fall from 7.7 million to 5.24 million at the same time number of foreign workers increased from 213 thousand to 1.65 million. Indicating that unemployment and hiring foreign workforce is not inversely correlated. [6]. In additions to that, in the case of economic crisis labor migrants are first to be fired therefore they also function as a barrier in the labor market. [7].

In Russian labor market, the share of unskilled and average skilled workers consist 70% of the total arrivals while the share of rest of the skilled professionals is 30% and among them, the share of the high skilled professionals is only 3%. The majority of the foreign workforce in Russia is ordinary workers who often accept dirty, dangerous and demeaning jobs that are also known as (3D jobs). [6]. On this point, higher wages is the major motivator allowing them to bare the difficult conditions. Occupational skills distribution represents that the structure of migration flow is rather receiving cheap labor force than a brain drain situation. [8].

According to the labor and employment statistics of Rosstat in 2014 entrepreneurs hired 939,3 thousand foreign workers. The biggest demand for hiring a foreign worker appears in wholesale, repair and household goods sectors with 352.6 thousand (38%) while construction sector took the second place with 163.3 thousand (17%) in 2014. Alongside with these two major sectors, there is balanced distribution among other sectors where 60-90.000 workers or 6-9% of them are worked in manufacturing, real estate, agriculture, transport and communication, hotels and restaurant business. On the other hand, foreign workers assistance is least required in education, healthcare, and social services sectors. Combining the skills ratio with sectors it could be said that

entrepreneurs are hired them for mostly labor-intensive jobs like repair, construct, sell and produce which may or may not require high skills to fulfill their jobs. [6].

Labor migrants' profile shows that a large part of them is young, average skilled workers who are currently fulfilling the undesired jobs and working for less wages than locals. The fewer wage and accepting difficult conditions makes them desirable in the eyes of the employers and has become their comparative advantages against local unskilled workers. Within the current structure manufacturing and agriculture sectors requires the most assistance whereas the majority of the labor migrants work at wholesale repair and household goods and construction sectors and only 8% of them works in agriculture sector while this figure is 7% for manufacturing. In terms of the aging issue, they promise a great opportunity but their share is too small to have a significant impact on the average working age.

In conclusion, looking at the profile of the current migration flow we see that they have a potential to reverse the aging of the workforce problem but due to their small share in the workforce currently their effect is minimal. In addition to that, migrant workers contribution to losses in the labor market is also not significant due to their sectoral distribution where biggest labor losses occur in the agriculture and manufacturing sectors while most of the labor migrants are concentrated on wholesale, repair and household goods and in construction sectors. Bottom line Russian labor market has a facing serious long-term problem which requires both short-term and long-term initiatives to solve its problems. Migrants could play a significant role in the solution process of these problems if their flows are increased and managed in accordance with the needs of the Russian labor market.

Reference:

1. *Estimated number of population of the Russian Federation* // http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1140095525812
2. *Working-age Population is in Decline* // <http://ac.gov.ru/en/events/010771.html>
3. *Regions of Russia* // http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1138623506156
4. *Russia in Figures 2016* // http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rusfig/rus16e.pdf
5. *Migrants at the Russian Labour Market: Characteristics, Status, Mobility* // http://www.ub.edu/searchproject/wp-content/uploads/2013/07/WP_3_21.pdf
6. *Labour, Employment and Unemployment in Russia* // http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rab_sila16.pdf
7. *Role of International Labour Migration in Russian Economic Development* // <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/23479>
8. *Russia's Current Economic Conundrum* // http://www.sras.org/russia_economic_crisis_2015

УДК 323.3
МРПТИ 04.11

Aidarbek Amirbek¹

¹*PhD, Deputy Director of Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, a.amirbek80@gmail.com
Zhengizkhan Zhanaltay²*

²*Research Fellow at Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan, ccanaltay@hotmail.com*

THE EFFECTS OF DEPOPULATION IN RUSSIA TO ITS LABOR MARKET

Abstract

For the last two decade, demographic situation in Russia has deteriorated. The number of population and workforce has significantly fallen which increases the concerns regarding the future of Russian population and its workforce capacity. In addition to that average age of working-age population reached to 40.6 years where only 22% of the workers are under 30 years old at the same time age dependency ratio increased to 43.1% in 2015. Depopulation, aging and shrinking number of the working-age population are some of the biggest challenges which Russian labor market face today. The year 1995 is an important year for demographic dynamics in Russia because after that year number of population continuously decreased and according to forecasts it will fall even further in the near future.

Keywords: Labor Market, Russia, Depopulation, Workforce, Migration, Labor Migrants.

Аңдатпа

Амирбек А.¹

¹докторPhD, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директор орынбасары,

a.amirbek80@gmail.com

Жаналтай Ж.²

²Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу

институтының ғылыми қызметкері, ssanaltay@hotmail.com

РЕСЕЙДЕГІ ХАЛЫҚ САНЫНЫҢ АЗАЮЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ

Соңғы екі онжылдықта Ресейдегі демографиялық ахуал күрт нашарлады. Халықтың және жұмыс күшінің саны айтарлықтай төмендеп, Ресей халқы мен оның кадрлық әлеуетінің болашағына қатысты алаңдаушылық арта түсті. Сонымен қатар, еңбекке жарамды халық санының орташа жасы 40,6 жасқа жетті. Еңбекке жарамды халық санының тек 22%-ы 30 жастан кіші екендігі мәлімденді. Сондай-ақ, 2015 жылы жас тәуелділігі коэффициенті 43,1%-ға дейін өсті. Халықтың азаюы, қартаю және еңбекке жарамды халық санының азаюы бүгінгі таңда Ресей еңбек нарығының алдында тұрған ең үлкен мәселелердің бірі болып табылады. Негізінде 1995 жыл Ресейдің демографиялық динамикасы үшін маңызды жыл болып табылады. Себебі осы жылдан бастап Ресейде халық саны үздіксіз азая бастады және болжам бойынша жақын арада тіпті одан әрі азаяды деп күтілуде.

Кіліг сөздер: Еңбек нарығы, Ресей, халықтың азаюы, жұмыс күші, көші-қон, еңбек мигранттары.

Аннотация

А.Амирбек¹

¹докторPhD, заместитель директора Евразийского научно-исследовательского института при

МКТУ им. Х.А. Ясауи, a.amirbek80@gmail.com

Жаналтай Ж.²

научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А. Ясауи,

ssanaltay@hotmail.com

ВЛИЯНИЕ ДЕПОПУЛЯЦИИ В РОССИИ НА ЕЕ РЫНОК ТРУДА

За последние два десятилетия демографическая ситуация в России ухудшилась. Численность населения и рабочей силы значительно снизилась, увеличивая тем самым опасения относительно будущего российского населения и его кадрового потенциала. В дополнение к этому, средний возраст трудоспособного населения достиг 40,6 лет, из них только 22% работников моложе 30 лет. В то же время, в 2015 году коэффициент возрастной зависимости увеличился до 43,1%. Депопуляция, старение и сокращение числа трудоспособного населения являются одними из самых серьезных проблем, с которыми сегодня сталкивается российский рынок труда. 1995 год стал важным годом для демографической динамики в России, так как после этого года численность населения непрерывно уменьшалась и по прогнозам в ближайшем будущем будет продолжать сокращаться.

Ключевые слова: Рынок труда, Россия, депопуляция, рабочая сила, миграция, трудовые мигранты.

Russian population between the 2000-2015 years decreased 2.5 million falling to 144 million and forecasts indicate that by 2050 it will fall 17 million to 129 million. [1]. Moreover, during the 2011-2015 period, the number of total working-age population is decreased 3.6 million. In addition to that, the last 23 years average working age in Russia has aged 2.3 years increasing to 40.6 years in 2015. [2].

Considering all the numbers represented above the significance of the two issues better understood. Moreover, due to their structure, it is quite difficult to change the demographic situation through natural ways in a short time. Therefore, solving the problem through natural population growth requires a long-time and long-term planning in order to address both problems. During this period, Russian labor market could suffer from a shortage of labor that will affect the businesses and economy in general.[3]. However, increasing the immigration flow to a country would raise the overall population and supply the labor market with a new workforce. Therefore, countries could prepare long-term plans and initiate them but in the meantime, they have to increase their attractiveness to pull international migrants and (who would settle in the host country permanently) labor migrants to provide a short-term solution for their problem.

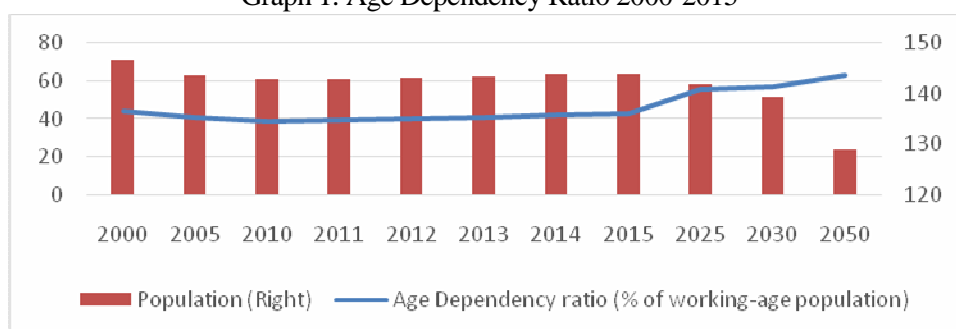
On the issues of depopulation and shrinking working age Federal State Statistics Service (Rosstat) has prepared a population estimation report in 2010. The report forecasts the demographic dynamics of the Russian population till 2030 and provides three possible scenarios and all of them are migration-based. On this point,

analysis of foreign workers indicates that current incoming migrants profile would significantly contribute to the aging and depopulation problems of Russia. For instance, at the end of 2015, the number of foreign workers who are legally working in Russia reached to 1.65 million (the number represents the patent holders). Among the arriving migrants, the share of the 18-49 years group was 91% whereas the share of youth consisted 41%. Meaning, the age structure of the labor migrants is suitable to decrease the average working age in Russia. [4]. It is important to note that besides official workers there are approximately 3-5 million foreign workers reside and work in the country illegally [5]. But this paper will focus on only to legal labor migrants.

A falling number of working-age population and shrinking population will be the major challenge for Russia to satisfy the demand of labor market. The future of Russia's economic development relies on the capabilities of the Russian government to provide realistic solutions for the two major problems of the Russian labor market. With scarce labor resources, the demand for workers will increase and this situation will eventually increase the wages of workers. On this point, the fertility rate and migration flow to a country are important indicators for economic security in the context of sustainable labor supply within a country. [6].

It could be said that if there won't be any significant changes a perfect storm waits for Russian labor market in near future. In the short-term optimal solution for these structural problems is to accept more international (permanent) and labor migrants. The difference among these two is that international migrants are coming to Russia to settle permanently whereas the duration of labor migrants' stay depends on their employment. Therefore, it is important to analyze the current state of Russian labor market and profile of labor migrants in order to assess their usefulness to Russian labor market.

Graph 1. Age Dependency Ratio 2000-2015

Source: World Bank, 2016.

Age dependency ratio is an important indicator for demographic and labor market studies. The dependency ratio indicates the share of dependents (who are below 15 and over 65 years old) to the total workforce (15 to 64 years old). [7]. This ratio divides the population into two groups, working and non-working group and this information is useful to determine the economic cost of non-working people to working ones. On this point, the higher ratio could lead to an increase in taxes on those who are working in order to compensate for the non-working dependent group. [8]. According to World Bank population statistics of Russia, the number of the dependent groups is reduced from 44.3% in 2000 to 38.8% in 2010. However, the last 5 year the ratio climbed back to 2000 level with 43.1% in addition to that forecast shows that the ratio will continue to increase reaching 55.3% in 2025 and 62.9% in 2050. [1]. Another reason for an increase in the number of population is due to significant fall in the death rates where date rate (per 1,000 people) reduced from 16.1 in 2005 to 13.1 in 2014. [9].

During the last decade, a decrease in the number of the population has caused a serious challenge for Russia where the number of the population has reduced from 146.5 million in 2000 to 142.8 million in 2010. However, starting from 2012 the natural decline of the population has stopped and even started to slightly increase in the following years. Having said that forecasts are pessimistic about the future of the demographic situation and indicate that a number of population in Russia within 15 years will decline 4.3 million and by 2050 this number will reach to 15 million. [1].

In the beginning of the 2000s, demographic situation in Russia was reaching to an alarming situation where the gap between birth rates and death rates reached almost a million people and a number of international migrants stood at only 359.3 thousand which eased the decline in overall population. Although natural decline numbers started to recover during 2000-2005 years but the decrease in migration flow reduced the overall population to - 669.3 thousand in 2005. Later on, starting from 2005 combination of all three factors increase in birthrates, decrease in death rates and increase in migration flow has immensely contributed to the improvement of a number

of overall population. In following years 2010 marked as a breakeven point for the overall population while 2012 for a natural decline due to reaching positive numbers. In 2015 overall population number reached to 630.6 thousand due to continuously increasing migration flow and positive natural growth. [4]. However, concerns regarding the decline in the number of population persist since there are different views regarding reasons of recent increase in the natural decline statistics.

The first argument expresses that, the Russian government has admitted that there is a demographic problem and start implementing the necessary actions to soften the decrease where government actions has shown its positive effect over the birthrate and manage to reduce the death rates comparing with the 2000s. Another argument indicates that the Russian family model has been changed comparing with the last decade. Indicating that in 2000 for Russian women the average age of first birth was 21 whereas this number is increased to 25 in 2012. Meaning first birth time is delayed for a few years, therefore, the current significant increase in birthrates is covering the last five years of low birth rate. [10].

Looking at the total fertility rate (TFR) of Russia, we could provide a different argument for the sharp fall in the 2000s and a recent increase in the number of population. In Russian demographic dynamics collapse of the Soviet Union was a breakeven point for the TFR where within 6 years TFR fall from 2.22 to 1.38 (1987-1993) whereas it only decreases 0.30 within 27 years naturally (1960-1987). The social and economic trauma of the transition period from the Soviet Union to Russian Federation continued in the 1990s where it drops to record low 1.17 in 1999 which also coincides with the time of ruble crisis. It took 12 years for Russian demographic situation to recover from the shock of the collapse of the Soviet Union and surpass the 1993 year level of 1.3 TFR. The following 6 years (2006-2012) TFR is jumped from 1.3 to 1.7 and maintained this level until 2014. [11].

In short, it could be said that the uncertainty after the collapse of the Soviet Union had a certain effect on previous generation's family concept while the current generation has a different opinion regarding the number of family members within the family concept. Therefore, the new generation seems to be relieved from the concerns about their country's future and the improved economic situation in the country during 2000-2015 years has also contributed to this increase. [12].

Having said that the Russian TFR is increasing comparing with the previous decade it is still under the average TFR rate in order to sustain a stable population level that is 2.1 TFR. [13]. The current TFR for World is 2.5 while this number for the European Union is 1.54 and for major labor exporting Central Asian countries average is 2.96 [11]. Looking at the depopulation issue from this type of calculation forecasts for future has a base and if not improved in the long-term decrease in the number of population problem will continue to exist.

Graph 2. Employed workers by age 2015

Source: Rosstat, 2016.

As for aging of workforce issue, the main problem is a low share of the youth among the workforce. In graph 3, the age structure of the employed workers indicates an equally distributive picture meaning there is a balance between youth and elderly workers, which is not a good indicator. Since the share of the younger workers needs to be higher in order to reduce the economic burden on them. However, in 2015 the average of employed person was 40.6 year while this figure is 41.2 for women and 40 for men. The share of the 18-49 age group consists 72% whereas the share of youth (18-29 age) among them is only 22%. [4]. Russian economy as it is in the current state is a labor-intensive economy requires a large number of workers in order to continue its development. Therefore, the number and age of the workforce is an essentially important factor for businesses and economy in general. [3].

The statistics represent that the Russian workforce has aged 2.3 years within 23 years and reached to 40.6 years in 2015.[4]. It could be said that influencing the average age of the workforce is much more difficult than reversing the depopulation problem. The share of youth in the workforce has a limited effect over the average age

since the majority of the workers are middle-aged people. Therefore, only feasible short-term solution on this matter implement policies that will attract a large number of younger foreign workers.

In conclusion, analysis of the effects of depopulation to the Russian labor market under the aging and shrinking number of population problems represents a pessimistic vision for the future of the Russian population and workforce. Regarding the depopulation issue there are some improvements where the natural growth rate of population has turned positive in recent few years but how sustainable is this new trend is open to discussion. Therefore, attracting large number of immigrants could have a significant effect over the depopulation problem however, at its current level the effect of the migration flow is limited to cover the losses in the number of population.

Reference

1. Age dependency ratio (% of working-age population) // <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.DPND>
2. Labor and Employment in Russia // http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1139916801766
3. Russia's Current Economic Conundrum // http://www.sras.org/russia_economic_crisis_2015
4. Russia in Figures 2016 // http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rusfig/rus16e.pdf
5. Labour Mobility of Migrants from CIS Countries in Russia // <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-2-no-2-december-2013/articles/labour-mobility-migrants-cis-countries-russia>
6. Russian Federation Aging Project Promoting Active Aging in Russia: Working Longer and More Productively // <http://documents.worldbank.org/curated/en/157901468190167727/pdf/99504-WP-P143700-PUBLIC-Box393204B-Promoting-Active-Aging-in-Russia-final-cover.pdf>
7. What is the 'Dependency Ratio' // <http://www.investopedia.com/terms/d/dependencyratio.asp>
8. Hse.ru (2014). Demographic Results in Russia // <https://demreview.hse.ru/en/2014--5/171541895.html>
9. Death Rate crude (per 1,000 people) // <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CDRT.IN>
10. The Russian economy in 2050: Heading for labor-based stagnation // <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2015/04/02/the-russian-economy-in-2050-heading-for-labor-based-stagnation/>
11. Fertility rate, total (births per woman) // <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>
12. Russia's Demographic Problems Started before the Collapse of the Soviet Union. Economic Synopsis // <https://research.stlouisfed.org/publications/economic-synopses/2016/02/23/russias-demographic-problems-started-before-the-collapse-of-the-soviet-union/>
13. The End of Russia and What It Means for America // <http://www.ilanberman.com/books/implosion>

УДК: [323.1:342.724]:061.2(=1.574) «1991/2017»
МРНТИ 05.07.33

Қ.Еңсенов¹

¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫЛЫҚ (1991-2017 жж.)

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың этносаралық келісімді нығайтудағы рөлі және еліміздегі этносаралық келісімнің үлгісі тарихи зерттеу тұрғысынан қарастырылып, түрлі ұлт өкілдерінің саяси тұрақтылық пен бейбіт тату жағдайда өмір сүріп жатқандығы зерделенген. Автор сонымен қатар тәуелсіздік басында Қазақстанның ұлттық қатынастар саласындағы жағдайы мынадай болды: мемлекет құрушы ұлт – қазақтардың – кеңестік кезеңде Қазақ КСР-і түрінде өмір сүрген ұлттық мемлекеттілігі формалды болғандықтан оған нақты, ұлттық айшығы айқындалған, мазмұн беру керектігі анықталды деп атап көрсеткен. Іс жүзінде Қазақстанның жарым жартысы орыс тілінде сөйлегендігін және орыстар, негізінен, қалаларға қоныстанып, өнеркәсіппен айналысқан-дығын ғылыми ой пікірі арқылы талдаған.

Кілт сөздер: Қазақстан, Республика, Тәуелсіздік, Егемендік, Достық, Ынтымақтастық, Келісім, Толеранттылық, Қоғамдық келісім, Ассамблея.

Аннотация
К.А. Енсенов¹

*¹ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК,
кандидат исторических наук, г. Астана. E-mail: kanat-02-79@mail.ru*

МЭЖЕТНИЧЕСКОЕ СОГЛАСИЕ В КАЗАХСТАНЕ И СТАБИЛЬНОСТЬ (1991-2017 гг.)

В данной научной статье с позиции исторического исследования рассматривается модель межэтнического согласия в Республике Казахстан, дающая возможность представителям различных народов жить в условиях политической стабильности и мира. Также освещается история создания, формирование и деятельность Ассамблеи народа Казахстана.

Объектом исследования автором выбрано межэтническое согласие в Казахстане. То есть, анализируя казахстанскую модель межэтнических отношений, он исследует модель межэтнического согласия «Казахстанский путь», реализуемую под руководством Лидера Нации Н.А. Назарбаева.

При написании работы исследователем использована зарубежная и отечественная литература. Также введены в научный оборот документы Архива Президента Республики Казахстан (АП РК). В исследовательской работе изучена проблема сохранения мира и согласия в стране.

Ключевые слова: Казахстан, Республика, независимость, суверенитет, дружба, сотрудничество, согласие, толерантность, общественное согласие, Ассамблея.

Abstract
K.A. Yensenov¹

*¹ Leading research associate, Institute of History KH MES States, Candidate of Historical Sciences,
Astana E-mail: kanat-02-79@mail.ru*

INTER-ETHNIC TOLERANCE AND STABILITY IN KAZAKHSTAN (1991-2017 yy.)

From the perspective of historical research is considered a model of interethnic tolerance in Kazakhstan. Model gives opportunity of peaceful co-existence of peoples, live in conditions of political stability and peace. Also highlights the history of the formation and activities of the Assembly of People of Kazakhstan.

The object of research by the author selected inter-ethnic harmony in Kazakhstan. That is analyzing the Kazakhstani model of interethnic relations it explores the model of interethnic consent «Kazakhstan's way», implemented under the leadership of Leader of the Nation NA Nazarbayev.

When writing a paper, the researchers used foreign and domestic literature. Also introduced into scientific circulation Documents Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (PK AP). The research studied the problem of maintaining peace and harmony in the country.

Keywords: Kazakhstan, the Republic, the independence, sovereignty, friendship, cooperation, harmony, tolerance, social cohesion, the Assamblеy

Еліміздің тәуелсіздік алған уақытынан бері қазақ халқы өзге ұлт өкілдерімен саяси тұрақты және ұлтаралық келісімде өмір сүруде. Бұл ширек ғасырға жуық уақыт аралығында этносаралық қарым-қатынастың Қазақстандық үлгісінің қалыптасқандығын байқатады. Ал елдегі азаматтардың ортақ отан-сүйгіштігі мен ұлтаралық келісімі бейбіт және тату өмір сүрудің нәтижесінде қалыптасатындығы сөзсіз.

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев еліміздегі ұлтаралық қатынасқа байланысты: «Ұлтаралық келісім – өте нәзік, кәдімгі адам ағзасының қантамырлары жүйесі. Оның бір жерінде кідіріс болған кезде, адам денсаулығын жоғалтады. Мемлекетте де дәл осылай. Біздің жылдағы барлық жетістіктеріміз елдегі осы тұрақтылық пен тыныштықтың арқасында болып отыр. Бұл біздің негізгі ұстанымымыз. Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді қамтамасыз етудің бүкіл тәжірибесі – әлемдік тұрақтылыққа қосылған үлес болуы тиіс. Еліміздегі тыныштық мәселесі – бұл менің жеке мәселе емес, Қазақстанның бүкіл халқының мәселесі, мемлекеттің мәселесі, біздің болашағымыздың мәселесі» [1], - деп, атап өткен болатын.

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Ішкі саясат бөлімінің Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевқа берген ақпаратында былай делінген: «Қазақстан өңірлеріндегі әлеуметтік-саяси жағдай тұрақты. Қазақстан территориясы соғыстардан, этносаралық жанжалдардан, саяси шиеленістерден аулақ, тыныш жағдайда. Бұл бейбіт жағдай әлемдік қауымдастық

пен Қазақстан халқының көз алдында» [2]. Яғни жас мемлекетіміздің маңызды табыстарының бірі, осы этносаралық татулық мәселесі.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанның көпэтносты қоғамы туралы академик Манаш Қозыбаев: «Қазақстанда қазіргі уақытта рухани жаңа идеологияның құндылықтар жүйесі қалыптасуда. Ол біздің қоғамымызда қалыпты жағдаймен қамтамасыз етіп, азаматтық және ұлтаралық келісім, ұлттық идея және жалпыұлттық, жалпы қазақстандық патриотизмге жұмылдыруы тиіс. Сондықтан, біздің ойымызша, қазақ және ұлттық патриотизмінің бастауларын терең зерттеу қажет. Бұл аспект өте маңызды. Өйткені қазақ халқы жалпыұлттық идея мен ұлтаралық келісім, азаматтықтың нығаюына ерекше жауапты» [3], - дейді.

Тәуелсіздік басында Қазақстанның ұлттық қатынастар саласындағы жағдайы мынадай болды: мемлекет құрушы ұлт – қазақтардың – кеңестік кезеңде Қазақ КСР-і түрінде өмір сүрген ұлттық мемлекеттілігі формалды болғандықтан оған нақты, ұлттық айшығы айқындалған, мазмұн беру керектігі анықталды. Іс жүзінде Қазақстанның жарым жартысы орыс тілінде сөйледі. Орыстар, негізінен, қалаларға қоныстанып, өнеркәсіппен айналысты. Басқа ұлттардың басым бөлігі болса, әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси өмірден шеттетіліп қалды. Жағдай егемендік алғаннан кейін күрт өзгерді. Жаңа Қазақстан Республикасы орнады. Қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алды. Қазақтардың да басқа халықтар арасындағы үлес салмағы өсті, 1999 жылы олардың халық құрамындағы көрсеткіші 53,4%-ға жетіп, одан әрі ұлғая түсті. Бірақ өзінің ұлттық ерекшелігін, ұлттық мұраттарын сақтап қалу тек қазақтардың ғана проблемасы емес, бұл – елімізді мекендейтін барлық ұлттық топтардың проблемасы. Мәселен, орыстар халықтың саны жағынан екінші орында тұрған бөлігі, орыс тілінің мәртебесі – ресми де орыс өкілдері қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымының барлық элементтерін құрайды. Басқа ұлттар да, қарап қалмай, тәуелсіздіктен кейін қайта өрлеу үрдісін белсенді бастады [4]. Мұның барлығы тәуелсіздік табалдырығында Қазақстан үшін қауіпті жағдай туғызды.

Қазақстан тәуелсіз, егеменді даму жолына түскен кезде еліміз үшін ұлтаралық қатынастар үлгісін жасаудың маңызы айқындалды. Бірақ өзіндік дәстүрі, тарихы, ерекше ұлтаралық қатынастар жағдайы бар қазақстандық қоғам үшін бұған дейінгі солтүстікамерикалық, оңтүстікамерикалық, еуропалық, ресейлік, қытайлық және т.б. үлгілер сәйкес келмеді. «Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бірегейлік пен бірлік саласында әмбебап стандарттар мен ұсыныстар болмайды. Әлемдегі бірде бір елдің осы салаға байланысты дайын үлгілері мен жауаптары жоқ. Дүниеде әлі ешкім бірегейлік пен бірліктің жалпыға ортақ индексін немесе өмірдің осы саласын өзгертуге қабілетті формулаларын жасай алмаған» [5], - деп, Президентіміз Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ұлт саясатындағы жалғыз жолы ретінде бірлік пен азаматтық бірегейлік негізінде ұлтты жүйелі қалыптастыруды бекітті.

Президент: «Полиэтикалық мемлекеттің қазақстандық үлгісінің қандай ерекшелігі бар? Біріншіден, ұлттық саясаттың ең басты элементтерінің бірі қазақтың мәдениетін мақсатты түрде дамыта отырып, өзге этностардың дамуы үшін барша жағдайларды жасау болып табылады». Президент «өзге этнос өкілдерінің ана тілінде сөйлеуге және түсінікті болуға деген құқығы барлық уақытта сақталады. Қазақ тілін егер біз оны мәжбүрлеусіз ендіру саясатын жалғастыра түссек, Қазақстанның барша ұлттық топтары игеріп шығады» [6], - деп, баса айтып өтті.

Қазақстан – унитарлы көпұлтты мемлекет. Оның Конституциясында Қазақстан халқын құрайтын барлық ұлттар мен ұлттық топтардың құқықтары теңестірілген, әрі байырғы қазақ жерінде бой түзеген Қазақ мемлекетінің тарихи құрылу фактісіне баса назар аударылған. Яғни «мемлекетіміздің негізін қалыптастырған – қазақ ұлты. Бұны бірінші кезекте күллі жаһан мойындаған. 1993 жылы Ата заңымызда «Қазақ ұлты» делінсе, 1995 жылғы Ата заңымызда «байырғы қазақ жерінде мемлекет орната отырып» делінген. Мемлекетіміздің аты – Қазақстан, яғни қазақ ұлтының атымен аталады, «-истан» дегеніміз – мекен, орын. Қазақстан – қазақтардың мекені, «қазақ елі» дегенді білдіреді», - деді М. Тәтімов. Ал Әбдімәлік Нысанбаев: «Конституцияда жазылған «қазақстан халқы» ұғымын еліміздің сан түрлі этнос-тарының қарапайым жиынтығы түрінде ұғынсақ, қатты қателесеміз. Қазақстан халқы – осы тәуелсіз унитарлы мемлекеттің негізін құрап отырған шешуші қазақ халқының маңына топтасқан халқымыздың мәдениетіне, діліне өз мәдениеттері арқылы отандастарымыз қауымдастығының жаңаша сапалық күйі», - деп сипаттап берді [7].

Алайда Қазақстандағы ұлттық қатынастар, қазақстандық бірегейлік деген кезде, қазақ ұлтына басымдық беру, ұлт мәселесіне келгенде, мемлекет құрушы ұлттың маңызын үнемі ерекше атау басқа ұлт өкілдерін кемсіту емес, бүгінгі жаһандану заманынан туып отырған қажеттілік. Әлемдегі кез келген Қазақстан секілді көпұлтты мемлекеттің өзінің тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтаудың негізгі шарттарының бірі – ол оның азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру мәселесі

алынады. Сондықтан да Қазақстан билігі өз азаматтарының ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, жалпы қазақстандық ұлт дәрежесіне біріктіру саясатын ұстанған. «Ең алдымен біздің бәріміз – қазақстандықтармыз, осында тұрып жатқандар – Қазақстан азаматтары, бәрі де – қазақстандықтар. Өңгіме тұтас алғанда, ел туралы болғанда және елден тысқары жерде жүргенімізде, біз – қазақстандықтармыз. Ал ұлттың ішкі өмірі туралы болған кезде, әрбір ұлттық топ өз тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін аялауға құқылы және бұған ешкім де кедергі келтірмеуге тиіс» [8].

Қазақстанда 1992 жылы елдің саясатын реттейтін негізгі құқықтық база қалыптасты. Соның негізінде, Қазақстандағы барлық этнос өкілдерінің мүддесін қамтамасыз етуші ұйым туралы идеяны алғаш рет 1992 жылы тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының бірінші форумында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев бұл форумды тұрақты негізге ауыстыру идеясын ұсынды [9].

Еліміздегі халықтардың татулығы жайында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1994 жылы «Тарихи зерде кешіндегі сөз» тақырыбындағы баяндамасында: «...Жас мемлекетіміздің қуаттылығы, оның танылуы мемлекеттің өзіндік дербес жүргізіп жатқан ұлт саясаты мен халқының бірлігіне, ұйымшылдығына, ынтымақшылдығына және отаншылдығына байланысты болмақ. Шынайы тәуелсіздікке жетуіміз барлығымызға бұрынғыдан да гөрі салмақтырақ жауапкершілік артты. Олардың ішінде, әсіресе ұлтаралық жарасымдылықты республикамыздағы көршілес, жері іргелес елдермен өзара достық, өзара тиімді экономикалық мәдени, рухани байланысты нығайту үшін де аса маңызды алғышарт болып табылады» [10], - деген еді.

Осыған сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан халықтары Ассамблеясын құру туралы» Жарлығымен елдегі қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатында 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде Қазақстан халықтары Ассамблеясы құрылған.

Бұл органның пайда болуы халық арасында да, этникалық азшылық арасында да қолдау тапты. Ассамблея өз жұмысын бастағаннан кейін, этникалық азшылықтың көптеген ұлттық-мәдени орталықтары алғаш рет өздерінің тілін, дәстүрлерін жаңғыртуға және оны мемлекеттің қолдауымен жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Қазақстанда 130-дан астам этнос өкілдері тұрады.

Елбасы одан әрі осы мақсатқа жету үшін Ассамблеяның алдында қандай міндеттер тұрғанын атап өтті. Сөзінің соңында Президент Ассамблеяның конституциялық мәртебесі өскен соң, ол туралы жеке заң қабылдау қажеттігін айтып, «Ассамблеяның негізгі мақсаты азаматтық қоғамның негізіндегі біртұтас бірегейлікті құруға бағытталған идеологиялық бағытты қолдауға бағытталсын» [9, 93], - деді.

Қазақстандағы ұлтаралық татулық пен саяси тұрақтылықты нығайту мақсатында 1995 жылы 18 қазанда Қазақстан халқы Ассамблеясының Кеңесі мәжіліс өткізген. Онда елдің келешек даму жолына алаңдаушылық білдіріп, республикадағы өтпелі кезеңде, қоғамдық-саяси жағдайда қиындықтар бар екендігі айтылған. Бірақ өркениеттілік жағдайында Қазақстан құқықтық және демократиялық мемлекетті нығайта отырып, азаматтарының ұлтаралық келісімде өмір сүруіне мүмкіндіктер жасайтындығы аталған. Оған дәлел Қазақстан Республикасы Конституциясында адам құқықтары мен бостандықтарына іргелі негіз жасап, қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу керектігі көрсетілген [11].

Елімізде ұлтаралық татулықты қалыптастыру мақсатында 1995 жылы Алматы қаласынан аттанған делегация өкілдері облыстарға түсіндіру, насихаттау жұмыстарымен барып, Кіші Ассамблеяларды құру және ұлттық-мәдени орталықтардың жұмысын жандандыру мәселесін көтерген. Осындай Кіші Ассамблеялардың бірі Атырау қаласында құрылып, онда өз жұмысын бастағандығы жайында және олардың Қазақстан халқы Ассамблеясының секретариатының бөлім меңгерушісі С.Т. Сейдумановтың атына жолдаған мәліметінен байқаймыз[15].

Мемлекет басшысы 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясындағы сөзінде мемлекетіміз әу бастан ұлттық қауымдастық емес, азаматтық қоғам құруға бағытталғанын атап өтті. Адам баласы өткен ғасырдың соңғы он жылдығына аяқ басқан шақта әлемдегі ең алпауыт мифтерінің бірі – «біртұтас кеңес халқы» туралы аңыз ғайып болды. Бүгінгі ұрпақ кезінде Кеңес үкіметінде орын алған ұлттық саясат қатаң субординация, аға мен іні халықтарына бөліну, зорлық-зомбылық пен шектеушілік қағидасына негізделгенін біледі. Сонымен бірге ұлт мәселесінің оң шешілмеуі де ақыр соңында КСРО атты алып мемлекеттік құрылымның құрдымға кетуіне әсер еткенін түсінеді [16].

2008 жылғы 20 қазанда «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заң қабылданды. Осы Заң Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, мемлекеттік және қоғамның азаматтық институттарының этносаралық қатынастар саласындағы өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған Қазақстан халқы Ассамблеясының мәртебесін, оны қалыптастыру мен жұмысын ұйымдастыру тәртібін айқындады [9, 94].

Егер біздер өркениетті елдер қатарына қосыламыз десек, сөз жоқ, адамзат баласы қалыптастырған баршаға ортақ қағидаларға бой ұсынып, соларға қарай бірте-бірте аяқ басуымыз керек. Ол үшін өзімізге өзіміз сын көзбен қарап, бойымызда бар, ұлтымызға тән қасиеттерді әрі қарай дамытып, жетілдіре түсуіміз қажет.

Біздің елімізде Отансүйгіштік идеясы қашанда қоғамның жалғыз рухани тұрмыс-тіршілігінде ғана емес, сонымен бірге қызметінің барлық мейлінше маңызды – мәдени, идеологиялық, саяси және тағы басқа салаларында ерекше орын алды. 2008 жылдың 6 ақпанында Елбасы Н.Ә. Назарбаев ҚР Парламенті қос палатасының мәжілісінде Қазақстан халқына кезекті Жолдауын таныстыра отырып, Қазақстанның саяси және мемлекеттік құрылыс үлгісін одан әрі жетілдіру, әрі оны жалпыға ортақ демократиялық даму заңдылықтары мен қоғамымыздың дәстүрлерін ұштастыру жолымен ілгері басу қажеттілігін қадап айтты. Одан әрі Президент тәуелсіз еліміздің жетістіктерін тізе келе, «біз қоғамдық келісім, ұлтаралық татулықты қамтамасыз етудің, қазақстандық бірегейлік пен жалпы қазақстандық отансүйгіштіктің жеке үлгісін жасай алдық» [17], - дейді.

Қоғамда «Қазақстан – біздің Отанымыз» деген мәні қарапайым ойды бекітуіміз керек. Аталған идея өз ішіне көп нәрсені сыйғызады. Сондықтан кез келген азамат, қай ұлттың өкілі болмасын, ең алдымен, ортақ үйміздегі достық пен келісім ахуалын қолдауы тиіс. Айталық, әлемде ұлттары мен ұлыстарының саны бізде де көп талай мемлекеттер өмір сүреді, олардың арасында дамыған мемлекеттер де аз емес. Олардың патриоттық сезімі де жоғары» [18].

2006 жылы қабылданған «Ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің 2006–2008 жылдарға арналған қазақстандық үлгісінің бағдарламасында» елімізде 130 ұлт, ұлыстар мен этникалық топтардың өмір сүретіндігі аталып өтті. Бірақ оларды 130 ұлт пен ұлысқа бөлудің белгілері көрсетілмеген. Тіпті Қазақстан Республикасының Конституциясы да азаматтарды ұлттық белгілерге қарап, алалауға болмайтынын ескертті. Ендеше, Қазақстан халқы этникалық тұрғыдағы алуан түрлілігіне қарамастан, біртұтас жұрт болып табылады. Ал қазақтар болса, мемлекет құраушы ұлт. Бұл – оның ұлттық артықшылығы емес, азаматтық ұстанымы. Тек қазақтар ғана Қазақстанда тұратын барлық ұлттың игілігін қамтамасыз етіп, қоғамды түрлі, әсіресе ұлтаралық араздықтан аман сақтауы тиіс. Сондықтан өзге ұлт өкілдері бұған түсіністікпен қарайды, себебі, бұл – біртұтас мемлекеттегі қарым-қатынас пен бейбіт қатар өмір сүрудің табиғи да тарихи заңдылығы. Онсыз мемлекетте қарама-қайшылықтардың қордаланып, дау-жанжалға ұласуы мүмкін.

2009 жылғы халық санағы бойынша Қазақстан Республикасы халқының саны төмендегідей болды: қазақтар – 9540806; орыстар – 3869661; өзбектер – 463381; украиндар – 422680; ұйғырлар – 241946; татарлар – 226803; немістер – 20957; корейлер – 103931; дүнгендер – 49605; поляктар – 39869; күрдтер – 39660; шешендер – 36555; тәжіктер – 34296; башқұрттар – 20323; басқа этностар – 195856.

Көпэтносты Қазақстан халқының қалыптасуының тарихи кезеңдері Ресей империясы отаршылдығының дәуірін, кеңестік кезеңді және еліміздің қазіргі тәуелсіз даму кезеңін қамтиды. Ресей патшалығының қол астында болған кезде Қазақстан халқы этностық біртектіліктен көп ұлтты елге айналса, кеңестік дәуірде еліміздің этностық құрылымында үлкен өзгерістер жүргізіліп, ұлтаралық қатынастарда күрделі мәселелер қордаланып қалған болатын. Ал қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында ұлтаралық қатынастардағы келеңсіз құбылыстарға жол бермеу үшін өмірлік талаптарға жауап беретін, қоғам болашағына негіз бола алатын, тиімді әрі оңтайлы этносаралық қатынастар моделін қалыптастыру мен оны жүзеге асыру міндеті орындалуда. Оның басты дәлелі – Қазақстан этностық тұрғыда қақтығыстарға жол берген жоқ [19].

Еліміздің тәуелсіздік алған уақытынан бері қазақ халқы өзге ұлт өкілдерімен саяси тұрақты және ұлтаралық келісімде өмір сүруде. Бұл ширек ғасырға жуық уақыт аралығында этносаралық қарым-қатынастың қазақстандық үлгісінің қалыптасқандығын байқатады. Ал елдегі азаматтардың ортақ отансүйгіштігі мен ұлтаралық келісімі бейбіт және тату өмір сүрудің нәтижесінде қалыптасатындығы сөзсіз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Мұнда барлық халықтар тең // *Мирас*, №2. 2010. – 23 б.
2. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты (ҚР ПМ). 5-н-қ., 1-т., 2566-іс, 1-п.
3. Козыбаев М.К. «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» В двух книгах. Книга первая. – Алматы: Ғылым, 2000. – 61 с.
4. Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк / Е.Л. Тугжанов, Г.В. Кан, В.С. Коробков, Н.У. Шаяхметов. – Алматы: Паритет, 2010. – 304 с.
5. Статья Главы государства «План нации – Путь к казахстанской мечте» // *Официальный сайт Президента Республики Казахстан URL: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferens/* 30.06.2016
6. Назарбаев Н. Национальное согласие – основа стабильности и развития Казахстана (из доклада на пятой сессии АНК, 21 января 1999 года) // *Казахский альманах*. №1. 2009. Май-июнь. – С. 13-18.

7. Жәпек М, Ыбраева Г. Ұлттық тұтастықтың кілті – бірлікте // Қоғам және дәуір. – 2010. - №1(25). – 57-59 бб.
8. Назарбаев Н.Ә.: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы / Е.Л. Тоғжанов, Ә.Ә. Әбдіәкімов, Н.П. Калайшикова, В.Г. Коченов, С.В. Селиверстов, А.М. Әли, Н.Ж. Шәймерденова, Ғ. Төлегұл. – Астана: «Жасыл Орда», 2014. – 282 б.
9. Рустембекова Д.К., Амандықова С.К. Қазақстандағы этносаралық қатынастардың саяси-құқықтық негіздерінің кейбір мәселелері // KazNU Bulletin. Law series. №1 (69). 2014. – 94-95 бб.
10. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазақстан тарихы. – Алматы: «Раритет», 2010. – 369-370 б.
11. ҚР ПМ. 54-қ., 1-т., 5668-іс, 3-п.
15. ҚР ПМ. 54-қ., 1-т., 5675. 1-іс, 1-п.
16. Абсаттаров Р.Б., Садықов Т.С. Воспитание культуры межнационального общения студентов. – Алматы, 1999. – 94 б.
17. ҚР ПМ. 5-н-қ., 1-т., 3378-іс. 21-п.
18. ҚР ПМ. 5-н-қ., 1-т., 1815-іс. 2-п.
19. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. – Алматы: «ҚАЗ ақпарат», 2015. – 69-70 бб.

УДК 338.124.4 (574)

МРНТИ 05.07.33

Қ.М. Ерімбетова¹

¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты

ЖАҒАНДЫҚ ДАҒДАРЫСҚА ҚАРСЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ (2000-2010 жж.)

Аңдатпа

Мақалада нарықтық экономика жағдайында жүргізілген кешенді шаралар жүйесі, экономикалық дамудың ұзақ мерзімді Стратегиясы - экспортқа бағдарланған үлгісін қалыптастыру, инвестициялық жобаларды жүзеге асыру және экономикалық өсімге табысты қол жеткізудің негізгі тетіктері жөнінде сараланады. Ұзақ мерзімді Стратегияның басты мақсаты – экономика салаларын әртараптандыру жолымен тұрақты экономикалық жетістіктерге, жоғарғы өнімділіктің алғы шарттары - заманауи технологияларды қолдануға қол жеткізу. Сол сияқты кәсіпкерлік ахуал, бәсекелестік орта қалыптастыру, жеке меншік секторды қосылған құны жоғары өндірістер құруға ынталандыратын қоғамдық институттар жүйесін құру. Осыған орай оны жүзеге асыруда Қазақстан Даму Банкі, Қазақстан Инвестициялық қоры, Ұлттық инновациялық қор, бірлескен жобаларды қаржылық және техникалық жағынан демеуді қамтамасыз ететін экспорттық несиелерді сақтандыру жөніндегі Корпорация даму институттары құрылды.

Олар өздерінің мүмкіншіліктері мен іскерлік әріптестік қатынастарын көрсете алды. Қазақстан ТМД елдері ішінде алғаш рет экономикалық дамуды басқарудың жаңа - Ұлттық инновациялық жүйесін құрды.

Кілт сөздер: дағдарыс, трансұлттық корпорация, қаржы жүйесі, экспорттық әлеует, инвестиция, инновациялық даму.

Аннотация

К.К. Ерімбетова¹

¹ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК

ГЛОБАЛЬНЫЙ АНТИКРИЗИСНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА (2000-2010 гг.)

В статье рассматривается система комплексных мер для формирования долгосрочной Стратегии экспортно-ориентированной модели экономического развития и реализации инвестиционных проектов и основные механизмы достижения экономического роста осуществляемых в условиях рыночной экономики. Основная цель долгосрочных стратегических секторов экономики основана на диверсификации устойчивых экономических достижений и предпосылок для повышения производительности – доступ к использованию современных технологий.

А также формирование конкурентоспособной среды, бизнес-климата, стимулирование высокотехнологичных отраслей в частном секторе с добавленной стоимостью, создание системы общественных институтов. В связи с этим, для осуществления совместных проектов, оказывающих финансовую и техническую поддержку Банку Развития Казахстана, Инвестиционному фонду Казахстана, Национальному инновационному фонду создана Корпорация институтов развития по страхованию экспортных кредитов.

Они показали свои возможности и партнерские отношения. Впервые в странах СНГ создана новая - Национальная инновационная система управление развития экономики.

Ключевые слова: кризис, транснациональная корпорация, финансовая система, экспортный потенциал, инвестиция, инновационное развитие.

Abstract

K.M. Erimbetova¹

¹Leading Researcher Institute of History of the State Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

GLOBAL ANTI-CRISIS THE ECONOMIC POTENTIAL OF KAZAKHSTAN (2000-2010 yy.)

The article deals a system of comprehensive measures for the formation of a long-term strategy of export-oriented economic development model and realization of investment projects and the basic mechanisms for achieving basic mechanisms for achieving economic growth carried out in conditions of market economy.

The main objective of long-term strategic sectors of the economy based on the sustainable diversification economic achievements and prerequisites for increasing productivity - access to and use of modern technologies.

As well as the formation of a competitive environment, business climate, promotion of high-tech industries in the private sector value added, creation of a system of public institutions.

Concerning, for the implementation of joint projects, providing financial and technical support to the Bank of Development of Kazakhstan, Investment Fund of Kazakhstan, National Innovation Fund created Corporation established institutions of export credit insurance. They showed their potential and partnerships.

For the first time in the Commonwealth of Independent countries created new - National innovation system of economic development management.

Key words: crisis, transnational corporation, the financial system, the export potential, investment, innovation development.

Жаһандық дағдарыстың ұласу сипатына орай, оған қарсы мемлекеттік шаралар қарастыру күн тәртібінде тұрды. Қазақстанда индустриалдық-инновациялық даму Стратегиясы жарияланды және оны елдің нақты табыстарына айналдыру тәжірибесі елге сенімділік ұялатты. Таңдалған жолдың дұрыстығына көз жеткізілді. 2007 жылғы әлемдік қаржы нарығындағы дағдарыстың әсерін бәсеңдетуде кешенді шаралар жүйесі әзірленіп, дәйектілікпен іске асырылды. Ішкі және сыртқы конъюнктура жіті қадағаланып, жедел табанды шаралар қолға алынғандықтан да жаһандық азық-түлік дағдарысы ұлттық апатқа айналған жоқ. Тұрақты экономикалық даму үлгісі нарық жағдайында, Қазақстанда және шет елдерде бәсекелесуге қабілетті, трансұлттық корпорацияларды құруды ынталандыратын, экономикалық және саяси жағдайды қалыптастыруда мемлекеттің белсенді іс-қимылын қажет етеді. Қазақстан экономикасы ішкі рыноктың сыйымдылығы бойынша ауқымды еместі. Осыған байланысты экономикалық өсудің ұзақ мерзімді Стратегиясы дамудың экспортқа бағдарланған үлгісін қалыптастыруға бағытталды.

2001-2003 жылдардағы Үкіметтің іс-шаралары мемлекеттің және кәсіпорындардың берешегін жою бойынша, кедейлікпен күрес, өндірістік, қаржы және бюджеттік секторда реформаны жалғастыру, одан әрі қарай институционалдық түрленуді қамтамасыз ету мәселелерін шешуге бағытталды. Сонымен қатар бір уақытта тұрақты қаржы және салық-бюджет жүйесін құру саласында да жұмыстар жүргізілді. Үкіметтің бұл жылдардағы қызметі инфляцияны әрі қарай төмендетуді қамтамасыз ететін инвестициялық жобаларды орта және ұзақ мерзімді несиелеу үшін жағдай туғызатын жүйелік шараларды жасауға, мұнайға қатысты әлем бағаларының күрт ауытқуынан тәуелсіз бюджеттік жүйені қамтамасыз етуге, шикізат емес сектор салаларының дамуына жағдай туғызуда шоғырланды. Қойылған міндеттердің шешілуіне негізгі ықпал еткен шаралар: Қазақстан Ұлттық Қорын және Қазақстан Республикасы Даму банкі құру; ақша қаражаттарына рақымшылық жүргізу; қаржы лизингі туралы, құрылыстық жинақтар туралы, ипотекалық несиелеу туралы, сақтандыру қызметі туралы, салықтық кодекс заңдарын қабылдау. Бұл кезең өндіріс өсімінің жоғары қарқынымен, жұмыссыздықтың күрт қысқаруымен және халықтың нақты табыстарының өсуімен сипатталады. Стратегияның алғашқы шараларын жүзеге асыру бойынша Қазақстан экономикасының барлық салаларында оң өзгерістерге қол жетті. Жаппай экономикалық өсу белгілері халықтың әлауқатын көтеруге оң әсер етті.

Мемлекеттік бюджет және кәсіпорындар 2002 жылда-ақ ағымдағы берешекті жойды, нақты секторға инвестициялардың өсу үрдісі басталды. Аграрлық сектордағы жұмыс бір қалыпқа түсті. Экономика қарқыны мен халықтың әлауқатының өсуін сипаттайтын оң көрсеткіштер серпіні, тұрақты экономикалық өсу үлгісін құру бойынша жұмыстарды жандандыруға негіз болды [1]. Негізгі атқарылатын басым іс-қимылдар үш жылдық мерзімге көшіріліп, 2003 жыл республика тарихында экономика саласында стратегиялық міндеттерді қолға алу кезеңі болды. 2003 жылы тұрақты даму үлгісін қалыптастыру саласында жұмыс стратегиясын анықтайтын Қазақстан экономикасының 2015 жылға дейінгі дамуының екі негізгі

құжаты қабылданды: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына енуі» және «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдаулары негізінде Қазақстанның 2003-2005 жылдарға арналған индустриалдық-инновациялық Даму стратегиясы қабылданды. Мұнда 2015 жылға дейінгі Стратегияны жүзеге асырудың жұмыс тетігі ретінде, әлемдік дағдарыс жағдайында қазақстандық өндірістің кейбір салаларын алға шығару мүмкіншілігінің бар екендігі халыққа жария етілді (ҚР Президентінің 17 мамыр 2003 жылғы № 1096 Жарлығы).

Ұзақ мерзімді Стратегияның басты мақсаты – экономика салаларын әртараптандыру жолымен тұрақты экономикалық жетістіктерге, жоғарғы өнімділіктің алғы шарттары - заманауи технологияларды қолдануға қол жеткізу. Сол сияқты кәсіпкерлік ахуал, бәсекелестік орта қалыптастыру, жеке меншік секторды қосылған құны жоғары өндірістер құруға ынталандыратын қоғамдық институттар жүйесін құру. Осыған орай оны жүзеге асыруда Қазақстан Даму Банкі, Қазақстан Инвестициялық қоры, Ұлттық инновациялық қор, бірлескен жобаларды қаржылық және техникалық жағынан демеуді қамтамасыз ететін экспорттық несиелерді сақтандыру жөніндегі Корпорация даму институттары құрылды.

Олар өздерінің мүмкіншіліктері мен іскерлік әріптестік қатынастарын көрсете алды. Қазақстан ТМД елдері ішінде алғаш рет экономикалық дамуды басқарудың жаңа - Ұлттық инновациялық жүйесін құрды. Алда экономиканы шикізаттық бағдарынан өңдеушілік бағдарға қарай диверсификациялау жолдарын айқындап алу міндеті тұрды. 2004 жылдан бастап инновациялық инфрақұрылым негіздерін құруға нақты қадам жасалды, төрт технопарк құрылды – алдымен ақпараттық технология Паркі, сол сияқты аймақтық парктер. Қазақстанда бәсекеге қабілетті, жоғары технологиялы және тауарды сыртқа шығаруға бейімделген экономиканы дамытуға жағдай жасалып, шығарылған өнімнің бәсекеге қабілеттілігі, қосылған құнның технологиялық және экономикалық леспелі дамуы (ЦДС) сақталынатын өндірістің жалпы жүйесін (кластерлер) құру бойынша жұмыстар жүргізілді. Мемлекет алдындағы басты міндет – экономиканың шикізат емес салаларына инвестиция тартуға, заңнамалық ережелерді жасауға бағытталды. Қазақстандық маркетингтік-талдамалы зерттеу Орталығы Халықаралық дәрежеде танымал «Дж.И.Остин» (J.E. Austin Associates Inc) консалтингтік компаниясымен «Қазақстан экономикасындағы іс-қимылдар дамуына және келешекте әлеуеті зор секторлардың бәсекеге қабілеттілігіне баға беру мен олардың дамуына ұсыныстар жасау» жобасын жүзеге асырды. Бұл жоба аясында барлық қазбалы емес салаларға талдау жасалынды. Қазақстандық, аймақтық және әлемдік деңгейдегі нарық әлеуетіне баға берілді, жеті болашағы бар салалар мен «кластерлер» анықталды. Олардың ішінде тамақ өнімдері өндірісі, мұнай-газды машина жасау өнімі, металлургиялық өнім өндірісі, көлік-логистикалық қызмет, құрылыс материалдары өндірісі кластерлері. Стратегияны жүзеге асыру сыртқы капиталды тартуды қажет етеді, ең алдымен әлемдік жетекші компаниялармен ынтымақтастықты жолға қою керек болған-дықтан, бұл мақсатта Қазақстан жағынан ірі трансұлттық компанияларды елдегі болашағы бар жобаларға тарту мақсатында келіссөздер жүргізілді [2,83-85 pp.]. Экономиканы диверсификациялауға және елдің шикізаттық факторға тәуелділігін жою мақсатында алғаш рет 2003-2015 жылдарға арналған индустриалдық-инновациялық даму Стратегиясы белгіленді және оның аясында өнеркәсіпті белсенді құрылымдық қайта құруға, елдің экономикалық дамуына инновациялық сипат беруге, ұтымды бизнес-орта құруға, өндіруші өндірісті дамытуға, экономиканың бәсекеге қабілеттілігін көтеруге бағытталған алғашқы қадамдар жасалынды [2,2п.]. Стратегияны жүзеге асырудың (2003-2005 жж.) бірінші кезеңінде экономиканың барлық салаларының заңнамалық базасына мониторинг жүргізілді, жаңа заңдар қабылданды, жаңа Даму институттарының жұмысының бастамасы белгіленді.

2003 жыл Индустриалдық—инновациялық стратегияны іске асырудың алғашқы жылы болды. Даму институттары құрылып, экономикадағы өңдеуші салаларды жаңғыртуға нақтылы ықпал жасалынды. Даму банкі жарты миллиард доллардан астам қаржы көлемімен 20 инвестициялық жобаға несие бөлді. Сонымен қатар инновациялық қор алғашқы ғарыштық жер серігінің жасалуын қаржыландыруды қолға алды. Бес мұнай-химия кәсіпорнының жұмысы қалпына келтірілді, Балқашта мырыш, Атырауда полиэтилен құбырларын өндіретін зауыттар, Каспий теңізіндегі жағалау жұмыстарына көмек жасайтын инфрақұрылым пайдалануға берілді. Қостанай дизель зауыты іске қосылды. Жеңіл және тамақ өнеркәсібінің көптеген кәсіпорындарын жаңғыртып, қайтадан жасақтау жүзеге асырылды.

2003 жылы тұңғыш рет өңдеуші өнеркәсіптің өсу қарқыны өндіруші өнеркәсіптің өсу қарқынынан асып түсті. Машина жасауда бұл көрсеткіш 20 пайыздан асты [3]. Алматы-Астана және Астана-Бұрабай авто-мобиль жолдары пайдалануға берілді. Қызылорда облысында Сырдария үстімен өтетін көпірдің, Алматы әуежайында жолаушылар терминалының, ұзындығы 402 шақырымдық аса маңызды «Алтынсарин-Хромтау» темір жолының түйісуі аяқталды. Қазақстан Республикасы жеке меншік пен еркін бәсекеге негізделген нарықтық экономика жолында мақсатты бағыт алды. 2003-2005 жылдары

өнеркәсіп өндірісі көлемінің индексі 26%, ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 8,4%, байланыс қызметі көлемі 2,1 есе, көліктің барлық түрлерімен тасымалдау көлемі 25,9% өсті. Мұнай саласы есебінен дамып келген экономиканың жоғарғы қарқыны, 2005 жылы құрылыс, ауыл шаруашылығының жоғарғы даму қарқыны есебінен және қызмет көрсету саласының жан-жақты дамуымен қол жетті. Жалпы 2003-2005 жылдары тұрғындардың жан басына шаққанда ДЖӨ көлемі 1,3 есе өсті. Жұмыссыздар саны 2003 жылғы 672,1 мыңнан, 2005 жылы 639,3 мыңға азайды, яғни тұрғындардың белсенді бөлігін құрайтын бөлігі бойынша жұмыссыздар деңгейі 8,8 %-дан 8,1%-ға түсті. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму жетістіктерін халықаралық қаржы және рейтингтік агенттіктер мойындай бастады. Қазақстан жетекші халықаралық рейтингтік агенттіктерде: Moody's Investors Service, Standard&Poor's және Fitch Ratings Ltd инвестициялық топ рейтингісінде Қазақстан 2005 жылы алғаш рет Бәсекеге қабілеттілік жөніндегі Дүниежүзілік Есепке ресми тіркелді және дамудың бәсекеге қабілеттілігі Индексіне сәйкес 61-ші орынды иеленуімен ТМД елдерінің алдына шықты [4]. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан өміршең және икемді экономика жасау үшін күрделі құрылымдық реформалар жүргізді, экспорттық әлеуетті ұлғайтты және экономиканы әртараптандыруды бастады. Сондықтан ел экономикасы дағдарысқа қарсы саясат жүргізуге қабілетті болып отыр. Индустриалды-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың құралы – мемлекеттік қаржы ресурстарын тарту арқылы жаңа өндіріс-терді қаржыландыру болып табылады. Қазіргі кезеңде Қазақстанда жаңа өндірісті қалыптастыру және кәсіп-керлікті ынталандыруға бағытталған мамандандырылған индустриалды-инновациялық инфрақұрылымдар, мемлекеттік бірнеше Даму институттары қызмет атқарады [2,4п.].

2003-2015 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму стратегиясы экономиканы жаңа технологиямен қамтамасыз етіп, Қазақстанды индустриалды қоғам санатындағы елдер қатарына қосуды мақсат етті. Қазіргі кезең өте тиімді жоғары технологиялардың заманы. Және бұл бұрынғыдай дәстүрлі технологиялар емес, білім мен ғылым жаңалығын барынша мол пайдаланған инновациялық технологиялар. Америка, Батыс Еуропа, Жапония, Оңтүстік-Шығыс Азия «жолбарыстары» жылдық ішкі жалпы өнімнің 50-ден 80 пайызына дейін осы инновациялық технологиялар негізінде алады. Аталмыш Стратегия заманның осындай өктем талабынан туған еді. Оны орындау барысында ұлттық инновациялық жүйе, технопарктер, даму институттары құрылды. Стратегияны іске асыруда білім мен ғылымды дамытудың, инновациялық технологиялар енгізуге дайындығы мол кәсіпкерлер жасақтаудың маңызы анықталды.

Дегенмен, 2003-2007 жылдары Стратегияда көрсетілген іс-шаралар елімізде баяу жүрді, 2008-2009 жылдардағы дүние жүзі экономикасы дағдарысының теріс ықпалы да баяу қимылдың себебі болды. Әлемдік дағдарыстан Қазақстан тиісті қорытынды шығара білді: тек индустриялық-инновациялық технологиялық негізде жаракталған, сондықтан да тиімділігі жоғары экономика қандай да болса дағдарысқа тойтарыс бере алады. Әлемдік дағдарыстан алған негізгі сабақ осы болды [5]. 1991-2006 жылдар аралығында экономиканы дамыту деңгейі бойынша Қазақстан экономикалық реформалардың көшбасшы болып танылып, бұрынғы КСРО мемлекеттерінің арасында бірінші болып нарықтық экономикасы бар ел мәртебесін және инвестициялық топтың жоғары рейтингтік бағаларын алып нәтижелерге жетті. 2008 жылы жаһандық экономикалық дағдарыс қатері жағдайында экономиканы одан әрі жаңғыртудың маңыздылығы, әлеуметтік даму қарқынын сақтау, тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз ету мәселесі қарастырылды.

Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарынан нық орын алу мен экономиканың шикізаттық емес секторын дамытуға ықпал етуге тиісті 30 корпоративтік көшбасшыларын қалыптастыру негізінде елді индустриаландыру міндеттері басты стратегиялық мақсатқа айналды және атқарылатын басты міндеттер айқын-далды. Мемлекет басшысы Үкіметке дағдарысқа қарсы кешенді бағдарлама жасауды тапсырды. Оның негізгі бағыттарын атап көрсетті: қаржы секторын тұрақтандыруға, жылжымайтын мүлік нарығындағы мәселелерді шешу, шағын және орта бизнесті қолдау, агроөнеркәсіп кешенін ынталандыру және индустриалды және инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру [6]. Ал 2008-2009 жылдардағы бүкіл-әлемдік экономиканы діңкелетіп үлгірген экономикалық дағдарыс Қазақстан экономикасының беріктігін сынаққа салды. Әлемдік экономиканың сәйкессіздігінен дағдарыс сырттан келді. Жаһандық дағдарыс дауылы алпауыт мемлекеттерді де шайқалта бастады, өз ауқымына Америка континентін, Еуропа мен Азияны тартты. Бұл жағдайға қарағанда оның ұзаққа созылатыны болжамдалып, сарапшылар әлемдік экономика өз құлдырауында әлі шыңырау түбіне жетпегенін дәйектеді. Әлемдегі іскерлік белсенділіктің қысылуымен мұнай мен металл деген сұра-ныс төмендеді. Ал бұл – Қазақстан экспортының негізі еді. Бір жылда мұнай бағасы 4 еседей, металл бағасы 2 еседей төмендеді. Қазақстанның негізгі сауда-саттық әріптестер Ресей мен Украина ұлттық валюталарын 40-45 пайызға құнсыздандырды. Тиісінше тауар өндірушілер мүддесі тұрғысынан Қазақстанда теңгенің де құнсыздануына мәжбүрлік қалыптасты. Басқа-

ша жағдайда қазақстандық өнім өзінің бәсекеге қабілеттілігін жоғалтып, алтын-валюта резервін жұмсау жалғасын тапқан болар еді. Осындай экономикалық ахуалда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның мұндай сынақтарға дайын ғана емес, дағдарысты еңсеретін күшті әрі өркендеген мемлекетті» қалыптастыруға шақырды және «Дағдарыстан шығу кілтін» ұсынды [7].

Оған негіз болған - Қазақстанның әлемдік қауымдастықтағы тұрақты ұстанымының сақталынуы, Ұлттық қор арқылы қорланудың мақсатты саясаттың жүргізілуі, экономикадағы құрылымдық реформалардың жүргізілуі, экспорттық әлеуеттің ұлғайтылуы мен экономиканы әртараптандырудың басталуы еді. Бұл дағдарысқа қарсы ойластырылған әрі тиімді саясат жүргізуге мүмкіндік берді. Қазақстанда алдымен қарыз-дарын өтей алмаған ел ішіндегі жетекші банктерді банкроттан сақтандыру жұмыстары жүргізілді. Кейбір банкирлер банк қаржысын иеленген алаяқтар және ұрылар болып шықты. Мұндай істермен заң органдары айналысты. Қазақстан экспортының жартысы қысқарды. Шағын бизнес несиелік қаржысыз қалды. Жүздеген жұмысшылар жұмыс орнынан айырылатын жағдайға жетті.

Осындай жағдайда Үкімет нақты шешім және тұрақтандыру шаралары пакеті қабылданды, Ұлттық қордан қосымша 10 млрд. доллар бөлінді. Мемлекеттік әлеуметтік міндеттемелер сақталынып қана қойған жоқ, ұлғайды, келешектегі инвестициялық жобалар анықталды. «Жол картасы» және «Аймақтық жұмыспен қамту Стратегиясы» қабылданды. 2009 жылдың қазан айындағы мәліметтер бойынша «Жол картасы» мен барлық кешенді дағдарысқа қарсы шаралардың жүзеге асырылуының алғашқы қорытындылары көрініс берді: 400 мың жаңа жұмыс орны құрылды, 200 мыңнан аса адам қайта даярлықтан өтті және қоғамдық жұмысқа қатысты. Нәтижесінде жұмыссыздар деңгейі көптеген елде өсім беріген тұста, Қазақстанда 6%-ға төмендеді. Тұрғын-үй коммуналдық шаруашылық нысандарын және инфрақұрылымды жаңғырту бойынша көлемді жұмыстар жүргізілді. 1,5 мың денсаулық сақтау, білім беру және басқа әлеуметтік инфрақұрылым нысандары жөндеуден өтті. Мыңдаған шақырым жол салынды және жөнделді. 2009 жылдың екінші тоқсанында шағын және орта бизнес секторындағы өндіріс көлемі 14 пайызға өсті. Агроөнеркәсіптік кешенді қолдау арқылы егін жинаудың табыстылығына, ауыл шаруашылық өнімін қайта өңдейтін нысандар санының көбеюіне қол жетті. Жалпы жиналған астықтың бункерлік салмағы 22 млн. тоннаны құрады. Бұл соңғы бес жылдағы 2009 жылы алынған рекордтық астыққа қол жеткізу еді.

Қазақстан жалпы қаржы жүйесінің тұрақтылығына қол жеткізді. Банк жүйесін қолдауға 476 млрд. теңге бөлінді. Ал мемлекет елдің жетекші банктерінің ірі акционеріне айналды. Мемлекеттік қолдау арқылы алданған 40 мыңнан аса үлескердің мәселесі шешілді. Жалпы ел экономикасына 2,7 трлн. теңге немесе ЖӨ-нен 14 пайыз дағдарысқа қарсы мақсатта қаржы бағытталды [8]. Дағдарыс жағдайында халықты әлеуметтік қорғау және ұлттық экономиканы дамыту мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының басты басымдылығына айналды. Ұлттық қор құру арқылы жинақтаудың мақсатты бағытталған саясаты жүргізілді. Ұлттық қордан бөлінген ақымды қаражат отандық экономиканың жұмыс істеуіне қызмет ете бастады. Экономикада экспорттық әлеуетті ұлғайта отырып, әртараптандыру қолға алынды. Дағдарысқа қарсы шараның маңызды бөлігі инновациялық, индустриалдық және инфра-құрылымдық жобалар болып табылады. Бұл бағытта 19 млрд. доллар бөлінді, ол ЖӨ-нің 14% құрады. Әлемдік дағдарыстың келеңсіз әсеріне қарсы бағытталған шешімдерді жүзеге асыру арқылы, елді жаңа сапалы деңгейге көтеру мақсаты қойылды. 2009 жылдың 11 наурызында «Ғаламдық тәуекел ету жүйесіндегі Еуразияның экономикалық қауіпсіздігі» тақырыбында ІІ-ші Астана экономикалық форумы болып өтті. Форумда Президент Н.Ә. Назарбаев дүниежүзілік валюталық-қаржы жүйесі заманауи әлемнен және оның сұранысынан артта қалуына байланысты, бүкіл әлем дамуына кедергі болып отырғанын ашық жариялады: «Кез-келген өндірісті дамыту негізі оның технологиясын жаңғыртуда. Технологияны тұтастай жаңарту оның парадигмаларын өзгертуді талап етеді. Ал парадигмаларды тұтастай жаңартудың негізі – бұл тұтастай инновация.

Дүниежүзілік валюта-қаржы жүйесінің терең қарама-қайшылығы жаңғыртумен қатар, оның құрылымын реформалау жолдарын көрсетеді [9]. 2009 жылдың 18 сәуіріндегі Боао азиялық форумы аясында «Дағдарыстан кейінгі басқару» тақырыбында өткізілген конференцияда Президент Н.Ә. Назарбаев саясаттағы, аймақтық қауіпсіздіктегі сенімділік өзара іс-қимылдары және шаралары, қаржы-валюталық салада да сенімділіктің өзара іс-қимылдары және шараларымен қамтамасыз етілуімен ғана, жаһандық дағдарыс жағдайында Азия елдерінің интеллектуалдық әлеуеті ортақ валютаны жасаудың теориялық, ұйымдастырушылық және практикалық негіздерін, заңдылығы мен енгізу жолдарының бірлескен қадамдарын жасау мүмкіндігі туралы ұсынысын білдірді [10]. 2009 жылдың екінші жартысында республикадағы жүргізілген дағдарысқа қарсы шаралардың алғашқы нәтижелері көрініс берді. Біріншіден, еңбекпен қамту мәселесін тұрақтандыруға қол жеткізілді. Екіншіден, Қазақстанның экспорттық тауарлары бойын-

ша бағаның төмендегеніне қарамастан, республиканың халықаралық резерві 43 млрд. доллар деңгейіне тұрақталды, тіпті өсім байқалды. Үшіншіден, қаржы жүйесінің жалпы тұрақтануына қол жеткізілді [11]. Төртіншіден, кәсіпкерлер маңызды қолдауға ие болды. Шағын және орта бизнес 134 млрд. теңгені игерді. жалпы 2,5 мың шағын кәсіпкерлік субъектілері Бағдарламаны пайдаланды, олар 4700 жаңа жұмыс орнын ашты [12]. Халықаралық «Sandard & Poor,s» рейтингтік агенттігі Қазақстанның егеменді рейтингісі бойынша болжамын «тұрақты» деңгейге дейін көтерді. Дағдарыс тағы да экономиканы әртараптандыру қажеттігін бекітті. [13,-323 бб.] Сондықтан да 2010 жылдан бастап республика дамуының үдемелі индустриалды-инновациялық дамуы бойынша екі 5 жылға бөлінген онжылдық жоспар жүзеге асырыла бастады.

Қорытынды. Ел тәуелсіздігін алған кезеңнен бастап Қазақстан инвестициялық ашық саясат ұстанды. 1991-2009 жылдар аралығында елге 90 млрд. доллар шетел инвестициясы тартылса, ішкі инвестиция 140 млрд. долларды құрады. Осындай қаржылар Қазақстанның нық тұруына ықпал етті және экономика дамуын 2000 жылмен салыстырғанда 2,5 есеге (12 маусым 2009 ж.) ұлғайтты [13,-250 б.]. Қазақстанның дағдарыстан кейінгі даму бағдарламасындағы қаржы ресурстарын жұмылдыруда республиканың ішкі мүмкіншіліктері ескерілді [14]. Мемлекет басшысы «Дағдарыстың кілті» және «Бесінші жол» мақалаларында заманауи жаһандық дағдарысты – жүйелі дағдарыс ретінде тұжырымдап, дүниежүзінің дағдарыстан кейінгі даму үдерістерін былайша береді [13,-292 б.]: бірінші - дүниежүзілік валюталық жүйенің трансформациясы; екінші-жаңа дүниежүзілік күштердің орналасуы; үшінші - энергияны үнемдеу экономикасына өту; төртінші - экономикадағы мемлекеттің рөлі мен мәнінің өсуі; бесінші – жалпы адам капиталы сапасына қойылатын талаптардың көтерілуі және т.б. Бүкіләлемдік банктің бағалауы бойынша Қазақстан әлемнің инвестициялар үшін барынша тартымды жиырмалығына және 2010 жылдың басында дағдарысқа қарсы саясат шараларын барынша табысты жүзеге асырушы елдердің қатарына кірді [15]. Оның үстіне, әлемдік экономиканың жандана бастауы, ішкі сұраныстың өсуі және экспорттық бағыттағы өнімдерге сыртқы баға конъюнктурасының тұрақтануы қазақстандық экономиканың өсуіне септігін тигізді. 2010 жыл бастан-аяқ тұтастай ел экономикасы жағдайының барынша жақсаруымен сипатталып, дағдарыстың бірқатар келеңсіз салдарын жою бағытындағы іс-қимылдармен сипатталды.

Заманауи кезең дағдарыстан кейінгі тұрақты өсу трендіне көшу және оны жетілдірумен ерекшеленеді. 2016 жылдың қорытындылары бойынша негізгі капиталға инвестициялар көлемі 5,1 пайызға, яғни 7,7 трлн теңгеге дейін артты [16]. Инвестициялардың айтарлықтай өсімі ауыл шаруашылығында, таукен өнеркәсібінде, саудада, жылжымайтын мүлікпен операцияларда байқалды. Жаһандық сын-қатерлер аясында, Қазақстан жаңғырудың үшінші сатысына және экономикалық дамудың инновациялық өзегі – бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға бағыт алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Ішкі және сыртқы саясаттың 2002 жылғы негізгі бағыттары» // Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
2. ҚР ҰМ. 136-қор, 1-тізім, 283-іс.
3. <http://www.akorda.kz> [25.12.2012].
4. ҚР ҰМ. 136-қор, 1-тізімдеме, 477-іс, 77-78пп.
5. Сағадиев К. Экономика – елдік тұғыры. //Егемен Қазақстан, 20 сәуір 2011 жыл.
6. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2008 год. – Астана: Деловой мир Астана, 2009. – 396 с.
7. Н.Ә. Назарбаев. «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» // Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2009 жылғы Жолдауы.
8. Назарбаев Н.А. Лекция в Казахском национальном университете имени аль-Фараби «Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее». г.Алматы, 13 октября 2009 года.
9. Назарбаев Н.Ә. Выступление на II Астанинском экономическом форуме «Экономическая безопасность Евразии в системе глобальных рисков». г. Астана, 11 марта 2009 года.
10. Назарбаев Н.Ә. Выступление на конференции Беооского азиатского форума. КНР, о.Хайнань, 18 апреля 2009 года.
11. Назарбаев Н.А. Выступление на XII пленарном заседании Совета иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан. г.Алматы, 4 декабря 2009 года.
12. Назарбаев Н.А. Выступление на открытии III сессии Парламента Республики Казахстан четвертого созыва. г.Астана, 1 сентября 2009 года.
13. Назарбаев Н.А. Выступление на торжественном собрании по случаю Дня независимости Республики Казахстан. г.Астана, 15 декабря 2009 года.// Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2009 год. – Астана: Деловой мир Астана, 2010.-378с.
14. Назарбаев Н.А. Выступление на XXI пленарном заседании Совета иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан. г. Костанай, 12 июня 2009 года.

15. <http://www.kisi.kz>[18.08.2013].

16. Мемлекет басшысының жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауына қатысты Мәлімдемесі. // <http://www.akorda.kz>. 30.01.2017.

ӘӨЖ 94-327:504} (575)

МРНТИ 04.51

У.М. Джолдыбаева¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай ат. ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ШЕКАРААРАЛЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы мен Орталық Азия өңіріндегі елдер өзара халықаралық қатынастарында бүкіләлемдік өзекті мәселеге айналып отырған орнықты даму, қауіпсіздік проблемаларын тығыз байланыста шешіп отыр. Қауіпті экологиялық құбылыстар әлемдік және ұлттық деңгейдегі ұдайы өсу құрылымына және әлеуметтік-экономикалық дамуға кері әсерін тигізіп отырғандықтан, экологиялық мәселелер жалпыадамзаттық мүдделер мен құндылықтар тұрғысынан қарауды талап етеді. Орталық Азиядағы шекарааралық экологиялық проблемалардың маңыздылары – атмосфералық ауаның және су көздерінің ластануы. Аймақтағы мемлекеттер шекарааралық өзен ағыстарын реттеу, су жіберу имараттары құрылысын жүргізу, су пайдалану мөлшерін белгілеу мәселелерін екіжақты, көпжақты келісімдер арқылы тиімді шеше алады.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, Орталық Азия, халықаралық қатынастар, қауіпсіздік, орнықты даму, стратегия, экология.

Аннотация

У.М. Джолдыбаева¹

¹кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая

В настоящее время Республика Казахстан и страны Центральной Азии в своих международных отношениях в тесной связи решают вопросы устойчивого развития и безопасности, являющиеся всемирной актуальной проблемой. Поскольку опасные экологические явления отрицательно влияют на структуру стабильного роста и на социально-экономическое развитие на мировом и национальном уровнях, экологические проблемы требуют рассмотрения с позиций общечеловеческих интересов и ценностей. Важнейшие трансграничные экологические проблемы Центральной Азии – это загрязнение атмосферного воздуха и водных источников. Страны региона могут эффективно решить вопросы регулирования трансграничных рек, строительства водных сооружений, определения объема водопользования посредством двусторонних и многосторонних соглашений.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Центральная Азия, международные проблемы стратегия, охрана окружающей среды, безопасность, трансграничные проблемы, устойчивое развитие, экология, регион.

Abstract

U.M. Joldybaeva¹

¹candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan, KazNPU named after Abay

THE ISSUE OF THE IMPORTANCE OF CROSS-BORDER ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS IN CENTRAL ASIA

At present, the Republic of Kazakhstan and the countries of Central Asia in their international relations in close connection solve the issues of sustainable development and security, which are a world-wide urgent problem. Dangerous environmental phenomena adversely affect the structure of stable growth and social and economic development at the global and national levels, so environmental problems require consideration from the standpoint of universal human interests and values. The most important transboundary environmental problems in Central Asia are pollution of atmospheric air and water sources. The countries of the region can effectively solve the issues of regulation of transboundary rivers, construction of water facilities, determination of the volume of water use through bilateral and multilateral agreements.

Key words: Republic of Kazakhstan, Central Asia, international problems, strategy, environmental protection, security, transboundary problems, sustainable development, ecology, region.

Бүгінде орнықты дамудың стратегиялық мақсаттарын белгілеудің теориялық негіздері экономикалық даму мен әлеуметтік міндеттерді есепке алуға негізделеді. Халықаралық қатынастардағы негізгі қағида – адамзаттың құқықтары мен бостандықтары мен мүдделерін қорғау болып табылады. Әлемнің орнықты

дамуына нұқсан келтіретін мәселелерді шешудің маңызы да жылдан-жылға артуда. Ол мәселелер шекарааралық және жаһандық ауқымды қамтып отырғандықтан, оларды шешуді жеке мемлекеттер өзара әрекеттестікте ғана жүзеге асыра алады және олар халықаралық қоғамдастықтың бірлесіп күш жұмсауын талап етеді. Әлемдік өркениет дамыған сайын адамзаттың қоршаған ортамен қарым-қатынасы қоғамдық бірлестіктер мен жеке тұлғалардың қатысуымен қабылданған заңнамалармен, мемлекетаралық, халықаралық құжаттармен реттеледі. Солардың ішінде басты құжат – «XXI ғасырдың орнықты дамуы жөніндегі күн тәртібін» [1] Біріккен Ұлттар Ұйымы құрамындағы елдер Рио-де-Жанейрода (Бразилия) 1992 жылы өткен жаһандық экологиялық форумда қабылдаған болатын.

Қазіргі кезеңде адамзатқа жаһандық экологиялық апат қаупі төнуде. Қауіпті экологиялық құбылыстар әлемдік және ұлттық деңгейдегі ұдайы өсу құрылымына және әлеуметтік-экономикалық дамуға кері әсерін тигізіп отырғандықтан, экологиялық мәселелер жалпыадамзаттық мүдделер мен құндылықтар тұрғысынан қарауды талап етеді. Орталық Азияның шөлді аймақтарынан халықтың үдере көшуі орын алып, зиянды өнімдерді пайдалану, су, топырақ ластануы, қауіпті атмосфералық құбылыстардың әсері халық денсаулығының нашарлауына, өмір ұзақтығының қысқаруына, халық саны өсімінің төмендеуіне әкеліп соғуда, бұл факторлар әлеуметтік-демографиялық және саяси-экономикалық тұрақсыздықтың алғашқы белгілері болып табылады. Алайда, адамзат қызметінің қоршаған ортаға шектен тыс әсер етуінен жер биосферасы мен эокөжүйелердің қолайлы қызмет ету мүмкіндіктері шектелуде. Табиғи апаттар қоршаған ортаға техногендік ықпал жасауымен ұштасып отырады. Бұл мәселе дүние жүзі ғалымдарының талқысына салынууда әрі оларды шешудің жолдары жан-жақты іздестірілуде. Экологиялық қауіпсіздікті ұтымды деңгейге жеткізуде ҚР Президенті 2003 жылғы 3 желтоқсанда мақұлдаған Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы негізгі құжат болып белгіленген. Бұл құжатта ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бөлігі ретінде экологиялық қауіпсіздік «тұрақты дамудың міндетті шарты... және табиғи жүйелерді сақтаудың және қоршаған ортаның тиісті сапасын қолдаудың негізі» [2, 5 б.] – деп белгіленген.

Қазіргі жаңа геоэкономикалық жағдайлар дамыған кезеңде орталық-азиялық мемлекеттер өзара тығыз әрекеттестік орнату арқылы ғана тәуелсіздігін сақтай алатыны күмән тудырмайды. Орталық Азия өңіріндегі мемлекеттер мүдделерінің түпкілікті мәні – халыққа төнуі ықтимал сыртқы қауіптердің алдын алу және мемлекеттілігін сақтау болып табылады. Өңірдегі елдердің бірігуі алғышарттарына: тарихи-мәдени, діни тамырларының ортақтығы, экологиялық жағдайы, сыртқы қауіптерге қарсы бірігіп әрекет ету факторлары жатады. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 2007 жылғы Қазақстан халқына Жолдауының стратегиялық дамуға қатысты бірқатар міндеттерінің ішінде: «Оныншы міндет – жаңа Қазақстанның Орталық Азия өңірі мен әлемдік қоғамдастықтағы жетістіктері мен мүмкіндіктерін ілгерілету. Бүгін біз басқа елдермен көкейкесті проблемалардың кең ауқымын шешуде ынтымақтасып отырмыз. Бұл... экологиялық апаттарға қарсы күрес те. Біз алдағы уақытта да өңірлік ынтымақтастық пен халықаралық қоғамдастықтың жауапты мүшесі ретіндегі өзіміздің рөліміз бен беделімізді нығайта беретін боламыз...» [3], – деген болатын. Орталық Азиядағы шекарааралық экологиялық проблемалардың маңыздылары – атмосфералық ауаның және су көздерінің ластануы. Атмосфералық ауа ластануының антропогендік көздеріне өнеркәсіптік кәсіпорындар, көлік, жылу энергетикасы, тұрғын үйлерді жылыту жүйелері, ауыл шаруашылығы т.б. жатады. Өндірістік кәсіпорындар қызметінің салдарынан қоршаған ортаға зиянды әсер тигізетіндерге: шикізаттар, әр түрлі материалдар, құрал-жабдықтар, отын, электр энергиясы, су, қалдықтар, өнімдер, атмосфераға тарайтын шығарындылар, энергетика шығарындысы, шу, инфрадыбыс, ультрадыбыс, электромагнитті өріс, жарық, ультракүлгін, лазерлі сәулелер, иондалған шығарынды т.б. жатады. Ауаны ластайтын заттардың химиялық құрамы отын-энергетика ресурстары түрлеріне, өндіріс шикізаттары мен өңдеу технологияларына байланысты.

Сондықтан өндіріс орталықтары мен қала аймақтарында ауа ластануының шекарааралық сипаты Орталық Азия өңірінің басымдыққа ие экологиялық проблемасына айналды. Ластағыш заттардың негізгі көздері химия, металлургия, құрылыс және гидроэнергетика кәсіпорындары болып отыр. 1999 жылы ластағыш заттардың өндіріс және көлік көздерінен шығатын мөлшері 7,5 млн. тонна құраған. Оның ең жоғары мөлшері Қазақстанда – 43,7%, Өзбекстанда – 28,7%, Түркменстанда – 22,9%, Қырғызстанда – 3%, Тәжікстанда – 1,6% болғаны анықталған [4]. Қазақстанға тараған шекарааралық ластағыш заттардың құрамы төмендегідей болды: күкірт – 54% (446087 т.), қышқылды азот – 81% (197810 т.), (қалпына келтірілген) азот – 49% (10857 т.). Қазақстанда таралатын күкірт қоспалары бойынша еліміздің өз ластағыштарынан кейінгі ең қомақты үлес Ресейге (28%), Өзбекстанға (10%), Украинаға (8%), Қырғызстанға (1%) келеді. Бұл орайда Орталық Азия елдері үшін ірі, тиімсіз өндірістер күрделі проблема екенін белгілі. Ластағыш заттардың көп мөлшерде шығатын өнеркәсіп көздері қоршаған орта мен тұрғындар денсаулы-

гына зор қауіп төндіруде. Аймақта қалдықтарды басқару саласында бірқатар проблемалар орын алуда. Олар: өнеркәсіптік улы қалдықтарды жоюға арнайы орындардың бөлінбеуі; қалдықтарды жоюдың нақты тіркеуге алынбауы; қалдықты қайта өңдеу кәсіпорындарының болмауы; қалдықтарды жою орындарының санитарлық талаптарға сай келмеуі; қалдығы аз технологиялардың сирек қолданылуы т.б.

Өңірдегі зауыттар мен ауылшаруашылық жүйелер өндіріс қоры мөлшері жоғары, тиімділігі төмен технологияларға негізделіп, ластану деңгейі артуда. Өнімділікті арттырып, ірі көлемді өнеркәсіпті дамытуға бағытталған саясат және секторлық әралуандылықты шектеу ірі өнеркәсіптің дамуын тежеуде. Тиісінше, өңірдегі елдерде тау-кен өндіретін, металл өңдейтін кәсіпорындардан бөлінген ақаба сулардағы ауыр металдар, азот пен цианидтер органикалық ластағыш заттардың улы деңгейдегі көлемі өсіп, қазірге дейін ядролық өнеркәсіпке, соның ішінде ядролық қалдықтарға байланысты проблемалардың түйіні толық шешілмей отыр. Атмосфераның ластануымен қатар су жүйелерінің ластануы да аймақ елдеріне үлкен қауіп төндіруде. Арал теңізінің экологиялық апаты – эокөздіктердің барынша тозып отырғандығының айғағы. Арал өңірі жағдайының нашарлауы өткен ғасырдың 60-жылдарында бастау алған. Кеңес Одағы тұсында Орта Азия елдері кәсіпорындардың өндірістік ақаба сулары мен мақта және күріш өсіруге арналған минералды тыңайтқыштардың қалдықтарын Сырдария мен Әмудария өзендеріне құятын. Олардың құрамындағы ауыр металл қалдықтары, әр түрлі пестицидтер тозаңмен араласып, зиянын тигізетіні аян. Нәтижесінде, Арал теңізі құрғап, екіге бөлінді: Үлкен Арал теңізі Өзбекстан аумағына, ал кейбір дүниежүзілік құжаттарда Солтүстік Арал деп аталатын Кіші Арал теңізі Қазақстан аумағына қарасты аймақтарда тұр.

Өткен ғасырдың 80-жылдары аяғында-ақ теңіздегі тіршілік толығымен жойылып, су сапасының төмендеуі, шөлейттену, топырақтың сортандануы мен тұздануы, әралуандылықтың азаюы және климатқа кері әсердің күшеюі факторлары пайда болды. **Теңіз оңтүстік тараптан келетін құрғақ желден қорғап, ылғалдықты реттеуші қызметін атқарып, аймақтардың табиғи-климаттық және экологиялық жағдайына оң әсерін тигізіп келген.** Деңгейі + 583 текше м., су айдынының көлемі 66 мың шаршы м., ал судың табиғи мөлшері 1064 мың м³ құраған [6] **теңіздің биологиялық өнімділігі деңгейі де жоғары болған.** Шаруашылықты ұтымсыз жүргізу салдарынан, Арал теңізі алабында аймақтық деңгейде басымдыққа ие бір-бірімен тығыз байланысты экологиялық проблемалар туындады. Суды көп талап ететін дақылдар мен өсімдіктерді қорғау құралдарын, минералдық тыңайтқыштарды пайдалана отырып суармалы егіншілікті кеңінен дамыту бұл өңірдің бүкіл экологиялық ортасында терең әрі қайтымсыз процесстердің прогрессивті түрде дамуына әкеліп соқты.

Теңіздегі флора мен фауна жойылып, балық, су шаруашылығы тоқырап, оны қайта жандандыру қолға алынғанымен, Арал өңірінде тұратын мыңдаған адамдардың әлеуметтік жағдайы төмендеп, көші-қон артты. Қазіргі кезде Арал теңізі жағалаудан 100 шаршы км шегініп, көлемі 2 млн. га артық «Аққұм» кеңістігі пайда болды. Жыл сайын 75 млн. тоннаға жуық тұз өзге аумақтарға таратылып, тұзды шандардың әсері ОА елдеріне жетіп, халық шаруашылығына нұқсан келтіруде. Топырақтың тұздануы Өзбекстанда 60%-ға, Қазақстанда 60-70%-ға артқан [7, с. 29]. Америка ғалымдары теңіз тұзы Солтүстік мұзды мұхитқа жеткені жөнінде мәлімет беруде. Мамандар бұл Сібірдің ну орманына, Үндістан, Пәкістанның т.б. елдердің табиғатына кері әсерін тигізетінін айтып дабыл қағуда. Арал теңізі мәселесіне қатысты бүкілдүниежүзілік деңгейде ғылыми болжамдар жасалып, қаралуда. Соңғы жылдары су тапшылығының, өзен суларының ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне мөлшерден тыс жұмсалуды себебінен Арал теңізіне құйылатын су көлемі бұрынғы 60 км³-ден 6-15 км³-ге, ал су мөлшері төмен болған жылдары 2-3 км³-ге дейін кемуде. Әмудария өзені суларын Орталық Азия мемлекеттерімен қатар Ауғанстан пайдаланады. Сондықтан аймақтағы елдердің бірқатар келісімдері негізінде өзеннің суын пайдаланудың нақты мөлшері белгіленген болатын. [6 с. 21-22]:

- барлығы – 61,5 км³, яғни 100 %;
- Өзбекстан – 29,6 км³, яғни 48,2 %;
- Тәжікстан – 9,5 км³, яғни 15,4 %;
- Қырғызстан – 0,4 км³, яғни 0,6 %;
- Түркменстан – 22,0 км³, яғни 35,8 %.

Бұл орайда, Түркменстан және Өзбекстан Республикасының 1996 жылы «Су шаруашылығы мәселелері бойынша ынтымақтастық құру туралы» екіжақты келісімге қол қоюы – мемлекеттердің Әмудария өзені суын пайдалануға тең қатысу құқығын иеленуінің дәлелі болып табылады [7, с. 84].

Бүгінгі таңда Орталық Азия аймағындағы су энергетикасы мәселелері мемлекеттердің сыртқы саясатында бір-біріне қысым жасайтын құралға айналууда. Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарының басты су арнасы болып табылатын Сырдария өзенінің негізгі ағыс көлемі Қырғыз Республикасы, Өзбекстан және Тәжікстан Республикалары аумағында орналасқан алабының жоғарғы жағында

қалыптасады. Өзен суы үш ірі су қоймаларында реттеліп отырады. Сырдария маңын мекендейтін халықтың негізгі қызмет саласы ауыл шаруашылығы болып табылады. Оңтүстік аймақтар ұзақ жылдар Тоқтағұл су қоймасы суымен қамтылып келді. Орталық Азия елдері тәуелсіздік алғанға дейін Сырдария өзенінде орналасқан барлық су шаруашылығы объектілері өзара тығыз байланысты су жүйесі ретінде қарастырылып, сол жүйенің реттеуші қызметін атқарған Тоқтағұл су қоймасы оның тұрақтылығын аса тиімді түрде сақтап отырған. Қазіргі кезде Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы су жетіспеушілігі жылына 1,2-3,5 м³ дейін жетеді. Орын алған морфодинамикалық өзгерістері өзен каналдары мен арналарының лайланып, Сырдария атырабы мен Арал өңірі экожүйесінің нашарлады.

Қазіргі кезде бүкіл Арал өңірі экологиялық апат аймағына айналып, өзендердегі судың көктемгі тасуы толығымен жойылған, өсімдіктер аумағы күрт қысқарып, топырақтың ылғалдылығы артып, тозу процесстері жалғасуда, құрғақшылық артып, құмды шөлейтті аумақ ұлғаюда, сол себепті климат та теңіз климатынан континенталды сипатқа ауысуда. Суармалы жерлердегі ауаның ылғалдылығы 15-18%-ға төмендеп, Арал өңірінің оңтүстік бөлігіндегі жайылымдық жерлердің 20-25%-ы жарамсыз болды. Сонымен, экожүйенің тозуынан тұзды дауылдар, ылғалдылық жетіспеушілігі, фауна мен флора әралуандылығының жойылуы, ауыз су сапасының төмендігі т.б. кері салдарлар тұрғындардың денсаулығының нашарлап, ауру түрлерінің көбейіп, егістік өнімділігінің азаюына, кедейшілік деңгейінің артып, жұмыссыздық артуы салдарынан көші-қонның жиілеуіне әкеліп соғуда.

Бүгінде Ресей Федерациясы, Әзірбайжан және Иран Ислам Республикасымен қатар Орталық Азия мемлекеттерінің екеуіне – Қазақстан мен Түркменстанға қарасты Каспий теңізі дүние жүзіндегі ең ірі ішкі су қоймасы және биологиялық әралуандылығы жағынан ерекше экожүйе болып табылады. Бұл су қоймасы 1974 жылы Рамсар конвенциясы бойынша халықаралық маңызы бар сулы-батпақты жерлер тізіміне енгізіліп, 1976 жылы осы шешімді Табиғатты және табиғи қорды сақтау жөніндегі халықаралық кеңес (ТСХК) бекітті. Каспий теңізі алабының географиялық оқшаулығы салдарынан осы бірегей су қоймасы өзгелерінен көп есе әлсіз болып табылады: мұндағы биологиялық түрлердің 400-ге жуығы осы су қоймасына ғана тән. Ал оның қазіргі жағдайы теңіз маңындағы елдер мен дүниежүзілік қоғамдастықтың аландаушылығын туғызуда. Теңіз шельфі мен жағалауында көмірсутек шикізатының ірі кен орындары бар. Газ бен мұнай қорын белсенді түрде игеріп жатқан түрлі трансұлттық компаниялардың қызметі нәтижесінде суға өнеркәсіп өндірісі қалдықтарының шығарылуы, шаруашылық-тұрмыстық ақаба сулардың төгілуі, мұнай ұңғымаларын қазу және пайдалану кезінде шығарындылардың шығарылуы, мұнайдың теңіз ішіндегі құбырлардан және тікелей теңізге төгілуі Каспий теңізінің қоршаған ортасы ластануы-на, биологиялық әралуандылығының жойылуына, жағалау аумағының шөлейттенуіне, су деңгейінің көтерілуіне, сонымен, теңіздің экологиялық жағдайына аса зор қауіп төндіруде. Сонымен қатар төгілген мұнайдың теңіз түбінде қалған қалдықтарын жинап, жою, аймақта орналасқан уақытша ыдыстардағы мұнайды жою да аса күрделі мәселеге айналып отыр. *Басты мәселе – қазіргі техника үлгілерін қазіргі заман талабына сәйкестендіру және арнайы техникалық және ұйымдастыру шараларын қолдану жолымен олардың экологиялық қауіпін төмендету.* Оған радиоактивті қалдықтарды жою және сенімді көму, теңіз акваториясы мен жағалау аумағын мұнай өнімдерімен ластанудан тазалау мәселелері де жатады.

Каспий алабындағы мемлекеттердің осы теңізге экономикалық мүдде танытуы нәтижесінде оның бірегей экологиялық жүйесіне елеулі қауіп төніп отырғандықтан, қазіргі кезеңде халықаралық конвенциялар мен келісімдер негізінде аймақтағы басымды экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған іс-шаралар атқарылуда. Соңғы жылдары ТАСИС, БҰҰ өкілдіктері, Жаһандық экологиялық қор (ЖЭҚ), Дүниежүзілік банк сияқты халықаралық ұйымдар қолдауымен БҰҰ аясында Каспийдің экологиялық жағдайын тұрақтандыруға бағытталған бағдарлама (КЭБ) жүзеге асырылуда. Оның мақсаты – Каспий теңізінің табиғи ортасын басқару және аймақтың орнықты дамуын қамтамасыз ету. Бағдарлама шеңберінде Каспий өңіріндегі республикаларда бұл мәселені әр қырынан зерттейтін он аймақтық экологиялық орталық құрылды. Каспий аймағы мемлекеттерінің 2002 жылы өткізілген Ашхабад саммитінде ОА мемлекет басшылары теңіздің мәртебесі, әр мемлекетке қарасты аумақтар, мұнай өндіру аумақтарының шекаралары, кеме қатынасы, балық аулау принциптері және ең бастысы – теңіздің экологиялық жағдайын сауықтыру жөніндегі ынтымақтастық құру мәселелерін қарастырды. Соңғы жылдары қалыптасқан күрделі геосаяси жағдайға байланысты бұл мәселелер зор маңызға ие болуда.

Табиғи сулардың жылу-энергетика өндірістерінен шығатын ақаба сумен ластануы нәтижесінде су объектілеріндегі температура режимі өзгеріп, санитарлық талаптарға сәйкессіздік орын алады. Өзен, көл, теңіз және мұхиттардың ластану деңгейінің көтеріліп, ауылшаруашылық ағын сулар да Орталық Азия өңіріндегі су ластануының негізгі көзіне айналууда. Кәріз суларда пестицидтер, азот және фосфатты құрамдас бөліктердің мөлшері өте жоғары, бұл жағдай экологиялық әлсіз аймақтарға және тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз ету жүйесіне елеулі қауіп төндіруде. Суармалы жерлерден кәріз жинақтау орындарына келіп түсетін кәріз су құрамында егіндіктерде қолданылған азоттың 25%-ы, фосфаттардың

5%-ы және пестицидтердің 4%-ы сақталғаны анықталды. Олардың ағын судағы мөлшері заңда белгіленген мөлшерден 5-10 есе артық болып отыр. Қазіргі кезде кейбір елдерде тұщы судың тапшылығы өзекті мәселеге айналып отыр. Су қорының қалыптасу орындарындағы, яғни таулардағы, сонымен қатар суды белсенді түрде пайдалану аймақтарындағы жер үсті және жер асты суларының өзара байланысына жеткілікті назар аударылмаған. Бұл мәселелер судың мемлекеттер арасында бөлінуі мен судағы ластағыш заттардың шекарааралық ауысуына байланысты болып отыр [8, с. 18].

Бір де бір қоғам су қорын жеткілікті түрде пайдаланбай, орнықты дамуға қол жеткізе алмайды. Өнімділікті арттырып, ірі көлемді өнеркәсіпті дамытуға бағытталған саясат, сондай-ақ секторлық әртүрлілікті шектеу кіші және орта өнеркәсіптің дамуын тежеуде. Аймақтағы мемлекеттер шекарааралық өзен ағыстарын реттеу, су жіберу имараттары құрылысын жүргізу, су пайдалану мөлшерін белгілеу мәселелерін екіжақты, көпжақты келісімдер арқылы иімді шеше алады. Сондықтан Жер тұрғындардың 80%-ы әлі күнге дейін таза ауыз суға қолы жетпей отырған жағдайда өміршең шешімдерді қабылдау үшін, Орталық Азия елдері тығыз байланыс жағдайында жұмыс істеуі тиіс.

Қазіргі кезде ҚР мен ОА мемлекеттері халықаралық катынастарда өзара тығыз байланыста шешіуге талпынып отырған орнықты даму, қауіпсіздік проблемаларының бүкіләлемдік ең өзекті мәселеге айналғаны белгілі. Қоғамдық құндылық ретінде әлеуметтік-экономикалық, экологиялық қауіпсіздік мәселелері ерекше басымдыққа ие, «экологиялық қауіпсіздік кепілдіктері әскери, мемлекеттік және жеке қауіпсіздік кепілдіктерімен, адамның құқықтары мен бостандықтары кепілдіктерімен қатар тұруы тиіс» [9]. БҰҰ сарапшылары экологиялық ортаны ластаған кәсіпорындарға жазалау санкцияларын қолдануды енгізу қажет, себебі қоршаған табиғи ортаны ластаушылар аймақтық қана емес, бүкіл әлемдік деңгейде табиғатқа зиян келтіреді деген қорытынды жасады. Экологиялық қорды пайдалану құқығын иелену салығын төлеу, экологиялық тұрғыдан саналы өндірушілерге несие беру, кәсіпорындардың экономикалық жоспарларына қоршаған ортаны қалпына келтіруге жұмсалатын шығындарды енгізу, табиғи қор нарығын қалыптастыру т.б. экономикалық тетіктерді қолданысқа енгізді.

Соңғы онжылдықта адамзатты қоршаған ортаның жағдайына және табиғи факторларға байланысты қауіп-қатерлер маңызы күштеу факторлары маңызынан кем түспей отыр және аймақтағы экологиялық тепе-теңдіктің сақталмауы әлемдегі күштердің орналасуымен қарулы қақтығыстар мен қауіп-қатерлер тізімін толықтыруда. Қазақстан Республикасы дүниежүзілік қоғамдастық қатарында тең құқылы, құзырлы мемлекеттер санатына еніп, орнықты дамуға қатысты маңызды халықаралық құжаттарды ратификациялап, саяси стратегиясын әлемдік деңгейде жүзеге асырып даму қауіпсіздігіне қол жеткізуде. Орталық Азия мемлекеттерінің Қазақстан бастамасымен осы бағытта бірлесе атқарып отырған іс-шаралары қомақты. Аймақтың тиімді геосаяси жағдайы экономикалық және ғылыми әлеуеті өңірдің қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығына қолайлы жағдайлар туғызып, оның мақсатты түрде аймақаралық көшбасшылар қатарына шығуына мол мүмкіндіктерге қол жеткізуде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Повестка дня на XXI век, принятая Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июля 1992 года // <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda21/>*
- 2 *Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы. – Астана, 2003. – 30 б.*
- 3 *Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Елбасының Қазақстан халқына жолдауы // Алматы ақшамы. – 2007. – 3 наурыз.*
- 4 *Итоговый документ региональной встречи министров Европы. (ЕЭК, ООН, Женева, январь 2001); Итоговый документ региональной встречи министров Азии. (АТМЭЭК, ООН, Пном Пеня, январь 2001) // un.kz*
- 5 *Алиев М.К. Экологические проблемы в Центральной Азии // Экспресс-К. – 2000. – 3 мая.*
- 6 *Центральная Азия на пути к устойчивому развитию. Доклад РЭЦЦА. – Алматы, 2002. – С. 16.*
- 7 *Ниязов С. Внешняя политика нейтрального Туркменистана. – Ашгабад, 2003. – 176 с.*
- 8 *Әбеуова Ш. Ауыл шаруашылығының қоршаған ортаны қорғауға тигізетін әсері // Ізденіс. Жаратылыстану және техникалық ғылымдар сериясы. – 2004. – № 2. – 154-156 бб.*
- 9 *Самат М. Еуроодақ үштігі – Орталық Азия: ықпалдастық жолындағы қарымды қадамдар // Егемен Қазақстан. – 2007. – 6 сәуір.*

УДК 316.35:39
МРНТИ 05.01

А.Б. Калыш¹

¹профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии,
КазНУ имени аль-Фараби, д.и.н.

НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ В ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕМЬЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье анализируется значение такой важнейшей социальной функции современной казахстанской семьи, как хозяйственная в различных регионах республики. Она направлена прежде всего на поддержание физического здоровья членов общества и получение хозяйственных и материальных-бытовых услуг одними членами семьи от других, в первую очередь, несовершеннолетними и нетрудоспособными ее членами. При этом мы обратили основное внимание, прежде всего на следующие ее определяющие стороны, направленные как на ведение и распределение домашнего хозяйства, особенно в сельской местности, удовлетворение бытовых потребностей семьи в пище, комфорте и пр., так и совместное ведение супругами домашнего хозяйства (приусадебный участок и подсобное хозяйство) для удовлетворения упомянутых потребностей, включая материальные. Для репрезентативности привлечены полевые этнологические и этносоциологические материалы автора, которые позволили выявить общее и особенное в данной проблеме, включая инновации и традиции.

Ключевые слова: семья, хозяйственная деятельность, домашние обязанности, традиции и инновации.

Аңдатпа

А.Б. Қалыш¹

¹аль-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология
кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖӘНЕ ЖАҒАШЫЛДЫҚ

Мақалада Қазақстанның түрлі аймағындағы қазіргі қазақстандық отбасылардың маңызды әлеуметтік қызметі – шаруашылығы талданады. Ол қоғам мүшелерінің физикалық денсаулығын сақтау мақсатында және отбасының бір мүшесінің (кәмелетке толмаған және еңбекке жарамсыз) басқасынан шаруашылық және материалдық-тұрмыстық көмек алуына бағытталған.

Сонымен қатар, біз мына жағдайларға көңіл бөліп отырмыз: үй шаруашылығын жүргізу мен міндеттерін бөлу, әсіресе ауылдық жерде, тұрмыстық қажеттіліктермен тамақ, жайлы үй т.б. қанағаттану, аталған қажеттіліктер мен материалдық қажеттілікті өтеу үшін үй шаруашылығын жұбайлардың бірігіп атқаруы.

Мәселенің дәстүрлі және инновациялық, жалпы және жеке ерекшеліктерін ашу мақсатында автордың ел арасынан жинаған этнологиялық және этносоциологиялық материалдары қолданылды.

Кілт сөздер: отбасы, шаруашылық қызмет, үйдегі міндеттер, дәстүр, инновация.

Abstract

A.B. Kalysh¹

¹doctor of historical sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and museology,
al-Farabi Kazakh national University

NEW AND TRADITIONAL IN ECONOMIC ACTIVITY OF RURAL FAMILIES OF KAZAKHSTAN

In the report value of such major social function of a modern Kazakhstan family as economic in various regions of the Republic is analyzed. It is directed first of all to maintenance of physical health of members of society and receiving economic and material-household services by one family members from others, first of all, by minors and its disabled members. At the same time we have paid the main attention, first of all to the following its defining parties directed as to maintaining and distribution of a household, especially in rural areas, satisfaction of household needs of a family for food, comfort and so forth, and to joint maintaining a household by spouses (personal plot and subsidiary farm) for satisfaction of the mentioned requirements, including material. Field ethnological and ethnosociological materials of the author which have allowed to reveal the general and special in this problem are attracted to a representativeness, include innovations and traditions.

Key words: family, economic activity, household chores, traditions and innovations.

В последние несколько десятилетий в современной сельской и городской казахской семье изменилось не только положение главы семьи, но и всех остальных ее членов. Указанные изменения во внутри-семейных взаимоотношениях отразились и в распределении домашних обязанностей. В семьях, где женщины вовлечены в сферу общественного производства, мужчины и другие члены семьи стараются разгрузить ее от домашних дел.

Как свидетельствуют материалы наших этносоциологических исследований, совместный семейный труд превращается в важный фактор стабилизации семьи, что способствует активизации еще неиспользованного социального потенциала, к повышению детности, соответственно – к росту расширенной семьи. Коллективный семейный труд возрождает ослабевшую прежде роль женщины, как хранительницы семейного очага. Материалы нашего этносоциологического исследования в Павлодарской области показали, что на вопрос: «Если семья материально обеспечена и совершенно не нуждается в заработке жены, то следует ли ей работать или достаточно заниматься только домашним хозяйством и детьми?» от 60,0 до 95,0% респонденты из числа казахов, русских, украинцев и немцев указали на важность сочетания семейных и производственных ролей женщин.

Известно, что в среднем за одну неделю на работу по ведению домашнего хозяйства в рабочие дни у женщин в среднем приходится по 3-4 часа, а у мужчин – не более 1 часа [1, с. 28]. Об этом же свидетельствуют данные наших этносоциологических исследований в различных регионах республики. Например, в Южно-Казахстанской области от 44,0 до 53,2% респондентов вне зависимости от их этнической принадлежности указали, что домашние работы распределены равномерно и что в этом процессе достаточно весомым является и участие мужчин (от 25,1 до 32,9%).

Еще большие показатели активного участия мужчин в этом вопросе получены нами по результатам исследования сельского населения полиэтнических селений Костанайской области. Они достаточно высоки в ответах респондентов Аулиекольского района – от 52,4% у русских и до 61,8% у казахов. В Наурзумском районе на помощь мужа жене указали от 37,5 до 44,1% респондентов. Такие весомые показатели получены за счет ответов представителей молодого и среднего поколений, а также лиц со средним специальным и высшим образованием. У последних, как правило, супруги в большинстве случаев работают в учреждениях образования, здравоохранения, культуры и быта. Поэтому их мужья и другие члены семьи с пониманием относятся к их загруженности на работе и стараются помочь им в домашних делах.

Такие же тенденции свойственны ответам респондентов с соседней североказахстанской области – Павлодарской. Здесь во всех четырех районах, как в моноэтническом Баянаульском, так и в полиэтнических Аксуском, Иртышском и Щербактинском, респонденты поставили приоритетным в своих ответах равномерное участие всех членов семьи в распределении домашних обязанностей. Среди казахов на него ориентированы от 86,4 до 90,6%, чуть ниже показатели русских респондентов.

Во многих семьях, независимо от этнической принадлежности, постепенно преодолевается прежняя грань между чисто «мужскими» и «женскими» работами. Так, мужчин можно увидеть за покупками продуктов в магазине, за заготовкой топлива, доставкой воды, за ремонтом квартиры или дома, сопровождая своих детей в ясли, детсад или помогающих детям школьного возраста в подготовке домашних уроков. Очень часто в сельской местности в силу сезонной нагрузки многие механизаторы, шоферы и другие категории рабочих, занятых на вспашке, уборке урожая и других сельскохозяйственных работах, могут оказать посильную помощь лишь поздней осенью или в зимнее время. Если женщины не заняты на производстве в силу объективных (нет необходимой работы) и субъективных обстоятельств, то соответственно возрастают для нее и домашние нагрузки.

Данные по Южно-Казахстанской области свидетельствуют о наличии следующих тенденций. Во-первых, мы видим, что роль мужчины минимальна в уборке помещений дома или квартиры – на нее ориентированы соответственно 3,2–5,7% казахов и 2,2–3,3% узбеков. Таким же ограниченным является их участие в приготовлении пищи, соответственно 4,7–6,1% и 3,4–6,8%. Они же свойственны казахам-репатриантам из стран ближнего и дальнего зарубежья, которые при возвращении на историческую Родину предпочитают селиться в Южном Казахстане [2, с. 212-215].

В силу традиционного разделения труда, вызванного во многом необходимостью приложения именно мужских усилий, их участие становится почти незаменимым при ремонте дома, квартиры, жилых помещений и хозяйственных пристроек. Свидетельством этого является то, что указанную сферу приложения мужского труда указали от 66,2 до 73,4% респондентов из числа казахов, узбеков и русских. Идентичный показатель характерен в ответах опрашиваемых и в отношении их активного участия в работах в личном подсобном хозяйстве. Их роль возрастает при заготовке или покупке топлива, при подъеме и доставке крупных предметов быта, техники, продуктов питания, требующих затраты определенных физических

усилий. Мужской труд востребован при заготовке фуража для крупного рогатого или мелкого скота, при ежедневном уходе за ними, а также при их забое впрок или срочной надобности семье или при приглашении домой большого количества гостей при различных семейных торжествах и т.д.

Закономерность указанных тенденций подкрепляется и по материалам Меркенского района Жамбылской области.

Домашние обязанности распределены особенно равномерно в русских семьях, менее в других. Социальным, традиционным факторам больше подвержены казахские, уйгурские семьи. Например, в Асинском сельском округе Енбекшиказахского района Алматинской области 16,7% опрошенных неквалифицированных рабочих уйгурской национальности указали, что домашнюю работу выполняет только жена и соответственно 17,6% казахов из Кызылбулакского сельского округа Коксуского района.

Рассмотренные нами виды активного участия мужчин-казахов в различных сферах домашних работ возникли не сразу, постепенно, в течение многих десятилетий. На это оказало влияние не только вовлечение женщин в общественное производство, их высокий культурно-образовательный уровень, соответственно рост их социального статуса, но и изменение положения в семье других их членов, включая детей и молодежь. В этом мы видим также влияние инноваций, воздействие не только нового уклада жизни, но и проживающих совместно с казахами представителей европейских этносов, в первую очередь русско-украинского. Они нашли в первую очередь понимание и распространение среди молодежи и среднего поколения, среди лиц со средним специальным и высшим образованием. Сюда же следует отнести и такой немаловажный фактор, как личностное восприятие мужчинами своего долга по отношению к семье, супруге, родителям и детям. Оно также во многом определяется воздействием окружающей среды, воспитания в семье. Такие новые веяния можно обнаружить больше в полиэтнической среде, чем в моноэтнической, где все еще сильно традиционное влияние старшего поколения, близких и родственников. Аналогичные тенденции характерны и для стран ближнего и дальнего зарубежья [3-7].

Не менее важным, требующим ежедневного посильного участия, обеспечивающего всю полноценную жизнедеятельность семьи, представляется и труд женщин. К ним в первую очередь следует отнести традиционную и повседневную для них сферу деятельности: уход и воспитание детей, поддержание чистоты в доме и во дворе, топка печи в осенне-зимний период, включая приготовление пищи. Естественно, им в этом всемерную помощь оказывают все члены семьи, располагающие для этого временем и возможностью (дети, супруг, свекровь или свекор). Помогаящие матери младшие по возрасту члены семьи, особенно дочери, постигают специфику разделения домашних обязанностей, дифференциацию мужского и женского труда, которые пригодятся им в будущем. В таком непрерывном процессе трудового воспитания участвуют не только родители, но и бабушки и дедушки.

Здесь нужно подходить дифференцированно, так как такая их деятельность многократно возрастает у тех представительниц прекрасного пола, которые являются домохозяйками или временно не работают, пока дети маленькие. И, наоборот, менее загружены дома те, которые заняты в общественном производстве или трудятся в других сферах государственного, акционерного, частного учреждений, в сферах обслуживания или торговли. И здесь в результате преобладания ручного труда, недостаточности необходимой инфраструктуры в сфере обслуживания сельского населения, женщины затрачивают много времени на приготовление пищи, уборку дома, стирку белья и пр.

Вместе с тем, в рассматриваемом нами вопросе имеются и нерешенные проблемы, связанные с тем, что часть мужчин вне зависимости от этнической принадлежности стараются переложить основные функции трудовых и домашних обязанностей на женщин, считая справедливым такое положение дела, раз они являются основными кормильцами семьи. Им нет дела до того, что «неоплачиваемая» домашняя работа женщин многократно превышает их «оплачиваемую» работу, так как обеспечение ежедневной системы жизнедеятельности семьи требуют от нее приложения огромных физических и эмоциональных сил без каких-то социальных гарантий. Такая «перегруженность» встречается больше в сельской среде, нежели в городской, так как в первой женщинам гораздо сложнее себя реализовать в сфере производства в силу того, что за редким исключением (профессии работников народного образования или здравоохранения), сложно найти работу. И им не остается ничего другого, как и прежде, брать все тяготы домашнего труда на себя, которая не только супругами, но и общественностью не считается профессией.

Для сравнения отметим, что согласно оценке Организации экономического сотрудничества и развития, женщины тратят на воспитание детей и подростков в два раза больше времени, чем мужчины: в среднем в день 1 час 40 минут по сравнению с 42 минутами у мужчин. На приготовление пищи – 8,3 часа в неделю, на стирку и глажку белья – 3,6 часа. По данным государственного статистического управления Федеративной Республики Германии, их женщины уделяют на домашние дела в два раза больше времени, чем мужчины. В осуществленной в 2010 году исследовательским центром портала “SuperJob.ru” опросе среди экономически неактивного населения Российской Федерации численность женщин и мужчин составляла соответственно 54–46%, в то время как на занятие домашним хозяйством указали

96% неработающих женщин и только 3,4% неработающих мужчин[8, с.113]. Можно констатировать, что российские примеры в этой области равноценны казахстанским и нам предстоит сделать очень многое, чтобы преодолеть такие несправедливые гендерные отличия.

Список использованной литература:

1. Жилищные условия населения Республики Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Стат. справочник. – Алматы: Казстатинформ, 2001. – 226 с.
2. Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Репатрианты Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 364 с.
3. Бек У. Обще створиска. На пути к другому модерну /Пер. снем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М.:Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
4. Брайнс Дж.Экономическая зависимость, гендеризаделение домашнего труда //Гендеризэкономика:мировой опыт и эксперти за российской практики. Отв.ред. и состав.Е.Б. Мезенцева. – М.:ИСЭПНРАН-МЦГИ-Русскаяпанорама, 2002. – С. 328-351.
5. Римашиевская Н., Ванной Д., Малышева М. и др. Разделение труда всемьеи принятие Решений // Окно в русскую частную жизнь. Супружеские пары 1996 году. – М.: Academia, 1999. – С. 113-153.
6. Женищина, мужчина, семья в России: последняя треть XX века. Проект «Таганрог» / Подред.Н.М. Римашиевской. – М.: ИСЭПНРАН-МЦГИ, 2001. – 314 с.
7. Егорова Н.Ю., Сизова И.Л. Распределение трудовых и домашних обязанностей в современной семье // Личность. Культура. Общество. – 2014. – Том XVI. – Вып. 1. – №№ 81-82. – С. 204-212.
8. Костерина И. Кто в доме хозяин? О неоплачиваемой домашней работе в гендерной перспективе // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 2 (76). – С. 107-118.

УДК 327: 338.45 (574)
МРНТИ 05.01.09

Mukan Saken¹

¹PhD in International Relations. Associate Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

THE INFLUENCE OF “OIL FACTOR” IN DECISION-MAKING PROCESS IN OIL-PRODUCING COUNTRIES DURING THE COLD WAR

Abstract

Development of capitalist oil economy during the period between two World Wars and to the second half of the 40s was followed by inter-imperialistic fight for control over oil sources in colonies and dependent countries, on the one hand, and consolidation of efforts of the world’s largest oil monopolies, on another hand. At a boundary of 20-30s, seven oil monopolies have united in international oil cartel having secret character. It included five American companies («The Standard Oil Company of New Jersey», «The Standard Oil Company of California», «Mobil Oil», «Gulf Oil Corporation», and «Texas Oil Company»), and English one («British Petroleum Company») and one Anglo-Dutch («Royal Dutch-Shell»). «Big Seven» was also closely connected with French one «Compagnie Francaise des Petroles» - direct participant of a number of joint agreements.

Key words: Cold War. Imperialism. Capitalism. Socialism. Middle East. Oil companies. History.

*Аңдатпа
С.Мукан¹*

¹философия ғылымдарының докторы

ҚЫРҒИ ҚАБАҚ СОҒЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ МҰНАЙ ӨНДІРУШІ ЕЛДЕРІНІҢ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ҮДЕРІСІНДЕГІ «МҰНАЙ ФАКТОРЫ»

XX ғасырдың 40-шы жылдардың екінші жартысында әлемдік экономиканың дамуына қарай екі дүниежүзілік соғыстармен және капиталистік және социалистік жүйе арасындағы кезеңде мұнайды бақылау жасау үшін күресте отар және тәуелді елдерде мұнай көздеріне соғыс болып жатса, екінші жағынан әлемдегі ең ірі мұнай монополиялары күш-жігерді шоғырландыру мәселесіне көңіл аударды. Халықаралық мұнай монополиялары 20-30-шы жылдарына қарай құпия сипат ала бастады. Сөйтіп, мұнай картелі біріктірілді. Ол бес американдық компаниялардың («The Standard Oil Company of New Jersey», «The Standard Oil Company of California», «Mobil Oil», «Gulf Oil Corporation» және «Texas Oil Company») және ағылшындық («British Petroleum») және бір ағылшын-голландтық («Royal Dutch Shell»). Сондай-ақ француздық «Compagnie Francaise des Petroles» - бірлескен келісімдер арқылы «үлкен жеті» болып қалыптасты.

Кілттеме сөздер: Қырғиқабақ соғысы. Империализм. Капитализм. Социализм. Таяу Шығыс. Мұнай компаниялары. Тарих.

Аннотация

С.Мукан¹

¹доктор философии

ВЛИЯНИЕ «НЕФТЯНОГО ФАКТОРА» В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЯ В НЕФТЕДОБЫВАЮЩИХ СТРАНАХ В ПЕРИОД ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Развитие капиталистической нефтяной экономики в период между двумя мировыми войнами и ко второй половине 40-х годов XXвека сопровождалось межимпериалистической борьбой за контроль над нефтяными источниками в колониальных и зависимых странах, с одной стороны, и консолидации усилий крупнейших нефтяных монополий в мире, с другой. К 20-30-м годам семь нефтяных монополий объединялись в международный нефтяной картель, имеющий секретный характер. Оновключало пять американских компаний («The Standard Oil Company of New Jersey», «The Standard Oil Company of California», «Mobil Oil», «Gulf Oil Corporation», и «Texas Oil Company»), ианглийскую («British Petroleum») иодинангло-голландский («Royal Dutch Shell»). «Большие семь» компании были также тесно связаны с французским «Compagnie Francaisedes Petroles» - прямой участник многих совместных соглашений.

Ключевые слова: Холодная война. Империализм. Капитализм. Социализм. Ближний Восток. Нефтяные компании. История.

In 1928, American oil monopolies have achieved the conclusion of agreements between shareholders of «IPC» on so-called «red line». On the basis of this agreement, all new oil concessions that could further be received in the territory of former Ottoman Empire by the Iraq Petroleum Company or branches had to be also presented in other companies – participants of international IPC group in the same proportion that the stocks «IPC» are divided.

In certain cases, for example, when receiving concessions in peninsula – Qatar, Oman and Muscat conditions of this agreement were met, in others – monopolies continued competitive fight between English and American ones. However, in all cases their main aspiration were to receive concessions, as it is possible for bigger area to achieve full monopoly in a stealing of subsoil of the Middle Eastern region by and large [1].

Indicative example of fierce competitive fight on oil monopolies is penetration of foreign capital to Bahrain and Saudi Arabia. Originally, concession on Bahrain belonged to the British company, which did not attempt to begin to extract oil. When concession has been transferred into American Eastern Gulf Corporation connected with «IPC», it has turned out that under the terms of agreement on «red line» this American company has to accept the capital and other participants of the agreement. In order to avoid this, in 1933 the right for concession has been transferred to the «Standard Oil Company of California», which is not connected by the agreement that has founded «Bahrain Petroleum Company» [2].

Then, the American monopolies have begun to try to obtain wealth of Saudi Arabia. In February, 1933 representatives of American “Standard Oil of California” along with «Iraq Petroleum Company» have begun negotiations with the king Ibn Saud on providing concession to them on investigation of oil in province of Al-Hasa. Being afraid of penetration of England into Saudi Arabia, the king has preferred Americans. In July 1933, he ratified the agreement under that the American company has received the concession covering all eastern part of the state.

After receiving concession by the initiative of the U.S. Government, there have begun the negotiations with the Saudi Ambassador in London. These negotiations have come to the end with the conclusion of interim agreement between the Kingdom of Saudi Arabia and the USA. This agreement was about political and consular representation, judicial protection, trade and navigation. It has strengthened position of new American company «California-Arabian Standard Oil Company» created for investigation oil in Saudi Arabia. According to terms of the contract, the government of Saudi Arabia has received initial payment of 50 thousand gold British pounds. However, the share of receipts from oil up to the end of World War II was rather insignificant [3].

During the World War II, Saudi Arabia declared the neutrality and firmly adhered to it, despite the pressure from England and powers of «axis» (Germany, Italy, Japan) wishing to use the territory of this country and its economic resources, first of all oil in their strategic interests. During this period there was started the next round of fight between England and the USA for prevailing the influence on Saudi Arabia.

In the early 40s, England, having obtained a big loan from the USA had given to the King Ibn Saud significant economic assistance with goods and gold. Supply of the country with food was also completely in the hands of British. In 1942 in Saudi Arabia, there have appeared British economic and financial advisers.

Fast strengthening of economic influence by England has caused serious concern of American oil company "California-Arabian" on profits. It has demanded from the U.S. Government to take effective measures for preservation of American control over oil stocks of the country. In addition, in February 1943 the USA has distributed to Saudi Arabia the law on "lend-lease" under which it has received 99 million US dollars for wartime though it continued to remain the neutral country. By the end of the year, there has been reached agreement on construction in Dhahran (region of oil fields) big American military and air base. As a result, influence of England in Saudi Arabia has been gradually liquidated [4].

Strengthening of positions by the USA in Saudi Arabia has caused immediate increasing of activity by American «California-Arabian Standard Oil Company». In 1943, it was renamed into «Arabian-American Oil Company» (Aramco). At the end of 1943, there has been reached an agreement with the Saudi government upon construction of the largest oil pipeline from the area of crafts in Persian Gulf to the Mediterranean Sea. This oil pipeline has been urged to increase competitiveness of the Arab oil in European market. At the end of World War II, Aramco has started construction of large oil refinery in RasTanura. This oil refinery in October 1945 has given its first result.

Distinctive feature of the vast majority of foreign oil concessions in the Middle East, especially those from them, which have been received before World War II or in the first post-war years, is the huge size of the areas covered by them. Therefore, in Iraq «Iraq Petroleum Company» and its subsidiaries «Mosul Petroleum Company» and «Basra Petroleum Company» controlled almost all territory of the country by 1941. In Bahrain «Bahrain Petroleum Company» has received all archipelago and its territorial waters in concession. «Qatar Petroleum Company» has received all Qatar and territorial waters. «Kuwait Oil Company» had extended its influence on all over Kuwait. In Saudi Arabia, «Aramco» had received concession of 880 thousand square km in size, including a continental shelf.

Other feature of foreign oil concessions are also very long terms of their action. In Iraq and Qatar, concessions have been provided for a period of 75 years, in Bahrain for 91 years, in Kuwait for 92 years and in Saudi Arabia for 66 years.

The activity of concessionaires was actually uncontrollable to the governments and is not accountable to jurisdiction of the country of residence. At the same time, the oil-producing Arab countries had no right to unilaterally change or cancel these concession agreements that contradicted national interests of these countries.

Having concentrated in their hands extensive oil-bearing territories of the Arab East foreign oil monopolies many years took fabulous profits what were not received in one other area of the globe from operation of their natural rich and human resources.

Unequal character of the concession contracts – imposed to the Arab countries by foreign oil monopolies becomes even more obvious by consideration of their financial conditions.

Under agreements of 1925 and 1931 before the beginning of regular export of oil, the IPC annually paid to the Iraqi government 400 thousand British pounds gold. After the beginning of export, it has been stipulated that to the government of Iraq had to deduct annually not less above-stated sum. In case of sharp growth, the payment had to make 4 shillings for ton. This principle of «the fixed income» has been accepted for 20-year term from the moment of the beginning of commercial operation of the oil pipeline. Over it, the company did not pay any tax and duties [3].

Extraordinary low payments to local authorities in combination with extremely modest costs for investigation, drilling of wells and oil production in the Arab countries, all this was a source of the fantastic income for imperialistic monopolies.

According to official data, the expenses on production of 1 barrel of oil in Bahrain, Iraq, Kuwait and Saudi Arabia averaged in the late of 40s only for 10 cents.

Fight of imperialistic superpowers for oil, did not stop also during the war. The result of this fight was changed in control over sources and oil production in capitalistic world in favour of American monopolies. At the beginning of 1946, the American oil monopolies as a result of the strengthened search and investigation of oil on their concessions had 44% of all stocks reconnoitered in the Middle East (against 48,5% which were under control of the English capital, 2,8% - the Dutch and 4,7% of French).

At this stage of competitive fight of imperialistic monopolies, the agreement on so-called «red line» did not suit the American oil monopolies any more, and they have ceased to reckon with it.

Fight between monopolies of the imperialistic countries for oil of the Middle East was combined with not less fierce fight for nearby sales markets, especially for the market of capitalist Europe. The oil-extracting industry of the Arab countries was created and developed with orientation first to requirements of the world market. In this regard, the question of organization of regular export of oil occupied one of the major places in activity of the

foreign oil companies allocating the most part of the funds for construction of pipelines and moorings, providing export of crude oil to the main centers of its consumption.

A number of advantages in this fight was on the side of British at the beginning: huge reserve of oil fields of Iran and Iraq, their injurious operation, extremely favourable conditions of concessions and two lines of oil pipeline built in 1934 from Kirkuk (Iraq) to Tripoli (Lebanon) and Haifa (Palestine) delivered the Iraqi oil to coast of the Mediterranean Sea and have allowed to monopolize sales markets.

The serious blow to the interests of English and Anglo-Dutch capital was put by war between Israel and the Arab states in 1948 and at the beginning of 1949. Because of this war transportation of oil on branch “Kirkuk-Haifa” has been stopped, the large oil refinery in Haifa, this is nowadays in the territory of Israel stayed idle. The additional branch of oil pipeline “Kirkuk-Haifa” with annual capacity of 6 million ton was carried out only to eastern frontier of Israel. Thus, the Anglo-Dutch capital for some time has been deprived of opportunity to increase export of oil and process it on the coast of the Mediterranean Sea.

The American capital has immediately used it. The American oil monopolies have taken all measures to the fastest construction of grandiose “Trans-Arabian” pipeline from Saudi Arabia through Syria to Lebanon. For construction and operation of this oil pipeline there has been founded new American company called «Trans-Arabian Pipeline» or «Tapline».

At the same time, English capital forced construction of two new branches of oil pipeline Kirkuk-Tripoli (Lebanon) and sought to prevent laying of trans-Arabian oil pipeline through Syria to Lebanon to the Mediterranean Sea.

The intrigues of English and American imperialists have created extremely intense internal situation in Syria. As a result, for only during 1949 there in Syria have been made three revolutions. The lieutenant colonel AdibShishakli who has headed the third revolution has granted to the American monopolies the right for laying of the pipeline across the Syrian territory.

At the end of 1949, two new branches of oil pipeline “Kirkuk-Tripoli” have become operational, and total annual capacity of all strings of pipeline in it has reached 23-24 million ton. In a year, by the end of 1950, construction of “trans-Arabian oil pipeline” has been finished, and in 1951, there had begun its operation. The trans-Arabian oil pipeline is the largest on extent in the Arab countries. Its length exceeds 1700 km.

The profit of the American oil monopolies has even more increased because of laying of this oil pipeline. Their competitiveness on a sales market in capitalist part of Europe and in the Mediterranean Sea has become stronger as delivery of oil on the oil pipeline managed Aramco of only 40 cents per barrel. It was cheaper than across the Suez Canal that provided not less than 60 million US dollars in a year of additional profit [5].

The end of the World War II and the progress of national liberation movement promoted development of consciousness of Arab people that strengthened their determination to do away with backwardness and poverty, to achieve original political and economic independence.

In oil-producing countries of the Arab East, fight against foreign oil monopolies became fight for independence.

In the early 50s the national liberation movement during which imperialists have been forced to go for increase in concession payments has captured oil-producing countries of the Arab East. According to financial conditions of concessions reconsidered in 1950-1954 it was necessary to monopolies instead of the fixed payments from unit of the extracted oil to establish the principle of so-called «equal section of profit» for the first time introduced in the Middle East on December 30, 1950 by the agreement of government of Saudi Arabia with «Aramco». This precedent has given the grounds to other oil-producing countries of the Middle East to demand revision of concession agreements.

The satisfaction of these requirements was promoted much by nationalization of “The Anglo-Iranian Oil Company” in Iran in 1951. The imperialistic monopolies frightened of growth of national liberation fight and the course of events in Iran have made concessions.

At the justice of new principle of «the equal section of profits», seeming at first sight the colonial essence of concession contracts remained invariable. In addition, concessions were only the first step in their fight for economic independence. However even small increase in profits has significantly raised their role in the state budget of these countries.

In process of growth of concession payments in Arab countries have appeared certain material prerequisites for overcoming of economic backwardness and dependence on imperialism. At the same time, there were felt more and more clear contradiction between the level of income from oil and social and economic backwardness of the Arab countries. The example of the Soviet Union, which has been for the whole world the proof of advantages of planned development of a national economy, has induced the progressive public of the Arab countries to insist on acceptance in the countries of state plans of economic development. However, from the very

beginning imperialists of the USA and England have used reasonable efforts implementation of development plans for the Arab countries went under their control to keep a role of raw appendages of world capitalist system behind oil-producing countries [6].

As a conclusion of discussed matters above, the change of political climate in the Middle East has introduced in problems of oil for much new issues:

First, a number of oil exporting countries have begun to pursue independent oil policy and more vigorously to advocate the national interests in eyes of foreign oil monopolies.

Secondly, in the capitalist oil market there was appeared a strong contender of the Middle East and North Africa where in the mid-fifties was discovered large reserve of oil.

Weakening of the position of imperialistic international oil cartel in the Middle East was promoted also by aggravation of inter-imperialistic contradictions.

When the countries of the Middle East have started active carrying out independent oil policy, foreign monopolies have resorted to blackmail and threat of the transference of new investments into other petro industrial regions (first of all to the Sahara). The governments of the countries of the Middle East have tried to use the rivalry between members of cartel and outsiders for the conclusion with the outsiders of concession agreements based on the open auction and on conditions more favourable to themselves [7].

Then in 1957-1959 Iran, Saudi Arabia and Kuwait have provided concessions to outsiders' fight of imperialistic predators for the Arab oil has even more escalated.

It should be noted that new concession agreements with outsiders were more favourable to oil-producing countries in comparison with agreements of members of the international oil cartel as OPEC. The independent policy of the governments of the countries of the Middle East and impact of outsiders has pressed up the cartel in this region. At the same time, the cartel tried to retain Middle Eastern oil because the total amount of the profits got here only by oil monopolies of the USA in 1957 exceeded average profits on all foreign capital investments of the USA twice.

References:

1. Масюк А. В. Тенденции развития мирового рынка нефти в условиях глобализации. – М., 2006. – С. 32.
2. Амреев Б. Ближний Восток: от войны к заветному миру/ Восток и Запад: вызовы глобализации. – Елорда, 2007. – С. 112.
3. Regulation (EC) No 1228/2003 of The European Parliament and of The Council of 26 June 2003 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity // Europe's Energy Portal // http://www.energy.eu/directives/l_17620030715en00010010.pdf.
4. Oil Supply Security. The Emergency Response Potential of IEA Countries. - Paris, 2013 // <http://www.iea.org/publication.htm>.
5. Doran P.B. Collective Energy Security: The New Approach for Europe / P.B. Doran // The Journal of Energy Security. — 2009, February - 19. <http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=177:collective-energy-security-a-new-approach-foreurope&catid=92:issuecontent&Itemid=341>.
6. Arnold Wolfers. Discord and Collaboration: Essays on International Politics. The Goals of Foreign Policy. - Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1962. – Chapter 5. – P. 67-80.
7. Анненков В.И., Лахтовский Н.М. Энергетическая безопасность в условиях глобализации // Обозреватель-Observer. – 2010. – №1. – С. 37.

УДК 37.016:94 (574):004
МРНТИ 05.01.29

Э.Д. Телеуова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

БІЛІМ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК РЕТІНДЕ: ТАЛАП ПЕН СҰРАНЫС

Аңдатпа

Білім мен ақпарат зияткерлік меншік ретінде әлеуметтік-экономикалық ұстаным тұрғысында қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы «білім» және «зияткерлік меншік» ұғымының қолданыстық мазмұны талданады. Білімнің қоғамдық дамудағы орын мен тарихи, әлемдік тәжірибе тұжырымдары ұсынылады. Білім беру жүйесі бұл әлемдік деңгейдегі ең бір қуатты күш болып табылады. Білім, ғылымды өзге елден іздеп, ой-өрісін кеңейтіп, ғылыми жаңалықта ашқан ірі ғұламаларды тарихтан білеміз. Қазақтың даласынан шығысқа және батысқа қарай білім алуға

ұмтылу ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақстанның студенттері шетел университеттерінде білімін жалғасытқынымен, серіктес университеттердің студенттері Қазақстан университеттерін таңдап оқуы сирек. Бұл әрине ЖОО білім деңгейінің сапалық көрсеткіші мен оқу үдерісін ұймыдастырудағы қабілеттілікке байланысты

Түйін сөздер: білім, ақпарат, сапа, сұраныс, зияткерлік меншік, әлемдік тәжірибе, қоғам, бәсекелестік, мектеп.

Аннотация

Э.Д. Телеуова¹

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана

КазНУ им. аль-Фараби

ЗНАНИЕ КАК ОСНОВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Рассматриваются проблемы исследования знаний и информации, интеллектуальной собственности исходя из социально-экономического подхода. Анализируется содержание категорий «знание» и «интеллектуальная собственность» с позиций теории потребительной стоимости. Объясняются ключевые свойства знания, понимаемого как общественное благо.

Ключевые слова: знание, информация, качество, потребность, интеллектуальная собственность, мировой опыт, общество, конкуренция, школа.

Abstract

E.D. Teleuova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan

KazNU named after al-Farabi

KNOWLEDGE AS THE BASIS OF INTELLECTUAL PROPERTY

The problems of research of knowledge and information are examined, to intellectual property coming from socio-economic approach. Maintenance of categories is analysed "knowledge" and "intellectual property" from positions of theory of the use value. Key properties of the knowledge understood as public blessing are explained.

Key words: knowledge, information, quality, demand, intellectual property, world experience, society, competition, school.

Қоғам алдында ғылым орнының ерекше өсуі, бүгінгі күннің талабы ретінде қараған жөн. Ғылым мен білімнің өзара тығыз байланыста болуы қоғамның алға ілгерлеуінің кепілі. Білім зияткерлік өнім ретінде - қоғамның саяси, мәдени, экономикалық, әлеуметтік сипатын анықтайтын қағида. Олай болса, білім берудің талаптары мен сұранысын, қолданысы мен нәтижелері талдаудан өтуі тиіс.

Әлемдік білім берудегі нарықта Қазақстанның ЖОО-ның бәсекелестік деңгейі туралы тоқталып өтуге болды. Зияткерлік мектеп және Назарбаев Университетінің ашылуы кәсіби мемлекетті қалыптастыруға, білімді экспорттауға және оның тиімділігін арттыруға бағытталған саясат. Қазақстанның сыртта студент оқыту, «Болашақ» бағдарламасының талаптарындағы магистратура бойынша білім алуды көтеру - осы бәсекелестіктің қадамдары ретінде қарастыруға болады. Бұл бағдарлама бойынша магистр және ғылыми тәжірибеден өтуге жіберу кәсіби деңгейде қалыптасқан мамандардың біліктілігін арттыруды көздейді.

Сонымен қатар Қазақстанның Хартияға қол қойған 60 университеті академиялық ұтқырлық бойынша студенттердің алмасу келісімі бар, бірақ бұл біржақты болып отыр.

Қазақстанның студенттері шетел университеттерінде білімін жалғасытқынымен, серіктес университеттердің студенттері Қазақстан университеттерін таңдап оқуы сирек. Бұл әрине ЖОО білім деңгейінің сапалық көрсеткіші мен оқу үдерісін ұймыдастырудағы қабілеттілікке байланысты.

Ғылыми-зерттеу университеті ретінде дамуға мүдделі ЖОО білім беру үдерісінің бәсекеге қабілетті маманды даярлауды көздейді. Бұл тұста оқу үдерісінде студенттің оқу жоспарында сыни ойлауға, жаңалық ашуға және шығармашылыққа қабілеттілігін және практикаға дағдылануын қалыптастыру қажет. Сондықтан мамандықтардың сипаттамысында **Европалық біліктілік шеңбері** - құзыреттілік, міндеттілік және дербестілікке бағытталған.

ЖОО-да оқу үдерісінің тиімділігі мен қолданбалылығына баса назар аударуы қажет. Мамандарға сұраныс аясындағы талаптарды білім беруде ескеру, базалық білімді практикамен ұштастыруды қолдануы қажет. Осы жағдайда ғана әлемдік білім нарқында Қазақстан университеттері өздерінің білім алушыларының мүдделерін жүзеге асыра алады. Қазақстан университеттері дербестігі арқылы академиялық саясатын жүргізіп, бәсекелестікке қабілеттілігін көрсете білуі тиіс.

Сонымен қатар, көптеген ірі шетел университеттерінің студенттерінің академиялық еркіндігі қарапайым сабақ кестесін өзінің мүддесіне сәйкестеп жасаудан, оқу бағдарламысын таңдау мүмкіндігі, өзге университет профессор дәрісін тыңдау, университетке қабылданғаннан кейін оқу үрдісі кезеңінде маман-

дықты таңдау т.б. айырмашылықтары жеткілікті. Университеттердің қаржыландыруы жергілікті бақару әкімшілігі тарапынан жүзеге асады. Әр университеттің өзінің ішкі заңына сәйкес оқу үрдісі жүзеге асады. Әр университеттің өзінің студентін таңдап алу мүмкіндігі бар. Осы жерде баса айтатын мәселе университеттердің өз студенттерін таңдауы. Жас маман өз таңдауын жасағаннан кейін, оған қойылатын талаптан бастап жұмысқа орналасуына дейінгі үрдісті университет жүзеге асырады. Университет рейтингісі де түлектердің жұмысқа орналасуына тығыз байланысты. Олай болса неге университет студентін өзі таңдамасқа. Қазіргі таңда мемлекеттік тапсырыс бойынша мамандарды даярлап жатқан көптеген университет студенттері өздерінің таңдауы бойынша емес, гранттың бөлінуіне көп жағдайда тәуелді екенін жиі айтады. Бұл болашақта шешілуге тиісті мәселе.

Білім беру мәселесін ХХ ғасырдың ұлт зиялылары ерекше қолға алған. Қазіргі көптеген ірі мемлекеттер қолданатын жүйені 1917 жылда Алаш партиясы өз бағдараламысында шешіп кеткен. Алаш партиясының бағдараламысының жобасында «Қазақ мемлекетінде оқу орындарының есігі кімге де болса ашық және оқу ақысыз болмақ, оқу жалпыға бірдей жайылмақ. Қазақ тілінде орта мектептер мен университеттер ашылады, бастауыш кластарда ана тілінде сабақ жүргізіледі, Үкімет оқу ісіне араласпайды. Мұғалімдер мен профессорлар сайлау арқылы тағайындалады»- осы бабында бірнеше мәселенің бүгінде шешуге тиісті тұстары көрініп тұр. Ол біріншіден қазақ тілінің мәртебесін көтеру мақсатында жұмсалатын қаражатты бастауыш сыныптағы қазақ тілінде білім берудің дегейін көтеруге бағыттау қажет. Алғашқы рет мектеп есігін ашқанда білім алу дүниені тану, ортаны тану, өзін танумен қатар жүреді. Сондықтан бастапқы 3 жылда қазақ тілінде сапалы білім беруге ұмтылу қажет. Екіншіден университеттің білім беру үрдісіне үкіметтің араласпауы тиіс, себебі ерекше ойлайтын тұлғаны сомдау қоғамның талабына сәйкес жүруі тиіс. Үшіншіден білім беруге келегендердің мәртебесі жоғары болуы керек десек, олардың өздері үнемі ізденістегі қабілетті маман болуын заңдалақ ретінде қараған жөн. Себебі біреуге тапсырма беріп оны жасату үшін, өзінің қолынан осы іс келетініне сенімді болуға тиіссіз.

Білім беру жүйесі бұл әлемдік деңгейдегі ең бір қуатты күш болып табылады. Білім, ғылымды өзге елден іздеп, ой-өрісін кеңейтіп, ғылыми жаңалықта ашқан ірі ғұламаларды тарихтан білеміз. Қазақтың даласынан шығысқа және батысқа қарай білім алуға ұмтылу ертеден қалыптасқан үрдіс. Оған өзге елде білім алған ертедегі Анахарсис философ, орта ғасырдағы әл-Фарабиден бастап кейінгі ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларынан бүгінгі «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алған жастарымзды атап өтсек болады. Білімді егер коммерциялық продукт деп қарайтын болсақ, қай заманда болсын оның сұранысы жоғары болды. Сондықтан сапалы және жеке адамның сұранысына сәйкес білім алатын орнын таңдау құқысы бар. Әлемдік жоғары білім беру жүйесі-бұл ірі мемлекеттердің өзара бәсекелестік алаңы. Ұлттық экономика, саяси ахуал, мәдени өмірі - жоғары білім беру жүйесінің ортақ шарттарын анықтайды. Бұл бәсекелестікте алдыңғы қатарлы мемлекеттер 100 млрд. доллар айналымын ұсынады. Жоғары білім берудің сапалық деңгейі және оның тиімділігі алдыңғы қатарлы елдердің білім беруді экспорттауда өзара тартысқа түсудегі ықпалы зор. Әрине бұл елдер арасындағы қоғамға жаңа ықпалдастық жолын ұсыну ретінде қарастыруға да болады. Жоғары білімді экспорттауда әр елдің өзіндік мүддесі болуы заңдылық.

Бүгінде алдыңғы қатарлы мемлекеттер шетел студенттерін оқытуға талпынып отыр. Оның өзіндік себептерін көрсетуге болады. Соңғы жылдардағы ЭЫЖДҰ (Organization for Economic Cooperation and Development's: Comparative Indicators of Education in the United States and Other G-8 Countries) мәліметіне сүйенсек жоғары білімді экспорттау үлесі АҚШ, Канада, Франция, Германия Ұлыбритания, Италия, Япония, Ресей Федерациясына тиесілі. Әрине жаһандану заманында бұл үлес арта түсуде. Шетел университеттерінде білім алудың бөлініс көрсеткіші төмендегідей: АҚШ-19, Ұлыбритания-10, ЖКББ (ВПО) секторы бойынша өзге мемлекеттер 2-7 пайызды құрады [1].

Осы тұста әр мемлекеттің өз ішіндегі академиялық жоғары білім берудегі пайыздық сандық көрсеткішінде бакалавриат, магистратура және Phd бағдарламасы бойынша үлес салмағының жоғары деңгейін бақылауға болады. Бакалавриат бойынша білім алуға тіркелуде Ұлыбритания – 21 пайызбен алдыңғы қатарда. Phd бағдарламасы бойынша Ұлыбритания-48 Франция-40, Канада-39 және АҚШ-28 пайызды құрайды [2].

Жоғары білім берудегі бәсекелестікте мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаты толығымен ұштасып жатады. Ірі мемлекеттерде бұл мәселе ерекше назарға алынған. Олардың үнемі жоғары оқу орнындағы білім берудің ұтымды тетіктерін іздестіруден, өзгеріп отыратын бәсекелестік сұраныстарға қатысты әрекеттеріне тоқталып өткен жөн.

АҚШ-тың 44-ші Президенті Барак Обама «Біз әлемді қайта түрлендіріп, қайта құрумыз қажет.... Бұл болашақ жеңістің кілтті ең қымбат экспортымыз - білім беруді арттыру арқылы жүзеге асырамыз» - деп әлемдегі жоғары білім берудің маңыздылығын көрсетті.

Міне осы мәселелер шетел мемлекеттерінің мүдделігі және біздің еліміздегі жастардың білім беру жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан университеттерден тәлім алуға ұмтылушылығын ақтайтыны заңдылық.

Білім беру саласындағы өзгерістер сатылы түрде жүзеге асуы тиіс. Қазақстанда қабылданған бағдарламалардың барлығында білім сапасын, бәсекелестігін көтеру міндетті түрде қарастырылады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының міндетінде: Экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдарын нақты сипаттайды. Осы тұста біз Германияның тәжірибесін алуға ұмытылуымыз қажет. ЖОО оқу мәселесінде колледжде білім алумен шектелу басым. Себебі жұмыс қамту дұрыс жолға қойылған. Жоғары оқу орындарында білім алу өте қиын, екінші бір жағы арнайы кәсіптік білімі бар мамандарға сұраныс жоғары. Бұл мамандардың өмір сүру деңгейі жоғары, әлеуметтік қамту толығымен қарастырылған. Яғни ЖОО орнына жаппай ұмтылушылық жоқ. Сонымен қатар ЖОО бітірген студент міндетті түрде тәжірибеден өте алған жағдайда диплом алу құқығы беріледі. Бүгінде біздің Қазақстандық ЖОО орындары осы бағытты қарастыруы тиіс сияқты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Organization for Economic Cooperation and Development's: Comparative Indicators of Education in the United States and Other G-8 Countries: 2011, OCTOBER 2011 // <http://nces.ed.gov/pubs2012/2012007.pdf>*

2. *Higher education in 2012: a global perspective // <http://www.guardian.co.uk/higher-education-network/blog/2012/jan/23/internationalisation-in-2012?newsfeed=true>*

ӘОЖ 94 (574)

МРНТИ 05.01.33

Г.Б. Қозғамбаева¹

¹т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

М.К. Егізбаева²

²т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

МОНҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Алтай өлкесінен моңғол жеріне қоныстанған қазақтардың негізі шаруашылығы, экономикалық және әлеуметтік тірегі көшпелі мал шаруашылығы болғандығы қарастырылған. Қобда бетіне мал жайып, келіп-кетіп жүрген қазақтар өлкенің табиғатының қолайлылығын, халықтың сирек қоныстанғанын байқап, моңғол жеріне қоныстанды. Моңғолия елін мекендеген қазақтардың бір бөлігі мал шаруашылығымен анальсып, төрт түлік малды өсіруде жыл мезгілдерінде көшіп қонып жүріп, малға шөбі шүйгін жерлерді мекендеген. Мал шаруашылығымен қатар аң аулау кәсібімен де шұғылданғанымен, олардың негізгі шаруашылығының қайнар көзі мал шаруашылығы болды.

Түйін сөздер: диаспора, мал шаруашылығы, аң аулау, дәстүрлі шаруашылық

Аннотация

Г.Б. Козгамбаева¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.и.н., доцент

М.К. Егізбаева²

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.и.н., доцент

ТРАДИЦИОННОЕ ХОЗЯЙСТВО КАЗАХОВ МОНГОЛИИ

Во 2-ой половине XIX века казахи кочевавшие в западной части Китая начали переселяться в монгольскую область Кобда. Переселению казахов из Алтайского аймака в Кобда есть несколько причин. Во-первых, когда казахи в середине XIX века стали переселяться в Кобда, основой их хозяйства было кочевое скотоводство, которое требовало новых, богатых травостоем и водой пастбищ. К тому же бурное развитие на Алтае земледелия ограничивало масштабы перекочевков. Частыми стали споры из-за земель, пастбищ. Казахи, которые уже бывали в Кобда, были заинтригованы богатыми летними пастбищами и зимовыми местами для скота. Часть казахских пастбищ превратилась в земельные угодья китайцев, что стало причиной для начала переселения казахов в Монголию.

Ключевые слова: диаспора, кочевое скотоводство, охота, традиционное хозяйство.

Abstract

G.B. Kozgambayeva¹

¹associate professor of Al-Farabi Kazakh National University

M.K. Yegizbaeva²

²associate professor of Al-Farabi Kazakh National University

TRADITIONAL ECONOMY OF KAZAKHS OF MONGOLIA

In the 2 th half of XIX century Kazakhs being a nomad in western part of China began to transmigrate in the mongolian area of Кобда. To migration of Kazakhs from Altaian аймака there are a few reasons in Кобда. Firstly, when Kazakhs in the middle XIX century began to transmigrate in Кобда, basis of their economy was the nomadic cattle breeding, that required new, rich in травостоем and water of pastures. Besides rapid development on Altai of agriculture limited the scales of перекочетов. Споры became frequent from earth, pastures. Kazakhs that already were in Кобда were intrigued by rich summer pastures and зимовыми placed for a cattle. Part of the Kazakh pastures grew into the landed lands of the Chinese, that became reason for the beginning of migration of Kazakhs to Mongolia.

Key words: diaspora, nomadic cattle breeding, hunt, traditional economy

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Алтай тауының теріскей жағын мекендеген қазақтардың негізі шаруашылығы, экономикалық және әлеуметтік тірегі көшпелі мал шаруашылығы болды. Қазақтардың бір бөлігінің бұл өңірге көшіп келіп, қоныстанудың басты себебі көшпелі мал шаруашылығына қажет жайылым жерлер болды.

Қытайдың маньчжуриялық Цин империясы моңғол елін XVIII ғасырдан – XX ғасырдың басына дейін отаршылдық езгіде ұстады. Моңғол халқының тәуелсіздік үшін күресінің нәтижесінде Моңғолия Цин империясының бодандығынан 1911 жылы босанып, елдің тәуелсіздігін жариялады. Моңғолия Цин империясының қарауында болғандықтан қытай мен моңғол елі арасында ресми шекара болмаған. Қазақтардың кейбір рулары XIX ғасырдың жетпісінші жылдарынан бұрын да моңғол жеріне мал бағып, әсіресе жаз айларында жайлау ретінде пайдаланған. Моңғол жерінде көшпелі мал шаруашылығына қажетті жайылым жерлердің молдығы керей тайпасын қызықтырып, олар XIX ғасырдың екінші жартысында көшіп келіп, мекендей бастайды. Қазақтың Абақ, Керей руларының мал жайылымының жағдайы туралы Г.Ф. Астафьев: «Осынау елді мекеннің кейбір жерлері, көшіп-қонып мал жайылуына қолайлы. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысуда негізінен жыл мезгілінің қысы мен жазына сәйкес мал жайылымы болуы қажет. Мысалы, Алакөл ойпаты мал қыстауға өте қолайлы болғанымен, жайлауға жәйсіз болатын» деп, атап көрсеткен [1, 41б.].

Моңғолияның табиғатының ерекшелігіне байланысты қазақтар мал шаруашылығын жартылай көшпелі түрде ұйымдастырды. Әрбір қазақ ауылының белгілі қыстау қорасы қалыптасты. Қыстауды көп жыл пайдаланып иемденген отбасы келе-келе, сол жерге өзінің меншігі ретінде қарады. Ондағы жер сол отбасының атымен аталды, оған басқа біреудің келіп қонуына, шөбін малына жегізуге рұқсат болмады. Ондағы қора, оның шөбі қатал түрде қорғалды. Әдеттегі құқық-ережелері жеке отбасының қыстауға деген құқығын қорғайтын болған. Сөйтіп, қыстау-қора әрбір отбасының жеке меншігі ретінде қалыптасты. Қыстау-қораның иесі қыстауын өз балаларына мұрагерлікпен беруге, өз қыстауын басқа отбасына беруіне құқылы болды. Моңғолияны мекендеген қазақтар арасында қыстауды сату немесе сатқаны туралы мәлімет кездеспейді. Қыстау жеке отбасының меншігіне берілгендігін дәлелдейтін ресми мәліметте жоқ. Бұл айтылғандар, сол елді мекендеген қазақтардың бірі бөлігі Керейлердің арасында қыстауға жартылай жеке меншік болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қазақтардың арасында малға жем-шөп дайындау кең өріс жайған жоқ. Өйткені Қобда өңірінің табиғаты мал жайылымына қолайлылығы және оның ерекшеліктеріне байланысты болды. Өңірдің жайылымының көпшілігі тау-тасты жерлерде болғандықтан, жаппай алатын жерлер аз болды, жайылым негізінен малдың өз аяғымен жайылуына бейімделгендігін аңғартады. Қыстаудың жайылымын қорып, одан азғантай шөп шауып алғанымен, ол қыс бойы барлық малды жемдеуге жетпеді. Тек, жазғытұрым арық малдарды жемдейтін болған. Жылдың төрт мезгілінде көшіп-қону, қыстаудан басқа үш кезеңінде қазақтар үнемі көшетін болған. Қобда бетіне асқан қазақтардың бір бөлігі, қазақтың басқа да ру ұлыстары сияқты төрт түлік мал ұстады.

Экономиканың натуралды сипатта болуы, халықтың басқа дүниеден томаға-тұйық болуына әкеп соқты да, тауар – ақша қатынасының дамуына кедергі болды. Экономиканың натуралды сипатта болуы, ақша айналымының дамуына, сауданың өріс алуындағы кедергіге қарамастан, XX ғасырдың басында

қазақтардың арасында ішкі сауда мен нарықтың дамуы едәуір орын алды. Жеке қожалықтардың арасындағы сауда-саттық айырбас саудамен шектелді де, ол қазақтардың мал шаруашылығы мен колөнерінің өнімдерін сіңіре алмады. Бұл қазақтарды көршілес орыс, қытай елдерімен сауда қатынасын дамытуға итермеледі.

XIX ғасырдың екінші жартысынан Ресейде, XX ғасырдың басынан Қытайда капиталистік қатынастардың дамуы, екі елге өнеркәсіп өнімдерін өткізетін рынок, ауылшаруашылық шикізатының қорын іздеуге мәжбүр етті. Экономика саласында мұндай жаңа көрініс орбитасына моңғол елін мекендеген қазақтар да тартыла бастады. Тарихи деректерге қарағанда XX ғасырдың басында Ресейдің моңғол елін мекендеген қазақтармен шекаралас жерінде жыл сайын ашылатын Сарымсақты жәрмеңкесі олардың экономикалық жағынан дамуына үлкен үлес қосты. Көнекөз қарттардың естелігіне қарағанда, жәрмеңке жыл сайын желтоқсанда ашылып, он күн бойы сауда жасайтын болған. Жәрмеңкеге қазақтар жыл сайын соғым сойып апарып, сауда жасаған. Олар тері, жүн, киіз, аң терісі сияқты шикізаттарды орыс ақшасына сатып, оған өздеріне қажетті бұйымдар алған. Қазақтардың алатын басты тауарлары: астық, шай, әртүрлі мата, темір-терсек сияқты күнделікті тұтыныс бұйымдары болды [2, 87-88 б.].

Моңғолиядағы қазақтар Қытаймен де, ондағы қазақ туыстарымен де сауда-саттық қатынастарды дамытып отырды. Г.Н. Потаниннің айтуына қарағанда, Алтай бетін мекендеген керейлер XIX ғасырдың екінші жартысынан егіншілік кәсібімен айналыса бастаған. Қара Ертістің бойында арпа, бидай еккен, бұл өлкеде он шақты үй диірмендері болған, мұнда тартылған ұн, Қобда бетіне асқан қазақтарға да жеткізілген [3, 38 б.].

Г.Н. Потанин 1876 жылы әрқайсысы екі атқа киіз, шай, мата артқан, оны Қыранға апарып сатып, астық алғалы бара жатқан жиырма шақты қазаққа кездескені туралы жазады [1, 396.]. Мұнымен қатар қазақтар мекендеген моңғол елінің батыс өлкесіне орыс, қытай саудагерлері келіп сауда жасаған. Г.Н. Потаниннің айтуына қарағанда, керейлердің арасында орыс саудагерлерінің бірнеше тасымал сауда орындары жұмыс істеп тұрған [3, 75 б.]. Қобда бетін мекендеген қазақтар екі түрлі алым-салық төлеп отырды. Оның бірі Цин империясының жергілікті орындарына, екіншісі қазақтардың өз ішіндегі лауазым иелеріне төлейтін салық еді. 1911 жылы Моңғолияда жеңген ұлт-азаттық қозғалысқа дейін Цин империясының ең ауыр салығының бірі лау салығы еді. Моңғол елінде сөз болып отырған кезеңде қатынас көлігінің рөлін атқаратын жолаушы тасу міндеті моңғолша ортен, қазақша лау деп аталды. Әрбір отбасы жыл сайын белгілі бір мерзімде өз ат көлігі, үйі, азық-түлігімен белгіленген ортен жерге келіп, бір ай бойы лау салығын өтеді. Екі ортеннің арасы отыз-қырық шақырым болды да, лаушы қазақ осы екі араға жолаушы тасуға міндетті болды. Мемлекет арасындағылар, лау атын мінетін куәлік алған шенеуніктер ат мінгені, тамақ ішкені, ортен үйіне қонғаны үшін ақы төлемейтін еді. Қобда қаласынан Ойғыр басына дейін сегіз ортен болды. Осы ортендерде қазақтар лау міндетін атқарды [2, 89 б.]. Цин империясының мүддесі үшін қазақтар жыл сайын империя әскерлерінің ат көлігіне арнап мың жылқы төледі, мұны қазақтар «сары нокта салығы» деп атады. Қытайлар жылқыны сары қайыс ноктамен байлайтын болғандықтан осылай аталады. Қазақтар өкіметке және жергілікті билеушілерге алым-салықтар төлеп тұрды, қазақтар «қазан алман», «сойыс» деп мал өнімінен, ал «ғұшыр», «пітір» деп егін өнімінен салық төлеп тұратын. Алтай қазақтарынан жыл сайын он мың қой, бес мың ірі қара, бір мың түйе, екі мың кесек киіз (ұзындығы 10 м, ені 5 м келетін) алман алып отырған [4, 19 б.]. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын елдерде шаруашылықты ұйымдастырудың басты формасы моңғолдарда «хот айл», қазақтарда «ауыл» болып табылды. Ауыл жайылымға бағынып, көші-қонын реттейтіндіктен, бір жерде ұзақ отырмайды, жайылымды қыстау, күзеу, жайлау, жазғытұрымғы қоныс деп бөліспен пайдаланады [5, 37 б.]. Малдың өсуі жайылымға байланысты болғандықтан оны бөліске салғандықтан мал жан өсе келе жаңа жайылымдар үшін үнемі қақтығысып отырған. Үстем тап өкілдері арасында жерге байланысты көбіне дау-дамайлар болып, үнемі қақтығыстар да болып тұрған.

Қазақтың үстем тап өкілдері алғаш урианхайлардан жалға алған жерлерін бөліске салып, Алтай тауының қойнау, сілемдерін ұзақ жылдар бойы үрім – бұтағымен пайдаланып келгендіктен бірқатар жерлер күні бүгінге дейін солардың кейбіреулерінің атымен аталып келгендігі айқын. Мәселен Баян–Өлгей аймағының Алтай сұмын өлкесінде алғаш қоныстанған Көбештің атымен аталған «Батыр ашасы», Самырхан, Жәңгірлер мекендеген «Төре жайлауы», Үкірдай, Мұрындық мекендеген «Үкірдай сайы», Рысбай байдың үлкен баласы Қорабай мекендеген «Қорабай ашасы» сондай-ақ «Мамырбай дарасы», «Өсербай дарасы», Ценгээл, Сагсай сұмыны өлкесінде Бозтай байдың атымен аталған «Бошекен жайлауы», Ұлтарак бай қоныстанған «Ұлтарак жарығы», «Дәкілбай дарасы», «Құлыбай аралы» секілді тұнық сулы, орман – тоғайлы, құнарлы жайылымды өлкелерді көптеп атауға болады. Осы өлкелер жоғарыдағы адамдардың иеленіп келген жерлері ретінде із қалдырған [5, 38 б.]. Қобда бетін мекендеген қазақтар жазда Даян, Сырғалы, Сүнгіті, Алтай сияқты малға жайлы, шөбі шүйгін жерлерді жайласа, қыстың суы-

ғында қар аз түсетін Қаратау, Шүйашы, Толбо, Дәлүін қатарлы көптеген жайлы жерлерді таңдап қыстады. Бұл жерлерге қар аз түсетіндіктен, малды қолдан жемдемей, табиғи жайылымда ұстауға қолайлы жерлер болып келді. Бірақ қыста қардың аз түсуіне қарамастан кей жылдары қыс ұзақ болуы салдарынан мал жұтқа ұшырап халықтың жағдайын ауырлатып жіберетін жағдайлар да кездеседі. Бұл өлкеге қазақтардың бір бөлігі қараша айының басында келіп қонып сәуірге дейін болатын. Көктеуде мал шаруашылығының негізгі маңызды кезеңі болып саналады. Өйткені малдың төлдеуі жауапты кезең болып есептелген. Малдың төлін аман-есен алуы, сол отбасының мал санының артып, экономикасының жақсаруына әкелетін болған. Ал жайлауға шығу уақыты сол мекеннің климаттық жағдайына байланысты болғанымен де, негізінен жаздың – маусым, шілде, тамыз айларында болды.

Алтай тауының теріскей бетіндегі қазақтың Абақ – Керей руларының жылқысының дене бітімі келісті, басы әсем, кеудесі жуан, қарны татыңқы, терісі жұқа, жүні қысқа, жылтыр негізінен ақшыл, қара, қаралау өңді болғанын Г.Е. Грумм – Гржимайлоның еңбектерінде айтылған. Ал қойдан ет беретін тегене құйрықты қой өсірген. Моңғол елін мекендеген қазақтардың өсірген қойларының дене бітімі шағын, сары, қызғылттау өңді басының маңдайы үлкен, мұрны дөңес, астыңғы ерні ілгері, құлағы ұзын, бел арқасы тегіс, кеудесі жуан, тұяғы тік, жазда денесіне майды мол жинайтын тұқымнан болған, ешкі малын аз өсірген. 1860 жылдары қазақтың азғантай ауылы алғаш мұнда 30 мыңнан аса қой, 10 мыңнан аса жылқы, 6 мыңнан аса сиыр, 2 мың түйемен, келсе, 1989 жылдың мәліметі бойынша жалпы Баян-Өлгей аймағы 1284,0 мың бас мал санатқан. Оның 0,8 пайызы түйе, 6,5 пайызы жылқы, 8,7 пайызы сиыр, 60 пайызы қой, 24 пайызы ешкі түлігі түгелімен байырғы қазақ қойының тұқымы, – деп көрсеткен [6, 128 б.]. Моңғолиядағы қазақтар мал шаруашылығымен қатар аң аулаумен де шұғылданып келген. Аң аулау кәсібі көшпелі қазақ шаруашылығының ежелгі кәсіптерінің бірі болып саналады. Аңшылар қасқыр, түлкі, қоян, суыр, борсық, қарсақ, арқар, саршұнақ, күзен және т.б. аңдарды аулаған. Сонымен қатар аңды бүркіт, қаршыға, сұңқар салу арқылы да аулаған. «Қазақтар өзара бүркіт саудасын жасайтын. Олардың бір-біріне бүркітті 200 қойға дейін сатқанын көзіммен көргенім бар. Басқаша айтқанда сол кездегі бағамен 500 рубль. Өйткені бүркітті баптауға аса мол еңбек жұмсалыды» -деп, жазады Грумм –Гржимайло [7, 38 б.]. Аңды бүркіт, қақпан, аздаған шитті мылтықпен аулап келді. Олар бүркіт, сұңқар, қаршығамен түлкі, қарсақ секілді ұсақ аңдар аулады. Сонымен қатар аң терісін орыс, қытай көпестеріне айырбас және ақша-тауар арқылы өткізіп отырды, ал кейбірін уранхайларға жер төлемінің ақысына береді. Ауқатты адамдар аң аулауды серуен көріп, қатарынан бірнеше бүркіт те ұстады, кейде аңшылыққа шыққанда өздерімен қоса көп адамдарды ерте жүрген.

XX ғасырдың басында қазақтар суырды көптеп аулай бастады. А.Н. Казнаков: «Соңғы жылдары орыс саудагерлері суыр терісін көп алатын болды. Осыдан болар халық арасында суыр аулау өріс алды» - деп, жазды. [8, 6 б.] Алтай тауының теріскей бетіндегі қазақтардың шаруашылығында аңшылықтың маңызы төмен болмады. Олар аң аулап, етін жеп, терісінен киім жасаумен қатар бағалы аң терілерін сатып отырды. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге қарағанда моңғол елін мекендеген қазақтар көшпелі мал шаруашылығымен қатар аңшылықпен де айналысып, көптеген аңдардың түрлерін аулаған. Моңғолиядағы қазақтардың экономикасының қайнар көзі ежелден көшпелі мал шаруашылығы екендігін А.Сарай, Ә.Мініс, З.Қинаятұлы, И.Қабышұлы тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде айтылып, бүгінгі күнге дейін шаруашылықтың осы түрімен айналысатындығы жазылған. 1940 жылы Моңғолияда мекендеген қазақтар өз алдына жеке шаңырақ көтеріп, әкімшілік-территориялық Баян-Өлгей аймағының орнауы бұл өңірдегі қазақтардың қоғамдық-экономикалық өміріне үлкен өзгерістер әкелді. 1941 жылдан бастап мал шаруашылығы мен өндіріс өнімдерін арттыру жолға қойылды. Сонымен қатар бұл өңірдегі қазақтардың қоғамдық-экономикалық өмірінде дамудың жаңа кезеңі болды. 1941 жылдан мал шаруашылығы, өндіріс өнімдерін арттыру, экспорт мөлшерін өсіру, жүн дайындау, сарымай, ұн, нан өндіруге назар аударылды. Сөйтіп, 1941 жылдан бастап Баян-Өлгей аймағы қазақтарының экономикалық өмірі мемлекеттің біріккен экономикалық саясат, жоспар аумағында өрбіді. 1947-1952 жылдар аралығында халық шаруашылығы мен мәдениетін дамытудың алғашқы бес жылдық жоспарларында Баян-Өлгей аймағы қазақтарының экономикасына байланысты кейбір мақсаттар белгіленіп, іске асырылып келді. Қазақтар дәстүрлі мал шаруашылығымен айналасумен қатар өндіріс, байланыс, көлікбайланысы және т.б. кәсіпорындар саласындағы жұмыстарды да атқарды. Ел экономикасының негізі күші мал шаруашылығы 2 қайта өсті. Мал өсіріп, санын арттыру мүмкіндіктері туды. Машинамен шөп шабатын станция, мал дәрігер ұйымдары мен маман дәрігерлердің саны артты. Ауыл шаруашылығында ұжымдасқан бірлестіктердің саны жүзден асып, өндіріс, ет комбинаттары, баспа ісі, азық-түлік өндірісі және т.б. көптеген ірі өндіріс орындарының саны жылдан жылға өсіп, халықты күнделікті тұтынатын заттармен қамтамасыз етіп отырды.

Қорытындылай келе, Моңғолия елін мекендеген қазақтардың бір бөлігі мал шаруашылығымен айналысып, төрт түлік малды өсіруде жыл мезгілдерін де көшіп қонып жүріп, малға шөбі шүйгін жерлерді

мекендеген. Мал шаруашылығымен қатар аң аулау кәсібімен де шұғылданғанымен, олардың негізгі шаруашылығының қайнар көзі мал шаруашылығы болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Астафьев Г.Ф. Национальный состав в Китае. – М.: Политиздат, 1971. – С. 399.
2. Ардагерлер ескерткіші. // Баян-Өлгей аймағының партия комитетінің архиві. – 87-89 бет.
3. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – Вып II. – С.38-39.
4. Тортаева Ә. Шығыс Түркістан қазақтары. // Қазақ тарихы. – 1998. – № 1. – 17-21 б.
5. Сарай А. Революциядан бұрынғы қазақ халқы. – Өлгей. – 1991. – 146 бет.
6. Қиянатұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. – 215 б.
7. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т. 2. – Исторический очерк в связи с историей Средней Азии. – Л.: Ученый Комитет МНР, 1926. – 840 с.; Т.3. – Антропологический и этнографический очерк этих стран. Торговая и колонизаторская в них деятельность китайцев и русских. Дополнения и поправки. – Л.: Ученый Комитет МНР, 1930.
8. Казнаков А.Н. Монголия и Ким. – СПб.: Рус. Геогр. Об-во, 1907. – 320 с.

УДК 378 (574)
МРНТИ 04.91.09

Э.К. Саудабекова¹

¹канд. филос. наук, доцент, Университет «Нархоз», г. Алматы
Н.З. Такижбаева²

²канд. ист. наук, доцент, Алматы Менеджмент Университет (AlmaU), г. Алматы

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И ТАКСОНОМИЯ БЛУМА В ПРОЦЕССЕ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Отмечается, что современное образование в Казахстане, как и во всем мире, должно исходить из инновационных технологий, чему особое внимание уделяет Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. Рассматривается проблема профессиональной компетенции преподавателя, показана роль таксономии Блума в определении целей и учебных задач. Исходя из актуальности ИКТ-компетентности уделяется внимание критериям отбора приложений для образования. Отмечается, что в системе университетского образования всё большее распространение получает ориентация на инновационный тип обучения. При этом таксономия Блума, не теряя своей актуальности, применяется в новых инновационных моделях, что позволяет свободно действовать в инновационных образовательных ситуациях.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, ИКТ-компетенция, таксономия Блума, учебные задания, инновационные технологии.

Аңдатпа

Э.К. Саудабекова¹

¹философия ғылымдарының кандидаты, доцент.

«Нархоз» университеті, Алматы қаласы. E-mail: elma-67@inbox.ru

Н.З. Такижбаева²

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

Алматы Менеджмент университеті. E-mail: takizhbayeva@mail.ru

МУҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ ҮРДІСІНІҢ БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ

Қазіргі заманғы білім беру тек Қазақстанда емес, сондай-ақ бүкіл әлем бойынша білім берудегі ақпараттық және инновациялық технологияларды қолдануы бойынша ЮНЕСКО институты ерекше назар аударады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің проблемасы, мақсаттары мен оқыту мақсатын жүзеге асыру Блум таксономиясы бойынша рөлін көрсетеді. АКТ-құзыреттілік маңыздылығын ескере отырып, білім беру жүйесі үшін өтінімдерді іріктеу көрсеткіштеріне назар аударылады. Инновациялық типтегі оқыту жүйесінің барлық көп таралған түрлері университеттік білім беру жүйесінде байқалады. Блум таксономиясы өзінің өзектілігін жоғалтпай, инновациялық білім беру жағдайларда еркін жұмыс істеуге мүмкіндік беретін инновациялардың жаңа модельдерін пайдаланады.

Түйінді сөздер: кәсіби құзыреттілік, АКТ құзыреттілік, Блум таксономиясы, оқу тапсырмалары, инновациялық технологиялар.

Abstract

E.K. Saudabekova¹

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
“Narhoz” University, Almaty. E-mail: elma-67@inbox.ru*

N.Z. Takizhbayeva²

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Almaty Management University (AlmaU). E-mail: takizhbayeva@mail.ru*

THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE TEACHER AND BLUM'S TAXONOMY IN THE COURSE OF INTRODUCTION THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION SYSTEM.

It is noted that modern education in Kazakhstan, as well as around the world, has to proceed from innovative technologies what special attention is paid by Institute of UNESCO on information technologies in education. The problem of professional competence of the teacher is considered; the role of taxonomy by Blum in definition the purposes and educational tasks is demonstrated. Preceding from relevance of ICT competence the attention is paid to selection criteria of applications for education. It is noted that in the system of university education orientation to innovative type of training gains ground. At the same time Blum's taxonomy, without losing the relevance, it is applied in new innovative models that allow working freely in innovative educational situations.

Key words: professional competence, ICT competence, Blum's taxonomy, educational tasks, innovative technologies.

Человечеству надо быть готовым жить в новых условиях современного мира, когда знания, интеллект становятся ведущим фактором существования современной мировой цивилизации. И главным фактором здесь является образование, построенное на инновационных технологиях, разработанных и применяемых во всем мире. Этому вопросу большое внимание уделяет ЮНЕСКО, свидетельством чему являются подготовленные Институтом ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании «Рекомендации по работе с открытыми образовательными ресурсами (ООР) в сфере высшего образования» [9]. В них особо подчеркивается, что современная глобальная экономика опирается на знания, поэтому системы высшего образования играют важную роль в социальном развитии и росте конкурентоспособности национальных экономик. Поэтому учебные заведения должны внедрять информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в управленческую и административную деятельность, а также в свои образовательные программы, чтобы сделать обучение более рентабельным и эффективным с целью подготовки выпускников к профессиональной деятельности в условиях реального мира.

И в этих условиях, наряду с обеспечением высокого качества и доступности образования, важным являются адаптация педагогических подходов и учебных материалов к современным средствам обучения. При этом именно научно-педагогический состав оказывает непосредственное влияние на качество учебно-методической среды [1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11].

Преподаватели и научные сотрудники играют центральную роль как в преподавании, так и в обучении студентов. И здесь на первый план выходят их профессиональные компетенции, состоящие из знаний, компетенций и навыков, позволяющих использовать в своей работе современные методы и технологии. В их число, в частности, входят развитие профессиональных навыков в сфере разработки программ, курсов и материалов, а также профессиональный уровень владения техническими навыками.

Развитие профессиональных навыков в сфере разработки программ, курсов и материалов, например, предполагает, что научно-педагогические работники должны особое внимание уделять полному раскрытию потенциала ресурсно- и личностно-ориентированных подходов к обучению. Обладать навыками точного определения целевых аудиторий; ожидаемых результатов обучения; предметного содержания для программ, курсов и модулей; выбора подходящих комбинаций для методик преподавания и самостоятельной работы студентов, которые будут способствовать достижению намеченных результатов обучения; разработки эффективных и интересных учебно-методических материалов; разработки адекватных и эффективных стратегий оценки; применение наиболее подходящего интерактивного оборудования и технологий, способствующих достижению заданных результатов обучения; использования различного интерактивного оборудования и технологий для организации образовательного процесса, взаимодействия и поддержки студентов.

В современном вузе, наряду с проблемно-ориентированными компетенциями, необходимо уделять внимание и ключевым компетенциям, позволяющим индивидам эффективно участвовать во множестве контекстов или социальных областей, способствует полной жизненной реализации индивидов, а также развитию хорошо-функционирующего общества (то есть ведет к важным личностным и социальным результатам). При этом специалисты, на основе анализа междисциплинарной перспективы, отмечают трехмерность классификации ключевых компетенций: действуя автономно; действуя интерактивно, действуя в социально гетерогенных группах. Действуя автономно сфокусировано на самостоятельности и личности (самобытности). Действуя интерактивно характеризует взаимодействие индивида с миром через его физический и социокультурный инструментарий (включая родной язык и традиционные академические дисциплины, такие как история). Совокупность ключевых компетентностей определяет социальную зрелость человека.

Уделяя внимание компетентностям, невозможно обойти стороной и современные технологии обучения. В числе таких признанных технологий находится и таксономия американского ученого Б. Блума, который все цели образования разделил на такие сферы, как когнитивная (требования к освоению содержания предмета), аффективная (эмоционально-ценностная), психомоторная (развитие двигательной, нервно-мышечной деятельности). Надо заметить, что созданная американским ученым Б. Блумом в 1956 г., эта таксономия впоследствии разрабатывалась и обновлялась. Среди них можно выделить версии Д. Кротвеля, Л.Андерсона.

Сам же Б.Блум таксономию учебных целей представлял так:

Целевая категория	Значение категории
Знание	запоминание и воспроизведение изученного материала
Понимание	преобразование учебного материала из одной формы выражения в другую
Применение	самостоятельное соотнесение знания с реальной ситуацией, использование изученного материала в конкретных условиях и новых ситуациях
Анализ	умение разбить материал на составляющие элементы так, чтобы ясно выступала структура; определять элементы, связи, связующие принципы
Синтез	умение комбинировать элементы, чтобы получить целое, обладающее новизной
Оценка	вынесение суждений относительно ценности идей, решений деятельности, объектов, свойств

Представляя эти уровни мышления в виде пирамиды, надо отметить, что её вершиной будет «Оценка», при этом «Анализ», «Синтез» и «Оценка» относятся к мышлению высокого уровня.

Данная таксономия активно используется и в казахстанской системе образования, способствуя совершенствованию профессиональной компетенции преподавателей и студентов. Здесь хотелось бы обратить внимание на сборник, подготовленный А.Е. Мурзагалиевой и Б.М. Утегеновой, в котором таксономия Блума весьма детально представлена прикладном уровне [6]. В сборнике рассматривается система выделения учебных целей в соответствии с процессом усвоения учебного материала, представлены учебные задания по таксономии Блума. В частности, при разработке морфологической карты учебных заданий определенного уровня учебной цели, авторы выделяют такие параметры, как: «Определение, смысл»; «Операнды», т.е. информацию, которая требует переработки и её передачу для достижения ожидаемого результата; «Поле действия», «Тип задания», «Востребованное действие», «Ожидаемый результат», «Приём /техника обучаемого». Вот как, например, представлен уровень «ПРИМЕНЕНИЕ» в Морфологической карте учебных заданий по Таксономии Блума по «Истории Казахстана», 11 класс (См. табл.1):

Таблица 1 – Морфологическая карта учебных заданий по Таксономии Блума по «Истории Казахстана», 11 класс

Учебное задание: Установи последовательность процесса индустриализации в Казахстане и представь её в виде презентации в программе PowerPoint

№ пп.	Параметры	Показатели	Пример
1.	Определение, смысл	Знание средств, которые позволяют оперировать данными	Применение знаний, приобретенных ранее
2.	Операнды		

	2.1	базовый	Информация из учебника и др. источников	Новое знание, приобретённые на данном уроке
	2.2	обобщенный	Действие, процесс, преодоление, развитие, тенденции, части, причины, отношения расположения, классификация, категоризация	Принципы, законы, выводы, эффекты, методы, теории, ситуации, обобщения, процессы, приемы, алгоритмы
3.	Поле действия			
	3.1	внешнее	Информация из учебника	Раннее изученная информация
	3.2	внутреннее	Преобразование информации в знания	Комбинаторика знаний из кратковременной памяти, на основе правил, законов, алгоритмических предписаний
4.	Тип задания		Вопросы, требующие короткого ответа	Задание на закрепление
5.	Востребованное действие		Вспомнить, распознать, идентифицировать, добыть	Применить, обобщить, установить связи, выбрать, развить, организовать, использовать, руководствоваться, преобразовать
6.	Ожидаемый результат		Письменная интерпретация знаний	Расстановка в правильном порядке
7.	Приём/техника обучаемого		Работа с текстом	Презентация PowerPoint

В основу сборника положена классическая классификация учебных целей, разработанная Б. Блумом. Как пишут авторы: «В основу данной схемы положена классическая классификация учебных целей, разработанная Б. Блумом, так как ориентирует обучающего (учителя, тренера, преподавателя) относительно качественно иных результатов образования обучающихся (учеников, слушателей, студентов) – компетентностей. Она содержит аспекты деятельности и указания на уровни сформированности компетентностей обучающихся, понимаемых как освоенные способы деятельности. Свою задачу мы видим в том, чтобы «оснастить» эту целостную идею на прикладном уровне, используя категорию «глаголов - действий», с помощью которых возможно создание упражнений, ориентированных на развитие умения достигать те или иные учебные цели». Думается, можно согласиться с авторами, что данный сборник может быть полезен педагогам, тренерам, методистам и руководителям общеобразовательных школ» [6, с.2].

Исходя из того, что профессиональная компетентность предполагает и ИКТ-компетентность, немалое внимание следует уделять и критериям отбора приложений для образования. Выбирая приложение для занятий, мы ориентируемся на основные задачи обучения: развитие компетенции, способности использовать усвоенную информацию в деятельности для решения конкретных задач. Разумеется, именно педагогические задачи определяют выбор приложений, веб-сервисов. Рассмотрим некоторые из них [12].

Модель SAMR – четыре уровня этой модели: Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition, созданная доктором Robin Puentudura, помогает учителям и преподавателям интегрировать информационно-коммуникационные технологии в процесс обучения и преподавания для эффективности самостоятельной работы учащихся.

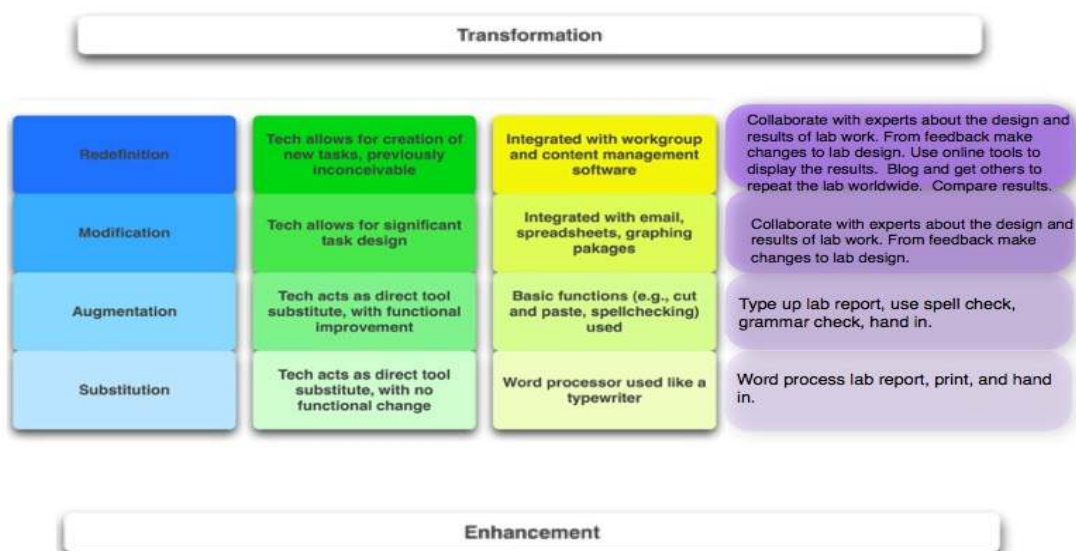

Рис. 1. Модель SAMR

Модель SAMR получила свое применение в приложениях для iPad, соответственно четырем уровням SAMR - замена, усиление, модификация, переопределение.

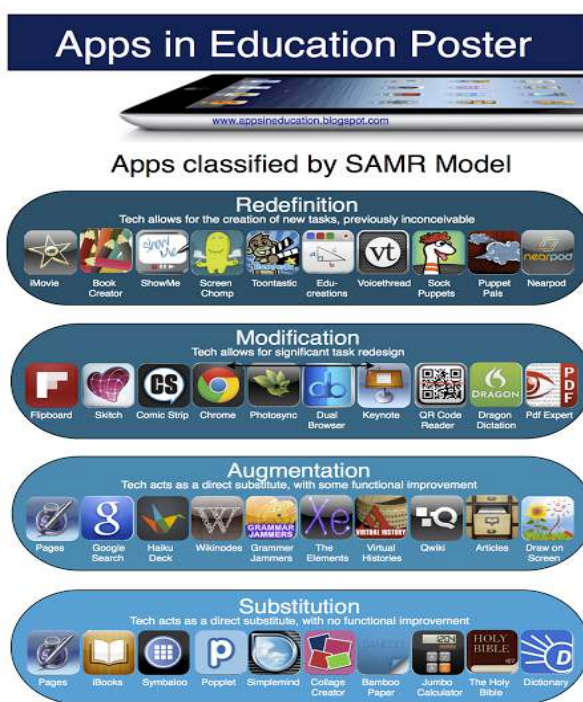

Рис. 2. Приложения для образования на iPad по классификации модели SAMR

Также известна модель под названием «Педагогическое колесо» («PadagogicalWeel») Алана Каррингтона, которая дополнила 4 уровня модели SAMR и таксономию Блума.

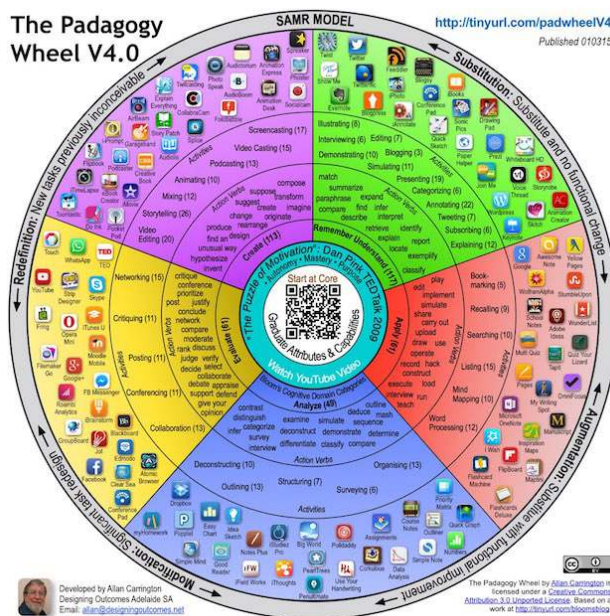

Рис. 3. «Педагогическое колесо» Алана Каррингтона

В цифровой систематике Блума для каждого из шести уровней мыслительных процессов, таких как **запоминание** (remembering), **понимание** (understanding), **применение** (applying), **анализ** (analyzing), **синтез** (evaluating) и **оценка** (creating) рассматриваются определенные приложения и веб-инструменты.

Как мы знаем для уровня ЗАПОМИНАНИЯ подходят задачи, связанные с глаголами – *запомните, повторите, назовите, напишите, определите, выучите*. Для этого уровня подходят следующие виды деятельности: работа с текстом, комментирование, поиск, ведение блога, использование социальных закладок, составление списков тезисов. К этим видам деятельности уровня запоминания подходят приложения, которые способствуют развитию описывать и определять термины и факты, находить и запоминать информацию, к ним относятся приложения для iPad и Android, веб-инструменты: **Pages, GoogleSearch, Twitter, PaperportNotes, iTunesU, Edmodo; GoogleKeep, Wunderlist, GoogleDrive, Diigo, AudioNote; Creately, Wordle, Lino, Quizlet.**

Второй уровень – ПОНИМАНИЕ достигается путем *описания, обсуждения, формулирования, демонстрации*. Виды деятельности для уровня понимания – составление интеллект карт, воспроизведение по памяти, выделение главного. На этом уровне используются приложения и сервисы, помогающие лучше понять представленные идеи и концепции, для обобщения материала, можно применять следующие приложения и веб-инструменты: **Socrative, Nearpod, Maps, Inspiration, StudyBlue, InspirationMaps; Weebly, Explain, LectureNotes; Edublogs, Prezi, Twitter, Thinglink.**

Для совершенствования уровня ПРИМЕНЕНИЯ знаний, связанного с задачами, выполнение которых формулируются с помощью глаголов – *создать, решать, объяснять, показывать, учить, использовать, демонстрировать*. К видам деятельности уровня применения – создание фильма, редактирование, создание подборок, построение диаграмм, составление карт, ролевые игры, ведение альбома, демонстрация, подходят приложения дающие возможность приобретения навыков и выполнения освоенных методов и процедур, также они сфокусированы на умении применять изученное в определенных условиях – **iMovie, Corkulous, PicCollage; ExplainEverything, Magisto; Animoto, Blabberize, Podomatic.**

Способность к АНАЛИЗУ и СИНТЕЗУ развивается на основе заданий с ключевыми глаголами – *исследовать, сравнивать, разделять, интерпретировать, противопоставлять, анализировать; соединять, составлять, изобретать, формулировать*. Выполнение видов деятельности: анкетирование, опрос, построение схем и графиков, обобщение, резюмирование, работа с электронными таблицами при помощи приложений, которые могут быть использованы на уровне анализа и синтеза, способствующие развитию умений отличать существенное от не существенного, выделять целое и части, определять взаимосвязи и структуру содержания – **Evernote, GoogleDrive, Ubersense, Skype; ColorNoteNotepad, Skitch; GoogleDocs, GooglePlus, CollaborizeClassroom** и других.

Уровень ОЦЕНКИ направлен на самостоятельную интеллектуальную деятельность требует знаний и умений *оценивать, одобрять, поддерживать, рекомендовать, критиковать и делать заключения*. Виды деятельности для уровня оценки: выдвижение гипотез, моделирование, самооценка, обмен мнениями, рекомендации, вынесение суждений, для решений этих задач можно с успехом применить следующие приложения для оценки качества, эффективности содержания изучаемой информации, методов, основываясь на критериях, установленных самостоятельно или взятых из других источников: **BookCreator, WeVideo, Glogster, Educreations, YouTube** и других.

Большинство этих приложений доступно для скачивания на сайтах официальных магазинов приложений для iOS и Android.

В системе университетского образования большее распространение получает ориентация на инновационный тип обучения. Таксономия Блума не теряет своей актуальности, ей находится применение в новых инновационных моделях, что дает нам готовность свободно действовать в инновационных образовательных ситуациях.

Список использованной литературы:

1. Аннушкин Ю.В. Интернет-технологии: экзистенциальный анализ образования // Школьные технологии. Научно-практический журнал. – 2016. – № 2. – С.43 – 47.
2. Балахметова Г.К. Применение новых образовательных технологий в преподавании истории Казахстана // Актуальные вопросы развития и совершенствования методики преподавания истории и общественных дисциплин на современном этапе: Материалы Республиканской научно-практической конференции (г. Алматы, 22 апреля 2016 г.). – Алматы, 2016. – С.8 – 12.
3. Зеков М.Г. Возможности средств web-технологий для оценки качества предметных и метапредметных образовательных результатов // Педагогическая диагностика. – 2016. – № 5. – С.38 – 40.
4. Илджиев А.А. Методика диагностики профессиональных компетенций студентов // Педагогическая диагностика. – 2016. – № 4. – С. 76 – 78.
5. Мартынец М.С. Использование таксономии Блума для определения максимального уровня образовательного результата учащихся с ограниченными возможностями здоровья и интеллектуальными нарушениями // Школьные технологии. – 2016. – № 4. – С.131 – 135.
6. Мурзагалиева А.Е., Утегенова Б.М. Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума / А.Е. Мурзагалиева, Б.М. Утегенова. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2015. – 58 с.
7. Остапенко А.А. Соотношение структурных и процессуальных компонентов образовательной системы // Педагогические технологии. – 2016. – № 1. – С.3 – 20.
8. Подлиняев О.Л. Кризис профессиональной компетентности педагога и пути его решения в контексте теории гуманитарных систем образования // Школьные технологии. Научно-практический журнал. – 2016. – № 2. – С.13 – 23.
9. Рекомендации по работе с открытыми образовательными ресурсами (ООР) в сфере высшего образования / Содружество обучения, 2011 // <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.ru>
10. Самсонова Т.В., Рамазанова В.Н. Сетевая модель обучения с использованием ИКТ: опыт становления // Народное образование. – 2016. – № 4-5. – С. 94 – 100.
11. Чошанов М.А. Дидактическая инженерия, или Как учить в цифровую Эпоху. // Народное образование. – 2016. – № 4-5. – С.113
12. По материалам Educational Technology and Mobile Learning -<http://www.educatorstechnology.com/2012/12/ipad-apps-classified-by-samr-model.html> <http://appsineducation.blogspot.com/2012/11/samr-model-apps-poster.html> <http://designingoutcomes.com/the-pedagogy-wheel-its-a-bloomin-better-way-to-teach/>

УДК 94(5)
МРНТИ 03.61.91

Е.Т. Қартабаева¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к., erke_66@mail.ru

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Мақалада түркітілді елдер арасындағы интеграция мәселесін объективті тұрғыдан зерттеп, оның зандылығын тарихи және ғылыми жағынан негіздеуге тырыстық. Түркі мемлекеттерінің бірлесуі занды құбылыс. Себебі,

саясаттану-шылардың пікірі бойынша, ХХІ ғасырдың екінші ширегінен бастап, дүние жүзіндегі геосаяси күштердің салмағы Азия құрлығының Орталық және Шығыс бөлігіне ойысуы ықтимал. Американың «Үлкен Таяу Шығыс» жобасының соңғы кезеңі ретінде Орталық Азияның белгіленуі, Қазақстан аймағында Қытайдың салмағы мен қысымының артуы, Ресей, Еуропа Одағы, Иран және Үндістан сияқты аймақтық державалардың Орталық Азияға қатысты күрделі саяси-экономикалық жоспарларының болуы, әсіресе, аталмыш аймақта орналасқан түркі мемлекеттерінің бірлесуіне жеткілікті себеп болып табылады.

Кілтті сөздер: түркілер, мәдени-гуманитарлық, экономикалық, саяси, интеграция

Аннотация

Е.Т. Картабаева¹ к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, erke_66@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯ ТЮРКСКОГО МИРА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

В статье делается попытка объективно рассмотреть проблему интеграции между тюркоязычных стран и обосновать ее законность с исторической и научной точки зрения. В результате исследования пришли к выводу, что сближение тюркоязычных государств исторически закономерное явление, т.к. у этих государств и народов общая история и традиции. К тому же политические тенденции последних лет показывает, что со второй четверти ХХІ века расстановка геополитических сил могут измениться на Центральную и Восточную части Азии. Обозначение Центральной Азии как последнего этапа американского внешнеполитического проекта «Большой Ближний Восток», усиление в Казахстане китайского влияния, наличие сложных политических и экономических планов таких региональных государств, как Россия, Иран и Индия по отношению к Центральной Азии будут достаточными причинами для усиления интеграционных процессов тюркоязычных государств.

Ключевые слова: тюрки, культурно-гуманитарная, экономическая, политическая, интеграция

Abstract

E.T. Kartabayeva¹

¹candidate of historical sciences, associate prof. of [al-FarabiKazNU erke_66@mail.ru](mailto:al-FarabiKazNU_erke_66@mail.ru)

THE INTEGRATION OF THE TURKIC WORLD: HISTORY AND CURRENT STATUS

The article is an attempt to objectively consider the problem of integration between the Turkic-speaking countries and to justify its legitimacy from the historical and scientific point of view. The study concluded that the rapprochement of Turkic states historically a natural phenomenon, because these states and peoples a common history and traditions. In addition, the political trend of recent years shows that the second quarter of the ХХІ century, the balance of geopolitical forces can change to Central heating and East Asia. Designation of Central Asia as the last stage of the American foreign policy of the "Greater Middle East", the gain in Kazakhstan Chinese influence, the presence of the complex political and economic plans of the regional states, such as Russia, Iran and India in relation to Central Asia will be sufficient reasons to strengthen the integration process of Turkic-speaking States.

Keywords: Turks, cultural, humanitarian, economic, political, integration

Орта ғасырлардың өн бойында Кіндік Еуразия іс жүзінде түркі және түркі-монғол империяларының арасында бөліске түсті. Мысалы, орта ғасырлардың аяғына қарай, ХVІ ғ. барлық дерлік мұсылмандық Еуразия, сондай-ақ Үндістан, Солтүстік Африка мен Оңтүстік-Шығыс Еуропа Осман, Сефеві, Ұлы Монғол (Бабыр), және Шейбани және басқа да түркі әулеттерінің қоластында болды. Алайда түркілер бұл уақытта халықаралық аренада бір бүтін мемлекет немесе біртұтас ұлт ретінде өмір сүрмеген болатын, керісінше түркі халықтары қалыптастырған ұлы империялар өз күш-қуатын бір-бірімен күреске жұмсап отырды.

ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басына қарай жағдай мүлде өзгерді. Түркі халықтары, Еуразиядағы әскери және билеуші халықтардан, ұлы державалардың отары немесе жартылай отарына айналып қалды. Осы кезеңде түркі әлемінде еуропалық халықтардың ықпалымен өзін-өзі анықтаудың этникалық ұстанымы кеңінен тарала бастайды. Сонымен бірге, түркі әлемі, түркі халықтарының мәдени туыстығы, географиялық және тарихи жағынан жақындығы туралы білімдердің тарауы ХХ ғасырда түркі халықтарының еркіндік жолындағы ұлт-азаттық қозғалысы ретінде және осы қозғалыстың орталығы ретінде түрікшілдік идеясы дами бастайды. Осылайша, алғаш рет түркі халықтарының әулеттік, географиялық немесе діни ұстанымдар негізінде емес, этникалық ұстаным негізіндегі бірігуі идеясы пайда болды. Мұндай идеяның объективті қажеттілігі, оны жақтаушылар әр түрлі түркі халықтарының қоғамдық қайраткерлері арасынан көптеп шығуынан көрініс тапты және олар бір-бірінің ықпалымен емес, бір-бірінен дербес қалыптасты. Бұл қайраткерлер түрікшілдікті жекелеген түркі халықының ұлттық қайта түлеуі, азаттыққа жетуі, мәдени дамуына бағытталған саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастырды [1].

XX ғасырдың басы мен ортасындағы тоталитарлы тәртіптердің аяусыз қуғын-сүргінге салуының нәтижесінде түрікшілдік, идея ретінде толықтай күйретілген болатын. Түрікшілдікке бәрінен де зор соққыны сталиндік тәртіп бергені белгілі, соның салдарынан кеңестер еліндегі көптеген көрнекті түрікшілдер өлім жазасына кесілген болатын. Түрікшілдікке ең ауыр соққы болғаны түркі халықтарының жақындасуы туралы идеяның жоққа шығарылуы еді және түркі халықтарының тарихи және интеграциялық потенциалының өзіне тиым салынуы болды. Түрікшілдікке тиген соққының аса ауыр болғандығының айғағы КСРО ыдырағаннан кейін де түркі халықтарының қоғамдық бұқарасы арасында аса зор потенциалы бар қандай да бір қауымдастық ретіндегі түркі әлемі туралы ақпараттың жоқтығы, сондай-ақ түрікшілдіктің, керісінше құртушы-бүлдіруші ағым екендігі туралы түсініктердің кең тарауы, немесе шынайы жоспарларды іске асырудан алшақтатын утопиялық (қияли) идея деп қарастыруды жатқызуға болады.

Адамзат тарихында идеялар, материалдық құндылықтарға қарағанда, айтарлықтай маңызды рөл атқарғаны белгілі (соғыстар мен қақтығыстар, экономикалық шығындар және т.б. әр түрлі идеяларды іске асыру немесе олардың іске аспай қалуымен байланысты орын алып отырған). Сонымен бірге, идеяларды ақ-қара категорияларымен сипаттауға болмайды, яғни олардан не оң белгіні, немесе теріс белгіні ғана іздеуге болмайды. Идеялардың жасампаздығы немесе бүлдіргіштігі, қандай да бір идеяның қай жағы басым, және сәйкесінше бұл идея қандай формада іске асатындығына байланысты. Сондықтан да кез-келген идеяны басы бүтін ақ немесе толықтай қара деп қарастыру қате. Осы тұрғыдан түрікшілдік идеясының болашағын саралағанда, оның беретін пайдасы мен теріс жағын екіге бөліп, іске асыру формаларын дұрыс тандай білу қажет.

Түркітілді мемлекеттердің интеграциясы мәселесі бұрынғы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бірден-ақ өзіне жол сала бастағаны белгілі. Бұл процесс Түрік Республикасының осы түркітілді елдердің тәуелсіздігін алғаш болып мойындауынан басталды. Түркі елдерінің бірлесуі мынадай себептерден туындайды: түркі дүниесінің мәдени, рухани мұрасын сақтап, жетілдіруді; күллі әлемнің аймақтануы кезінде түркі географиясының бірлесуінің қажеттілігі; әртүрлі геосаяси күштер тоғысқан Еуразияда түркі әлемінің мүдделерін қорғау, құрлықтың ішінде орналасқан елдердің теңізге шығу мүмкіндігі, түркі елдерінің «Жібек жолы» жобасының көліктік және тасымалдық ресурстарын пайдалану.

Қазіргі саясаттанушылар, түркі елдері интеграциясын шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастырады. 90-жылдарды қамтитын алғашқы кезеңде интеграциялық үдерістерде Түркияның саяси, идеологиялық, экономикалық және мәдени ықпалы басымырақ болса, 2000-жылдардан басталған уақытты қамтитын екінші кезеңде Қазақстанның саяси, қаржылық, ұйымдастырушылық, мәдени-гуманитарлық рөлі арта бастады [2].

Түркі әлеміндегі интеграциялық үрдістердегі бастамаларды дамытуға 2006 жылғы Анталиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің басшылары саммитінде Н.Ә. Назарбаев бірнеше жалпытүрік құрылымдарын құру, атап айтқанда Түркітілдес мемлекеттер басшыларының Тұрақты органын, Түркітілдес мемлекеттерінің парламенттік Ассамблеясын, Ақсақалдар алқасын және Түркі академиясын құру туралы бастама жасаған болатын. Сонымен бірге түркітілді елдердің кәсіпкерлер кеңесі, Баку қаласындағы ортақ мәдени мұраны қорғау жөніндегі қор, Түркі музейі мен кітапханасы, Түркі ғылыми-зерттеу қоры, Түркі дүниесін зерттеу орталығының құрылуы түркі бірлігі идеясының институционалдық деңгейге өткенінің айғағы екенін атап көрсетіп берді. Аталмыш кезеңде ҚР Президенті Н.Назарбаев туыстас түркі елдерімен жақын, достық қарым-қатынастар орнатуды көздеп, осы мақсатпен атқарылатын іс-шараларға мұрындық болып келеді.

Түркітілді мемлекеттердің арасындағы ынтымақтастық жаңа деңгейге көтерілгендігінің айқын айғағы 2014 жылы 4-5 маусымда Түркияның Бодрум қаласында өткен түркітілді мемлекеттер басшыларының бас қосуы болды. Бұл кездесуде Еуразияның үш аймағында: Оңтүстік-Батыс Азия, Оңтүстік Кавказ және Орта-лық Азияда орналасқан түркі мемлекеттері көшбасшылары бас қосқан болатын. Бұл кездесудің маңызын кейбір түркі интеграциясының маңызын елегісі келмейтін саясаткерлердің төмендетуге тырысуларына қарамастан, түркі елдерінің саяси-әлеуметтік және мәдени дамуында алатын орны ерекше. Халықаралық аренада Түркі доғасының күшеюі кейбір сарапшылардың алдында: түркі интеграциясының күннен-күнге күшейіп келе жатуы 2015 жылдың 1 қаңтарында ашылуы жоспарланып отырған Еуразиялық Одаққа бәсеке туғызбай ма деген үлкен сұрақ та туғызып отыр. Мүмкін ЕАЭО-ның түркі әлемімен қызметтестік орнатуы екі жақ үшін де тиімді болар деген де пікірлер бар. Оның үстіне Түркия мен Әзірбайжан Мәскеумен қарым-қатынасты бұзып алмауға мүдделі екендігін көрсетіп отыр.

Түркі елдері арасындағы қызметтестік жайында сөз болғанда, Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан және Қырғызстан үшін қашан да еш маңызы жоқ, қайдағы бір абстрактілі мәселелер емес, жақын болашақта аталмыш елдердің әрқайсысына айтарлықтай пайда әкелетін мәселелерді нақты қарастыру тән екендігін

айта кеткен жөн. Сонымен бірге талқыға түсетін тақырыптар мен қызметтестік бағыттарында ешбір шектеу жоқтығы да маңызды. Бұл бірлескен қаржы салынымдары (инвестиция), транспорт, мәдени-гуманитарлы саладағы, туризм саласындағы қызметтестік. Бодрумдағы басқосуда туризм мәселесімен бірге, халықаралық аренада түркітілді елдер диаспорасын күшейту мақсатымен орталықтар құру және олардың ықпал ету салаларын кеңейту бағдарламасы, білім беру, экономика саласындағы бірлескен қызметтестік стратегиясы қабылданды және бірлескен түркі телевидениесін ашу туралы шешім қабылданды.

Саммитте ең алғаш рет кеңінен қарастырылған гуманитарлық саладағы қызметтестік тақырыбы, және диаспора құрылымдары жұмысы саласындағы әрекеттестікті күшейту туралы қабылданған шешім, түркітілді мемлекеттер қызметтестігі Кеңесіне кіретін барлық елдердің осы аса маңызды бағытта өзара әрекеттестікте қызмет етудің ортақ ресурсын жасау талабын анық көрсетіп берді, бұл АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде, осы елдердің әр түрлі саяси топтары тарапынан болатын қауіп-қатерлерді болдырмау мақсатына қызмет етуге тиіс болатын. Үшті түркі елі арасындағы гуманитарлы кеңістікті айтарлықтай интеграциялауға ықпал ететін жобаның бірі Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев ұсынған түркі елдерінің ортақ телевидениесін құру туралы ұсыныс болғандығын да атап өту керек. Бодрумдағы Саммитке ең алғаш рет Түрменстан президенті Бердымұхамедов келіп қатысты, ол осы кезде түркияда мемлекеттік іс-сапарда жүрген болатын.

Түркітілді елдер арасындағы ынтымақтастық пен қызметтестік жақын болашақта одан әрі жандана түсетіні аңғарылып отыр. Бұған барлық жақтар мүдделі екендігін 2015 жылы 11 қыркүйекте Астана қаласында өткен Түркітілді елдер қызметтестігі Кеңесінің V Саммиті көрсетіп берді. Саммитке Әзірбайжан президенті Ильхам Әлиев, Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев, Қырғызстан президенті Алмазбек Атамбаев, Түркияның Ұлы ұлттық жиналысының төрағасы Исмет Йылмаз, Түрменстан премьер-министрінің орынбасары Сапардұрды Тойлыев қатысты. Қазақстан президенті өз сөзінде: «Астанада өтіп жатқан мерейтойлық Бесінші саммит түркі әлемі интеграциясы жолындағы маңызды белес», - деп көрсетті [3].

Қазіргі таңда түркітілді елдер біріккен бастамалар мен ортақ жобаларды күннен-күнге көбейтіп отыр. Мысалы, алғаш рет 2010 жылы Астана қаласында ашылып, 2014 жылы халықаралық статус алған Түркі академиясы табысты қызмет етуде. Қазіргі таңда Академия түркі әлемі тарихы бойынша ғылыми зерттеулердің қарқынды жүруіне ықпал етіп, оларды үйлестіріп отырады. 2015 жылғы Астана Саммитінде қарастырылғаннан кейін түркітілді елдердің ақпараттық агенттіктері арасындағы қызметтестік жолға қойылып, қазіргі таңда бұл салада қоян-қолтық жұмыс жүргізіліп отыр. Кеңеске кіретін елдердің Білім министрліктері тарих, география және әдебиет салалары бойынша ортақ түркілік оқулықтар дайындау туралы мәселені талқылауда [4].

Ортақ тамырымызды жандандыруға бағытталған шаралардың тағы бірі Азербайжанда Түркі мәдениеті мен мұрасы Қорының құрылуы болып табылады. Астана Саммитінде Н.Назарбаев түркітілді мемлекеттердің білім беру кеңістігін қалыптастыруды жылдамдатуға шақырып, Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетін барлық түркі әлемі халықтарына арналған оқу орнына айналдыру туралы бастама көтерді.

Дегенмен, түркітілді елдер арасындағы қызметтестік тек мәдениет пен білім беру салаларымен шектелмейді. Түркітілді елдердің стратегиялық орналасу жағдайы олардың территориясында Ұлы Жібек жолын қайта жандандыруға алғышарттар жасайды, бұл жол түркі елдерінің территориясы арқылы Қытай мен Еуропаны байланыстырар еді. Осы бағыттағы, яғни түркітілді елдердің транзиттік потенциалын іске асыру мен дамыту бағытындағы алғашқы қадамдар қазіргі таңда іс жүзіне асырылып жатыр. Атап айтқанда, Баку-Тбилиси-Карс темір жолы мен «Батыс Еуропа –Батыс Қытай» автотранспорттық магистралі салынып бітуге таяп қалды, Каспий теңізінде заманауи транспорттық инфраструктура жасалуда, 2016 жылдың шілде айының аяғы мен тамыз айының басында Қытай-Қазақстан-Әзірбайжан бағыты бойынша алғашқы тестілік контейнерлік поезд жолға шықты, ол жүк тасымалдаудың кететін уақытты айтарлықтай қысқартады, сондықтан да оған көп үміт артылуда. Транспорттық инфраструктураның дамуы түркітілді елдерге өзара экономикалық қызметтестікті кеңейтуге және аймақтағы рөлін арттыруға мүмкіндік береді.

Экономиканың басқа салаларында да қызметтестікті дамыту шаралары іске асырылуда. Атап айтқанда, Астана саммитінде «Түркілік кеңес – Заманауи Жібек жолы» біріккен туристік өнімін құру туралы ұсыныс жасалды. Сондай-ақ Қазақстан президенті түркі интеграциясының ортақ қорын құру туралы ұсыныс жасады, оған Кеңес мүшелері болып отырған елдерден іскерлік топтар мен демеушілерді тарту арқылы түркітілді елдердің ортақ жобаларын қаржыландыру мүмкіндігі жайында сөз қозғалды. Мысалы, Әзірбайжан, қазірдің өзінде көрші елдеріне де, түркітілді елдерге де инвестицияларын салуды қолға ала бастады.

Сонымен, қорыта айтқанда, қалыптасып отырған жаңа интеграциялық бірлікке әлем елдері әр түрлі пікірде. Мысалы, Түркия мен Өзірбайжанда интеграция жобалары, ал болашақта түркітілді елдердің бірігуін, ерекше ықпалмен қабылдайды. Қазақстанда Түркі Кеңесін, Қазақстанға тән сыртқы саясаттың «көпвекторлығының» айқын көрінісі ретінде қарастырылады, бұл саясат Қазақстанның дербестігін сақтап, аймақтағы көшбасшылыққа үмітін бекіте түседі. Сондай-ақ түркі әлеміне кіруді қазақ элитасы ұлттық сана мен ұлттық бірегейлікті дамытуда қажетті құрал ретінде бағалайды. Осыған ұқсас мүдделер Қырғызстанға да тән екені түсінікті., алайда сонымен бірге, Түркі Кеңесіне мүше болу Қырғызстан үшін экономикалық және саяси тұрақтылықтың қосымша ресурсы ретінде де қарастырылады.

Ал Ресей сарапшыларына келетін болсақ (тек сарапшылар ғана емес, Кремльдегі тиісті топтар да), Түркі кеңесіне қатынас менсінбеушілік-сенімсіздіктен бастап, қауіптену-теріс көзқарасқа дейінгі аралықта өзгеріп отырады. Атап айтқанда, көпшілік топтар мұның бәрінен Анкараның өзінің бұрыннан белгілі пантүркілік ойларын іске асыруға ұмтылушылығын көреді. Алайда, Түркі кеңесін құрушылар оның қандай да болмасын үшінші елдерге қарсы бағытталмағандығы және оған мүше болу басқа халықаралық ұйымдар (ТМД, ЕурАзЭО, Кедендік Одақ) аясында қабылданған міндеттерге қайшы келмейтіндігі жөнінде әлем мемлекеттері мен халықтарына ашық түрде мәлімдеген болатын. Түркі интеграциясының мақсаты – бірлесіп күшейіп алып, өзге мәдени және этностық топтарға қарсы шығу емес, керісінше, қазіргі күрделі жаһандық жағдайда өзінің түркілік болмысын, мәдениетін, тілін сақтап қалу үшін ортақ мәдени-ақпараттық кеңістік құру және сауда-шаруашылық байланыстарын нығайту үшін өзара тиімді экономикалық жобаларды іске асыру. Қазіргі аумалы-төкпелі кезеңде түркі мемлекеттерінің жекеленіп, бөлектенуі немесе оқшаулануы келешек тұрғысынан қауіпті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хайдаров М. Перспективы углубления интеграции тюркского мира. <http://www.mtss.ru/?page=puitm>.
2. Иембекова М.О. Қазақстан және түркі әлеміндегі ықпалдасу үдерісі // Білім–Образование. – 2011. – № 4. – Б.27-30.
3. Участие в Пятом саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств/. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/uchastie-v-pyatom-ammite-oveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnyh-gosudarstv
4. Косолапова Е. Тюркоязычные страны на пути к интеграции. <http://www.trend.az/casia/kazakhstan/2432673.html>

ӘӨЖ 342.1(575.12)
МРНТИ 05.01.05

А.Н. Шұқыжанова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Аймақтану кафедрасының докторанты,
Қазақстан Республикасы, Астана қ. E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

XX ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТЕРРИТОРИАЛДЫ МЕЖЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азия республикаларының XX ғасырдың басындағы шекарасының межелеу үрдісі қарастырылады. Большевиктік межелеу нәтижесінде өздерінің титулды мемлекетінен ұлттар тысқары қалды. Бұл республикалар тәуелсіздігін алғаннан кейін олардың арасындағы шекараны анықтауда қиындықтар туғызды. Автор не себепті Кеңес билігі аймақта ұлттық республикаларды құрғандығына, делимитация жобасына қатысты аймақ элиталарының көзқарастары қандай болғандығына, Орталық Азия бюросы Территориалды Комиссиясының жұмысына сараптама жүргізеді. Әр республика арасындағы шекараны делимитациялау қалай жүргізілгендігі, Қарақалпақстан мәселесі де көрсетіледі.

Кілт сөздер: Орталық Азия, ұлттық территориялды межелеу, Кеңес билігі, шекара, территориялды комитет, территорияға қатысты келіспеушіліктер

Аннотация

А.Н.Шұқыжанова¹

¹докторант кафедры регионоведения ЕНУ имени Л.Н.Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана, E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 20-Х ГГ. XX ВЕКА

В статье рассматривается разграничение границ республик Центральной Азии 20-х гг. XX века. В результате большевистского размежевания сложилась ситуация, когда за пределами своего титульного государства оказывались значительные количества лиц той или иной национальности. После обретения республиками независимости эти факторы усложняли процесс делимитации их границ. Анализируется причина создания Советским Союзом национальных республик, реакция местной элиты к проекту делимитации и работа Территориальной Комиссии Средазбюро. Автор показывает процесс установления границ между республиками и вопрос Каракалпакстана.

Ключевые слова: Центральная Азия, национальное территориальное размежевание, Советская власть, граница, территориальный комитет, территориальные разногласия

Abstract

A.N. Shukyzhanova¹

*¹Phd Student of regional studies department of L.N. Gumyliyev ENU,
the Republic of Kazakhstan, Astana, E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com*

NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION OF CENTRAL ASIA IN 20s OF XX CENTURY

The article discusses the delineation of borders of Central Asian republics at the beginning of the 20th century. As a result of Bolshevik delimitation there was a situation when outside the title state there were significant amount of persons of this or that nationality. After the collapse of USSR these factors complicated the process of delimitation of their borders. The reason of creation of the national republics by the Soviet Union, reaction of local elite to the project of delimitation and work of the Territorial Commission of Sredazbyuro is analyzed. The author shows the process of setting up the borders between the republics and the question of Karakalpakstan.

Key words: Central Asia, national territorial delimitation, the Soviet government, border, territorial committee, territorial disputes

Кіріспе. XX ғасырдың 20 жылдары Кеңестік билікті тұрақтандырудың әр түрлі құрылымдарының жүзеге асқаны белгілі. Соның бірі Орта Азия республикаларын ұлттық-территориалды межелеу мәселесі. Бұл тақырыптағы мұрағат материалдарын КСРО кезінде оқи алмайтын едік, зерттеушілер коммунистік идеология мен кеңестік ұлттық саясат тұрғысында жазатын. Ал жергілікті ұлттық, саяси және ғылым элита осы саясат пен идеологияны дамыту мен құру үшін атсалысатын. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұл тақырыпта түрлі даулар мен талқылаулар пайда болды. Жаңа ұлттық тарих концепциясы шеңберінде Орталық Азия республикаларының өзінде бұл мәселені зерттей бастады. Кеңес билігінің сол кездегі мақсаты, не үшін және қалай жүзеге асырғандығы жайлы аймақ және әлем ғалымдары арасындағы пікір әртүрлі. Бірі жақтаса, екіншісі қарсы шығады.

Зерттеу тәсілдері. Зерттеу жүргізілген кезде автор зерттеудің тарихи тәсілдеріне жүгінді. Тарихи оқиғаларды шынайы мазмұнда аша отырып, зерттеуші қарастырып отырған оқиғаларды Орталық Азия республикаларының жаңа тарих позициясы тұрғысынан түсінуге тырысты. Тарихи әдебиетке салыстырмалы сараптама жасау автордың негізгі ғылыми тәсілдемесі болып табылады.

Кремль және Түркістан мұсылман ұлттық коммунистері

Большевиктер билік басына келгеннен кейін 1918 жылы сәуірде РСФСР құрамына кіретін көп ұлтты халқы бар Түркістан Совет Республикасын құрды [1]. Жыл өткеннен кейін билік этнофедералды жүйе құруға көшті. Большевиктердің басшысы жергілікті халыққа сенбей өз адамдарына бұл шараны жүзеге асыруды тапсырды. Ол кезде Түркістан мұсылмандарының мақсаты Лениндікімен сәйкес келмейтін.

1919 жылы қазанда Ш. Елява, Я. Рудзутак, М. Фрунзе, В. Куйбышев, Г. Бокий және Ф. Голошекин бастаған Түркістан комиссиясы құрылды. Комиссияның мақсаты республикада этнофедералды принципті жүзеге асыру болатын. Т. Рысқұлов Түркістан Кеңес Республикасының Орталық Атқару Комитетінің басшысы болып тағайындалды. Өзбек, қазақ және түркмен деп аталатын халықтар негізін құрайтын жаңа этносаяси одақтарға Түркістанды бөлу туралы комиссия шешім қабылдайды.

Комиссия құрамындағылар 1897 жылғы санақ бойынша сарт, өзбек және түрік болып анықталған, аймақтағы қалада тұратын және отырықшы түркітілдес халықты «өзбектерге» жатқызды. Сол жылғы санақ бойынша Жетісу мен Сырдарияны қоса қамтитын қазақ тілінде сөйлейтін дала көшпенділері «қазақ» деп қарастырылды. «Түркмендерге» аймақтағы шығыс оғыз түркі тілдес көшпенділерді жатқызды [2].

Түркістан комиссиясының жұмысы жүзеге аспай, Т. Рысқұлов аймақтағы барлық түркі халықтарының басын біріктіретін Түрік республикасын құруды ұсынды. Идеясы көпшілік тарапынан қолдау тапты. Бұл жоба Мәскеуді сескендірді. Комиссия аталған мәселені теріс деп тауып, ал Кремль Қазан революциясы саясатына қайшы деп айыптап, қабылдамады.

Мәскеу Түркістанды бірнеше этнос немесе ұлттарға бөлу қажет деп есептеп, талқылай бастады. В.И. Ленин былай деп жариялады:

1. Түркістанды Өзбекия, Қырғызия және Түркмения болып бөлінетін (этнографиялық) картасын даярлау;

2. Одан кейін осы үш аумақты біріктіру немесе бөлу мүмкіндігін анықтау.

Осыдан кейін РКП ОАК-тің тапсырмаларын мүлгітпей орындау үшін Түркістан Комиссияның құқығы мен жауапкершілігі артып, Түркістан бюросына тікелей қарайтын мемлекеттік органға айналады.

Т.Рысқұлов пен оның жақтастарының орнына А.Рахымбаев, К. Атабаев және Б.Ходжаев келеді. 1920 жылы маусымда Түркістан АКСР Орталық Атқару комитеті Ресей Коммунистік Партиясының Түркістанды делимитациялауға қатысты резолюциясын орындау үшін республиканы этнос принципі бойынша әкімшілік бөлу жұмыстарына қатысады [3].

1921 жылы сәуірде Түркістан ОАК-і Транскаспий облысын Орталық Азиядағы этностық принцип бойынша анықталған түркмен саяси одағының негізін салған Түркмен облысы қылып өзгертеді. 1922 жылы сәуір мен маусым аралығында Түркістан ОАК Түркістан АКСР құрамында Қара – қырғыз таулы облысын құруды көздейді. Алайда қара-қырғыз фракциялары арасындағы билікке тартыстың салдарынан жоспар жүзеге аспай қалады. 1923 жылы сәуірде Түркістан үкіметі Памир ауданын облысқа айналдырады [4].

Хорезм мен Бұқара Совет Республикаларында Түркістан Совет Республикасындағыдай өзгерістер жүргізу көзделді. 1921 жылы наурызда Хорезм халқының әлеуметтік және экономикалық жағдайын жақсартуға жәрдемдесетін Хорезм Орталық Атқару Комитетіне қарасты арнайы түркмен және қазақ – қарақалпақ бөлімдері құрылды. 1923 жылы қазанда Төртінші Бүкіл Хорезмдік Кеңес Құрылтайы республиканы этнотерриториалды облыстандыру жоспарын жариялады. Хорезм Кеңес Социалистік республикасының солтүстігінде қазақ – қарақалпақтардың құқықтарын қорғайтын Қазақ – Қарақалпақ облысы құрылды. Түркмендер орналасқан жерлер Ташауыз облысына біріктірілсе, өзбек қоныстары Ново – Ургенч облысын құрды. Бұқара Халық Кеңес Республикасы үкіметі Орталығы Чарджоу болып табылатын Түркмен автономиясын құрды. 1924 жылы мамырда Бұқара Орталық Атқару Комитеті көбінесе иран тілді халық тұратын өзінің Шығыс Бұқара Провинциясын жартылай автономды қылды. Бұл шаралардың барлығы Орталық Азияда Кеңес билігін күшейту үшін жасалды [5].

Делимитация жобасы және Орталық Азия элиталарының реакциясы

Ұлттық территориалды делимитацияны толығымен жүзеге асырмастан бұрын Кеңес билігі Орталық Азияда өз билігін күшейткен болатын. Ол кезде Орталық Азия халқының басын біріктіретін республика құрмақшы болғандардың жоспарын жүзеге асыртпай, қарсы шыққандарды басып тастады. Аймақта билігі күшейгеннен кейін Кеңес үкіметі Бұқара мен Хорезм республикаларында да ұлттық территориалды делимитацияны жүзеге асыруға болады деп шешті. Қырғыз (қазақ) Автономды Кеңес Социалистік Республикасын бірнеше ұлттық республикаларға бөлу қажет емес болғанымен, делимитация нәтижесінде республиканың шекарасы өзгеріске ұшырады.

Ұлттық территориалды делимитацияны жүзеге асыру 1924 жылы 31 қаңтарда Ресей Коммунистік Партиясының Орталық Атқару Комитетінің Ұйымдастыру Бюросының арнайы сессиясында шешілді. Түркістан АКСР, Бұқара КХР және Хорезм КСР үкіметтерімен ақылдасып, делимитацияны қалай жүргізу керектігін зерттеу үшін Орталық Азия Бюросы басшысы қылып Орталық Атқару Комитеті Я.Рудзутакты тағайындады.

Орталық Азия Бюросы Басшысының орынбасары А.Рахимбаев РКПОАК-тің нұсқауы бойынша делимитация жайында жергілікті халықпен кездесті [6]. 10 наурызда Бұқараның Атқару Бюросы делимитацияны жүзеге асыруды қабылдады. Делимитацияны жүзеге асырудағы мақсат аймақта ұлттық мемлекет құру процесіне кедергі жасайтын көпұлтты жасанды құрылған мемлекеттік құрылымдарды жою деп түсіндірді. Өзбек және Түркмен Кеңес Республикаларын Түркістан АКСР, Бұқара КХР және Хорезм КСР республикалары негізінде құру жоспарланды. Қазақтар қоныстанған Жетісу мен Сырдария облыстарын Қырғыз (қазақ) АКСР-не беріп, Өзбек Республикасына қарасты Тәжік облысын құру көзделді.

1924 жылы 10 наурызда Ташкентте Кеңестік Түркістан басшыларының арнайы сессиясында Орталық Азия Бюросының бастамасымен делимитация мәселесі қаралды. Онда делимитация жүргізілетін болса ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы жүзеге асырылатындағы айтылды. Аймақтағы ұлтаралық дауларды шешугеде септігін тигізетіндігі қозғалды.

Сессияда делимитацияны жақтап сөйлегендермен қатар қарсы шыққандарда болды. Бірі Түркістан, Бұқара және Хорезм Республикаларын біріктіретін ортақ федерация құру керек десе, екіншісі өзбек және түркмен деген ұлт жоқ деп мәлімдеді. Түркістан КП ОАК-і соңғы шешім қабылдайтын болды. 1924 жылы 23-24 наурызда Түркістан КП Пленумы Түркістан АКСР шеңберінде ғана жүзеге асырылатын резолюция қабылдады. Оған сәйкес Түркістан АКСР-і территориясында өзбек, түркмен және қазақ ұлттық автономды республикалары және тәжік, қара – қырғыз облыстары құрылатын болды [7].

Кеңес Хорезм билігі делимитация жоспарын бірден қабыл алмады. Хорезм үкіметінің өзбек фракциясы Хорезм КСР-інен түркмендер орналасқан аудандардың бөлінгендігін қаламай, керісінше өзбектер мекен ететін аудандардың Өзбек республикасына қосылатындығына қарсы емес болатын. Орталық Азия Бюросы қысымымен Хорезм Республикасы делимитация жоспарын қабыл алуға мәжбүр болды.

Орталық Азия Бюросы Түркістан АКСР, Бұқара КХР және Хорезм КСР республикаларынан заңды түрде келісімдерін алды. Политбюро делимитация жоспарын жүзеге асыруды Орталық Азия территориясын қайта құрудың егжей-тегжейлі схемасын Орталық Азия Бюросы жасағанға дейін 1924 жылдың мамырына дейін тоқтатып қойды [8].

1924 жылы сәуірде Орталық Азия Бюросы Политбюроның кездесулерінің тапсырмаларын орындайтын арнайы комиссия құрды. Осы комиссияға қарасты өздерінің ұлттарының құқықтарын қорғайтын түркмен, өзбек және қырғыз (қазақ) субкомиссиялары пайда болды. Қырғыз (қазақ) субкомиссиясы Орталық Азия Федерациясын құруды ұсынса, Хорезм территориясы алыс орналасқандықтан және экономикалық себептерге байланысты мемлекетті тәуелсіз республика ретінде қалтыруды сұрады. Әрине екеуінің де ұсыныстары қабылданбады. 1924 жылы мамырда РКПП олитбюросына ұсыныстарын даярлағаннан кейін Орталық Азия Бюросы комиссиясы өз жұмысын аяқтады. Түркістан АКСР, Бұқара КХР және Хорезм КСР территорияларынан Өзбек және Түркмен КСР-лерін және тәжік пен қара – қырғыз автономды облыстарын құруды ұсынды. Комиссия Түркістан КСР-нің Жетісу мен Сырдария облыстарын Қырғыз (қазақ) АКСР-іне беруден бас тартып, Түркістанда қырғыз (қазақ) автономиясын құруды ұсынды.

1924 жылы 12 маусымда Орталық Азия республикаларын делимитациялауға байланысты Орталық Азия Бюросының ұсыныстарын тыңдағаннан кейін РКП ОАК Политбюросы төмендегідей қаулы шығарды: Түркістан АКСР, Бұқара КХР және Хорезм КСР-дің түркмендер орналасқан аудандарда Түркмен Республикасын құру; Бұқара КХР және Түркістан АКСР-дің өзбектер мекен ететін аудандардан Өзбек Республикасын құру; түркмен аудандары бөлінгеннен кейін шекарасын анықтау үшін Хорезм КСР-ді сол қалпында қалтыру; Түркістан АКСР-дің қырғыздар (қазақ) орналасқан жерлерін Қырғыз (қазақ) АКСР-не қосу; РСФСР-ге кіретін қара-қырғыз облысын және Өзбек КСР-і құрамында Тәжік облысын құру; жаңадан құрылған республикалар мен КСРО арасында олардың Кеңес Үкіметіне кіретіндігі туралы келісімге келу. Политбюро 1924 жылдың қазанына дейін жаңа Орталық Азия республикаларының шекарасын анықтайтын арнайы уақытша Территориалды Комиссия құруды ұсынды.

РКП Политбюро қаулысы Орталық Азия Бюросының ұсыныстарын екі маңызды өзгерістер қабыл алды: Түркістандық қырғыз (қазақ) автономиясын құруға рұқсатын бермеді және Хорезм республикасын таратпай, шекарасын аздап ғана өзгертті.

Шет мемлекеттер тарапынан сынға ұшырамас үшін, Кеңес Үкіметі делимитациялау үрдісі республикалардың басшылары мен халқының келісімімен жүзеге асырылады және осыған қатысты барлық зерттеулер жүргізілген деп сендіруге тырысты [9]. 1924 жылы шілдеде Орталық Азия бюросының төрағасының орынбасары О.Карклин жергілікті халықты атқарылатын шаралар саяси және экономикалық жағынан тиімді деп сендірді. 1924 жылы тамызда РКП Политбюросы Хорезм КСР-нің республиканы толығымен делимитациялап, өзбектер мекен ететін жерлерді Өзбек КСР-іне қосу туралы өтініштерін қабыл етті.

1924 жылы шілдеде Орталық Азия Бюросы Орталық Азия республикаларының шекарасын анықтау үшін арнайы Территориалды Комиссия құрды. Комиссияның жұмысын Мәскеуден Сталин бақылап отырды.

Делимитацияның басты мақсаты бір ғана ұлттан тұратын саяси одақ құру емес, жаңадан құрылған республика не облыста титулды ұлт басым болу керек болатын. Территориалды Комиссияның республикалар арасындағы шекараны белгілеуде ұлттық принцип ең басты критерий болды. Сонымен бірге, Комиссия әлеуметтік – экономикалық принципке де көңіл бөлуі тиіс. Ұлттық делимитацияны жүзеге асырған кезде әр жаңа республика делимитациядан кейін экономикалық және мәдени дамып кете алу үшін экономикалық принцип, яғни зауыттар, жайылымдар, ауылшаруашылық аудандары, елді-мекендер барлығы да ескерілуі қажет болатын [10].

Территориалды Комиссия қазақ, өзбек, түркмен, қара-қырғыз, тәжік және қара-қалпақ ұлттық бюрларынан тұратын. Әрқайсысы 1924 жылдың 12 тамызына дейін Территориалды Комиссияға талқылауға өздерінің болашақ республика не облыстарының нақты сыртқы шекараларын көрсететін этнотерриториалды карта даярлау керек болды. Әр ұлттық бюроның мүшелері қолайлы экономикалық потенциалы бар көп территорияны алып қалуға мүдделі болғандықтан олар құрған карта шындыққа жанаспады. Жергілікті халықты ұлттық линия бойынша делимитациялау қиын болмады, алайда олардың көбі өздерін Кеңес үкіметі бекіткен титулды ұлтқа жатқызбады. Территориалды Комиссия кейбір халық топтарын жасанды анықтады және бұл өз кезегінде ұлттық бюро өкілдері арасында даулар туғызды [11].

Қазақ – түркмен және өзбек – түркмен шекарасын делимитациялау

Қырғыз (қазақ) АКСР мен Өзбек КСР-лерінің түркмендермен шектесетін секторында ұлттар аралас орналаспағандықтан Территориалды Комиссияға осы үш республиканың шекарасын делимитациялау аса қиын болмады. Түркмен Республикасына берілген территорияның басым бөлігі қалалары жоқ шөл дала болды да қырғыздар (қазақ) мен өзбектер тарапынан экономикалық қызығушылық тудырмады. Алайда бұл республикалар арасындағы ұлттық территориалды делимитация қиындықсыз болмады. Қырғыз (қазақ) бенен түркмен ұлттық бюролары арасында жайылымы мол Маңғышлақ уезіне қатысты дау болды. Түркмен және Өзбек КСР-лері арасындағы шекарада өздерін не түркмендерге не өзбектерге жатқыза алмайтын бірнеше топ болды. Олар өздерін кландарына байланысты анықтайтын. Көп жағдайда лингвистикалық және кландық – генеалогикалық критерийлері арқылы қай ұлтқа жататындығын анықтауға болатын, алайда даулы аймақтағы адамдардың диалектілері мен генеалогикалық шығу тектері әртүрлі болды.

Сол себепті Территориалды Комиссия 1920 жылдан бері Орталық Азия халқының этнографиялық мәліметтерін жинауға қатысып жүрген кеңес этнографтарынан кеңес сұрады. Кеңес зерттеушілері Патша мұрағаттары мен аймақтағы соңғы зерттеулерге сүйене отырып, топ, клан немесе тайпа мәдени немесе лингвистикалық критерийлері жағынан қай ұлтқа жататындығын анықтаулары керек болды. Кеңес этнографтары бұлай істеу арқылы аймақтағы әртүрлі клан, тайпа және этностық топтардан ұлттарды бөліп шығарулары керек болған делимитацияны жүзеге асырушылардың жұмыстарын жеңілдетті [9]. Кеңес үкіметіне Орталық Азиядағы жергілікті халықтың ұлтын анықтауда кеңесін берген орыс этнографы В. Бартольдтың айтуы бойынша аймақтағы ұлт құру жобасы тарихи фактілерді жоя отырып, жасанды болды және ұлттар аймаққа мүлде жат Батыс Еуропа моделі негізінде құрылды [12].

Орталық Азиядағы ұлттарды анықтау зерттеушілердің ісі екені көп жағдайларда байқалады. Мысалы, «Түркман» тайпасының мүшелері өздерін түркмендерге жатқызса, оларды орыс зерттеушілері этностық өзбектерге жатқызды. Егерде этнографиялық тұжырым ұлттық бюродағыларға қайшы болса, олар даулы территорияға қатысты өз талаптарын экономикалық факторға келтіре отырып, дәлелдейтін. Хорезм КСР-індегі Ташауыз қаласының басым бөлігі өзбектер болса да социалистік мемлекет құру үшін қалалары жоқ деген желеумен Түркмен КСР-іне берілді.

Қазақ – өзбек шекара делимитациясы

Территориалды Комиссия үшін Қазақ АКСР мен Өзбек КСР-і арасындағы шекараны делимитациялау қиын болды. РКП Политбюросы ТАКСР-нің қырғыздар (қазақтар) орналасқан жерлерді Қырғыз (қазақ) АКСР-іне беру туралы қаулы шығарса да қырғыз (қазақ) және өзбек ұлттық бюролары өкілдері екі республика арасындағы шекараны қай жерден өткізетіндігіне байланысты келісімге келе алмады. Қырғыз (қазақ) – өзбек территориалды мәселесі құрама, түрки және қыпшақ сияқты этностардың қай ұлтқа жататындықтары жөнінде қиындықтарға ұшырады. Себебі қырғыздар (қазақ) мен өзбектер бұл этностарды өздеріне жатқызды. Мысалы, қырғыз (қазақ) ұлттық бюросы құрама этносын этимологиялық, антропологиялық және генеалогиялық ерекшеліктеріне сәйкес оларды өздеріне жатқызды. Керісінше, өзбектер олардың отырықшы ел екенін көрсетіп, көшпенді қырғыздарға (қазақ) қатысы жоқ деп мәлімдеді.

Қырғыз (қазақ) бен өзбек ұлттық бюросы арасында тағы бір келіспеушік Ташкент қаласына қатысты болды. Ол қалада өзбектер тұрғанмен, маңайында қырғыздар (қазақ) мекен етті. Ұлттық не экономикалық критерийдің қайсысы жарайтынын территориалды комиссия шешу керек болды. Қырғыз (қазақ) ұлттық бюросы бұл мәселені шешуде Лениннің «ұлттық» факторға бола қаланы экономикалық жағынан байланысқан маңайындағы ауылдар мен аудандардан бөлу қателік деген ертеректе айтылған мәлімдемесін алға тартты. Сонымен қатар, қырғыздар (қазақ) Ташкентке қатысты талаптарын Қырғыз (қазақ) АКСР-і Орынбор қаласы географиялық тұрғыдан алыста жатқандықтан шалғайда жатқан республикаға саяси-экономикалық және мәдени орталық бола алмайды және Түркістан АКСР-нің қырғыз (қазақ) территориясы қосылатындықтан, жаңа астана болатын қала керек деп дәлелдеді. Ол кезде қырғыз (қазақ) басшылығы Мәскеу Орынборды және оның маңайындағы территорияны Ресей құрамына қосқысы келетінін білді. Ал өзбек ұлттық бюросы Ташкент өзбек қаласы және Өзбек КСР-іне қосылу керек деп мәлімдеді.

Қырғыз (қазақ) бен өзбек қарым-қатынасын ушықтырып алмас үшін Орталық Азия бюросы Ташкентті Өзбек КСР-іне қалтырды. Кеңес тарихшылары Ташкент маңайы қырғыз (қазақ) елді – мекендерімен қоршалғанымен экономикалық жағынан алғанда өзбек халқы орналасқан провинциаларға жақын деп түсіндірді [13].

Қарақалпақстан мәселесі

Хорезм және Түркістан Республикаларының тағдырын шешкеннен кейін Кеңес Үкіметі қарақалпақ халқы мәселесін реттеу керек болды. Олар екі республиканың шекара аймағында мекен етті. Қарақалпақтарға жеке ұлт ретінде дамуына мүмкіндік беру не қырғыз (қазақ) немесе өзбек ұлттарына жатқызу сияқты бірнеше нұсқалар болды. Хорезмдік қарақалпақтықтар қырғыздармен қырғыз (қазақ) – қарақалпақ автономды облысы ретінде біріккендіктен бірінші нұсқа таңдалды. Кеңес үкіметі Хорезм мен Түркістан республикаларының қарақалпақтар орналасқан жерлерінен жеке Қарақалпақ автономды облысын құрып, оны Қырғыз (қазақ) АКСР-іне қосу туралы шешім қабылдады. Қарақалпақтар қырғыздармен (қазақ) Арал теңізін бөлісіп, экономикалық және транспорт жағынан тығыз байланысып жатты.

Қарақалпақ автономды облысын Қырғыз (қазақ) КСР-іне беру қырғыз (қазақ) бен өзбек ұлттық бюросының арасындағы Ташкент пен оған қарасты 31 болыс туралы келісімге қатысты болды. Оған сәйкес Ташкент пен Ташкент уезінің 21 болысы Өзбекстанға өтеді де қырғыздарға Қарақалпақ автономды облысы және Ташкент болысының қалғаны беріледі [5].

Өзбек – қара - қырғыз шекарасы делимитациясы

Өзбек және қара – қырғыз ұлттық бюролары ауылшаруашылық ресурстары бай территорияларға таласты. Қара – қырғыз ұлттық бюросының мүшелері Ферғана алқабы қалаларының көбінде отырықшы өзбек және тәжіктер орналасқанын мойындады. Қара – қырғыз автономды облысы экономикалық және әлеуметтік потенциалын жүзеге асыру үшін аймақтың басты қала орталықтарын (Андижан, Ош, Наманган, Қоқан) облысқа қосу керек деп мәлімдеді. Қара – қырғыз ұлттық бюросы қырғыздар (қазақтар) сияқты өз талаптарын дәлелдеу үшін Лениннің жоғарыда айтылған мәлімдемелерін алға тартты. Қара – қырғыздар барлық қалалардың маңайында қара – қырғыздар не өзбектерден қарағанда қара – қырғыздарға жақын түркілер тұрады деп көрсетті. Өзбектер болса қара – қырғыз және өзбектер арасындағы даулы жерлердегі Өзбек КСР құрамында болғылары келетін өзбектердің құқын қорғау керек деп талап етті. 1924 жылы тамызда территориалды комиссия арқасында қара – қырғыз бен өзбектер арасындағы шекара делимитация мәселесі шешілді. Оның нәтижесі бойынша негізінен өзбектер өмір сүретін Ош және Жалалабад қалалары қара – қырғыздарға өткенімен, дау туғызған көптеген қалалар, болыстар және Ферғана алқабындағы уездер Өзбек КСР-іне берілді [2].

Кеңес үкіметінің Орталық Азия республикаларының шекарасын анықтаушылар қара – қырғыз және өзбек шекарасы ұлттық және экономикалық принципке негізделіп құрылды деп мәлімдейді. Бүгінгі күні өзбек және қырғыз зерттеушілері ұлттық делимитацияға қатысты қарама – қайшы пікірде. Мысалы, өзбек тарихшылары М. Рахимов пен Г. Уразаева қара – қырғыздарға өзбектер мекен еткен қалалар мен уездерді қосқанда сол жерлерде тұрып жатқан халықтың қалауы ескерілмеді және жылдар бойы Қырғыз КСР-інде өзбектердің құқығы тапталып келді деп есептейді [14]. Қырғыз зерттеушілері ұлттық территориалды делимитация кезінде қырғыздарға аз территория беріліп, ең көп зардап шекті деп мәлімдейді. Территориалды комиссия қара – қырғыздардың көшпенді өмір салтын ескермеді. Маусымдық көш кезінде өз территорияларында өзбектерді қалтырып, басқа жерлерде өмір сүргендіктен ол жерлерде қырғыздар мекен етпейді деп есептелініп, Өзбек КСР-іне беріліп кеткен. Ал өзбектер қара - қырғыз жерлерін Өзбек республикасына тиесілі деп көрсеткен. Дәл Қырғызстандай Орталық Азияның еш мемлекеті өз территориясында бірнеше анклавтармен қалмаған [15].

Өзбек - тәжік шекарасының бекітілуі

Республикалардың шекарасын анықтағанда көшпенді халықтарды түркмен, қара – қырғыз бен қазақтарға жатқызса, отырықшы халықты өзбектерге жатқызғандықтан Тәжік облысы мен Өзбек КСР-інің шекарасын делимитациялағанда қиындықтар туды. Себебі, тәжіктерде өзбектер сияқты отырықшы болатын. Екі ұлтта отырықшы халық болғандықтан, теория жүзінде этнолингвистикалық ерекшелігіне байланысты делимитациялау керек болды. Алайда олар әр жерде аралас шымырмалып орналасқан болатын. Сонымен қатар, олардың арасында лингвистика жағынан өзбектенген тәжіктер, тәжіктенген өзбектер қауымының болуы ұлттарын анықтауда қиындықтар туғызды.

Өзбек – тәжік шекара мәселесі барлық параметрлеріне байланысты Территориалды Комиссия үшін ең шешімі қиын болып көрінгенімен, өзбек және тәжік ұлттық бюролары арасында ортақ шекараларына қатысты келіспеушіліктердің жоқтығы арқасында оңай болды. Бұқара Халық Социалистік Республикасының шығыс таулы аймақтарында (Матшы, Гузар, Қаратегин – Гарм) Тәжік облысын құру және Өзбек КСР-іне Самарқанд пен Бұқара қалаларымен тәжіктер тұратын аудандарды беру ұлттық бюро мүшелері тарапынан қарсылық тудырмады. Алайда аймақтың тәжік тілді халқының көбі Тәжік облысынан тысқары қалды [16].

Ф.Ходжаев пен тәжік ұлттық бюросы мүшелерінің Самарқанд пен Бұқараны өзбектерде қалтырып, 1,200,000 тәжіктің 800000 облыстан тыс қалтырып, таулы және қолайсыз жерлерде жеке облыс құру

бірнеше сұрақтар туғызды. Ұлттық бюро тәжіктер қоныстанған жазық және таулы жерлердің арасындағы әлеуметтік – мәдени теңсіздік және табиғи экономикалық изоляция болғандықтан барлық тәжік жерлерін біріктіру мүмкін емес деп мәлімдеді. Өзбекстан құрамында Тәжік автономиясы болу олар үшін саяси және экономикалық жағынан тиімді екендігін алға тартты.

Тәжік ұлттық бюросының өкілдері тәжіктерге автономиялы республика статусын сұрады, 1924 жылы қазанда РСФСР ОАК-нің екінші сессиясында бұл сұраным қабылданды. Бұл өтініштен басқа ешқандай территорияға қатысты талаптар жасамағандықтан және жоғарыда көрсетілгендерден кейін тәжік ұлттық бюросы мүшелері тәжіктердің мүддесін емес, өзбектердің мүддесін қорғағандай көрінеді. Мәскеу тәжіктерге 1924 жылы Ура – Тубе, Панжакент провинцияларын, бір жылдан кейін Горно – Бадахшан автономды облысы болып өзгерген Памир облысын берді.

Тәжіктер парсы – тәжік тілді халық қоныстанған жерлерді сұрамағандықтан, автономиялы республика табиғи ресурстары аз немесе мүлде жоқ таулы жерлерде құрылды.

Тәжік ұлттық бюросы мүшелерінің мақсатын түсіндіру қиын. Олар статус пен шекараға қатысты ойларын делимитация туралы келісім жүзеге асқаннан кейін Мәскеуден Өзбек КСР-інің құрамынан Тәжікстанды шығарып, тәжіктер орналасқан Самарқанд, Бұқара қалалары, Ходжент ауданы, Сурхандария облысының кейбір бөлігін талап етті. 1929 жылы маусымда Кеңес Үкіметі Тәжік АКСР-і экономикалық және әлеуметтік деңгейін жақсартқандықтан саяси статусын көтеруге болады деген қорытындыға келген, Тәжікстанның Өзбек КСР-інен бөлініп шығуын зерттейтін арнайы Комиссия құрды. Мәскеу анағұрлым өзбек азшылығы бар Ходжент ауданынан басқа территорияға қатысты талаптарын орындамады да, КСРО құрамында Тәжік АКСР-не жеке одақтас республика статусын берді.

Кеңес үкіметі аймақтағы өзбек гегемониясынан қорқып, Тәжік АКСР-не жеке одақтас республика статусын беру арқылы өзбек билігіне шектеу қоюды көздеді. Екіншіден, Мәскеу сол кездегі Ауғаныстандағы азамат соғысына ықпал ету мақсатымен тәжік ұлттық мемлекеттің құруды қарастырған. Онда тәжіктер (немесе иран тілді халық) белсенді қатысқан.

Тәжік КСР-і жаңа статусын алған соң территорияға қатысты талаптарын қайта қарауды талап етті. Мәскеу өзбек - тәжік шекара мәселесін шешу үшін тағы бір комиссия құрды. 1926 жылғы бүкіл одақтық санақ алдыңғы санақтардағы мәліметтердегідей емес Тәжік КСР-і талап етіп отырған территорияларда өзбектер қоныстанған деп көрсетуі өзбек пен тәжіктердің арасында үлкен дау туғызды. Тәжік КСР-і басшылығы Өзбек КСР-індегі жергілікті тәжіктерді өз еркінен тыс өзбек қылып жаздыртқан деп мәлімдесе, өзбектер бұл санақты ең дұрыс жүргізілген санақ екендігін көрсетеді. Соңғысы Бұқара әмірлері тұсында дау тығызып отырған жерлердегі өзбектерге күштеп тәжік тілін қолдануды талап еткендерін көрсетеді. Лингвистикалық тәжіктендіруге қарамастан өзбектер өз этностық бірегейліктерін сақтап қалғандығын 1926 жылғы санақ дәлелдеді. Тәжік – өзбек шекара мәселесін шешу үшін арнайы жасақталған комиссия Орталық Азияны зерттейтін ғалымдардан көмек сұрады, ғалымдар келісімге келетіндей ешқандай тұжырым жасай алмады. Шешімі табылмай шекара 1929 жылғы Орталық Атқару Комитеті Комиссиясы бекіткен күйінде қалды [17].

1924–36 жылдардағы Кеңестік Орталық Азияның саяси картасының өзгеруінің аяқталуы

1924 жылы қыркүйекте Территориалды Комиссия өз жұмысын аяқтады және оның шешімі делимитация нәтижесінде құрылған республикаларға ратификациялауға жіберілді. Түркістан, Бұқара және Хорезм республикаларының тиісті органдары комиссияның нәтижесін қабылдағаннан кейін, қазанда КСРО-ның Орталық Атқару Комитетінің Екінші Сессиясында мақұлданып, күшіне енді. 1924 жылы қарашада Түркістан, Бұқара және Хорезм республикалары тарих сахнасынан кетті, Орталық Азияда жаңа республикалар мен облыстарды құру жұмысы ұлттық ревкомдарға берілді. 1925 жылы ақпанда Бұқарада Бірінші Өзбек Кеңестерінің Кеңесі шақыртылып, Өзбек КСР-ін құру туралы резолюция қабылдады. Одан кейін Ашхабатта Түркмен КСР -і құрылды. 1925 жылы мамырда Өзбек (Тәжік АКСР-імен бірге) және Түркмен КСР-лері ресми түрде КСРО-ның құрамына одақтас республикалар ретінде кірді. 1926 жылы ақпанда қара – қырғыз облысы Қырғыз АКСР болып өзгерді [18].

1924 жылы қыркүйекте Орталық Азия бюросының ұлттық территориалды делимитация жобасын тексеретін РКП ОАК-нің арнайы комиссиясы Қазақ АКСР-нің статусын жоғарылату керек деп ұсыныс тастады. Қазақ Республикасы саяси және экономикалық жағынан дайын емес деп мәлімдеп Политбюроның мүшелерінің көбі бұл ұсынысты қабылдамай тастады.

Ұлттық территориалды делимитация Қазақ АКСР-нің саяси статусына әсер етпегенімен, Сырдария, Жетісу облыстары және Самарқанд облысының қазақтар мекен еткен жерлері қосылып территориясы кеңейді [19]. Алайда 1925 жылы сәуірде РКП ОАК шешімі бойынша Оренбург қаласы Қазақ АКСР-нен алынып, РСФСР-дің құрамына қосылды. Қазақ АКСР-нің астанасы Орынбор қаласынан Ақ – мешіт

каласына ауыстырылды. 1925 жылы маусымда Бесінші Қазақ Кеңестерінің Кеңесі Ақмешітте жиналып, Қырғыз АКСР деп аталып келген республика атын Қазақ АКСР қылып өзгертті. Кеңес қазақ астанасын Қызылорда қылып өзгертуге шешім қабылдады. 1936 жылы Қазақ АКСР мен Қырғыз АКСР-лері КСРО-ға одақ республика ретінде кірді [7].

1930 жылы Қарақалпақ автономды облысы РСФСР құрамына өтті. Қарақалпақстандағы социализмге қанағаттанбай, Қазақ АКСР-і облыста социализм орнауына қажетті деңгейде бағыт бере алмады деп Қарақалпақ облысын РСФСР құрамына кіргізді. 1932 жылы наурызда Қарақалпақстан АКСР болып өзгертіліп, 1936 жылы Өзбек КСР-і құрамына кірді. 1936 жылы Орталық Азияның саяси картасы өзгеріп, делимитация нәтижесінде титулды ұлты бар алты республика құрылды [18]. 1991 жылы бұл республикалар тәуелсіздігін алғанға дейін олардың сыртқы шекаралары мен саяси статустары өзгермеді.

Қорытынды.

Орталық Азияны ұлттық – территориялды белгілері бойынша межелеу саясаты оның ұйымдастырушылары мен жүзеге асырушылар үшін өте күрделі болды. Өзіндік арбитр қызметін атқарған КСРО-ның Атқарушы Комитеті делимитация жобасын өз деңгейінде өтуін қамтамасыз ете алмағандықтан соңында аймақ республикаларына этнотерриториялды дауларды өз шарты бойынша шешуге мәжбүрледі.

Делимитация жөнінде даулардың пайда болуы дайындық жұмыстарының дұрыс жүргізілмегендігінен, әсіресе жергілікті халықтың этнографиялық құрамын және этникалық үрдістерін дұрыс зерттемегеннен пайда болды. Орталық Азия жағдайында бір мәнді түсіндірілмеген «ұлт» коммунистік концепциясын қолдану мәселені одан ары қиындатты.

Межелеуді әкімшілік – әміршілік сарында жүзеге асыру және ұлттық бюрода кейбір ұлт өкілдері жіберген қателіктер арқасында бірнеше мыңдаған қазақ, қырғыз, тәжік, өзбектер өз мемлекеттерінен тыс қалды. Жаңа кеңестік мемлекеттік құрылымдардың арасында этностық талаптардың бірі болған түрік, қыпшақ, құрама және тағы да басқа этностық азшылықтардың тағдыры әрқилы болды.

Халық шекараны межелеу үрдісіне түсіністікпен қарады. Басқа бір әкімшілік ауданға көшкеннен кейін олардың күнделікті өмірлерінде өзгерістер болмады. Себебі шекара ашық және жергілікті институттар қажетті деңгейде жұмыс істемеді. Халықтың айналысатын кәсібін, қарым-қатынастарына немесе қозғалыс бағытына әсер етпеді. Мәскеу республикалар арасындағы даулы мәселелерді күшпен немесе бейбіт жолмен шешіп отырды. Қажет болған жағдайда айыптыларды жазалап отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. T. Dadabaev (2012): *Securing Central Asian Frontiers: Institutionalisation of Borders and Inter-state Relations/Strategic Analysis*, 36:4. – P. 566.
2. Койчиев А. *Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924-1937 гг.)*. – Бишкек, 2002. – С.10.
3. Абашинов С. *Национальное размежевание в Ферганской долине: как все начиналось [Электрон.ресурс]*. – 2012. – URL: <http://www.idmedina.ru/books/islamic/?4695>(дата обращения: 10.02.2017)
4. Ожужеева Т.С. *XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане*. – Бишкек, 1993. – С. 169-170.
5. Haugen A. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. / N. Y.: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 344-35
6. *Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости*. /Ташкент. – 2000. - с.647.
7. Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. /Ithaca, London: Cornell University Press, 2005. – P. 221.
8. Тиханова Е.В. *Районирование Средней Азии: экономическая целесообразность [Электрон.ресурс]*. – 2011. – URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18800/1/iurg-2011-96-16.pdf>(дата обращения: 11.02.2017)
9. G.Ubiria. *Soviet nation-building in Central Asia: the making of the Kazakh and Uzbek nations*. / London: Routledge, 2016. – P. 107.
10. F. Starr. *Soviet Rule and the Delineation of Borders in the Ferghana Valley, 1917–1930.Ferghana Valley: the heart of Central Asia*. – London, 2011. – P. 105
11. Charles Shaw (2011) *Friendship under lock and key: the Soviet Central Asian border, 1918–34, Central Asian Survey*, 30:3-4, 331-348, DOI: 10.1080/02634937.2011.607966
12. М. Олимов. *В.В.Бартольд о национальном размежевании в Средней Азии [Electronic resource]*. URL: http://www.ca-c.org/datarus/st_13_olimov.shtml(date of the application: 10.02.2017)
13. Sengupta A. *Image and Influence: The Politics of Nation-Branding in Uzbekistan*. /Swedish research institute in Istanbul Stockholm & Istanbul, 2014, vol. 5. p. 92-93
14. Rahimov M. Urazaeva G. *Central Asian Nations & Border Issues [Electronic resource]*. – 2005. URL: <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=92527>(date of the application: 12.02.2017)

15. Аламанов С. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – С. 77
16. B. Kassymbekova. Humans as territory: forced resettlement and the making of Soviet Tajikistan, 1920–38 //Central Asian Survey. – 2011. – № 30. – P. 356-357
17. P. Bergne. The birth of Tajikistan. – London: I. B. Tauris, 2007. – P. 301-303
18. T. Dadabaev. “We want a state of our own!” Reconstructing community space in bordering areas of Central Asia.// The journal of territorial and maritime studies. Special issue: borders and civil society in Asia. – Volume2, № 2. – P. 12-13
19. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы: Ғылыми басылым. – ҚРПрезиденті жанындағы ҚСЗИ, 2006. – 151 б.

ӘОЖ 94(574)6
МРНТИ 04.51.27

Ғ.Халидуллин¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Б.М. Аташ²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия кафедрасы, философия ғылымдарының докторы

АРҒЫ ТАРИХТЫ ОБЪЕКТИВТІЛІК ТҮРҒЫДАН ТҮЙСІНУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Адамзат прогресс пен өрлеу аясында болашағына қаншалықты деңгейде үңілетін болса, өткеніне де соншалықты деңгейде қарайлап отыратындығы дамудың тарихи-әлеуметтік шындығы. Өткен – жай ғана адамзаттың жүріп өткен жолы емес, бүгіннің алғышарты, болашақтың негізі, өмір сүріп-бар болудың онтологиялық кепілі болып табылады. Бірақ бұл тұста, «біз сол тарихты қалай түйсіне аламыз» деген тарих философиясының әдіснамалық мәселелеріне келіп тоғысатын сауал күрделі болғандықтан, көп жағдайда жауабы субъективизмге қарай ерікті-еріксіз түрде бұрылып кетіп отырады. Нақтырақ айтқанда, сыни көзқарас тұрғысынан алғанда, тарих сол ақпараттарды алғаш рет беріп отырған немесе жазып қалдырған адамның субъективті көңіл-күйіне, діліне, дүниеге көзқарасына көп жағдайда байланысты болып шығады да, шындық бүркемеленіп қалады. Мәселен, еуропалық тарихшылар Аттиланың жрығын таза варварлықтар деп түсіндірсе, түркі тарихшылары оның ерен ерлігі мен тарихи үдерітін жеделдеуіне қосқан үлесін ұсынып келеді. Осыдан-ақ, бізге ғылыми ақпараттар ретінде ұсынылып жүрген тарихтың қаншалықты субъективті екендігін байқауға болады.

Тірек сөздер: тарих, прогресс, адамзат, алғышарты, даму

Abstract

Ғ.Khalidullin¹

¹*d.ï.n., professor,*

B.M. Atash²

²*st. philosopher. n.*

SOME PROBLEMS OF AN OBJECTIVE UNDERSTANDING OF THE BACKGROUND AND EVOLUTION OF MANKIND

This article considers the basic principles of the genesis of the historical process of human evolution and the origins from the standpoint of philosophy view. The author presents new paradigms for reconsideration the history in general. The author believes that if these paradigms are implemented, the history and evolution gets a fair assessment. If you look at as far as the future of human progress and growth, so be more looking at the level of development of the fact that the historical and social realities. The past is not just a way of mankind to live on the basis of the future a prerequisite for today is a guarantee of ontological existence. But this time, "we have the same awareness of the history of how we can" philosophy of history is a difficult question confluence of methodological problems, in most cases the answer is going to turn to the swbektivizmge voluntary and involuntary. In particular, the critical point of view, the history of those who provided information for the first time or the mood of the person who wrote subjective views in most cases will be baylanısmıtu the world mentality, and the

truth will remain anonymous. For example, European historians Attila jroğın net Merits varvarlıqtar said Turkish historians present and historical contribution to the acceleration of the process. It also offered as scientific information to us how subjective history that can be traced.

Key words: prehistory, evolution of mankind, new paradigms, modern civilized world, future, development.

Аннотация
Ф.Халидуллин¹
¹д.и.н., профессор
Б.М. Атаи²
²д. философ. н.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТЕРЫ ОБЪЕКТИВНОГО ПОНИМАНИЯ ПРЕДЫСТОРИЮ

В данной статье, анализируются основные философские принципы генезиса исторического процесса и истоки эволюции человечества. Авторы представляют новые парадигмы для перерасмотра история в целом. Авторы считают, что если эти парадигмы реализуются, то история и эволюция получает свою объективную оценку. Социальное образование понимается как часть общего процесса социализации человека, как одна из составляющих структур его профессионального становления, и, как сфера подготовки специалистов социальной сферы. Общая направленность социального образования результируется в становлении субъектных качеств человека и условий среды, способствующих к развитию этих качеств.

Ключевые слова: предыстория, эволюция человечества, новые парадигмы, современный цивилизованный мир, будущее, развитие, интеграция науки и т.п.

Он сегізінші ғасырда өмір сүрген, белгілі француз философы Ф.М. Вольтер алғаш негіздеген тарих философиясы тарихты бағалау мен талдау, көп жағдайда тарихи зерттеулер мен тарихты түсіндіру нәтижелерін ұсына отырып, үдерістердің түп мәнін ашуға ұмтылатын ілім. Одан кейін тарих философиясы әсіресе, тарихшылар мен философтардың ойтолғам объектісіне айналған еді.

Жалпы адамзаттың дүниетанымы аясындағы өткенін екшей білу ғана емес, бүкіл ғылым дамуы да осы объективтілік қағидасынан аса алмайды деп айта аламыз. Бірақ ол да заманалар мен адамзаттың ой-өрісі кеңіген сайын жаңарып, өзінің жан-жақты мүмкіндіктерін ашып беріп отырады. Түптарих пен адамзаттық эволюцияға объективті көзқарас өткенді зерделеуде біршама жетістіктерге қол жеткізіп келеді, дегенмен, бүгінгі күні оны жетілдіре түсуді талап ететін адасуды болдырмайтын жекелеген ұстанымдар ескерілмей қалып отырғандығы шындық. Сондықтан адамзаттық эволюция мен арғы тарихты зерттеу аясында оның кейбір мәселелерін теориялық-әдіснамалық бағдар ретінде былайша ұсынып өтпекпіз:

1. *Өркениеттердің локальдігі теориясына сәйкес, жалпыадамзаттық дамуды «табылған-қол жеткізілген» бір ғана дамыған мәдениет аясында түсінуге болмайтындығы.* Бүгінгі таңдағы тарихи зерттеулердің көпшілігі мәдениеттердің дербес, окшау дамығандығы туралы қағиданы мойындайды. Сондықтан, ең көне және ең жетілген өркениет белгілері табылғаннан кейін, тұтас жалпыадамзаттың даму өлшемі мен прогресінің критерийін соған сай бағалайды, солай бекітіп қояды. Дәл сол анықталған өркениеттің өзінің жалпыадамзат даму тарихындағы міндетті түрде ең жетілген бірден-бір үлгісі болып шықпауы мүмкін екендігі ескерілмейді. Мысалы, қазіргі мәдени дамудың біркелкі емес екендігіне де назар аударсақ, африка мен оңтүстік америка сияқты материктерде әлі де болса алғашқы қауымдық құрылыс деп атауға болатындай деңгейде өмір сүріп жатырған тайпалар мен ұлыстар бар екендігін, тіпті әлі де ғылымға белгісіз жабайы тайпалардың өмір сүріп келе жатырғандығын жоққа шығаруға болмайды. Демек, бүгінгі «дамыған-өркениеттенген» парадигмадағы мәдени сұхбаттастықтың жетілген заманы мен жаһанданудың жалпыадамзатты біркелкілендіру саясаты жүргізіліп отырғандығына қарамастан, әлемнің әр бұрышында әрқелкі даму деңгейлері сақталып қалып отырғандығын есепке алсақ, бұндай іріктеліп даму беталысы тарихтың өн бойында сабақтасып келе жатырғандығына оңай көз жеткізе аламыз. Ендеше, бізге мәлім болып отырған «жетілген» деп бағаланған тарихи өркениеттің өзі – осы локальді өркениеттер паралеліндегі бір ғана мәдениет ошағы және оның адамзат тарихындағы ең озығы емес болуы мүмкіндігі, тіпті жай ғана сол дәуірдегі адамзат эволюциясын-дағы орташа деңгейлі болып шығуы ықтимал екендігін естен шығармағанымыз жөн. Демек, бұл – тек біз мәлім болып отырған фактіге ғана сүйеніп отырғанымызды білдіреді, себебі, әзірге басқа факт жоқ, бірақ бұл, біз әзірге ең түпкі және ең озық дамыған өркениет ошағын таптық дегенді білдірмейді. Ендеше, әлі танылмаған-анықталмаған, зерттелмеген-дәлелденбеген өркениеттердің болуы ықтималдығы және олардың ең озығының әлі жасырын жатуы туралы гипотеза ұсынуымызға болады. Яғни, табылған-мәлім болған, дәлелденген-айғақталған бір ғана өркениетке қарап, жалпыадамзаттық дамудың өлшемін белгілеп қоюға болмайтын сыңайлы.

Осы тұста көптеген тарихшылар мен мәдениеттанушылар арасында тарихқа дейінгі кезеңнен бастап, бүгінге дейінгі адамзат эволюциясын белгілі бір кезеңдерге бөліп көрсететін мәдениеттанулық беталыс

ғылымда қалыптасқандығын атап өтуіміз керек. Мысалы, В.Вундт: аңшылық пен терімшілік, тайпаларға бөліну мен әскери істің дамуы, мемлекет пен діннің пайда болуы, гуманистік және философиялық кезең деп тұтас эволюцияны төртке бөледі [1,172-173 бб.]. К. Ясперс жалпыадамзаттық рухани сілкініс дәуірі «белдеулік уақыт» теориясын негіздейді, О.Конт адамзаттың интеллектуальдік эволюциясы ретінде – теологиялық, метафизикалық, позитивтік кезеңді ажыратады [2,29-32 бб.], көптеген ойшылдар гендерге байланысты бастапқыда матриархат дәуірі, кейінен патриархат дәуірі болғандығына күманданбайды. Жоғарыдағы Вундттің пікірі жалпыадамзат эволюциясында бұл 4 кезең Жердің әр түкпірінде, әрикілы жүзеге асып отырғандығын есепке алмаған, ал белдеулік уақыт кезеңін 400 жылдай деп тым кең ауқымда сипаттайды, шындап келгенде, бұл белдеудің өзі біріншіден кездейсоқтық, екіншіден, К. Ясперсше айтсақ, бұған дейінгі бізге әлі беймәлім «белдеулердің» ұмыт бола бастаған нәтижелерінің қайталанған-жаңартылған түрі ғана болуы ықтимал екендігін естен шығарып алады және мәдениеттердің бір-бірімен сұхбаттастық нәтижесінде алынғандығын-ұрланғандығын ескере бермейді. Мысалы, б.э.б. 1000 жылдары жазылған деп топшыланған, веда ілімдеріндегі атомдық теория кейіннен б.э.б.4-3 ғасырларда көне Грекияда қайталанатын және түпәрісі алғашқы теория дәл сол Үнді жерінде пайда болған деген ойдың өзі күмәнді, себебі, ол да өзінен бұрынғы мәдениеттен алған болуы әбден мүмкін. Бұл бір ғана мысал, осыдан, тұтас өркениеттердің қаншама рет қайталанғандығын бағамдауға болады.

Немесе, б.э.б. 4 ғасырларда Грек жерінде өмір сүрген Филолайдың ұғымы бойынша әлемнің орталығында от жатыр, оны бір тәулікте үлгеретін сфералық Жер айналып жүр. Осыған байланысты күн мен түн ауысады деген пікірлер қайта өрлеу дәуірінде гелиоцентризм идеясымен қайталанды.

Сонымен қатар бүгінгі Африка мемлекеттеріндегі тайпалық одақтардың бірінде таза матриархаттық билік кездесетіндігін ескерсек, екі диспозицияны бұрын және кейін деп бөлудің өзі шартты түрде екендігін топшылауға болады. Соңғы кездегі тарихи-археологиялық зертеулер көне Мысыр пирамидаларынан 6000 жыл бұрынғы тамаша архитектуралық ескерткіштерді тапты. Яғни, тарихшылар айғақтар мен фактілерге сүйеніп, тарихи оқиғалар мен адамзат өркениетін жіктеуді, оған баға беруді үнемі абсолюттендіруге ұмтылады. Ғылым дамыған сайын, адамзаттың түп тарихи өркениетінің тым әріден екендігі белгілі болып, тіпті адамның пайда болуының өзі де, ретроспекциялы түрде созыла беруі ықтимал.

2. *Адамзаттың шеңбер бойымен циклді даму мүмкіндігіне баса маңыз берілмеуі.* Бірінші ұстанымнан туындайтын бұл қағида бойынша, дамудың қайталамалы түрде өрлеуі мүмкін екендігін естен шығарып алғандығымызды ұғынуымыз қажет. Шпенглер, Тоинби сияқты мәдениеттанушылар оны тек қазіргі адамзат эволюциясы аясында ғана түсіндіреді. Шеңбер бойымен даму мен қайталамалы өрлеу заңдылығы бойынша, «бұрынғы» түбегейлі жойылады, ол кейінгімен сабақтаспайды. Дінде бұл апокалипсис теориясымен дәйектеледі. Дегенмен, бүгінгі ғылыми ізденістер мен тереңге үңілу құралдарының жетілгендігіне байланысты «адамзаттың осы дүниеден» бұрынғы, бірнеше рет қайталанған өркениеттердің болмашы ғана қалдықтарының табылуы мүмкін екендігі тағы да түптарихтың даму эволюциясындағы теориялар мен тұжырымдама-ларды жоққа шығаруы ықтимал. Демек, болашақта эволюцияларды, бірінші, екінші, үшінші т.б. деп бөліп көрсету арғытарихты зерттеудің негізгі өлшемдеріне айналмасына кім кепіл.

Тек тарих қана емес, біздің әлемнің өзі тек бірінше жаратылған дүние емес болып шығуы ықтимал. Осыған орай, жойылған өркениеттер туралы ақпараттар табылған сәтте, тарихи даму туралы көзқарастарамыз да түбегейлі өгеруі ықтимал.

3. *Бүгінгі өркениет жетістіктеріне «масаттана» отырып, тарихи өркениеттерді дискриминациялаудан арылу қажеттігі.* Адамзат өзінің қазіргі даму деңгейін «эволюциядағы ең жетілген, бұрын-соңды болмаған бірден-бір озық мәдениет» деп түсінеді. Осы ұғым өткеннің барлығын «жетілмеген», «дамымаған», «бүгінгі деңгейге көтеріле алмаған, әрі бұдан тым алысырақ» деген сияқты пікірлерді бірден-бір теориялық ұстаным ретінде ғылыми және бұқаралық санада бекітіп берді. Осы қалыптасып қалған стереотип өткенге кемсітушілік парадигманы туғызды, бұл ғылым этикасы тұрғысынан ғана қаралатын мәселе емес, жалпы эволюцияны қате түсіндіретін адасуға алып келуі ықтимал сана-сезім. Мысалы, Мысырдағы пирамидалардың құрылысына таңқалыс білдірген бүгінгі адамзат, оның құрылысын Беймәлім Ұшатын Объектідегі Жерлік емес өркениеттер салып берген деген баламалы гипотезаны туғызды. Нақтырақ айтқанда, Мысырлықтарға пирамидалар сала алатын толықтай қабілетті даму деңгейі мен өркениетті, технологияларды «қимады». Сондықтан, бұндай гипотезалардан гөрі жоғарыдағы «өзге ғарыштық ықпал» идеясы тиімді болып шықты. Шындап келгенде, тек Мысырлықтардағы ғана емес, көптеген ескерткіштерде бүгінгі өркениет аясы қол жеткізе алмайтын ерекше артефакттер табылып отыр. Осы тұста, бұрынғы «тағылық» деп атап жүрген дәуірдегі өркениеттер шындығында, қоғамдық өмірдегі немесе ғылымдағы кейбір салалар бойынша қазіргі «біздің» өркениеттен тым ілгері болуы да ықтимал, бірақ әрине, өркениеттік дамудың Біз ұстанған парадигмасымен емес, олар басқа да вариацияларының

бірін таңдаған болуы да мүмкін деп топшыласақ, ал бүгінгі түптарих пен адамзаттық эволюцияны зерттеу бағдары қалыптасып қалған стереотиптер бойынша, дәл қазіргі өркениетке ұқсас үлгі қалдықтарын ғана іздестірумен шұғылданып жүргендігінің куәсі боламыз. Нақтырақ айтқанда, басқаша өркениет үлгілері, мәселен, психологиялық қуатқа сүйенген болуы мүмкін екендігі естен шығарылады. Сөйтіп, маңызды белгілер мен сарқыншақтарды, елеусіз қалдырып, ескермей, оларды маңызсыз деп санайды. Демек, бүгінгі бізді таңқалдырып жүрген, мысырлық пирамидалар, маиялықтардың күнтізбесі т.б. адамзат эволюциясындағы бірден-бір жетілген мінсіз үлгі емес болуы да ықтимал екендігін естен шығармаған жөн. Осы тұста, мәселені нақтырақ түйсіну үшін, мынадай конструкция құрастыруымызға болады. Егер, Мысырдағы, Шумердегі, Қытай мен Үндідегі біздің эрамыздан бұрынғы өркениеттердің ізі де қалмаған болса немесе тым бүркемеленіп қалса, ал Маиялықтардың өркениеті ғана белгілі болса, онда біз адамзаттың өркениеттік тарихының 1000-1500 жылдық қана хронологиясымен қанағаттанамыз және тек қана осы кезеңнің жетістіктеріне «таң қалумен» боламыз. Демек, біздің санамызда орныққан-сендірілген «тағылық» дәуір деген ұғымды абсолюттендіру эволюция мен түптарихтың алдында «күнә» болып табылады. Мүмкін, жүздеген-мыңдаған жылдардан кейін бүгінгі біз солай деп есептеп жүрген: адамгершіліктің субстанциясы дін, халықаралық әділеттіліктің тірегі БҰҰ, мораль мен гуманизм дәуіріндегі және бұндай әлеуметтік институттарға сөзсіз сенім кезеңі тұсындағы – миллиондардың аштан өлуі, адам саудасы, гомосексуалистердің өзара тұрмыс құруы т.б. «нағыз рухани тағылық» дәуір ретінде тарихи жадыда сақталып қалатын шығар.

4. *Мифология мен мистикадағы тарихи таным шындығын назардан тыс қалдырмау қажеттігі.* Адамзаттың алғашқы дүниеге көзқарасының ерекшелігі деп танылған мифологияны талдайтын көзқарастарға зер салсақ, мифтік образдарды адамның өзімен аналогиялық түрде түсіндіретін – аллегориялық, жеке тарихи тұлғаларды құдайландырып жіберген деген - евгемеризмдік, көне дүниетанымдағы тілдік сарқыншақтардан туындаған деп түсінетін «тілдің ауруы» интерпретациялары, мифті таза поэтикалық тіл ретінде түсіндіру, миф ритуалдардан туған деп санайтын – ритуалдық-социологиялық интерпретация, ішкі көңіл-күйді объективтендіруден туындайды деп пайымдайтын психологиялық түсіндірме, мифті құрылымдық түрде сараптау, оны символдар мен романтикалық ықпал деп есептейтін ағым [3,40-75 бб.] т.б. жалпылама алғанда, мифті адамзаттың «балаң» кезеңіндегі дүниені «аңғалдықпен» қабылдау, толық жетілмегендік сана деген тұжырымдарды ниеттеуге келіп тоғысады. Яғни, олар мифтік дүниеге көзқарасты архаикалық стиль немесе прологикалық ойлау деп түсіндіре келе, қазіргі заман тұрғысынан бағалап, танымның артта қалған көрінісі ретінде ұғындырады. Біздіңше, бұндай біржақты түсіндірмелер адамзат эволюциясы мәселесін ашуда оңды нәтижелер бермейді. Мифологияны кең ұғым ретінде қарастыру, оның ішінде кейінгі шыққан тарихи аңыздардың шындыққа келіп тұтасуы, оның түпмифологиялардан тамыр тартатындығы тұрғысынан бағамдау да арғытарихты танудың тиімді тәсілі болмақ. Мысалы, мифология мен ақиқат тарихты көп жағдайда байланыста ұстаған: «Үнді мифологиясы тарихи оқиғаларды бейнелейтін «Махабхарата», «Рамайна» тәрізді көне әдебиеттердің мазмұнына айналды», - деген сияқты пікірлерді басшылыққа алатын [4,75б.] И.Г. Садовскаяның пікірі тәрізді пікірлер біз ұсынып отырғандай тарихтың әдіснамалық-теориялық ұстанымдарына келіп түйісе алады.

Ендеше, бұл тұста біз, қазіргі ғылыми философиялық тілмен айтқанда, мифтік ойлау бейберекетсіз (анархиялы), хаостық жүйесіз, артқа тартушы (консервативтік), көзсіз сенімге ғана бағдарланған, дәлелдеусіз-дерексіз (мистификациялық-абстрактілі), қиял мен армандау үстемдік еткен (панфантастмогориялық) емес, керісінше, жүйелі, таным сәтінде оңды-ілгерішіл (радикалды), белсенді болуымен қатар, ең бастысы эволюция мен тарих ақиқатын бейнелеуден жалықпаған деген ұстанымызды тиянақтай аламыз. Яғни, мифтік оқиғалар мен фрагменттер көп жағдайда «объективті дүние ақиқатының жалпылама тиянақталған шындығы» деген тұжырымға келіп тірелеміз. Бір қарағанда, бұның өзі мистика мен оккультизм тәрізді болып көрінеді. Егер біз, бүгінгі экстрасенстер мен балгерлердің трюктарына тереңірек назар аударсақ және оның адамзат эволюциясымен бірге бүгінгі күнге дейін көне дәуірлерден жалғасып келе жатырғандығына күмән келтірмесек, биоөрістерді басқа да физикалық өрістер алдында дискриминацияламай тең дәрежеде белгілесек, табиғаттағы аномальдік құбылыстарды тек кездейсоқтық пен ауытқушылық деп қабылдасасақ, есте жоқ өркениеттер мен олардың жетістіктерінің бізден «артықшылығын» мойындасақ, мифологияның адамзат эволюциясы мен тарихындағы жадыны жалғастыруда, көне мағлұматтарды бізге жеткізе білуде қаншалықты қызмет атқарғандығын бағамдай аламыз.

Шындығында, бүгінгі өркениет мифологиялық таңғажайып оқиғалардағы бейнеленген жетістіктердің де кейбір белгілеріне ғана, әрине, басқаша призма мен парадигмада, қол жеткізген сыңайлы (мәселен, ұшқыш кілем-самолет) және миф пен фантастиканы қазіргі прогрестің даму бағдарының жол сілтеуші

түпәдіснамасы деп топшылауға болатын тәрізді. Ендеше, бір ғана мысал, итбасты немесе көкқұтан басты адам сияқты мифтік образдар бізге байырғы геноинженерияның жетістіктерін елестетіп отырған сыңайлы буюлып тұрады.

Осы орайда, постпозитивистердің, П.Фейерабендтің «бәріне де рұқсат» қағидасына сәйкес, миф, мистика, әдет-ғұрыптар, дін, философия, қазіргі ғылым бәрін бірінен-бірі жоғары-төмендік иерархияға орналастыр-май, тең деңгейде қарастыру қажетігі туралы идеяны біз қолдай аламыз.

5. *Тек қана бүгінгі күннің бейнесі тұрғысынан тұтас өткен және келешек тарихқа баға беруге болмайтындығы.* Бүгінгі гуманитарлық сала ғалымдарына көп жағдайларда тән белгі жеке өзінің өмір сүрген кезеңі тұрғысынан бүкіл адамзат тарихына баға беруі мен тар өрісті топшылаулар ұсынуы. Қазіргі әлеуметтік жағдай мен беталыс, нақтырақ айтқанда, жеке пікір айтушы субъектінің өмір сүрген кезеңі, әрісі 50-60 жыл, сан мың жылдаған өткен және болашақта іске асатын «мәңгілік» тарихтың алдында «түкке тұрғысыз», тым болмашы сәт қана екендігін ескеруіміз керек. Мысалы, позитивтік кезеңге аяқ бастық деген О.Конттың пікірінің өзі тек сол өзінің өмір сүрген дәуірі үшін ғана ақиқат ретінде бағаланған. Ол осы орайда, сан мыңдаған жылдық тарих алдында «сөйлейді». Конт ойлаған позитивтік кезең, әрісі екі жүз жыл болатын болса, адамзат болашақта метафизикаға қайтадан аяқ басса, мыңдаған жылдық тарих алдында, бұл 200 жылдықты есепке алмай-ақ қоюға да болады. Мәселен, орта ғасырларда түркі халықтарының кейбірі қабылдаған христиан діні уақыты арнайы кезең ретінде ескерілмейді. Немесе, Кеңестік заманындағы дінсіздендіру саясаты адамзат тарихында, болашақта, белгілі бір дәуір ретінде қарастырылмайды, мүмкін жеке-кездейсоқтық аса маңызды емес сәт ретінде ғана ескерілуі ықтимал. Немесе, Кеңес үкіметі тұсында, оған енген субъектілер өздерінің ұлттық мемлекеттік нышаны мен тарихының аяқталғандығын елестетті, бірақ жетпіс жылдық уақыт, тұтас мемлекет тарихының алдында өткінші сәт екендігін естен шығармауымыз қажет. Демек, бүгінгі біздің тарихқа беріп отырған бағамыз, тек қана «адамдар сол кезде солай ойлаған» деген айғақ ретінде ғана есте қалады. Бұл – демек, тарихқа төреші болу мақсатында үзділді-кесілді пікір айту үшін мыңдаған жылдық тәжірибе алаңындағы шындықты бастан өткеру керек дегенге келіп саяды. Мысалы, тарихта жүздеген жылдар бойы империя құрған халықтар тек өздерінің «мәңгілігіне» сенімді болды және адамзат эволюциясының тұтас қозғаушы күші екендігіне күмән туғызбады.

6. *Адамзаттың пайда болғандығына 2500-3000 млн. жылдай уақыт болды деп кесіп-пішушілік.* Біздің пайымдауымызша, бұл тұста, басты адасудың көзі – ақ аю мен қоңыр аю секілді, маймыл мен адамның жай ғана ұқсастығы. Табиғаттағы ұқсастық міндетті түрде туыстықты білдіре бермейтіндігін ескеруіміз керек. Расында да, есте жоқ ескі замандарда адамдар маймылдың тұрмыс-тіршілігіне ұқсас өмір сүрген болуы ықтимал немесе түптеп келгенде, биогенетикалық болмысы да сәйкес шығар. Бірақ эволюция нәтижесіндегі маймылдың адамға айналу үдерісі міндетті түрде болмай қоймайтын табиғи объективтілік емес болуы да ықтимал. Олай болса, тарихқа баға беру де қасаң қағидалар мен стандартты ойлау жүйелеріне, тек 200-300 жылдың ғана аясында өрбіген бүгінгі ғылыми парадигмаларға бағына бермейтіндігін үнемі естен шығарма-ғандығымыз жөн. Олай болса, адамның пайда болғандығына, мүмкін, 5-6 млн. жыл мүмкін 5-6 млрд. жыл болған болуы да ықтимал.

7. *Жеке адамның субъективизмі мен индивидуализміне аналогия құра отырып, бүгінгі дәуірді өткеннен оқшаулау.* Осы орайдағы бүгінгі ғылыми танымның әдіснамалық зерттеулерінің басты ұстанымы – тарихтың тұтас рухын бөлшектеп дифференциациялау. Шындап келгенде, белгілі бір ұлттың генетикалық тұтастығының жалпыадамзаттың тұтастыққа келіп тоғысатындығын жалпы мен жекенің қатынасы ретінде түйсінудің үнемі айнымауымыз керек. Жалпыадамзат XIX ғасырдағы социологиядағы органикалық мектеп тұжырымдағандай, қоғам тек қана горизонтальді жағынан ғана емес, вертикаль бойынша да органикалық тұтастықты құрайды. Яғни, қоғамның бүтіндігі мен өзіндік даралығы тұтас тарихты қамтиды. Ол тек жай ғана, эволюция немесе К.Г. Юнг тұжырымдағандай ұжымдық бейсаналық арқылы ғана байланыспайды, тұтасынан физиологиялық-психологиялық-рухани бірлік арқылы ғарыш аясында біріге алады. Сондықтан бүгінгі қоғамның прогресі жалпыадамзаттық эволюцияның қателіктері мен жетістіктерін өзінің өн бойына «эволюциялық жады» арқылы сіңірген. Ендеше, өткен тарих пен бүгінгі прогресті және келешектегі болашақты бір ғана организмнің өмірі, бағдары, нысаны, мақсаты мен міндеттері деп түйсінген абзал. Осы мәселенің теориялық жағын онтологиялық тұрғыдан Б.Сатершинов былайша ашып көрсетеді: «Осылайша «өткен шақ-осы шақ» оппозициясы өзінің «осы шақ - болашақ», «өткен шақ - келешек» сынды модификацияларына ие болады» [5,67 б.]. Ендеше, «өткен-осы-болашақтың» тұтастану адамзат тарихының органикалық бірлігінің уақыт бүтіндігі аясындағы жеке екендігін паш ете алады.

Олай болса, бүгінгі күнгі адамзат өткен мен болашақ алдында өзінің қателіктері мен жетістіктері үшін «жауап беруге» тиіс. Бірақ, тұтас адамзат эволюциясы деп атауға болатын мегаорганизм, ғарыштық бүтіндіктің еркі алдында, оның аясына енетін болғандықтан, өзінің еркін тежейді десе де болады.

Олай болса, белгілі бір кеңістіктегі белгілі бір ұлыс немесе мемлекеттің әлеуметтік-қоғамдық әрекетіне тұтас адамзат немесе керісінше ол адамзат алдында жауап беруі тиіс. Бұл бүгінгі экологиялық мәселелерден-ақ еріксіз түрде байқала бастады. Сондықтан тарихи зерде мен жады рухының тұтастығын естен шығармасақ, тарих пен эволюция алдындағы жауапкершілік пен парызымызды орындасақ, олар өзінің ішіне бүккен шынайы құпиясын аша түспек.

8. *Тарих ғылымының интегративті әдіснамаға көбірек көңіл бөлмеуі.* Қазіргі кездегі ғылым дамуында дифференциациямен қатар (бір ғылымның ішінен көптеген салаларының бөлініп шығуы, мәселен, ядролық физика, механикалық физика, бейсызықтық физика т.б.) интеграцияның да жүріп отырғандығы (ғылымдардың бірігуі, мәселен, геноинженерия, астрофизика, биохимия т.б.) жасырын емес. Осыған орай, бүгінгі таңда, үйлесуі тиіс ғылымдар бірігіп, ортақ бір әдіснамаларды қолдануды мақсат етеді және нәтижесі бір ғылымның жетістіктерінен артығырақ болып, бірін-бірі жетілдіріп, толықтырып отырады. Олай болса, тарх та осы интеграцияға ұмтылу тиіс. Мәселен, қазіргі тарихи зертеулердегі көне тайпалар мен халықтардың бүгінгі таңда қайсысына туыстық жағынан жақынырақ екендігі туралы пікірталастар өрбіп отыр. Шыңғысханды кейбір тарихшылар қазақ халқына туыстық жағынан жақындатса, Алтын Орда халқын кейбір ресейлік зерттеушілер орыс халқымен туыстығы бар деп болжамдап жүр. Осы орайда, бұндай даулы мәселелерге генетика көмекке келе алады. Олардың сүйектерін алып, экспертиза жасап, генетикалық кодтарын анықтап, қазіргі адамдардың кодтарымен салыстырып, ұқсастықтары мен сәйкестіктерін ғылыми тұрғыдан дәйектеп беріп, қай халықтың ата-бабалары кім болғандығын айғақтап беруге мүмкіндіктер ашады. Олай болса, тарих ғылымы, әсіресе, қазақ тарихы, келесі кезекте, интеграциялық әдіснаманы жолға қоюы тиіс деп санаймыз.

Қорыта айтқанда, миллиондаған жылдардан жалғасып келе жатырған адамзат эволюциясы мен мындаған жылдар бойы сабақтасқан тарихтың алдында 200 жылғы «позитивті ойлау» деп аталып жүрген өлшемнің уақытша, өткінші сәт қана екендігін естен шығармасақ, объективті уақыт ағымы игілікті қажеттіліктер мен мүдделерді өзінің ырқы бойынша құндылықтар аясында жүзеге асыра бермек, бұл метатарихи үдерістің пайымдау беталысына келіп тоғысады. Белгілі тарихшы Б.Аяған: «Сондықтан кәсіби тарихшылар қазіргі ғылым дағдарысын мойындай отырып, оны жеңудің жолдарын іздестіруді ойластыру керек. Теориялық-әдіснамалық дағдарыстың себептерінің бірі зерттеу объектісінің толықтай анықталмағандығы», - деп тұжырымдаған ой-пікірін [6,23 б.] кең көлемде түйсінсек, аталған мәселердің өзекті, әрі түпмәнді екендігін бағамдай аламыз. Немесе, «Жалпы алғанда, бұл жағдаят тек түркі-қазақ халықтарының ғана соры емес, ағартушылық дәуірден бастау алған кезде де ешкім аңдамаған, XIX ғасырда өндірістік-техникалық төңкеріс-термен пәрмен алып, XX ғасырда бой бермей кетіп, миллиондаған халықты құрбандыққа шалған, ал қазір жалпыадамзаттың имандылығының ғана емес, табиғаттың өзінің де тағдырлы тамырларына балта болып сілтеніп жатқан тоқсан түрлі себептерден туындап отырған жалпыадамзаттың жағдаяты», - деген С.Оспановтың пікірлері де [7,5 б.] осы позитивтік кезеңнің «өзімшілдік» ыңғайын байқаудан туған дәйекті тұжырымдар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Философия истории. Под.ред. А.С. Панарина. – М., 2001. – 216 с.*
2. *Социология/В.Н. Лавриенко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, Г.С. Лукашова. – М.:ИЮНИТИ,1998. – 349 с.*
3. *Хюбнер К. Истина мифа: Пер.с нем. – М.: Республика, 1996. – 448 с.*
4. *Садовская И.Г. Мифология. – М.:ИКЦ «МарТ», 2006. –352 с.*
5. *Сатеришинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ КБО, 2011. – 291 б.*
6. *Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. Оқиғалар хроникасы. – Астана:Астана полиграфиясы, 2011. – 248 б.*
7. *Оспанов С. Арғытектану негіздері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.*

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ӘӨЖ 958.4
МРНТИ 03.01.09

Э.Е. Альжанова¹

¹т.ғ.к., «Тарих» кафедрасының доценті,

Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

А.А. Оспанова²

²PhD докторы, «Тарих» кафедрасының доцент м.а.,

Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, aliya.ospanova@ayu.edu.kz

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ДІН МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің дін мәселесіндегі ұстанымы нақтылы, жалпы көпшілікке беймәлім деректер негізінде, осы мәселеге қатысты жеке тұлғалардың пікір, көзқарас пайымын айналымға тартып отырып ой қозғаған автор діни ағартушылық пен ұлт-азаттық ұғымдардың сабақтастығы тұрғысында автор тарапынан өзіндік тоқтамдар жасалған.

Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде жәдитшілдік және дін жайы да арнайы қарастырылғандығы, зерттеушінің 1910 жылдан былайғы жарық көрген қазақ тіліндегі дін негіздерін ұғындырған Нығмет Құранбаевтың, Манан Тұрғанбаевтың, Жүсіп Темірбековтің, Нұғыман Манаевтың, Омар Қарашевтің кітаптарының мәліметтері елеулі.

Осы тұрғыда автор Міржақып Дулатұлының мүфтилік мәселесін ұдайы назарда ұстап, үкіметке талап қою жолдарын көрсетіп отыруы бағытында мәнді деректерді айналымға қосқан. Міржақып Дулатұлы «Қазақ» газетінде шыққан «Қазақтағы мүфтилік мәселесі» атты мақаласында 1913 жылы патшаға қарағаннан кейінгі қазақтағы дін жайын тарихи тұрғыда тұтас қамтып отырып баяндаған. Оның бұл еңбегінің дін жолымен реттелуі тиіс жағдайларды көпшілік жұртшылыққа ұғындыруда мәні болған.

Әбілхайыр ханның 1731 жылы патшаға құран сүйіп ант берген. Сол замандарда Ресей мұсылмандарына Уфа шаһарында дін ісін басқаратын мүфтилік берілген. Арғы ғұрып, ата салтын көп ұстанып ғұмыр кешіп отырған қазақтарға бұл биліктің көп тұсы ұнай бермейді. Түрлі ұғыныспаушылық өрістейді. Жәңгір хан ел ішіндегі көп дауды мүфтилік ауқымында-ақ реттеп отырған. Міржақып Дулатұлы XX ғасыр басында мүфтиліктен бұрын шығып

кеткен қазақтардың көп мәселесінің шиеленісте болғанына зер салған. Автор дін, шариғат, қазақтың дін жөніндегі саяздау ұғымы ХХ ғасыр басындағы әдеби шығармаларда елеулі мәселе болып көтерілгеніне тоқталады.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, дін мәселесі, мүфтилік мәселесі, шариғат, діни ағартушылық, ұлт-азаттық, Ресей мұсылмандары, жәдитшілдік, саяси, тарихи.

Аннотация

Э.Е. Альжанова¹

*¹к.и.н., доцент кафедры «История», МКТУ имени Х.А. Ясави,
Туркестан, elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

А.А. Оспанова²

*²доктор PhD, и.о. доцента кафедры «История», Туркестан,
МКТУ имени Х.А. Ясави, aliya.ospanova@ayu.edu.kz*

ПОЗИЦИИ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАША ПО РЕЛИГИОЗНЫМ ВОПРОСАМ

В статье автор затронул позиции деятелей Алаша по религиозным вопросам в начале ХХ века, на основе точных, неизвестных широкой общественности сведений, принимая во внимание мнения, взгляды и рассудки частных лиц, относящихся к этому вопросу с точки зрения преемственности религиозно-просветительских и национально-освободительных понятий и были сделаны личные выводы со стороны автора.

Заслуживают внимания то, что в труде Сабита Муканова «Казахская литература в ХХ веке» были отдельно рассмотрены вопросы джадидизма и религии, а также сведения в книгах на казахском языке Ныгмета Куранбаева, Манана Турганбаева, Жусипа Темирбекова, Нугмана Манаева, Омара Карашева, которые были опубликованы после 1910 года, где разъясняются основы религии.

С этой точки зрения автор, постоянно имея в виду проблему муфтийства Миржакипа Дулатова, пускает в оборот важные сведения в направлении показа путей по предъявлению требований правительству. Миржакип Дулатов в своей статье, под названием «Проблема муфтийства у казахов», которая была опубликована в газете «Казах» излагал состояние религии у казахов при царе после 1913 года полностью охватывая с исторической точки зрения. Его данный труд стал весьма важным для объяснения общественности обстоятельств, которые должны были регулироваться религиозным путем.

В 1731 году Абулхаир хан присягнул на священном Коране. В то время Российским мусульманам в городе Уфа было дано муфтийство для управления религиозным делом. Казахам, проживающие соблюдая древние обычаи и традиции, не понравились многие стороны этой власти. Развернулись разные недопонимания. Жангир хан регулировал многие конфликты в обществе в рамках муфтийства. Миржакип Дулатов в начале ХХ века обращал внимание на многие проблемы казахов, которые получили обострение до муфтийства. Автор останавливается на том, что религия, шариат и неглубокое понятие казахов о религии были подняты как важная проблема в литературных произведениях в начале ХХ века.

Ключевые слова: деятели Алаша, вопросы религии, вопросы муфтийства, шариат, религиозное просветительство, национально-освободительный, Российские мусульмане, джадидизм, политический, исторический.

Abstract

E.E. Alzhanova¹

*¹associate Professor, Department of History, Turkestan,
IKTU named A.Yassawi, elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

А.А. Оспанова²

*²doctor PhD, Department of History, Turkestan,
IKTU named A.Yassawi, aliya.ospanova@ayu.edu.kz*

POSITIONS OF ALASH FIGURES ON RELIGIOUS ISSUES

In the article the author touched upon the question of Alash figures position on religious issues in the early twentieth century, based on exact, unknown to the general public of information, taking into account the views, opinions and prejudices of individuals belonging to this issue in the terms of continuity of religious, educational and national liberation concepts, also personal conclusions were made by the author.

It is worthy of attention that in the work of Sabit Mukanov "Kazakh literature in the twentieth century" issues of Jadidism and religion have been separately considered, as well as the information given in the Kazakh language in Nygmet Kuranbaev, Manan Turganbaev, Zhusip Temirbekov, Nugman Manaev, Omar Karashev's books, that were published after 1910, where the bases of religion were explained.

From this point of view the author constantly referring to the problem of mufti's function of Mirzhakyp Dulatov recycles important information in the direction of demonstration the ways for making claims to the government. Mirzhakyp Dulatov in his article titled "The problem of mufti's function of Kazakhs," which was published in the newspaper "Kazakh" expounded the religion state of the Kazakhs in tsar's time after 1913, covering completely from the historical point of view. His present

work has become very important to explain the circumstances of the public, who were to be governed by the force of religious.

In 1731 Abylkhair Khan swore on the Holy Quran. At that moment Russian Muslims in Ufa were given mufti's function to control the religious affair. Kazakh people, who lived observing the ancient customs and traditions, did not like many aspects of this power. Various misunderstandings turned out. Zhanqir Khan regulated many conflicts in society within mufti's function. Mirzhakip Dulatov in the early twentieth century paid attention to many problems of the Kazakhs, who got the aggravation before the mufti's function. The author dwells on the fact that religion, Sharia and shallow concept in Kazakh religion have been raised as an important issue in the literary works of the early twentieth century.

Key words: Alash figures, the issue of religion, the issue of mufti, sharia, religious educational, national liberation, the Muslims of Russia, jadidism, political, historical.

Дін мәселесінің ұлттық мүддемен сабақтастығы бағытындағы ХХ ғасыр басындағы саяси ахуалдың тағы бір дерек, дәйектері Сәбит Мұқанов еңбегінде баяндалғаны туралы айтар едік. Осында Сәбит Мұқанов аса зор рухани ықпалды күш – діни-ағартушылыққа орай елеулі мағлұмат берген. Жәдитшілдік және дін жайында кең қозғап сөйлейді.

«Ұлтшылдық дүкені кызып, ұлт мәдениеті қолға алынғаннан кейін таза қазақ тілінде дін кітаптары шыға бастады. Мәселен:

1. «Құран құралы» Нығмет Құранбаев.
2. «Пайғамбар заманы» Манан Тұрғанбаев.
3. «Иман Екітқад» Жүсіп Темірбеков.
4. «Иман ислам» Нұғыман Манаев.
5. «Өрнек» Омар Қарашев., тағы басқалар.

Бұл кітаптардың бәрі де 1910 жылдың бер жағында шықты. Бұлардың бәрінде де бұрынғы «Мұқтасар», «Қудурия», «Тағылмаймо-ассалат», «Шыру тоссалат», «40 хадис», «Бақырған», «Бадуам», «Көрің қадырлердегі» сөздер таза қазақ тілінде жазылды. Қазақтың ұғымына сәйкес жазылды» [1; 46 б.].

Осы тұста діни ағартушылықтық зерттеушілер аса мән бере бермейтін бір дәйегін Сәбит Мұқанов айтып отыр. «Діни ағартушылықпен», «ұлт азаттық» ұғымдардың сабақтасып жату фактісін қазіргі кезеңде, бөлек-бөлек арнада зерделеп қарастырып отыруда ескермеуге болмайтын осы фактіге назар салу керек сияқты.

Сәбит Мұқанов ХХ ғасыр басындағы қазақ қайраткерлерінің дін мәселесіндегі ұстанымына зер салған. Расында да Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы қазақты басқаруда мүфтилікті қосып отыру мәселесін егжей-тегжейлі күн тәртібіне қойып отырған ғой. Бұны Сәбит Мұқанов тілге тиек етіп атап өткен.

Міржақып Дулатұлы қазақтағы мүфтилік мәселесін ұдайы назарға алып, үкіметке талап қылып айтудың жолдарын белгілеп көрсетіп отыратындығына қатысты Міржақып Дулатұлының еңбектерімен жақсы таныс адамдар әбден біледі.

«Түрік баласы» деген бүркеншік есіммен «Қазақ» газетінде 1913 жылдың 21 сәуірінде (№11) жарияланған «Қазақтағы мүфтилік мәселесі» еңбегінде қазақ еліндегі патшаға қарағаннан кейінгі дін жайын тарихи тұрғыда тұтас қамтып отырып баяндап, көкейкесті жайларды жұртшылыққа ұғындырып өтеді.

«1730 жылы Кіші жүздің ханы Әбулхайыр Петерборға елші жіберіп, Россия үкіметіне бағынсам екен деп тіленді. Ханның тілегі қабыл алынды» [2; 84 б.].

Міржақып Дулатұлы Әбілхайырдың Құран сүйіп патшаға ант бергенін, мұнан 50 жыл өткенде Уәли Абылай баласы Екінші Екатеринаға Құран сүйіп жан бергенін баяндайды. Сол заман Ресей мұсылмандарына Уфа шаһарында ісін басқаратын мүфтилік берілгенін айтады. Сол уақыттарда Бөкей, Уәли хандар рухани істеріміз мүфтидің қарамағында болса екен деген дейді.

Міржақып Дулатұлы осы құбылыстардың арғы ғұрыпты көп сақтайтын қазақтарға кері тұстары болғандығын егжей-тегжейлі баяндап береді.

«Түу басында хандар өз тілеуімен орысқа бағынғанда, жалпылық жұрттың қаны ұйып оншама ықылас қоя қойған жоқ еді. Орыстың саудагерін, кірешісін талап, шекарадағы елге тиіп, қазақ халқы орыстың дәйім тынышын алып тұрушы еді. Қазақты қалай тыныштандырудың қыбын таба алмай тұрғанда, хандардың мүфти қарамағында боламыз деген арызын Россия үкіметі қабыл ала қойды.

Қазақ мүфти қарамағында қалған соң, Орынбор, Орск, Троицк, Қызылжар қалаларында мұғалім молдалар шығып, қазаққа дін үйретуге ерік берілді. Неке, талақ, мирас бөлу, өлі көму істерін шарифатқа муафик қылып тұру үшін указной молдалар сайланды. Указнойлардың үстінен қарап тұратын ахундар қойылды» [2; 84 б.].

Міржақып Дулатұлы қазақтың көп рәсімі Шыңғыс хан, одан бұрын Момын хан замандарынан келе жатқан заңдар бойынша жүргізіліп келгенін, оның қайсыбір мәселеде шарифат заңдарына қайшы болғанын, осы тұста қазақты билеушілер мүфтиліктен шығуға ұмтылып, ақыры қандай жағдай туындағанын тарқата баяндап берген.

«Қазақ – бұрынғышыл жұрт. Бұрынғының жолы ғой деп, Момын заманынан қалған заңды қазақ түк өзгерткен жоқ еді. Сол бойымен мүфтиге қарады. Мүфти қарамағында болған соң, указнойлар, ахундар заң орнына ислам шарифатын жүргізе бастады. Манағы мың жылдық заңның жолы шарифат қағидаларына үйлеспейтін болды. Мысалы: бірінші, байы өліп жесір қалған қатын төрт ай он күн ғадет сақтау тиіс. Ғадеті толған соң бір жаққа барам десе де, өзі тілеген біреуге тием десе де шарифаттың хукімі бойынша – ерік. (Құран – 2-сүре, 23-аят). Қазақ мың жылдық заңды қолым деп, жесір қатынды күштеп әменгеріне қосады. Екінші, бір адам өлген соң, артында баласы қалмаса, шарифат бойынша мүлкінің төрттен бірі қатынына тиеді. (Құран – 2 сүре, 11-аят). «Қатын мал билеуші ме еді» деп қазақ баса-көктеп, малын тартып алып, өзіне бір әменгер табыла кетеді. «Атым өлсе – сауыры мұра, ағам өлсе – жеңгем мұра» деген қағидасы даяр тұр. Осындай шарифаттың хукімі мен заңның жолы ереуіл келетін орындар толып жатыр» [2; 85 б.].

Қазаққа көп дүние ұнамай мүфтиліктен шығу жайы, Жәңгірдің мүфтилікте қалып, ел ішінде көп дауды реттеудің тетігін тапқаны туралы да бағалап ой айтқан – Міржақып Дулатұлы.

Қазақта хандық билік жойылғаннан кейінгі Сібір қазағындағы аға сұлтандық, Орынбордағы правительдік билік тұсындағы мүфтилік жайын Міржақып Дулатұлы былайша баяндап көрсеткен.

«Сол аға сұлтандар мүфти қарамағында тұрғанда, өздерінше талай кемшілік көрді. Екі жақтан дау болғанда мүфтидің бұйрығы жүріп, аға сұлтандардың сөзі сөз болмай қалушы еді. Мысал: Тойте Нүрекеновтың Зылиха атты қызы Жақсыбай деген жігітке тиіп кеткен. Атасы Тойте Жақсыбайдан айырып алуға жүрсе де, қолынан келмеген. Зылиха менен Жақсыбай мүфтиге арыз беріп, қолдарына ерік қағазын алған. Сөйтіп, аға сұлтан Тойте жығылып қалған» [2; 86 б.].

Міржақып Дулатұлы тағы да талай ел ішінде болған уақиғаларды айтып өтеді. Мүфтиліктен шығып қазақ ұтылды деген ойы бар. Байқап отырғанда осы дін, шарифат, қазақтың дінге салқындау қарайтын білместігі ХХ ғасыр басындағы әдеби шығармаларда елеулі мәселе болып көтеріліп отырғанын көреміз.

Міржақып Дулатұлы келтіріп өткен Ақмолла ақынның өлеңінің өзегіндегі ойды діни ағартушы аталған ақындар да, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт та айтты.

*Айтамын үгіт қылып қазақ халқын,
Көңіліңіз дін жағына сонша салқын!
Дін қойса, заң қоюға ырза емес,
Бұрынғы қоя алмайсыз ата салтын.*

Сәбит Мұқанов «ұлтшылдардың» ендігі бір көңіл бөліп көтергені әйел мәселесі дейді.

«Қазақтың өркендеп келе жатқан байлар табы, оның жолбасшысы ұлтшылдар әйел мәселесін күрделі ұрандарының біреуі қып алды. Олар: қызды жастай беруге, әменгершілікке, қызды теңіне бермеушілікке, көп қатын алушылыққа, қалың малға қарсы болды.

«Айқап», «Қазақ» сықылды баспасөздерде сол кезде шыққан ұлтшыл жазушылардың өлеңдерінде жоғарғы айтылған әйел бостандығына залалды заттарға аттаныс жасалды. Олардан басқа әйел теңсіздігіне арналып Міржақыптың «Бақытсыз Жамал», Сәлім Көшімұлының «Мұңды Мәриям», Асфандияр Көпейұлының «Қалың мал» деген романдары шықты. Бұлардың бәрінде де феодалдық өмірге қарсылық, әйел бостандығын қолдаушылық, әйелді өнерге тартушылық сықылды пікірлер қозғалды. Феодалдық өмірдің айуандық мінездері суреттелді» [1; 49 б.].

Сәбит Мұқановтың «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі тұтастай саяси, тарихи ахуалды саралап, барша болған жайды құжаттап берген. Бұл тұста Сәбит Мұқанов ел басынан өткеріп отырған қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайларды кәнігі қоғамтанушылық, әлеуметтанушылық ұстанымдармен пайымдап, тарихи дамудың нақтылы бір кезеңіндегі қилы құбылыстың әдеби шығармашылықтағы көрініс табу тенденцияларын көркемдік, жанрлық негізде тұғырландырып отырғандығын көреміз. Не дегенде де қағаберіс қалған еш құбылыс жоқ. Білікті де білімді ұлт қайраткерлерінің ел дамуының ұстанымдарын дәл осы еңбектегідей егжей-тегжейлі ұғындыру, бағалау, саралау сол бір отызыншы жылдар ғана емес, қазіргі кезең өресінен де оңай шаруа емес. Сәбит Мұқанов бұл еңбекті үлкен құштарлықпен, даналық алыммен жазғандығын байқамау мүмкін емес.

Міржақып Дулатұлының мүфтилік мәселесіне қатысты ұстанымдары ХХ ғасыр басындағы қазақ елдігі үшін еңбектенген қайраткер тұлғалардың ортақ бағыттары болғандығы туралы, олардың жан-жақты жанкешті ғұмырбаяндарындағы бір айқын құбылыс екендігі тұрғысында арнайы айтыла қойған

жок. Бұл мәселенің түп-төркін, мән-жайын Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі арнайы саралап бергендігі тағы да Сәбит Мұқановтың ғасыр басындағы тарихи даму, саяси-әлеуметтік ахуал тұрғысында тұғырнамалық зерттеу дәрежесіндегі пайымдаулар айтқан алғашқы адам болғандығын көрсетеді.

«Міржақып Дулатұлы «Бөкейліктердің мүфтилікте қалуы» мақаласында Жәңгір ханның ел билеу ісінде мүфтиліктің құзіретін орнымен пайдалану тәжірибесін келтіреді.

«Жиһангер ханның Бөкей елін мүфтилікке мықтап байлау үшін қылған қызметтерін көрсету үшін бұл жерде бір жарағын жазамыз:

«Тана руы, Бисары тафесі, молда Отызбай Торымбай ұғлына бұйырамын:

Бірінші, өз халқыңыз ішінде мешіт, медресе салып, қария хүкімінде болып, жамағат жамағи хәм айт оқыңыз. Балаларды оқытып, халықтың үстінде фарз болған бес уақыт намаз хәм рузаның хүкімдерін үйретіңіз.

Екінші, надан қара халыққа иман хәм исламды білдіріп тұрыңыз. Бала туса, уақытында ат қойып, дүниядан қайтқан кісі болса, уақытында жаназа оқып, шарифат бойынша көміңіз.

Үшінші, қыз беріп, құда түсерде өз көзіңізше екі ғәділ куәнің алдында «алдым, бердім» сөзін айтқызып, ғақад қылдырыңыз.

Төртінші, бұрын айттырып қойылған қыздың күйеуі ұрын келгенде, «әбжап құбылсыз» қол ұстау болмасын.

Бесінші, байы өліп, жесір қалған қатындардың халін тексеріп тұрасыз. Ғадет, ішінде никаһ оқушы болмасын.

Алтыншы, жесір қатындарға өзінің жақындарының рұқсатынан басқа (қатынды күштеп) никаһ оқушы болмасын.

Жетінші, мирас бөлгенде һәр кімге өзінің телімі шарифат бойынша берілсін. Біреудің хақы біреуге аумасын.

Сегізінші, байлар малынан тиісті зекетті орнына шығармай қалмасын.

Тоғызыншы, халық ішінде ұрлық қылушы болмасын. Елдегі бастық, би хәм старшиналарға бұйрық қылармыз, осы істерге орнына келтіруге олар да жәрдемші болар».

Жиһангер ханның осындай тәдбирлері арқасында ел тыныш болды» [2; 94 б.].

Міржақып Дулатұлы ел ішінде дау-жанжал, зорлық-зомбылық тиылғанын, жесір дауы деген ел бүлдірген қиын істің естілмегенін, Орынбор, Сібір қазағы ізделіп, сұрап мүфтиліктен шығуға арызданып жүргенде, Бөкей қазағы тып-тыныш отырды, мұндайлық шаруаға ынталы болған жоқтығын айтады.

«Жиһангер хан дінге ықыласты басшы, халық көнімді қосшы болғандықтан, Бөкей елі мүфти қарамағында қалды» [2; 94 б.].

XX ғасыр басындағы қазақ қауымы үшін бір дұрыс, түзу бағыт мұсылмандықты ұстану екендігін «Қазақ» газеті ұдайы еске салып, ел жағдайының қилы құбылыстарын осы тұрғыда да салмаққа салып, зерделеп отырғандығын көреміз.

Мұсылманша оқудың жайы ұдайы көтеріліп отырды. Сол негізде усул-и жәдит, усул хадим таласы туралы да халықты хабардар етіп отырған «Қазақ» газеті жалпы XX ғасыр басындағы діни ағым, діни ағартушылықты жалпы ағартушылық мұраттармен сабақтас, салалас тұрғыда зерделеп отырды.

Мәнен Тұрғанбайұлының «Пайғамбар заманы» кітабына жазылған Міржақып Дулатұлының рецензиясында да мұсылмандыққа қатысты жалпыұлттық ұстаным мәселелері көтерілген.

«Бұл кітаптың тілі сұлу, түсінікті, айқын қазақша жазылып, бастауыш мектептің соңғы жылына арналған. Басылуы да көркем, емлесі «қазақша». Мектеп кітаптарымыз жеткіліксіз болып тұрған кезде, бұл мезгілді хәм орынды шыққан бір жақсы кітап болды. Бұл кітап жалғыз мектеп балаларына ғана емес, Пайғамбар заманының тарихынан хабарсыз әркім оқырлық кітап» [2; 253 б.].

Бұл кітапты бастырушы Қалжан Қоңыратбайұлы ұлттың дамуында ұлт ісіне, ұлт намысына келгенде қазақтың салғырттығын айтқан. Ұйқыдамыз дейді. XX ғасырда дүние халықтары тұтас оянып, ұлт мүддесін ойлап жатқанда қазақтың дөненемен ісі болмай жүруі ұят дейді. 6-7 жыл көлемінде «ұлт» деушілер шыққанын, олардың қазақ ішінен шыққан аз ғана топ, зиялы, оқығандар екендігін айтады. Қалжан Қоңыратбайұлының айтқаны бек дұрыс деп қолдайды Міржақып Дулатұлы хәм «Қазақ» газеті. Қалжан Қоңыратбайұлының сөзін келтіреді:

«Ұлт жалғыз ғана оқығандардікі ме? Бәрімізге бірдей емес пе? Соны ойлайтын уақыт жетсе керек қой. Міне, мен өзім сол араға азғана ойымды жіберіп, шамам келгенше ұлтыма болған міндетімді атқару үшін, бұл кітапты таратуды үстіме алдым. Бұл кітап бастауыш мектептің ақырғы жылында түзу асылмен оқытылса, балаға жақсы рух береді деп білем. Бұрын балаларымыз ноғайша «Ғасыр сағадат» оқығанда,

көп сөзіне түсіне алмаушы еді. Сондықтан пайдасы да кем еді. Енді Тәңірім өзімізден жазушы берсе, жазған кітаптарын біз әзірлетіп тарата бермейтін неміз бар? Түрік қауымдарының ішіндегі ең сап болып тұрған жалғыз қазақ әдебиеті екен. Осы алтындай таза, гауһардай қымбат қазақ әдебиетіне қылған қызметіміз бүкіл түрік қауымдарына қылған қызметіміз болып табылады ғой» [2; 253 б.].

Міржақып Дулатұлы осы мақалада кітап саудасы, кітап бастыру ісі де кәсіптің бір көзі екендігін, бұған қазақтың тағы да салғырттық танытып отырғанын қоса айтады. XX ғасыр басында ел өркендеуінің бүге-шігесіне шейін саяси, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан ғылыми негізді ұстанымдар жасаған қайраткер-ліктің ғибраты зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мұқанов С. *XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті*: – Алматы: Атамұра. –2008. – 384 б.

2 Дулатов М. *Бес томдық шығармалар жинағы*. – Алматы: Мектеп. –2003. – 2-т. – 392 б.

УДК 930:94(410):332

МРНТИ 03.81.37

*P.N. Nuskabay¹ PhD,
Zh.B. Kozhabekova² PhD,
M.T. Raymbekova³ lecturer,
A.T. Suinova⁴ lecturer,
al-Farabi Kazakh National University*

THE VIEWS OF ENGLISH HISTORIANS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY ON ISSUES IN AGRARIAN HISTORY

Abstract

Issues in agrarian history and the community have been and remain of great interest to researchers. In investigating into this subject, researchers refer to various scientific schools that have made a substantial contribution to the development of this theory. Among them, of particular note are representatives of English medieval studies in the 2nd half of the 19th century. English medieval studies occupy a leading position in the foreign historiography of the medieval history of Western Europe. Seebohm, Maine, and other authors proved that Anglo-Saxon England was dominated by communal relations and communal land law, which were long practiced in medieval England as well.

Key words: medieval community, English medieval studies, community relations

*Аңдатпа
П.Н. Нускабай¹,
Ж.Б. Кожабекова² оқытушы,
М.Т. Райымбекова³ PhD., оқытушы,
А.Т. Суйнова⁴*

XIX ҒАСЫРДЫҢ II-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ АГРАРЛЫҚ ТАРИХ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Қазіргі таңда отандық тарих ғылымында ортағасырлық қауым мәселесі мен аграрлық тарихты зерттеу ғалымдар арасында өзекті тақырып болып табылады. Ортағасырлық қауым мәселелері Еуропалық тарихнамада сонау XIX ғасырдың басынан бастап елеулі түрде зерттеле бастады. XIX ғасырдың II-жартысында Еуропа тарих ғылымында әсіресе Францияда, Англияда, Ресейде тариханамалық ағымдар дамыды. Соның ішінде ағылшын зерттеушілерінің еңбектері маңызды орын алады. Батыс Еуропадағы ортағасырлық тарихты зерттеуде ағылшын тарихнамашылары Сибом, Мейн және т.б зерттеушілер англосакондық Англияда ортағасырларда қауымдық қатынастар мен қауымдық жер құқы сақталды деген көзқарасты қалыптастырды.

Кілт сөздер: ортағасырлық қауым, ағылшын ағартушылары, қауымдық қатынастар.

Аннотация
П.Н.Нускабай¹ PhD,
Ж.Б. Кожобекова²
²PhD,

М.Т.Райымбекова., Преподаватель.,
А.Т. Суйнова. Преподаватель.,
Казахский национальный университет имени аль – Фараби

ВЗГЛЯДЫ АНГЛИЙСКИХ ИСТОРИКОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА ПО ВОПРОСАМ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ

Проблемы аграрной истории и общины до настоящего времени представляют большой интерес для исследователей. При изучении этого вопроса выделяют различные научные школы, внесшие большой вклад в развитие этой теории. Среди них значительную роль играют представители английской медиевистики второй половины XIX века. Английская медиевистика занимает ведущее место в зарубежной историографии средневековой истории Западной Европы. Сибом, Мейн и другие авторы доказывали, что в англосаксонской Англии господствовали общинные отношения и общинное земельное право, надолго сохранившиеся и в средневековой Англии.

Ключевые слова: средневековая община, английская медиевистика, общинные отношения.

Introduction

There are two important components crucial to the study of historical issues in any country: a wide range of sources and an entrenched historiographical tradition. Without the knowledge of the latter, the historian will find it extremely hard to sort out the essence and nature of processes that were once taking place within particular communities. And the farther from us the epoch, the greater the dispersion of opinions and concepts in expert studies.

The history of medieval Europe, and that of Anglo-Saxon Britain, in particular, is no exception here. By now, a huge array of scientific literature dedicated to it has been amassed. However, the major set of issues that experts on Anglo-Saxon England have been grappling with remains virtually unchanged.

The reason behind that protracted a debate is that researchers are forced to work with quite a limited range of sources, which oftentimes prevents them from drawing unambiguous conclusions on particular issues in Anglo-Saxon history. Various hypotheses and concepts can sometimes directly contradict each other, and our job is to sort these contradictions out. One of such issues is the issue of the community. In English, just like in European, medieval studies this issue has divided historians into two camps: proponents versus opponents of community theory. The major aspects of community theory have been addressed in the works of representatives of English medieval studies. In conjunction with this, an attempt was made in this article to look into the primary, and topical, issue in English medieval studies – the issue of the community in the 2nd half of the 19th century.

English medieval studies occupy a leading position in the foreign historiography of the medieval history of Western Europe. All the more just is what has been said in respect of the early-medieval history of England, the origins and evolution whereof, quite naturally, are one of the primary subjects of special studies by English and American scientists.

On the cusp of the 19th and 20th centuries, contrary to concepts propounded by Whig historians, there emerged the “theory of the nobility state”, which is rightfully considered to be founded by F. Maitland and H. Chadwick. These researchers denied that the state-political structure of early-medieval England possessed any democratic or constitutional qualities and, on the contrary, accentuated the state’s aristocratic nature [1]. F. Maitland called for developing special topics and for local studies and himself provided a specimen of this kind of research in the form of an account of the history of the Manor of Wilberton [2].

In the second half of the 19th century, English medieval studies developed quite successfully. There was ample headway made in terms of publishing government archive materials, which had begun back in the late 18th - early 10th centuries by the Archive Commission. Starting in 1869, the Archive agency was engaged in publishing numerous private collections. Prior to that, starting in 1856, they had been publishing registers (“Calendars”) of government papers, royal letters, ordinances, etc. [3].

In the second half of the 19th century, English medieval studies split into several strands: 1) political; 2) historical-legal; 3) historical-economic, and 4) cultural-historical synthesis. Each of the strands was distinguished by its specific views.

Methods

The political strand in English mediaeval studies in the second half traced its origins to the first half of the 19th century. The two major schools within this strand are: the Whig School headed by E. Freeman and the Tory School represented by T. Carlyle and J. Froude.

Members of the Whig School in the political strand championed the idea of the national exclusiveness of the English and the antiquity of constitutionalist institutes on English soil and asserted the notion of the peaceful, non-confrontational nature of the development of English political history. All these ideas gained a foothold in the political strand's Whig medieval studies back in the 1st half of the 19th century and were first reflected in the works of Henry Hallam (1777-1859), "A View of the State of Europe during the Middle Ages" [4] and "The Constitutional History of England from the Accession of Henry VII to the Death of George II" [5]. Hallam considered the history of England during the Middle Ages a paragon for all nations, for the process of formation of a "limited" or "mixed monarchy", which began in the 13th century, led to the creation of the best form of the state in the country, which would protect it both from despotism and anarchy. Hallam considered the "Great Charter of English Liberties" one of the major stages in the development of England. Edward Freeman (1823-1892) was the continuator of Whig traditions in the political strand. He wrote "The Historical Geography of Europe", which was as one of the first works on the subject in literature, and a work on methods for the study of history – a course of lectures he commenced his activity in Oxford with [6]. However, Freeman's primary interest as a researcher lay in investigating the history of Anglo-Saxons and the Norman conquest of England, to which he dedicated "The History of the Norman Conquest of England" and its continuation in "The Reign of William Rufus" [7].

In the context of this concept, the Whig Freeman acts as an inveterate conservator; he sees the progress of England's political development not in moving to new forms but a direct return to the spirit of the most archaic political institutions. He finds this retrogressive movement one of the major strengths of English history. The Norman conquest of England, according to Freeman, was a turning point in the history of the English nation – not the beginning of English medieval history. The major idea he developed was the continuity of Anglo-Saxon institutes and traditions, whose progressive development was disrupted by the Norman Conquest and which were restored by the start of the reign of King Edward I [8].

The second important strand in English medieval studies was the historical-legal strand. The historical-legal strand also had direct predecessors in the 1st half of the 19th century – in the persons of historians Francis Palgrave and John Kemble.

Palgrave's major historical composition, "The Rise and Progress of the English Commonwealth", which is the first special work on the history of English state institutions, was finished by the end of the Anglo-Saxon period. The underlying consideration in Palgrave's examination of the issue was to him the evolution of law, which he traced across the sources and from which he headed for the history of state institutions. He dated the emergence of the English limited monarchy, just like Freeman did later on, to the Anglo-Saxon epoch but maintained that the creation of the monarchy involved two legal traditions – the Roman tradition, which had laid the foundation for strong monarchical power, and the German one, which the principles of self-government and freedom dated from [9].

Results

A major success in English medieval studies was the opposite, extremely Germanistic, concept of the origins and development of Anglo-Saxon law proposed by John Kemble (1807-1857). His six-volume "Codex Diplomaticus Saxonici" (1839-1848) contains 1500 documents written over the period from the late 6th century to the Norman conquest. On the strength of these sources, Kemble wrote his major work, "The Saxons in England". Kemble was the first English medieval studies scholar to espouse community theory, maintaining that during the period of their settlement in England the Anglo-Saxons' entire social system relied on communal land tenure.

Kemble associated their transition to feudalism with the fact that most of the unsettled communal lands ended up in the hands of magnates. The bulk of the population had to take land parcels from them, which drew them into dependence and deprived them of liberty. At the same time, Kemble was one of the first historians to note the slowness and gradualness of this process in England and saw in that a distinctive characteristic of Anglo-Saxon development compared with continental one, although his explanation of it was wrong and purely nationalistic [10].

Kemble's Germanistic concept had a major impact on English medieval studies in the 2nd half of the 19th century – particularly, on the representative of the historical-legal strand of this later period W. Stubbs. Stubbs maintained that the social order of ancient Germans, described by Caesar and Tacitus, was common to the subsequent history of not only England but Germany, France, and Spain in the early medieval period. Stubbs saw the primary merit of this order in the existence of communal organization with ancient Germans, democratic

institutions of local self-government associated with it, as well as the presence, from the very beginning, of limitations imposed on the monarchy by the “national council”. In accordance with the English Whig tradition, Stubbs brought to the fore “limited nature” of royal authority with ancient Germans – not its “strong stateness”.

Subsequently, destiny started to send different German people separate ways. All of them experienced a transition from “personal to territorial organization”, which Stubbs construes as the process of feudalization. However, in England the process was, in his view, much slower than with continental Germans, and ancient institutions perdured up until the Norman Conquest. He considered the Norman Conquest a great boon. It was in the process of Anglo-Norman synthesis that the entire subsequent constitutional history of England would develop. During the first period following the Norman Conquest, it was about balancing between the “popular freedom” of the Anglo-Saxon tradition and the “administrative pressure” of strong Norman statehood, which at times bordered on tyranny. “The Great Charter”, which Stubbs, just like Hallam and Freeman, considered the first English constitution, amplified the meaning of the principle of “popular freedom”. Of even greater importance in this regard were the “baronial war” of the mid-13th century and the activity of Simon de Montfort. At the end of the 13th century, royal authority was mindful of the lessons learned from this struggle between “freedom” and “tyranny”, and during the reign of Edward I the synthesis of the two systems finally resulted in the creation of the parliament. In the emergence of this institution Stubbs saw not the exclusiveness of English history but the overall logicalness of the social-political development of most Western European nations during that historical period [11].

Having thoroughly analyzed the process of the genesis of feudalism, Stubbs came to the conclusion that feudalism is a particular social system that formed in and dominated early medieval societies of continental Europe, and its primary characteristic was the system of nominal holdings and vassal-liege relations, via which all landowners were bound to each other through service and patronage obligations. It was this feudalism system, according to Stubbs, that was brought over to English soil as a result of the conquest.

A major place in 19th century English medieval studies is reserved for the historical-economic strand. The historical-economic strand emerged in English medieval studies at the end of the 60s, and in the 80-90s it became highly popular. In England, just like in Germany, the major social-political factor to bring this new strand into being was the exacerbation of capitalism’s social contradictions, which demanded that bourgeois ideologists seek a means to overcome them and prevent a brewing social explosion. In this regard, T. Rogers wrote in 1888: “With every passing day, I get more and more convinced that our time’s political and social problems are increasingly becoming economic, that those who want to facilitate the maintenance of grandeur and further progress of nations must aspire towards sorting out for themselves the economic aspect of those problems, which are pressurizing us, and look into the issue of the best ways to ensure a harmony of various interests on an egalitarian basis” [12]. The founder of the historical-economic strand in England was Thorold Rogers (1823-1890). Rogers wrote numerous works on the economic history of England. His primary work is his monumental eight-volume study into the history of agriculture and prices, spanning the period between the 13th and the 18th centuries [13]. The major facts and inferences of this study were summarized by Rogers in his more popular work “Six Centuries of Work and Wages: The History of English Labor”, which covers the period between the 13th and the 19th centuries [14]. In 1888, they published his lectures on the economic history of England, delivered in Oxford, “The Economic Interpretation of History”. T.Rogers’s last major work, “The Industrial and Commercial History of England”, came out after his death already [15].

At the origins of the special study of the agrarian history of medieval England stood the peculiar figure of F. Seebohm. He earned acclaim for his comparatively late works on the agrarian history of medieval England and Wales, and, above all, his book “The English Village Community”, which made a stir at its time [16].

F. Seebohm belonged to the historical-economic strand. In the foreword to “The English Village Community”, he directly calls himself an “explorer of economic history” and asserts that a correct apprehension of English economic theory should be viewed as the “genuine basis of the entire practical policy for the future”. Calling for “strict economic research”, which as if implied full scientific objectiveness, Seebohm, however, states right in the first lines of his book that he undertook the study with a particular political interest – to learn the meaning of the ancient order of things with its “communal organization” and “equality” as a key to the proper comprehension of the new order of things with its contrasting individual freedom and inequality. Seebohm stresses that a particular way of resolving this historical problem should define further paths in the evolution of the modern world – towards freedom and democracy or “materialism” and “communism” [16, pp. 5].

Discussion

Although Seebohm’s book is called “The English Village Community”, it is resolutely aimed against classic Mark theory by Maurer and Maine. At the first glance, Seebohm provides his solution to the problem of the

genesis of feudalism as applied to Western Europe as a whole in the spirit of the theory of German-Roman synthesis. However, he especially persistently stresses continuity in the evolution of society from the late Roman Empire to the Middle Ages. In his view, “German heirs of Roman owners of villas, became, in turn, owners of medieval estates, whereas “coloni”, “liti”, and “tributarii” must, without any substantial changes, have turned where they stayed on the same soil into the community of serfs – that is, the outcome of the conquest was just a change of masters without any substantial changes in the organization of land tenure and the nature of land property. Seebohm, in essence, is inclined toward a Romanistic interpretation of the issue – whereby he sort of dismantles the problem of the genesis of feudalism as a new social order. Seebohm applies this common concept of the genesis of feudalism almost without reservation to England.

Seebohm did not deny the existence in Dorian and even Post-Roman Britain of the free community and its perduring in the West of the country during the medieval period as well. However, he associated it ethnically only with Celts, while, economically, with the most primitive level of a half-nomadic economy. Whereas starting from the time of their settlement in England, Anglo-Saxons always had, according to Seebohm, just the village community of serfs, which corresponded to sedentary farming. The community of this kind mainly perdured in the Eastern, the most developed, part of the country. The village community of serfs, which was part of the manor, had constantly been streamlined until it turned into the English medieval village community, which consisted of peasants who were under the authority of a lord, held the land at his will, and had no right to inherit land parcels. During the Middle Ages, this community slowly yet unswervingly evolutionized in the direction of personal emancipation of its members, which, in the end, led to a “new” order of things and in conjunction with this the liquidation of the community. Whereas the free Celtic tribal community, due to the stagnancy and slowness of the economic development of Celtic nations, almost did not change during the Middle Ages. It always stood on the path of public progress and establishing a “new order” [17].

Seebohm’s work at issue was the first to give manorial theory, which his predecessors, English historians-economists, addressed only generally, a more complete embodiment and forcible argumentation as applied to the 11th-14th centuries. F. Seebohm shares with P.G. Vinogradov the “honor” of creating this theory. Relying upon a wide range of various manorial sources and state cadasters, Seebohm came to the conclusion that over the period between the 9th and the 14th centuries England was dominated by the “manorial system of the economy” – the entire country was divided into economically isolated manorial complexes which relied on the community of serfs and lived on the labor of dependent peasants who were part of this community. Seebohm sketched in wide strokes the typical, in his opinion, structure of these manors, which is the division of land in them into two major parts, demesne and villein, demonstrated the nature of manorial production, having emphasized its natural-economic basics, and described the village community of serfs in that period. He also traced the interrelations between the manor and the community, placing a major emphasis, in the spirit of his concept, on the personal dependence of serf commoners on the feudal and the considerable burden of conscriptions they had to deal with. Seebohm’s manorial theory, just like patrimonial theory in general, was quite lop-sided. It mainly relied on material for large, predominantly church, manors and fit under this type all patrimonial complexes in medieval England, ignoring, in particular, the role of small patrimonial estates and free peasants in its agrarian development. Seebohm schematized in this way agrarian relations in the 11th-14th centuries and subsumed them under one single type without considering local and temporal characteristics. Yet, his characterization of a large feudal, especial church, patrimonial estate, proved, in large part, scientifically valid, as subsequent research revealed. Seebohm’s biasedness, however, went beyond the one-sided selection of sources, when he examined the issue of the genesis of feudalism. He tried to examine and assess the agrarian evolution of England from the Roman times from the standpoint of manorial theory [18].

Conclusion

The fourth strand in English medieval studies in the 2nd half of the 18th century was cultural-historical synthesis. Especially in the last third of the 19th century, along with the augmentation of the specialization of historical studies, there was a trend towards the creation of a more complete synthetic picture of English history from the earliest times. The first attempt was made by John Richard Green. In 1874, Green released “A Short History of the English People” in three volumes [19; 20]. Later on, he considerably expanded it with new material, and in 1877-1880 he released “A History of the English People” in four volumes, which went on to be republished in multiple editions. Besides, J.R.Green created several more specialized works, but it was his first popular set of works that he earned his acclaim for. Green sought to illustrate in them the major aspects of the economic, social, political, and cultural development of England from the Roman times to 1815 and establish the interrelationship between various aspects of life in society. He aspired to provide not the “history of English kings

and English conquerors, but that of the English people”, and cover England’s political, social, and spiritual progress, in which the “history of the people is reflected the most”.

Another specimen of applying the idea of cultural-historical synthesis to the history of England is the six-volume collective work “Social England” by H.D. Traill and J.S. Mann. This work covers the history of England from the Dorian times to 1885. It aims to examine, mainly, various aspects of the country’s public and social life, in which the authors include: 1) civil organization; 2) religion; 3) science and natural science; 4) literature; 5) art; 6) commerce and industry; 7) mores. Particular chapters inside each period, which are dedicated to various aspects of “social history”, are written by different authors – experts on the issue. Among them are a number of major historians of the time – F.W. Maitland, F.Y. Powell, H. Hall, H.D. Traill and J.S. Mann themselves, O.M. Edwards, and others. Throughout the work, certain common principles are observed, which are set out by H.D. Traill in a vast foreword to the entire publication. He points out that out of all possible ways to provide an account of England’s history, the authors chose the one that handles the nation’s history as a social organism – not as a political one or a state among states [21].

Written in the spirit of concepts by Stubbs and Green, this large collective work can be quite rightfully considered the consummation of the works of several generations of English bourgeois historians of the Victorian age, which were dedicated to working out a national-liberal interpretation of the history of England.

Thus, English medieval studies in the 2nd half of the 19th century had specific distinctive characteristics. There were 4 clear-cut major strands within English medieval studies, which addressed in depth issues of the community and the genesis of capitalism through the example of England and the history of Germans and other peoples of the early Middle Ages. Furthermore, on the whole, the overall trend in the development of the entire English historical science in the 2nd half of the 19th century led to a substantial expansion in terms of topics it would bring up – particularly, the study of social and economic history, the search for empirical methods for research, and the discovery of new kinds and types of sources.

Literature

1. Sidorova, T.A., 2004. *The Formation and Development of the Critical Dimension in English Historiography of the late 19th - early 20th Centuries*. PhD thesis, Kazan.
2. Kosminsky, Y.A., 1963. *Issues in English Feudalism and the Historiography of the Middle Ages*. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, pp: 130.
3. *Calendars of State Papers. Foreign Series. Vol. 1-20. London, 1863-1921; Domestic Series. Vol. 1-92. London, 1856-1917.*
4. Hallam, H., 1818. *A View of the State of Europe during the Middle Ages. Vol. 1-3. London.*
5. Hallam, H., 1827. *The Constitutional History of England from the Accession of Henry VII to the Death of George II. Vol. 1-3. London.*
6. Freeman, E.A., 1893. *The Methods of Historical Study. London.*
7. Freeman, E.A., 1867-1879. *The History of the Norman Conquest of England: Its Causes and Its Results. Vol. 1-5, London; idem, 1882. The Reign of William Rufus and the Accession of Henry I. Vol. 1-4. London.*
8. Freeman E.A., 1867. *The History of the Norman Conquest of England. Vol. 1. London.*
9. Palgrave, F., 1832. *The Rise and Progress of the English Commonwealth. Vol. 1-2. London.*
10. Kemble, J., 1849. *The Saxons in England. London.*
11. Stubbs, W., 1874. *The Constitutional History of England. Vol. 1. London, pp: 2167.*
12. Rogers, T., 1888. *The Relations of Economic Science to Social and Political Action. London, pp: 46.*
13. Rogers, T., 1866-1888. *A History of Agriculture and Prices in England. Vol. 1-8.*
14. Rogers, T., 1884. *Six Centuries of Work and Wages: The History of English Labour. London.*
15. Gutnova, Y.V., 1960. *T. Rogers and the Emergence of the Historical-Economic Strand in England. Moscow: Sredniye Veka, 17: 349-350.*
16. Seebohm, F.A., 1883. *The English Village Community. 1st ed. London.*
17. Gutnova, Y.V., 1973. *Frederic Seebohm and His Place in English Bourgeois Medieval Studies. In Issues in British History in 1973. Moscow, pp: 223-241.*
18. Glebov, A.G., 2004. *Settlement of Land Disputes in Early-Medieval England: Legislation and Case Law. In HISTORIA ANIMATA: A Collection of Articles in Memory of O.I. Varyash. Part 2. Moscow, pp: 41-51.*
19. Repina, L.P., V.V. Zvereva, and M.Y. Paramonova, 2008. *A History of Historical Knowledge. – Moscow: DROFA.*
20. Green, A.S., 1894. *Town Life in the Fifteenth Century, Vol. 1-2. London and New York.*
21. Traill, H.D. and J.S. Mann, 1893-1897. *Social England. Vol. 1-6. London.*

А.С. Жанбосинова¹
*¹д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана,
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова,
Казахстан, sovetuk@rambler.ru*

ЛИКВИДАЦИЯ КУЛАЧЕСТВА КАК КЛАССА НА МАТЕРИАЛАХ ГАВКО

Аннотация

Основные вехи социально-экономического развития 20-30- годов XX века связаны с индустриализацией и коллективизацией, достижения советского строя переплетались с трагическими судьбами советских людей, оказавшихся заложниками политики модернизации. Автор, опираясь на архивные материалы раскрывает историю борьбы с кулачеством, показывает сопротивление крестьян репрессивной политики.

Ключевые слова: коллективизация, репрессии, кулачество, восстания, хлебозаготовки, выселение

Аңдатпа

А.С. Жанбосинова¹
*¹т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры,
С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік университеті
Қазақстан sovetuk@rambler.ru*

Негізгі кезең әлеуметтік-экономикалық дамуының 20-30-жылдардағы XX ғасырдың байланысты оны индустрияландырумен және ұжымдастырумен, жетістіктері кеңестік құрылысты переплетались бастап қайғылы естеліктері кеңестік қалған адамдарды тәуелді болып қалды саясатын жаңғырту. Автор сүйене отырып, мұрағат материалдары ашады тарихын күрес кулачеством көрсетеді кедергісі шаруалардың өкіметінің репрессиялық саясаты.

Түйін сөз: ұжымдастыру, қуғын-сүргін, кулачество, көтерілістер, хлебозаготовки аударту

Abstract

A.S. Zhanbosinova¹
*¹д.и.н., professor of department of history of Kazakhstan, East Kazakhstan state university of S. Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, sovetuk@rambler.ru*

ELIMINATION OF THE KULAKS AS A CLASS ON MATERIALS SJSFTC

Milestones of socio-economic development of the 20-30-years of the twentieth century, associated with industrialization and collectivization, the achievements of the Soviet system intertwined with the tragic fate of the Soviet people have become hostages of the policy of modernization. The author, basing on archival materials reveals the history of the struggle against the kulaks, shows the peasants' resistance to repressive policy.

Keywords: collectivization, repression of the kulaks, insurrection, grain reserves, eviction

Вопросы насильственной коллективизации и раскулачивания были рассмотрены в трудах многих известных специалистов указанной проблематики, как в Казахстане, так и в России, в целом на исторических просторах дальнего и ближнего зарубежья. В их числе М.Козыбаев, Ж.Абылхожин, Г.Халидуллин, Красильников, Н.Ивницкий и мн.др.

Форсированная индустриализация, строительство основ промышленно-развитого государства, независимого от внешнего окружения детерминировали поиск источников. Сельское хозяйство стало основным источником индустриальных планов страны. Вместе с тем, преследовалась цель уничтожить крестьянское индивидуалистическое мышление, ликвидировать так называемого носителя буржуазной идеологии, с корнем вырвать прослойку кулака и единоличника и построить новую социалистическую деревню. Политика «ликвидации кулачества как класса», преследовала несколько взаимосвязанных целей. Официальная цель (социальная) – ликвидация сельской буржуазии. Вторая цель (психологическая) – создать в деревне атмосферу страха, демонстрируя крестьянам, что единственной альтернативой вступления в колхоз может быть только раскулачивание, арест и высылка. Политика ликвидации кулачества превращается в основной метод стимулирования коллективизации.

Усиление размаха репрессий в период насильственной коллективизации не могло не вызвать бурю недовольства крестьян. Начиная с марта 1930 года увеличивается поток арестованных крестьян по Восточно-Казахстанской области – Зыряновский, Маркакольский, Катон–Карагайский и др. районы. Их

обвиняли по статье 58–2 – вооруженное восстание или вторжение в контрреволюционных целях на советскую территорию вооруженных банд, 58–7 – вредительство, 58–10 – контрреволюционная пропаганда или агитация, 58–14 – контрреволюционный саботаж. К ним применялись меры наказания от 3-х лет до расстрела.

В сводках ОГПУ указывалось, что крестьянский протест выражался в сознательном уничтожении скота перед вступлением в колхоз, в бегстве из районов проживания, порой за границу, в письменных ходатайствах на имя руководителей страны. Самой крайней формой протеста явились крестьянские восстания. Информационный бюллетень с 15 апреля по 1 мая 1930 года сообщал, что в последнее время в связи с применением мер репрессий в отношении кулацких хозяйств ...участились случаи более активного и открытого выступления кулачества...Катон-Карагайский район с.Белое, Шемонаихинский район с.Убинское, Разинский район, с.Митрофановское...Крестьяне покушаются на жизнь общественных работников, причиняют ущерб и поджигают, избивают представителей власти и пр. В Разинском районе участились случаи активного выступления попов всех мастей и религиозных сект, в противовес проводимым мероприятиям хлебозаготовок.

Можно выделить несколько направлений и форм борьбы, получившей развитие в деревне явившейся как результат деятельности правительства в рамках силового давления. Первое, – это насильственная коллективизация, силовое давление на крестьянскую массу. Впоследствии изучая статью И. Сталина «О перегибах в колхозном строительстве» согласно полученной директиве с центра, затем реализуя постановление Политбюро от 10 и 14 марта 1930 года «О борьбе с искривлениями партийной линии в колхозном движении», местные партийные власти были вынуждены признать, что в деле коллективизации конечно есть перегибы: перегибы эти выражаются в следующем: на общих собраниях примерно ставился так вопрос (в пяти сельсоветах) «Кто против коллективизации тот против нас» или «Кто против коллективизации тот против Советской власти», «Не вступившие в колхоз будем отводить землю на камнях». Имел место (один случай) когда один из уполномоченных провел «социалистическое соревнование между селами на наибо́льшее вступление всем селом в колхоз, не успевшее село вступить к сроку в колхоз должно уплатить штраф 1000 рублей». «По четырем сельскохозяйственным артелям имело место обобществление всех коров и жилых помещений, а по двум коллективам даже кур, уток и т.д.». В то же время, оправдывая себя, некоторые из них, как Катон–Карагайский район сообщал, что к 15-20 марта 1930 г. район имел 50% коллективизированных хозяйств, и партийный комитет объяснял, что такой бурный рост коллективизации объясняется в основном за счет работы с беднотой и батрачеством, во вторых ликвидация кулака условно создала стимул тяги в колхоз, в третьих середняк шел в колхоз еще и потому что побаивался авось заденут и меня» [1, л.111]

В директивах Усть-Каменогорского райкома партии партийным ячейкам указывалось на недопустимость применения мер репрессий к середнякам, бедняцким хозяйствам, в том числе хозяйствам красноармейцев, красных партизан. В отдельных местах уполномоченные допускали преступные нарушения директив Усть-Каменогорского райкома, распространяя репрессии на бедняцко-средняцкие хозяйства, судя по архивным документам были случаи переобложения семфондом бедняцких хозяйств и недообложение кулацких хозяйств [2, л.1].

Рост колхозов в Усть-Каменогорском районе проходил за счет бедняцко-батрацких хозяйств. В 1928 году было насчитывалось 40 колхозов с количеством 428 хозяйств с 2095 чел. [3, л.49].

Следует отметить, что постановление политбюро от 10 марта было секретным, содержание его можно оценить двояко, с одной стороны констатация фактов достижений и успехов, а с другой указание продолжать беспощадную борьбу с искривлениями политики партии в колхозном движении, вся вина за перегибы возлагалась на местный актив.

Второе – это борьба бедняков и батраков с кулачеством как классом, изгнание его из колхоза как ненужный элемент, противодействующий социалистическому строительству. Что важно, бедняцко–батрацкий актив действительно действовал из лучших классовых побуждений, советская идеологическая машина создала целенаправленные установки, показав причины нехватки хлеба, отсутствие результата в колхозном строительстве и т.д. Вот враг и причин всех Ваших бед – «Ату его». Естественный психологический антагонизм между бывшими эксплуататорскими и эксплуатируемыми классами искусственно разжигался руководством страны.

Третье – это сопротивление крестьян насилию, применяемому по отношению к ним, что вылилось в различные формы протеста, одна из которых массовое бегство населения за границу, вторая силовое сопротивление через восстания. В феврале 1930 года сильные крестьянские волнения начались в Зырянском, Усть-Каменогорском, Самарском, Шемонаихинском, Катон–Карагайском районах Семипалатинского округа. [4, с.180]

В делах арестованных, начиная с февраля 1930 года появляются обвинения по статье 58–2 – с указанием «участник бандитского отряда», «член вооруженной повстанческой организации», «участник вооруженного восстания» и пр. Самым крупным явился Толстоуховский мятеж, в сводках ОГПУ его назвали «вылазкой кулацкой банды». Точкой отсчета восстания можно назвать дату с 19 на 20 февраля, когда ОГПУ сообщила, что села Крестовка, Пролетарка, Пихтовый Ключ охвачены «кулацким» восстанием, которым руководит Толстоухов – приверженец теории Бухарина о «врастании кулака в социализм».

Толстоухов Федор 1887 года рождения, уроженец Орловской губернии, интересная неординарная личность, оказался в Бухтарминском крае волей случая – был сослан как эсер в 1909 году. В годы установления Советской власти стал коммунистом, членом уездного ревкома, с целью защиты советской власти участвовал в партизанском движении, был комиссаром партизанского отряда «Красные горные орлы Алтая». Жил в Пихтовом ключе Зырянского района. У Менгали Мусина в работе «Островок в Архипелаге ГУЛАГ» говорится, что его за «шкурничество» исключили из партии, а жена, убежденная коммунистка ушла от него. [5, с.16-17]

Вышеуказанные данные не сходятся с информацией одного из исследователей крестьянских восстаний в Восточном Казахстане Александра Лухтанова, который сообщает, что ради большой любви к другой женщине он оставил первую жену. Кем же он был Федор Толстоухов? Лухтанов А. пишет: «Хлеборобом, интеллигентом-учителем, политическим деятелем местного масштаба? Наверное, можно его назвать народным героем, защитником обиженных и борцом за справедливость. Этаким бухтарминским Робин Гудом XX столетия. В любом случае это была яркая личность с твердым характером и своими убеждениями» [6.]

Восстание подавили уже в марте 1930 года, а отголоски его продолжали проявляться по территории Бухтарминского края, Федора Толстоухова так и не удалось схватить, его убили в одной из засад лишь в 1932 году. Согласно архивным материалам подследственных, имевших, по мнению силовых ведомств, отношение к вооруженным восстаниям на территории края, в том числе и к толстоухинскому мятежу, Федор Толстоухин всегда поддерживал связь с антисоветскими элементами, как на территории Восточного Казахстана, так и Сибири. В качестве основной цели восстания являлся захват Зырянска, затем Усть-Каменогорска, освобождение Бухтарминского края от коммунистов. Лозунги, используемые в восстаниях 30-х годов ратовали за советскую власть без коммунистов, что отражало настроения и чаяния крестьян.

Еще 3 апреля 1930 года в целях предотвращения бегства крестьянства за границу, СНК Казахской АССР приняло постановление о выселении всех баев, кулаков и их семейств из пограничной полосы. В постановлении говорилось:

«1. Выселить за пределы 100–километровой пограничной полосы:

- а) всех баев и кулаков, задержанных в момент сборов для нелегальной перекочевки в Китай или уличенных точными данными в намерениях организовать перекочевку;
- б) всех баев и кулаков, семейства которых или их имущество уже переправлены за границу;
- в) всех членов семейств баев и кулаков, если глава семейства уже перекочевал за границу» [7, л.13].

Выселение производилось по постановлению районных и исполнительных комитетов по представлению и материалам органов пограничной охраны, с утверждением этих постановлений соответствующими окружными исполнительными комитетами.

Зайсанский погранотряд 50 в спецдонесениях сообщал «Преступный элемент из наших пограничных районов, рассчитывая спастись от ответственности за свои преступные деяния, находит себе единомышленников в среде казахского населения китайской пограничной полосы и при вооруженном содействии последних нарушает границу, нападает и бесчинствует над нашим пограничным населением, грабя его, и забирает население с собой в китайские пределы». Начальник погранотряда 50 сообщал, что ушло в Китай 2720 семей со скотом численностью в 47200 голов. В донесении указан полный список ушедших за кордон, начальник погранотряда лукавит, говоря, что кочевники подчинились силе напавшей китайской стороны и ушли с бандитами. Только за сентябрь 1931 года было задержано 45 человек за организацию откочевки в Китай [8, л.107-116.].

Катон–Карагайский райотдел ОГПУ сообщал, что 5 июня 1931г по донесению Чиндагатауйской заставы в местечке Калгуты появилась банда неизвестного командования в количестве 60 человек вооруженная 5 трехлинейными винтовками, 10 четырехлинейными, остальные дробовики. 4 июня под их прикрытием снялось 500 дворов со скотом взяли направление на Китай [9, л.26.].

19 октября 1930 года состоялось закрытое бюро районного комитета партии, где был заслушан доклад о политическом состоянии района в связи с ликвидацией толстоуховщины. Бюро в постановляющей части отметило, что в качестве причин восстания можно выделить следующее – сопротивление кулаче-

ства и контрреволюционного элемента социалистическому строительству, наличие родовых связей и широкой экономической базы кулаков в районе, наличие в районе реэмигрантов «баев», репрессированного кулачества из других районов республики, особенности пограничного района. Было предложено судебным-следственным органам усилить репрессии в отношении кулацкого элемента, усилившего свою контрреволюционную деятельность. При решении вопроса репрессий особо осторожно относиться к применению репрессий в отношении бедняков и середняков даже участников контрреволюционных ячеек, репрессируя только участников организующей головки из этих ячеек» и соответственно признать необходимым увеличение аппарата органов ОГПУ на единицы с отнесением их за счет местного бюджета» [10, л.217].

Четвертое – это противодействие сельских хозяйств, отнесенных к категории кулацких, сопротивление категории кулаков политики, применяемой по отношению к ним. Письма, направляемые с центра в районные органы партии лишь форсировали и констатировали «характерной особенностью текущего периода является то, что классовый враг от отдельных террористических актов, применяемым им во время хлебазаготовок переходит, а местами перешел к организованной вооруженной борьбе, путем организации банд, шаек и захвата отдельных деревень» [11, л.110].

Райкомы все время твердили о слабой борьбе с кулачеством, о необходимости его выселения и активном участии в данном вопросе общественности. В рассылаемых инструкциях приводили примеры – «Слушали о выселении кулака» (ну ко ли выселять так выселять, надо поднимать руки за выселение, а то вместе с кулаком и меня выселят, раз не поднимаю руки значит я за кулака...), а где же политика, где же классовая борьба, а где же и чем доказано бедняку и батраку и середняку, что нужно выселять кулака». Райкомы разъясняли, что проводить так политику партии нельзя... Вопрос о выселении кулака надо поставить перед всей общественностью, но поставить его так, чтобы беднота и батрачество само додумалось кто-же ему мешает перестраивать свое хозяйство, кто мешает ему строить свое благополучие на основе коллективизации... Даже предлагали готовые формы – болванки как правильно проводить и заслушивать вопросы, связанные с кулачеством: «Слушали о ходе выполнения хлебазаготовок или о перевыборной кампании или о выполнении скотозаготовки и т.д. Постановили: кулацкий план не выполняется, что кулак саботирует, что он игнорирует распоряжение власти и т.п., а отсюда на происки и вылазки кулака ответим выполнением плана и т.д. и в свою очередь настаиваем перед РИКом о немедленной высылке кулаков (таких-то) из села и района, как тормозящих перестройку нашего сельского хозяйства на социалистических началах».

Неожиданным явлением для райкома оказалась позиция отдельных сельских активов, которые практику ликвидации кулачества как класса сводили к ликвидации в административном порядке, стихийно вне связи с коллективизацией и без участия в этой акции сельских жителей. Изъятие у кулацких хозяйств самого необходимого из одежды, домашней утвари, конфискация продовольствия, порождало сочувствие к кулацким семьям и их детям со стороны середняков, бедняков, последние брали их на кормление [12, л.11]. Деревня разделилась на тех, кого выселяли и тех, кто выселял, сочувствующие находились в обеих группах, о чем свидетельствуют письма актива с мест «Прошу указаний, как быть с семьями репрессированных – у них изъят весь скот – хлеб – сельхозинвентарь, они теперь разбредаются по родственникам, получают сожаление, меняется известное настроение у середняка на почве жалости и даже у бедняка. По нашему мнению необходимо ускорить их выселение» [13, л.112].

Конечно, органы ОГПУ усиливали работу, тем более раскулачивание на данном этапе использовалось как средство для ускорения коллективизации, как средство давления на крестьянство, руководство края при этом забывало, что постановление ЦК ВКП(б) от 30 января касалось главным образом зерновых районов. Ввиду того, что ликвидация кулачества проходила в районах сплошной коллективизации, а Казахстан оказался регионом сплошной коллективизации, как можно было отстать и не выполнить и перевыполнить указание центра. Н.Ивницкий писал, что в Казахстане в 60 зерновых и хлопководческих районах в 1930 году было ликвидировано 3123 кулацко-байских хозяйств [14, с.126].

В феврале 1930 года отличился Зыряновский ОГПУ, арестовав по 2-й категории 43 человека, что составляло 23% от общего числа арестованных в указанный месяц, по первой категории арестовывал Семипалатинский отдел ОГПУ, где большинство обвиненных были приговорены к расстрелу – 27, из 37 арестованных, что составляет 14% к общему числу арестованных в феврале. Семипалатинский окружной отдел ОГПУ с февраля по март 1930 года арестовал 79 человек, обвинив их по статьям – 58–2, 58–8, 58–10, что означало участие в вооруженном восстании, террористический акт и антисоветская агитация, из них 24% были приговорены к расстрелу, остальные от 1 года до 10 лет ИТЛ. Основными судебными репрессиями периода хлебазаготовительной кампании были репрессии против «экономических саботажников». Количество осужденных по террору значительно уступает осужденным за не сдачу хлеба [15].

В борьбе с кулачеством властные структуры использовали любые формы, в частности в августе 1930 года на территории Восточного Казахстана проводилась полномасштабная операция по кулакам,

церковным старостам и торговцам. Задача операции заключалась в изъятии скрытого разменного серебра, имеющие на руках серебро на сумму свыше 15 рублей подлежало изъятию с заменой на бумажные деньги. Кулаки, церковные старосты и торговцы, имеющие на руках свыше 30 рублей серебром немедленно арестовывались вместе с материалом направлялись Уполномоченному ОКР ОТД. ОГПУ в Катон-Карагай для привлечения по 58 ст. пункт 7 УК – вредительство. Весь беспартийный актив и коммунисты были вовлечены в работу по выявлению лиц, имеющих на руках серебро. Секретарь ячейки входил в распоряжение представителя от органов ОГПУ и милиции с целью проведения обысков у кулаков, торговцев и церковных старост, по указанию представителя центра [16, л.179].

На заседании Казкрайкома ВКП(б) 27 сентября 1930 года заслушивался вопрос о деятельности ПП ОГПУ. Вопрос стоял не только о слабой деятельности ОГПУ, но и указывалось, что конфискация полуфеодалов баев в 1928 г., наиболее слабо была проведена в пограничных районах, что там налицо тесная связь байской верхушки с закордонным, при крайне слабом, а зачастую, засоренным чуждым элементом партийно-советского аппарата – эти районы, по мнению руководства, стали чрезвычайно неблагополучными в политическом отношении – это постоянное возникновение банд, вооруженные перекочевки, решительное сопротивление всем советским мероприятиям. Вероятно ввиду последних событий Казкрайком решил провести в пограничных: Зайсанском, Чингистайском, Тарбогатайском, Маканчинском, Урджарском, Катон-Карагайском, Маркакольском районах изъятие активной байско-кулацкой верхушки с высылкой их в другие районы республики с конфискацией имущества за исключением предметов домашнего обихода и скота в пределах трудовой нормы...». Казкрайком предложил местным организациям перечисленных районов выселить из пограничных районов, самовольно прибывших из Сибири кулаков, при этом ПП ОГПУ поручалось арестовать по Казахстану верхушечный слой кулачества и направить их на рыбные промыслы Аральского моря, по отношению к остальным, предоставлялась возможность поселения их в других районах с обязательной регистрацией в соответствующих РИКах [17, л.109].

22 декабря 1931 года издается Оперативный приказ ОГПУ за № 71/417 «Об определении социального положения и социального прошлого лиц, привлекаемых органами ОГПУ», где были определены категории деления обвиняемых лиц в различных контрреволюционных преступлениях по их социальной принадлежности, главным ключом в их выявлении являлся термин «бывший» – бывшие офицеры, бывшие члены привилегированных сословий, бывшие чины царской администрации. Не зря во всех анкетах той эпохи и учетных листах стоял вопрос – «род занятий до 1917 года» или «указание видов деятельности до 1917 года» и пр. [18]

Постановлением ВЦИК и СНК от 26 марта 1928 года было изменено содержание статьи 28 УК с целью увеличения сроков наказания, и по отношению к крестьянам использовались статьи 60 и 61 УК, осуждавшие злостных неплательщиков за невыполнение государственных заданий. С 1930 года положение стало постепенно меняться. Сроки наказания по наиболее часто применяемым статьям Уголовного Кодекса, определяемые судами, резко возрастают. Суды, по секретным указаниям Верховного Суда, начинают применять максимальные сроки наказания, предусмотренные статьями Уголовного Кодекса, особенно по 58 статье. Ужесточение наказания и появление новых репрессивных законов являлось следствием накала экономических и социальных трудностей, связанных с проведением индустриализации и коллективизации, кризис с продовольствием и прочие социальные лишения советской экономики вынуждали правительство предпринимать законодательные меры. Закон 1932 года означал второй этап в репрессивной политике Советского государства по отношению к крестьянам.

Размах репрессий против крестьянства то набирал силу, то немного ослабевал. Борьба с саботажниками, контрреволюционерами, зачистка населения позволяло правительству культивировать страх перед силовым ведомством, поддерживать страх неожиданного ареста, что в какой-то степени позволяло сохранять определенное равновесие, и руководить народным гневом, направленным против врагов социализма. Таким образом,

– силовая модернизация сельского хозяйства и ликвидация индивидуалистического крестьянского мышления через политику раскулачивания привели к настоящей войне, которую государство объявило крестьянской деревне. По масштабам проводимой политики, речь шла не о простой экспроприации или аресте небольшого количества кулаков, шел активный процесс раскрестьянивания, который привёл к коренной ломке культуры, образа жизни и психологии крестьянства;

– для достижения результатов в строительстве колхозного строя государство использовало широкий набор мер репрессивной политики в деревне, административно-карательная система состояла из арестов, ссылки, депортации, конфискации, психологического насилия, судебного преследования, штрафных санкций и пр.

Список использованной литературы:

1. ГАРКО Ф139п. Оп.1. Д.22. 248 л.

2. ГАРКО Ф6н. Оп.1. Д.69. 61 л.
3. ГАРКО Ф6н. Оп.1. Д.21. 225 л.
4. Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 360 с.
5. Мусин М. Островок в Архипелаге ГУЛАГ. – Усть-Каменогорск: КГП «Шыңғыс ақпарат», 2009. – 68 с.
6. Лухтанов А. Да здравствует власть рабочих и крестьян, долой коммунистов и коммунию. // Простор. – №12. – 2005.
7. ГАРКО Ф.788. Оп.1. Д.38а. 78 л.
8. ГАРКО Ф.788. Оп.1. Д.35. 141 л.
9. ГАРКО Ф139. Оп.1. Д.78. 52 л.
10. ГАРКО Ф139н. Оп.1. Д.22. 248 л.
11. ГАРКО Ф139н. Оп.1. Д.22. 248 л.
12. ГАРКО Ф6н. Оп.1. Д.69. 61 л.
13. ГАРКО Ф139н. Оп.1. Д.22. 248 л.
14. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начала 30-х годов). – М.: Магистр, 1996. – 288 с. Халидуллин Г.Х. Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.). – Алматы: НИЦ Ғылым 2001 г. – 214 с.
15. Подсчет сделан автором на основании архивных дел Департамента КНБ РК по ВКО
16. ГАРКО Ф139н. Оп.1. Д.22. 248 л.
17. ГАРКО Ф135н. Оп.1. Д.59. 159 л.
18. Архив Департамента КНБ РК по ВКО Оперативный приказ ОГПУ за № 71/417 от 22 декабря 1930 года

УДК 930:929(574)
МРНТИ 03.81.37

М.Н. Ибрагимова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, ibragimova.meruert@mail.ru
Г.Т. Тилеужанова²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, gulhan_74@mail.ru
Г.Е. Сапаева³

³әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, gulchatay26@gmail.com

ШАРАФ АД-ДИН ' АЛИ ИБН ШАЙХ ХОДЖИ ЙЕЗДИДІҢ «ЗАФАР-НАМЕ» ШЫҒАРМАСЫ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Аңдатпа

XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады. Шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректерімізді дұрыс меңгеруіміз керек. XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда арнайы деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор. Мақалада темірлік деректердің бірі – Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йездидің «Зафар-наме» шығармасының Қазақстан тарихын зерттеудегі маңыздылығы жайлы қарастырылған. Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дерек, пікір, әулет, хан.

Аннотация

М.Н. Ибрагимова¹

¹ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, ibragimova.meruert@mail.ru
Г.Т. Тилеужанова²

²ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, gulhan_74@mail.ru
Г.Е. Сапаева³

³ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,

gulchatay26@gmail.com

ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЗАФАРНАМА» ШАРАФ АД-ДИН ' АЛИ ИБН ШАЙХ ХОДЖИ ЙЕЗДИ

Изучение истории Казахстана XIV-XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

В статье рассматривается значимость одного из данных тимуридского периода произведения «Зафарнама» Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йезди в исследовании истории Казахстана. Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Так как историки поколений Амира Темура и его самого использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: источник, точка зрения, династия, хан.

Abstract

M.N. Ibragimova¹

*¹al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
ibragimova.meruert@mail.ru*

Г.Т. Тулеужанова²

²al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, gulhan_74@mail.ru

Г.Е. Санаева³

*³al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
gulchatay26@gmail.com,*

«ZAFARNAME» BY SHARAF AD-DIN ALI IBN SHAIKH HODJI IYEZDI

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

The significance of «Zafarname» by Sharaf ad-Din Ali ibn Shaikh Hodji Iyezdi (which is one of Timur's period's data) in research of Kazakhstan's history is considered in the article.

Comparing various historical sources, the author of article analyzes the points of view of famous researchers on this problem. Because of Amir Timur's and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: source, points of view, dynasties, khan.

Егеменді ел болғалы еңсеміз көтеріліп, көп жылдар бойы бұрмаланып келген төл тарихымызды еркін жазуға мүмкіндік туды. Қазақстанның әр бір азаматы өзінің ата-баба тарихын жазуға құлшына кірісіп кетті. Соның нәтижесінде кітапхана сөрелері еліміздің тарихына қатысты сан қырлы зерттеулермен толыға түсуде. Әрине бұл тәуелсіз еліміздің тұғырын көтереді. Десек те кез-келген азаматтың тарихты әр түрлі деңгейде жазуы қайтадан тарихымызды бұрмалауға әкеліп соқтыруы мүмкін. Ал шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректерімізді дұрыс меңгеруіміз керек. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор.

XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Темірлік деректердің бірі – Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йездидің «Зафар-наме» шығармасы Қазақстан тарихы үшін маңызды деректердің бірі болып табылады.

Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йездидің «Зафар-наме» [1, 383] («Жеңістер туралы кітап») шығармасы «Зафар-наме-ий Тимури» (парс. «Темірдің жеңістері туралы кітабы»), «Фатхнаме-ий Сахибкиран», «Тарих-и джахангушай-йи Темури» аттарымен де белгілі. Әмір Темірдің өмір тарихын баяндайтын еңбектің екінші, толықтырылған бұл нұсқасы шамамен 1419-1425 жылдары парсы тілінде жазылған. Шығарма Қазақстан, Орта Азия, Иран т.б. елдердің XIV ғасырдың II жартысындағы тарихын зерттеуде құнды дерек көзі болып табылады. Автор өз еңбегін Низам ад-Дин Шамидің «Зафар-наме» деп аталатын еңбегі негізінде жазған. Орта ғасырлардағы шығыс тарихнамасы үлгісінде жазылған бұл еңбек Әмір Темір жорықтарының, сол тұстағы оқиғалардың тарихи шежіресі іспетті. Еңбекте сол кездегі көршілес халықтардың экономикалық, мәдени жағдайы туралы мағлұматтар толық қамтылғанымен, Әмір

Темір мемлекеті мен оған көршілес елдердің саяси, әскери тарихына қатысты нақты деректер келтірілген. Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін, әсіресе, Әмір Темірдің Жетісу мен Дешті Қыпшаққа жасаған жорықтары жөніндегі тараулар аса бағалы. «Зафар-наме-ий Тимуридін» кейбір қолжазба нұсқаларына 1419 жылы жазылған «Мұқаддима-ий Зафарнаме» да («Жеңіс кітабына алғы сөз») кіреді. Алғы сөзде түріктердің, татарлар мен моңғолдардың, қыпшақ, қарлұқ, қият, барлас, жалайыр т.б. түркі тайпаларының шығу тегі туралы аңыздарға әрі тарихи деректерге негізделген мағлұматтар бар [2, 178].

Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йезди Иранның Йезд қаласынан онша алыс емес Тафт елді мекенінде туылған. Оның туылған жылы белгісіз. Ол 818 (1415-1416) және 838 (1435) жылдар арасында Шаһрухтың ұлы Ибрахим Сұлтанның қызметінде болады [3, 84]. Ибрахим Сұлтан хатшыларының көмегімен Темір тарихы жайлы алдын жазылған барлық материалдарды, сонымен қатар әр түрлі тектен шыққан тарих жазушылары мен хатшылардың жазбаларын таңдайды. Мұқият таңдалған және жүйеге келтірілген материал Шараф ад-Динге беріліп, оған кітап құрастыру тапсырылады [4, 152].

Шараф ад-Дин ' Али Йезди суфизм, астраномия, философия сияқты ғылымдарды жақсы игерген және де соларға байланысты шығармалар жазған. Ол Ибрахим Сұлтан мен Шаһрух тарапынан тек балалары мен немерелерінің тәлімгері және ұстазы ғана емес, сонымен қатар дана кеңесшісі ретінде де үлкен сый-құрметке ие болды. Ибрахим Сұлтанның өлімінен кейін (838/1435 ж.) Шараф ад-Дин ' Али Йезди 846/1442-1443 ж. Сұлтаня, Казвини, Рей және Кумды өзіне қосқан аймақтың билеушісі болып тағайындалған, Шаһрухтың немересі – Мырза Сұлтан Мұхаммедтің сарайына шақырылады. 849/1445-1446 ж. Шаһрухтың ауруын пайдаланып Сұлтан Мұхаммед өзінің жақын адамдарымен, оның ішінде Шараф ад-Дин ' Али Йезди де бар, феодалдық бүлік шығарады. Хамадан, Исфоганды жаулап алып, Ширазды қоршайды. Шаһрух өзінің ауруына қарамай, Гераттан бүлікшіл шахзадаға қарсы шығады. Шаһрухтың Ширазға жақындағанын біліп, Сұлтан Мұхаммед қаланы қоршаудан босатып, Луристанға қашады, ал Шаһрух Исфоганға қайтады. Онда Сұлтан Мұхаммедтің жақтаушыларын жазалайды. Айып-тылардың ішінде Шараф ад-Дин ' Али Йезди де болды, бірақ бақытына орай ол құтыла алды. Ұлықбектің үлкен ұлы Абдаллатиф (796/1394 ж. туылып, 853/1449 ж. қайтыс болған) жауап алу кезінде Шараф ад-Дин ' Али Йездиге қатаң шара қолданды, сондықтан Шаһрух оны Абдаллатифтің қолына беруді жөн көрді. Абдаллатиф оның өмірін сақтап қалып, оны Самарқандқа өзінің атасы Ұлықбекке жібереді. Шараф ад-Дин ' Али Йезди Самарқандта шамамен бір жылдай тұрып, Ұлықбектің ғылыми ізденісіне қатысады. Шаһрухтың өлімінен соң (850/1447 ж.) Шараф ад-Дин ' Али Йезди өзінің елі Тафтқа оралады. Онда Ханакада орналасып, өмірінің соңына дейін сонда өмір сүреді. Ол 858/1454 ж. қайтыс болып, сол Ханакада жерленеді [5, 113]. Шараф ад-Дин ' Али Йездидің ойы бойынша шығарма үш тараудан (мақаладан) тұруы керек болатын. Бірінші тарау Темірге, екіншісін Шаһрухқа, үшіншісін Шаһрухтың ұлы Ибрахим Сұлтанға арнау болжанған. «Зафарнаме» тек бірінші тараудан тұрады, басқа екі тарау жоқ – олар Шараф ад-Дин ' Али тарапынан жазылмаған немесе бізге жетпеген [3, 85]. «Зафарнаме» кіріспе («Муқаддима» немесе «дибача») және негізгі бөлімнен тұрады [6, 4].

Кіріспе «Муқаддима Зафарнаме» («Жеңіс кітабына алғы сөз») немесе «Та'рих-и Джахангир» («Әлемді жаулап алушының (генеалогия) тарихы») деген аттарымен мәлім. Кіріспенің бағалы ерекшелігі – Шыңғыс ханнан бастап (шамамен 603/1206-624/1227) Темірдің әкесі Тарағайға (762/1361 жылы қайтыс болған) дейінгі Дешті Қыпшақ, Елхандар мемлекетінің, Шағатай ұлысы мен Мауараннахрдың қоғамдық-саяси тарихы қысқаша түрде көрсетілген. Шығарманың бұл бөлімінің өз алғы сөзі (Муқаддима), екі тарауы (фасл) және қорытындысы (хатима) бар. Шығармада Әмір Темірдің Йасавий (562/1166-1167 жылы қайтыс болған) мавзолейін тұрғызғандығы жайлы бағалы мәлімет сақталған.

Негізінен алғанда «Зафарнаменің» деректері мыналар еді: Низаматдин Шами «Зафарнамесі»; Темірдің жорықтары баяндалған күнделіктері, бұлардан Шараф ад-Дин ' Али Йезди Шамиге қарағанда толығырақ пайдаланды; Темірдің жанында болған парсы және ұйғыр мырзаларының жазбалары; назым түрінде жазылған «хан тарихы» атты түркі салнама; соғысқа қатысқандар мен замандастарының ауызша айтқандары [7, 34].

«Зафарнама» 1492 жылы Лотфи ақын жыр етіп өзбек тіліне, 1521 жылы Патефи тәжік тіліне, 1510-30-жылдары қайта Мұхаммед али ибн Дарвиш али Бұхари тарапынан өзбек тіліне және Хафез Мұхаммед ибн Ахмед-әл-Әжәми аудармасымен түрік тілінде жарық көрген. Ал XVIII ғасырда француз, ағылшын тілдеріне аударылған. Қысқаша үзінділері итальян тілі мен орыс тіліне аударылған.

1887-88 жылы «Маулави-әл-хадад» жаңа парсы тілінде реттеліп, Кәлкәте қаласында баспаға тапсырылған. 1958 жылы бұл шығарма екі томдық болып, «Мұхаммед Аббаси» деген тарихшының еңбегімен Тегранда басылып шыққан [8, 63].

Әмір Темір және оның ұрпақтарының өмір сүрген уақыттары мен олардың сыртқы саясаттары жайлы сарай тарихшылары ғана нақты жазып қалдырған. Шығармаларда олардың көрші елдер мен халықтар

жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп.

«...Деректанудың негізгі методологиялық принциптері деректермен жұмыс істеудің әр түрлі кезеңдерінде нақты көрініс табады» [9, 29]. Алғашқы кезең деректерді іздеу, табу жағына келетін болсақ қазіргі кезде темірлік деректердің орысша, өзбекше, ескі өзбек тіліндегі аудармалары жарық көрген. Және бұл деректер ғылымда да айналымға енген бұрыннан мәлім деректер. Дегенмен соңғы уақытта темірлік шығармалар болып табылатын жаңа деректер де зерттеушілермен айналымға енгізілді.

Келесі кезең деректанулық талдау жағына келетін болсақ бұл темірлік деректерді зерттеуде аса қажет мәселелердің бірі. Профессор Қ.Атабаев деректердің пайда болуын сынауда кездесетін проблемаларды жеке-жеке атап өтеді [9, 29].

Темірлік деректердің сақталу формаларына келетін болсақ қолжазбалар болып табылады.

Темірлік шығармалардың пайда болу уақытына тоқталатын болсақ, көп жағдайда деректің жазылған уақыты туралы құнды мәліметті сол шығарманың өзінен, оның мазмұнынан табуға болады. Және темірлік деректер көбінесе Темір не оның ұрпақтарының тарихына арналғандықтан тарихшының қай тұлғаның кезінде өмір сүргендігіне қарай да анықтауға болады. Қосымша деректерден де темірлік шығармалардың қай уақытта жазылғандығы туралы мәлімет ала аламыз.

Жоғарыда аталған тексттің оқу және уақытын анықтау үшін пайдаланылған тәсілдердің көбі оның пайда болған жерін анықтау үшін де қолданылады.

Темірлік деректер авторының не құрастырушысының атын анықтау (атрибуция) мәселесіне келетін болсақ, темірлік тарихшылардың өз шығармаларынан да, қосымша деректердің көмегімен де табуға болады. Соған қарамастан кейбір темірлік шығармалардың әлі күнге дейін авторлары белгісіз.

Темірлік деректерді зерттеуде мәтінді талдау жасау және әр түрлі деректерді қарама-қарсы салыстыру тәсілдері пайдаланылған.

Профессор Қ.Атабаев оқиғаны жақыннан суреттеген жылнамашылардың еңбектерінде оқиғаның бейнелеу дәрежесінің жоғары болатындығы рас дейді [9, 39]. Дегенмен, шынайылық проблемасына келетін болсақ темірлік деректердің бір ерекшелігі онда жасампаздық пен өз әмірлерін асыра мақтаушылық байқалады.

Типі бойынша қазақтар мен Қазақстан тарихына арналған барлық темірлік шығармалар нарративті жазба деректерге жатады.

Түрі бойынша баяндаушы, темірлік деректер тарихи хроникалар, анналдар, естелік жазбалар, өмірбаяндар, күнделіктер болып табылады.

Материалдың мазмұнына қарап, оларды жалпы және әулет тарихы топтарына бөлуге болады.

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы деректері кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді. Енді XIII ғ. басына дейін қыпшақ дәуірінде Қазақстан аумағындағы этникалық процесс халықтық деңгейге жақындап, ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Алайда, монғол шапқыншылығы халықты бытыратып жібереді. Кейіннен тарихи арена сахнасына көтерілген Әмір Темір жорықтары да Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді. Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Алайда оларды алып пайдаланбас бұрын деректерді сыннан өткізген дұрыс болар еді.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Жалпы алғанда, Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Суз боши, табдил, изохлар ва курсаткичлар муаллифлари: Б. Эшүлатов. Т., 1997, 383 б.
2. Қазақстан тарихы. – А., 1998, II том. – 640 б.

3. Темурийлар бунёдкорлиги дәвр манбаларида. Лахрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Уринбоев, О. Буриев; Тузувчилар: А. Уринбоев, О. Буриев. – Т., 1997. – 168 б.
4. Султанов Т.И. Тимур и его империя. – А., 2004. – 152 с.
5. Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XII-XIX вв. Дисс.на соискание уч.степени д.и.н. – А.,2003. – 406 с.
6. Амир Темур аждодлари (Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан терма-таржима) // Форс тилидан таржима, кириш суз ва изохлармуаллифи О. Буриев,масъул мухаррир: А. Уринбоев. Т., 1992. – 32 б.
7. Темур ва Улғубек дәври тарихи. – Т., 1996, – 264 б.
8. Жеменей И., Дәулетхан Ә., Қатран. Деректану (Қазақ тарихы мен мәдениеті парсы, қытай, монғол, түрік, мажар тілдеріндегі кейбір деректер бойынша). Ғылыми ізденістер жинағы. – Алматы, 2002. – 172 б.
9. Атабаев Қ., Қадыртаева М. Деректанудың теориялық мәселелері; оқу құралы. – А., 1999.
УДК 930:929(574)
МРНТИ 03.81.37

М.Н. Ибрагимова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, ibragimova.meruert@mail.ru
Г.Т. Тилеужанова²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті, gulhan_74@mail.ru
Г.Е. Сапаева³

³әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
gulchatay26@gmail.com

«МУ'ИЗЗ АЛ-АНСАБ» ШЫҒАРМАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

XIV-XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады. Шынайы тарихымызды жазу үшін ең алдымен деректермізді дұрыс меңгеруіміз керек. XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда арнайы деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Сондықтан да Темір әулеті шығармаларын ортағасырлық Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде арнайы зерттеудің маңызы зор. Мақалада темірлік деректердің бірі – «Му'изз ал-ансаб» шығармасының Қазақстан тарихын зерттеудегі маңыздылығы жайлы қарастырылған. Автор түрлі деректерді салыстыра зерттей отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлерін талдайды. Әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихшылары пайдаланған деректер көбіне ортақ болып келгендіктен оқиғаны баяндауда бірін-бірі қайталайды. Сондықтан оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың қайсысы шындыққа жақын екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: дерек, пікір, әулет, хан.

Аннотация

М.Н. Ибрагимова¹

¹ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, ibragimova.meruert@mail.ru
Г.Т. Тилеужанова²

²ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования, gulhan_74@mail.ru
Г.Е. Сапаева³

³ҚазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
gulchatay26@gmail.com

ПРОИЗВЕДЕНИЯ «МУ'ИЗЗ АЛ-АНСАБ»

Изучение истории Казахстана XIV- XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

В статье рассматривается значимость одного из данных тимуридского периода произведения «Му'изз ал-ансаб» в исследовании истории Казахстана. Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Так как историки поколений Амира Темура и его самого

использовали одни и те же источники, их описания события совпадают. Исходя из этого, в статье приводятся доказательства того, какие из данных более достоверны.

Ключевые слова: источник, точка зрения, династия, хан.

Abstract

M.N. Ibragimova¹

¹al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, ibragimova.meruert@mail.ru

Г.Т. Тулеужанова²

²al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, gulhan_74@mail.ru

Г.Е. Санаева³

³al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, gulchatay26@gmail.com,

«MU'IZZ AL-ANSAB»

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

The significance of «Mu'izz al-ansab» (which is one of Timur's period's data) in research of Kazakhstan's history is considered in the article.

Comparing various historical sources, the author of article analyzes the points of view of famous researchers on this problem. Because of Amir Timur's and the historians of his ancestors used the same data and information their reporting is similar. Therefore, in the given article by comparing them which of them is close to the truth is proved.

Keywords: source, points of view, dynasties, khan.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі біршама уақыт өтті. Одан бері міне Қазақстан жан-жақты дамып келеді. Соның ішінде тарих ғылымында да елеулі істер атқарылды. Мысалға айтар болсақ тарихшылардың зерттеу жұмыстарының әдіс тәсілдері қайта қаралып, деректерге деген көзқарастары біртіндеп өзгерді.

Еліміздің тарихын білу қазақстандық әрбір азаматтың міндеті. Өткен өмірде жіберілген қателіктерді болдырмау үшін және де сол өмірдің тәжірибелерінің негізінде болашаққа жол алу мақсатында өз тарихымызды білу маңызды. Ал сол еліміздің тарихын біз сан қырлы деректер негізінде ғана танып біліп, меңгере аламыз. Алайда деректерді алып пайдаланған бір бөлек те, оларды талдау арқылы пайдаланған бір бөлек. Сондықтан да қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен 2004-2006 жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастаған болатын. Соның негізінде көптеген тың деректер қазақ және орыс тілдеріне аударылып, айналымға енгізіліп, кітап болып шығып оқырмандарға ұсынылып отыр. Енді зерттеушілердің деректерге қол жеткізуі біршама жеңілдей түсті. Осы орайда ұлттық деректанушыларымыздың жұмысы күрделене түскендігін айта кеткен жөн. Өйткені олардың алдында сол деректерді өзіндік ерекшеліктерінен шыға отырып, оларды дұрыс, әрі тиімді пайдаланудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін іздеп табу секілді ауқымды істер күтіп тұр.

«Мәдени мұра» бағдарламасы өзінің бастаған ісін тоқтатпай 2007-2009 жылдарды қамтитын екінші кезеңін бастап кетті. Бұл кезеңде енді жиналған мол мұрамызды сақтау, оларды пайдалану сияқты мәселелерге көңіл бөлініп отыр.

Десек те еліміздің тарихын зерттеуде негізгі дерек көзі болып табылатын көптеген деректер зерттеушілермен пайдаланылғанымен, оларға деректанулық талдаулар жүргізу әлі де болса кенжелеп келеді. Сондай талдауды қажет ететін деректердің қатарына әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған шығармалар жатады. Осы уақытқа дейін бұл деректер ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде негізгі деректердің қатарында қолданылып келген болатын. Алайда оларға жүйелі түрде деректанулық талдау жасалынған жоқ. Әр түрлі сипаттағы және жиі бір-біріне қайшы келетін, түрленіп отыратын темірлік деректердегі еліміздің тарихына қатысты мәліметтерін жеткілікті түрде жұмылдыру және оларды басқа дерек көздерімен салыстыра отырып зерттеу аса өзекті.

Темір және оның ұрпақтарының тарихына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Темір әулеті шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Темірлік деректерде ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі.

XIV-XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының шығармаларынан тұрады. Бұл шығармалар әмір Темір және оның ұрпақтарының тарихнамашыларымен жазып қалдырылған. Бұл деректер бұған дейін де зерттеушілермен кеңінен қолданылып келді. Алайда тарихшылар өздеріне керекті тұстарын ғана өз зерттеулері үшін үзіп-үзіп алып отырды, ал ол деректерге деректанулық талдаулар жасалған жоқ. Темірлік деректердің бірі – «Му'изз ал-ансаб» шығармасы Қазақстан тарихы үшін маңызды деректердің бірі болып табылады.

«Му'изз ал-ансаб» («Генеалогияны дәріптейтін кітап») шығармасын ғылыми айналымға белгілі шығыстанушы Т.И. Султанов енгізді. Шығарманың авторы белгісіз. Түрік ғалымы Ахмед Тоған бұл шығарманың авторы Темір ұрпақтарының тарихшысы Хафиз-и Аbru (1430 ж. өлген) болуы мүмкін деген болжам айтады. Алайда, бұған байланысты нақты мәліметтер кездескен жоқ [1, 111].

«Му'изз ал-ансаб» Гератта Темірлік Шахрух (1447 ж. өлген) Сарайында 830/ 1426-27 парсы тілінде жазылған.

«Му'изз ал-ансабта» Шыңғыс ханның бір мыңға жуық және Темірліктердің жүздеген ұрпақтары жайлы мәліметтер жинақталған [1, 112]. Ірі орыс шығыстанушысы В.Г.Тизенгаузеннің (1825-1882) «Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағының» екінші томында XIII-XV ғғ. Шыңғыстық және Темірліктердің шежіре тарихына қатысты маңызды дерек – «Му'изз ал-ансабтан» көлемді аудармасының үзіндісі келтірілген. Белгілі шығыстанушы Т.И.Султанов осы мәтінді Париждің ұлттық кітапханасында сақталған парсы тіліндегі түпнұсқамен салыстырғанда В.Г. Тизенгаузеннің «Жинағындағы» басылған аударма үзіндіде Шыңғыстың шежіре тарихын, сонымен қатар Шыңғыс ұлыстарындағы ішкі әулеттік және ішкі саяси қатынастарын бұрмалап көрсететін өрескел қателіктер жол берілгендігін байқайды [2, 342]. Автор екі мәтінді бір-бірімен салыстыра отырып, Париж кітапханасындағы сақталған түпнұсқаның анағұрлым шындыққа жақын екендігін дәлелдеуге тырысады. Ч.А. Стори мен Ю.Э. Брегельдің белгілі анықтамалығында «Му'изз ал-ансабтың» Париж, Лондон және Стамбулдегі үш қолжазбасы сақталғандығын айтады. Алайда, 1990 ж. американдық ғалым Дж.Е. Вудс Стамбулдегі Топкапы мұражайында сақталған қолжазба басқа, Али-Шахтың ұлы қайсібір Хұсайн жазған ертедегі шежіре тарихының тізімі екендігін анықтаған. Осылайша, профессор Дж.Е. Вудс «Му'изз ал-ансабтың» екі қолжазбасы бар деп белгілейді. Бірақ жапон зерттеушісі Широ Андо Алигархта (Үндістан) тағы да «Му'изз ал-ансабтың» екі қолжазбасының бар екендігін айқындады [2, 342].

Сонымен қазіргі кезде «Му'изз ал-ансабтың» төрт қолжазбасы – 1) Париждің Ұлттық кітапханасында; 2) Лондонның Британ мұражайында; 3) Алигархтың Мұсылман университетінде; 4) Алигарх Мұсылман университетіндегі 176 бет, екі томнан тұратын қолжазбасы сақталған. «Му'изз ал-ансабтың» осы төрт қолжазбасының ешқайсысында көшірмешінің аты-жөні, көшірілген жері, нақты датасы берілмеген [1, 111].

«Му'изз ал-ансабтың» анонимді авторы өзінің деректерін нақты атап көрсетпейді... Алайда ол былай деп бейнелейді: «Әділ түрік тарихшылары міне былай деп хабарлайды...» («монғол тарихшылары», «хан тұқымының тарихшылары»). Тек Шыңғыс ханның әкесі Есугей-бахадүр жайлы әңгімелегенде автор әйгілі Елхандар тарихшысы Рашид ад-Диннің «Джами' ат-таварих» шығармасына сілтеме жасайды [1, 113].

Зерттеушілер А.З.Тоған, Дж.Е.Вудс, Широ Андо, Ш.А.Квиннің көрсеткеніндей шыңғыстықтарға арналған «Му'изз ал-ансабтың» бір бөлігі Рашид ад-Диннің «Шуаб-и панджанның» («Бес халықтар шежіресі») мәліметтерінен алынып пайдаланылған. «Му'изз ал-ансабтың» анонимді авторы XV ғ. дейінгі шыңғыстықтар мен Темір және алғашқы Темір ұрпақтарының шежіресіне біраз мәліметтер қосып жазады. «Му'изз ал-ансабтың» тағы бір деректерінің бірі Хұсайн ибн Али-Шахтың шежіре тарихы.

Ірі орыс шығыстанушысы В.Г. Тизенгаузен (1825-1882) «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды» атты жинағының екінші томында «Му'изз ал-ансабтың» көлемді аудармасын келтірген болатын [3]. Онда XIII-XV ғасырларда өмір сүрген Шыңғыс ұрпақтары Темір хан ұрпақтарының шежіре тарихына қатысты мәселе қарастырылған. Кейінгі уақыттарда бұл шығарманы зерттеуге ғалымдар көп көңіл бөле бастағандығын білеміз. Соңғы кезде осы шығарманың түпнұсқаларымен жұмыс жасап жүрген

шығыс-танушы Т.И.Сұлтанов оның төрт түпнұсқасы бар екендігін анықтады. «Муизз ал-ансабтың» осы төрт түпнұсқасында да көшіріп алушының аты не болмаса көшірілген уақыты көрсетілмеген [2, 342-343]. Т.И.Сұлтанов осылардың ішінен Париждің Ұлттық кітапханасында сақталған түпнұсқасын пайдалана отырып, оның мәліметтерін В.Г.Тизенгаузен келтірген мәліметтермен салыстырады. Автордың пікірінше В.Г.Тизенгаузен Шыңғыс хан ұрпақтарының шежіресін шатыстырып жіберген. Т.И. Сұлтанов осы мәселені зерттеуде түпнұсқаны қайта қарауды қажет ететіндігін ескертеді. Ол «Муизз ал-ансабтың» парсы тіліндегі түпнұсқасын зерттей отырып, белгісіз автор негізгі мәтіннің шежірелік мәліметтерінің құрылу принципін айқын көрсететіндігін айтады. Ол оның әулеттік кітабында кестелер және басқа кескіндік пішіндер мен құрылымдар қолданғандығын анықтайды. Сөйтіп, ханшайымдарды тікбұрыш ішіне, ал ханзадаларды шеңбер ішіне, ал жоғарғы билікке қолы жетіп, патшалық еткен ханзадаларды екі линиялы тікбұрыш ішіне жазғандығын көрсетеді [1, 115-116]. Осылайша зерттеуші ғылымда өз жаңалығын ашады.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасына орай 2006 жылы «Муизз ал-ансаб» шығармасы орыс тіліне аударылып, «Қазақстан тарихы парсы деректерінде» атты жинақтың III томында жарық көрді [4]. Онда Қазақстан тарихы бойынша «Муизз ал-ансабтың» мәліметтері төмендегідей топтарға бөлінеді:

- «1) көшпенділердің мемлекеттік және қоғамдық құрылымы бойынша жалпы мәліметтер;
- 2) Қазақстан территориясында тайпалардың жаңа конфедерациясын құруға ат салысқан ру-тайпалардың тарихы;
- 3) Қазақстан территориясында билік құрған Жошы ұрпақтары және Шағатай ұрпақтарының шежіресі бойынша мәліметтер;
- 4) темірліктердің Дешті Қыпшақтың билеуші әулеттерімен, сонымен қоса Шайбандық өзбектер ұлысының тайпаларымен қатынасын зерттеу үшін нақты мәліметтер;
- 5) көшпенділердің сакрализациялық билігі мәселесі бойынша құнды мәліметтер;
- 6) қарапайым құқық қызметінің механизмі бойынша бай мәліметтер;
- 7) көшпенді дәстүр негізінде құрылған мемлекеттік басқару аппаратын меңгеру үшін мәлімет;
- 8) көшпенділер арасындағы неке және отбасылық дәстүр бойынша түрлі мәліметтер;
- 9) монғол тайпалары мен түркі тайпаларының ассимиляциясы үрдісінің барысын байқау үшін мәліметтер» [4, 13-14].

Жинақ кіріспесінде басқа да жазбаша, ауызша, құжаттық деректермен салыстырғанда «Муизз ал-ансабтың» мәліметтері қазақ хандарының тарихы мен шежіресін құрастыруға мол мүмкіндіктер беретіндігі айтылады [4, 14].

Темір және оның ұрпақтарына арналған нарративті шығармалар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеуде құнды дерек болып табылады. XIII-XVI ғғ. Дешті Қыпшақ және Түркістан жеріндегі негізгі оқиғалар тізбектелген бұл шығармалар біржақтылығына қарамастан дерек ретінде алатын орны жоғары. Өйткені тек Әмір Темір және оның ұрпақтарының шығармалары ғана сол кезең оқиғаларынан басқа ортағасырлық мұсылман деректеріне қарағанда толықтай көрініс береді. Жоғарыда аталған Темір және оның ұрпақтарына арналған парсы деректері кейіннен қазақ халқының құрамына енген Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Жетісу территориясында өмір сүрген халықтар жайлы көптеп мәлімет береді. Сонымен қатар Дешті Қыпшақтағы билеуші хандар арасындағы алауыздықты, халықтардың бытыраңқылығын жақсы суреттейді. Енді XIII ғ. басына дейін қыпшақ дәуірінде Қазақстан аумағындағы этникалық процесс халықтық деңгейге жақындап, ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Алайда, монғол шапқыншылығы халықты бытыратып жібереді. Кейіннен тарихи арена сахнасына көтерілген Әмір Темір жорықтары да Қазақстан территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарға ауыр соққы береді. Темір жорықтары оның тарихшыларымен жақсы бейнеленеді. Кей жерлерде ақиқатты жасырып қалса да, Темірдің жаулап алған жерлеріндегі халықтарға озбырлығын бүкпей көрсетеді. Темір және оның ұрпақтарының шығармаларында ортағасырлардағы қазақ халқы мен қазақтарға қатысты мәліметтер көптеп кездеседі. Алайда оларды алып пайдаланбас бұрын деректерді сыннан өткізген дұрыс болар еді.

Темірлік шығармаларда Қазақ хандығының құрылуының алғы шарты болған мемлекеттердің саяси тарихы, және Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі оқиғалар бейнеленеді.

Жалпы алғанда, Темір мен оның ұрпақтарына арналған шығармалардың ортағасырлық Қазақстан тарихы мәселелерін зерттеудегі басқа ортағасырлық шығыс мұсылман деректердің арасындағы алатын орны жоғары деуге болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. –(Казахстанские востоковедные исследования). – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 276 с.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. – СПб., 2004. – 350 с.
3. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, Т. II, Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – Москва-Ленинград, 1941. – 308 с.
4. История Казахстана в персидских источниках. Му'изз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии). Т. III. Алматы., «Дайк-Пресс», 2006. /отв.ред. А.К. Муминов. Перевод с персидского, предисловие, примечания, подготовка факсимиле и изданию Ш.Х. Вохидова; сост. указателей У.А. Утепбергеновой. – 672 с.

УДК 125-45

МРНТИ 03.81.37

Ж.А. Құдайбергенова¹

¹д.и.н., доцент ҚазНПУ им.Абая

БУКЕЙХАНОВ А.Н. О ПРОБЛЕМАХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ САМОДЕРЖАВИЯ В НАЧАЛЕ XX В.

Аннотация

В статье освещаются проблемы переселенческой политики царизма, столыпинской аграрной реформы в исследованиях и публикациях А.Букейханова. На основе анализа публицистических очерков, статей автора прослеживается его принципиальная позиция по аграрному вопросу, о развитии казахского скотоводства в условиях аграрных преобразований начала XX в. Он был убежденным сторонником ограничения переселенческого движения и изъятия исконных казахских земель. В своей работе «Киргизы» А.Н. Букейханов писал: « В 90-х годах прошлого столетия Министерство земледелия и государственных имуществ, ныне Главное управление землеустройства и землепользования, желая определить тот излишек земель, который без ущерба киргизскому хозяйству может быть отчужден, снарядило статистическую экспедицию, во главе которой стоял статистик Ф.А. Щербина... По итогам исследований экспедиции была установлена 25% надбавка к земельным нормам казахского хозяйства.

Ключевые слова: аграрный вопрос, переселение, земельные споры, изъятие земель, земледелие, скотоводство.

Аңдатпа

Ж.А. Құдайбергенова¹

¹т.ғ.д., Абай ат. ҚазҰПУ доценті

Ә.БӨКЕЙХАНОВ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ ЖӨНІНДЕ

Мақалада Ә.Бөкейхановтың зерттеулері мен басылымдарындағы патша үкіметінің қоныс аудару саясатына, Столыпинның аграрлық реформасы проблемаларына байланысты көзқарастары қарастырылған. Баспасөз басылымдарда жарық көрген публицистикалық очерктерін, мақалаларын талдау негізінде автордың XX ғасырдың басындағы ауылшаруашылық мәселелері, аграрлық реформа барысындағы қазақтың мал шаруашылығының дамуына қатысты өзіндік көзқарастары айқындалды. Ә.Бөкейханов қазақтың байырғы жерлерін алып қоюға қарсы шығып, келімсектердің қоныстануын шектеуді табанды түрде жақтаған.

Кілт сөздер: аграрлық мәселелер, қоныс аудару, жер даулары, жерді алып қою, егіншілік, мал шаруашылығы.

Abstract

Zh.A. Kudaibergenova¹

¹doctor of historical sciences, associate professor KazNPU named after Abai

A. N. BUKEYHANOV ABOUT THE PROBLEMS OF MIGRATION AND THE AGRARIAN POLITICS OF SELF-DEGRADING AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article highlights the problems of resettlement policy of tsarism, Stolypin's agrarian reforms in research and publications of A.Bukeyhanov. Based on the analysis of journalistic essays, articles of the author, one can trace his principled standpoint on the agrarian question, the development of the Kazakh cattle breeding in the conditions of agrarian transformations in the beginning of XX century. He was a staunch supporter of limiting the resettlement policy and exemptions of native Kazakh lands.

Key words: the agrarian problem, resettlement, land controversy, land seizure, agriculture, cattle breeding.

Алихан Букейханов, будучи блестяще и разносторонне образованным, по масштабу своего научного дарования стоял вровень с современной ему русской социологической и экономической мыслью. В своих научных подходах к освещению сложнейших в своей противоречивости социально-экономических процессов, сопутствовавших колонизации национальных окраин Российской империи, концептуально сближаясь с легальным марксизмом, он тем не менее координировал в своей социологической методологии все работающие на результат критерии оценок общественных явлений.

А. Букейханов в своей научной и публицистической деятельности акцентировал все внимание на необходимости отстаивать коренные социальные интересы своего народа. Эти интересы сфокусировались для него в необходимости разрешения аграрного вопроса, заключавшемся в приостановлении или, как минимум, упорядочении переселенческого движения крестьян из европейской части России вглубь казахских земель.

В своих исследованиях переселенческой политики царизма он обстоятельно анализировал статистические данные, собранные им в период работы в экспедициях по обследованию казахского края под руководством Половцева, Щербины. Начиная с 1903 г., он регулярно выступал в печати. Самые яркие его работы по аграрным проблемам – «Переселенцы в Тарских урманах», «Отчуждение киргизских орошаемых пашен», «Киргизы на совещании генерал-губернатора», «Кризис канцелярского переселения» и другие. В этих статьях с помощью данных, собранных в экспедициях Половцева, Щербины, собственных статистических материалов, анализируя как меняющееся состояние казахского общества, так и переселенческое хозяйство, А. Букейханов убедительно доказывает, что:

1. Казахстан, как естественно-географическая зона, не пригоден для ведения традиционного экстенсивного земледелия по следующим причинам: отсутствие достаточных запасов воды, как следствие – недостаток кормов, тонкий слой плодородных земель, резко континентальный климат, специфическое использование земель переселенцами.

2. В результате вышесказанного происходит отток переселенцев на родину, пик которого приходится на 1900-1910 гг.

3. Последствием переселения огромного количества крестьян для казахского населения стало его разорение, отчуждение у казахов лучших земель, массовый снос «кыстау», выселение на непригодные для жизни земли.

В итоге, пишет А. Букейханов, «...политика изъятия угодий, соединенная с пренебрежением к правам туземного населения, порождает антагонизм между киргизами и переселенцами, а также недоверие к русской власти. Очевидность настоящей нужды в коренном преобразовании переселенческого дела бьет в глаза, и Государственная Дума не может, наконец, обойти молчанием столь серьезный государственный вопрос, как переселение...» [1].

В своей работе «Киргизы» А. Н. Букейханов писал: « В 90-х годах прошлого столетия Министерство земледелия и государственных имуществ, ныне Главное управление землеустройства и землепользования, желая определить тот излишек земель, который без ущерба киргизскому хозяйству может быть отчужден, снарядило статистическую экспедицию, во главе которой стоял статистик Ф. А. Щербина... По итогам исследований экспедиции была установлена 25% надбавка к земельным нормам казахского хозяйства. Это было сделано исключительно в интересах защиты казахов, как корректив к нормам упомянутой экспедиции. Но и это не спасло казахов от потери существенных угодий – пашни, покоса и водопоя, отводившимся в надел крестьянам» [2].

В течение 1908 г. в нескольких номерах издававшегося в Санкт-Петербурге журнала «Сибирские вопросы» публиковались очерки А. Букейханова, положившие начало многолетнему изучению им хода и последствий аграрной политики самодержавия на примере Казахстана.

Особое место в ряду публикаций А. Букейханова занимает аналитический очерк «Киргизы на совещании Степного генерал-губернатора», посвященный обстоятельному разбору материалов совещания генерал-губернатора Степного края И. П. Надарова с представителями казахского населения по вопросу введения земства на местах в связи с общероссийским процессом либерализации общественно-политических отношений в период революции 1905-1907 гг. [3]. Несмотря на максимальное ограничение представительства коренного населения, декоративный характер повестки дня и заранее декларированную необязательность исполнения решений, А. Букейханов считает принципиально важным выделить это событие из ряда других, как знаменательный показатель неизбежной актуализации тяжелых социально-экономических и политических проблем, порожденных переселенческой политикой царской администрации на колониальных окраинах Российской империи. Как утверждает автор, этот акт изначально замышлялся как маневр, отвлекающий казахов от претензий к властям, псевдомодемократический трюк,

якобы демонстрирующий добрую волю генерал — губернатора повернуться лицом к истинным нуждам коренного населения края. Изначально было предложено созвать в уездах съезды под председательством мировых судей, чтобы обсудить требования, выдвинутые в петициях казахов в революционном 1905 г., но после успеха реакции, сбившей революционную волну полевыми судами, думскими заговорами, раздробившими общедемократический фронт наступления на царизм, было решено провести частное собрание с участием прежде запуганных делегатов коренного населения и практически безголосых назначенцев — чиновников — казахов из окружения губернатора.

Статья представляет собой подробный анализ протоколов совещания в части обсуждения земельных споров, где губернские чиновники по сути отстаивают принятые в разное время решения по землеустройству, на которые жалуются казахи — делегаты. Букейханов справедливости ради отмечает некоторое благожелательное стремление некоторых официальных лиц разобраться в причинах наиболее острых разногласий коренных жителей с переселенцами, что, однако, не мешает им совмещать человеческое сочувствие изгоняемым с насиженных земель казахам с твердой приверженностью колониальной политике царизма в Казахстане.

А. Букейханов указывает на произвол, чинимый казенными землемерами, которые размежевывают ценные для скотоводства земли, оставляя казахам камни, пески, солонцы, безводные земли. Более того, верстовая полоса, разделяющая земли переселенцев и казахов, сплошь и рядом сознательно проводится таким образом, чтобы казахи, боясь потрав скотом пашен переселенцев, насильного удерживания в переселенческих поселках их скота, оказавшегося в пределах переселенческих наделов, добровольно оставляют зимовки с мечетями, могилами предков, которые нередко подвергаются осквернению. Но самое главное то, что казахи по этой же причине отчуждаются от рек, колодцев, что совершенно обесценивает оставшиеся за ними земли. Поэтому они вынуждены арендовать по праву им же принадлежащие земли, прилегающие к водопою, чтобы восстановить естественный для скотоводчества баланс хозяйствования.

Кроме того, автор акцентирует внимание на том, что в некоторых уездах лучшие земли отходят в руки поземельной аристократии — чиновников и казачьих офицеров, которые только паразитируют на ренте с этих исконно казахских земель, отдавая их в аренду тем же казахам. Автор убежден, что многие примеры отчуждения водных земель от казахов, тогда как ими и пользоваться больше некому, имеют подоплекой желание взять ренту с них.

Из изложенного материала делается однозначный вывод, что сама «...форма организации поселений ориентирована на сверхэксплуатацию и без того ограниченных ресурсов местного населения, эти поселения есть неизбежный довесок к тяготам автохтонов: сдают в аренду казахам их же земли, сознательно отмежеванные русским...».

В последующих статьях: «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Русские поселения в глубине Степного края» автор обстоятельно освещает проблемы переселения, касающиеся почвенного состава земель, отведенных под переселенческие участки, климатических условий, обуславливающих исторически сложившиеся формы хозяйствования на этой обширной территории, истинные причины неудач и провалов переселенческой политики царизма, перспектив казенной идеи дальнейшего увеличения колонизационной емкости Центрального Казахстана [4].

Автор подчеркивает выгодное с точки зрения традиционного скотоводства казахов отличие этой территории от остальной части Степного края, позволяющее обосновывать зимние поселки — кыстау до ста хозяйств, тогда как в остальной части Казахского мелкосопочника численность хозяйств в кыстау нисходит до одного-двух.

Как бы предупреждая вопрос, почему в этом крае не получило развитие земледелие до переселенческого движения, автор очерка вспоминает о наличии следов арычной пашни в верхнем течении реки Нуры, свидетельствующем о попытках еще с древнейших времен организации оседлой культуры возделывания земли. Но в силу мигрирующей природы казахских рек, зависимости их наполнения от сезона дождей, а также слабой насыщенности гумуса прилегающих к рекам земель солями, требующих долговременного возобновления после урожая, опыт объективно стабильного хозяйствования казаха на земле не удался. Казах не отказался от земледелия, но сеет загонами, снимая по 2–5 урожаев, и затем надолго оставляет участок.

Автор на основе строго научного анализа почвенно — ботанической составляющей степного ареала выявляет глубинные причины социальной неудовлетворенности самих переселенцев новой жизнью в Степном крае. Настойчиво проводится мысль об обманчивости первого впечатления от великолепного

разнотравья пойм степных рек весной и летом, отнюдь не гарантирующих качество и количество сена осенью, и тем более не свидетельствующих о стабильном плодородии почвы.

Вывод А. Букейханова из приведенных многочисленных наблюдений, научных фактов и свидетельств организаторов и участников переселенческого процесса в Степном крае однозначно сводится к тому, что альтернативой неуспеха традиционного крестьянствования русских и украинцев на новых землях, отведенных им царской администрацией, является неизбежное ими заимствование местной культуры скотоводства. Констатируя печальный факт, что увеличение количества десятин наделов переселенцев не переходит в результативное земледелие на них, А. Букейханов заключает: «переселенцам предстоит вместо сохи взять в руки курык (уключина)».

В этой связи интересна информация о реальной экономике существования переселенческих семей, приведенная в четвертом разделе очерка. Переселение стоило бюджету каждой семьи в 3–4 рублей, от которых по причине высокой финансовой затратности первоначального обустройства отрубного хозяйства на новом месте остались крохи, которых по твердому убеждению А.Букейханова едва хватит на пропитание и содержание скота в недолгой перспективе. Власти, вопреки своей же аграрной политике, подталкивают отчаявшегося переселенца к ведению скотоводческого хозяйства, которое более соответствует профилю большого количества малоудобных земель в его пользовании.

Приводя пессимистические признания крестьян поселка Романовское в неверии в свое будущее на новых землях, А.Букейхановуверенно итожит: «Близится час краха карточного дома современной политики переселения в Киргизский край. Придется разрешение аграрного вопроса перенести с плоскости паллиатив на его действительное место» [5]. Паллиативы Букейханов видит в том, что колониальная администрация одержима безумной идеей скорейшего разведения садов и цветников в пустынных и безводных просторах Степного края сего резкоконтинентальным климатом, при абсолютной необеспеченности этих прожектов научно обоснованными почвоведческими расчетами и рекомендациями, отсутствии элементарной базы для систематической селекционной работы.

Для понимания идейного замысла очерка чрезвычайно значим авторский анализ последствий притеснений, чинимых царской администрацией в угоду разрядки напряжения в аграрном секторе Европейской части России, в отношении к коренному населению Степного края. На примере хозяйствования казахов на территориях, где отведены земли пришлым крестьянам девяти поселков на реке Ишим, Букейханов показывает всю меру социальной опасности разрушения веками складывавшегося хозяйственного уклада жизни автохтонов края. Системность кочевого хозяйства разваливается, когда аулы отрываются от естественных водоемов для скота пашнями переселенцев, когда лучшие сенокосные угодья, составлявшие долговременную кормовую базу для скота целых родов прирезаются к наделам поселян извне и выкашиваются, когда перманентное перекраивание объемов и конфигураций наделов переселенцев в целях сдерживания процесса их обеднения запутывает кочевые маршруты, стусшеывает границы родов и порождает конфликты между ними, не говоря о провоцировании конфликтов между коренным населением и переселенцами.

Подробно характеризуя принципы образования новых участков к заселению прибывающими поселенцами из разных регионов Российской империи в Казахскую степь, Букейханов выдвигает тезис, который сводится к тому, что только практика фальсификации результатов топографических исследований могла породить абсурдную ситуацию одновременного недовольства коренного населения и нежелания переселенцев обживать здесь. Отошли от казахских родов пашни, назначение которых хотя и было нерегулярно потребительским, но тем не менее качественно структурировали их продовольственное потребление. Однако они по причине высокой степени риска неурожаев при долговременном возделывании не могли быть основой хуторского хозяйствования. В целом на этой территории в среднем 65% земли признана по данным разных экспедиций неудобными. Манипуляции администрации в целях расширения колонизации, когда 5 десятины неудобной земли засчитывались как 1 десятина удобной, не только преступно искажали реальные возможности формирования аграрного сектора за счет переселенцев, но и неразрешимо противоречили официально принятым к руководству рекомендациям экспедиции Ф.А.Щербины 1896–1901 гг., которая в законных интересах местного населения предусмотрела по всем исследованным районам соответствующие нормы землепользования.

А. Букейханов особо обращает внимание на то, что ко всему прочему в пользование переселенцев отошли естественные водоемы, без которых обваливается вся структура кочевого хозяйства. Кочевые пути, на которых держится благополучие хозяйствования в условиях полупустынных степей, без водоемов, расположение которых, собственно, и определяют их круги, теряют свой смысл. Автор

приводит многочисленные доказательства ухудшения положения кочевых хозяйств, согнанных с берегов озер и обосновавших свои кыстау на берегах малых рек, плохо пригодных к этому сезону хозяйствования, и заключает риторическим вопрошанием «...какой смысл имеют абсолютные числа десятин Киргизской земли, где можно согнать киргиз с их усадьбы, отобрать их пашни, покосы и водные источники, без которых летние и осенние пастбища не могут быть использованы, обречь киргизское хозяйство на верное разорение, а народ в нищету, — и что в результате?» [6].

А. Букейханов не отрывает вопросы защиты коренных социальных интересов казахского народа от исторических задач буржуазно-демократической революции в России. Как один из заметных деятелей конституционно-демократической партии России (кадеты), боровшейся за реальные свободы граждан и равенство всех перед законом, требовавшей, в частности, отчуждения земельного фонда в пользу малоземельным и безземельным крестьянам, он прекрасно отдавал себе отчет в том, что без ускоренного решения аграрного вопроса Россия обречена на экономическую отсталость и перманентные внутренние социальные конфликты, чреватые политическим распадом. Но он вместе с соратниками по партии противостоял Столыпинской программе форсированного и насильственного перевода общинных отношений в русскую деревню на хуторское хозяйство, особенно на новых территориях за Уралом, без учета исторически обусловленных препятствий психологического, территориально-специфического и административного порядка. Кадеты ратовали за последовательную реструктуризацию товарно-денежных отношений в русской деревне на базе рыночного перераспределения земли и интенсификации крестьянского труда, которое только и может снять проблему аграрного перенаселения. Перемещение «лишних» крестьян на новые земли в подавляющем большинстве случаев только ухудшает их социальное положение, не решая в корне проблему выхода России из депрессии в аграрном секторе. А неготовность царской бюрократической машины к реализации государственных планов такого масштаба, как переселение и землеустройство сотен тысяч людей, доводит до абсурда саму идею решения аграрного вопроса таким способом.

Алихан Букейханов — решительный сторонник правового решения неизбежных конфликтов между переселенцами и местным населением, красной нитью проводит в своих очерках мысль о необходимости законодательного регулирования землепользования в Степном крае с учетом естественных жизненных интересов казахского народа. Социальные интересы полукочевого казахского народа, обусловлены сильной зависимостью от экстенсивных форм хозяйствования, требующих обширных территорий для пастбищ, принуждение его к ускоренной седентеризации равносильно сознательному подталкиванию к общественному хаосу и голоду, хотя в исторической перспективе экономический облик Казахстана видится А.Букейханову как преимущественная сельскохозяйственная специализация на основе оседлости. И в этом ключе большой, хотя и нерентабельный, опыт хуторского хозяйствования переселенцев может сыграть известную роль в процессе окультуривания сельскохозяйственного труда в степных условиях, если придать этому процессу долгосрочный и планомерный характер преобразования всего социального ландшафта.

Приверженец идеи национального самоопределения как конечной цели буржуазно-демократической революции, А.Букейханов прозорливо видел объединяющее в полиэтническую общность значение правового регулирования фактического сосуществования двух типов хозяйствования на казахской земле — традиционного полукочевого и новосформировавшегося хуторского.

Список использованной литературы:

1. Алихан Букейхан. *Избранное* / Гл.ред. Р. Нурғали. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С.229.
2. Алихан Букейхан. *Избранное*. – С.233.
3. Алихан Букейхан. *Избранное*. – С.226.
4. Алихан Букейхан. *Избранное*. – С.234.
5. Алихан Букейхан. *Избранное*. – С.235.
6. Алихан Букейхан. *Избранное*. – С.238.

ӘӘЖ 94.894.993.03.51.9
МРНТИ 03.81.37

Напил Базылхан¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Академик Т.С. Садықов атындағы
Қазақстан тарих кафедрасының аға оқытушы, e-mail: napilbaz@gmail.com*

ШЫҢҒЫС ҚАҒАН ОРНАТҚАН МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ РЕСМИ МӨРІНДЕГІ МӘТІНІ МӘСЕЛЕСІНЕ (Күйік қағанның жарлықты хаты, 1246 жылы)

Аңдатпа

Мақалада Еуразиялық алып империяның негізін қалаушы Шыңғыс қағанның билік атрибуттарының бірі алтынмен апталған мөрдің мәтіні Күйік қағанның мөріндегі мәтін болуы керек деген ұсыныс баяндалған. Күйік қаған тарапынан Ұрым (Рим) папы 4-нші Иннокентийге 1264 жылы жіберген жарлықты хатының мәтіні орта түрік және парсы тілінде араб жазуымен аралас-қуралас жазылған, ал хатқа екі рет көне моңғол мәтінді қызыл бояулы төрт бұрыш пішінді мөр басылған еді. Аталмыш жарлықты хат, мөр мәтіндерінің қазақша ғылыми аудармалары берілген. Ал, көшпелілердің христиан дінінен хабарсыз болғандығы жайы жарлықта анық баяндалған.

Түйін сөздер: түріктану, моңғолтану, тарихи текстология, жарлық, мәтін, мөр, орта түрік, моңғол, парсы тілі, қаған, папа, Тәңір, христиан

Аннотация

Напил Базылхан¹

¹*старший преподаватель кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, E-mail: napilbaz@gmail.com*

ВОПРОСЫ ОФИЦИАЛЬНОГО ТЕКСТА ПЕЧАТИ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ СОЗДАННОЙ ЧИНГИЗ КАГАНОМ (Ярлык Гуюк каган, 1246 г.)

В статье рассматривается научный перевод на казахском языке текста ярлыка и печати Гуюк кагана, который был послан Папе Римскому Иннокентию IV в 1246 г., которые могут быть аналогичным тексту золотой печати Чингиз кагана, основателя великой Евразийской империи. А также по данным текста письмо, доказывает что кочевники того времени не были знакомы с христианством.

Ключевые слова: тюркология, монголоведение, историческая текстология, ярлык, текст, печать, среднетюркские, монгольские и персидские языки, каган, папа, Тенгри, христианство.

Abstract

Napil Bazylhan¹

¹*senior lecturer, department of History of Kazakhstan named after academic T.S. Sadykov,
Kazakh national pedagogical university named after Abai,
E-mail: napilbaz@gmail.com*

QUESTIONS OF THE OFFICIAL TEXT OF THE MONGOLIAN EMPIRE'S STAMP CREATED BY GENGHIS HAGAN (YarlikGiyyuk Hagan, 1246)

The article discusses the scientific translation in the Kazakh language of Giyyuk Hagan's text label and stamp, who was sent to Pope Innocent IV in 1246, which may be similar to the text of the Genghis Hagan's golden stamp, founder of the great Eurasian Empire. Although it is believed that the nomads of that time were not familiar with Christianity.

Keywords: turkology, Mongolian studies, historical textology, label, text, seal stamp, Turk, Mongol and Persian languages, kagan, pope, Tengri, Christianity.

Түрік Елі империясының ізін баса, дүниежүзі тарихында Шыңғыс қаған (1162-1207 жж.) орнатқан алып империя дәуірінде ортағасырлық ескі ұйғыр жазуына негізделінген жазуды ресми түрде қолдана бастады және осы жазумен хатталынған жазба құжаттардың бірсыпырасы сақталынғанын ерекше атау керек.

Моңғол империясы дипломатиялық ресми іс құжаттарында ескі ұйғыр жазулы ортағасырлық моңғол және де орта түрік тілін, сонымен қатар араб, парсы, қытай, армян, сирий және басқа тілдерінде жазғандығы байқалады.

Моңғол империясы дәуірінде Шыңғыс қаған Еуразиялық алып мемлекетті көне түріктердің билік дәстүрі бойынша шығыс (Мұқылай ноян басқарған), орталық (Наяя ноян басқарған), батыс (Боғұршы ноян басқарған) түмендіктерге, одан мыңдық (95 ноян), жүздік, ондықтарға бөліп, мемлекеттік немесе мыңдықтар жері, қорық жері, сыйлық жері деген ерекше бөліспен ұйымдастырып, қол астындағы барлық территорияға қатаң билік жүргізді.

Әлбетте, Шыңғыс қағанның билік рәміздері мен ресми құжаттары, кеңселері де болды. Қаған ақ киізбен көтеріліп ұлықталынды, алтын тақта отырды, алтын тәж киді, алтынмен көмкерілген ақ ордада (киіз үйлі үлкен арбада) жайғасты. Бұрынғы Ішкі Моңғолия, Ордостағы "Чингисийн онгон" ("Шыңғыстың құтты киесі") деп аталатын жерде ұлы қағанның қолданып жүрген зат-бұйымдарын кие тұтып, айрықша қастерлеп "дархат әулеттері" (қағанды қорғаушы *darqan* > дархан//*darqat* > дархат рулары) бірнеше ғасыр сақтап келгенімен "қытайдың қызыл мәдениет төңкерісі" кезінде толықтай жоғалған делінеді. Дегенмен де, XIII-XIV ғасырларға қатысты Жошы, Шағатай, Өгедей ұлыстарының аумақтарында археологиялық табылымдардан бірсыпыра жайттарды білуге болады. Шығыс миниатюраларында Шыңғыс қаған және оның ұлдары мен немерелерін суреттеген бейнелерден көптеген рәміздік этносимволикалық деректерді аңғаруға болады.

Шыңғыс қағанның билік атрибуттары біздің заманға ұласып жетпеген. Әлбетте арнайы алтынмен апталған мөрі болғандығы хақ. Ол мөрдін басылымы Күйік қағанның мөрі болу керек деп болжаймыз. Сол себептен біз "Күйік қағанның жарлықты хатына" қатысты мәселерлерге тоқталуды жөн санадық.

Шыңғыс қаған орнатқан империяның туы "**yesün költü čaγa'an tuγ**" - йесүн көлтү чағаан тұғ яғни сөзбе-сөз аударсақ «тоғыз аяқты, тұғырлы ақ ту». Осы ретте «*yesün költü čaγa'an tuγ*» – деп көшпелілердегі ақ боз түсті жылқының ақ реңкті ту күйірығынан жасалынған тоғыз тұғырлы шашақты мемлекеттік рәміздік белгіден сөз етіп тұр. Байырғы көшпелілерде үш немесе үш үш - тоғыз сандары ерекше ырымдық белгілері болып қастерленген. Бұл көшпелілердің этномәдени болмысының нақты төлтума бітімі деген сөз [1, 42-64]

Шыңғыс қаған дәуірінде империя территориясының кеңеюі мен көптеген ел жұрттарымен тікелей қарым қатынастарда болуына қатысты аса мол құжаттар болғандығы хақ. Алайда сол замандардан бізге ұласып жеткен құжаттарымен салыстырғанда із түзсіз жоғалып кеткендері, уақыт ағымында ғайып болғандары тіптен көп деуге болады.

Моңғол империясы дәуірінен бірсыпыра тарихи ресми құжаттары біздің заманға дейін сақталынған. Осы орайда біз, ортағасырлардан ұласып жеткен ресми құжаттардың бірі Күйік қағанның (<**Küyük qaγan**>) жарлықты парсыша хатының мәтіні мен мөрі жайлы айтайық. Хат жазылған мерзімі 1246 жылы.

Өгедейдің ұлы Күйік қағаннан Ұрым (Рим) папы 4-нші Иннокентийге (1195-1254 жж.) жіберген жарлықты хатының мәтіні орта түрік және парсы тілінде араб жазуымен аралас-құралас жазылған, ал хатқа екі рет көне моңғол мәтінді қызыл бояулы төрт бұрыш пішінді мөр басылған. Хаттың өлшемі 97x16.5см.

Аталмыш құжатты 1920 жылы Ватикан құпия архивінен поляк папы Крилл Кавалевский алғаш анықтаған. Мәтіннің алғашқы зерттеуін француз ғалымы Пол Пелио [2, P1-I.] жасаған еді.

Ал хаттың бастапқы арабграфикалық екі жолы орта түрік тілінде:

Maңgi Tenriniң küčün-te! Uluγ ulusniң² Taluyniң qan jarlıγimiz! - Мәңгі Тәңірінің күшін-де! Ұлық ұлыстың теңіздің ханы жарлығымыз! деп басталады.

Арабграфикалық түрікше мәтініндегі "Uluγ ulusniң" дегенді "Kür //gür (tour entier) uluγ ulusniң - Күллі барлық ұлық ұлыстың" деп П.Пелио оқыған болатын [2, 22]. Одан кейінгі жолдары парсы және орта түрік сөздері аралас-құралас жазылған.

² Жошы ұлысының ресми атауы Uluγ ulus>Ұлық ұлыс. Бұл атауды орыс, славян, батыс жылнамаларында "алтын орда" деп ханның ордасының алтынмен көмкерілген ордалы киіз үйлеріне қарай шолақ қайырып, атап кеткен еді. Сөйтіп, бұл атау да тарихи зерттеулерде жөн жосықсыз осылайша қалыптасып кеткен.

Хаттың орысша ғылыми аудармасы шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Жұлдыз Төлебаеваның зерттеулері бойынша беріліп отыр:

" Силою Вечного Неба, ... всего великого народа. (Строка написана по-среднетюркски: Манги Тенринин кучин-те, Улуг Улуснын, Талуйнын хан йарлыгымыз).

Наш приказ.

Это приказ великому Папе, посланный для его ознакомления и чтобы он понял.

После того как держали совет..., вы нам отравили просьбу с изъявлением покорности, что было услышано от ваших послов.

И если вы поступаете согласно вашим словам, то, как великий Папа, поспешите сами к нашей особе, чтобы каждый приказ Йассы мы бы вас заставили выслушать в то самое время.

И еще. Вы сказали, что если я приму крещение, то это будет хорошо. Вы умно поступили, прислав к нам прошение, но мы эту твою просьбу не понимаем.

Еще. Вы послали мне такие слова: «Вы захватили все области маджаров и христиан. Я удивляюсь. Какая ошибка была в этом, скажите нам?» И эти твои слова мы тоже не понимаем.

Чингис-хан и Каан послали к обоим приказ Бога выслушать. Но приказу Бога эти люди не послушались. Те, о которых ты говоришь, даже держали великий совет, они показали себя высокомерными и убили наших послов, которых мы отравили.

В этих землях силою вечного Бога люди были убиты и уничтожены.

Некоторые по приказу Бога спаслись, благодаря его единой силе. Как человек может взять и убить, как он может захватывать? Ты говоришь: «я христианин, я люблю Бога ...». Каким образом ты знаешь, что Бог отпускает грехи и по своей благодати жалуется милосердие. Как можешь ты знать его, что произносишь такие слова?

Силою Бога все земли, начиная от тех, где восходит солнце, и кончая теми, где заходит, пожалованы нам. Кроме приказа Бога так никто не может ничего сделать.

Ныне вы должны сказать чистосердечно «мы вашими подданными станем, мы все свое имущество вам отдадим». Ты сам во главе королей, все вместе без исключения, придите предложить нам свою службу и покорность. С этого времени мы будем считать вас покорившимися. И если вы не последуете приказу Бога и воспротивитесь нашим приказам, то вы станете врагами.

Вот что вам следует знать. А если вы поступите иначе, то разве мы знаем, что будет, одному Богу это известно.

Джамади-ул-ахра 644/1246 год."

Күйік қағанның жарлықты хатының мәтіні:

қазақша аудармасы

(Жұлдыз Төлебаеваның парсышадан орысша аудармасы негізінде)

(Бастапқы екі жол орта түрік тілінде):

Мәңгі Тәңірінің күшін-де! Ұлық ұлыстың теңіздің ханы жарлығымыз!

(Парсыша мәтіні): Біздің жарлығымыз!

Бұл жарлық, ұлы Папаға арнап жіберілген, танысқан соң ол түсінсін! Ақыл кеңесіңізді ұстанып.....Сіз бізге құлшылық етуді сұрап өтініш жазыпсыз, оны Сіздің елшілеріңізден тыңдап білдік.

Егер де, Сіз өзіңіздің айтқаныңыз бойынша істі жасасаңыз, онда ұлы Пап Сіз де бізге асығыңыз, Йасаның әрбір бұйрығын Сіздің өз құлағыңызбен тыңдауыңызды осы уақытта қалар едік.

Тағы да (айтарымыз). Сіз маған айттыңыз, егер мен шоқынсам жақсы болар дедіңіз. Сіз, Бізге өтініш жолдап өте ақылды әрекет жасадыңыз, алайда Сіздің өтінішіңізді біз түсінбедік.

Тағы да (айтарымыз). Сіз маған мынадай сөздерді жолдапсыз: "Сіздер Мажарлар мен христиандардың барлық аудандарын жаулап алдыңыздар. Мен таңғаламын. Мұнда қандай қателік бар, айтыңызшы" депсіз. Сіздің бұл сөзіңізді біз де түсінбедік.

Шыңғыс қаған және қаған біз екеуімізге Тәңірдің бұйрығын тыңда деді. Алайда Тәңірдің бұйрығын ол адамдар тыңдамады. Сен сөз еткендер, ұлы аманат, кеңеске көнген еді, олар тәккәппарлығын көрсетті, біз жіберген біздің елшілерімізді өлтірді.

Бұл жерлерде Мәңгілік Тәңірінің күшімен адамдар өлтірілді, жоқ болды.

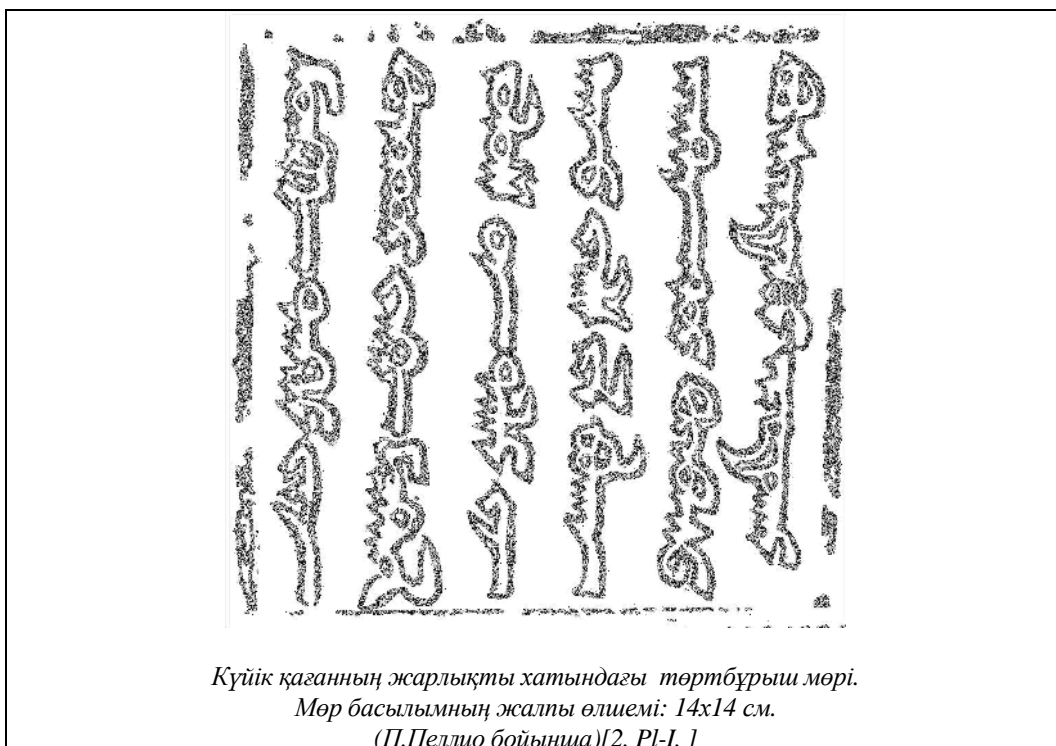
Кейбіреулері Тәңірдің бұйрығымен аман қалды, Тәңірдің бір ғана күшінің арқасында. Қалайша адамды тұтқындап, өлтіріп, қалайша олар жаулап алды. Сен айттың: "мен христианмын, мен Тәңірді

сүйемін....". Сен қайдан білесің! Тәңірдің күнәні кешіретінін, мейрімділікті өзінің қалауынша сұрайтынын! Сен оны қайдан білесің, осыншама сөз етіп!

Тәңірдің күшімен, күннің атуынан бастап, күннің батуымен аяқталатын барлық жер бізге тиесілі. Тәңірдің бұйрығынсыз ешкім ештеңе істей алмайды.

Қазір Сіз шын жүректен айтуыңыз керек: "біз Сіздерге құлдық етеміз, біз бәріміз Сіздерге өз мүліктерімізді береміз" деп. Сен өзің король болып басқарып, бәріңіз де бірге, ешкім қалмай келіңдер, өздеріңнің қызметтеріңді, құлдықтарыңды ұсыныңдар! Осы сәттен бастап біз сіздерді бас иіп, бағынды деп санаймыз. Егер Сіз Тәңірдің бұйрығына көнбесеңіздер, бізге қарсылық көрсетсеңдер, онда сіз жау боласыз!

Мінеки Сіз нені білу керек екенсіз! Егер сіз басқаша әрекет жасасаңыз, оны біз біледі дейсіз бе, не болатынын, ол жағы, бір Тәңірге ғана аян! 644 (1246) жылы, жамади-ул-ахра айы (хижраның ирандық ай есебінің 6-нші айы).

*Күйік қағанның жарлықты хатындағы төртбұрыш мөрі.
Мөр басылымның жалпы өлшемі: 14x14 см.
(П.Пеллио бойынша)[2, Pl-I.]*

Күйік қағанның жарлықты хатындағы төртбұрыш мөрдің көне моңғолша мәтіні.

1. **Möñke Teñgeri-yin**
2. **küçün-dür! Yeke Moңғol**
3. **ulus-un dalai-yin**
4. **qan-u jarliy! El bulqa**
5. **erkin-dür kürbesü,**
6. **büsiretügei ! ayutuyai !**

Қазақша аудармасы:

Мәңгілік Тәңірінің күш-дүр!

Ұлық Моңғол ұлысының теңіздей ханының жарлығы!

Ел, жаулар мен ерікті халыққа жетсе, бүгіліңдер, қорқыңдар!

Хаттың парсыша мәтіні (П.Пеллио бойынша) [2, Pl-I.]

Осы жарлықты хатты Күйік қаған өз елшілерімен жеткізбек болған екен. Алайда оның ордасында 1246 жылы болған миссионер елші, францискандық Пано Карпини (1182-1251 жж.) [3, 37-39] өзі осы хатты Рим папы 4-нші Иннокентийге аманатты түрде жеткізеді деп уәдесін берген екен. Пано Карпини өзінің саяхатнамасында Күйік қаған ордасында төрт ай болып, соңында "Күйік қаған, құдайдың барлық шіркеулеріне, Рим империясына, Христиандық барлық патшалықтарға, бүкіл батыс елдеріне қарсы жорыққа аттануға әзірленіп жатыр" деген қорқынышты хабарды Рим папасына жеткізеді, сол шабуыл-жорықтарға қарсы христиан елдер бас қосып барлығы қорқынышты апатты соғысқа дайындалу керек деген екен [4, 250-251]. Алайда, ол соғыс жорықтар жасалмады, бұл екі еларалық биліктің бірін бірін сырларын білмекші болған іспетті қатынастарды аңғартады. Сонымен қоса, аталмыш жарлықты хатта Күйік қаған билігі дәуірінде бірде-бір көшпелі түрік, моңғол тайпалары христиан дінін қабылдамақ түгіл, хабарсыз болғандығын тағы да дәлелдейді.

Отандық және шетелдік шығыстанудың бұрынғы зерттеулерінде Найман, Керей, Оңғұт секілді аса қуатты хандықтар мен тайпалық бірлестіктері несториан, христиан діні ағымында болды деген дәлелсіз тұжырымдарында аталмыш жарлықты хаттың өзі бұлтартпайтсан етіп, ол жаңсақ тұжырымдарын тас талқан етіп тұр. Оған қоса, хаттың мазмұнына зер салсақ, Рим папасы Күйік қаған дәуірінде христиан дінін таратуға, көшпелілерді шоқындыру амал әдістерін іздестіріп барын салғандығы да аңғарылады. Ал, Күйік қаған Рим папасына Тәңірлік дүниетанымына бас иіп, Шыңғыс қағанның Ұлы Йаса заң құқықтарына бағынуды бұйрық етеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Базылхан Н. Шыңғыс қаған орнатқан алып империя: этно-лингвистикалық және тарихи-деректанулық факторлары жайында қысқаша шолу // Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары. 1/2014. – Астана. – 92 б.
- 2 Pelliot P. *Les Mongols et la Papauté. Documents nouveaux edites, traduitset commentes.* // *Revue d'Orient Chretien.* -Ser. 3. T. III (XXIII). -1922-1923.-№1 et 2. – p. 3-30.
- 3 Иоаннь де ПIANO Карпини *Исторія Монгаловъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны. Введеніе, переводъ и примечанія А.И. Малеина.* – СПб.: Изданіе А.С.Суворина, 1911.– 224. (37-39)
- 4 Бира Ш. *Монголын түүх, соел, түүх бичлэгийн судалгаа (Бүтээлийн эмхэтгэл).* Улаанбаатар, 2001. – 250-251.

ӘӨЖ (УДК) 930:929

МРНТИ 03.81.35

А.М. Уразбаева¹

¹т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,

З.Б. Бейсекеева²

²тарих, археологияжәне этнология факультетінің I курс магистрі,
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ӘЛИХАНТАНУ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ БАҒЫТЫ

Аңдатпа

Автор аталған мақалада ұлт зиялысы, Алаш көсемі Әлихан Бөкейханға қатысты зерттеу еңбектеріне талдау жасай отырып, әлихантану негіздерін қарастыруға талпыныс жасайды. Әлихан Бөкейхан мен оның дәуіріне қатысты зерттеу еңбектерін хронологиялық тұрғыдан қарастырады. Соның ішінде әлихантану негізін қалаушылардың еңбектерін басшылыққа ала отырып, Әлихан Бөкейханның қазақ тарихындағы рөлін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: революция, Алаш қозғалысы, патша үкіметі, ұлтшылдық, әкімшіл-әміршіл жүйе, әлихантану.

Аннотация

А.М. Уразбаева¹

¹к.и.н.доцентКазНУ им.аль-Фараби

З.Н. Бейсекеева²

²магистр истории, археологии и этнологии, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
Akzhamal.urazbayeva@kaznu.kz; zapi2183@gmail.com

АЛИХАНОВЕДЕНИЕ-НАПРАВЛЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

В данной статье автор анализирует труды исследователей, касающиеся жизни и деятельности выдающего представителя казахской интеллигенции, Алихана Бөкейханова, а также пытается показать основы направления алихановедения. Автор рассматривает исследования с хронологического аспекта. Руководствуясь трудами основателей алихановедения, автор показывает роль Алихана Бөкейхана в казахской истории.

Ключевые слова: революция, движение Алаш, царское правительство, национализм, командно-административная система, алихановедение.

Abstract

A.M. Urazbayeva¹

¹Ph.D. associate professor KazNU im.al-Farabi

Z.N. Beisekeyeva²

Master of History, Archaeology and Ethnology. KazNU im.al-Farabi, Almaty,
Kazakhstan. E-mail: Akzhamal.urazbayeva@kaznu.kz; zapi2183@gmail.com

THE STUDYING A. BOKEYKHANOV'S WORKS AND LIFE IS THE DIRECTION IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA

In this article the author analyzes the works of researchers related to the our nation's intellectual, the leader of Alash Alikhan Bokeyhanov and try to uncover the tendency in studying Alikhanov's works and life. The works will be considered (studied) in chronological point of view on AlikhanBokeyhan. Guided by the works of the founders of the direction "The studying Bokeykhanov's works and life" and determine the role of Alikhan Bokeyhan in Kazakh history.

Keywords: Revolution, the Alash movement, government of tsar, nationalism,-administrative system, alihanovedenie.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоғысында бұған дейін Ресей империясының толық отарына айналып, нәтижесінде ұлттық рухы мен мемлекеттілігінен айырылған туған елінің саяси, рухани және экономикалық негізін жаңаша дамыту қажеттілігін түсінген ұлтжанды қазақтың зиялы қауымы қалыптасты. Зиялылардың қазақ қоғамы үшін атқарған қызметі, халық мүддесі үшін көтерген жүгі қашан да ауыр болып келді. Халық бұқарасы әр кезеңде өзінің зиялы оқыған азаматтарына үлкен үміт артып, басына қиын-қыстау күн туған уақытта арқа тұтты. Ал зиялылар халқының жарқын болашағы үшін аянып қалған жоқ. Ұлттық мүддені қорғаған қазақ интеллигенциясының саны аз болғанына қарамастан, олар өз кезегінде халықтың саяси санасының қалыптасуында үлкен рөл атқарды. Бірақ, тоталитарлық жүйеге қызмет еткен идеология ұзақ жылдар бойы қазақ зиялыларының өмірі мен шығармашылық қызметтерін ұлтшылдық ретінде бағалап, олардың еңбектері мен саяси идеяларын оқып-зерделеуге, мәндерін танып-білуге тиым салып отырды.

Солардың көш басында қазақ баспасөзінің бетінде өзін «қыр баласы» деп таныстырған, ал зиялылар тобы «ұлт көсемі» деп білген, қазақтың болашағы үшін қызмет еткен, мұң-мұқтажын ескеріп «тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деп қайрат танытқан Әлихан Бөкейханды ерекше атап көрсетеміз. Әлихан Бөкейханның туғанына үстіміздегі жылы 150 жыл толды. Ұлт көсемінің мерейтойы Юнеско шеңберінің көлемінде кең аталып өтіп, «Бүкіләлемдік дара тұлға» атына ие болды. Ал Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1870-1937) – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғұлама ғалым, ұлт азаттық жолындағы қозғалыстардың теориялық негізін салушы әрі көсемі, қазақтың тұңғыш саяси партиясын ұйымдастырушы және Алашорда үкіметінің төрағасы ретінде баршамызға танымал тарихи тұлға.

Еліміз егемендік алып, жеке шаңырақ құрған тұстан бастап-ақ өткен тарихымыз бен бүгінімізге, оның ішінде ұлттық идеяны қалыптастырушы ұлт көсемдері мен олардың қызметіне жаңаша тұрғыдан баға беру жұмыстары басталып кеткен болатын. Өз кезегінде патшалық билік пен жаңа қалыптаса бастаған ұлт зиялылары арасындағы өзара келіспеушіліктер қазақ қоғамындағы ресми билікке қарсы тұрған саяси оппозицияның қалыптасуымен аяқталды. Сондай-ақ олар ұлттық мемлекеттік дербестік және тәуелсіздік идеясын жаңа сапада қайтадан көтере білді. Ұлттық саяси сананың қалыптасуы мен ұлт көсемдерінің тарихындағы бұл кезеңнің, яғни XX ғасырдың алғашқы ширегінің тарихының ерекшелігі: саясат сахнасына ұлт тағдырын, заман ағымын уақыт сұранысына лайық теориялық дәрежеде қорыта алған, сондай-ақ онымен шектелмей ұлт өмірін жаңа талапқа сай мазмұнда қайта құруға ынталы да жігерлі саяси күштің келуімен сипатталды.

Олардың алдыңғы қатарында қазақ жұртшылығына танымал тұлға, өз еркіндігі үшін күрес жолында мәңгі өлмейтін терең із қалдырған қайраткер Әлихан Нұрмұхамедұлы болды. Ә. Бөкейханмен оның серіктері өмір сүрген дәуірде қазақ қоғамы алдында тұрған ең өзекті мәселе – ұлттық теңдік және саяси бостандық еді. Алайда қазақ елінің ғасырлар бойы мыңдаған асыл азаматтары басын тіккен биік арманы – ұлттық мемлекеттікті қалпына келтіру ісі Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметімен және кейіннен жаппай атылып-асылып кеткен ұлт зиялыларымен оның көшбасында тұрған Ә.Бөкейхан сынды тұлғалармен бірге тарих қойнауында, тоталитарлық өктемдік пен империялық зомбылықтың шаңына көміліп қала берді.

Десек те, еліміз тәуелсіздігін жариялап, соған орай төл тарихымыз бен туғана ана тілімізді жаңғыртуға жол ашылғандығын жоғарыда айтылды. Қазақ тарихы мен әдебиетінде, оның ішінде қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ ұлттық саяси элитасының ішінде Әлихан Бөкейханның өмірі мен қоғамдық-саяси және ғылыми-ағартушылық қызметін танып білу, олардан үлгі-өнеге алу негізге алынды. Әлихан Бөкейханға қатысты зерттеулер мен пікірлер кеңес өкіметі жылдарындағы тарихи-партиялық тарих-намадан-ақ бастау алған болатын. Бұл мәселелерге қатысты алғашқы тұжырымдар партияның идеологиялық және саяси қағидаларын басшылыққа алды, соған икемделіп жазылды. Олардың алғашқысы «Жизнь национальностей» басылымының апталық шығарылымындағы 1920 жылғы қарашаның 25-дегі санындағы С.Сейфуллиннің “Манап Шамиль” деген бүркеншек атпен “Қазақ интеллигенциясы туралы” атты мақаласы [1] болды. Автор 1905 жылдан бастап, әсіресе 1912 жылдан кейінгі кезеңде, қазақ зиялыларының арасында ұлттық теңдік пен азаттық туралы пікірлері таратыла бастағанын айта келіп, жас қазақ интеллигенциясына дем беруші басшылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов және М.Дулатов болғандығын айтады. Алайда өзінің сан қырлы қоғамдық және шығармашылық қызметін социализм мен коммунизм идеяларымен тығыз байланыстырған Сәкен Сейфуллин аталған мақаласында ұлт зиялылары құрған Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысына өз деңгейінде баға бере алмаған еді. Десек те С.Сейфуллин бұл ойларын 1927 жылғы Қызылорда қаласында жарық көрген “Тар жол, тайғақ кешу” деп аталатын тарихи-публицистикалық еңбегінде тереңдете, нақтыландыра түсті [2].

Ал XX ғасырдың 20-30 жылдарының екінші жартысындағы тарихи еңбектерде Қазақстанда орныға бастаған саяси науқаншылдық пен сталиншілдіктің нақты көрінісі бейнеленген еді [3-4]. Бұл еңбектерде Алаш зиялысы Ә.Бөкейханмен Алашорда үкіметіне қатысты объективті баға берілмеген болатын. Көп уақыт өтпестен Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылды да, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге ресми түрде тиым салынды. Соған орай өткен ғасырдың 80-ші жылдарының соңына дейін 20-30 жылдардағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси, ғылыми қызметіне қатысты арнайы зерттеу еңбектері жазылмады және оны жүргізуге әкімшіл-әміршіл жүйеде мүмкіндік берілмеді. Тек қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұраларын зерттеу жұмыстарындағы жаңа кезең бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру процесіне орай, 80 жылдардың соңына қарай орын алды. Түрлі баспасөз беттерінде біртіндеп ұлт зиялыларының қызметі мен саяси көзқарастарына қатысты пікірлер білдіріле бастады.

Десек те, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Отан тарихына қатысты, оның ішінде Ә.Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының өмірі мен қызметіне жаңаша теориялық-методологиялық көзгерді. Мәселен, академик М.Қ. Қозыбаев [5-6] өз еңбектерінде алғашқылардың бірі болып Алаш зиялыларының XX ғасыр басындағы қызметіне баға беріп, олардың қазақ тарихы мен тарихнамасында алатын рөлінің ерекшелігін нақтылап берді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі тұста тарихымыздың атаулы мәселесін зерттеуге бет бұрған тарихшы-ғалым, академик М.Қозыбаев 1992 жылы Алаш зиялылары мен Қазақстан тарихының басқа да өзекті мәселелеріне арналған "Ақтандақтар ақиқаты" атты еңбегін жарыққа шығарды. Аталған еңбектің "Тарихтың ащы сабағы" дейтін тақырыпшасы Алаш зиялылары мен олардың қызметіне мәселелерге арналған. Академиктің тұжырымына орай, И.Сталин кезіндегі жеке басқа табынушылық идеологиясының әсерінен тарихшылар "Алашорда" қозғалысын арнайы зерттеген емес, Ресейдегі үш төңкеріс кезіндегі қазақ зиялыларының Алаш қозғалысына саяси топталуы кеңес үкіметіне қарсы контрреволюциялық ұйым ретінде беріліп, оларға "ұлтшыл пиғылдағы зиялылар" дейтін айдар тағылды. М.Қозыбаевтың тұжырымында, "Алаш" - қазақ халқының ежелгі атауы. Ендеше, Алаш қозғалысы — ұлт-азаттық қозғалысы. Осылайша М.Қозыбаев "Алаш" қозғалысын ұлт-азаттық қозғалысқа теңей отырып, қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалыс тек таза пролетарлық қозғалыс болуы мүмкін еместігін, бұл қозғалыс ежелден шындалып келе жатқан буржуазиялық демократияға бет алған қозғалыс болғандығын, Ресейдегі ақпан буржуазиялық-демократиялық төңкерісінен кейін қазақ даласында ұлт-азаттық қозғалысының туын жоғары ұстаған Әлихан Бөкейхан сынды көсемі бар зиялы қауымның саяси аренаға көтерілгенін жазады [6,16-17 бб.].

Осы тұста М.Қозыбаев орыс либералдық интеллигенциясынан Ә. Бөкейхан бастаған қазақ зиялыларының мынадай айырмашылықтары бар екендігін атайды: біріншіден, олар - патшалық Ресей бұратана деп кемсіткен халықтың зиялылары; екіншіден, олардың құрамында іскерлік өндіріске араласқан өндірісшілер мен финансистер болған жоқ. Зерттеушінің пікірінше, Алашордашылар — өздерін басқа ұлттан артық жаралғанбыз деп санаған неміс ұлтшылдары сияқты ұлтшылдар емес, өз ұлтын отарлық езгіден құтқаруға тырысқан ұлтшылдар, батыс пен шығыс мәдениетінің өкілдері еді, орыстың патша өкіметіне наразы либералды топтарының моралін, көзқарасын, тіпті кадеттердің доктринасын қабылдаған зиялылар болатын деп нақтылап береді [6,17-18 бб.]. Жалпы академиктің "Тарихтың ащы сабағы" атты мақаласының осы бөлігін XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақ мемлекеттігін жаңғырту жолында күрес жүргізген "Алаш" қозғалысына арналған Қазақстанның тәуелсіздік алу қарсаңында жазылған алғашқы зерттеу ретінде қабылдауға болады және аталған еңбекте Әлихан Бөкейхан сынды тұлға туралы да жағымды пікірлер кездеседі.

Ал академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» [7] еңбегінде Алаш зиялылары, оның ішінде Әлихан Бөкейханның осы қозғалыстағы орны мен қоғамдық-саяси қызметіне нақты баға берді. Сондай-ақ ғалым еңбектерінде Кеңес өкіметі кезінде 60 жылдам астам уақыт зерттеуге тыйым салынған Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметі тарихының деректемелік негіздер, ұлттық демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі мен оның бағдарламалық мақсат-міндеттері, Алаш автономиясының іс-әрекеті, Алашорда үкіметінің төрағасы Ә.Бөкейханның қызметі жан-жақты тың мұрағат деректері арқылы талдау жасалды.

Қазақ мемлекеттігін жаңғырту жолында күрес жүргізген Алаш қозғалысы туралы жазылған бұл іргелі зерттеуде К.Нұрпейісов Алаш қозғалысының бірнеше құрамдас бөлімдерден тұратынын, оның күрделі ұғым екендігін, бұл ұғымға біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаш партиясы екендігін, екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден, осы автономияны (Алаш атты қазақтың мемлекеттігін) басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы (Алашорда үкіметі) кіретіндігін нақтылап береді.

Монографиялық зерттеуінде Кеңес Нұрпейісұлы 1917 жылғы төңкеріске дейінгі қазақ интеллигенциясының қатарында ақсүйек, бай-шонжар әулеттерінен шыққандар да, орта дәулетті отбасы өкілдері де, қарапайым шаруалардың балалары да болғандығын, осылардың Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастаған бөлігі "Қазақ" газетін шығарып, соның төңірегіне топтасып, кейін Алаш партиясының ұйтқысы болғандығын, ал М.Сералин бастаған екінші бөлігінің "Айқап" журналының төңірегіне топтасқандығын атап өтеді. XX ғасырдың бас кезінен қазақ зиялыларының арасында қалыптаса бастаған буржуазиялық-демократиялық көзқарастар мынадай жалпы ұлттық міндеттерді: ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениетін көтеру, оқу-ағарту ісін жетілдіру, әйел теңдігіш қамтамасыз ету, көшпелілерді отырықшыландыру сияқты мақсаттарды іске асыруға итермелегендігін жазады [7,36-37].

Алғашқыда Алаш қозғалысы басшыларының қазақтарға автономия бере ме деген үмітпен Уақытша өкіметке қолдау көрсеткендігін, кейіннен 1917 жылдың шілдесінде үміт үзілгеннен кейін, осы айдың 21-26 жұлдызында қазақтардың бірінші съезінің шақырылып, онда Ә.Бөкейханның сынысымен "демократиялық, федеративтік және парламенттік Россия республикасының қрамындағы" қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын құру туралы қаулы қабылданғандығын және қазақтың саяси партиясының "Алаш" деген атаумен құрылғандығын, 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында Орынбор қаласында өткен екінші бүкілқазақтық съезде қазақ-қырғыз ұлттық Автономиясын құруға шешім қабылдап, бұл автономияның "Алаш" деп аталатындығы туралы, Уақытша ұлттық Кеңес құрылып, оның аты "Алашорда", Алашорданың уақытша тұрағы Семей қаласы болсын деген шешімнің қабылданғандығын, осылайша Алашорда үкіметінің 137 жыл мемлекеттілігінен айырылған қазақ халқының өз мемлекеттігін қайта жаңғырту жолындағы алғашқы қадамдарын жасағандығын К.Нұрпейісов мұрағаттық құжаттарға, алғашқы қазақ зиялыларының еңбектеріне, сол кезеңдегі қазақ тілді баспасөз деректеріне сүйене отырып жазады. Жалпы автор Әлихан Бөкейхан сынды көшбасшының қызметіне ерекше баға береді [8].

Ал Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметін талдауда белгілі бір бағыт қалыптастырған зертеуші ғалым М.Қ. Қойгелдиев болды. Үлкен ізденіс арқылы Мәмбет Құлжабайұлы Әлихан Бөкейханның шығармашылығы ең маңызды мәселе екенің бірден аңғарды. Ғалымның зерттеу еңбектерінде мұрағат деректеріне негізделі отырып, Әлихан Бөкейханның толық өмір жолы мен ұстанған бағыты, Алаш қозғалысы өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі нақты, жан-жақты баяндалған. Мәселен, Мәмбет Қойгелдиев: «Егер Латын Америкасы үшін Симон Боливар қандай болса, Әлихан Бөкейхан қазақ үшін сондай тұлға. Егер Ататүрік қандай болса, Әлихан қазақ үшін сондай. Егер Махатма Ганди Үндістан үшін қандай болса, Әлихан қазақ үшін сондай тұлға», деп өте жоғары баға берген. М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты монографиясында «1905-1916 жж. ұлт зиялыларының соның ішінде Әлихан Бөкейханның қоғамдық саяси қызметі», «Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы» бойынша тарауларға бөлініп қарастырылған [9-16]. Сонымен қатар автор өз еңбектерінде «Қазақ» газеті мен басқа да сол тұстағы баспасөз беттерінде жарық көрген еңбектер негізінде ұлт зиялыларына қатысты жаңаша, нақты тұжырымдар жасайды. Мәмбет Құлжабайұлы бастауында тұрған әлихантану бағытындағы іргелі зерттеулер еліміздің болашағында кеңінен қаралатынына сеніммен қараймыз.

Белгілі ғалым, тарихшы, Т.Омарбеков өз еңбектерінде XX ғасырдағы Қазақстан тарихының қайшылықты кезеңдеріне жан-жақты талдау жасап, әкімшіл-әміршіл жүйенің күштеу саясатын аша отырып, Алаш қайраткерлері мен оның ішінде Ә.Бөкейханның қоғамдық қызметтеріне баға береді [17-21]. Мәселен, Т.Омарбековтің «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» [22] атты еңбегінде Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қатал тағдыры жайлы баяндай отырып, олардың артында қалдырған шығармашылық мұраларының қазақ тарихы үшін құнды да маңызды еңбектер екендігін бағамдайды. Әсіресе ғалым «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» [23] атты еңбегінде Ә.Бөкейханның 1916 жылғы көтеріліс пен қазақ елінің мемлекеттік автономия алу мәселесіне қатысты тарихи көзқарастарына жан-жақты талдау жасап береді.

Ал деректанушы ғалым т.ғ.д. Қ. Атабаевтың «Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918)» атты ғылыми зерттеу жұмысында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының жазба дерек көздерінің бірі – қазақ баспасөзінің пайда болуы, қалыптасуы, дамуы және деректердің ерекшеліктері туралы мәселе көтере отырып, баспасөзге деректанулық талдау жасаудың тәсілдері мен жолдарын ұсынған. Сонымен бірге бұл монографиясында ғалым Ә.Бөкейханның «Қазақ» газетіндегі мақалаларына жан-жақты талдау жасайды [24-25].

Сонымен бірге соңғы жылдары жарық көрген Махат Данагүлдің «Қазақстанның қоғамдық саяси өмірінде «оңшылдыққа» және ұлтшылдыққа айыптау: тарихы және салдарлары /1925-1933 жж./ атты [26] зерттеу жұмысында қазақ зиялыларының «ұлтшылдар», «жікшілдер», «оңшылдар» ретінде негізсіз айыпталғандарын, олардың бірі Ә.Бөкейханның екендігін баса көрсетеді. Ал «Қазақ зиялыларының

қасіреті» еңбегінде автор «Ұлтшылдыққа» айыптаудағы басты мақсат-идеология саласында – тоталитаризмді орнықтыру, басқаруды жаппай әміршіл-әкімшілдік жүйеге көшіру, «ұлтшыл жіктерді, құпия зиянкестік ұйымдарды» әшкерлеу сияқты желеулермен ұлттық идеологияның тамырына балта шабу, халықтың еркіндігін басып-жаншу саясаты жүргізіу еді [26, -128 б.] деп қорытынды жасайды. Сонымен бірге Д.Махат өзінің «Баспасөз: Сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы (1925-1956 жж.)» атты [27] көлемді монографиясында «Қазақстандағы ұлт және ұлтаралық қатынастар: баспасөзде дәйектелуі» деген бесінші тарауында Алаш қайраткерлерінің негізсіз айыпталғандығын жан-жақты қарастыра отырып, XX ғасырдың басында ұлт тілінде шыға бастаған биресми «Қазақ» газеті бетінде жарық көрген Ә.Бөкейханның мақалаларына талдау жасап береді [28].

Әлихан Бөкейханқазақ қоғамының алдында тұрған сан алуан міндеттерді шешу қажеттігін терең түсінген қайраткер және сол жолда аянбай қызмет етті. Оғаноның саналы ғұмырында атқарған жұмыстары негіз бола алады және қайраткер осы жолда, яғни әкімшіл-әміршіл жүйенің құрбанына айналды. Қорыта айтқанда Алаш тарихына, Алаш қозғалысына биыл 100 жыл толып отыр. Осы орайда Қазақстан тарихында ерекше орын алатын Алаш зиялылары мен Алаш қозғалысына және ұлт көсемі болған Ә.Бөкейханның өмірі мен қызметіне әліде баға беру қажет. Бұл Әлихантану бағытының ауқымын толықтай бермек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 О киргизской интеллигенции // Жизнь национальностей. – 1920.-25 ноябрь. Мына еңбектен алынды: Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 2 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақкешу. – Алматы: Жазушы, 1978. –195-б.
- 3 Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. – Алма-Ата-Москва: Казгосиздат, 1935.
- 4 Богачов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Кзыл-Орда, 1927.
- 5 Қозыбаев М.К. История и современность. – Алматы, 1991. – 280 с.
- 6 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
- 7 Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 8 Нұрпейісов К.Н. 60 жыл айтылмаған ақиқат // Азия.1993 желтоқсан. №52. 4-5 б.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917 жж. қоғамдық-саяси қызметі. Докторлық дис. авторефераты. – Алматы, 1994. – 27 б.
- 10 Қойгелдиев М. Алаш өткен жол // Ақиқат. – 1994. – №241. 46-б.
- 11 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
- 12 Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері // Қазақ тарихы. – 1993. – № 1. – 20-25 бб.
- 13 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- 14 Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі // Қаз МУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 1998. № 10. – 3-7 бб.
- 15 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII- XX ғғ.). – Алматы: Жалын, 2004. – 157 б.
- 16 Қойгелдиев М. «Алашты» бұғаудан қашан босатамыз // Арай. – 1990. – 10-қыркүйек.
- 17 Омарбеков Т. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы // Ақиқат. – 1992. – №2. – 52-59 б.
- 18 Омарбеков Т. О. Алаш қозғалысы: Аңыз бен ақиқат. // Егеменді Қазақстан. – 1995. – 10-маусым.
- 19 Омарбеков Т. Голощекиннің төңірегі: ол туралы не білеміз? // Ақиқат. – 1995. – № 9. – 31-37 бб.
- 20 Омарбеков Т. «Оңшыл ағымға» қарсы күрес: мәні және қорытындылары // Ақиқат. – 1995. – № 11. 26-30-бб
- 21 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1998.
- 22 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. — Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001.- 404 –б
- 23 Омарбеков Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас.-Алматы.2004.-388-б
- 24 Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870 -1918 жж.). – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 332-б.
- 25 Атабаев Қ. Ә. Бөкейхановтың деректанушылық көзқарастары // Қазақ тарихы. – 1999. - №1. – 23-27 бб.
- 26 Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 304 б.
- 27 Махат Д. Баспасөз: сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы (1925-1956 ж.). – Астана, 2007. – 332-393 б.
- 28 Бөкейханов Ә. Таңдамалы (избранное) / Гл. ред. Р. Нурғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 с.

УДК 93:910.3
МРНТИ 03.81.37

Н.Шаяхметов¹

*¹д.и.н., профессор ЕНУ им. Л.Гумилева
(Астана, Казахстан),*

Ж. Омирбекова²

*² докторант PhD ЕНУ им. Л.Гумилева
(Астана, Казахстан)*

К ВОПРОСУ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

Ключевые слова: историческая экология, этноэкология, методы исторических исследований, кочевая цивилизация

Аңдатпа

Н.Шаяхметов¹

¹т.ғ.д., профессор Л.Гумилев атындағы ЕҰУ

Ж. Омирбекова²

²Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің PhD докторанты

ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Бұл мақалада тарихи зерттеулерде пәнаралық әдістерді қолдану мәселелері қарастырылады. Соңғы жылдары тарих ғылымында жазба деректерге де, табиғи-экологиялық деректерге де талдау жасауда интеграциялық зерттеу әдістерін қолдануға ерекше көңіл бөліне бастады. Әсіресе, тарих ғылымы мен тарихи экологияның, тарихи географияның зерттеу әдістерінің тығыз интеграциясы айқын байқалуда. Өйткені, географиялық, экологиялық мәліметтер мен жазба деректерін кешенді түрде қолдану тарихи зерттеулерде өте тиімді және нәтижелі болатыны даусыз. Әр бағыттағы ғылымдар тоғысында пайда болатын жаңа сапалы ілімнің қалыптасуына алғышарт жасайды. Мұндай ілім адамзат тарихын тұтас әрі кешенді түрде, яғни табиғи-географиялық ортаның, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың және қоғамдық-саяси дамудың өзара бірлігі мен ықпалында қарастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тарихи экология, этноэкология, тарихты зерттеу әдістері, көшпелі өркениет.

Abstract

N. Shayahmetov¹

¹doctor of historical sciences, professor

E-mail: nurbek_sh@mail.ru

Zh.M. Ovirbekova²

THE QUESTION OF AN INTERDISCIPLINARY APPROACH IN ETHNOECOLOGICAL RESEARCH

In given article is considered problem to realization of the approach between science in history research. At the last years all greater interest exists in history science to use integration methods of the studies as written, so and natural-ecological sources. Began more crowding integration of the methods to history ecology and strictly histories. Since complex use geographical, ecological and written sources are of special importance in research history past. The method expects origin between scientific areas of the knowledge, which capable to consider the history a mankind in holistic context: in naturally-geographical ambience, at study social-economic and public-political problem in their interaction.

Key words: historical ecology, ethnoecology, methods of historical research, nomadic civilization.

Методологическая основа современной исторической науки, состоящая из теоретических концепций и понятийно-категориального аппарата, за последнее время претерпела значительные изменения. Концепция глобальной истории также оказывает огромное влияние на развитие исторической науки, взгляды историков и методы познания. Данная концепция способствовала существенному расширению объекта исторической науки. В этой связи крупнейший французский историк Люсьен Февр (1878-1956) в труде «Бои за историю» выступал против ограничения круга исторических источников лишь письменными документами, а также подверг вполне обоснованной критике традиционалистов за отказ от

изучения ранних периодов истории из-за отсутствия письменных источников. В решении данной проблемы он отмечает огромную научную значимость междисциплинарного подхода. Обосновывая свою точку зрения по этой проблеме, он пишет, что необходимо «не просто переписывать источники, но воссоздавать прошлое с помощью смежных дисциплин, подкрепляющих и дополняющих одна другую... Долг историка в том и состоит, чтобы поддерживать, всемерно развивать и закреплять их совместные усилия» [1].

Поэтому главной особенностью современного этапа развития социально-гуманитарных наук, в том числе и истории, является применение междисциплинарных подходов к исследованиям.

Всестороннее интегрирование истории в смежные научные отрасли познания и обновление ее методологической основы демонстрирует научную эффективность междисциплинарных подходов. Особенно важны функции взаимосвязи теоретико-методологических концепций, методов, информационных источников смежных наук в единую систему познания. Хотя интегрируются не только смежные социально-гуманитарные дисциплины. Как отмечают современные клиометрики, одной из характерных черт современного уровня научного познания является проникновение методов и приемов, понятийного аппарата, материальных и технологических средств фундаментальных и комплексных наук-интеграторов (математики, информатики и др.) в сферу общественных и гуманитарных наук. Подобные интегративные процессы привели сегодня к синтезу новых смежных дисциплин (математическая лингвистика, социометрия, политическая информатика и др.). В исторической науке символом нового направления - исторической информатики - стала, традиционно изображавшаяся со свитком и грифельной палочкой в руках, муза истории Клио, опирающаяся на математический интеграл и компьютер [2].

Взаимодействие исторической науки с рядом других наук также отражает значение природно-климатических, экологических, духовных и материальных факторов в человеческой деятельности. В целом историческая наука на современном этапе интенсивно реализовывает огромный потенциал этого взаимодействия. Однако необходимо отметить, что способы и методы взаимодействия других отраслей знания с исторической наукой остаются до сих пор открытой проблемой. Хотя одно из направлений этой взаимосвязи достаточно определено: это междисциплинарные связи, устанавливаемые при изучении тех видов исторических данных и источников, которые по своему содержанию нуждаются в использовании исследовательских методов смежных дисциплин. Например, историческая экология, этническая экология, историческая география тесно связана с экологией, экосистемой, почвоведением, климатологией, картографией и др. Важным направлением расширения контактов смежных дисциплин в исторической науке, на наш взгляд, является теоретическое обоснование междисциплинарных подходов.

Большое значение теоретико-методологическому обоснованию взаимодействия исторической науки с другими отраслями знания придавал советский историк, академик И. Ковальченко, который писал: «В любом историческом исследовании историк предстает в двух ролях. Если, к примеру, изучаются процессы социально-экономические, то он - и историк, и экономист ...но не всегда из этого делаются необходимые практические выводы. А они состоят в том, что историк должен профессионально владеть теорией, методологией и методами не только исторической науки, но и тех наук, которые специально изучают исследуемые им явления и процессы» [3].

В последние годы в исторической науке наблюдается все больший интерес к использованию интеграционных методов исследований как письменных, так и природно-климатических, географических, экологических источников. Началась более тесная интеграция методов исторической экологии, исторической географии и собственно истории. Поскольку комплексное использование географических, экологических и письменных источников имеет особое значение в исследовании исторического прошлого. Данный метод предполагает возникновение междисциплинарных областей знания, которые способны рассмотреть историю человечества в целостном контексте: в естественно-географической среде, при изучении социально-экономической и общественно-политической проблематики в их взаимодействии и взаимовлиянии.

По мнению В.А. Муравьева, специальные дисциплины истории (вспомогательные исторические дисциплины, историческая география и др.), как более эмпиричные, инструментальные, профессионализированные и менее доступные идеологическим и теоретическим вторжениям отрасли, в большей мере сохраняли традицию. Но под влиянием все большего расширения роли междисциплинарного подхода они тоже значительно изменились в XX в. Их изменения направлялись, главным образом, по пути обогащения и углубления самого предмета исследования, сохранения и умножения профессионализации, обретения этими дисциплинами большей самостоятельности и, вместе с тем, вступления их в обширные

междисциплинарные контакты с последующим вхождением этих дисциплин в единое формирующееся поле гуманитарного знания [4].

Освоение новых пространств человеком и изменение экосистемы является одной из важных историко-географических и этноэкологических проблем, где синхронно рассматриваются вопросы заселения либо колонизации земель, особенностей природопользования и землепользования в тех или иных территориях. Такой подход дает импульс развитию исследований по проблеме взаимодействия «общество-природа-хозяйство» и более широкому использованию историками междисциплинарных методов познания.

В связи с этим можно утверждать, что одним из направлений исторических исследований, в том числе, этноэкологии станет разработка источниковедческих вопросов, поскольку этноэкологические и природно-климатические данные признаются как исторический источник. Поэтому в процессе исследования необходимым является выявление и анализ географических и экологических источников, которые содержат историко-географическую и историко-экологическую информацию.

Экологическое мышление о взаимоотношении общества и окружающей среды имеет глубокую древность, но было кодифицировано в западной науке только в XIX в. и как научный принцип на практике получил свое развитие в XX в. Разработанная первоначально в области естественных наук, экологические концепции постепенно стали применяться также в области социальных и исторических наук. Концепция экологии и ее практическое применение осуществляется в рамках экологической антропологии; исторической экологии и истории экосистем [5].

Как научная дисциплина этническая экология начало формироваться в 1950 гг. Проблемы этнической экологии впервые была представлена в исследованиях американского антрополога Дж. Стюарда [6] в контексте "культурной экологии". В дальнейшем экологическое направление в исторических исследованиях и этнологии получило широкое распространение во всем мире.

Однако необходимо отметить, что еще в начале XX в. в научных изысканиях А.Букейханова, С.П. Швецова, М.Г. Сириуса, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Т.Шонанова [7] и др. феномен кочевничества рассматривался в контексте этноэкологических традиций и природно-географических, экологических особенностей Евразии.

В советской историографии в 70-90-х гг. XX в. внимание к вопросам исторической экологии, в том числе к проблемам этноэкологии значительно возрос. В теоретико-методологических трудах советских ученых Л.Н. Гумилева, С.Е. Тольбекова, Г.Е. Маркова, Н.Э. Масанова, А.М. Хазанова [8] и др. обоснованы новые междисциплинарные подходы по изучению кочевого общества народов Евразии как экологического феномена.

С 1970-х годов в советской и российской исторической науке фундаментальные научные исследования в области теории, методологии и практики этнической экологии проводятся учеными Института этнологии и антропологии Российской Академии наук [9] и Сибирского отделения Российской Академии наук [10].

Если рассмотреть междисциплинарные подходы в этноэкологических исследованиях, то их методы тесно связаны с историческими, этнологическими, географическими, экономическими и др. вопросами. Поэтому без методов исследования истории, этнологии, исторической экологии, исторической географии, экономики, социологии невозможно осуществить историко-сравнительный анализ этноэкологических традиций. Все это обуславливает необходимость применения междисциплинарного подхода в этноэкологических исследованиях. Здесь необходимо отметить, что в историческом измерении ключевым методологическим принципом остается принцип историзма.

В исследованиях междисциплинарного характера по истории важную роль играет комплексный подход. При комплексном подходе в историко-географических и этноэкологических исследованиях анализируется каждый компонент окружающей среды: особенности почвы, растительного покрова, климатические условия, земельноводная система и т.д.

Одним из наиболее эффективных способов исследования в междисциплинарном подходе является синхронный метод. Используя данный метод, ученый исследует проблему вне зависимости от исторических источников. Например, изучение проблемы феномена кочевничества как вневременной проблемы, исследователь изучает биологию, экологию, этологию домашних животных, способы выпаса, морфологию биоценозов и т.д., которые функционировали вне временных факторов. И только после этого он берется за анализ исторических источников, что позволяет ему извлекать качественно более насыщенную информацию [11].

Историко-экологический метод является одним из ключевых методов, применяемых в изучении происхождения феномена кочевничества. Это обусловлено тем, что феномен кочевничества, основанный на кочевом скотоводстве, в первую очередь зависело от природно-климатических факторов и географической среды. Исследователи истории евразийских кочевых народов Л.Н. Гумилев, А.М. Хазанов [12] утверждают, что в генезисе кочевничества определяющую роль играли не социальные, а экологические факторы.

Л.Н. Гумилев писал, что «Хунны, тюрки и монголы создали свой устойчивый быт, свою технику, свою литературу и свою государственность на базе кочевого скотоводства. Постоянно соприкасаясь с китайцами, они не заимствовали у последних ни письменности, ни социальных институтов, ни нравов и обычаев. Их этнографическая самобытность определялась способом ведения хозяйства, приспособленным к кормившему их степному ландшафту. Можно сказать, что они составляли неотъемлемую часть ландшафта вместе с растительностью и животным миром. Поэтому, изучая историю евразийских кочевников, мы знакомимся с историей природных условий населяемой ими территории» [13].

В контексте утверждения Л.Гумилева исследователь Н.Масанов особо отметил, что становится очевидной научная значимость исследования экологических детерминантов в развитии и жизнедеятельности различных способов производства и цивилизации, выявления степени и характера зависимости общества от географической среды [14].

Таким образом, применение историко-экологического метода дает представление о генезисе и эволюции кочевого скотоводства, его особенностях, экологической значимости и позволяет определить основные направления его развития.

Среди методов в исследовании этноэкологических традиций, как отмечает исследователь Ц.Б. Будаева, важное место принадлежит структурно-функциональному подходу. По мнению ученого он позволяет, во-первых, представить эти традиции как определенную целостность, состоящую из совокупности взаимосвязанных элементов, которые можно вычлениить и проанализировать. Во-вторых, уяснить роль этих традиций в развитии этноса и этничности, диалоге культур и во взаимоотношениях этноса с окружающей природной средой. В-третьих, ... определить среду (условия) сохранения и развития этноэкологических традиций [15].

Историко-экологический метод тесно связан также с изучением культуры социумов. Во все исторические эпохи важнейшей составляющей культуры была система взаимоотношений общества и окружающей среды, то есть, экологическая культура. Экологическая культура - понятие историческое, поскольку исторически обусловлен сам процесс взаимосвязи природы и общества [16].

Наиболее значимым прикладным аспектом в этноэкологических исследованиях является использование количественных и качественных методов социологии: наблюдение, соцопросы экспертов и населения, фокус-группы и др.

В исследованиях об антропогенном воздействии на окружающую среду в историческом прошлом следует подчеркивать большую роль экологического опыта человечества, так как этноэкологический анализ выявляет важные для современного землепользования свидетельства исторического опыта природопользования. Ученый Н. Масанов подчеркивал, что перед исследователями стоит задача объективного изучения как тех природных факторов, которые детерминировали пространственные закономерности функционирования человеческого общества, так и тех процессов трансформации географической среды, которые определялись деятельностью человека [17].

К примеру, современные требования мировой экономики и потребительские стандарты актуализируют переход к производству экологически чистой продукции. При этом особо важным может оказаться использование исторического опыта ведения животноводческого хозяйства кочевых народов Центральной Азии. На сегодняшний день учеными (А. Хазанов, Н. Масанов и др.) доказано, что кочевое скотоводство не приводит к ухудшению состояния экологической среды и оно давно стало важнейшим составляющим механизма воспроизводства используемых при пастьбе экосистем. Однако это не означает экологической оправданности традиционного кочевого скотоводства, а лишь подтверждает, что оно необходимо для сохранения используемых пастбищ. Для реализации этого принципа необходима правильная организация выпаса, соблюдение сроков пастьбы и норм интенсивности использования пастбищных угодий. Развитие кочевого скотоводства находился в сильной зависимости от природных условий и от имеющихся доступных ресурсов кормов пастбищных угодий и источников воды. При этом они должны находиться в сбалансированном соотношении, когда потребление одних ресурсов подкреплено наличием других. В противном случае возникали серьезные противоречия между наличием

кормовых ресурсов и их потреблением, приводящие в кочевом скотоводстве к масштабным негативным последствиям.

Таким образом, особенности природопользования и землепользования кочевых народов находятся в тесной связи и во взаимозависимости с окружающей средой и природно-климатическими условиями, и любая их деформация приводит к подрыву природной основы кочевого скотоводства.

В засушливых районах характерной особенностью кочевого скотоводства является также использование пастбищных угодий выше их экологических возможностей. Причины этого лежат как в неустойчивости природно-климатических условий, проявляющейся в периодических засухах, а в Казахстане - и в суровых зимних условиях или «джутах», так и в сокращении площади пастбищ в результате распространения земледельческой культуры. Сохранение природных ландшафтов в районах кочевого скотоводства зависит от комплекса условий, главным среди которых является учет природно-географических особенностей региона. Из этого следует, что историко-географический и этноэкологический анализ позволяет оценить степень изменения потенциала пастбищных угодий, дать рекомендации по созданию системы сезонных перекочевок скота, восстановлению нарушенных пастбищ и оптимальному количеству скота в регионе. Данный опыт также, расширяет наши представления о возможных критических экологических ситуациях, в которых оно может оказаться в настоящее время. Поэтому не менее важны сведения о положительном историческом опыте освоения новых территорий либо природных месторождений, которое не приводило к негативным экологическим последствиям. Пренебрежение и незнание экологического опыта предшествующих поколений может привести к невосполнимым экологическим последствиям и катастрофам при освоении природных ресурсов.

В настоящее время ученые, используя накопленный исследовательский опыт и богатый историко-экологический потенциал, должны всесторонне освещать вопросы исторического изменения окружающей среды, экосистемы человеком. На наш взгляд, только в результате эффективного использования междисциплинарного подхода к исследованию можно определить основные проблемы взаимоотношения человека и природы в прошлые исторические периоды и на современном этапе человеческого развития.

По мнению Ц.Б. Будаевой использование междисциплинарных подходов в этноэкологических исследованиях направлено на: 1) выделение этноэкологических традиций как самостоятельного историко-культурного феномена бытия народа; 2) поиск их позитивных значений с целью обоснования актуальности их сохранения и развития [15].

Необходимо подчеркнуть, что по утверждению экологов, прогресс науки и техники несомненно улучшает благосостояние человечества и развивает цивилизацию, но при этом требует небывалого по масштабам расхода природных ресурсов и энергии. Такое вторжение человека в природную среду привело к существующему нарушению естественного равновесия, ускоренному процессу деградации природных экосистем – процессу опустынивания и значительной потере биологического разнообразия. Примерно 70 процентов из 5.200 млн гектаров засушливых земель, используемых в мире для сельского хозяйства, подвергнуты опустыниванию. Каждый год теряется 24 миллиарда тонн верхнего плодородного слоя почвы. Это опасная для человечества тенденция, происходящая в результате действия различных факторов, включая изменения климата и деятельность человека. Осознавая масштабы опустынивания в мире и его трагические последствия, ООН 17 июня 1994 г. в Париже приняла Конвенцию по борьбе с опустыниванием. К сожалению, опустынивание происходит в больших масштабах и в Казахстане, что связано с рядом природных особенностей нашей территории и хозяйственной деятельностью [18].

В заключение нужно отметить, что расширение интеграционных процессов, связанных с теоретическим обоснованием междисциплинарного подхода, не оставляет сомнений в том, что его методы исследования будут и впредь углубленно разрабатываться.

Список использованной литературы:

1. Февр Л. Бои за историю. – М.: «Наука». -1991. – 529 с. (С. 20-21)
2. Жакишева С.А. Клиометрика в Казахстане: ретроспекция и перспективы // Отан тарихы - Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 61-77
3. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 275
4. Муравьев В.А. Историческая география в мире и в России (XVIII в. – 60-е гг. XX в.) // Вестник гуманитарной науки. – 2007. – № 5.
5. Baker A. R. H. History and geography : bridging the divide. Cambridge, 2003. – 75-76 pp.
6. Steward J.H. Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution. – Urbana Press, 1955
7. Букейханов А. Киргизы // Тандамалы. – Алматы, 1995. – С.66-77; Букейханов А. Русские поселения в глубине Степного края // Бөкейхан Ә. Тандамалы. – Алматы, 1995. –218 б.; Букейханов А. Переселенческие наделы в

Акмолинской области // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995.–242 б. Букейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995; Швецов С.П. Природа и быт Казахстана // В сб.: Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. – Л., 1926. – С. 93 – 105; Сириус М.Г. Перспективы развития сельского хозяйства Казахстана // Народное хозяйства Казахстана. – 1926, №3 . – С. 3-15; Его же. К вопросу о более рациональном направлении сельского хозяйства в Северном Казахстане // Народное хозяйство Казахстана. – 1928. – № 6-7. – С. 23-38; Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.– Л., 1926.- Т. 2.; Его же. Рост пустынь и гибель пастбищных угодий за исторический период // Известия РГО, 1933; Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 224 б.

8. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы.-М., 2004.-575с.; Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь/ Ред. Л.П. Карельская.- М., 1998.- 307 с.; Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.,1989. – 496 с.; Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVIII - в начале XX вв.(политико-экономический анализ). – Алма-Ата, 1971. – 634 с.; Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М., 1976. – 316 с.; Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы «Социнвест» - Москва «Горизонт», 1995.- 320 с.; Хазанов А. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002. – 604 с.

9. Козлов В. И. Этнос и территория // Советская этнография. – 1971. – № 6; Козлов В. И. Основные проблемы этнической экологии // Советская этнография.- 1983.- № 1; Козлов В. И. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его этнологические аспекты // Этническая экология: теория и практика. – М.: Наука, 1991. – С. 3-43; Козлов В. И. Этническая экология: становление дисциплины и история проблем. – М., 1994. – 230 с.; Этноэкологические исследования. Сб. статей к 80-летию со дня рождения В. И. Козлова.- М.: Старый сад, 2004.- 464 с.; Этническая экология: народы и их культура / Ред Н.А. Дубова, Л.Т. Соловьева. – М.: Старый сад, 2008. 376 с.; Этнос и среда обитания. Сборник этноэкологических исследований к 85-летию В.И. Козлова / Ред. Н.И. Григулевич, Н.А. Дубова (отв. ред.), А.Н. Ямсков. М.: Старый сад, 2009. Вып. 1. 312 с. Вып. 2. 252 с.; Этнос и среда обитания. Сборник статей по этноэкологии. Вып. 3 / Ред. Н.И. Григулевич, Н.А. Дубова, Л.Т. Соловьева, А.Н. Ямсков. – М.: ИЭА РАН, 2012. – 259 с.; Ямсков А. Н. История становления и развития отечественной этноэкологии // Этнографическое обозрение. – 2013. – № 4. – С. 49–64

10. Томилов Н. А. Этническая экология: культуроведческий подход // Экология древних и современных обществ.– Тюмень, 1999. – С. 188–191; Онищенко С. С., Садовой А. Н. К проблеме определения предметной области этноэкологии // Экология древних и современных обществ. – Тюмень : Изд-во Ин-та проблем освоения Севера СО РАН, 1999. – С. 191–194; Адаев В. Н. Традиционная экологическая культура хантов и ненцев. – Тюмень : Вектор Бук, 2007.– 240 с.; Томилов Н. А. Традиционно-бытовая культура и этническая экология // Традиционные знания коренных народов Алтае-Саян в области природопользования. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2009. – С. 98–109

11. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001.- 600 с. (С. 8)

12. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. – М., 2004. – 575 с.; Хазанов А. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002. – 604 с. (С. 52)

13. Гумилев Л. Этносфера: история людей и история природы. – М., 2004. – 575 с. (С. 142)

14. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы: «Социнвест». – Москва «Горизонт», 1995. – 320 с. (С.3-4)

15. Будаева Ц.Б. Этноэкологические традиции народов Байкальского региона в условиях трансформационных процессов: проблемы сохранения и развития. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2006. – 297 с.

16. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Астана: Фолиант, 2011. – 560 с.; Иванова Т.В. Экологическая культура кочевников байкальского региона: общее и особенное. - Автореферат дис. на соиск. уч. степени кандидата культурологии. – Улан-Удэ, 2012. – 20 с.; Дмитриевский Ю. Некоторые вопросы экологической культуры народов Африки // Известия РАН Серия географическая, 2000, № 5.

17. Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы,1995.-320 с. (С. 3)

18. Байтулин А.И. К вопросу о правовых основах полномасштабной реализации конвенции ООН о биологическом разнообразии // Актуальные проблемы экологии. Материалы II Международной научно-практической конференции. В 2 частях. 1 ч. – Караганда, 2003. – 459 с. (С. 14)

ӘОЖ745.705
МРНТИ 03.81.37

М.Б. Қожа¹

¹*т.ғ.д., Ахмет Ясауи ат. ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры,
Н.Н. Әмзе²*

²*Ахмет Ясауи ат. ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының магистранты*

ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ ТУРАЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ЕҢБЕКТЕР

Аңдатпа

Қожа Ахмед Ясауи кесенесі туралы еуропа тілінде алғаш әдебиет XVII ғ. аяғында пайда болды. Қожа Ахмед Ясауи кесенесі туралы ағылшын тіліндегі әдебиет XIX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды. Ол американдық консул Юджин Скайлер көзбен көріп жазғандарынан бастау алып соңғылары XXI ғ. басына дейінгі басылымдарды қамтиды. Ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан ағылшын тілді кәсіби орта үшін Англияда шыққан Л.Ю. Маньковскаяның аударма мақаласы маңызды. Бұған қоса А.Ясауи кесенесі туралы түрлі қысқа анықтамалар АҚШ-та басылды. Кеңестер Одағында Қожа Ахмед Ясауи кесенесі туралы туристерге арнап алғаш альбом 1980 ж. шыққан. Зерттеушілер мен зиялы қауым үшін Тәуелсіз Қазақстанда А. Ясауи кесенесі туралы ғылыми зерттеулер негізінде соңғы жылдары шыққан бірнеше альбомдар басылып шыққан.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркістан қаласы, Қожа Ахмед Ясауи, кесене, ағылшын тіліндегі әдебиет, Юджин Скайлер, Маньковская.

Аннотация

М.Б. Қожа¹

¹*д. и.н., МКТУ им.А.Яссауи, профессор*

Н.Н. Әмзе²

²*магистрант кафедрасы «История» МКТУ им.А.Яссауи*

НЕКОТОРЫЕ ТРУДЫ О ПАМЯТНИКЕ ХОДЖА АХМЕТА ЯССАВИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясауи впервые в европейской литературе упомянут в конце XVII в. В англоязычной литературе мавзолей упомянут в последней четверти XIX в. Она начинается с книгопосетившего мавзолей американского консула Юджин Скайлера и заканчиваются публикациями начала XXI в. Для научно-исследовательской среды весьма важным является издание в Англии статьи Л.Ю. Маньковской. Кроме этого в США были опубликованы различные справочные публикации о мавзолее Ходжа Ахмеда Ясауи. В 1980 г. в СССР для туристов был издан альбом о памятнике с английским текстом. Для исследователей и научной среды важны альбомы с английским текстом, изданные в независимом Казахстане, где были обобщены новые данные о мавзолее Ходжа Ахмеда Ясауи.

Ключевые слова: Казахстан, г. Туркестан, Ходжа Ахмеда Ясауи, мавзолей, англоязычная литература, Юджин Скайлер, Маньковская.

Abstract

M.B.Kozha¹, N.N.Amze²

SOME WORKS ABOUT THE MONUMENT OF YASAU I IN ENGLISH

The first literature about the monument of Khoja Ahmed Yassau i was appeared in European language in the 17th century. The literature in English about the monument of Khoja Ahmed Yassau i was appeared in the second quarter of the 19th century. At the beginning it was written by the American Council Eugene Skyler and continued with the publications of the 21st century. According to the scientific research L.Y.Mankovskaya's article translation was important in the professional English-speaking society which was published in England. Additionally different short information about the monument of Khoja Ahmed Yassau i was published in the USA. The first album was published in 1980 in the Soviet Union. Some albums, scientific research works about the monument of Khoja Ahmed Yassau i were mainly published for researchers and intelligentsias in the Independent Kazakhstan in the last years.

Key words: Kazakhstan, Turkestan town, Khoja Ahmed Yasavi, monument, literature in English, Eugene Skyler, L.Iu. Mankovskaia.

Еуропалық саяхатшылардың, ғалымдардың еңбектерінде Қазақстан және қазақ халқының тарихына, байырғы мәдениетіне, археологиялық және сәулеттік жәдігерлерге қатысты мәліметтер кездеседі. Олардың біртөбесі Түркістан қаласында орналасқан А.Ясауиге және оның кесенесіне қатысты.

А.Ясауи кесенесі Қазақстан мен Орта Азия тарихы мен сәулет өнерінің ең таңдаулы жәдігерлерінің бірі. Кесене әлемдік деңгейдегі ескерткіш талаптарына жауап беретін ғимарат ретінде «ЮНЕСКО-ның

әлемдік мұра тізіміне» енген Қазақстанның тұңғыш тарихи жәдігері. Кеңестік кезеңде және тәуелсіздік алғаннан кейін он жыл шамасында Қазақстан ғалымдары Түркістан қаласы мен оның ескерткіштері туралы зерттеулерде тек орыстілді әдебиетті ғана пайдаланды. 1992 ж. шығарылған А.Ясауи кесенесі туралы алғашқы библиографиялық көрсеткіште [1] және ортағасырлық Түркістан тарихы мен археологиясына арналған монографияда [2] тек орыстілді әдебиет берілген. Онда бірде бір қазақ тілінде жазылған жарияланым көрсетілмейді. 2008 ж. уақыт жағынан соңғы А.Ясауиге және кесенесіне арналған библиографиялық көрсеткіште 370 астамнан аса әдебиет тізімі көрсетілген. Алайда онда орыс және қазақ тілді әдебиеттер ғана көрсетілген [3].

А.Ясауи ғимараты туралы Батыс Еуропа зерттеушілерінің кейбір еңбектері Қазақстан оқырманына соңғы кезде ғана белгілі бола бастады. А.Ясауи кесенесінің сипаттамасы амстердамдық саудагер Николаас Витсеннің XVII ғ. аяғында жазылған «Солтүстік және Шығыс Тартария» атты кітабында кездеседі: «Бұл қалада ұзындығы жиырма сажень, ені жиырма бес сажень бір ғимарат бар және оның аты «астана». Оның қабырғалары әртүрлі бояулармен әшекейленген, кейбір бөліктері алтындалған, ал үстінгі бөлігінде екі мұнара бар. Бұл астананың ішінде жүзден аса бөлме бар ... астанада Әзіретқожа атты әулие кісінің моласы бар» [4, с.67-68].

1876 ж. француз ғалымы Шарль-Евгений Ужфальви де Мезе-Ковезд әйелі Мари Ужфальвимен бірге қазақ даласы мен Орта Азия аймағында антропологиялық зерттеулер жүргізеді. Түркістан қаласын таныстыра отырып Шарль-Евгений Ужфальви «мен Орталық Азияның бір кереметінде болдым» деп жазады [5, 192-195]. Мари де Ужфальви-Бурдон: «Түркістан кереметі – Әзірет мешіті ... Жіңішке күн сәулелерін өткеріп тұрған күмбез архитектурасының үйлесімді пішіндері таңдандырады. Бұл туындыны сомдаған архитектор аса дарынды маман және аса талғампаз адам болған. Ғимараттың ірі бөліктері батылдылықпен және қайталанбас пішінімен таңғалдырады, ал ұсақ бөліктері аса ұқыптылықпен жасалған. Осы ғажап ескерткішті қазір жөндеу үшін миллиондаған қаражат қажет болар еді; кесененің ұсқынсыз құланды төбеге айналу сәті тақап-ақ қалды» - деп кесене болашағына аландаушылық білдірген [6, с.245-246].

1873 ж. Ресейдегі АҚШ-тың консулы Юджин Скайлер Орта Азияда, оның ішінде Түркістан қ. болып сол сапардан алған әсерлерін 1877 ж. «Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. By Eugene Schuyler, Phil. Dr. Member of the American Geographical Society and Of the Imperial Russian Geographical Society, Etc. With Three Maps and Numerous illustrations In Two Volumes Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & Co. 1877» [7] атты кітап етіп басып шығарды. Оның кітабы екінші рет 1966 ж. басылып шықты [8]. Археолог-шығыстанушы А.К. Акишев Ю. Скайлердің аталған еңбегін осы уақытқа дейін тарихшылардың назарынан тыс қалғаны жазады. А.К. Акишев еңбектің тек Шымкенттен басталып Жетісу аймағы туралы бөлігін орысша аударып көпшілікке ұсынды [9, с.102]. Ал Ю.Скайлердің Түркістанда болғаны туралы хабарларды тарихшылар тарапынан пайдаланбаған.

Ю.Скайлер өз көзімен көргендерін кітапқа жаза отырып оған тамаша иллюстрацияларды тауып кітапқа енгізген. Осы басылымда Түркістандағы Хазрет мешіті деген атаумен А.Ясауи кесенесінің қасбеті-өңтүстік фасады, Рабия Сұлтан бегім кесенесінің күмбезі көріністері берілген [7, р. 70, 73].

Ю. Скайлер Түркістан қаласын суреттей келе А. Ясауи кесенесіне төмендегідей сипаттама береді: «оның құрылысы 1397 ж. Темір жаңа қалыңдығын Тәуекел ханымды күткен уақытта Түркістанға немесе Ясыға зияратқа барған кезде басталды. Шейх А.Ясауи Орталық Азияның атақты әулиелерінің бірі болды, әсіресе қазақтардың пірі еді. Ол Jahria деп аталатын ағымның негізін қалаушы еді, ол 1120 ж. дүние салды. Кесене алып күмбезді алып ғимарат десе болады. Оның артқы бөлігінде тағы бір ерекше күмбезі бар. Оның қасбеті екі шетінен дөңгелек мұнаралары бар арқалы порталдан тұрады. Арка астында ұсақ өрнекті оюлары бар үлкен есік бар. Оның үстінде Абдулла хан жасатқан кейіңгі арқалы ойық бар. Құрылыс шаршы үлгідегі күйдірген кірпіштен соғылған. Екі қыры мен артқы бөлігінде бүлінген сырлы қаптама мозаика сақталған. Күмбездердің көк түсті қаптамалары көпшілігінде түсіп қалған. Куфи үлгісімен жазылған соңғы жазу ғана оқылады. Онда «Шираздық Қожа Хусейннің жұмысы» деген жазу бар. Айнала аса ірі етіп көк түсті етіп жазылған Құран аяттары бар. Көп өзгеріске ұшыраған ғимарат бір кездері аса көрікті болғанға ұқсайды... Ғимараттың қасбеті аяқталмаған болса керек. Онда құрылыс барысында «есек» ретінде пайдаланылған ағаштарда ләйлек құстардың ұялары орналасқан. Бұлар киелі құстар десе болады, олар бір аяқпен мұсылман мешіттерінің төбесінде тұрады. Мешіт ортасында биік күмбезді үлкен бөлме бар. Ол мавритан ғимараттары, әсіресе Альгамбре іспетті алебастрмен нақышталған. Оң және сол жақ бөлмелерде Орта және Кіші жүздің түрлі сұлтандары жерленген, олардың арасында атақты Абылай хан моласы бар. Бір бөлме мешіт қызметін атқарады. Онда тек бір мәрте аптасына жұма намаз оқылады. Ғимараттың артқы бөлігіндегі шағын күмбез астында А.Ясаудің және оның отбасының қабірханасы орналасқан» [7, р. 70-73]. Осы үзіндіні және одан кейін кітапта келтірілген сипаттама американдық

консулдан бұрын, дәлірек айтсақ 1865 ж. Түркістанда болған М.Бекчуриннің [10, с. 330] 1866 ж. жария еткен А.Ясауи ғимараты туралы мақаласымен үндесіп тұр [11, с.183-193].

Осымен қатар М. Бекчуриннің мақаласында кездеспейтін мәліметтер де бар. Мысалы, Рабия Сұлтан бегімнің қасында оның бір ұлы жерленгені туралы хабар М.Бекчуринде жоқ. Ю.Скайлердің ләйлек құстардың ұялары туралы жазғаны американдықтан үш жыл кейін болған Шарль-Евгений Ужфальви де Мезе-Ковезд жазбасымен қошталады [5, с.194]. Ю. Скайлердің бұл жазбалары да кесенені өз көзімен көрген кісінің байқаулары ретінде бағалы болып табылады.

Ю.Скайлердің А.Ясауи кесенесі туралы мәліметтерді ағылшын шығыстанушысы, әуесқой тарихшысы Г.Ховорс «History of the Mongols» -«Моңғолдар тарихы» атты кітаптың екінші томында пайдаланған [13, р.681-683]. Кесене туралы мәліметтерді проф. Фуат Копрулу кітабында келтіреді [14, s.81, 86].

А. Ясауи кесенесі, инженер В.С. Гейнцельман сөзімен айтқанда «аймақтағы құрылыс ескерткіштерінің ең үздігі» екені айтылып оны жөндеу үшін 50 мың ақша бөлу қажеттігі хабарланды [15].

1910 ж. кесене қараушылары өз бетімен жинаған қаражатына ғимарат шатырын біршама жөндеді және асхана қабырғалары мен төбесінің бір бөлігін қайта қалатты. Кейінгі жылдары бірнеше бөлмелер қауіпті саналып көпшілік үшін жауып тасталды [16]. М.Дулатовескерткіштің тарихы мен сол кездегі жағдайды сипаттайды [17, 40-43-бб.].

XX ғ. 20-30 жж. кесенені зерттеу мақсатында тарихи-археологиялық жұмыстар жүргізілді. Ескерткіштің сақталуына сол кезде елде үстем еткен атеизм кері әсер етті [18, с. 49].

1938 ж. Қаз ССР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысына И.З. Поляков басшылық еткен арнайы түркістандық ескерткішті жөндеу мен реставрациялау прорабтығын жасақталды. Осы мекеме қазандық күмбезі мен ғимарат төбесін ұсақ қышпен қаптады, кесененің бұзылған нақыш-өрнегін біршама қалпына келтіру жұмыстарын жүргізді, ғимараттың іргесі күшейтілді [19, с. 32-36]. 1955-1959 жж. кесенедегі жұмыстарды Л.Ю. Маньковская басқарып өз зерттеулерін жария етті [20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27].

Алайда көпке дейін А. Ясауи кесенесіндегі жөндеу жұмыстары, ғылыми зерттеулер нәтижелері шетел үшін беймәлім болып қала берді. Чикаго-Лондонда 1964 ж. басылған «Ислам архитектурасы және оның өрнек-оюлары» («Islamic architecture and its decoration») деген альбомда Қожа Ахмед Ясауи кесенесінің суреті ғана берілген [28].

А. Ясауи кесенесі АҚШ-та «Дүние жүзінің сәулет өнері тарихы» атты сериямен шыққан кітаптардың ішінде Нью-Йоркта 1977 ж. басылған «Ислам архитектурасы» атты еңбекте «Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет бейіті» деген шағын мақаламен көрсетіледі. Кітап авторы мұсылмандық үлгіде салынған ғимараттардың белгілі зерттеушісі, Колорадо университетінің профессоры Джон Хейг.Зерттеушінің пікірінше «әуелде болған жалғыз ғимараттың орнына 1394-1395 және 1397 жылдары мавзолей құрылысы жүрді, бірақ аяқталмай қалған тәрізді»[29].

Қазақстанда 1980 ж. А. Ясауи кесенесі жөнінде туристерге арнап қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде альбом шығарды [30]. Бұл кітап 1988 ж. түзетулермен «Ahmed Yasawi architectural complex» деген атаумен басылды [31].

Л.Ю. Маньковскаяның А. Ясауи кесенесі жөніндегі мақаласы [22] Англияда 1985 ж. аударылып басылды [32]. Оны аударған Лиза Голомбек (Канада мемлекетінің Онтарио музейінен). Зерттеуде А.Ясауи кесенесінің шығу тегі, архитектурасы, құрылымдары, Орта Азия сәулет өнеріндегі орны қарастырылады. Бұл еңбектің жариялануымен А.Ясауи кесенесіндегі көпжылдық ғылыми ізденістердің нәтижелерінің ағылшын тілді ғылыми ортаға тануға мүмкіншілік жасалды.

Соңғы кездері Қазақстан мәдени мұрасын таныту мақсатында көптеген игі істерді қолға алды. Соның бірі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде А.Ясауи кесенесі жөнінде 2011, 2013, 2015 жж. жаңа зерттеу нәтижелерін қамтыған альбомдардың басылып шыққанын айту керек. Онда барлық дерлік эпиграфиялық жазулар қайта аударылып жаңаша түсініктемелер берілді [33].

А. Ясауи кесенесі туралы еуропа тілінде алғаш әдебиет XVII ғ. аяғында пайда болды. А.Ясауи кесенесі туралы ағылшын және тіліндегі әдебиет XIX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды. Ол американдық консул Юджин Скайлер көзбен көріп жазғандарынан бастау алып соңғылары XXI ғ. басына дейінгі басылымдарды қамтиды. Ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан ағылшын тілді кәсіби орта үшін Англияда шыққан Л.Ю. Маньковскаяның аударма мақаласы маңызды. Бұған қоса А.Ясауи кесенесі туралы түрлі қысқа анықтамалар АҚШ-та басылды. Кеңестер Одағында А.Ясауи кесенесін туристер арнап алғаш альбом 1980 ж. шыққан. Зерттеушілер мен зиялы қауым үшін Тәуелсіз Қазақстанда А.Ясауи кесенесі туралы ғылыми зерттеулер негізінде соңғы жылдары шыққан бірнеше альбомдар басылып шыққан.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави (библиографический указатель). Составитель Ю.А. Ёлгин. Шымкент, 1992.
2. Смагулов Е.А., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы, 1999.
3. Қожа Ахмет Ясауи: библиографиялық көрсеткіш (қазақ және орыс тілдерінде) / Құрастырушылар: Н.М. Асқарбекова, А. Әбдірәсілқызы. Алғы сөзін жазған А. Әбдірәсілқызы. Ред. А. Сафуллин. – Алматы: Арыс, 2008.
4. Витсен Н. Северная и Восточная Тартария // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.6. – Алматы, 2006. – С. 12-151.
5. Ужфальви Ш.-Е. Сырдарья-Зеравиан. Страна семи рек и Западная Сибирь // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. – Алматы, 2006. – С.153-232.
6. Ужфальви-Бурдон М. Из Оренбурга в Самарканд. Фергана, Кульджа и Западная Сибирь // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. – Алматы, 2006. – С. 232-270.
7. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. By Eugene Schuyler, Phil. Dr. member of the American Geographical Society and Of The Imperial Russian Geographical Society, Etc. With Three Maps and Numerous illustrations In Two Volumes Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & Co. 1877.
8. Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja / Ed. With Introduction by Geoffrey Wheeler. New York, Washington, 1966.
9. Акишев А.К. Юджин Скайлер и Стивен Грэхем // Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII-начало XX в.). – Алматы, 2008. – С. 102-123.
10. Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т. О захоронении и перезахоронении останков хана Абулхаира // Древности Отрара и Отрарского оазиса, Казахстана и Евразии. – Алматы, 2012. – С.318-335.
11. Бекчурин М.-С. Описание мечети Азрета, находящейся в городе Туркестане // Военный сборник. – 1866. № 8. – С. 209 (Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина. – Казань: Университетская типография, 1872).
12. Мари деУжфальви-Бурдон. Из Оренбурга в Самарканд. Фергана, Кульджа и Западная Сибирь // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. – Алматы, 2006. – С. 232-270.
13. Howorth Henry H. History of the Mongols. Part 2. – London, 1880.
14. Koprulu Fuad. Turk edibiyyatında ilk mutasavvijlar. – Ankara, 1981.
15. Местные известия // Туркестанские ведомости. 1906. № 71.
16. По краю // Туркестанские ведомости. 1906. № 79.
17. Дулатов М. Хазірет Сұлтан // «Қазақ» газеті / Құрастырушылар Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы, 1998. – 40-43 бб.
18. Ёлгин Ю.А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави в 1920-ые годы: Изучение. Ремонт. Реставрация // Известия Министерства науки, Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 1997. № 1. – С. 44-53.
19. Ёлгин Ю.А., Алибаева С.К. Борис Николаевич Засыпкин и его вклад в изучение и реставрацию мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави // Известия Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 2000. № 1. С. 28-39.
20. Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжа Ахмеда Ясеви в г. Туркестане // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960, вып. 3 (14). – С. 52-69.
21. Маньковская Л.Ю. О методике реставрации памятников архитектуры // Строительство и архитектура Узбекистана, 1962. № 1. – С. 14-16.
22. Маньковская Л.Ю. К изучению приемов среднеазиатского зодчества конца XIV в. // Искусство зодчих Узбекистана. Т. I. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1962. – С. 93-142.
23. Маньковская Л.Ю. Восстановление декоративных облицовок мавзолея Ахмеда Ясеви в г. Туркестане Сборник научных трудов. Вып.3. Академия строительства и архитектуры СССР. НИИ по строительству в Ташкенте. – Ташкент, 1962. – С.109-117.
24. Маньковская Л.Ю. Реставрация покрытия ребристого купола мавзолея Ахмада Ясави в г. Туркестане // Сборник научных трудов, вып.6. ЗНИИЭПГосстроя СССР в Ташкенте. 1963. – С.106-110.
25. Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент: АН Уз.ССР, 1963. – 18 с.
26. Маньковская Л.Ю. Ремонт и реставрация мавзолея Ходжа Ахмада // Теория и практика сохранения памятников архитектуры ЦНИИТИА. – Москва: Стройиздат, 1974. – С. 96-104.
27. Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент, 1963.

28. *Islamic architecture and its decoration. Chicago. – London. 1964.*
29. *John D. Hoag. Islamic architecture. – New York, 1977.*
30. *Nagim-Bek Nourmoukammedov. The mausoleum of Hodja Ahmed Yasevi. – Alma-Ata, 1980.*
31. *Nagim-Bek Nourmoukammedov. Ahmed Yasawi architectural complex. – Alma-Ata, 1988.*
32. *Towards the study of forms in Central Asian architecture at the end of the fourteenth century: The mausoleum of Khvaja Ahmad Yasavi by L.Iu. Mankovskaia // Iran XXIII, 1985. – P. 109-127.*
33. *Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi. – Алматы: «Эффект», 2011. Мәтін жазғандар Муминов Ә.Қ., Қожа М., Моллақанағатұлы С. Үшінші басылым. – Алматы: «Эффект», 2011.*

УДК 94(574) «18/19»
МРНТИ 03.81.37

Т.Ә. Төлебаев¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры., т.ғ.д., tur-07@mail.ru.

Г.Е. Абыкенова²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті., т.ғ.к.
agulzhazira@mail.ru.

КАПИТАЛИСТИК ӨНДІРІС ТАРИХЫНА ЖАҢА КӨЗҚАРАС ҚАЖЕТ

Аңдатпа

Кеңестік кезеңде капитализмді кертартпа, шіріген қоғам ретінде сипаттау барысында XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Қазақстанға капитализмнің енуі мәселелері де дұрыс сипатталмағаны белгілі. Мақалада бүгінгі таңда бұндай тұжырымдардың дұрыс емес екендігі дәлелденген. Қазақстанның, Санкт-Петербургдың, Мәскеудің орталық мемлекеттік мұрағаттары деректері мен кеңестікке дейінгі кезеңдегі статистикалық мәліметтер негізінде қазақ жеріндегі өнеркәсіптердің даму сатылары айқындалған. Олардың капиталистік сипаты, даму үрдісінің баяу және ұзақсипат алғандығы көрсетілген.

Түйін сөздер: капитализм, өнеркәсіп, Қазақстан, Ресей, ұсақ тауарлы өндіріс, кооперация, мануфактура, фабрика, зауыт.

Аннотация

Т.А. Тулебаев¹

¹д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, tur-07@mail.ru.

Г.Е. Абыкенова²

²к.и.н., доцент кафедрасы История Казахстана КазНУ им. аль-Фараби,
agulzhazira@mail.ru

НОВЫЙ ВЗГЛЯД К ИСТОРИИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА

Известно, что в советский период в ходе характеристики капитализма как консервативное,гниущее общество вопросы проникновения капитализма в Казахстан в конце XIX-начале XX в. трактовались неверно. В настоящей статье доказано неправильность таких утверждений. На основе источников центральных государственных архивов Казахстана, городов Санкт-Петербурга и Москвы и дореволюционных статистических изданий определены различные стадии развития промышленности Казахстана. Показан капиталистический характер, медленный и длительный процесс развития промышленности.

Ключевые слова: капитализм, промышленность, Казахстан, Россия, мелкотоварное производство, кооперация, мануфактура, фабрика, завод.

Abstract

T.A. Tulebaev¹

¹professor, Al-Farabi Kazakh National University, tur-07@mail.ru.

G.E. Abykenova²

²k.h.s.associate professor of the department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, agulzhazira@mail.ru

NEW LOOK TO HISTORY OF CAPITALIST PRODUCTION

It is known that in a soviet period during description of capitalism as conservative, rotten society questions of penetration of capitalism to Kazakhstan in the end XIX- beginning of XX of century interpreted unright. The error of such statements is well-proven in the real article. On the basis of sources of central record offices of Kazakhstan, cities of Санкт-Петербурга and Moscow and pre-revolution statistical editions the different stages of development of industry of Kazakhstan are certain. Показан capitalist character, slow and protracted process of development of industry.

Key words: capitalism, industry, Kazakhstan, Russia, small-scale production, co-operation, manufactory, factory, plant.

Өңдеу өнеркәсібі туралы мәселелерді зерттеудің барысында кеңестік кезеңдегі кейбір зерттеушілердің өнеркәсіптегі капитализмнің қалыптасуы мен дамуы туралы жекеленген пікірлерінің біржақтылығын, тарихи шындыққа үйлеспейтіндігін төмендегі дәлелдемелер айқын көрсетеді. Біз өнеркәсіптегі капитализм туралы мәселелерді сипаттауда Қазақстанның әлемдік капиталистік дамуға және Ресейлік отарлауға салыстырмалы түрде кештеу қосылған оңтүстік өлкесіне тән мәліметтерді негізге алу біршама айқынырақ түсініктер қалыптастырады деп есептейміз. Оңтүстік Қазақстанның XIX ғ. ортасындағы әлеуметтік-экономикалық дамуы мен саяси жағдайы өнеркәсіп формаларының қолөнердің цехтық ұйымы дәрежесінен артуына мүмкіндік бермеді. Батыс Европада басталып, Ресейде жалғасқан бірінші және екінші технологиялық төңкеріс барысында капиталистік негіздегі тауар өндірісінің енуі, қалалар мен ірілеу елді мекендердің ескілерінің дамып, жаңаларының қалыптасуы, темір жолдардың пайда болуы, халық санының өсуі қазақ даласының да ақшатауар қатнастар иіріміне тартылуына әкелді. Бұл процесс өнеркәсіптегі капитализмнің алғашқы сатысы - ұсақ тауарлы өндірістерді дүниеге келтірді. Ұсақ тауарлы өндіріске көшу шикізат өңдеудің жаңа түрлерін ерекшелеп, өнеркәсіптің жеке саласына айналдырды және қоғамдық еңбек бөлінісінде прогрессивті рөл атқарып, өнеркәсіптегі капитализмнің дамуы үшін негіз қалады. XIX ғ. II-жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанда ұсақ тауар өндірістерімен қатар өнеркәсіптің капиталистік кооперация мен мануфактура сияқты түрлері де өмір сүрді. Өңдеу өнеркәсібінің мұндай қарапайым түрлерінің пайда болып дамуына егіншілікке, бау-бақшаға қолайлы жерлердің молдығы, мал санының көптігі тиімді әсер етті.

П.Орловтың деректік еңбегі негізінде жасалған төмендегі N3 кестеде 1894 жылы 2000 сомнан артық өнім өндірген өндіріс орындары топтастырылған. Ондағы мәліметтер Оңтүстік Қазақстан мен Солтүстік Қырғызстанның өнеркәсібі мен өнеркәсіпшілерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттауға, олардағы капиталистік дамудың дәрежесін айқындауға мүмкіндік береді. Біз аймақтағы 85 кәсіпорынды іріктеп ала отырып, оларды жұмысшыларының саны, өнімінің көлемі және жекеленген кәсіпорындардың ерекшеліктерін ескере отырып, үш топқа жіктедік. Бірінші топқа 2-4, екіншіге – 5-9, үшіншіге – 10-нан көп жұмысшылары бар кәсіпорындар жатқызылды. Сондай-ақ, шарап жасау өндірістерінде II-топқа жіктеуде негізге 20 және одан көп жұмысшылары бар кәсіпорындар алынса, ал арақ кәсіпорындарында өнім көлемі алынды. Кестедегі I-топтағы кәсіпорындарды капиталистік ұсақ тауарлы, II-топтағы және кейбір III-топтағыларды капиталистік кооперация тәрізді, ал III-топтағыларды мануфактуралық өндірістер деп есептеу қажет. Олардың әр саладағы үлес салмағы әртүрлі болды. Әсіресе кең таралған, үлкен капиталды қажет етпейтін тері өңдеу және ұн тарту сияқты өндіріс түрлерінде бірінші топтың саны көптеу болды. Ал қаржыны көптеу талап ететін және күрделілеу техникалы кәсіпорындарда I топтағылар аз екен. Аймақ бойынша I-топтағы кәсіпорындар жалпы санының 70,5%, II-топтағылар – 15,4%, III-топтағылар – 14,1%-ін құрады. Әсіресе үлкен пайыздық көрсеткіш тек I-топтағы 41 кәсіпорынды қамтығын ұн тарту өндірістеріне тән. Ірі кәсіпорындардың рөлі жұмысшыларының үлестік салмағы бойынша айқындалады. Олар жұмысшылардың жалпы санының I-топтағы кәсіпорындарда - 31,5%, II-топтағыларда - 20,3%, III-топтағыларда - 48,2%-ін құрады. Айқынырақ болуы үшін нақты мәліметтер келтірейік. Аймақтағы 19 тері өңдеу кәсіпорынының III- топтағы 1,5%-і жалпы өндіріс өнімінің 33%-ін топтастырды. Жалпы ірірек кәсіпорындар техникалық жағынан жақсырақ жабдықталды және ұсақтаулармен салыстырғанда жылдық жұмыс мерзімі ұзақтау болды. Тері өңдеу өндірістері ішінде Верный оязындағы Софийск станицасына жақын жерде орналасқан Пугасовтың кәсіпорыны өздерінің өнімінің көлемі бойынша ерекшеленеді. 1888 жылы негізделген бұл кәсіпорын 1894 жылдың өзінде 18 жұмысшысымен 42000 сомдық 6000 тері өңдеді. Ұн тартатын кәсіпорындардың ішінен А.Гаврилов пен И.Лутмановтың диірмендерін ірілеулердің қатарына жатқызуға болады. А.Гавриловтың диірменінде 12 жұмысшы 12000 пұт, И.Лутмановтың диірменінде 21 жұмысшы 19000 пұт, ал У.Юлдашевтың диірменінде 6 жұмысшы 50000 пұт ұн тартты. Осы аталған және сондай-ақ қалған салалардың III-тобындағы барлық кәсіпорындар мануфактуралық түрде жұмыс істеді. Ірілеу кәсіпорындардың қожалары әдетте бірбірімен байланысты бірнеше кәсіпорынды иеленген көпестер болды. Мысалы, И.Лутмановқа ұн тартатын және сыра қайнататын, Н.Пугасовқа – тері өңдеу, арақ-шарап жасау, Т.Бикеевке – тері және қой терісін өңдеу, А.Гавриловқа - ұн тартатын және темекі, У.Юлдашевқа – тері өңдейтін және ұн тартатын кәсіпорындар тиесілі екен. И.Ивановтың кәсіпкерлік қызыметі бүкіл Түркістан өлкесіне таралды. Ол арақ-шарап, сыра қайнату өндірістеріндегі (18 кәсіпорын) монополияға ие болған еді [1].

Сонымен, әлемдік капиталистік даму үрдісіне кештеу тартылғанына карамастан, Оңтүстік Қазақстанның өзінде XIX ғ. соңында капиталистік негіздегі, жалдамалы жұмысшылар еңбегіне негізделген ұсақ

тауарлы, коперация мен мануфактура түріндегі кәсіпорындар пайда болып, өмір сүрді. Дегенмен, олардың қалыптасуы ХІХ ғ. ІІ-жартысы мен ХХ ғ. басын қамтыған ұзақ та, күрделі процесс болғанын жоғарыдағы талдауда баяндағанымыздай кейбір зерттеушілер(П.Алампиев және т.б.) қазақтардың, Қазақстанның архи артта қалушылығының нәтижесі ретінде сипаттайды. Бұл дұрыс емес. Біздіңше оның себептерін тереңірек, әрі кеңірек іздестіру қажет. Дәлірек айтқанда, ХІХ ғ. ІІ-жартысы мен ХХ ғ. Басындағы Қазақстанда өнеркәсіптің дамуы қарқынының баяулығы мен дәрежесінің төмендігі мынандай себептер арқылы түсіндірілуі тиіс: біріншіден, аймақтың әлеуметтік-экономикалық қатнастары капиталистік дамуға дайын емес еді, оған қажетті экономикалық алғышарттар толық қалыптаспағандықтан көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтар тауар айналысына баяу әрі ұзақ тартылды және ол мұндағы капитализмнің даму қарқынына әсер етті. Екіншіден, орталық Ресейдегі капитализмнің дамуындағы қайшылықтар – ауыл шаруашылығының өнеркәсіптік дамудан артта қалуы - Қазақстандағы жергілікті капиталистікке дейінгі қатнастармен араласа отырып, ауыр да қиын бола түсті. Үшіншіден, Қазақстан отар ретінде, басқа да экономикалық жағынан метрополияға тәуелді аймақтар сияқты, отарлық жолмен дамыды. Жергілікті өнеркәсіптің негізгі міндеті метрополия мен шет елдер үшін шикізатты табу мен алғашқы өңдеуден өткізу болды. Жергілікті тұрғындардың өнеркәсіп тауарларына сұранысынегізінен Еуропалық Ресей мен шет ел өнеркәсіптерінің бұйымдары арқылы қамтамасыз етіп отырылды. Өнеркәсіп дамуын тежеген бұл негізгі үш себепке мамандардың жетіспеуі, қолайлы жол қатнастарының болмауы және т.б. сияқты жағдайлар қосылды.

Мәселен, ХХ ғ. басында өңдеу өнеркәсібінің кейбір түрлерінің санының азаюына өлке тұрғындарының сұранысы мен талғамына бейім заттарды шығара бастаған орталық Ресей өнеркәсіптері тауарларының көптеп әкелінуі әсер етті [2]. Тіпті ХІХ ғ. екінші жартысында дамыған кейбір өндіріс салаларының өзі бұрынғы маңызынан айырылды. Бұл өнеркәсіп магнаттарының аймақтық өз тауарларымен толтыруға, сөйтіп өткізу рыногына айналдыруға ұмтылуына байланысты болды. Сондықтан да тоқыма өндірісі мен тері өңдеу ісі біршама төмендеді [3]. Өңдеу өнеркәсібінің төменгі түрлерінің сақталуына метрополияның алпауыттары ғана емес, патша үкіметі де мүдделі болды. Отаршыл үкімет бұл аймақтағыларды бас көтерместей бағынышта ұстап отыруға және ұзақ уақыт қамтамасыз етіп отыратын шикізат көзін құруға ұмтылды.

Сондықтан да олар Қазақстандағы өнеркәсіптің жылдам дамуына мүдделі болмады, жекеленген кәсіпкерлердің біршама жетілдірілген кәсіпорындар ашуына кедергілер жасап отырды. Царизмнің өлкедегі өнеркәсіптің дамуын тежеген экономикалық және әлеуметтік саясатына ұлттық, шын мәнінде орыстандыру саясаты да қосылды.

Орыс императоры 1898 жылғы Министрлер Комитеті журналының 3 - қарашадағы Воскресенск тау өнеркәсібі қоғамын құру жөніндегі іс бойынша өз қолымен: “Желательно обойтись без помощи евреев. Они уже начали наводнять Сибирь – надо, пока есть время, не допускать их в Туркестан и Степные области”, - деп жазған [4].

Көрсетілген себептер мен царизмнің тонаушылық саясатының арқасында өлкедегі өңдеу өнеркәсібінің басым түрі ұсақ тауарлы капиталистік өндірістер болып қалды. Бірақ өндірістің арақ-шарап, сыра қайнату сияқты кейбір түрлерінің экономикалық ұйымдастырылу ерекшеліктері негізінде, капиталистік кооперациямен мануфактура тәрізді кәсіпорындардың және фабрика-зауыттардың да құрылғандығын көреміз.

Жалпыалғанда ХІХ ғ. ІІ-жартысы мен ХХ ғ. басындағы Қазақстанда өнеркәсіптің фабрикалыққа дейінгі түрлерінің қалыптасу және даму процесі күрделі, қайшылықты және ұзақ болды. Олар негізінен капиталистік кәсіпорындар болды, бірақ дамудың әртүрлі сатысында тұрды. Басым түрі капиталистік ұсақ тауарлы өндірістереді. Капиталистік кооперация және мануфактура түріндегі кәсіпорындар өнеркәсіптің барлық салаларында болмады және толық, аяқталған сипатқа ие бола алмады. Фабрикалыққа дейінгі өнеркәсіптің тарихи тағдырына тек жергілікті ерекшеліктер ғана емес, Қазақстанның ресейлік капитализм жүйесіндегі отарлық жағдайы да ықпал етті. Жалпы алғанда, капитализмге тән екі тенденция байқалады – экономикалық қатынастардың ескісін күйрету және оларды жаңа негізде қайта құру.

Қазақстанда өнеркәсіптің фабрик-зауыттық түрлерінің қалыптасуы туралы мәселені зерттеу барысында кең көлемді зерттеуді қажет ететін теориялық мәселе өнеркәсіптік төңкеріспен екінші технологиялық революция, олардың қазақ даласындағы кәсіпорындардың құрылу мен эволюциясына әсері туралы проблема. Жоғарыда баяндалғанындай қазақстандық тарихнамада өнеркәсіп төңкерісі туралы мәселе жекеленген зерттеушілердің еңбектерінде ғана сөз етілген. Ал батыстық тарихи-экономикалық әдебиетте

жиірек айтылатын екінші өнеркәсіптік революция, оның Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалы жөнінде ешкім ешнәрсе жазған жоқ. Оның басты себептерінің бірі, Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік дамуындағы дүниежүзілік, әсіресе батыстық, тіпті кейде ресейлік үрдістің ықпалына жете көңіл бөлмеу және оқшаулай қарау. ХІХ ғ. ортасында пайда болған электр мен іштен жану двигателдерінің ойлап табылуы және соларға негізделген техниканың (автомобиль, трактор, экскаватор, самолет т.б.) ойлап табылуы кәсіпорындардың технологиясы мен инфрақұрылымын өзгертті, жаңа сипат берді, өнімділігі мен тиімділігін арттырды. Сөйтіп капитализмнің дамуына жаңа қарқын берді. Міне осы қарқын капитализмнің өзіне дейінгі қатынастарды ығыстыра отырып жершарының көптеген бөліктеріне таралуына, Ресей мен оның басқа да отар аймағы сияқты Қазақстанға да енуіне ықпал етті. Оны біз өнеркәсіптердің санының ғана емес, түрлерінің де және сондай-ақ, двигателдерінің де санының көбейіп, сумен, желмен, атпен және бұмен ғана емес, мұнаймен, локомобильмен, керосинмен, бензинмен жүретін жаңа түрлерінің пайдаланыла бастауынан айқын көреміз. Мәселен бүкілресейлік әр жылдағы статистикалық басылым деректеріне сүйенсек, 1910 жылы Қазақстанның алты облысының (Торғай мен Орал облыстары бойынша мәлімет келтірілмеген) төртеуіндегі акциз төлемейтін 284 кәсіпорында 2444 аткүші бар 138 двигатель пайдаланылған [5]. Яғни кәсіпорындардың теңжартысына жуығы орта есеппен 18 ат күшіне тән двигательмен жұмыс істеген. №4 кестеде тек тағам өнімдерін жасайтын кәсіпорындарды іріктеп алдық. Фабрикалық инспектор В.Е.Варзардың басшылығымен жарық көрген бұл көлемді еңбекте өнеркәсіптің басқа салалары бойынша да деректер бар. Әрбір өндіріс орны, оның кожасы, орны, өнімінің көлемі, қуаты, жұмысшыларының саны нақты көрсетілген. Кітапта 1909 жылы Қазақстандық (Орал облысынан басқа) бес облыстағы тағам жасайтын акцизді және акцизсіз 97 өндіріс орыны туралы мәліметтер келтірілген. Олардың 71-і жалпы алғанда 2946 аткүшіндей қуат өндіретін әртүрлі двигательдермен жұмыс істеген. Мұнай деп жалпы көрсетілген бағанада керосинмен, бензинмен, мұнаймен жұмыс істейтін двигательдер көрсетілді.

Атпен, сумен және бұмен іске қосылып жұмыс істейтін двигательдердің саны 31 болса, қалған түрлерінің саны 40 болған екен. Мұның өзі қазақ даласына двигательдің жаңа түрлерінің кеңірек ене бастағанын көрсетеді. Демек ХХ ғ. Басында Қазақстанда да екінші технологиялық революция басталған еді.

Біздің мынаны да ашық айтуымыз қажет, В.Лениннің империализмді іріп-шіріген, революциялар қарсаңы деген концепциясын басшылыққа алған тарихшылар ХХ-ғ. Басындағы Қазақстанда Қазан төңкерісінің экономикалық-әлеуметтік алғышарттары қалыптасты деп дәлелдеуге ұмтылу барысында, шетелдік капиталистердің жыртықшылық, тонаушылық әрекеттерін дұрыс көрсете отырып, ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. Басындағы өлкедегі өзгерістерді мүлде жоққа шығарып жібереді. Мәселен, өңдеу және тау-кенөнеркәсіптеріне арналған мақаланың қорытындысында: “Өңдеу және тау-кенөнеркәсіптерін дамыта отырып, империалистік буржуазия сонымен бірге Қазақстан-отардың техникалық прогресі мен өндіргішкүштерінің дамуын тежеді”, – деп аяқталады [6].

Байқап отырғанымыздай сөйлемнің өзі қайшылықтан құралған. Бұл тұжырымның тек қайшылықты ғана емес тарихи шындыққа сай келе бермейтінін деректер де дәлелдейді.

Алдымен өңдеу өнеркәсібіне келетін болсақ, жоғарыда келтірілген мәліметтер олардың капиталистік негізде қалыптасып, жекеленген салаларда жаңа техника мен технологияны біртіндеп енгізе отырып дамығанын дәлелдейтінін баяндадық. Бұл біріншіден. Ал екіншіден, тау-кенөнеркәсібі де капиталистік толқынды даму процесін басынан кешіре отырып, қазақ даласына өзіндік жаңалықтар алып келді. Салыстырмалы түрдегі ірі капиталистік өндірістік бірлестіктер тау-кенөнеркәсібінде басым болды және олардың көпшілігі ресейлік қана емес, халықаралық сипатта әрекеттті. Сондықтан да кейбір өнеркәсіпорындарында техникалық прогресс нәтижелері пайдаланылды. Мысалы, 1891–1893 жылдарда Зырян кенбалқыту зауыты сол кезеңде Венгрияда қолданылған әдіспен, жылына 16400 т. Кенбалқытатындай есеппен салынды. Ал оны 1896 жылы сатыпалған француздық “Зырян тауөнеркәсібі қоғамы” Тұрғысын өзенінде гидроэлектростанция және кенөңдеу зауытын негіздеді [7]. Жекеленген өндірістердің өнімінің көлемі мен негізгі капиталы жыл сайын тұрақты түрде көбейіп отырды. Мәселен, Спасск мыс кендері акционерлік қоғамы” кәсіпорындарында мыс балқыту 1903 – 1905 жылдар арасында 4 есеге жуықартты [8]. Ал негізгі капиталы 1908 жылы 500 мың ф. стерл. болса, 1913 жылы 1 250 мың ф. стерлингке дейін өсті [9]. Ал ауқымы кеңейген кейбір өндіріс орындары арнайы тапсырыс бойынша жұмыс істеді. Дәлірек айтсақ, Ижорск зауыты “Риддер акционерлік қоғамына” 30 мың пұт мырышқа тапсырыс берді [10]. Осы келтірілген деректік мәліметтердің өзі тау-кенөнеркәсібінің жекеленген

салаларында өндірістік қатынастар мен өндіргіш күштердің дамығанының айқын дәлелі болып есептеледі. Солсебепті де қазақ даласы 1917 жыл қарсаңында социалистік төңкеріске дайын тұрды дейтін концепция, сол негізде өнеркәсіп дамуы болған жоқ дейтін тұжырым қайта қарауды, жаңаша көзқараста зерттеулерді қажет етеді. Біздіңше қазақ даласына жаңадан еніп келе жатқан капитализм, XX ғ басында керікетуді, іріп-шіруді емес кез келген жаңа құбылыс ретінде дамуға бейімділікті бастан кешіп жатыр еді. Бұл бағыт Ресейдің орталығында басталып, Қазақстанға келген Қазан төңкерісінің нәтижесінде Кеңес үкіметінің орнауы барысында үзілді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. *Указатель фабрик и заводов окраин России: царства Польского, Кавказа, Сибири и Средне Азиатских владений. Сост. П.А.Орлов. – Спб.: Тип. В.Кирибаума, 1895. – С.230.*
2. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.ХІ. -Пг.: Тип. Кирибаума,1915. -С.18.*
3. *РМТА (РГИА). 1396 қ, 1 т, 8 іс, 52-131 нн.*
4. *РМӨТА (РГВИА). 400 қ, 2 т, 3886 іс, 12-14 нн.*
5. *Статистический ежегодник России 1912 г. (год девятый). –Спб.: Изд. центр. стат. ком. 1913. Отдел IX. – С.16-17.*
6. *Казахстан в канун Октября. Сборник статей. – Алма-Ата: Наука, 1968. – С. 177.*
7. *Митропольский Б.С., Паренаго М.К. Полиметаллические месторождения Алтая и Салаира. –Новосибирск, 1941. – С.124.*
8. *ҚР ОММ, 14 қ., 1 т, 171 іс, 15 – 19 нн.*
9. *ҚР ОММ, 212 қ, 1 т, 1176 іс, 107 – 111 нн.*
10. *ҚР ОММ, 444 қ, 1 т, 1 іс, 501 н.*

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 903.02 (574)
МРНТИ 03.81.37

Е.Ш. Ақымбек¹

¹PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері

ШУ-ТАЛАС Өңірлеріндегі орта ғасырлардағы жүзім шаруашылығы (Жазбаша және археологиялық материалдар бойынша)

Аңдатпа

Шу-Талас өңірлері немесе Тянь-Шаньның солтүстігі Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан. Өңірлердің жері ашық және қаралау сарғыш сұр топырақты, бұл егіншілік, көкөніс пен жүзім егумен айналысуға, мал шаруашылығындағы техникалық дақылдар мен мәдени өсімдіктерді дамытуға мүмкіндік туғызады. Осы өңірлер ерте орта ғасырларда Түрік қағанаттарының иелігінде болған кезде, яғни VI-XII ғасырларда отырықшы халықтарда жүзім шаруашылығы дамығандығы белгілі болып отыр. Мұны қытай жылнамаларындағы мәліметтерден кездестіреміз. Онда Сюань Цзань (VII ғ.) мен Ду Хуаньның (VIII ғ.) Шу-Талас өңірлерінен өткен жол сапарларында жүзім алқабы және жүзімнен дайындалған өнімдер туралы деректер беріледі. Мұны Ақтөбе, Құлан және Төменгі Барысхан қалаларынан ашылған шарап шеберханалардың орны дәлелдей түседі. Сонымен қатар, Қостөбе және Құлан қалаларының орталығына жүргізілген қазбалардан ашылған салтанатты сарайлардың қабырғасындағы жүзімнің сағы мен жапырағы бейнеленген сылақтары өңірлерде жүзім шаруашылығы ерте орта ғасырларда дамығандығын куәландырады.

Тірек сөздер: Шу-Талас өңірлері, орта ғасыр, көне түрік жазба ескерткіштері, қала, жүзім шаруашылығы, шарап, шырын, шеберхана.

Аннотация

Е.Ш. Ақымбек¹

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ВИНОГРАДСТВО ШУ-ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ (По письменным и археологическим материалам)

Шу-Таласское междуречье или северное Притяньшанье, составляет юго-западную Жетысу. Почвы Таласской долины светло и темно-каштановые сероземы, что позволяет заниматься хлебопашеством, садоводством и виноградарством, разведением технических культур. Наиболее удобной для земледелия является увлажненная пустыня с сероземными почвами левобережной части Шуйской долины. Климат, почвы, наличие воды благоприятствовала возделыванию зерновых и технических культур, развитию плодоводства и виноградарство в эпоху Тюркских каганатов. Китайские путешественники Сюань Цзань (VII в.) и Ду Хуань (VIII в.) описывает развития виноградарства и виноделие в городах и поселениях Шу-Таласских долин. Первое изображение винограда встречено в городе Тараза. Найдено терракотовый столик VI-VIII вв. с наклепными изображениями побегов лозы с гроздьями. Виноградные листья и гроздь на изогнутых стеблях, украшали панели домов и дворцов городищ Кулана и Костобе.

Ключевые слова: Шу-Таласская долина, средневековье, древнетюркские письменные памятники, городище, виноградарство, вино, напиток, виноделие.

Abstract

Y.Akymbek¹

MEDIEVAL VITICULTURES OF SHU-TALAS VALLEY (Based on written and archaeological materials)

The valley areas between the Talas and Shu rivers of the northern Tien Shan are defined as south-western Zhetysu. The soils of the Talas valley are light and dark-chestnut gray soils that permit for cultivation, aboriculture, and viticulture, and large-scale agriculture. The best conditions for agriculture are the moist desert areas with gray soils situated on the left bank of the Shu Valley. The climate, soil, water availability favored the cultivation of grain and irrigated crops, the development of

fruit growing and viticulture during the era of the Türkic kaganates. Chinese travelers Xuan Zhang (VII century) And Du Huan (VIII century) described the development of viticulture and winemaking in the towns and smaller settlements of Shu-Talas valleys. The first image of the grape was found in the city of Taraz. A terracotta panel of the VI-VIII centuries. shows stucco images of vines with clusters of grapes. Vine leaves and a bunch of curved stems adorned the panels of houses and palaces of the settlements of Kulan and Kostobe.

Key words: Shu-Talas valley, Middle Ages, ancient Türkic historical monuments (with textual references), ancient settlement, viticulture, wine, drink, winemaking.

Шу-Талас өңірлерінің тарихи-географиялық жағдайы ерекше. Олар Қазақстанның оңтүстік-шығысында, отырықшы-егіншіліктің көшпелі мәдениетке өту аймағында орналасқан, тұрмыстық өмірдің отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылығы үйлескен аймақ. Тіршілікке өте қолайлы, жері шұрайлы, суармалы алқабы солтүстіктен оңтүстік бағытта созылып жатыр. Жері ашық және қаралау сарғыш сұр топырақты, бұл егіншілік, көкөніс пен жүзім егумен айналысуға, мал шаруашылығындағы техникалық дақылдарды және мәдени өсімдіктерді дамытуға мүмкіндік туғызады.

Осы өңірлер ерте орта ғасырларда Түрік қағанаттарының (Түрік, Батыс Түрік, Түргеш және Қарлұқ қағанаты, Қарахан мемлекеті) иелігінде болып, орда тіккен орталығына айналады. Түрік қағанаттары тұсындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай Шу мен Талас өңірлеріндегі қалалар мен қоныстардың өсуіне алып келді. Халықаралық сауда мен қолөнердің дамуы да VI-XII ғғ. экономика мен мәдени өмірдің көтерілуіне ықпал етті. Қалалардың өсуінде өндіріс пен ауыл шаруашылығы айтарлықтай дамыды. Ауыл шаруашылығында дәнді дақылдардан басқа, мәдени өсімдіктерден жүзім де өсірілді.

Жүзім туралы алғашқы мәліметтер Страбонның еңбегінде кездеседі [1]. Онда жүзім егу, одан алынған шарап туралы, жалпы жүзімді жан-жақты сипаттаған деректер бар.

Жүзім Қазақстан аумағында қай уақыттардан бері өсіріліп келе жатқандығы туралы нақты мәліметтер жоқ болғанымен, ерте орта ғасырларда Шу мен Талас өңірлерінде өсірілгендігін жазбаша және материалдық мәліметтер дәлелдеп отыр.

Қазақстан жерінде жүзімнің және одан дайындалған шараптың болғандығы жөніндегі алғашқы деректерді византиялық тарихшы Менандр Протектордың еңбегінен кездестіреміз. Онда 568 жылы Түрік қағанатының қабылдауында болған византиялық елші Земархтың мәліметтері беріледі: «... шарап біздегі жүзімнен сығылған сияқты емес, ал олардың жеріндегі сусын жергілікті, варварлық, жас тәтті шарапқа ұқсайды» [2, с. 24].

Шу-Талас өңірлерінде ерте орта ғасырларда жүзім өсіру мен одан өнім дайындау ісі жақсы дамығандығын қытай жылынамаларындағы хабарламалар да дәлелдейді. Қытайлық жазба деректерді аударған Ю.А. Зуевтың еңбегінен жүзім мен шарапқа байланысты саяхатшылардың мәліметтерін кездестіреміз [3]. Түрік қағанының қабылдауында болған Сюань Цзанының (VII ғ.) хабарламасынан мынандай жолдарды оқимыз: «Қаған шарап қойып, музыканы бастауды бұйырды. Осыдан кейін қаған, оның қол астындағы кісілер мен елшілер шарап іше бастады, ал дін өкілдеріне жүзім шырынының әлдебір түрі әкелінді. Сосын олардың барлығы толтырылған тостағандары мен бокалдарын өзара алмастырып, бірін бірі сыйлай бастайды.

... Қысқа мерзімде қонақтардың алдына жас қой еті мен бұзау еті молынан қойылды. Бірақ дін тәлімгерлері үшін күріш нанынан дайындалған жеңіл тамақ, ірімшікті шелпек, жабайы және балауызды бал мен жүзім алып келді. Ал тамақ таусылғанда жүзім шырынын тағы әкелді, тек осыдан кейін барып тәлімгерден діннің қағидалары жөнінде айтып беруін сұранды» [3, с. 264-265].

Шу өңірінде қағанмен кездескен қытай саяхатшысы жүзімнен бөлек, одан жасалынған өнімнің екі түрін: шарап пен жүзім шырынын атап өтеді. Шарапты қаған қадірлі қонақтарына ұсынғандығын, ал дін өкілдеріне шараптың орнына жүзім шырынын бергендігін айтқан.

Сюань Цзанынан кейін, қытай қолбасшысы Гао Сяньчжидің Орта Азияға жасаған VIII ғ. ортасындағы жорықтарын хатқа түсірген Ду Хуаньның жазбасында Талас (Далосы) қаласын сипаттай келе былай деп жазады: «Бұл жерден Батыс теңізіне дейін үшінші айдан тоғызыншы айға дейін жаңбыр болмайды, ал егістікті суаруға қар суын пайдаланады. Мұнда арпа, бидай, күріш, асбұршақ пен ірі бұршақ өседі. Тұрғындары жүзім және қарасора шарабы мен айран ішеді» [3, с. 90-93].

Жүзімнен жасалған сусындар мен шырындардың атауларының көп болғандығы туралы VII-XIII ғғ. жататын көне түркі жазба ескерткіштерінде бірқатар сөздер кездеседі [4].

BEKMÄS – жүзім шәрбаты [4, с. 92].

BOR – шарап [4, с. 112].

ŞAYİR – жүзім шырыны, жас шарап [4, с. 136].

MANDU – ерекше дайындалған шарап сіркесуы [4, с. 336].

SÜRMA – шарап [4, с. 518].

ŠĀRAB – ішімдік, сусын [4, с. 522].

ŠIRĀ – жүзім шырыны, жас шарап [4, с. 523].

Көріп отырғанымыздай ерте орта ғасырларда түрік халықтарында жүзімге қатысты және одан дайындалатын өнімдердің көп екендігі, олардың әрқайсысының атауы жеке аталатындығы белгілі болып отыр. Жоғарыда аталғандардың ішінде «šārab» сөзі бүгінгі қолданысымыздағы «шарап» сөзі екендігі анық.

Дегенмен, Земархтың айтып өткен жас шарабы мен Сюань Цзаньның жазған шарабы және жас шарабы, Ду Хуаньның айтқан жүзім және қарасора шарабынан бөлек түрік халықтарында жүзімнен алынатын сусындарға қатысты бірнеше атау, тіпті жүзімнен алынатын сусынның немесе шырынның бірнеше түрі болғандығын көріп отырмыз.

Қағанның немесе қала билеушілерінің тағамының арасында жүзімнің және шараптың ерекше орын алғандығын салтанатты сарай қабырғаларының сылағынан да байқауға болады.

2015 ж. ортағасырлық Құлан қаласының орталық бөлігіне жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде VIII ғ. жататын сарайдың бірнеше бөлмесі ашылды [5, с. 218-222]. Сарайдың шартты түрде белгіленген №1, зерттеу нәтижелері бойынша культтік храм деп табылған бөлмесінің қабырғаларындағы сылаққа жүзім сабағы, сағы немесе шоғы мен жапырақтары ойылып бейнеленіп әсемделген. Өрнектер бірнеше түрде орындалған [6, с. 29-66].

Ортағасырлық Қостөбе (Жамұқат) қаласының орталық бөлігіне жүргізілген қазба жұмыстарында VIII–IX ғғ. жататын тұрғын үй, салтанатты және діни бөлмелерден тұратын құрылыс қалдықтары анықталады. Көлемі жағынан үлкен, ғибадатхана деп белгіленген бөлме қабырғаларына сыланған қалың сылақ бетіне өсімдікті өрнектер ойылып түсірілген. Негізінен жүзім шоғы, сабағы және жапырағы әр түрлі: сағы үлкен не кіші, тығыз немесе сирек, жапырақтары да алуан пішінде бейнеленген (1-сурет) [7, с. 103-107; 8, с. 5-19].

Екі қаланың орталығындағы сарай кешені қабырғаларының сылағындағы жүзімнің бейнелері Сюань Цзаньның сапарынан кейін шамамен бір ғасыр өткен уақытпен, яғни VIII–IX ғғ. мерзімделеді. Осы уақыттарда жүзім қала халықтарының ерекше құрметтейтін жемістерінің біріне айналғандықтан, оны діни ғимараттардың қабырғаларына ойып бейнелеген сияқты.

Жүзімді тек сарай кешендерінің қабырғаларына ғана емес керамикалардың бетін әрлеу жұмыстарында да қолданылған. Т. Сенигованың еңбегінде Талас өңіріндегі ескерткіштердің өмір сүруін үш кезеңге бөліп, VI–IX ғғ. аралығына жататын қолөнер бұйымдарына тоқталу барысында саздан жасалған бір қақпаққа ерекше тоқталып өтеді. Қақпақ бетінде адам мен қойдың бейнесі перпендикулярлы түрде үш жеріне бедерленіп түсіріліп, олар жүзім сабағы және сағымен айнала өрнектелген (2-сурет). Бұдан бөлек бедерлі өрнегі бар қыш қақпақтардың да табылғанын айтып өтеді [9, с. 108]. Тіпті, қыш ыдыстардың ернеуі мен тұтқаларына жазылған жазулардан да шарапқа қатысты мәліметтер кездеседі [7, с. 138].

Түрік қағанаттары тұсында жүзімнен жасалған сусындардың атауынан бөлек тікелей жүзімнің өзіне қатысты бірнеше атау кездеседі:

BAĐIČ (?) – жүзім сабағы [4, с. 77].

BANZĪ – өнімді жинағаннан кейін сабағындағы жүзім қалдықтары [4, с. 81].

BUDA – жүзім, жүзім жидегі [4, с. 120].

BÜŠINČĀK – жүзім шоғы, сағы [4, с. 133].

Келтірілген жазба мәліметтерге қарасақ, орта ғасырларда жүзімнің сабағы, сағы және жидегі, әрқайсысы жеке-жеке атаулармен берілгенін көреміз. Ал бүгінде барлық атауды тек «жүзім» деген сөзбен байланыстырамыз. Дегенмен, орта ғасырларда да жүзімге қатысты жоғарыда көрсетілген атаулар «b» әрібінен басталады екен.

Б.з.д. II ғ. Хань императоры У-ди Чжан Цяньды елші етіп үйсін, қаңлы жерлеріне, Бактрия мен Согдианаға қарай жібереді. Ол Парфия мен Үндістан туралы мәліметтер жинап, Қытай мен Азиядағы эллиндік мемлекеттер аралығында дипломатиялық байланыс орнатады. Осы сапарда оның жүзімді Орта Азиядан Қытайға алып барғандығы белгілі. Тек ерте орта ғасырларда, тан әулеті уақытында (VII–X ғғ.) жүзім мен жүзім шарабы Қытайда кең тарайды [7, с. 138].

Жүзім шабдалы, қауын, көкөністер, тіпті дәмдеуіштер мен қант қатарында орта ғасырларда мәдени өсімдік ретінде саудагерлер арқылы Жібек жолы бойымен жан-жаққа тараған [10, с. 389].

Жүзімнен жасалған сусын-шарапты сатуды және шарап құюды арнайы кәсіп қылып, сонымен айналысқан адамдарға түрік қанаттары тұсында жеке де атау берген. Махмұд Қашқаридың (XI ғ.) еңбегінен мынандай сөздерді кездестіреміз:

TIM – 1) шанап, шарап толтырылған; 2) шарап сатушы [4, с. 561].

ТІМСІ – шарап сатушы [4, с. 561].

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (XI ғ.) еңбегінде де төмендегідей сөз кездеседі:

ІДІСІ – сусын тасушы, шарап құюшы [4, с. 203].

Шу өңірі жүзім егуге жарамды екендігі туралы мәліметтерді де Сюань Цзань өзінің жол сапарында келтіреді: «Тұнық көлден солтүстік-батысқа 500 лиден астам жүріп, Суйаб өзеніндегі қалаға келдік. Бұл қаланың айналасы 6-7 ли. Онда әр елден келген саудагерлер мен ху сцылар (соғдылықтар) аралас тұрады. Жері қызыл тары мен жүзім өсіру үшін жарамды. Мұнда орман сирек, ауа райы желді және суық...» [3, с. 268]. Ю.А. Зуев қытай тіліндегі Су-е бұл Шу өзені деп түсіндірме береді. Ал Суяб қаласын ғалымдар Қырғызстан жеріндегі Ақбешім қаласы орнымен баламалап жүр [11, с. 70-73].

Сюань Цзаньның Ақсудан Ташкент бағытындағы жазбасында жерлерінің қызыл тары мен жүзім өсіруге жарамды екендігін атап өтіп, Нучкет жері ылғалды, егіншілікке қолайлы, онда жұмсақ шөп пен ағаш, көптеген гүлдер мен жемістер, сонымен қатар жоғары бағаланатын жүзім өседі деп жазады [3, с. 270].

Көне түркі жазбаларында жүзімдік, жүзім, оны күту, жинау, сығуға қатысты кездесетін бірнеше сөздер төменде беріліп отыр:

ADAQLIQ – жүзімдікті ұстап тұратын тіреулерге және күрке сүйегіне арналған ағаш бағана дайындамалары [4, с. 9].

BORLUQ – жүзімдік [4, с. 113].

TAPCAN – үш аяқты қойғыш, биік бұтақтағы жүзімді жинау барысында пайдаланады [4, с. 534].

SIQMAN – жүзім шырынын қысу маусымы [4, с. 505].

Сюань Цзаньның айтып өткен мәліметі бойынша жүзімдік пен оның жоғары бағаланатынын, келтірілген көне түрік сөздері растай түседі. Жоғарыдағы атаулардың мағыналарына тоқталсақ, Түрік қағанаттары кезіндегі халықтар жүзімді ерекше күтіп баптағанын, жүзім сабағын ұстап тұру үшін арнайы тіреулер жасағанын, оны жинау кезінде арнайы жасалынған үш аяқты үстелдің және жүзімді қысу маусымының болғандығын көреміз. Жүзімді жинауға арналған үш аяқты үстелдің болғандығына қарағанда биік тіреуге өрмелеп өскен жүзім сабағы болған. Арнайы еккен жүзім алқабының болғандығы анық. Бүгінде «тарқан» сөзін еліміздің оңтүстік аймақтарындағы халықтар сол күйінде «тапшан» деп қолданып келеді. Тапшан – ағаштан жасалған, отырып демалатын және жататын орын [12, б. 719].

«Siqman» сөзіне бүгінде қолданысымыздағы «сақпан» атауы өте жақын. «Сақпан» сөзінің бір мағынасы «қой қоздату науқаны» дегенді білдіреді [13, б. 559]. Яғни, белгілі бір маусымды меңзейді. Егер латынның «i» әрібі кейде «i» немесе кириллица әліпбиінде «и» деп оқылатынын ескерсек, онда «siqman» атауының түбірі «сық» сөзіне жақындайды. Олай болса, «сық» етістік болып тұр.

Шу-Талас өңірлерінде жүзімді сығуға арналған арнайы құрылыс орындарының орта ғасырлар уақытында болғандығын бүгінде жүргізілген археологиялық зерттеулер де куәландырады.

Жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде бірнеше шарап жасайтын немесе жүзім сығатын шеберханалардың орны анықталып отыр.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласына жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде үш жүзім сығатын немесе шарап шеберхана орны анықталды.

Біріншісін 1977 ж. Жетісу археологиялық экспедициясы Ақтөбе қаласының орталық бөлігінен оңтүстікке 2 шақырым жердегі төбе астынан көлемі 5,6x6,2 м болатын жүзім сығатын құрылыс орнын ашты. Өлшемі 30x18x18 см қам кірпіштен тұрғызылған құрылыс екі бөліктен тұрады. Оның бірінің едені мен қабырға түбі тік бұрышты, өлшемі 34,5-35x18-19x3,5-4 см келген қыш кірпішпен төселіп, қаланған. Алаң бір жағына қарай еніс келіп, науа арқылы еденге көмілген хұмға жалғасқан. Бұл құрылыс жүзім сығумен тікелей байланысты. Табылған керамика материалдары бойынша X-XII ғғ. мерзімделеді [14, с. 439-441].

Екіншісін 1979 ж. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) археология және этнография кафедрасының мамандары қала аумағының оңтүстік-шығысындағы, яғни шаруашылық аймағындағы үйінді болып жатқан төбелерді зерттеу кезінде дәліз бен бірнеше бөлмеден тұратын, 41x20,5x10; 42x22x9-10 см қам кірпіштен қаланған жүзім сығатын құрылыс орнын ашады. Бір бөлменің еденіне 31,5x19,5x2,5; 32x20x3; 33,5x18,5x3; 37x18x3,5 см қыш кірпіш 1,9x0,9 м алаңға төселіп, ортасына, еденнен төмен хұм көмілген. Бір бөлмеде сығылған жүзім шырыны екінші бір бөлмеге қыш құбыр арқылы келіп құйылған. Шеберхана табылған материалдар бойынша XI-XII ғғ. жатады [15, с. 57-61].

Үшінші шеберхананы 2007 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық экспедициясы қала орталығынан 1,5 км оңтүстік-шығыста орналасқан төбелердің біріне зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында ашты. 12,3x5,5 м болатын өлшемі 41x21x10; 42x22x9-10 см қам кірпіштен тұрғызылған үш бөлмеден тұратын шеберхананың бір бөлмесінің еденіне өлшемі 34,5-35x18-19x3,5 см қыш кірпіш екінші бөлмеге қарай кеткен қыш құбырға еніс төселген. Екінші бөлме еденіндегі шағын алаңға (1x0,9 м) қыш кірпіш төселіп, ортасына, еденге хұм көмілген. Бірінші бөлмеде сығылған жүзім

шырыны екінші бөлмеге құбыр арқылы ағып келіп, хұм ыдысына құйылған (3-сурет). Шеберхана XI-XII ғғ. жатады [16, б. 99-105].

Жүзім сығатын шеберхана ортағасырлық Құлан қаласынан да ашылды. Орталық төбеден 3,5 шақырым оңтүстікте орналасқан, шартты түрде «Луговое Б» деп берілген төбені зерттеу барысында сығу алаңы, құдық-сұйыққойма мен шырын кететін күбіден тұратын шеберхана анықталады. Табылған түргеш тиыны бойынша шеберхана VIII ғ. мерзімделеді [17, с. 88-91].

1965 ж. Төменгі Барысхан қаласына қазба жұмыстарын жүргізу барысында едені алебастрмен сыланған және жерге хұм көмілген шарап өндірісінің орны ашылады [9, с. 68, 108].

Қырғызстан аумағындағы ортағасырлық Сарық (Сарыг) қаласының рабадынан да екі шарап шеберхана [18, с. 44, 46, табл. VII, 5, с. 90] ашылған.

Шу-Талас өңірлерінде орналасқан қалалардың аумағында жүзім шаруашылығының болғандығын, олардың үлкен алқапты алып жатқан шаруашылық аймағындағы тарамдалған арықтардың ізі де дәлелдей түседі. Сонымен бірге Тараз қаласының шахристанына, қалаға маңындағы үй-жайға және Жікіл, Шөлтөбе қалаларына жүргізілген қазба жұмыстары кезінде жүзім дәндері табылған [9, с. 108].

Орта ғасырларда Шығыс (араб, парсы, тәжік және т.б.) ақындары шарап туралы аз жырламаған. Олардың қатарында Абу Нувас (762-815), Абу Мұхаммед Абдаллах ибн Муслим Ибн Кутейба (828-889), Абдульхас Рудаки (шамамен 860-941), Абдуллах Абу-ль-Аббас Ибн аль-Мутаз (861-908), Абу Али ибн Сина (шамамен 980-1037), Кей Кавус Унсур аль-Маали (1021-1098), Гиясаддин Абу-ль-Фатха ибн Ибрахим Омар Хайям (1048-1122 кейін), Абу Хафс Омар ибн Али ас-Сади Ибн аль-Фарид (1182-1235), Муслихаддин Абу Мухаммед Абдаллах ибн Мушрифаддин Саади (1203-1210) және т.б. бар [19, с. 3-5].

Қорытындылай келе, Шу және Талас өңірлеріндегі ортағасырлық ескерткіштерден табылған жүзім сығатын немесе шарап шеберханаларының табылуы, жүзім сағы, сабағы, жапырағы бейнеленген сылақтар, жүзім және шарапқа қатысты саяхатшылардың мәліметтері мен жүзімге, одан дайындалатын өнімдерге қатысты көне түркі жазба ескерткіштеріндегі деректер ерте орта ғасырларда, яғни Түрік қағанаттары тұсында жүзім шаруашылығы дамып, одан бірнеше өнім дайындағандығын, өңір халықтарының өмірінде жүзім ерекше орын алғандығын көрсетеді. Олай болса, болашақта Шу-Талас өңірлерінің ғана емес, Қазақстанның басқа да аймақтарындағы ортағасырлық қалалардың аумағын, шаруашылықпен айналысқан бөліктерін зерттеу, жүзім сығуға және сусын дайындауға қатысты нысандарға қазба жұмыстарын жүргізу тарихымыздың шаруашылыққа қатысты ақтандақ беттерін толтыратындығы анық.

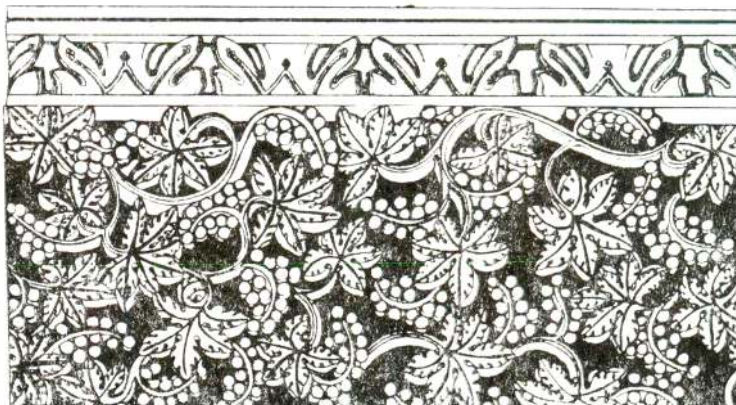
Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Страбон. География в 17 книгах (пер. Г.А. Стратановского). – М., 1964.
- 2 Жданович О. Менаандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 году (Превод и комментарии) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – №1(3). – С. 22-32.
- 3 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 338 с.
- 4 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 677 с.
- 5 Хазбулатов А.Р., Ақылбек С.Ш., Шохаев К.А., Султанмуратов Б.С., Естемесов Е.А. Научно-исследовательские работы на городище Кулан в 2015 году // Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» по теме «Археология, этнология и музееология в системе современного высшего образования» приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан. 1-2 апреля 2016 г. – Алматы, 2016. – с. 218-222
- 6 Ақылбек С.Ш., Смагулов Е.А., Яценко С.А. Декоративное убранство резиденции тюркских правителей VIII в. в цитадели г. Кулан // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Сборник научных статей. – Алматы, 2016. – С. 29-66.
- 7 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1998. – 216 с.
- 8 Байпаков К.М., Терновоя Г.А. Резная глина Жетысу. – Алматы, 2004. – 164 с.
- 9 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата, 1972. – 218 с.
- 10 Байпаков К.М. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. // Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). – Алматы, 2013. – Книга II. – 516 с., цв. илл.
- 11 Байпаков К.М. О древних городах Суяб и Баласагун // ВАН Каз ССР. – 1976. – №1. – С. 70-73.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. XIII том. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. XII том. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 14 Байпаков К.М., Капекова Г.А., Воякин Д.А., Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза и Жамбылской области. – Тараз, 2011. – 620 с.
- 15 Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актөбе // ИМКК. – Алма-Ата: Изд. КазГУ, 1980. – С.57-61.
- 16 Ақымбек Е.Ш., Нұржанов А.Ә. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы шарап шеберханасы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. (268). – Алматы, 2009. – №1 – Б. 99-105.

17 Байпаков К.М. Раскопки средневековой мастерской в Семиречье // Вестник АН КазССР. – 1964. – №7. – С. 88-91.

18 Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. – 1950. – №14. – 159 с. илл.

19 Зайчик Ц.Р. Тема вина в средневековой еврейской поэзии. – М., 2004. – 64 с.

1-сурет. Қостөбе қаласы. Қабырға сылағы (К.М. Байпақов бойынша)

2-сурет. Талас өңірі. Қыш қақпақ (Т.Н. Сенигова бойынша)

3-сурет. Ақтөбе қаласы. Шарап шеберханасы (XI-XII ғғ.)

Ж.Б. Аширбекова¹

¹т. э. к., доцент,

Ә.Б. Мұқан²

²тарих мамандығының магистрі, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, musilmanka_aigerim_94@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ТАРАЗ ҚАЛАСЫ КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ ОРДАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Ежелгі Тараз қаласының басқа аймақтағы қалалардан мыңжылдық тарихи айырмашылығын ашып көрсету мақсатында тарихи деректер мен дәйектерге сүйене отырып, 2000 жылдық тарихындағы құрылымы мен қалану тарихы жүйелі зерттеулер бойынша қарастырылған. Ұлттық тарихымызды ұлықтауда ежелгі Тараз тарихы қайта жаңғырып, еліміздің тарихын асқақтатқан Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы тұсында Тараз қаласы өткен келбетін қайта жаңғыртып, жаңаша ғылыми-зерттеулермен толықты. Осы тұстағы жазба және тарихи деректер аясында Тараз өзінің көне шаһардың қалыптасуы мен тарихи күйреу кезеңінің басты оқиғалары баяндалады. Сонымен қатар елбасымыздың тарихымызды ұлықтаудағы игі бастамаларының негізінде жаңғырған Тараз қаласының келбеті – ұлттық тарихымыздың ашық мұражайы болғанын дәлелдейтін, қаламыздың бүгінгі таңдағы тарихи келбеті жайлы баяндалады.

Кілтгі сөздер: Тараз, сақ, ғұн, Ұлы Жібек жолы, қарлұқ, қарахан, зороастризм, манихей, будда, Талас, Әулиеата, соғы, Шыңғыс хан, Шу, Жәнібек, Керей, Абылай хан, Яны (Жаңа), Жамбыл, ЕХРО 2017.

Аннотация

Ж.Б. Аширбекова¹

¹д.и.н, профессор,

А.Б. Мұқан²

²магистр истории, Казахский государственный жеский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан musilmanka_aigerim_94@mail.ru

ДРЕВНИЙ ГОРОД ТАРАЗ-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЦЕНТР КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В данной статье рассматривается историческая тысячелетняя разница города Тараз по сравнению с другими городами в разных регионах. Так же рассмотрели 2000 летнюю историческую структуру и историю становления с помощью системных исследований. В инаугурации национальной истории город Тараз имеет важную роль, так как значимое событие 550 ление Казахского ханства прошло в историческом городе. Город Тараз изменил свой облик в лучшую сторону и дополнил свой образ новыми научными исследованиями. Благодаря письмам и историческим данным в эти времена мы узнаем больше о истории древнего города Тараз. Хочу отметить, что город облик Тараз-наш открытый музей национальной истории.

Ключевые слова: Тараз, саки, гунны, Великий шелковый путь, карлук, қарахан, согди, Чингис хан, Яны (Новый) Жамбул, Шу, Абылай хан, зороастризм, манихей, будда, Талас, Жанибек, Керей, ЕХРО 2017.

Abstract

Zh.B.Ashirbekova¹

doctor of historical sciences, professor

A.B. Mukan²

master of history Kazakh state women's Teacher training university, Almaty,
Kazakhstan. E-mail: musilmanka_aigerim_94@mail.ru

THE ANCIENT CITY OF TARAZ HISTORICAL CENTER NOMADIC CIVILIZATION

This article discusses the difference millennial historical city of Taraz in comparison with other cities in different regions. Just looked at the 2000 Summer historic structure and formation history using system Trials. At the inauguration of the national history of Taraz city it has an important role as a significant event 550 anniversary of the Kazakh Khanate was held in the historic town. Taraz city changed its appearance for the better and complement its image with new research. Through letters and historical data in these times, we learn more about the history of the ancient city of Taraz. I note that the appearance of the city of Taraz, our open-air museum of national history.

Keywords: Taraz, saks, guna, The Great Silk Road, karluk, karahan, sogdy, Genghis Khan, Zhambyl, Kerei, Zhanibek, EXPO-2017, Shu, Abylai khan, Zoroastrianism, Manichaeism, Buddha, Talas.

Еліміздің тарихы – өз шежіреміз, болашағымызды қалыптастыратын кешегіміздің тірі тағылымы. Іргетасы қаланғанына жүздеген жылдар болған қалалар әлемде аз емес. Ал, бірнеше мыңжылдық тарихы

бар қалалар санаулы. Сондай-ақ елімізде ғана емес, Орта Азиядағы ең көне шаһарлардың бірі, бүгінде біз мақтан тұтар өркениетті Тараз қаласы.

Өте ертедегі Қазақстан қалалары сақ, үйсін, ғұн тайпаларының мәдениетіне байланысты өркендеді. Одан кейінгі мәдениет түрік, қарлұқ, оғыз, қыпшақ, қағанаттарының саяси өрлеуіне саяды. Міне, осы тарихи мәдениеттедің барлық уақыттағы, яғни соңғы 2 мыңжылдық тарихтың тірі куәсі - Тараз өңірі. Археологтардың зерттеулеріне сай Тараз қала ретінде XV ғ. басына дейін өмір сүрді, ал оның орнындағы отырықшы қоныс XVIII ғ. дейін болған.

Тараз қаласын I ғасырдан бастап Талас өзені бойын қаңлы тайпалары мекендей бастаса, үйсін, қаңлы, ғұндардың тарихта өшпес орны қалған қалалары Қытай шабуылы кезінде күйрейді (б.з.д. I ғ.) Одан кейін, яғни б.з. VI ғасырына дейін Сырдария мен Жетісу өлкесінде Тарбан, Тараз, Испиджап, Суб т.б. қалалар өсіп жетіледі. Осы кезде сақ тайпалары парсы патшасы Кирдің, інісі I Дарий, А.Македонскийдің жойқын жорықтарына қарсы тұрды. Осыдан көретініміз ата мекеніміз тарихында күрес дүбірі ешқашан толастаған жоқ. Ата-бабамыз келешек ұрпағына батырлық пен ерліктің үлгісін қалдырып отырған. Олар ешкімге бас имеген. Б.з.д. 36 жылы Қытай әскерінің шабуылынан Тараз қаласы күйреп үйінді астында қалған. Мықтап қираған қала VI ғасырда қайта гүлденіп, осы өңірде түркі тектес ұлттар қалыптаса бастады. [2]

Тараз қаласы әуел баста тәуелсіздік үшін күрескен ғұн мемлекетінің астанасы болды. Бұл кезеңде ғұн мемлекеті қаңлы елімен қырғи-қабақ жағдайда болып, Қытай әскеріне төтеп бере алмай, б.з.д 36 жылы қалаға лап қояды. Тараздың тарихында алғашқы рет құлауыосы оқиғадан бастау алады.

Тарихымыздың темірқазығына айналған, түркі халықтарының негізгі сауда орталығы болған Тараз қаласының ғұн көсемінің талабымен салынғандығы академик А.Н. Бернштам өз еңбектерінде былай деп баяндайды. «*Ғұн патшасы Чжи-Чжи Талас өзені алқабында өзі үшін және өзінің жасағы үшін қорған тұрғызды. Бұл кейінгі Тараз қаласы еді.*» [9; 100 б.]. Бұл қорғанды 500 жұмысшы екі жыл бойы салып, айналасын балшық дуалмен және күзет мұнаралары бар қосарлы сызықтарымен қоршалады. Алайда кейіннен қытай әскерлері мұнда үш рет шабуыл жасап, ақыры қиратады. Көптеген жылдар көрінбей кеткен Тараз қаласы алтыншы ғасырда тарих сахнасына қайта шықты. Бұл оқиға Жібек Жолының дамуымен де байланысты болды. Бұл көне дәуірдің өзінде бірқатар қағандықтар мен хандықтардың ордасы, орталығы болған Тараз қаласының мәртебесінің биіктігін көрсетеді. Яғни, көне Тараз өз тағдырының тарихи ізін әлем тарихының беттерінде қалдырды. [5]

С.Өтенияз «Ғұн ордасының пайда болды» атты ғылыми жұмысында Шөже Алтайдан батысқа қарай ұлы жорық жасап, қол астына көптеген тайпаларды бағындырған соң, өзінің қаңлы әскерімен қаңлы тайпасының жеріне орнықты. Көп ұзамай олардың сатанасы етіп Тараз қаласын салдырды» [6; 8 б.]. Бұл жерден ғұн тайпасының қаңлы тайпасына кіріптар болмағандығын, яғни, олар өз алдында үстем тайпа болып көптеген тайпаларды өз қол астына бағындырып, жеңістерге жетіп, өз әскери қажеттігі үшін жаңа астананың негізін салғанын көрсетеді. [3]

Зерттеушілердің көрсетуінше, Тараз сондай-ақ, Орта Азияның басқа қалаларындағы VI-X ғасырлардағы негізгі тұрғындар түркілер болды. Дегенмен, ол қалаларда соғдылар, арабтар, парсылар, сириялықтар да көп болған. Әсіресе, Батыс Түрік қағанаты соғды мәдениетімен тығыз байланыста болды (соғдылардың орталығы Самарқанд болды). VIII ғасырдан бастап Батыс Түрік қағанаты құрамындағы тайпалар арасында өзара соғыс басталған. Нәтижесінде, Іле өзенінен ығысқан түркештер Талас өңіріне келіп орналасқан VIII ғасырдың орта тұсынан бастап, Тараз түркештердің астанасына айналады. 751 жылы осы маңда өткен Атлах шайқасында түркештер арабтармен одақтаса отырып шабуылдап келе жатқан қытай әскеріне күйрете соққы берді. Шайқастан кейін арабтар кейін қайтып кетті де, түркештер арасында бір-бірімен өзара шайқасып, тайпаларға бөлініп кетті. Осы жағдайды пайдаланып, 766 жылы солтүстік-батыстан қарлұқтар ығыстырды.

Қарлұқтар бірте-бірте Іле, Шу, Талас, Тянь-Шань өңірлеріндегі түркі тайпаларын өздеріне бағындырды. Осы кезде Қарлұқ мемлекетінің де астанасы VIII-IX ғасырларда Тараз қаласы болды. Бұл кезеңде Тараз ғана емес, айналасындағы Жігіл, Барысхан қалалары пайда болды. Егер, тарихқа үңілсек, қарлұқ қағандары VIII-X ғасырлар аралығында екі ғасырдай билік еткен кезеңде, тараз археологы Сенигованың сөзімен айтқанда «*Тараз қарлұқ мемлекетінің орталығы болуымен бірге көшпенділер мен Орта Азия қалаларын байланыстыратын ірі сауда орталығы*», болған [1].

Бұл өңірде Қарлұқ қағандығы тұсында-ақ ислам діні терең тамыр жайған. Ежелгі соғды, түрік жазулары ығыстырылып, араб әліппесі тұрмысқа енген. Қалаларда мешіт, медреселер ашылып жатқан. Үлкен-үлкен әдеби ескерткіштер туған. Баласағұнның «Құтадғу білігі» мен Махмұт Қашғаридің «Диуани луғат ат - түрігі» осы тұста жарыққа келді.

840 жылы Исфиджаб билеушісі қарлұқ Білге құл Қадырхан қаған болып, жоғарғы үкіметті қолға алуды ниет етті. Бірақ дәл сол жылы саманидтер Исфиджабты бағындырып алды. Білге құл Қадырхан өлгеннен кейін қағанат билігі үшін талас жүрді. Осы талас-күресте оның екі баласы алымды-шалымдылық көрсетті. Базыр Арысланхан-Баласағұнды, ал, Оғұлшақ Таразды билей бастады. 895 жылы самани Исмаил ибн Ахмед Таразды тартып алды. 904 жылы Оғұлшақ саманидтерге шабуыл жасады. 915 жылы оның немере інісі Сатұқ Боғрахан Қарахан билігін орнатуға кірісті. Исламды қабылдап, саманилардың қолдауына сүйеніп Сатұқ Оғұлшақ билігін құлатты. Тараз бен Қашқарды өзіне бағындырды. 942 жылы Баласағұн билеушісін тақтан айдырды да, өзін жоғарғы қаған деп жариялады. Осыдан Қарахан әулетінің тарихы басталады [4].

X ғасыр аяқ шені – XI ғасыр басында Жетісуды, Оңтүстік Қазақстанды және Орта Азияны Қараханидтер әулеті жаулап алғаннан кейін Тараз жаңа мемлекет қожалықтарының астанасына айналады. VIII-X ғасырлардан бастап қалада әуелі «Түркеш теңгелерін», кейіннен «Қараханид дирхемдерін» шығарған теңге сарайлары жұмыс істеді. Тараз өз дамуының шырқау шыңына жетті.

1102 жылы Боғра хан Балығда (Алмалық) қайтыс болды. Осыдан кейін Тараз бен Баласағұнды билеп тұрған Қадырхан Селжұқтардың Орта Азиядағы үстемдігіне қарсы болып, жорыққа аттанды. Маураннаһирді қайтарып алды. Ол Термез түбінде жеңіліс тауып, Селжұқ сұлтаны Санжар-Ибраһим Қараханидтар әулетінің өкілі Арыслан ханды Маураннаһирдің билеушісі етіп қойды. Мұсаның орнын баласы Әли Арыслан хан басты да, жоғарғы қаған атағын алып, Тараз бен Баласағұнға да иелік етті. Артынан ол Баласағұнды Сатұқ Боғраханның немересі Хасенге берді. Бұлардың ұрпақтары кейін екі үлкен әулет болып есіп-өнді. Басты билеуші деп Арыслан Қарахан танылған. Мұның орталығы – Баласағұн. Ал Боғра Қараханды екінші билеуші деп білген. Оның астанасы осы Тараз қаласы болған.

Талас өңірінде Қарахан билігі тұсында, 960-жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялады. Тарихи деректер бойынша Тараз қаласының тұрғындары зороастризм, манихей, будда діндері қатар өмір сүргендігі байқалады. Көп ғасырлар бой ұсынып қабылдаған және археологиялық қазба барысында зерттеліп дәлелденген діннің бірі зороастризм. Бұл дін Иранда I-II мыңжылдықта өмір сүріп, бергін келе V ғасырда Тараз қаласының тұрғындары қабылдаған. Зороастризм жорасымен жерленген алғашқы табыттар 1904 жылы Атшабар, 1931 жылы Ленин мен Базар көшелерінде жер қазу кезінде кездейсоқ табылған.

Аталмыш өңірде егіншілік мәдениеттің де биік деңгейде болғанын Әл Мақдиси Атлахтың бақтары мен жүзімдіктері ортасында тұрғандығын айтса, Вильгелм де Рубрук Талас алабынан жүзімдіктер көріп, екі рет шарап ішкенін жазған. Археологиялық қазбалар кезінде табылған атылғалы тұрған арыстанды бейнелейтін қыш құмыра, әркілы шыны, қола бұйымдардың қалдықтары Тараздың өз заманындағы халықаралық сауда орталығы болғандығын паш еткендей. Таразда шығарылған күміс дирхемдер Орта Азия қалаларында, одан да тыс жерлерде ұшырасқан. Тараз XI ғасырдың 70-жылдарына дейін өз теңгелерін шығарған.

Ежелгі Тараз мәдениетінің айғақтары: сақ, үйсін заманындағы ер адам, шығыс базары, ортағасырлық сәулет өнер үлгілері.

Әулиеата тұсындағы ақшалар, көне түрік нақыштары бар оюлы тастар, көкеністерді суландыратын қыш құбыр, әр алуан көлемдегі құмыралар, т.б. құнды жәдігерлер болып табылады. Осындай мәдениеттің дамуына тікелей әсер еткен Қытайдан Жерорта теңізіне дейін Еуразияны басып өтетін керуен жолдарының тоғысқан торабы – Ұлы Жібек жолы керуен жолдарының түйіскен жері Тараз өңірі еді. Ол қаланың дамуына әсер етіп, осы арқылы түркі халықтарымен дамыған елдер санасып отырды. Егер Қазақстан арқылы Ұлы Жібек Жолының екі тармағы өтсе, соның бірі Таразға соғатын. Қазақ тарихындағы Ұлы Жібек Жолы жолы бойындағы ежелгі ірі қалалардың бірі болып саналады және деректердің қайнар көзі болып табылады [2; 316 б.].

Ежелгі Тара қаласы түркі жолындағы аса ірі сауда, қолөнер орталығы болған, бірнеше керуен жолдарының тоғысқан жерінде тұрған бұл қаладан шартарапқа кететін керуен жолдары кетіп жатқан, олар: Ферғана жолы, Жоғары Талас жолы, Телікөл жолы, Қимақ жолы, Талас жолы.

Ферғана жолы: Тараздың оңтүстік-шығысқа жүрген бұл жол Үлкен қақпа шатқалынан өтіп, Шелжі (Садырқорған, VI-XVI ғ.) қаласына, одан кейін оңтүстікке бағыттталып, Қарабура өзенін жағалап, Талас Алатауындағы Қарабура асуынан асып, Қарақысмақ, шатқал өзендерін жағалап отырып, Шанаш асуы арқылы Шатқал Жібек жолының Оңтүстік бетіне, Ферғанаға өтіп, Ұлы Жібек жолының оңтүстіктегі (Ферғана) тармағына қосылған. [7]

Жоғары Талас жолы: Тараздан Шелжіге дейін Ферғана жолымен бірге жүрген, Шелжіде шығысқа бұрылып Сус (Шалдовар), Кул (Орловкалық Ақтөбе), Табакет (Талас қаласы жанындағы Ақтөбе), Дех

Нави (Каскантибе) қалалары арқылы Таластың жоғарғы ағысымен Шу арқылы Ыстықкөлдің батыс жағына шыққан.

Телікөл жолы. Тараздан солтүстік-батысқа қарай жүрген керуен жол Кіші Бұрыл тауының батыс етегіндегі Бесжылдық 1 (VIII-X ғғ.) Бесжылдық 2 (X-XII ғғ.) мекендерінен өтіп, Бектөбе (VI-XII ғғ.) Қаракемір қалалары арқылы Тамдыға жетті. Е.И.Агеева мен Г.И.Пацевич пікірлеріне қарағанда бұл жол Тамдыға Биліккөлдің солтүстік жағасымен өткен. Қимақ жолы. Тараз қаласында Түркі жолынан бөлініп шығып, қимақтарға кеткен жол туралы Тамим ибн Бахр былай деген: «Тараздан шыққан жол Кавакет деген жердегі екі елді мекен, өңделген жерлер арқылы өтеді. Тараздан оларға дейінгі аралық 7 фарсах. Осы жерден қимақ патшалығына дейін өзімен жол азығын алып, суыт жүрген салт атты үшін 80 күндік жол».

VII-VIII ғасырларда Жетісу өлкесінде түрік қағандықтарының күшеюіне байланысты Қытайдан батысқа Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін жолдың халықаралық маңызы артып, елші мен сауда керуендерінің басым көпшілігі осы жолмен жүрді. Жібек жолының шеңберіне ену Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу өңірінде қалалық мәдениеттің дамуына да үлкен әсер етті. Жолдың бойында қалалардың орналасуы керуен жолмен өтетін жібектер мен тауарлардың белгілі бір бөлігі осы қалаларда қалып отырды. Бұған археологиялық қазбалар кезінде табылған заттар айқын айғақ бола алады. Мысалы, Тараздың орынан I Юстианның византиялық алтын солиді табылған, оның бір бетінде дулыға киіп, найза мен қалқан ұстанған император, екінші бетінде қолына крест ұстаған Жеңіс Құдайы бейнеленген [8].

Жібек жолы бойымен тек бұйымдар тасылып қоймай, сонымен бірге әлемдік сәулет өнерінің жетістіктері де тарады. Осының нәтижесінде Шығыс пен Батыс тоғысқан Қазақстан қалаларында мәдениет дамып, отырықшы қалалықтар мен көшпелі тайпалар арасында тығыз байланыс орнап, таңғажайып туындылар дүниеге келді. Жібек жолы бойындағы ежелгі қала болғанын дәлелдейтін дерек II Юстинанның Иранға қарсы әскер одақ және жібекпен сауда жасасу туралы мәселелерді шешуге жоғарыда келтіргендей Түрік қағандығына келген грек елшісі Земархтың хабарламасында айтылған.

630 жылы Сюань-Цзьян жазбаларында Талас әртүрлі елдердің саудагерлері сан алуан сауда жасайтын ірі сауда қаласы ретінде сипатталады. Қалада көптеген соғды, сирия т.б. саудагерлері тұрған. Өз кезегінде тараздықтардың Хорасанда, Бағдатта, Исфаханда және т.б. қалаларда өздерінің тұрақты сауда орталықтары болған. М.Қашқари жазбаларында Тараз тұрғындары соғды, түркі тілдерінде сөйлейтіндігін жазады [6; 8 б.].

Сонымен қатар, Тараз қаласында аты беймәлім қаншама зиялы ақыл ой иелері, абыздар, ақындар, күйшілер де болған. Көне деректер біздің туған қаламыз осындай зиялы адамдардан кем емес екенін дәлелдейді. Соның бірі арабтың тарихшы, саяхатшысы Яқұт әл-Хамади ар-Руми (1179-1229) өзінің "Мұғджанәл Булдан" (Елдер сөздігі) немесе "Елдер жайлы сөздік" атты еңбегінде Тараз туралы айта келе "Одан бір топ ғалымдар шыққан дейді", автор өз зерттеуінде Махмуд бин Әбу бин ат-Тарази деген ғалымның атын айтады. "Ол білгір, салиқалы, Құранды мәнерлеп оқудың үздігі болатын, Әбу Садық Ахмал ибн Хасан аз-заңды Әл-Бұхари жайлы хадис жазған еді" - дейді. Ғалым Махмуд Қарахан мемлекетінің дәуірінде білім алған, ол уақыт ғылым мен мәдениет дамып, сәулет өнерінің шарықтау кезімен тұспа-тұс болып отыр.

Жоғарыда көрсетілгендей, Ә. Дербісәлиев «Қазақ даласының жұлдыздары» еңбегінде мынаны айтады: Тараздан Баласағұн мен Махмұт Қашғаридан басқа, Махмұд бин Әли, Әбу Таһир Мұхаммад, Шамс сияқты Ат-Таразилар шыққан. Бірінші аталған кісі «білгір факиһ, салиқалы аңғарымпаз, Құранды мәнерлеп оқудың үздігі болған. Ол Таразда туып, шығармаларын сол кездегі ғылым, білім, өнер тілі - араб тілінде жазған. Тегі - дулат. Ол 1135 жылы қайтыс болған. Ал Әбу Таһир Мұхаммад Таразда туып, Исфаһанда тұрған. Сондықтан ирандықтар оны «Һаджир» (келімсек) деп атаған. Бізге бұл ақынның мынадай елең жолдары жеткен:

Киік менің жарамды тырнайды,

Жанарыма ол ұйқы бермейді.

Ол түркі нәсілді Тараз киіктерінен еді.

Оның екі беті сұлулығы жібек іспетті.

Оның екі беті Тараз секілді мүскүс еді.

Бұдан ақынымыздың туған елін, жусанды жерін сағынғаны, санаменен сарғайып жүрген көңіл күйі аңғарылады. Шамс та Тараздан шыққан ақын екен. Оның есімі діни-мифологиялық желіге құрылған, түркі тілінде жазылған «Кесікбас жайлы дастан» арқылы белгілі болып отыр. Бұл - XIII ғасырдың соңы мен XIV-ғасырдың басында өмір сүрген, атағы алысқа танылған жерлес ақын [9].

Екінші айтарлық жаңалық Иақұттың еңбегінде Тараз қаласында туылған тағы бір жерлесіміз толық аты-жөні Әбу Таһир Мұхаммед бин Әбу Насыр Ибраһим бин Макки ат-Тарази Таразда туып, Испиджап-

та тұрғандығы, кейіннен Иранда ғұмырын өткізгендігі айтылады. Ол жөнінде ғалым бұған жауапты Парсы тіліндегі шежірелерге үнілгенде табамыз деп тұжырымдайды. Әрине Тараз тек өзінің тарихымен ғана емес зиялы ғалымдармен де атағы шыққан қала.

XIII ғ. басында Жетісу мен Орта Азия үшін аласапыран кезең туып, моңғол шапқыншылығының қарсаңында, Орта Азияда үстемдік ету үшін қарақытайлар, наймандар, Мұхамед хорезмшах араларында күрес болып Тараз бір қолдан бір қолға өтеді. Көптеген зерттеушілер Оңтүстік Қазақстан қалаларында, соның ішінде Таразда түркілердің саны басым болып, соғдылардың, әсіресе, 580-731 жылдары тығыз орналасуына қарамастан Тараз қаласы X-XII ғасырда Тааридің айтуынша «түркі патшаларының ордасы» болып хандық құрылған қазақ халқының негізі XI-XII ғасырларда қалыптаса бастады деген тұжырым жасайды [2].

XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан бастаған моңғолдар жорығы басталды. Жер қайыстырған қалың қол 1207-1215 жылдарда айналасын түгел жаулап алып, 1218 жылы Жебе ноян бастаған 20 мың сарбаз Күшлік ханға қарсы Жетісуға аттанды. Қарауындағы елге қатыгездік көрсетіп, мұсылман дінбасыларын қырып салған Күшлік хан өз ішінен қолдау таппай тез қиратылды. Бадахшанға қашып барып, Сарықолда өлтірілді. Шыңғысхан әскері Орта Азия мен Қазақстанды 1219-1223 жылдары жаулап алды да, бөліске салды. Орта Азия мен Қазақстанға моңғол жұрты түгел қоныс аударып келген жоқ. Тек әскері келген. Қаптаған қалың қолы жаулап алу мақсаты орындалғаннан кейін олжаларын алып, 1224-1225 жылдары елдеріне қайтқан. Шағатай мен Жошы қарамағында шамалы ғана моңғолдар қалған. Олар кейін жергілікті түркі тілдес халықтарға судай сіңіп кеткен. Билік басына ілінген моңғол өкілдері де аз уақытта жергілікті елдің тілі мен әдетдағды, мәдениетін қабылдап, бөтендік белгілерін жойған. Олар түркілердің тіліне, әдебиет, мәдениетіне, салт-сана, дініне ықпал-қысым жасамады. Шаруашылық, экономикасына ауыр зардап келтіргенмен, бытыраңқы тайпалардың басын қосып, бір мемлекет болуға шоғырландырды. Олардың өзара қырқысуын, шабуыл-шатағын тыйды. Сөйтіп қазақтың халық болып қалыптасуына түрткі болды. [9].

Осы жерде бір ескерте кетер нәрсе - Шыңғыс ханның әскері Жетісуға келіп кіргенде қарлұқ-Қарахан билеушісі Арыслан хан қарсылықсыз бағынған. Оған Шыңғыс хан өз қызы Алқа бикені берген. Сөйтіп, біздің Тараз моңғолдардың ат тұяғында көп тапталмай, аса қирамай қалған сияқты.

XIV-ғасырдың 70-90 жылдарында Әмір Темір Солтүстік Моғолстанға бірнеше жорық жасап, Чарын, Іле езендеріне дейін барған. Сонда біздің Таразда да бірнеше рет қона жатып, ат шалдырған. Бұл тұста моңғолдар қиратқан қалалар, оның ішінде Жетісудағы, Шу мен Талас алқаптарындағы Баласағұн, Сұяб, Тараз қалалары қайта көтеріле бастады. Отырықшылық, егіншілікті қайта қолға алып, дамыта түсті.

XV ғасыр мен XVI ғасырдың басы патриархтық-феодалдық қатынастардың нығайып, феодалдық мемлекеттің дамыған кезіңі болды.

Бұл хандықтардың шығуына негіз, алғышарт жасады. Хандықтар соғысу, жаулап алу жолымен емес, экономикалық, этникалық негізде құрылды. Дешті Қыпшақта пайда болған Әбілқайыр хандығы Өзбек хандығы деп аталды. Сол тұстағы Орта Азия ғалымы Рүзбехан бұл хандық туралы былай деп жазды: «Өзбектерге үш түрлі халық жатады. Бұпар - Шыңғыс ханның қол астында болған халықтардың ең тамаша жақсылары. Бұлардың бірі Шейбаниге қарасты тайпалардың барлығы... Екінші бір халық - қазақтар, бұлар күші мен ержүректігі жағынан бүкіл жер жүзінде даңқы шыққан халық және үшінші бір халық-маңғыттар...» XV ғасырдың ортасында Әбілқайыр хандығына Сырдариядан Сібір хандығына дейінгі байтақ жер қарады. Жетісу да, біздің Тараз да осы хандық қарамағында болды. Бұл тұста хандықта династиялық күрес күшейіп, Әбілқайырдан жеңілген Барақ ханның балалары Керей мен Жәнібек сұлтандар ауылдарымен Шу бойына көшіп келді. Моғолстан ханы Исанбұқа өз қарауындағы Шу мен Талас алқаптарындағы Батыс Жетісу аудандарын солардың иелігіне беріп қойды [6].

Әбілқайыр мен оның тумалары феодалдық езгіні күшейтіп, халықты запы қылды. Мал жайылымдарын, суаттарды пайдалану жөн-жосығын бұзды. Осыған шыдамаған кептеген тайпалар ауа кешті. Өзбек хандығынан безіп, бірсыпырасы шығысқа қашты. Бұл туралы Дулат Мұхаммед Хайдар «Тарихи Рашиди» еңбегінде былай деп жазған: «Әбілқайыр бүкіл Дешті-Қыпшақты билеп төстеді... Керей хан, Жәнібек сұлтан және басқалары сияқты бір топ сұлтан біраз халықты ертіп, Моғолстанға қашты... Исанбұқа қашқындарды жақсы қарсы алып, олардың мекендеуіне жерінің бір түкпірін берді. Мұнда олар қауіпсіз жағдай тауып, күндері тыныш өтті. Әбілқайыр елгеннен кейін Өзбек ұлысында ырың-жырың күшейіп, дала мекендеушісі езінің қауіпсіздігі мен өз басының қамына бола Керей хан мен Жәнібек ханнан пана сұрады. Сөйтіп, бұлар қашқындардың осылай ағыл-тегіл көшіп келуімен күшейіп алды. Алғашында әлгі қашқындар, ал кейіннен басқа да көп жұрттар қашып, белініп кетіп, біраз уақыт бойына малсыз, мүліксіз,

қаңғып жүрген адамдар болғандықтан, оларды жұрт «қазақтар» деп атап кеткен. Сейтіп оларға тағылған осы ат соларға бекіп қалған».

Жәнібек хандығының территориясы алғашында Шу мен Сырдария аралығын алып жатты. Кейінірек Әбілқайырға тәуелсіз басқа сұлтандардың иеліктері де қосылды. 1468 жылы Әбілқайыр дүние салды. Өзбек хандығындағы феодалдық шиелініс мүлде күшейді. Осымен байпанысты Жетісуға қоныс аудару тіпті жиіледі.

Осы сәтті пайдаланып Жәнібек пен Керей ұрпақтары Дәшті-Қыпшаққа қайтып келіп, мұндағы сұлтандармен одақтасып билікті ез қолдарына алуға әрекет етті. Бірақ олар мұнда бекіне алмады. Кескілескен күресте Әбілқайырдың немересі Мұхаммед Шейбани (1451-1510) билікті басып алды. 1480 жылы Жәнібек хан дүние салды. Орнына Керейдің баласы Мұрындық хан (1480-1511) келді. Ол билігін күшейтіп, иелігін едәуір ұлғайтты. «Қырдың құдыретті ханы, ұлыстың ұлы адамдарының бірі» деп танылды. Шейбани мен Мұрындық арасындағы тартыс XV ғасырдың 80-90 жылдарында қатты шиеліністі. Бұл тартыс ақыры уақытша бітіммен аяқталды. Шейбани күшейіп, Әмір Темір тұқымдары билеп отырған Маураннаһирға жорыққа аттанды. Ол 1501-02 жылдары бүкіл Орта Азияны жаулап алды. Бұл қазақ сұлтандарының тынысын кеңейтіп, күшеюіне жағдай туғызды. Осы кезде «Өзбек», «Қазақ» деген атау жіктеліп, ауқымы айқындала бастады. 1510 жылы Хорасанға басып кірген Иран әскері Шейбани ханды елтірді. Осыдан кейін Жетісу Мұрындық ханның тұсында-ақ аты шыққан, Жәнібек ханның баласы Қасым сұлтанға қарады. Мұхаммед Хайдардың айтуынша, «Қазақ хандары мен сұлтандары арасында Қасым хандай құдыретті ешкім болған емес». Мұрындық өлген соң ол бүкіл Дәшті Қыпшақтың ханына айналған. Қасым хан 1518-1523 жылдар арасында қайтыс болған. Осыдан кейін қазақ сұлтандары арасындағы билік үшін күрес күшейе берді. Жетісудың Шу,Талас, Іле езендері алқаптарындағы көшпенділер мен егіншілер өздерінің дәстүрлі ерекшеліктерін сақтап, экономикалық, саяси байланыстары жағынан жақындасып, «Ұлы жүз» атанды. Осы жүздің басқару, мәдени орталықтарының бірі - өзіміздің Тараз қапасы болды. Жетісу Қасымның мұрагерлері Мамаш, Таһир, Бұйдаш, Тоғым хан дегендердің де үстемдігін көрді. Бұлардан кейін Қасымның баласы Хақназарға да (1538-1580) қарады. Одан кейін оның ізбасарлары Шығай (1580-1582), Тәуекел (1583-1598), Есім хан (1598-1628) биледі. 1680 жылы хандық Жәңгірдің баласы Тәукеге тиді. Ол Ресеймен қатынасты күшейтті. Дәл осы хандық тұсында Қазақ хандықтарына Жоңғар феодалдарының қаупі төнді. Ойраттарға қарсы үлкен айқастың бірі 1643 жылы Жаркент жеріндегі Белжайлауда болды. Жәңгір хан әскеріне көмекке асыға аттанған Жалаңтес батырдың 20000 қолы Жібек жолымен біздің Таразды басып еткен. Ақыры жоңғарлар 1723 жылы Қаратау асып, Талас өзенінің алқабына басып кірді. Ақтабан – шұбырынды біздің Таразды да шарпыды. Осыдан кейін Қазақстанның Ресейге қосылуы басталды [8].

XII ғасырда Қарахан мемлекеті әлсіреп, оны қарақытайлар жаулап алады. 1210 жылы қарақытайларды хорезмшах Мұхамед талқандады. 1220 жылы қаланы Шыңғысхан әскері жаулап алады. Тараз Шағатай ұлысына бағынады. Тараздың орынына Яны (Жаңа) деп аталған қала тұрғызылады. Онда 1334 жылға дейін ақша шығарылып тұрған. Дәуітбек, Тектұрмас, Манас мазарлары салынған. Қала қайтадан жандана бастаған тұста 1307 жылы Шағатай ұрпақтар арасындағы тақ таласы кезінде тағы да шапқыншылыққа ұшырайды. Осыдан кейін Тараз 1345 жылы жазылған деректерде «Мәуененаһрдан Алмалыққа баратын сауда жолындағы қала ретінде кездеседі. Еуропадан Үндістанға су жолы ашылғаннан кейін XV-XVI ғ. бастап Ұлы Жібек жолының мағзы түсіп кетті. Оған орта Азия билеушілерінің өзара үздіксіз соғыстары қосылып, оңтүстік қалалары қаңырап бос қалды. Сөйтіп, кезінде түріктердің астанасы болған шаһар жай ғана қыстаққа айналады. 1456-64 жылы Шу бойында қазақ хандығы құрылады да, XVI ғ. аяқ кезінен бастап қазақ ордасына қосылды. 1723 жылы Талас өңірі жоңғарлардың шапқыншылығына ұшырады. 1729 жылы Аңырақай шайқасынан кейін қазақ рулары атамекендеріне қайта бастады. 1771 жылы Абылай хан таққа отырғанында Еділ қалмақтары қазақ жері арқылы өздерінің туған жері Жоңғарияға қайтты. Қазақтардың қалмақтарға алаңдауы байқаған қырғыздар осы жағдайды пайдаланып Іле, Шу, Талас өңірлерін тіпті, Шалақорған, Созақты басып алады. Абылай хан басшылығымен қазақ әскері қырғыздарды аталған өңірден кейін шегіндірді. Жеңіске жеткен Абылай хан 1774 жылы өз ордасын Талас өзенінің бойына тікті және қамалды қайта тұрғызу үшін қарақалпақ шеберлерін алдыртады. Жаңа қала Қарахан әулетінен шыққан Ша Махмұттың мазарының қасында салынғандықтан Әулиеата деп аталады. Қаланы салуға Құлышбек батыр бастаған қарақалпақтар да қатысады. XIX ғасырдың басында Таластың жоғарғы жағын тағы да шетелдіктер мен қоқандықтар басып алады. Әлім хан қазақтың Ұлы және Орта жүздеріне билік жүргізу үшін 1809 жылы қаланы басып алып, оны қайта салуға кірісті. Оның ісін мұрагері Мәделі хан да жалғастырды. Ол 1837 жылы қамалдың оңтүстігіне Наманганнан 28 отбасын әкеліп орналастырды. Олар орналасқан аймақта Наманган көшесі пайда болды. 1856 жылы Шығыс базары салынды. Базардың

айналасына қолөнершілер лавқалары, керуен сарайлары, шайханалар тұрғызды. Сөйтіп, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Әулиеата Ташкент пен Ферғанадан Омбыға баратын негізгі сауда орталықтарының біріне айналды. Бірақ қала халқы Қоқан хандарының аса ауыр езгісіне ұшырап, жиі-жиі көтеріліс жасап отырды. 1821 жылы Русем сұлтан бастаған көтеріліске 12 мың адам қатынасты. Онан кейінгі бас көтерулер Байзақ датқа түсті. Оның жасағын-да Саурық, Сыпатай, Байсейіт, Сұраншы секілді әйгілі батырлар болды. Олар кейіннен 20 мыңдық Кенесары әскерінің негізгі бөлігін құрады. Көтерілісшілер Әулиеатаны қоршап ала алмады да, Сарыарқаға шегінді. Ұлы жүздің көпшілік бөлігі Қоқан мен Хиуа хандықтарына бағынышты болды. Олар қазақтар мен қырғыздарға аса көп мөлшерде салық салуы халықтың наразылығын тудырып, көтерілістің жиілеуіне себепші болды. Осыны пайдаланған патша үкіметі Лепсі, Қапал, Алатау бекіністерін салып, Жетісуға орналаса бастады. 1854 жылы Верный бекінісі тұрғызылды. Қазақтар мен қырғыздардың қоқандықтарға қарсы көңіл-күйін пайдаланған орыс әскерлері Тоқмақ, Меркі, Әулиеата, Шымкент, Созақ, Ташкент қалаларын басып алды. Қоқандықтарға қарсы орыс әскерлеріне 5 мың қазақ жастары көмектесті. Ұлы жүз толығымен Ресейдің қол астына өткеннен кейін, 1867 жылы Әулиеата уезі құрылды. Ол Сырдария облысына қарады. 1874 жылдан бастап өлкеде алғашқы переселендер (ішкі Ресейден) келе бастады. Переселенер үшін жергілікті тұрғындардан жақсы жер учаскілер тартып алына бастады. Онда қазақтар, орыстар, украиндер, өзбектер тұрды. 1914 жылы санақ бойынша қалада 17880 адам тұрған. Оның 6577-і қазақтар [10].

1871 жылы қалада алғашқы кітапхана ашылған.

1914 жылы I-дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін салық мөлшері 3-4 есеге өсті. 1916 жылғы патша жарлығы Әулиеата аймағында жаппай халық көтерілісі басталды. Мерідегі көтеріліске Т.Рысқұлов қатысты. Ішкі Ресейдегі секілді Әулиеатада да 1917 жылы 17 наурызда жұмысшы солдат депутаттар Кеңесі құрылады. Көп ұзамай қара жұмысқа алынған қазақтар босатылады. Әулиеата мен Меркіде «Қазақ жастарының революциялық одағы» құрылды. 19 қарашада 1917 жылы Әулиеатада Кеңес үкіметі орнады. 1918 жылы азамат соғысы басталды. Жер-жерде Кеңес үкіметіне қарсы көтерілістер орын алды. 20-жылдардың аяғы 30-жылдардың бас кезіндегі ашаршылық жылдарында Әулиеатада 1931 жылы тұңғыш рет жетімдер үйі ашылды [9].

1939 жылдың 14 қазанында Жамбыл обылысы құрылып, халық саны 64000 құрады

Соғыс жылдарында (1941-1945 жж.) Жамбылға жау басып алған аймақтардан 30 мыңнан аса адам орналастырылды. Соғыстың бас кезінде Жамбылда 105-ші әскер дивизиясы жасақталып, 1942 жылы майданға аттанды. Мындаған Жамбылдықтар Панфилов дивизиясында қызмет етті. Ол дивизияны Б.Момышұлы басқарды.

Соғыстан кейінгі жылдары қаланы өркендету жұртшылығының қатысуымен жергілікті бюджет есебінен жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейін халықтың талап-тілегін ескере отырып, ел Президенті Н.Ә.Назарбаев 1997 жылы 8 қаңтардағы Жарлығымен Жамбыл қаласына тарихи аты Тараз атауын қайтарды, ЮНЕСКО шеңберінде 2002 жылы 25-26 қыркүйегінде Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойы аталып өтілген болатын. Өзінің тарихи атауын алған Тараз қаласы-Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық дамудағы өзінің сүмбелі үлесін қосып келе жатқан қала. Екі мың жылдам астам тарихи бар көне Тараз қазірде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері қалаларының арасында жасы жағынан Самарқаннан кейінгі орында.

Тараз қаласы жөнінде ортағасырлық жазба деректерде жоғарыда көрсетілгендей әр кезең бойынша жетілікті түрде жазылған, заттай деректер тарихымызды тереңінен зеттеуге, тұжырымдар мен дәлелдерге дәйек болатын бірден-бір дерек көзі болып табылады. Мысалға алар болсақ, ғалымдарымыздың зерттеулеріне арқау болған Қытай жылнамасындағы деректерді қазіргі Тараз қаласының орнында б.ж.с. дейін-ақ елді-мекендер болғандығы туралы А.Н.Бернштам, Т.Н.Сенигова, А.Т. Агаева, М.С.Мершиев, Р.И.Ремпель басқарған археологиялық зерттеулер материаларымен дәлелдене түседі. Бұл деректер Тараз қаласы қазіргі жыл санауымызға дейінгі 42-41 жылдары немесе б.з.д I ғ. салынғаны нақты мүмкіндік береді. Ежелгі Тараз қаласының орны қазіргі осы қаланың орталық көк базар орналасқан жерде деп алғаш тұжырым жасаған ғалым-археолог М.Е. Массон болса, ғылыми жағынан нақты А.Н.Бернштам дәлелдеген. Қаланы ғылыми тұрғыда зерттеу 1867 жылы П.П.Лерховтан бастау алса, оны 1893 жылы Бартольд, 1929 жылы Е.И.Агаева мен Г.И.Пацевич, 1958 жылы Т.Н.Сенигова жалғастырды. Қаланың көлемі мен ішкі құрылыс орындарын және мәдени қабаттарының қалыңдығын анықтады. XX ғасырдың 60 жылдары Ә.Марғұлан атындағы археология институтының мамандары бірнеше рет ірі-ірі зерттеу қазба жұмыстарының негізінде Тараз қаласының бірнеше рет шапқыншылыққа ұшырап, қайта бой көтергенін дәлелдейтін бірнеше мәдени қабаттарды анықтады. Олар қаланы 5-мәдени қабаттарын 9-шы мәдени қабаттарына жеткізіп, тарихымыздың төркіні ілгеріден бастау алғаны жан-жақты дәлелденді.

Сонымен қатар 2014 жылы 23 ақпанында тікелей елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың қолдауымен облыс әкімі К.Көкрекбаевтың басшылық етуімен ежелгі Тараз қаласын зерттеу жөнінде ғылыми-әдістемелік кеңес құрылып, қалада қазба жұмыстарын жүргізуге бірнеше ғылыми экспедиция тартуға ұсыныс жасалды. Бұған дейін 2011 жылдан бері ежелгі қала орнындағы қазба жұмыстарымен «Археологиялық экспертиза» ЖШС айналысып келеді. Бұл шешімнің маңыздылығы сонда, Қазақстан тарихында бірінші рет орта ғасырлық қаланы қазуға осы саладағы басты мамандар тартылып, арнайы мамандардың ғылыми мүмкіндігі мен тәжірибесін пайдалану арқылы кең көлемдегі әр түрлі бағытта археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге жол ашылды [8].

М.Е. Массонның зерттеулерінде көрсетілгендей Тараз қаласының көк базар орнына, 2014 жылы ежелгі Тараз қаласына ғылыми-зерттеу жұмыстарын 10 маусынан бастап арнайы сәуір айында жарияланған кеңес шешімімен 4 орталық жетекшілігімен жүргізіле бастады.

Яғни, 1-лот шахристанның солтүстік қақпасының орнын анықтау мен қала бекініс жүйесінің элементтерін зерттеуге:

- «Археологиялық экспертиза» ЖШС жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Карл Байпақов;

- Шахристанның шығыс қабырғасын анықтау, алып жатқан көлемі мен шекарасын белгілеуге «Археолог» Халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуов;

- Цитадельде алып жатқан жер аумағы мен әр түрлі қазба жұмыстарын жүргізуге «Қазархеология» ЖШС жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Жұман Смайлов;

- Раббаттарда зерттеу жұмыстарын жүргізуге «Археология экспертиза» ЖШС жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Виктор Зайберт (директор Арман Омарходжаев) және Дмитрий Воякин бастаған экспедициялар жұмыс істеуде [9].

Ғылыми-зерттеу қазба жұмыстары барысында алғашқы күннен бастап қаланың жобасы Қазақстанда тұңғыш рет тодалит аспабымен картаға түсіріліп, оның сақталған бөліктері көрсетілді.

Оңтүстіктен солтүстікке, батыстан шығысқа бағытталған әр түрлі тастан қаланған қабырғалар, шағын құрылыстар қыштан жасалған ыдыстар, көзелер, сырлы бояулы шырағандар VIII-XIX ғасырларда салынған кезеңді қамтиды. Қазба жұмысын «ЕКСПО-2017» көрмесінде табылған жәдігерлерімізді аспан асты мұра-жайы ретінде көрсетілетін жобалардың біразы аяқталып, Тараз қаласы 2017 жылы туристер шаһары ретінде тарихымызды әлемге танытатын көшпенділер тарихының ордасына айналмақ.

Елбасымыз қолдау білдірген «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында» бағдарламалары аясында ұлтымыздың ұлы тарихын тануға кең жол ашылғанын, еліміздің тарихындағы елеулі оқиға Қазақ хандығының 550 жылдығын Талас пен Шу өзендерінің арасындағы Жайсан шатқалында Керей мен Жәнібек сұлтан-дар Қазақ хандығының негізін қалаған жерде болуы еліміздің оңтүстік өңіріндегі ежелгі Тараз қаласының тарихының жандануына ұлттық тарихымызды ұлықтауға жол ашқан, еліміздің мақтанышына айналды.

«Бүгінгі біздің, Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы Елордамыздан бастау алған, 2000 жылдық тарихы бар Тараз қаласында жалғасып жатқан бұл мереке біздің халқымыз үшін, әсіресе, келер ұрпақ үшін өте керек еді. Біз бодандық кезеңінде жүріп, тәуелсіздік алмай жүрген кезде өз тарихынан ажырап қалған халықпыз. Біздің тарихымыз терең екенін жастарға көрсетпесек, біздің онда «Мәңгілік Ел» болу деген идеямыз орындалмайды», – деп елбасымыз айтқандай, тарихымызға үңілсек, көне Таразды айтпай кетуге болмайды. Сондықтан да елбасымыз осы жылдардың ішінде көне тарихымызды барлық жер-жерлерден іздестіріп, тауып, жинап, жазып, елімізге ұлықтау аясында көптеген тарихи шаралар ұйымдастырылып, тарихымыз тереңінен зерттеліп жаңғыра түсті.

Яғни, оның куәсі ретінде бүгінде елбасымыздың Тараз қаласында айтқан сөздері халықымды рухани қуаттардыра түсті. *«Біз кеше ғана бола қалған халық емеспіз. Сонау сақтардан, ғұндардан, түркі мемлекеттерінен, одан кейін Алтын Ордадан қалған. Керей мен Жәнібек артына ел ертіп, Шудың жағасына ту көтерген кезде, қазақ деген сөз сол кезде шыққан болатын. Соны дүниежүзіне паш ету үшін, әсіресе, ұл-қыздарымыз, келе жатқан ұрпақ тарихымыздың терең екенін білсін деп осыны жасап отырмыз. Қазіргі қиын-қыстау заманға қарамай осындай үлкен тарихи кешен ашып, Таразда Қазақ хандығының 550 жыл-дығына арналған монументтің ашылу еліміздің ажарын келтірді. Қазақ хандығының 550 жылдығы бүкілхалықтық мереке аясында ежелгі қаланы жаңғыртып, келбетін тағы да бір өзгерттік. Тараздың 2000 жылдығын атап өтеміз деп бір жаңартқан болатынбыз. Енді 550*

жылдыққа байланысты Тараз қаласының іші де, сырты да абаттанып, әдемі болды. Қазақстанның барлық облыстары атсалысты.», – деді. [7]

Сонымен қатар тағы да ескеретін тарихты жаңғыртуда атқарылған шара -Тараз арқылы ұлы Жібек жолымен өтетін «Батыс Қытай - Батыс Еуропа» даңғылы салынып, бұрын-соңды болмаған жолмен жүріп жатқандарыңызды білесіздер. Бұл қала арқылы, облыс арқылы темір жол өтеді, бұл қала арқылы газ құбыры өтеді. Көне Шаһар орталығында музей ашылып, қазба жұмыстарының жүргізілуі.Тараз қаласын көркейту үшін барлық өңірлер қосылғанын айта келе, 20-ға жуық көше жаңадан салынғанын, монумент-тер орнатылып, үйлер мен қоғамдық нысандарға жөндеу жүргізілгенін атап өтті.

Таразда Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу кезінде республикалық маңыздағы тарихи ескерткіш – «Ежелгі Тараз» археологиялық паркі ашылды, оның аумағында бақылау мұнарасы, «Тараз саздары» стеласы, «Мыңбұлақ» гүлзары орналасқан. «Ежелгі Тараз» паркі облыстың халықаралық туристік брендті болмақ, бұл нысан ЭКСПО-2017 Бүкіләлемдік көрмесіне келетін қонақтар болатын орындар қатарына енгізілді.

Ежелгі Тараз тарихының бүгінгі ажары ежелгі жазба және заттай деректерді пайдалана отырып тарихи құндылықтарымызды жаңғырту мақсатында ежелгі тарихына сүйене отырып, жаңаша келбеті қалпына келтірілді.

Тараз бен облыс өңірінде қазақ халқының тұрмыстық мәдениетін, өнерін, тарихын ғылыми тұрғыда дәлелдейтін көптеген ежелгі тарихи-мәдени мұралар сақталған. Олардың қойнауын ақтарсақ сонау көне замандағы ата-бабаларымыздың бүкіл әлемдік мәдениетке қомақты үлес қосқан өркениетті ел екенімізді растайды. Әсіресе ежелгі заманнан бізге жеткен бабалар аманатын республикамыздың тәуелсіздігімізді алғаннан кейін тарихымыздың қайтадан қарап, оның мұрагері, қазақ халқы екендігін көптеген археологиялық қазба жұмысынан табылған деректер дәлелдей түседі. Сол себептен ұрпақ өрбіткен елін-жерін сақтап, мұра еткен әрбір көне тарихымыздың қолтаңбасы бар қазыналар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елеуов М. «Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI-XIII ғ. басы)» тар ғыл докторы ғыл дәр алу үшін даяр диссертац. – Алматы, 1999. -194-б.
2. Бартольд В.В. «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. Сочинения. Т.4. – М.: Наука ГРВА,1966. -21-87 бб.
3. Қасенов М.С. талас өңірінің ортағасырлық қалалар мен елді мекендерінің мәдениеті (VI-XIII ғасыр): Автореф.дис.канд. – Алматы, 1995.
4. Бернштам А.Н. «Памятники старины Таласской долины». – Алма-Ата, 1941. – 83-87 бб.
5. Ханнама («Хань шу»)/94 т. Хұндар тарауының екінші бөлімі. Майда әріппен басылған нұсқасы. – Пекин,1997. – 2 т. – 967 б.
6. Байпақов К. //«Қазақстанның ежелгі қалары». – Алматы: «Аруана», 2005. – 316 б.
7. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 44, 65,133-135 бб.
8. Қойгелдиев М.Қ. Тараз-қазақ мәдениетінің көне әрі ірі ошағы [Мәтін]: Көне және қазіргі Тараз: тарихы және әлеуметтік-экономикалық дамуының болашағы / М.Қ. Қойгелдиев // Көне және қазіргі Тараз: тарихы және әлеуметтік-экономикалық дамуының болашағы=Древний и современный Тараз: история и перспективы социально-экономического развития: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – 4-5 сәуір. – 2002 ж. – Тараз: Тараз университеті, 2002. – Б.9-12.
9. Көкірекбаев К. «Қала астындағы қазына» // Егемен Қазақстан 2014, 19 наурыз №53. – 6 б.
10. Лерх П.И. «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г.». – СПб., 1870.

МРНТИ 03.81.37

Ж.С. Әділханова¹, Қ.Д. Арыстанбекова²
^{1,2}әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

ЖОО дейінгі білім беру факультеті, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушылары

БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ этномәдениетіндегі бесік жырының атқаратын маңызы туралы айтылады. Ата-бабалардан мирас болып бізге жеткен, ұлттық мұрамыздың бірі болған бесіктің бала тәрбиесіндегі маңызы туралы айта келе авторлар оның халық мәдениеттегі рөліне тоқталады. Бесікті қолдану арқылы бала денсаулығы, тазалығы, физикалық тұрғыдан дамуы тек қазақ ғалымдарының емес, шетел ғалымдарының да қызығушылығын тудырғаны туралы сөз болады. Ұлттық құндылық болып танылатын барлық қасиетіне тоқтала отырып, авторлар бүгінгі күнгі жастарымыздың осы бағыттағы танымын кеңейтуге ықпал жасайды. Бүгінгі күнгі ұмтылып бара жатқан жәдігерімізді қастерлеп, құрметтеуі керектігі айтылады.

Түйін сөздер: этномәдениет, бесік, ата-баба мұрасы, ұлттық жәдігер, түрлері, тілдік лексика, қолданысы, қанатты сөздер, тарихи маңызы.

Аннотация

Ж.С. Адилханова¹, Қ.Д. Арыстанбекова²
^{1,2}старшие преподаватели КазНУ им. аль-Фараби,
факультет довузовского образования, кафедра довузовского подготовки

ВАЖНОСТЬ КОЛЫБЕЛЬНОЙ ПЕСНИ В КАЗАХСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ

В статье говорится о важности колыбельной песни казахской этнокультуры. Говоря о колыбели, который стал национальным наследием, передавшийся нам от наших предков, авторы рассказывают о роли в нашей этнокультуре. Влиянием пользования колыбели на здоровье детей, на их гигиену, на физическое развитие интересовались не только казахские ученые и зарубежные ученые тоже. Авторы призывают молодежь ценить, а так же уважать колыбель, которая в наше время стала использоваться реже.

Ключевые слова: этнокультура, колыбель, наследие от предков, национальная ценность, виды, речевая лексика, использование, цитаты, историческая важность.

Abstract

Zh. Adilkhanova¹, K.D. Arystanbekova,²
^{1,2}senior lecturers of KazNU named by al-Farabi faculty of pre-university education,
department of pre-university training

THE IMPORTANCE OF THE CRADLE-SONG IN THE KAZAKH ETHNOCULTURE

In this article has spoken about important of Kazakh ethnocultural cradle-song. The authors said that the significant of cradle's function is upbringing national legacy and an ancestor of heritage to the our generation. Using the cradle useful for the children's health, cleanest, to the helping of physical developing of theirs bodies. Nowadays not only Kazakh scientifics, but in foreign scientifics interested too. The authors wanted that youth generation respect our national heritage.

Keywords: ethnoculture, cradle, the legacy of the ancestors, national legacy, national value, types, speech vocabulary, using, quotes, historical importance

Қазақы отбасының бағзы замандардан бергі даму тарихы тұтастай алғанда, жалпы адамзат қоғамының ортақтаса, сабақтаса өрбіп отырғанын байқаймыз. Әйтсе де, қазақ деген халықтың қалыптасып, дамуындағы әр түрлі тарихи жағдайларға сәйкес өзінше ерек болмысы бар. Сондықтан да қазақ отбасы жөніндегі жинақталған этнографиялық, фольклорлық мұраларымыз ұрпақ тәрбиесіне қызмет етуге тиіс. Сол асыл мұраларымыздың алтын дінгегі – бесік жырларында. Яғни, қазақтың отбасылық фольклорында өзіндік ерекше орын алатын, бала тәрбиесінің қайнары, әрі құнды мұрасы – сәбилік кезде құлаққа сіңген әже әлдіі, ана үні. Бала тәрбиесіне ұлттық мүдде тұрғысынан қарауды кезінде ұлт көсемдері А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, т.б.

ғұлама қайраткерлер өз зерттеулерінде құнды пікірлер айтқан. Әсіресе, М.Жұмабаевтың 1922 жылы жарық көрген «Педагогика» атты еңбегінде ұлттық тәрбиенің бастауы болған – бесік жырының ұрпағымыздың сау, мықты, саналы болып қалыпта-суына тигізер оң ықпалын атап көрсетеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан бала тәрбиелеу ісіндегі дәстүрлі ғұрыптар мен ұғымдардың, тарихи оқиғалар мен кезеңдік ой-өрістің дамуы бесік жырынан бастау алары рас. Бұл жырлар тәрбиелеу ісіндегі ғұрыптық рәсімдерді сүйемелдеп отыратын қолданбалы сипаттағы мұра ғана емес, ең бастысы, ол – жас ұрпақтың рухани әлемін қалыптастыруды мақсат еткен, бала бойына көркемдік нәр сіңіріп, қиялына қанат бітіріп, өнер тылсымын ұғындыратын эстетикалық құрал.

«Тәрбие басы – тал бесік» демекші, балалар фольклорындағы «Бесік жыры» ұлы Абай бабамыздың өлеңдерімен үндестігер болсақ,³:

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,

Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең, – деп, ұлттық философиялық таным-түйсікті бір ауыз сөзге түйіндеп бергенін байқаймыз. Халқымыздың бар өмірі өлеңмен өрілген. Адам баласы шыр етіп дүниеге келгеннен, жер бесікке түскенге дейінгі аралықтың бәрін өлеңмен қамтыған. Мұң-зарын, сағынышын, қуанышын, сүйінішін, бата-тілегін өлеңмен өріп жеткізген. Соның ішінде балалар фольклорының алар орны ерекше.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 100 томдық «Балалар сөзі» жинағының 72 томы осы «Балалар фольклорына арналған. Онда балаларға арналған шығармалар 4 тарауға бөлінген. Бұл балалар фольклорындағы жаңа бөлімдер. Әлемдік фольклор үлгісіндегі класификация негізінде жинақталған түрі деп атауға болады. Біз өз зерттеуімізде бірінше тараудағы жырларға тоқталып, оның мән-мағынасы, бүгінгі заманауи көзқарастармен байланыстыра қарастырып көрдік. «Адам ұрпағымен мың жасайды», – деген қазақтың мәтелі бар. Осы ұрпақтың жалғасытығымен адамзат баласы мың емес, ғасырлар бойы өмір сүріп келеді. Ол дәстүрін үзбей, тамырласа жалғасып, мәуесін жая өркендей дамыған саналы тірлік. Адамзат еншісіне ғана тиісті сол саналы тірлік дамуының бағбаншысы – тәрбие. Демек, ұрпақ тәрбиесі қай заманның қай қоғамның болмасын көкейкесті мәселесі болып келгендігін дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Заманауи ғылыми көзқарастарда да «Бесік жырының» маңызы ерекше. Ғалымдар оның медициналық, психологиялық, әлеуметтік тұрғыдағы қасиеттерін саралап, мынандай тұжырымдар жасаған екен: 1. Баланың жүйке жүйелерінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. 2. Сәби бойындағы мейірімділік, қайырымдылық, ата-анаға деген махаббат сияқты ізгі сезімдерді дамытады. 3. Дүниетанымдық ізденісін, ғылым-білімге деген ынтасын арттырады. 4. Бала мағыналы һәм мәнерлі сөйлеуді үйренеді. 5. Бесік жырын тыңдаған бала тұйықталмай, өз пікірін ашық білдіретін батыл жанға айналады.

Бесік жыры – сәбидің дұрыс жетілуінің бірден-бір кепілі. Нәресте үшін ана сүті қандай маңызды болса, бесік жыры да дәл солай маңызды.

Әлди, әлди ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем.

Арша ме екен бесігі,
Өрік пе екен бесігі,
Алар ма екен әкесі,
Сүйер ме екен әкесі?

Бала санасына туғанда сіңген бесік әуені, қасиетті «ақ» сөзі, жамандықтан қорғайтын, лас, кір нәрсені алыстататын киелі ұғым. Осындай таза, мамыражай жайлы орында әуенмен тербеліп өскен ұрпақ дені сау ғана емес, жүйкесі толық жетілген, орнықты, салмақты, рухани бай, парасатты болып өсетіні дәлелденген екен. Сәби миындағы нейрондар даму үшін бесік жырынан артық дәрумен таппасыз.

Дәрігерлердің зерттеуінше, қазіргі жастардың 70%-ының жүйке жүйесінде ауытқулар бар. Сондықтан олар өмір сүруге қабілетсіз, өнер мен ғылымға деген бейімі төмен болып өседі. болады. Америкалық психолог, медицина ғылымдарының докторы, трансперсоналды психология ғылымының негізін салушы

³ Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. –А: «Кітап», 1986 ж.

Станислав Гроф «Beyond the brain» атты кітабында бесік жырының баланың психотерапевтік аурудан жазылуына бірден бір себеп бола алатынын ескерткен⁴.

2001 жылы Ресейдің Тюмень қаласының ғалымдары ұзақ мерзімді тәжірбие жүргізеді. Олар жастары шамалас бірнеше сәбиді іріктеп алып, екі топқа бөліп бақылайды. Алғашқы топтағы сәбилер анасынан тұрақты түрде бесік жырын ғана тыңдайды. Ал екінші топтағылар әртүрлі әуендер тыңдайды. Алты ай мерзімнен соң, бөбектердің ми қыртыстары тексеріледі. Нәтижесінде, әлди әнін тыңдамаған балалардың миындағы нейрон жасушалары баяу дамып, ойлау қабілеті бәсеңдегені байқалады.

Құндақта немесе бесікте жатқан нәресте екі-үш айға дейін айналасындағы құбылыстарды есту қабілеті арқылы танып, біледі. Бесік қасында әңгімелесіп отырған кісілердің даусын, олардың интонациясы мен ырғағын, тіпті бөлмедегі теледидар даусын қабылдап, құлағына жеткен ақпараттың бәрін миына жинақтай береді. Сондықтан ғалымдар бала тәрбиесінің алғашқы баспалдағын бесікте немесе құндақта жатқан кезде қалыптастыру керек дейді.

Ж.Милк және М.Милк есімді америкалық биологтар бөбектердің бесік жырын тыңдау барысындағы жүрек қағысын тексерген көрінеді. Нәтижесінде олардың жүрегі бірқалыпты, яғни минутына 68-72 рет соғатынын байқайды. Сонымен бірге бала бойынан эндофиндер, яғни қуаныш гормондары бөлінетіні байқалады. Ал өзге жанрдағы әуендерді, заманауи музыка түрлерін тыңдаған сәбидің жүрегі шамадан тыс соғып, ұйқысы бұзылып, өзін қорғансыз сезініп жатқанын көрсетеді. Тіпті, сезімге, махаббатқа құрылған әуендерді тыңдату да орынсыз. Себебі ол бөбектің сезім мүшелеріне қатты әсер етіп, шектен тыс дамытып жібереді. Бұл баланың болашақта махаббатқа тұрақсыз болуына ықпал етеді.

Германиядағы Геттинген университетінің ғалымдары баланың көрікті, ажарлы болып өсуі де бесік жырына байланысты деген тұжырымға келді. Ғалымдардың дәлелдеуінше, бесік жырын тыңдап жатқан баланың бойында оның ажар-көркіне жауап беретін гормондар жақсы жетіледі. Ана әлди әнін айтқанда, оның көңіліндегі көркем идеалар мен асыл мұраттар, тілектер шындыққа айналады. Австриялық психиатр Альфред Адлер адамның болашақтағы жетістіктері оның жас кезінде бесік жырын тыңдағанына байланысты дейді.

Болгар ғалымы Панайот Рандев, тіпті, баланың тілі шыққанан кейін де бесік жырын тыңдап барып ұйықтағаны дұрыс деген кеңес береді. Әлди әуені жүйкені тыныштандырып, баланы алаңсыз ұйықтатады. Баласына бесік жырын айтып берген ананың да ұйқысы қалыпты болады. Балалар психологы Борис Драпкин бесік жырын тыңдамаған немесе әуенді таспа арқылы тыңдаған баланың ана мейіріміне қанбай өсетінін, сондықтан түрлі психологиялық ауруларға душар болатынын байқаған.

Қазір психиатр дәрігерлер жасөспірімдердің 20-25%-ы қатыгездікке бейім болатынын анықтады. Есейе келе, зорлыққа, ішімдік пен есірткі заттарды тұтынуға әуес болатыны анықталаған. Агрессия феноменін зерттеген америкалық психолог Эрик Бэрн бесік жырын тыңдамау – агрессияның бастауы деп ой түйген. Шығыс елдеріне қатыгез адамды көрсе, «мынау бесік жырын тыңдамай өскен адам болса керек» немесе «мына адамның құлақ құрышы қанбаған екен» деген тәмсіл сөздер тараған. Келіншектер бесік жырын айтуды аяғы ауыр кезінен-ақ әдетке айналдырса, ағзадағы токсикоз төмендейді, жүктілік мерзімі айиарлықтай жеңіл өтеді. Сәбиге қажетті оттегі көбейіп, оның жүрегі қалыпты соғады. Анасының әлдиі оның эмоционалды көңіл-күйін реттеп, жүйке жүйесінің төзімділігін шыңдайды. Ресей медицина академиясының ғалымдары әлди жыры жас босанған ананың ағзасына да жақсы әсер етеді.

Түркі халықтарының бесік жырларын зерттеген татар ғалымы Ирина Карабулатова⁵: «Бесік жырында халық даналығы менсұлулық қабысып жатыр. Әр халықтың ұлттық тәрбиесі, салт-дәстүрі, өнері бесік жырынан бастау алады. Әлди әні арқылы бала бойында ана тіліне деген құштарлық қалыптасып, музыкалық қабілеті жетіледі» дейді. Қазақ бесік жырларындағы «әлди-әлдидің» түпкі мәнінде «Алла-ай. Алла-ай» сөзі жатыр. Тілдік заңдылық бойынша екі «л» дауыссыз дыбысы қатар келмейді. Сондықтан, халқымыз «Алла» есімін «Алда», «молла» сөзін «молда» деп айтады. Уақыт өте келе, «Алда-ай, Алда-ай» тіркесі жіңішкеріп, «әлди-әлдиге» айналған. Өзбек халықтарының бесік жырларында «Алла-ай», «Алла-ай» деп айтылады. Мамандар бесік жырын баланы емізгеннен кейін күніне үш рет 2-3 рет орындауға кеңес береді. Ал оның ұзақтығы 10 минуттай болуы керек. Бесік жырын 3 жасқа дейін тоқтатпаған абзал. Сәби тәтті ұйқыға кеткеннен кейін де бес минут бойы үзбей айтса, пайдасы шаш етекпен...

⁴ Альфред Адлер. Понять природу человека. – М., 1997 г.

⁵ И. Карабулатова. «Бесік жыры» мақала, «Ақжүніс» журналы, №9, 2014ж, қыркүйек айы.

Қорыта айтқанда, бесік жыры – телегей-теңіз қазақ фольклорында өзінше орны бар жылы ағыстың бірі. Халықтың көне заманнан бері бірге жасасып, бала тәрбиелеу ісінде үлкен қызмет атқарып келе жатқан балалар фольклорының арналы саласы болып табылады. Осы күнде «саналы тірлік дамуының бағбаншысы» болып отырған тәрбие отбасында қандай маңызға ие? Қазақ отбасында дәстүрлі тәрбие тал бесіктен бастау алған. Бесік жырына қанған бала есейе келе ертегі тыңдауға әуестенген. Ұлттық құндылықтарымыздан нәр алған ұрпақ ұлтына қызмет етуге дайын тұрады.

«Ел боламын десең, бесігінді түзе» - деген даналық сөз бар халқымызда. Егер тәуелсіз еліміздің ертеңгі болашағына дені сау, рухы биік, санасы таза, намыты жастар тәрбиелеу керек болса, әр отбасындағы дүниеге келген нәресте ананың бесік жырымен әлдиленіп, әкенің ғибратын тыңдап өсуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Бабалар сөзі. 72-том. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2011. – 42-49 беттер.*
2. *Исламжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры, ҚР БҒ министрлігі, М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Алматы, 2007. – 6-7 б.*
3. *«Бесік жыры» мақала, «Ақжүніс» Республикалық қоғамдық-әлеуметтік, әдеби-мәдени журналы. №9. 2014 ж., қыркүйек айы.*

ӘӘЖ11-97
МРНТИ 03.41.01

Ғ.Т. Бексеитов¹

*¹т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: bek_ok@mail.ru.*

Е.Б. Оспанов²

*²тарих, археология және этнология факультетінің 3 курс Phd докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.*

Б.Е. Сатаева³

*³тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com.*

РАХАТ ЕЛДІ – МЕКЕНІ МАҢЫНДАҒЫ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕ 2015 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБАЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада, Рахат елді-мекенінің географиялық орналасу аймағы мен өңірдің өзіне тән ерекшеліктері сипатталды. Елді-мекенде 1994-2005 жылдары К.М. Байпақов, Ф.П. Григорьев, К. Чанг жетекшілік еткен, біріккен «қазақ-американ» экспедициясының археологиялық қазба жұмыстары қамтылған. 2004 жылы А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының Рахат елді-мекеніндегі ескерткіштерге жасаған археологиялық қазба жұмыстарына сипаттама беріліп, сараптама жасалды. Сонымен қатар Рахат елді-мекенінде орналасқан, жоғары палеолиттік тұрағында 2006-2007 жылдары О.Н. Артюхованың жетекшілігімен жүргізілген, түрлі деңгейдегі қазба, барлау жұмыстары толыққанды сипатталды.

2011-2012 жылдары «Есік» қорық мұражайының Б.Нұрмағанбетов жетекшілік жасаған, археологиялық экспедиция мүшелерінің жұмыстары сараланды. Археологиялық қазба жұмыстарымен қатар, жаратылыстану ғылымдарының жаңа ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін пайдаланып, 2015 жылы Рахат елді-мекенінде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы «Халық тарих толқынында» атты мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне және мекеннің қазіргі жағдайы мен болашағына сараптама жасалды.

Түйін сөздер: Елді – мекені, палеолиттік тұрақ, қоныс, қорған, ескерткіш, кесік қазба, ярус, керамика, жәдігер.

Аннотация

Г.Т. Бексеитов¹

¹к.и.н, доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан. E-mail: bek_ok@mail.ru.

Е.Б. Оспанов²

²PhD докторант 3 курс факультет истории, археологии и этнологии.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан. E-mail: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.

Б.Е. Сатаева³

³магистрант 1 курс факультет истории, археологии и этнологии.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com.

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК ПРОВЕДЕННЫХ В 2015 ГОДУ ВОЗЛЕ ПАМЯТНИКОВ МЕСТНОСТИ РАХАТ

В данной статье описываются географическое расположение местности Рахат и свойственные ей особенности. Приведены результаты археологических раскопок проведенных в 1994-2005 гг. Под руководством К.М. Байпакова, Ф.П. Григорьева, К.Чанга совместно с «казахско-американской» археологической экспедицией. Проанализированы и описаны результаты археологических раскопок памятников проведенных в 2004 году институтом археологии имени А.Х. Маргулана возле местности Рахат. Описаны раскопки и разведовательные работы стоянки верхнего палеолита в местности Рахат, проведенные в 2006-2007 гг. под руководством О.Н. Артюховой.

Проанализированы работы членов археологической экспедиции, проведенной в 2011-2012 гг. в музее заповедника «Иссык» под руководством Б.Нурмаганбетова. Кроме археологических раскопок, на основе новейших научно-исследовательских методов естественных наук в 2015 году международной научно-исследовательской лабораторией «Геоархеология» КазНУ имени аль-Фараби в рамках государственной программы «Народ в потоке истории» были проанализированы работы данного исследования.

Ключевые слова: Поселение, палеолитическая стоянка, селище, курган, памятник, шурф, ярус, керамика, артефакты.

Abstract

G.T. Bexeitov¹

¹candidate of historical sciences, associate professor, Kazakh national University after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. Email: bek_ok@mail.ru,

E.B. Ospanov²

²masters of history, archeology and etnology Phd doctoral Kazakh national University after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. Email: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.

B.E. Satayeva³

³masters of history, archeology and etnology Kazakh national University after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

CURRENT CONDITION AND RESEARCH PROBLEMS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS WERE MADE

IN THE MONUMENTS OF NEAR THE LOCATION- RAKHAT IN 2015

This article was described geographical location of the settlement area and own peculiarities of region Rakhat. There were “Kazakh-American” archaeological excavations of the expedition which was under the leadership of K.M. Baipakov, F.P. Grigoriev, K. Chang in 1994-2005 years. There were done expertise and were given description to the archaeological excavation of monuments which located in the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in 2004. As well as, in the Upper Paleolithic place the various levels of mineral excavation, exploration work were characterized fully by the leadership of O.N. Artyukova in the location of Rakhat in 2006-2007.

The work of the members of the archaeological expedition was analyzed under the leadership of B.Nurmaganbetov in the memorial museum of “Esik” in 2011-2012. Along with archaeological excavation, new research methods of the scientists of Natural sciences were utilized, in 2015 in the international scientific -research laboratory “Geoarcheology” of al-Farabi university was made expert examination of the results and the current state and future of archaeological excavations which carried out in the framework of the State Program “The people in the flow of history” in the location of Rakhat.

Key words: Settlement, Paleolithic parking, selishte, mound, monument, hole, circle, ceramic artifacts.

Археологиялық ескерткіштер, қоныстар, тұрақ, қорғандар әдетте жер астында жасырылуы жатады. Сондықтан олар көбіне жерді қазу, өңдеу кезінде кездейсоқ табылып отырады. Соның бірі және бірегейі осы Рахат елді-мекені болып табылады.

Рахат ескерткіштері Алматы облысына қарасты Еңбекшіқазақ ауданы, Рахат ауылдық округі, Оңтүстік Есік қорымдарынан 3 шақырым жердегі таулардың етегінде орналасқан.

Рахат елді-мекені ата-бабаларымыздың ежелгі мекені, төсегі-көк майса жасыл жайлау, қорғаны-көк тіреген заңғар таулар, айнадай жарқыраған керім көлдері мен арнасынан арындап аққан асау өзендері, сыл-дырап аққан бұлақтары, қойнауы байлыққа толы осынау жері тарихи сырға толы болған

Рахат елді-мекені Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы, Оңтүстік Есік қорымдарынан, Есік-Талғар бағытына қарасты 5 шақырым аймақта жатыр. Географиялық координаттары: N: 43°20.250 ' ; E: 077°22.614. Ескерткіштің жалпы алып жатқан аумағы 88,7 гектар [2].

Өңірдің тарихын зерттеу барысында көптеген археологиялық барлау, қазба жұмыстары өз кезегінде орындалды. Елді-мекеннің тарихын тереңрек зерттеу барысында, 1994-2005 жылдары біріккен қазақ-американ археологиялық экспедициясы, жетекшілері: К.М.Байпақов, Ф.П.Григорьев, К.Чанг нәтижелі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді [1].

Экспедиция елді-мекенді зерттеу барысында сақ-үйсін кезеңдеріне тән қоныстардан тұрғын үйлер, жар-тылай жертөлелер мен шикі кірпіштен жер бетінде тұрғызылған баспаналарды қазып, керамика қалдықтары мен артефактілерін жинап, көптеген ғылыми-зерттеу орталықтарында саратама жасады. Нәтижесінде жаратылыстану ғылымдарына тән ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін кеңінен қолдану арқылы, біріккен экспедицияның археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі ақпараттық қоғамда таралуы маңызды орынға ие болды.

2004 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының қызметкерлері Рахат елді-мекенінде 5 қорғанда археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар Рахат аймағындағы ескерткіштер мен қоныстарды тек Жетісу өңірінде ғана емес, Орта Азиядағы маңызды кешендердің қатарына ендірді. Осы ретте сақ, үйсін, ғұн, түркілер мен Іле Алатауының бөліктерінде өмір сүрген басқа да ежелгі және кейінгі тайпалар мен халықтар Жетісу аймағында маңызды орынға ие болды деуімізге болады [3].

Рахат елді-мекеніндегі жоғарғы палеолиттік тұрақта ең алғашқы нәтижелі археологиялық қазба жұмыстары 2006-2007 жылдары жүргізілді. Экспедицияға О.А. Артюхова басшылық жасап, зерттеу нәтижесінде табылған тас артефактілер тұрақтың жасын анықтауға өз септігін тигізді. Елді – мекеннің тарихи тамыры өте тереңде жатыр деп айтсақ болады, себебі мұнда сонау тас, қола, темір дәуірінің тамаша ескерткіштері мен тұрақтарының орналасуында жатыр [4].

2011-2012 жылдары Б.Нұрмұханбетов бастаған «Есік» қорық мұражайының ғылыми қызметкерлері, Рахат елді-мекенінде археологиялық барлау және қазба жұмыстарын ұйымдастырып, нәтижесінде ғылыми айналымға осы өлкенің тарихтамыры сонау тас ғасырынан бастау алатынын алға тарта келе, сақ, үйсін, ғұндар мен түркілерге тән қорғандарды қазып, қазақ тарихына өлшеусіз үлестерін қосты [5].

2015 жылдың 15 қазан күні ҚазҰУ-дың «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының «Халық тарих толқынында» атты тақырыптағы мемлекеттік бағдарламасы негізінде, Рахат ауылы маңындағы «Рахат» жоғарғы палеолиттік тұрағында, сақ-үйсін кезеңіне тән қоныс, тұрақтар мен қорғандарда үлкен археологиялық қазба жұмыстары орын алды. Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарына жаратылыстану ғылымдарын химия, физика, биология пәндерін бір арнаға тоғыстыру арқылы, ғылыми айналымға жаңа әдіс-тәсілдерді геомарфология, геология, палинология, трасология және дендрахнологияны қолдану арқылы жасаған жұмыстары орындалды [6].

Елімізде жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстары өңірдің тарихи кезеңдерін ашып, алғашқы қауымдық құрылыстағы қоғамының зерттелуіне өз үлестерін қосуда. Қазақстан жерінде орналасқан тас ғасырының тұрақтарында алғашқы адамдардың тастан жасалған құрал-саймандары көптеп табылды. Бұл археологиялық ескерткіштер, Қазақстанда алғашқы қауымдық құрылыстың болғандығының дәлелі болып отыр. Соның бірі және бірегейі осы Рахат жоғары палеолиттік тұрағы.

Қазақстанда тас ғасырының палеолиттік ескерткіштерін зерттеу жұмыстары, шетелдік ғалымдардың ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерімен салыстырғанда, жарты ғасырға артта қалып қойған. Палеолит кезеңіндегі ескерткіштер мен тұрақтарды анықтау барысында бірнеше тұрақта «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының ұйымдастыруымен 2015 жылы, өңірдің жасын анықтау мақсатында қазба жұмыстары атқарылып, тұрақтың жасы болжам бойынша жоғарғы палеолит кезеңіне жатқызылды. Тұрақ қарқынды экономикалық даму нәтижесінде жойылып кеткен.

Рахат палеолиттік тұрағы, Красный Востоктан Рахат өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Жанында Салдатсайдан Рахат өзені ағып жатыр.

Сурет 1. («Рахат» кейінгі палеолит тұрағы) Жалпы көрініс

«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының археологиялық экспедициясы 2x4 м кесік-қазба салу арқылы тұрақтың мәдени қабатын анықтап, қаланың жасынанақты анықтама беру үшін, палинологиялық сараптама қолдану арқылы табылған тас артефактілерге жасалды. Нәтижесінде тұрақта жүргізілген қазба жұмыстары, мәдени қабаттардың нақты седиментациясын көрсетпеді. Тек Рахат палеолиттік тұрағының төменгі деңгейінен жиналып алынған тас артефактілер сараптамаға жіберілді [6].

Тұрақтың Шығыс қыратты жотасы солтүстікке қарай созылыңқы үлкен болып келген. Одан әрі ғылыми-зерттеу жұмыстары, тас ғасыры ескерткіштерінің одан әрі бұзылып кетуін болдырмау мақсатында жүзеге асырылды. Зерттеу барысында мықты тас жабынды қабат пен қоршау шөгінділерінде ошақ іздері кездесті. Тас артефактілерінің көптігі осы ескерткішке жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік берді.

Тұрақтың экологиялық жағдайы өсімдіктер мен жануарлар әлемінің өзгерісін қалпына келтіруге, ескерткіштің жасын анықтауға мүмкіндік беретін материалдар мен артефактілерді жинауға жағдай туғызды. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының мәліметтері бойынша, ежелгі адамдардың биологиялық және мәдени эволюцияның негізгі кезеңдерін салыстырмалы түрде абсолютті жасын анықтағанда, ескерткіште ешқандай қазба жұмыстары жүргізілмегендігі анықталды.

«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының археологиялық қазба жұмыстары кезінде жалпы алынған Рахат палеолиттік тұрағынан 48 дана тас артефактілер жиналып алынып, зерттелді.

Сыртқы пішіндері малтатасқа ұқсас, алдын-ала өңдеу құрылымы жүйелі түрде алты қырлы етіп жасалған нуклеустардан тұрады. Пішіні тұрақты фишкаларды жоюға арналған, беткі қабаты жұмыс құрылымына ыңғайластырып жасалған, чиптерді ығыстыруға арналған патин жабындысы жалатылған. Арнайы соққы құралдарына жақындатып жасалған, нуклеустың 1 жалпы дөңгелек өлшемі 9x10,5x8 см болып келген [6].

Рахат елді – мекенінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде, Қазақстан ғылымы жаңа тың мәліметтермен толықты. Одан әрі тұрақтың жасын анықтау барысында, қазылған қорғандар-қола, ерте темір дәуірі кезеңіндегі сақ, үйсін тайпаларының қатар өмір сүрген уақытын айқындайды. Рахат елді – мекенін зерттеу нәтижесінде 3 қорған қазылып зерттелді. Беткі қабаты тас жабындылардан аршылып алынып, шыққан материалдар сараптамаға жіберілді [6].

Қорған №1. Диаметрі: солтүстіктен оңтүстікке қарай - 9 м. шығыстан батысқа қарай - 8 м., биіктігі - 45 см. №1 обаға қазба жұмыстарын жүргізу барысында 1,7 м тереңдіктен, жерлеу шұңқырынан бір қыш ыдыс табылды.

Табак. Жарты эллипс секілді жасалған ыдыс құрамына майда құм, органикалық заттар араластырылған саздан тығыз жасалынған. Дөңгеленген түбінен қабырғасы еркін иіліп көтеріліп келіп, қимасында бұрыштанып ернеуленген. Күйдірілуі бірқалыпты емес, түсі ашық қызыл қоңыр болғанымен, біркелкі емес. Ернеуінің диаметрі 16 см, биіктігі 7 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,8 см [7].

Қорған №2 №1 қорғанынан шығыста 2 м жерде орналасқан. Бұл қорғаннан 14 – 15 жас шамасындағы бала сүйектері табылды.

Қорған №3. Диаметрі 9 м, биіктігі 0,5 м болып келген қорғандар қазылып, зерттелді. №3 обаға қазба жұмыстарын жүргізу кезінде жерлеу шұңқырындағы адам қаңқасының сол жағынан қыш ыдыстар табылды [7].

Сурет 2. (Рахат. Қорған-3. Қабір)

Тостаған. Жарты сфералы келген ыдыс құрамына майда құм, слюда араластырылған саздан жасалынған. Дөңгеленген түбінен қабырғасы біркелкі еркін иіліп көтеріліп, бүйірленіп барып, қимасында дөңгеленіп ернеуленген. Ыдыстың қабырғасын қатты затпен ұрғылап ысу арқылы тығыздығын артқандығын сыртынан байқауға болады. Күйдірілуі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл. Ернеуінің диаметрі 10,5 см, бүйірінің диаметрі 12,8 см, биіктігі 8,8 см, қабырғасының қалыңдығы 0,5-0,7 см. 1954 жылы Тайғақ I қорымындағы №4 обаға жүргізілген қазба жұмыстарында осыған ұқсас ыдыс табылған. Оба б.з.д. I ғ.-б.з. I ғ. мерзімделеді [7].

Сонымен қатар сақ заманына тән 2 қонысқа стратиграфиялық кесіктер салынды. Жалпы алғанда сақ заманына тән керамика қалдықтары табылды. Табылған материалдардың мерзімделуі негізінен сақ кезеңін көрсетсе, ал қазбаның төменгі бөлігінен табылған керамика қалдықтары қола дәуіріне тән өрнек техникасымен негізделген. Осыған қарап елді-мекеннің тарихи тамыры тереңде екенін байқауымызға болады [6].

Сурет 11. (Рахат. Стратиграфиялық кесік қазба)

Шаршы-4-Г, ярус-I. Бұл шаршыдан санаулы ыдыс сынықтары табылды. Оның біреуінің ғана өлшемін анықтау мүмкін болды. Қалғандары ыдыстардың қабырға сынықтары [7].

Шаршы – 2-Б, ярус-II. Аталған шаршыдан табылған ыдыстардың ішінде екі үлкендеу көзе бар. Қазба кезінде IV ярустан бірқатар ыдыстардың сынығы анықталды. Негізінен олардың басым бөлігі асүйлік және шаруашылық ыдыстардың сынығы [7].

Шаршы-I-А, ярус-IV. Бұл шаршыдан анықталған ыдыс сынықтарының ішінде үлкен көзе бар.

Көзе ернеуі. Құрамына құм араластырылған саздан қолмен жапсыру арқылы орындалған ыдыстың ернеу сынығы. Бірден еркін иілген бүйірінен бірқалыпты тіктеу тарылған қабырғасы сыртқа қарай бедерленіп келіп ернеуленген. Сазы тығыз, күйдірілуі бірқалыпты емес, қимасында ортасы қаралау, сырты қоңыр қызыл түсті. Ернеуінің диаметрі 26 см, бүйірінің диаметрі 33 см, қабырғасының қалыңдығы 1,2 см [7].

Шаршы – 2-Б, ярус-IV.

Ыдыс ернеуі. Құрамына құм араластырылған саздан қолмен жапсыру арқылы жасалынған ыдыстың ернеу сынығы. Ішке қарай тарылып түзу шыққан қабырғасы сыртқа қарай бедерленіп, үсті тегіс болып етнеуленген. Сазы тығыз, күйдірілуі бірқалыпты емес, қимасында ішкі жағы қара сұр, сыртқы жағы

қоңыр қызыл түсті. Ернеуінің жалпықтығы 1,8 см, қабырғасының қалыңдығы 0,9-1,2 см. Сырты отқа күйген [7].

Шаршы – 5-Д, ярус-IV.

Құмыра. Құрамына құм араластырылған саздан қолмен жапсыру арқылы жасалынған ыдыстың кейбір бөлшектері жоқ. Пішінінде алмұрт секілді жасалынған. Дөңгелек түбінен еркін иіліп шығып бүйірленіп келіп жігі білінбей бірқалыпты кең мойнына жалғасып, ол ұзарып барып сыртқа сәл шалқайып ернеуленген. Күйдірілуі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл. Ернеуінің диаметрі 9 см, бүйірінің диаметрі 14,2 см, жалпы биіктігі 18,5 см, қабырғасының қалыңдығы 0,7-1 см. 1954 жылы Үңгірқора I қорымындағы №21 обаға жүргізілген қазба жұмыстарында осыған ұқсас құмыра табылған. Оба б.з.д. III-II ғғ. Жатады [7].

Қазба барысында көптеген керамика сынықтары мен сүйек қалдықтары шықты. Қазбаны одан әрі тереңдетіп қазу нәтижесінде түрлі мәдени қабаттардан сол дәуірге тән артефактілер біршама көп мөлшерде шықты. Сол мәдени қабаттардан табылған артефактілерге қарап, қоныстың өз заманында шеберхана болғанын аңғартады. Қонысты тереңдетіп қазу барысында 6 кв метрге бөліп, қонысқа толық қанды сипаттама жасалды. Шамамен алғанда қазба нәтижесінде қоныстан түрлі үлгідегі 100-ге жуық керамика сынықтары мен сүйек қалдықтары шықты [6].

Зертханалық талдау мен артефактілерді зерттеу нәтижелері алдын-ала Рахат тұрағының мәдени кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді. Мемлекеттік бағдарламада жоспарланған «Халық тарих толқынында» атты тақырыбы аясында ескерткіш кешенін зерттеу айтарлықтай республика мектептерінің жоғары оқу орындарында оқытушылықты, және тарихтың деңгейін одан әрі көтеруге мүмкіндік беретін, еліміздің ежелгі және көне тарихынан сыр шертетін суреттерін модельдеуге, алғашқы адамдардың өмірсүруі мен экологиялық жағдайларын қайта қалпына келтіруін қамтамасыз етеді.

Осы ретте 2015 ҚазҰУ-дың «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының мемлекеттік бағдарламасындағы «Халық тарих толқынында» атты тақырыбы негізінде жүргізген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын бір жүйеге келтіру арқылы, тарихи маңызын айқындау. Рахат елді-мекенінде орналасқан ескерткіш, тұрақтар мен қоныстардан табылған материалдардың көпшілігі осы аймақтың тарихи тамыры тереңде екенін көрсетіп берді.

Қорыта келе қазіргі таңда әлемдік ғылым саласы, алғашқы қауымдық қоғамда өмір сүрген тұрғындарының мәдениеті мен өнеріне көп қызығушылық танытуда. Бірқатар сауалдарды шешуде жаратылыстану ғылымының жетістіктері кеңінен қолданылып, жаңа технологиялық мүмкіндіктері жекелеген мәселелерді қарастыруға және нақтылауға өз септігін тигізуде. Осы орайда қазақстандық археологтар да жаратылыстану ғылымы салаларындағы (палеоботаника, палеогеология, одонтология, химия мен физика, генетика, геоморфология, палинология, т.б.) мамандарымен қоян-қолтық жұмыс істеу нәтижесінде көптеген жетістіктерге жетті. Оның нәтижелері әлемдік археология тарихнамасына енген елеулі табыс болып есептелінеді.

Болашақта Рахат елді-мекенін зерттеу жұмыстарын жалғастыру ғылым үшін өте маңызды. Елді-мекеннің шекарасын, мәдени қабаттарын, құрылыс орындарын анықтау арқылы қазақ тарихына қомақты үлес қоса аламыз. Үлкен аумақты алып жатқан мекеннің заттай мәдениетінен қалған жәдігерлерді алдағы уақытта зерттеу, елді-мекеннің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша құнды мәліметтер береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. (2009). «Қазақстан археологиясы». – Алматы: Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы: 401 б.
2. Мартынов А.И. (2005). Археология: Учебник. -5-е изд., перераб. – М.: Высш. шк. – 447 с.
3. Нұрмуханбетов Б.Н., Мухтарова Г.Р. (2001). Могильник Иссык-Некрополь Иссык-Археологический комплекс Есик-Рахат-Республиканский государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»//Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тезисы докладов круглого стола. Караганда: Technology of Imaging. – С. 54-56.
4. Нұрмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж. (2012). Охрана, использование и музеефикация Есик-Рахатского археологического комплекса в зоне заповедника-музея «Иссык»//Материалы республиканской научно-практической конференции «IV Оразбаевские чтения» на тему «Проблемы и достижения отечественной археологии и этнологии в XXI столетии приуроченной к 90-летию А.М. Оразбаева. – Алматы: Қазақ университеті. – С. 88-92.
5. Нұрмуханбетов Б.Н., Ахатов Г.А., Бермағамбетов А.Ж. (2005). «Есік қорымындағы археологиялық зерттеулер»//Мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасы бойынша 2004 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы: Алматы кітап. – 17-18 бб.
6. Отчет о научно – исследовательской работе (2015). «Естественно – научные методы при изучении и датировке археологических памятников и музеефикации объектов историко – культурного наследия»

(промежуточный). – Алматы: Научная программа Международной научной лаборатории по археологическим датировкам артефактов 178. – С. 2015 г.

7. Отчет о научно-исследовательской работе: научная программа международной научно-лаборатории по археологическим датировкам артефактов (заключительный) 149. – С. 2016 г.

УДК 39 (=512.122)(560)
МРНТИ 03.41.01

А.К. Бейсегулова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Б.Ш. Солтиева²

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің аға оқытушы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада иран, түркия қазақтарының қазіргі кезеңдегі материалдық мәдениетін қаншалықты ұстануы, бөгде ортадағы өзара үрдістердің этникалық мәдениетке тигізген ықпалы талдау. Этнографиялық зерттеу экспедициясы бойынша Түркиядағы қазақ диаспорасы мен Қазақстандағы оралмандар арасынан қазіргі кездегі қолөнердің жасалуы, әсіресе ежелден келе жатқан сырмақ, тұскиіз, кестелеудің жасалу жолдары мен ерекшеліктері туралы ақпараттар алынды.

Түйін сөздер: диаспора, қолөнер, киіз, сырмақ, кесте, ою-өрнек

Аннотация

А.К. Бейсегулова¹, Б.Ш. Солтиева²

ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ

В статье рассматриваются вопросы материальной культуры казахской диаспоры в Иране и Турции, научного анализа воздействия инородной среды на процесс этнической культуры путем взаимного воздействия, а также их традиционные ремесла. Целью данной статьи является показать особенности ремесла казахской диаспоры. Исследование базируется на материалах этнографических экспедиций в казахской диаспоры Турции и оралманов в Казахстане. Особенности изготовления ручного изделия как сырмақ, тұскиіз, вышивка.

Ключевые слова: диаспора, ремесло, войлок, сырмақ, вышивка, орнамент

Abstract

А.К. Bacigalova¹, B.Sh. Satieva²

FEATURES OF THE MATERIAL CULTURE OF THE KAZAKH DIASPORA

The article deals with the material culture of the Kazakh diaspora in Iran and Turkey, the scientific analysis of the impact of the alien environment on the process of ethnic culture through mutual influence, as well as their traditional crafts. The purpose of this article is to show the features of the crafts of the Kazakh diaspora. The study is based on the materials of ethnographic expeditions in the Kazakh diaspora of Turkey and oralman in Kazakhstan. Features of the manufacture of handmade products like syrm, tsiskiz, embroidery.

Keywords: diaspora, craft, felt, syrmak, embroidery, ornament

Тарихтың әртүрлі оқиғалары зардабынан ауа көшіп қоныстанған қазақтар Түркия мен Иран республикаларында тұрып жатыр. Қандастарымыз қаншама тағдырдың тәлкегінен өтіп, ондаған жылдар бойы бөгде ұлт арасында мекен етіп отырса да халқымыздың ежелден жалғасын тауып келе жатқан өзіндік болмысын, әдет-ғұрпын, салт-санасын сақтап келе жатыр.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев дүние жүзі қазақтарының ІІ құрылтайында жасаған баяндамасында: «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық. Сондықтан сырттағы қазақтың әдебиеті, мәдениеті, өнері деген қолдан жасалатын шек-шекара болмауға тиіс, тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ата-бабаларымыз бен олардан тараған ұрпақ

жасаған мол рухани қазынаны шашпай-төкпей жинап алуымыз, оны атажұртта және барша әлемге таныстыру аса маңызды шаруа», - деп көрсетті [1, 8 б.]. Осыған байланысты бүгінде мемлекетіміз сырттағы қазақтардың рухани-мәдени қажеттіліктерін, сұраныстарын зерттеп білу арқылы қол ұшын көрсетуде. Негізінде қазақ диаспорасы мен оралмандар мәселесі, Қазақстандағы этникалық үдерістердің барысы зерттеу нысаналарынан сырт қалып отырған жоқ. Мұның өзі мемлекетіміздің сырттағы қазақтардың тыныс тіршілігін қалт жібермей, олардың әлеуметтік мәдени қажеттіліктерін зерттеп білуге деген ұмтылыс деп білеміз. Бір жағынан шет жерлердегі қазақтардың жергілікті халықтар ықпалында қалыптастырған дәстүрлі мәдениетіндегі ерекшелік-терді, ұқсастықтарды сараптау Қазақстандағы этнология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Міне, сол қазақ қандай қиыншылық көрмесін, қай жерде жүрмесін қолөнер өмір салтының бір арқауы болды. Олар ауыр азаппен Түркияға келгенде де басты кәсіп етіп мал не егін шаруашылығы емес, қолөнер яғни тері өңдеуге ден қойды. Қолөнер – ежелден келе жатқан кәсіп болғандықтан, шеттегі қазақтарда қолөнер бұйымдарын жасауда өз ұлтының ұлттық нақыштарын жоғалтпай әрі қарай жалғастырып ұрпағына жеткізіп отыр. Негізінен қолөнер әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, тарихи ерекшелігіне және эстетикалық талғамына байланысты өзіндік ерекшелігімен өшпес із қалдырып келеді. Қазақ халқы әлемнің қай түкпірінде жүрсе де өзінің ата кәсіптерінің бірі қолөнермен айналыса отырып, оны күнделікті күн көріс қамының құралы етіп алса, екінші жағынан халқымыздың өнерін танытып, эстетикалық талғамын насихаттайды. Мәселен, қазіргі кезеңде қыз жасауына қосатын жастық тыстар не төсек жапқыштар түрік халқының да сұранысына ие болып отырғандығын Түркияға барған сапарда ел арасынан жиналған мәліметтер дәлелдейді.

Түркия қазақтары да қазіргі кезде ертеден ата кәсіптің бірі болып келе жатқан қолөнер туындыларын үйдің ішкі интерьерінде, сәндік жиһаз бұйымдарында, киім сәндеуде кеңінен қолдануда. Бірақ дегенмен ол да қазақ арасында кеңінен таралған деп айта алмаймыз. Мұнда да қазақтар қолының икемі бар жастарды өнерге баулуға, үйретуге көбірек мән береді. Солардың бірі 77 жастағы Күлия Софыған (I). Өзінің қолынан келетін кәсіпті ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыруды мақсат еткен шебер, үйге сән беретін сәндік бұйымдарды көбірек кестелейді. Бүгінде өзінің қолөнерге икемі бар жас қыз келіншектерге үйретуде екендігін мәлімдеді. Оның қолынан шыққан кейбір бұйымдардың, мәселен оюлап тіккен дастарханына 40 жыл болған. Ол қызыл жібек матадан дөңгелене қиылған, үстелдің аяғы жабылатын бөлігіне желбезек етіп жапсарлай тігілген үлгіден тұрады. Үстелдің бетін жабатын дастархан бөлігінің шеті қазақы оюлармен әсемделіп, кестеленген. Бұл бұйым біздің елде көп кездесе бермейді. Бұл бір жағынан бізге үйренуге тұратын іс деуге болады. Дастархан тұрмыста көп қолданылатын заттардың бірі. Сондықтан қазақы өрнектермен безендірілген дастархандарды тігу арқылы неге өзіміздің қолөнерімізді насихаттамасқа деген ой келеді.

Шебердің қолынан шыққан дүниелерді тұрғылықты қазақтар сатып алып не қыздарының жасауына тапсырыс беріп жатады. Кейде оны өзі шеттен келген меймандарға, туыстарына сыйлап жатады.

Түркиядағы қазақтар «қыз жасауына» тапсырыспен көрпелер, көпшіктер, дастархан, сырмақ, төсек жапқыш, тұскиіз, жастықтың, көрпенің тыстарын, майлықтар жасатады. Мәселен, төсеніш көрпешелердің астарына мақта не жүн салынып, оның бетінің тысы оюлармен кестеленеді. Көрпешенің шет-шеті сыңар мүйіздермен жиектеліп, ортасы қошқар мүйіздермен өрнектеліп, ортасына гүлдерсалынады. Сондықтан Түркия халықтарының арасында қазақтың қолөнер бұйымдары сұранысқа ие деуге болады. Оны жасайтын шеберлер де халық арасында көп емес. Дегенмен қолынан іс келетін шеберлердің еңбегі жоғары бағаланған. Көбіне дастархан шетіне «бұрмаша» оюлар салынса (ою бұрмаланып отырып тігілетіндіктен «бұрмаша» деп аталады), орындықтың үстіне төселетін көрпешелерге «қошқар мүйіз» оюы, ал сырмаққа оюды бастырма әдіспен тігетіндігін айтады. Күлия Софығанның үйіндегі төсек жапқыш пен төсектің тұсына ілінген тұскиізге «қосмүйіз» оюы бізбен кестеленіп салынған. Қазіргі кезеңде кестенің көпшілігі қолмен емес, тігін машинасымен матаның үстіне оюды бастыра отырып, кестелей салады (II).

Көне заманнан келе жатқан қазақ қолөнері өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалған. Сол қолөнердің бір түрі – кесте тігу. Түркияда тұрып жатқан қазақтардың үйінен ұсақ моншақпен, кішкене түйме тәріздес домалақ жылтыр тастармен кестелеп безендіре орындалған дүниелерді көп кездестірдік. Ал қыздың жасауына берілетін дүниелерге де тігілген кестелер көбіне моншақтармен әшекейленеді. Сондай ақ моншақпен кестелеу орамал шеттеріне, көйлектің жаға не өңір жиектеріне де салынғандығын ел арасында жиналған материалдардан байқадық. Моншақтардың тесікшелері өте кішкентай болғандықтан, жіңішке ине арқылы өткізіліп, жіп моншақпен түстес болу қажет. Кестелер бізбен кестеленіп те, матадан оюлап кесіп те салады. Олар көрпе мен сырмақтарға көбіне «сыңармүйіз» оюын салатын болған. Дегенменде соңғы 3-4 жылда қолөнермен айналысатын адамдар тіпті азайып кеткен. Себебі,

соңғы кезеңдерде қыз жасауларының түр-түрі дүкендерге шығарылғандықтан көбіне сатылып алынады. Шеберлердің қолынан қазақ оюларымен жапсарланған қолдорбалар көбірек тігіліп, сыйлыққа да беріліп жатады. Ол кісінің төрт қабатты үйінің жеке өзі тұратын жоғары қабатында кілең қолдан жасалған әсем бұйымдар мен жиһаздарды, оның ішінде жүннен жасалған бұйымдарды көптеп кездестірдік [2].

Иран қазақтары қолөнермен ежелден айналысады. Иран мемлекетіне қоныстанған кезден бастап қазақтар өзінің ұлттық қолөнерін сақтауға тырысып, жалғастырып дамытты. Бұрынғы өздері тұрған Маңғыстау аймағының қазақтары негізінен термелі және тақталы алашалар, түкті және тақыр кілемдер, сырмақтарды көп тоқыған. Сондықтан қазақтар жаңадан орналасқан Иран мемлекеті де әлемде ежелден қолөнердің, сонын ішінде кілем тоқып шығаратын орталықтардың бірі болған.

Иран қазақтарында жүннен жасалып, үйдің төріне төселетін текеметтер көптеп кездесті. Көлемді, салмақты, үйдің ішін толық алып жататын мұндай текеметтер үлкен-үлкен шиыршық өрнектер салынады. Бізге берген информатор 67 жастағы Әсілхан Абдулланың айтуына қарғанда кілем тоқу түрікмендермен бірге тұрған қазақтарда кең тарағандығын айтады (1). Кілем тоқу өндірісінде қолданылатын негізгі материалы жергілікті қой жүні болып табылады. Ирілген кілем жіптерін сенімді табиғи және синтетикалық бояғыштармен бояйды, бұл кілемдердің сапалы болуына ықпал етеді. Түрікмен кілемінің басты бояуы-қызыл, ақшыл қызылдан күрең қызылға дейінгі түстерге боялады. Қызыл түс жалпы кілем алаңының 70-75% алады. Иран қазақтарының өмірінде қолөнер әр отбасының қажетін өтейтін, отбасына табыс әкелетін кәсібінің болуы маңызды болды. Кәсіптердің ішінде негізгісі – кілем тоқу өнері жатады. Қазақтардың жергілікті тұрғындарынан алған қой жүнінің негізгі бөлігі кілем тоқуға жұмсалды. Иранға барған алғашқы кездері қазақтар текемет басқан, текемет басудың алдында қойдың жүнін алып, оны жақсылап түтіп, керек түсті бояуға салып жүн тарақпен тарап дайындаған. Сосын шидің үстіне жартылай дайын қара жүннің үстіне әдемі қылып ішіне қою қызыл жүнді, сосын араларын ақ, көк түске боялған жүнмен өрнектеп орналастырған. Текеметтің екі жағын да осылай тегіс етіп әртүрлі бояумен боялған дымқыл жүнді өрнектеп салған, Арасында текемет қалпына келгенше қайта-қайта су сеуіп отырған, сосын киізді үш-төрт адам болып орап, екі жағын буып, ортасынан байлап бірнеше адам тартқан. Текеметтің безендіретін ортасы төрт бұрышты немесе ромб түрінде жиектеледі де, түрлі-түсті боялған жүннен, оның іші қошқар мүйіз, балта мүйіз, тұмарша, гүл, аралық гүлдермен оюланды [3].

Сонымен қатар, зерттеліп отырған аймақтағы қазақтардың киіз бетіне ою-өрнек жүргізу әдістерінің ең кең тарағаны түсті өрнектерді текеметтің өңіне бірге бастыру. Киіз басу қазақ тұрмыс салтынан әлі қалған жоқ. Киіздері көбіне 3x4 көлемді өте қарапайым, әдемі қошқар мүйізімен көз тартады. Кейбір күрделі киіз басу үшін көрші әйелдері келіп көмектеседі. Барлық дайындық жұмыстарын әйелдер атқарады, қой жүнін тазалау, жүнді бояу, жіпті иіруді көбінесе егде жастағы әйелдер жасаған. Қазақ оюлары жеңіл өзгеріп түрлен-діруге ыңғайлы. Кейінгі жылдары қазақ қыз-келіншіктері кілемге Иранның әртүрлі нақыштарын өрнектей тоқып, «гүл кілемі» деген ат бергендігін айтады.

Иран қолөнеріндегі ою-өрнегінің негізгі тақырыбы гүл мен өсімдіктер. Халықтың негізгі өнерінің дамуында сонымен бірге, географиялық қоршаған орта маңызды рөл атқарған. Өсімдік ою-өрнектері қоршаған табиғат ортасы бай халықтарда негізгі ою-өрнегі болып саналады. Иран ою-өрнегінде негізгі өсімдік ою-өрнегі басым, сәнделген барлық бұйымдарында түрленген осындай ою-өрнектер бар. Иран қазақтарының тоқитын «Гүл кілемі» жергілікті халықтардың арасында кеңінен тараған. Бастапқы кездері қазақ әйелдері кілем тоқуды түрікмендерден үйренген, бертін келе өздері осыны жақсы меңгеріп өздерінің қыздарын, келіндерін үйретті. Іс істемейтін, қолөнерінің бір түрімен айналыспайтын әйел адам жоқ.

Ираннан келген қазақтар тоқыған кілемдер жергілікті халықтың арасында кеңінен тарады, бұл кілемдер тез сатылып кетіп, тіпті кейбір кезде алдын-ала тапсырыстарды қабылдап отыратын мезгілдер болды [3].

Қай аумақта болмасын қазақ қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізат түрі – жүн. Қазақ халқы оның табиғи қасиетіне зер салып, тиімділігі мен күнделікті тұрмыста қолайлы жақтарын қарастыра отырып, әдемілік жағына да көңіл бөлді. Киіз басуды қазақтар көне заманнан меңгергендігі белгілі. Бұрын киізді қара немесе ақ түсті етіп басса, кейінірек оюлап басу кеңінен тарады. Жүннен жасалған бұйым, әрине, жылы, төзімді келеді. Сондықтан қазақтың киіз басу өнері әлі күнге дейін қай аумақта болмасын ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатыр. Соңғы кезеңге дейін киізден жасалынған текеметтер қазақ халқының төсеніш қызметінде маңызды болғандығы белгілі. Түркиядағы қазақтар да соңғы кезеңге дейін дәстүрлі қолөнер түрі – киіз басудың маманы болды деуге болады.

«Сырмақ» қазақ халқының тұрмыста қолданатын төсеніштерінің бірі. Ол төсенішке мықты келеді. Кейбір сырмақтардың жарты ғасырдан аса төселінгені жөнінде мәліметтерде жеткілікті. Сырмақ сөзінің төркіні (этимологиясы) киізді қабаттап сыру, тігу немесе төсеніш ретінде жерге сыра салу сияқты

мазмұннан туындаған сияқты. Сырмақ жасау Түркия қазақтарында әлі күнге дейін таралып келе жатқан қолөнердің бірі. Бүгінде кереует не басқа да жерлерге төсеніш ретінде әртүрлі көлемдегі сырмақтар көбірек жасалынады. Солардың ішінде 1,82x1,16 см. не оданда кішірек 080x1,20 т.с.с. сырмақтар. Біздің байқағанымыз көбіне сырмақтың осы көлемі кіші түрлері қолданысқа ие. Себебі, олар жинап, қағуға ыңғайлы болып келеді. Әртүрлі түстегі киіз қалдықтарынан кестелеп жасалған төсеніштік ақ және қара киіздерге, аққа қара және басқа да түрлі түсті оюлар, қараға ақ пен қызыл-жасылды түсті оюлар көптеп салынған тікбұрышты түріндегі сырмақтар жиі кездеседі. Ою-өрнек сырмақтың ортасында және жиек шетіне оюластырылған. Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз бүгінде ақ не қара киізге түсті жүнмен ойып, бастыра салудан гөрі түсті маталармен бастыра тігу әдісі көбірек деуге болады. Мысалы сырмақтың ортасы қою сары, қызыл, көк түсті жүн жіппен оюланса, әр айшықтың қолтырауыны қошқар мүйізбен не жиектелген үш жапырақты және де тармақты мүйіз элементтерімен байланыстырыла салынған. Сырмақтың орталығы екі не үш бірдей төрт-бұрышпен айшықтала өрнектелген. Қоңыр және қызғылт сары түстегі баулықпен бос орындары өрнектеліп толтырылған. Барлық жиектері тоқ қызыл қызғылт, қоңыр, ақ, көкшіл түсті жіптермен кестеленген. Кейбір сырмақтың шеті қызғылт сары түстегі жуан жүн жіппен екі түрде рамаланған. Ендігі бір сырмақта шетіне қошқар мүйізді оюлармен өрнектеліп, ортасында айшық жасалынып, тармақты қошқар мүйізбен гүл сабағы жалғаса оюластырылады. Негізі сырмақты не тұскиізді оюлау әдістері ол шебердің талғамымен қиялына байланысты болып келеді.

Сырмақ сыруда әр ұрпақ өкілдері өздерінің жаңалықтарымен, соны элементтерімен толықтырылып, байытып отырған. Қазақтар сырмақты қойдың табиғи ақ не қоңыр, қара, бөз, көгілдір жүндерінен жасайтын болған. Бірақ Түркиядағы қазақтар сырмақ жасаудың небір технологиясын ойлап қойған: ақ киізді сатып алып (ақ киізді заводтан сатып алады) көмбе қазанға бояу салынған суды қайнатып, оған ақкиізді салып бір күн қойып қажетті әр түске бояп аламыз. Содан кейін ақ киізбен қызыл киізді беттестіріп жиекті бастырып, тағы бір ақ киіз салып жиектеп тігеді. Сырмақ көбіне төрге төселінеді. Бүгінде олардың көлемі әр түрлі етіп жасалынып, төсек үстіне не төсек алдына да төселіне береді. Оған салынған ою-өрнектер қошқар мүйізді, өсімдік тектестегі өрнектер болса, ал орындықтар мен бөстектерге «сынар мүйіз» оюлары салынады. Бүгін-де төсек сырмаққа матадан ою жапсырып, жіппен кестелейді. Ал, кесте жіптері көбіне дүкеннен сатылып алынады.

Сондай-ақ қазақ халқы сәндік үшін киізден тұскиіз жасаған. Оны жасау үшін нығыз басылған, жұқа киіз таңдалынып алынған. Тұскиізді безендіріп, әшекейлеу үшін түсті барқыттар, жібек, шұға, т.б. маталардан бетіне ою-өрнектер тігіледі. Қазіргі кезеңде Түркиядағы қазақтар тұскиіздің негізгі қалыбын киізден емес, қалың бір түсті барқыттарды алып, оның бетіне түсті маталармен бастыра оюлар тігеді. Мұндағы оюлар жоғарыда айтып өткендей шебердің талғамына байланысты болып келеді. Негізі сырмақ, тұскиіздерге өрнектелетін оюлардың түрі болған.

Тұскиізді жасау әдісі сырмақ жасау әдісіне ұқсас. Тұскиізде мүйізді оюлармен қатар гүл, жапырақ оюларды да пайдаланған. Оның ең көп тараған түрі аппликациялық әдіспен жасалған түрі. XX ғасырдың ортасындағы барқыт маталарға түрлі түсті маталармен кестеленген тұскиіздер кең тарады. Олардың шет жағы қара бархытпен үш жақты жол жасалып, ортасына ірі розеткалық гүлдер орналасады. Тұскиізге жасыл көк, қою көк, қызғылт, ақ, қызыл түстегі жіптер қолданылған.

Қазіргі кезеңде малдың көп өсірілмеуіне байланысты текемет, киіз басу жоқтың қасы деуге болады. Сондай ақ мұнда кілем де көп тоқылмайды. Кілемді көбіне Түркияға Иран, Ауғанстаннан келген қазақтардың тоқитындығын байқадық (II). Осы жақтан келген қазақтардың қолөнерінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, солардың бірі Ауғанстаннан келген, Әжімұратқызы Ләйлә өзінің жиырма жылдан бері қол өнермен айналысып келе жатқанын, жастық, төсек орындарына кестелеп гүл салатынын, жастыққа тігілген өрнектердің жасалу жолдарын айтып берді. Ең алдымен ақ матаның үстіне қаламмен сызып ою-өрнектерін, гүл т.б. салып алады да сосын сол сызықтың үстімен кестелеп отырады. Сол сияқты қызға осындай оюланған, кестеленген жастықтың әр түсінен бес, оннан жұптап жиырма, он-он екіден көрпе тігіліп беріледі. Түркия, Иран не Ауғанстандағы қазақтардың қай-қайсысында болмасын үлкен «қаршын» деген жастық кең тараған. Оны көбіне отырғанда ыңғайлы болу үшін арқаға қояды, сондықтан оны кейде «арқа жастығы» деп те атап жатады. Олар қатты болу үшін арасына сабан немесе қартон қағаздар салып жасайтын болған. Ал, оған салынған ою-өрнектер қазақтыкінен гөрі Иран мен Ауған халықтарының өрнектері тәріздес өсімдік тектес, оның ішінде көбіне гүлді болып безендіріледі (III).

Түркияға Ауғанстаннан келген қазақтардың айтуы бойынша алаша көбірек тоқылған. Оның «қақпа алаша» деп аталатын түрін, аналарымыз ежелеріміз көбірек тоқитын, - деп көрсетеді. Төсеніштің бұл түрлері Орталық Азияда да кең тараған. Оның үстіне бұл аумақтарда да «Бұқар алаша», «Терме алаша», «Қақпа алаша» деп аталған (IV). Мұндағы Бұқар алаша деп атау себебі, кежім теру не бұқар теру

тәсілімен тоқылған алашаларды атайды, оларға көп түсті және әртүрлі өрнектер теріліп жасалады. Қақпа алашаға екі-үш жіп құрылады, бірақ оның арқауы болмайды. Бұл алаша көбіне мақта, жіптерден тоқылады. Қақпа алаша қара теру тәсілімен тоқылатын алашасына ұқсайды. Бұларда негізінен зооморфтық және геометриялық өрнектер кең тараған. Түркиядағы қазақтарда да «қақпа алаша» көп талғамды қажет ете бермейді. Сондықтан тоқуға оңай және көп шығынды керек етпейтін қолөнердің оңай түрімен айналысады.

Иран, түркиядан келген қазақтардың арасында кеңінен тарағаны үйдің ішкі әдемілігін арттыратын арқалық жастықтар, оны түрікмендер «пошти» деп атады. Бәрінің үйінде арқа сүйеніп отыру үшін жастықтың орнына әдемі арқалық жастықтар қойылады. Арқалықты тоқу үшін бірінші арқалықтың алдыңғы бетіндегі кілемін тоқып алады. Көлемі 1м-1,5м, үш-төрт әйел адам болып арқалықты 1 ай тоқиды, қолмен тоқып бетін қайшымен қиып тегістейді. Арқалыққа әртүрлі зооморфтық, геометриялық, өсімдік өрнектер салынып тоқылады. Көбіне қызыл, қоңыр, қара, ақ түсті өрнектер салынады. Арқалықтың артындағы қоңыр қызыл түсті қатты матаны бұрын қызыл тақыр қылып өздері тоқитын еді, енді оны дайын қылып сатып алады. Жан-жағын біріктіріп тігіп, ортасын қатты картон, қағазбен толтырады [3].

Қол өнерінің ішінде ерте заманнан бері қолданылып келе жатқан түрі –кесте. Қазақ әйелдері киімді, төсек орын жабдықтарын, үй жабдықтарын кестенің әр түрімен сәндеп келген, Иран қазақтарында да кестелеу өнерімен көрпе жапқышты, жастықты, көрпелерді, киім-кешекті, үй жабдық артын кестелейді. Ираннан келген ағайындар өздерінің бешпенттерін, ішіктерін, көйлектерін, жаулықтарын түрлі-түсті жібек жіптермен кестелейді. Кестені ағаштан, темірден жасалған кірігішке керіп тігеді. Инемен тігілген материалды керіп, инеге сабақталған жіппен алуан түрлі мәнерлеп тігіп кестелейді. Ол үшін кесте салынатын матаға әуелі өрнек түсіріп алады да, сол өрнек ізімен тігеді.

Матаға ілмелі жаулықтың өрнектерін тігерде сызып алады, сосын инемен, қызыл, қоңыр жібек жіппен төрт бұрышын, ортасын кестелеп тігеді, Иран қазақтары өздерінің көйлектерінің жеңін, етегін әдемі мүйіз өрнектермен, басқа да геометриялық формадағы өрнектермен кестелейді. Қыздың жасауын дайындағанда көрпе-төсекті, жастықты әдемілеп кестелейді. Иран қазақтары арасында қолөнер туындылары өте көп сақталған. Оның бәрін үй иесі әйелдің өзі жасап, отбасында әрбір ана өз қыздарына өнерді үйретіп, тәрбиелеріне сіңіріп отыру керек деп санаған. Сонымен, қазақ елінде үй тұрмысында көп қолданылатын киіз бұйымдары, әр түрлі өрнектері бар қолдан жасалған кілемдер. Қазақстанда мүлдем кездеспейтін арқалық жастықтар, жайнамаздар осы елдерден келген қазақтарында үй тұрмыс сәнін келтіреді.

Ұлттық мәдени мұрасын сақтап, насихаттап халыққа таныстыру үшін осы үлгілерге қарап, жастарының жадынан шығармау мақсатында қолөнерге баулып отырған шеберлерді көрдік. Мұның бәрі әрине туған еліне халқына деген сағыныш пен құрмет деуге болады. Сонымен бірге халқымыздың қолөнері жетістіктерімен таныстыра отырып, ата-баба мұрасына ерекше құрметпен қарауды, болашақ ұрпақтарға тәлім-тәрбие беру қызметін жүзеге асыру болып табылады. Дегенмен де кейбір мәдени үлгілерде жергілікті ортаның ықпалдастығы да байқалмай қалмайды. Қазақ халқы өзінің күнкөріс тіршілігіне қажетті үй-жайды қалай салуды, киім-кешек тігуді, азық-түлік өндіруді қалай кәсіп етсе, әсем бұйымдар жасап, өмірде сән-салтанат құруды да білді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек // Егемен Қазақстан. – 1992. – 1қаңтар.*
2. Қалишабаева Б.К., Бейсезұлова А.Қ. *Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 137 б.*
3. Бекежанова А. *Иран қазақтарының мдениеті: оқу құралы. – Ақтау: Ш. Есенов атындағы КМТЖИУ. 2011. – 80б.*

Ақпарат берушілер:

- I. Күлия Софьгадан (Тәйжі) Жасы 66-да, Түркия мемлекеті, Стамбул қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкентінде тұрады.
- II. Айша Полат – 1955 ж. Түркиядан келген. Қаскелен қаласы, Қарасай ауданы, Алматы облысы.
- III. Әсілхан Абдулла 67 жаста, Ираннан келген. Қаскелен қаласы, Қарасай ауданы, Алматы облысы.
- IV. Зіліқа Төлеп 1995 жылы Иранның Горган қаласынан көшіп келген

УДК 930.1584.5
МРНТИ 03.41.01

Е.Дубягина¹
¹PhD, КазНУ им. аль-Фараби

ПАМЯТНИК БОЗШАКОЛЬ ДРЕВНЕЙ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Достаточно сложная проблема складывается по отношению к памятникам древнего горно-металлургического производства, в связи с многочисленными разрушениями проводившимися работами по добыче ископаемых. Одним из таких памятников является Поселение Бозшаколь, свидетельствующий о наличие развитого древнего горно-металлургического производства на территории Казахстана. И на основе проведенных исследовательских работ, найденных артефактов, возможно получить подтверждения о существовании поселения горняков.

Ключевые слова: Бозшаколь, металлургия, поселение, бронза, горно-металлургического производство, рудники.

Abstract
E.Dubyagina¹

¹PhD, Kazakh National University. al-Farabi

MONUMENT BOSCHEKUL ANCIENT MINING INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Enough difficult problem develops with respect to the monuments of the ancient mining and metallurgical industry, due to numerous devastation to carry out works for the extraction of minerals. One of these monuments is the Settlement Boschekul, indicating the presence of development of ancient mining and metallurgy in Kazakhstan. And on the basis of the conducted research found artifacts may obtain confirmation of the existence of the miners' settlements.

Keywords: Boschekul, metallurgy, settlement, bronze, mining and metallurgical production, the mines.

Аңдатпа
Е.Дубягина¹

¹PhD, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚСТАНДА ЕСКЕРТКІШ БОЗШАКӨЛ ЕЖЕЛГІ ТАУ-КЕН ӨНЕРКӘСІБІ.

Жеткілікті қиын мәселе пайдалы қазбаларды өндіру үшін жұмыстар жүргізуге байланысты көптеген күйзеліс, ежелгі тау-кен және металлургия өнеркәсібі ескерткіштеріне қатысты дамиды. Осы ескерткіштердің бірі Қазақстандағы ежелгі тау-кен және металлургия дамуының болуын көрсете отырып, есеп айырысу Бозшакөл болып табылады. Ал жүргізілген зерттеулер негізінде артефактілер шахтерлер елді мекендердің бар екендігіне растау алады табылған.

Түйінді сөздер: Бозшакөл, металлургия, есеп айырысу, қола, тау-кен және металлургиялық өндіріс, шахталар.

Одной из проблем при изучении металлургических памятников является то, что памятники горного дела и металлургии древности на территории Казахстана на данный момент были существенно разрушены проводившимися в XVIII-XIX вв. горными работами и разрушаются сих пор.

В материалах статьи «Древние рудники Восточного Казахстана» дается краткий экскурс по наиболее значимым памятникам металлургического производства Восточного Казахстана. Баянаульский ГМЦ включает ряд меднорудных месторождений северо-восточной части Казахского мелкосопочника. Данные не значительные [1, 2009, с. 116].

Наиболее крупным является медно-порфировое [2, 2008] Бозшакольское месторождение с выходом окисленных руд на поверхность и глубиной зоны окисления до 54 м, протяженностью 10 км [3, 2012, с. 46].

В 2003 и 2005 гг. была обследована Центральная зона, совместной Казахстанско-германской экспедицией. В 90-е гг. на ней был заложен опытно-промышленный карьер размером 100x400 м, уничтоживший часть древних выработок зоны. Другая часть была уничтожена задижкой довольно широкой площади к северо-востоку от карьера. На восточном фланге зоны уцелела цепочка карьеров длиной по 50-70 м и глубиной 2-3 м каждый. [2, 2008]

В 2007 году территорию памятника обследовала археологическая экспедиция КарГУ им. Е.А. Букетова. [1, 2009, с. 116].

В 2009 году по проекту ТОО «KazakhmysProjektLLC», было проведено научное археологическое изучение памятника ТОО «Археологическая экспертиза». На площади 6 681 га было обнаружено 10 объектов, охватывающих широкий хронологический диапазон от палеолита до рубежа эр.

Свидетельством горно-металлургической деятельности данного памятника, являются обнаруженные куски руды, шлаки, черновые слитки меди, тигли и льячки на многих поселениях этой зоны, в том числе в районе золотых россыпей Степняк. В отвалах обнаружены бронзовые изделия и керамика алексеевско-саргаринской культуры (Чудинов, 1936; Оразбаев, 1958) [3, 2012, с. 46].

Памятник находится в 14 км к северу от железнодорожной станции Бозшакуль и в 17,6 км к северо-востоку от поселка Торткудук Экибастузского района Павлодарской области [1, 2009, с. 116].

Поселение площадью 21 000 м² имеет вытянутую вдоль оси восток-запад направление. Основная часть памятника расположена между двух карьеров. Из имеющихся данных по пяти заложенным раскопам, наиболее полноценная информация была получена с первого раскопа⁶.

Раскоп I площадью 1026 м² было заложено в западной части поселения на южной окраине карьера 2007 г. так как была наименее разрушена. Раскопки велись квадратами 3 на 3 метра, квадраты по линии юг-север, были пронумерованы цифрами с (1-12), по линии запад-восток – буквами (А-О).

Было выявлено 3 помещения. Первое (центральное) и второе помещения имели подпрямоугольную форму с ориентиром север-юг, север-восток. Третье помещение находилось к востоку от центрального сооружения, восстановить форму жилища не представлялось возможным, так как его восточная и южная стороны были полностью разрушены. Размеры первого помещения 22,6 x 6,4 м глубина до 1,3 м. Площадь помещения 141,9 м². Размеры второго помещения 12,5 x 9,6 м глубина до 0,86 м. Площадь помещения 124 м². Размеры третьего помещения 13,5 x 10,6 м глубина до 0,85 м. Площадь помещения 92,7 м².

Классический вариант таких помещений наличие двух входов. Расположение которых с одной стороны в северо-западном углу, второй, юго-восточная сторона. В северо-восточном углу первого помещения был расчищен коридор, соединяющий центральное помещение со вторым помещением. Размеры коридора 1,13 x 1,2 м, глубина 0,3 м.

На дне котлованов были зафиксированы столбовые ямы и наличие хозяйственных ям. А также в первом помещении обнаружены 2 очага (кв. Г-8 и кв. В-4), наземного типа с каменными выкладками.

На дне котлована третьего помещения были зафиксированы 4 столбовые ямы, хозяйственная яма, 1 очаг (кв. З-7,8, И-7, 8), и 1 печь. Очаг, выложенный камнем, находился на тумбе подквадратной формы сложенной из материковой глины, вокруг зафиксированы древесные угольки, фрагменты костей и керамики.

Печь (кв. З-8, И-8) представляет собой яму округлой формы, диаметром 1 м и глубиной 0,34 м. С западной стороны расчищен дымоход подпрямоугольной формы, размером 1,3 x 0,9, глубиной 0,26 м. В заполнении печи найдены угольки, фрагменты керамики и костей. На дне зафиксирован незначительный по мощности золистый слой.

В ходе вскрытия слоев раскопа и выборки заполнения котлованов в помещении обнаружены многочисленные фрагменты костей животных, керамики и изделия из камня, бронзы и кости. Керамический материал по поселению Бозшаколь представлен фрагментами посуды федоровского, саргаринского, бегазинского типов.

Коллекция керамики насчитывает 3727 фрагментов от горшковидных, банковидных и кубковидных сосудов: 477 фрагмента венчика, 3096 фрагментов стенок, 154 фрагмента днищ. Единичны находки фрагментов чаш и мисок. Из находок были обнаружены фрагмент и целая часть предмета «утюжок» и пряслице. Фрагмент сопла.

Каменные находки представлены следующими предметами: мотыга, наковальня, точильный камень, терочник, молоточек, пест, ложило, фрагмент пряслица. Костяные находки в основном представлены набором тупиков, пару подвесок, наконечник стрелы (0,45 м) черешковый, трехгранный лавролистный, рукоять ножа, и другие заготовки из кости (пластина, рукоять, пряслице и т.п.).

Среди металлических изделий в наличии бронзовый циркуль (0,25 м) выполнен в виде стрежня, согнутого пополам в центральной части, размеры 10,3 x 0,4 см (фото 140); заклепка (0,35 м) имеет щиток круглой формы, припаянный к стержневидной «ножке», диаметр 1,5 см (фото 141), а также представлены фрагменты пластин, браслета, проколки и другие.

Раскоп II площадью 675 м² был заложен в центральной части поселения к западу от современной траншеи, проходящей по территории памятника в направлении с севера на юг. Кроме траншей в этой

⁶ Материалы по памятнику Бозшаколь изложены в архивах ТОО «Археологическая Экспертиза»

части поселения зафиксированы большое количество современных рытвин, котлованов и бетонных оснований тригопунктов и реперов. Помимо этого, почти всю центральную части поселения занимало болото. В ходе вскрытия верхних слоев поселения обнаружены немногочисленные фрагменты костей животных и керамики. Коллекция керамики насчитывает 16 фрагментов от горшковидных и банковидных сосудов: 3 фрагмента венчика, 11 фрагментов стенок, 2 фрагмента днищ.

Раскоп III заложен в восточной части поселения. Данная часть памятника также была сильно разрушена хозяйственной деятельностью. Ввиду сильной нивелировки современной поверхности, жилищные западины не читались, однако место локализации сооружения можно было зафиксировать по характеру растительности (более сочной, по сравнению с окружающей). Раскоп площадью 864 м², ориентирован по сторонам света.

За пределами сооружения и на полу «котлована» помещения зафиксировано более 50 хозяйственных, столбовых ям, канавок и одна печь.

Печь (кв. Е-10) представляет собой яму округлой формы, диаметром 2,2 м и глубиной 0,66 м. В заполнении печи найдены угольки, фрагменты керамики и костей. На дне зафиксирован незначительный по мощности золистый слой.

Коллекция керамики насчитывает 2981 фрагментов от горшковидных и банковидных, кубковидных сосудов: 446 фрагмента венчика, 2453 фрагментов стенок, 82 фрагмента днищ. Единичны находки фрагментов чаш и мисок. Встречены несколько фрагментов станковой красно, черноангобириванной и лощенной среднеазиатской посуды.

Имеются интересные предметы каменного изготовления: пест (- 0,5 м) сделан из кремня буро зеленого цвета, расширяется в нижней части, верхушка оформлена в виде небольшого цилиндра, отделенного от остальной части валиком, поверхность тщательно зашлифована, размеры 21 x 7,5 см; фрагмент литейной формы (- 0,3 м) выполнен на бруске сланца (?) трапециевидной формы, на рабочей площадке предмета имеется форма для орудия треугольной формы и ромбовидной в сечении, поверхность зашлифована, размеры 5,5 x 4 см; наконечник дротика (- 0,4 м), изготовлен из пластинчатого отщепы кремня зеленого цвета, лавролистной формы в сечении линзовидный, двусторонне обработанный, верхняя часть обломлена, поверхность обработана крупной чешуйчатой ретушью, размеры 7,3 x 3,1 см. Также присутствуют такие предметы как: терочник, пару точильных камней, фрагменты и целые части лошил, несколько молоточков (материал – гипс, гранит, диопаз) и несколько крышек, изготовленных из плитки мелкозернистого песчаника.

Бронзовые изделия включают следующие предметы: 2 ножа, пластинчатые, двулезвийные. Один с выделенным плоским черешком и округлым концом лезвия, размеры 23,5 x 4,4 см, второй с выделенным четырехгранным черешком – насадом, лезвие обломано и отделено от черешка кольцевым упором, размеры 19 x 3,4 см. Также небольшой крючок сделан из кованого бронзового прута квадратного в сечении формы с уплощенным концом, размеры 7 x 0,6 см. Пару слитков из бронзы, самородок меди и фрагмент обоймы.

Костяные изделия немногочисленны, это трепало изготовленного из ребра крупного животного, совок изготовлен из лопатки крупного животного, нижняя часть лопаточной кости подработана и закруглена, верхний конец полностью удален и клин изготовлен из трубчатой кости крупного животного, размеры 14 x 2 см.

Раскоп IV площадью 54 м², ориентирован по сторонам света. Заложен в центральной части поселения между раскопами № 1 и 2. Данная часть памятника также была сильно разрушена хозяйственной деятельностью.

В ходе вскрытия верхних слоев раскопа обнаружены немногочисленные фрагменты костей животных и керамики и одно каменное изделие (наконечник стрелы, лавролистной формы в сечении линзовидный, размеры 4,6 x 2,1 см).

Раскоп V заложен над почти полностью разрушенной древней выработкой, находящейся в северо-западной части поселения, на краю южного борта карьера 2003 г. Сохранившаяся часть входа шахты имеет сегментовидную в плане форму, в разрезе конусовидная. Глубина шахты 2,8 м. В заполнении шахты найден фрагмент тонкостенного сосуда бегазинского облика и бронзовая проколка (сделана из прута квадратного в сечении формы, размеры 11,3 x 0,4 см).

Конструкция жилищ и материал их построек определялись природно-географическими условиями, но при любых архитектурных особенностях жилые постройки возводились в вырытых котлованах. Наземные постройки очень редки. Глубина котлованов обычно от 0,5 до 1 м, размеры котлованов от 36 до 200-400 м², они чаще всего прямоугольной формы. Стены котлованов укреплялись плетнем или каменными вертикальными плитами. Жилище без каменных деталей преобладают в северном ареале

культуры, где использовались деревянные каркасные конструкции. Основы каркасных конструкций составляли ряды опорных столбов, вкопанных внутри котлована. Жилища имели наклонные стены и плоскую пирамидальную кровлю. Пол в жилищах был утрамбован или обмазан глиной. В полах находились хозяйственные ямы. Внутри домов находились очаги открытого типа. Это могли быть простые костры на полу, ямы с каменной обкладкой, каменные выкладки четырехугольных или пятиугольной формы без углубления. Выходы из жилищ оформлялись в виде тамбура и обычно направлены к реке или на запад. Нередко смежные жилища соединялись коридором, остатки таких двухкамерных построек фиксируются археологами в виде восьмеркообразных западин [4, 2002, с. 41].

Здесь жилища расположены близко друг к другу и занимают узкую полосу, вытянутую с запада на восток. Каменная выкладка не была обнаружена, вероятно, использовались деревянно-каркасные конструкции.

Исходя из имеющейся информации в отношении наличия находок и расположения столбовых и хозяйственных ям, возможно, сделать предположение, что второе и третье помещения по первому раскопу являлись мастерскими.

Первое помещение было поделено на две части, и вероятно с восточной стороны пролегла наземная постройка. Отмеченные два очага в южной и центральной части жилища, с каменной выкладкой, могли иметь кухонно-отопительное назначение. Вероятно, данное строение являлось жилым.

На третьем раскопе, где найденная печь (кв. Е-10), имеющая в заполнении угольки, фрагменты керамики и костей и на дне небольшой золистый слой, вероятно, служила не только для отопления, но и для плавки руды. На данном участке обнаруженные предметы, такие как: фрагмент литейной формы (кв. З-6, гл. -0,3 м), лощило 9 (кв. Г-9, гл. - 0,85 м), молоточки 1-6 (кв. З-7, гл. - 0,2 м), слиток бронзы (меди?) (кв. Д-6, гл. - 0,15 м), нож (кв. Г-7, гл. - 0,6 м), нож - кинжал (?) (кв. Г-7, гл. -0,6 м), предполагают к варианту наличия металлургической печи.

На примере джезказганских печей по наблюдению Валукинского Н.В., такие печи имели разные назначения: одни для обжига угля, другие для дробления руды до восстановительного периода, печи для выплавки, обожженной и измельченной медной руды в тиглях, печи для кучевого обжига [5, 1984].

Смоделировать тип жилища по памятнику Бозшаколь в полной мере из-за нанесенных повреждений не представляется допустимым. Возможно, лишь очертить контуры, дающие крупные прямоугольные помещения полуземляночного типа, и наличие небольших каркасных наземных построек.

Пик добычи казахстанских руд пришелся на поздний бронзовый век, когда оловянная бронза стала основным материалом для изготовления орудий труда, оружия и украшения. В это время наблюдается подъем горно-металлургического производства, формируется Евразийская металлургическая провинция, рудной базой которой, наряду с Уралом и Средней Азией, служили казахстанские месторождения меди и олова [2, 2008].

Хронологические рамки Евразийской провинции охватывают более тысячи лет – от рубежа III–II тыс. до н.э. вплоть до IX/VIII вв. до н.э. Общность культур с валиковой керамикой (ОКВК) была выделена Е.Н. Черных (1983). В ней намечены две зоны: западная (фракийская) и восточная, граница между которыми проходила в междуречье Северского Донца и Днепра. Восточная зона ОКВК простиралась от междуречья Дона и Северского Донца на западе до Верхней Оби на востоке. В эту зону входили памятники ивановской культуры (так называемые позднесрубные) в восточно-европейской степи и лесостепи и алексеевско-саргаринской – в азиатской. На поздней стадии ОКВК теряет былое единство материальной культуры, особенно ее восточная зона. Памятники трушниковского типа в Прииртышье, бегазинского и донгальского в Сары-Арке, нуринского в Волго-Уралье и Среднеазиатском междуречье фактически демонстрируют распад ОКВК. В азиатских степях заметно уменьшается плотность населения, но именно в это время в Центральном Казахстане появляются поселения, претендующие на статус протогородов [3, 2012, с. 45].

Поселение Бозшаколь является уникальным памятником, свидетельствующий о наличии развитого древнего горно-металлургического производства на территории Казахстана. К сожалению большая часть памятника была уничтожена техническими работами. Собранный материал ТОО «Археологическая экспертиза» позволяет провести ряд анализов для уточнения и проведения научной работы в отношении памятника. Что в дальнейшем позволит получить подтверждения о существовании поселения горняков.

Список использованной литературы:

1. Воякин Д., Амиров Е., Сеткалиев М. Поселение Металлургов в сердце Евразии // Промышленность Казахстана. №4 (55). – №5 (56). – 2009.
2. Берденов С.А. Казахстанские месторождения меди и олова и их разработка в бронзовом веке // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2008 г. – № 1. – С. 42-55.
3. Агапов С.А., Дегтярева А.Д., Кузьминых С.В. Металлопроизводство восточной зоны общности культур валиковой керамики // Вестник Археологии, антропологии и этнографии. 2012. № 3 (18). – С. 44-59.
4. В.В. Евдокимов, В.В. Варфоломеев. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. - Караганда, Изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.
5. С.У. Жауымбаев. Древняя металлургия и горное дело Центрального Казахстана (эпоха бронзы). Автореферат на соискание уч. степ. кандидатской исторических наук. –Караганда, 1984.

УДК 94(574):28(5-191.2)

МРНТИ 03.41.01

Е.Т. Қартабаева¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.,

kartabayeva66@gmail.com,

С.Қ. Дүйсеке²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 курс магистранты,

sanat_0194@mail.ru Алматы қаласы.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ФАКТОРЫ КҮШЕЮІНІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада посткеңістік кезеңдегі Орталық Азия елдеріндегі ислам факторының күшеюінің тарихи алғышарттарын объективті, ғылыми негізде зерттеуге талпыныс жасалады. Кеңес Одағы ыдырап, Орталық Азия елдері өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін аймақтың жергілікті халықтары ежелден ұстанып келген ата дінін, яғни исламды емін еркін ұстануға мүмкіндік алған болатын. Дәл осы жағдай ислам дінінің жандануына, өзіндік бір «діни ренессансқа» алып келді. Алайда, аталмыш құбылыстың оң жақтарымен бірге келеңсіз тұстары да бой көтергені белгілі. Мақалада осы жағдайлар, яғни Орталық Азия елдеріндегі ислам ренессансының объективті алғышарттары деректер мен арнайы зерттеулер негізінде талданады.

Кілтті сөздер: Орталық Азия, аймақ, дін, ислам, радикализм, лаңкестік.

Аннотация

Е.Т. Картабаева¹

¹к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби,

kartabayeva66@gmail.com,

С.К. Дүйсеке²

²магистрант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби,

sanat_0194@mail.ru г. Алматы

ПРЕДПОСЫЛКИ УСИЛЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье делается попытка с объективной, научной точки зрения исследовать предпосылки усиления исламского фактора в странах Центральной Азии в постсоветский период. После распада Советского Союза и провозглашения независимости странами Центральной Азии местное население региона получило возможность вновь приобрести ислам – традиционную религию предков. Именно этот фактор привел к возрождению ислама, к так называемому «религиозному ренессансу». Однако, наряду с положительными сторонами проявлялись и некоторые негативные моментыданного явления. В статье данная проблема, то есть объективные предпосылки исламского ренессанса в странах Центральной Азии анализируется на основе источников и специальных исследований.

Ключевые слова: Центральная Азия, регион, религия, ислам, радикализм, терроризм.

Abstract

E.T. Kartabayeva¹

¹candidate of historical sciences, associate prof. of al-Farabi KazNU,
kartabayeva66@gmail.com,

S.K. Duiseke²

²undergraduate 1st year of Al-Farabi KazNU,
sanat_0194@mail.ru, Almaty

BACKGROUND AMPLIFICATION OF THE ISLAMIC FACTOR IN CENTRAL ASIA

The article attempts to objective, scientific point of view to explore the background amplification of the Islamic factor in Central Asia in the post-Soviet period. After the collapse of the Soviet Union and the independence of the Central Asian countries, the local population of the region has been able to re-acquire Islam - the traditional religion of their ancestors. This factor has led to a revival of Islam, the so-called "religious renaissance". However, along with the positive side of the developing and the ability to make some negative aspects of this phenomenon. In the article the problem, that is, the objective conditions of the Islamic Renaissance in Central Asian countries is analyzed on the basis of sources and special studies.

Keywords: Central Asia, region, religion, Islam, radicalism, terrorism.

КСРО ыдырығанға дейін Орталық Азия халықтары 70 жылдай кеңестік атеисттік идеология бұғауында болды. XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында «рухани азаттықтың» лебі сезіліп, дәл осы кезеңде ислам терең шырмаудан шыға бастады. 1991 жылы әлемнің саяси сахнасында, атап айтқанда Орталық Азия аймағында бірқатар жаңа тәуелсіз республикалар пайда болды. Бұл мемлекеттер әлеуметтік-саяси салада нарықтық экономикаға көшу, жаһандық прогресті қуып жету, әлеммен байланыс орнату мақсатын ішкі және сыртқы саясатының негізгі ұстанымы ретінде жариялады. Сонымен бірге, Орталық Азия республикалары зайырлы мемлекет ұстанымын басшылыққа алды, оған алғышарт ретінде, кеңестік кезеңнен қалған, бұрынғы коммунисттердің атеисттік идеология ұранымен өскен, жаңа саяси элитаның билікке келуі ықпал етті. Кезінде бір орталыққа бағынған Орталық Азия республикалары, енді дамудың өзіндік жолына түсіп, қазіргі таңда дамуы жағынан бір-біріне еш ұқсамайды. Саяси-экономикалық даму жолымен қатар, ұлттық сана мен дәстүр, дін мен ділге қайтып оралу процесі де жүріп жатыр.

2000 жылғы статистика бойынша, «Алладан басқа тәңір жоқ» ұстанымын, яғни ислам дінін қазақтардың 63%-ы, өзбектердің 82%-ы, тәжіктердің 79%-ы ұстанды [1]. Тәжікстанның Памирлік бөлігінен басқа мұсылмандар, өздерін исламның Ханафи мазһабын ұстанушылар қатарына жатқызады [2, 148-149]. Алайда, ескерер тағы бір жайт бұл келтірілген статистикалық мәліметтер қазіргі күні ескірген, себебі, исламды ұстанушылар қазіргі күні, пайыздық көрсеткіш бойынша әлдеқайда өскен. С.Олимова мен М. Олимовтың 2011 жылғы зерттеулеріне қарағанда: «Тәжікстанда тұрғылықты халықтың 94,8% өздерін мұсылмандар қатарына жатқызады. Жергілікті халықтың діни санасындағы бетбұрысты сандық статистика түрінде ғана емес, ислам канондарын ұстануға деген ұмтылысынан да байқауымызға болады» [3].

Ал көршілес жатқан Қырғызстандағы исламның ахуалына келер болсақ, ұзақ уақыт бойы қырғыз жұртының діни танымы үстірт, тек сырттай ғана көрініс тауып келген болатын. Ал қазіргі таңда «30-64 жас аралығындағы жергілікті халықтың біраз бөлігі, өздерінің ұлттық құндылықтарын исламмен байланыстырады» [4].

Кезінде исламға деген жеңіл көзқарас танытқан Қазақстанның жергілікті тұрғындарына жүргізілген әлеуметтік зерттеулерге көңіл аударар болсақ, «халықтың діни танымы айтарлықтай жоғары дәрежеге көтерілгендігі байқалады. Және де бұл көрсеткішті жастар жағы бастап тұр, мұның себептерінің бірі ретінде, әлі дүниетанымы толықтай орнықпаған жас буынның фундаменталды ислам уағызшыларының ықпалына кіріп кетуін көрсетуге болады. Жақын болашақта Қазақстанның экономикалық және саяси потенциалы саналар ұрпақ, жаңа діни фанатиктер қатарын толықтырады» [5, 35] деген мәліметтер қатары толығымен түсуде. Алайда, әлеуметтік зерттеулер тек құрғақ статистиканы көрсетері анық, сол себепті мәселенің түбіне бойлап, «не себепті соңғы жылдары, ислам қазақтардың тұрмысына терең бойлай бастады» деген сұрақты тереңінен талдаған жөн.

Келесі бір әлеуметтік зерттеулердің нәтижесінде, «діннің рөлі моральдік тұрғыда анық көрінетіндігі және халықтың діндар бөлігі діннің тек осы бағытта дамығандығын қалайтындығы» анықталды. Мұндай діндарлар діннің рөлі мәдени және әлеуметтік саланы ғана қамтығанын қалағанымен, діннің саяси бағытқа өтіп кету қаупі әрдайым сақталып қалатындығын алға тартады. Сонымен бірге, бұл бағыттағы зерттеушілер исламның тартымдылығы жергілікті тұрғындардың арасында біршама өсіп отырғанын және ол дүниетаным тұрғысынан да анық байқалатындығын көрсетеді [5, 153]. Осыдан туатын тұжырым, ислам

барған сайын қоғамның қойнауына тереңірек еніп, елдегі кеңестік кезеңнің қалдығы болып саналатын, сырттан келген зайырлық саясаттың (мемлекетті басқарушы элитаның, жергілікті интелегенцияның) қабатын жұқартуда. Басқаша айтқанда, зайырлы биліктің ықпалы азайып, исламның қоғам ішіндегі танымы кеңейіп, әлі толықтай қалыптаспаған жаңа мемлекеттің конституциялық элементінің бір бөлшегі ретінде айқындалуда. Бұл дегеніміз Орталық Азия елдері, ендігі тұста, ислами фактормен санасуды қажет ететін тарихи жаңа кезеңге келіп жетті дегенді білдіреді.

Көптеген дінтанушылар мен саясаттанушылардың тұжырымдарына назар аударсақ, Орталық Азиядағы исламның өркендеп, дамуына, оның трансформациясына, сырттан келген миссионерлердің әсері болды деген біржақты пікір қалыптасқан. Алайда, Орталық Азиядағы орта ғасырлардан-ақ, исламның белді орталықтарының бірі болып саналғаны естен шықпауы тиіс. Тіпті, кеңестік жүйе кезінде ислам тұрмыстық деңгейде өмір сүруін жалғастырып, халық арасында моральдік қағидалар мен жергілікті рәсімдерден көрініс тауып отырды. Сол себепті де, небәрі 20 жыл ішінде тез арада өз рухын оңай көтеріп алды. Және де ең қызығы, исламның жандануына батыстан келген нарықтық экономикалық қатынастардың да көмегі елеулі болды. Жалпы, Орталық Азияда исламның қарқынды дамуына 3 негізгі оқиға әсер етті: 1) кеңестік социалистік жүйенің нарықтық экономикаға көшуі; 2) Орталық Азияда тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы; 3) ұлттық сананың қалыптасуы мен ұлттық бірегейлік (идентификация) жолындағы ізденістер.

Нарықтық экономикаға әбден икемделген Батыс елдері, саяси-экономикалық қатынастардың капиталистік моделін Орталық Азия республикаларына, мәжбүрлі түрде болсын, қабылдауға итермелеген болатын. Бұл Батыста «фронтальды шабуыл» стратегиясы деп аталды. Ол коммунизмді жеңу құралы деп қарастырылды. 2000 жылы Ташкентте, АҚШ-тың бұрынғы Мемлекеттік хатшысы Мадлен Олбрайт өз есебінде, бұл стратегияны былай деп түсіндірді: «Ащы дәріні қабылдаудың бірден-бір жолы – оны жұтып салу» [6]. Орталық Азия халқы әлі күнге дейін бұл «ащы дәрінің» салдарынан айыға алмауда. Оған дәлел, тәуелсіздік алу кезеңінде көптеген әлеуметтік маңызы бар өндіріс орындарының «жасанды кәсіпкерлер тобының» қолына өтіп кетіп, талан-таражға салынуы. Соның салдарынан халық, бір-бірінен алшақ екі топқа бөлінді. Мүлдем жұмыссыз, әлеуметтік төмен қамтылған топтар мен капиталистік таптың ең жоғарғы бөлігі – кәсіпкерлер тобы пайда болды. Бүкіл Орталық Азия елдерінде әлеуметтік ахуал өте күрделі болды. Әлеуметтік теңсіздік елдің үлкен қасіретіне айналып, бұл процесс осы күнге дейін жалғасып келе жатыр. Орталық Азия мемлекеттеріндегі халықтың тұрмыс деңгейінің төмендігінен, балалардың дұрыс дүниетанымын қалыптастыруда үлкен көмек бола алатын бала-бақшалар мен мектептер тапшы күйінде қалып қойып отыр. Халықтың кедей топтары орталықтанған ауыз су мен жылу көздеріне, сапалы медицинаға әлі де қол жеткізе алмауда. Мемлекеттік органдардың парақорлыққа (коррупция) батуы, мемлекет пен халық арасындағы байланыс көпірінің құлауы, олардың арасында диалогтың әлсіреуі жағдайында, жергілікті халық өзінің өткеніне қарап, өзін жұбату процесінде, әрдайым дін «емдік дәрі» құралын атқаратындығын, психологиялық тұрғыдан көмек беретінін біледі. Демократиялық құндылықтардың тапталуы, ертеңгі күнге сенімсіздік жағдайында, адам санасы басқа бір тең құқылы бейғам әлемге өтуді жөн көріп, бәрін «жаратқанның қолына тапсыруға», санасын дінмен емдеуге бет бұрады. Осыдан барып, бірте-бірте түрлі радикалды бағыттағы топтардың соңынан еріп, орталықтанған тең құқылы Халифат құру идеясына қосылып, атқарушы биліктің бітіспес жауына айналары хақ. Лаңкестікке (терроризмге) итермелейтін факторлардың қатарында осыларды көрсетуге болады. «Ислам, саяси тұрғыдан коммунистік идеяға ұқсас болғанымен, шын мәнінде батыстық демократия элементтеріне жақын екендігін» еш уақытта ұмытпауға тиіспіз. Орталық Азия республикалары өзін мұсылмандар санатынан көретін жергілікті халықпен ортақ тіл тауып, диалогқа келмесе, Таяу Шығыстың радикалды элементтері қоғам арасына бірте-бірте сіңіп, бүлік тудыруы әбден мүмкін.

Радикалды исламның Орталық Азия елдеріне таралу процесі әсіресе, КСРО тарағаннан кейін кең етек алды. 1992 жылы Орталық Азия елдерінде халықаралық экстремистік «Хизбут Таһрир» ұйымының бөлімшелері ашылды. 1992-1994 жж. алғаш болып Ферғана, Өндіжан, Ташкент қалаларында, 1998-2000 жж. Тәжікстан мен Қырғызстанда ашылды [7]. «Хизбут Таһрирдің» алғашқы іс-әрекеттері Қазақстанда 1998 жылдан бастап тіркелді. Бұл ұйым Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанда экстремистік, заңсыз деп танылған. Орталық Азиядағы ең ықпалды, әрі қауіпті діни ұйымдардың бірі Өзбекстан Ислам Қозғалысы (ӨИҚ). Ұйым 1990-шы жылдардың басында Наманган қаласында құрылды. Ұйымның негізгі мақсаты – Өзбекстанда ислам мемлекетін құру. Қазіргі таңда ӨИҚ-ның террористік ұйымдар қатарына қосылып, қудалануына байланысты оның мүшелері Өзбекстаннан Ауғанстан мен Пәкістанның жиі әскери қақтығыстар болып отыратын, билік толық бақылау орнатпаған аймақтарына қарай ауысқан.

Осы тұста ислам дініндегі экстремистік, яғни шектен шыққан ағымдарға қысқаша түсінік беріп кетейік. Қазіргі таңдағы исламдағы көптеген радикалды ағымдарды бір сөзбен «сәләфия» деген атаумен топтастырып атап жүргендіктен, осы ұғымның мәнін ашуға тырысып көрейік. «Сәләфия» сөзі тілдік

жағынан «өткен», «ілгері», «алдыңғы» деген мағынаға ие. Арабтың «сәләф» және «хәләф» сөздері өзара мағыналық жағынан қарама-қайшы келеді, яғни «сәләф» бұрынғы, өткен деген мағына берсе, «хәләф» кейінгі деген мағына береді. «Сәләф» сөзі бастапқыда, ислам тарихының алғашқы үш ғасырында ғұмыр кешкен ізгі ұрпаққа қатысты қолданылды. Оның негізі Мұхаммед пайғамбардың, Нұғман бин Бишар арқылы жеткен мына бір хадисіне сүйенеді: «Адамдардың игі-жақсылары менің ғасырымдағылар, содан соң олардан кейін келгендер. Олардан кейін, бірінің куәлігі сертінен бұрын және серті куәлігінен бұрын берілетін қауымдар келеді» [8, 4]. Пайғамбарымыз көрсеткен осы алғашқы ұрпақтарға қатысты, бірте-бірте, «сәләф салих» – «бұрынғы игі-жақсылар» деген ұғым қолданыла бастады.

«Сәләфия» термині Мысыр Британияның отары болып тұрған тұста, Жамалуддин әл-Афғани, Мұхаммед Абдұһтар исламды реформалау қозғалысын бастап кеткен кезде кең қолданысқа ие бола бастайды. Реформаторлар мақсаттарына қол жеткізу үшін сәләфия терминін өздеріне ұран етіп алды. Бұл сол кездегі Мысыр елінің қиын жағдайымен байланысты еді. Ол кезде Мысырда алуан түрлі бидғаттар, хурафтар (дінде негізі жоқ, дінге енгізген жаңалықтар) көбейіп кеткен болатын. Яғни ислам діні дағдарысқа ұшырап, формализм белең алып кеткендіктен, оны сауықтыруға бағытталған қозғалыстар жүріп жатқан кезең болатын. Осы кезде Мысырлықтар екі топқа бөлінді, бірінші топ: «Батыс өркениетінің көшіне қосылу қажет, бұрыннан келе жатқан шектеулерден, қағидалардан тіпті ислами ой-пікірлерден де арылу керек» дегенді алға тартты. Екінші топ: «Мұсылмандарды түзеу бүкіл бидғаттардан, хурафтардан, жаңсақ пікірлерден ада, дұрыс исламға бағыттау арқылы жүзеге асады. Бастысы ислам дінін жаңа көшке ілестіру керек. Сырттан келген шетелдік өркениет пен исламның арасынан өзіндік үндестік жолын іздестіру қажет» деген пікірді айтты. Міне осы екінші топтың алдыңғы қатарында Шейх Афғани мен шейх Мұхаммед Абдүһ тұрды. Олардың «сәләфия» ұранын көтерудегі басты мақсаты сол кезеңдегі мұсылмандардың құлдырап кеткен жағдайына бұқара халықтың жиіркенішін тудыру болатын. Олар ислам өркениетінің алғашқы ғасырларындағы мұсылмандардың гүлденген жағдайы мен кейінгі кезеңде халықтың басынан кешіріп жатқан ауыр халдерін салыстыра отырып, мұсылмандарды сәләф салих дәуіріндегі қалыпқа түсіруді өздеріне мақсат етіп қойды. Осы дәуірдегі «сәләфия» түсінігі мен сол ұранның астында өткен реформаторлық қозғалысқа тарихи тұрғыдан баға беретін болсақ, оның оң бағыттағы, қоғамның прогресс жолымен дамуына жол сілтеген идеяларға негізделгендігін байқау қиын емес.

Алайда, қазіргі таңда «сәләфия» терминінің мағынасы да, қолдану аясы да түбегейлі өзгеріске ұшыраған. Өздерін сол игі жақсылар буынына қатыстымыз деп есептейтіндер тарапынан мағынасы бұрмаланған. Олардың кейбірі өздерін ғана «сәләфтардың мұрагеріміз, бізден басқа сәләфи жоқ» деп санайды. Олардың сәләфия туралы түсініктері болмашы мәселелер төңірегінде шоғырланып, сәл нәрседен талас тудыруға бейілдіктерін аңғартады. Өздерінің санаулы басшыларымен ғана кеңесетін олар, әлемнің әр түкпірінде діннің таралуына сүбелі үлес қосқан үмбет ғұламаларының басым бөлігін, дінді қанша терең түсінетініне қарамай бидғатшылар деп есептейді. Қазіргі таңдағы өздерін «сәләфиміз» деп жүргендердің басым көпшілігінің пікірі, әрекеттері, ұстанған жолдары, мәселелерге берген үкімдерінің негізгі бөлігінің дінге теріс екенін көреміз. Олардың ойы – қоғамда талас-тартыс тудырып, жанжалдастыру. Дінде шектен шығушылардың бағыты мұсылмандардың дамуына, діни диалогты жаңғыртуға, жалпы алғанда ислам әлемі қажет етіп отырған өрлеу жолына анық кедергі келтіреді. Бұл фанаттық бағыт – шектен шығуға үгіттейтін идеологияның негізгі ұйытқысы, қоғамның бөлшектенуіне, адамзаттың өмір көшінен кері қалуына, дертке шалдықтыратын қиял жетегінде жүріп, өзіне, немесе қоршаған ортаға деген қатынастан тыс қалуға, оқшау өмір сүруге шақыратын қайнар көз. Сондықтан Орталық Азия елдері мұндай экстремистік, радикалды діни ағымдардан бойын аулақ ұстап, дұрыс діни бағытта болуы үшін, ең алдымен діни сауатын көтеруі қажет деп ойлаймыз. Сонымен бірге Орталық Азия елдерінің үкіметтері өз қоғамдарында қордаланып отырған әлеуметтік мәселелерді де шешудің жолдарын қарастырғаны абзал деген қорытынды жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Центральная Азия расходится во мнении в вопросе о политической роли ислама и сходится во мнениях касательно секулярного государства. Государственный Департамент, Бюро исследований, Анализ мнений, 6 июля 2000. – М-95-00.*
2. *Малый исламский словарь. – Мюнхен, 2008. – С.148-149.*
3. *Интервью с С.Олимовой и М.Олимовым, Исследовательский Центр «Шарк» в Душанбе. Декабрь 2010. Председатель таджикского «Комитета по делам религии» А.Холиков, количественно озвучил в интервью информагентству «Азия Плюс» 11 июля 2011 года.*
4. *Салиев А. Современная роль ислама в общественно-политическом пространстве Киргизской республики. – М., 2009. – С. 122-153.*

5. Косиченко А. Г., Курганская В. Д., Назинбаева А. Н. Религиозные отношения в республике Казахстан. Исследования Центра гуманитарных исследований. – Алматы, 2006. – С. 35.
6. Речь госсекретаря США Мадлен К. Олбрайт в Университете мировой экономики и дипломатии, Ташкент, 7 апреля 2000 г. – Ташкент, 2000.
7. Карманов Д. Радикальные исламские организации Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2004, №6. 63 с.
8. Имам Бұхари. «Сахих» кітабы. 2509-шы хадис. // Батталұлы Р., Әліұлы Б., Имамәди Т. Дінде шектен шыққандар (Ұстанған жолы мен ерекше мән берген мәселелері). – Алматы, 2015. – 144 б.

УДК 930(574)
МРНТИ 03.41.01

Ж.Б. Саткенова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
zhanar_03@mail.ru

С.А. Нусупбаева²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
n.salta_82@mail.ru

Ұ.С. Шанбаева³

³әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті,
ulpanshanbaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі тілдері, оның ішінде туыстас қазақ-қырғыз тілдерінің тарихи тамырластығы және тілдерінің қалыптасуы қаралған. Ұзақ жылдар бойы еліміз саяси тәуелсіздігін жоғалтып, патшалық Ресейдің отаршылдығында болып, кейінірек өз тәуелсіздігін алды, өз әліпбиін қалыптастырды. 1929 жылға дейін араб графикасының «төте жазу» үлгісін қолданса, 1929 жылы латын алфавитіне көшті, ал 1940 жылы қазақ жазуы орыс графикасы негізінде қолданылды. Қазіргі қазақ тілінің әліпбиінде 42 әріптен тұрса, төл дыбысы 26 екені белгілі. Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде 9 дауысты, 17 дауыссыз фонема бар, қазақ тілі сингармониялық түркі тілдері қатарына жатады. Ал Қырғыз тілі (қырғ. кыргыз тили, *قىلىت زى عرىق*) – Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады. Қырғыз елі 1928 жылға дейін араб жазуын қолданып келеді. Қазіргі жазуы кириллицаға негізделген.

Тірек сөздер: қазақ тілінің фонологиялық жүйесі, қыпшақ тілі, қырғыз тілі, қазақ әліпбиі, латын әліпбиі, араб жазуы.

Аннотация

Ж.Б. Саткенова¹

¹ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
zhanar_03@mail.ru

С.А. Нусупбаева²

² КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
n.salta_82@mail.ru

Ұ.С. Шанбаева³

³ КазНУ им. аль-Фараби, факультет довузовского образования,
ulpanshanbaeva@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ КАХАЗСКИХ И КИРГИЗСКИХ ЯЗЫКОВ

В данной статье рассматриваются исторические корни казахских и киргизских языков. До 1929 года казахи использовали арабскую графику, а в 1929 году письменность казахов заменили на латиницу. С 1940 года было решено перевести письменность на кириллицу. Этот алфавит казахского языка содержит 42 буквы. Рассматривается фонологическая система казахского языка. Фонологическая система казахского языка состоит из 9 гласных, 17 согласных фонем. Казахский язык является одним из тюркской группы. Киргизский язык является государственным языком Республики Киргизстан. Киргизский язык входит в кыпчакскую группу тюркских языков.

Ключевые слова: Фонологическая система казахского языка, кыпчакский язык, киргизский язык, казахский алфавит, латинский алфавит, арабская письменность.

Abstract

Z.B. Satkenova¹

¹al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
zhanar_03@mail.ru

S.A. Nusupbaeva²

²al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education, teachers of
history, n.salta_82@mail.ru

U.C. Shanbaeva³

³al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of Pre –University education,
ulpanshanbaeva@mail.ru

HISTORICAL ROOTS OF THE KAZAKH AND KYRGYZ LANGUAGES

In this article the problem of the historical roots of the Kazakh and Kyrgyz languages is discussed. Until 1929 the Kazakhs have used Arabic script, and in 1929 the Kazakh alphabet was replaced by the Latin alphabet. Since 1940, it has been decided to translate the Cyrillic alphabet. This alphabet of the Kazakh language contains 42 letters. We consider the phonological system of the Kazakh language: 9 vowels and 17 consonants. The Kazakh language is one of the Turkic group. Kyrgyz is the state language of the Republic of Kyrgyzstan. Kyrgyz language belongs to the Kipchak group of Turkic languages.

Keywords: the phonological system of the Kazakh language, Kipchak language, Kyrgyz language, Kazakh alphabet, Roman alphabet, Arabic written language.

Н.А.Баскаковтың топтастыру бойынша қазақ тілі түркі тілдерінің Батыс Хүн тармағының қыпшақ тобы қыпшық-ноғай топшасына жатады. Қазақтар дербес ұлт ретінде Қазақстан территориясындағы көптеген рулар мен рулық тайпалық одақтардың консолидациясы нәтижесінде XV ғасырда қалыптасты.

А.Байтұрсынұлы салған сара жолмен қазақтар 1929 жылға дейін араб графикасының «төте жазу» үлгісін қолданып келсе, 1929 жылы латын алфавитіне көшті, ал 1940 жылы қазақ жазуы орыс графикасы негізінде қолданылды. Қазіргі қазақ тілінің әліпбиінде 42 әріптен тұрса, төл дыбысы 26 екені мәлім. Әліпбидің и графемасы ый, ій дыбыстық тіркестерін құраса, у графемасы үу, ұу дыбыстық тіркестерін құрайды, я әріпі йа, йә, ю әріпі қазақ сөздерінде йуу, йуу тіркестерін көрсетеді. Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде 9 дауысты, 17 дауыссыз фонема бар, қазақ тілі сингармониялық түркі тілдері қатарына жатады.

Қырғыз тілі (қырғ. қырғыз тили, (ىلىت زى عرقى) – Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады. Қырғыз тілінде 5,1 млн. адам сөйлейді. Олардың басым көпшілігі Қырғыз Республикасында тұрады. КСРО-да 1928 жылға дейін және ҚХР-да бүгінге дейін араб жазуын қолданады. Қазіргі жазуы кириллицаға негізделген.

Ең алдымен жұмыстың нысанына алынған туыстас тілдердің қазіргі даму кезеңіндегі қалпына сипаттама бере кететін болсақ, түркі тілдері ішінде Шығыс хун тармағының қырғыз-қыпшақ тобына жатады. Қазіргі кезде қырғыз тілі Қырғызстан Республикасының мемлекеттік тілі, бұл тілде оңтүстік және солтүстік екі диалект ерекшеленеді. Қырғыз әдеби тілінің жазба үлгісінің негізі XIX ғасырдың екінші жартысында солтүстік айтылым (говор) топтарының фонетикалық және лексикалық ерекшеліктерінің басымдылығы негізінде қалыптасты. Қырғыз тілі де қазақ тіліндей араб әліпбиінен 1928 жылы латын әліпбиіне, ал 1940 жылы орыс жазуына көшеді. Қырғыздар –ұлт атауы. 1924 жылы Қара-Қырғыз автономиялы республика болып Россия құрамында құрылды. 1926 ж. Қырғыз АССР-і, ал 1936 ж. желтоқсан айында Қырғыз ССР-і болып өзгертілді.

Қырғыз Республикасы Қазақстан, Орта Азияның солтүстік шығысындағы Өзбекстан, Тәжікстан және шығысында Қытаймен шекараласады. Жалпы жер көлемі – 198,5 мың км². Халқының саны 2002 жылғы есеп бойынша – 5 миллионнан астам адам. Астанасы –Бішкек қаласы.

Әкімшілік жағынан 3 облысқа, 8 ауданға бөлінеді. Республика құрамында – 15 қала, 35 қала үлгісіндегі аудандар бар. Халқының этникалық құрамы әр түрлі. Республикада: өзбек, орыс, украин, татар, дұнған, ұйғыр, қазақ т.б. ұлттар тұрады.

1991 ж. тамыз айының 31 жұлдызында Қырғыз Республикасының Жоғорку Кенеші (Жоғарғы Кеңес) «Қырғыз Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі Декларациясын» қабылдады.

Ұлттық және ресми мерекелері:

1 қаңтар – Жаңа жыл.

7 қаңтар – Рождество.

8 наурыз – Халықаралық Әйелдер күні.

21 наурыз–Ұлыстың ұлы күні.

1 мамыр–Халықаралық Еңбекшілер күні.

5 мамыр–Конституция күні.

9 мамыр–Жеңіс күні.

31 тамыз–Тәуелсіздік күні.

Ел арасында дәстүрлі діни ораза айт, құрбан айт мейрамдары ай күнтізбесі бойынша аталып өтеді.

Ұлттық ақшасы –сом.

Қырғыз Республикасының Президенті –елдің ең жоғарғы басшысы. Ол Қырғыз Республикасының Конституциясын қорғайтын, мемлекет пен халық бірлігін, азаматтардың бостандығы мен құқығының кепілі болып табылады.

Президент үкімет құрамын анықтайды және мүшелерін тағайындайды. Қырғыз Республикасының Жогорку Кенеші елдегі ең жоғарғы заң шығару органы болып табылады. Кенеш депутаттары құрамы 75 адам болып, 5 жыл мерзімге сайланады.

Археологиялық ескерткіштер Қырғыз жерінде адам баласы бұдан 300 мың жыл бұрын ертедегі тас дәуірі (палеолит) замандарынан бері мекен еткенін дәлелдейді. Ерте палеолит тас дәуірінің құралдары Ыстықкөл, Тянь-Шань, Ферғана маңынан, неолит тас дәуірі ескерткіштері Ош, Токмақ, Ыстықкөл өңірі мен Алтай далаларынан табылады.

XX ғ. 1985 жылында Орталықтан (Мәскеуден) басталған қайта құру дәуірі бұдан республикалардың тәуелсіздігін қалпына келтіру мәселесінде алғы шарт болды. 1990 ж. Қырғызстанда «Асаба» қоғамдық-саяси және «Қырғыз демократиялық қозғалысы» секілді екі ірі саяси қозғалыс құрылды. Демократиялық бағыттағы депутаттардың күш біріктіруімен 1990 жылдың 27 қазанында Қырғызстан Республикасының тұңғыш Президенті болып Қырғыз Ғылым Академиясының президенті А.Ақаев сайланды. Ел демократиялық даму жолын таңдады.

1990 жылы қараша айында Қырғызтан–Қырғыз Республикасы деп аталды. 1990 ж. 15 желтоқсанында Жогорку Кенеш «Қырғыз Республикасының Тәуелсіздігі Декларациясын» қабылдады. 1990 ж. 5 ақпанында Қырғыз республикасының сол кездегі Фрунзе деп аталатын астана атауы өзінің тарихи Бішкек атауына өзгертілді.

1991ж. 31 тамызында Қырғыз Республикасының Жогорку Кенеші «Мемлекет тәуелсіздігі Декларациясын» қабылдады. Қазіргі кезде бұл күн –Тәуелсіздік күні ретінде мерекеленеді.

1991 ж. өз тәуелсіздігін жариялаған Қырғыз Республикасын әлем елдері тани бастады. 1992 ж. Бішкекте ең бірінші Америка елшілігі, одан кейін Түркия, Қытай, Россия, Германия елшіліктері ашылды. Қазіргі кезде Қырғыз Республикасын әлемнің 135 мемлекеті таниды. Оның ішінде 96 елмен дипломатиялық қарым-қатынас орнады. Бішкекте әлемнің 20-дан аса мемлекеттерінің елшіліктері және осынша мөлшерде әлемнің әр елінде Қырғыз елшілігі ашылған.

1992 ж. 2 наурызында Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы өзінің 4-ші сессиясында Қырғыз республикасын мүшелікке қабылдады. Қазіргі кезде Қырғыз Республикасы 40-тан аса халықаралық ұйымдардың мүшесі болып саналады.

Республикада финанс жүйесі қалыптаса бастады. Олар: Халықаралық валюта қоры, Әлемдік банк, Азия даму банкі. 1998 ж. Тәуелсіз мемлекеттер Достастығы елдері ішінде Әлемдік Сауда Ұйымына мүшелікке өтті.

Қырғыздардың негізгі кәсібі – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы. Көбінесе мал жайылымына сай көшіп-қонып жүреді. Қыста –қыштоода (қыстауда), көктемде – көктоода (көктеуде), жазда –дойлода (жайлауда), ал күзде – күздөөге (күздеуге) қоныстанады.

Қырғыз әдебиетінің қайнар көзі – ауыз әдебиеті саналады. Қырғыз әдебиеті мен фольклорының шырқау биігі –Манас эпосы. Манас эпосы туралы алғашқы деректер Шығыс әлемінің ғұламасы Молла-ад-Диннің «Маджму-ат-Тауарих» атты еңбегінде (XVI ғ.) айтылады. Қырғыз халқының ежелгі ауыз әдебиеті нұсқасынан Манастан басқа «Кедейхан», «Қожаш», «Жаңыл мен Мырза», «Ер Төстік» т.б. жыр-дастандар сақталған.

XIX ғ. ортасында өмір сүрген Қалығұл, Арыстанбек секілді халық ақындарының «Тар заман», «Ақыр заман» т.б. өлең-дастандары тарады.

XIX ғ. 2-ші жартысында ақын Молдо Қылыш Шамырқановтың (1866-1917) «Жынды су», «Алдамшы», «Зар заман», «Бүркіт тойы» т.б. жырлары жарық көрді. Бұл кезеңде қырғыз халқының классик жыршысы Токтоғұл Сатылғановтың (1864-1933) шығармалары қырғыз әдебиеті үшін маңызды болды. Суырып салма ақын Барпы Алықұловтың (1884-1949) «Қатал хан», «Бақташы жыр», «Жетім» т.б. әлеуметтік қайшылықтар мен теңсіздікке қарсылық шынайы суреттеледі.

Қырғыз тілі –Қырғызстан Республикасының байырғы халқы қырғыздардың (қырғыз) тілі.

Төңкеріске дейінгі деректерде қырғыздарды буруттар, кара қырғыздар немесе жабайы тас қырғыздар деп атаған. Халықтың атауына сәйкес тіл де қырғыз тілі деген атауға ие.

Қырғыз тілі түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобына жатады. КСРО-дағы барлық қырғыздардың саны 2529 мың. Қырғызстаннан тыс жерлерде қырғыздар Өзбекстанның Ташкент, Ферғана, Самарқанд, Әндіжан және Наманган облыстарында (142 мың адам), Тәжікстанның Гарм облысы мен Таулы-Бадахшан автономиялы облысында (48 мың адам), Қазақстанның Қырғызстанмен іргелес жатқан аудандарында және Ресей Федерациясының бірқатар аудандарында (1979 ж. мәлімет бойынша 29 мың адам) тығыз қоныстанған. Қырғыздардың біраз топтары Қытайдың Синцзян провинциясында (Қызылсу автономиялы ауданы), Ауғанстанның солтүстік-шығыс бөлігінде және Пәкістанда тұрады.

Қазіргі қырғыз тілі оңтүстік және солтүстік деп аталатын екі диалектіге (немесе оңтүстік және солтүстік говорлар тобы) бөлінеді. Олардың негізінде аймақтық ерекшеліктер жатыр (оңтүстік диалект – қазіргі Ош пен Талас облыстарының оңтүстік-батыс, солтүстік диалект – Солтүстік Қырғызстанды толық: Ыстықкөл аңғарлары, Шу алқабы және Нарын облысының аймақтарын қамтиды). Қырғыз диалектілерінің жіктелуі біршама шартты сипатқа ие. Өйткені көптеген сөздердің таралу шегі диалектіні құрайтын говор немесе говорлар тобының шартты шекарасынан шығып кетеді.

Ұзақ жылдар бойы еліміздің саяси тәуелсіздігін жоғалтып, патшалық Ресейдің отаршылдығы, кейінірек кенестік биліктің құрсауында қалып, өз тарихын зерттеуге және білуге деген мүмкіндігінен айрылуы қазақ пен қырғыз халықтарының XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі өзара саяси байланыстары тарихының объективті бағасын алмауына себеп болғаны белгілі.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы орыс өлкетанушыларының, шығыстанушыларының қазақ-қырғыз байланыстарына көңіл аударуы Жоңғар хандығы құлағаннан кейінгі кезеңде патшалық Ресей империясының саяси және сауда мүдделеріне орай арта түскен еді. XVIII ғасырдың соңғы ширегінде қазақ-қырғыз байланыстары туралы ресейлік академиялық экспедицияның мүшесі И.Г. Георги қысқаша сипаттама берсе, ал И.Г. Андреев сияқты әскери қызметкерлер империялық пиғылдағы Ресейдің саясатына орай мәліметтер жинады. Қазақтар мен қырғыздар туралы естіген, білгендерін жазып отырған олардың еңбектерінен екі елдің қаншалықты байланысы бар, араларында қарама-қайшылық бар ма деген сұраққа жауап беруге тапсырма алғандықтары да аңғарылып тұрады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздары арасында орын алған байланыстар жайына көңіл бөлген А.И. Левшин, А.Янушкевич, П.П. Семенов сияқты авторлардың еңбектерінде қазақтар мен қырғыздардың саяси байланыстарына қатысты орын алған оқиғалардың себептері мен салдарлары сипатталады.

Патшалық Ресейдің қазақтар мен қырғыздарға қарсы отаршыл саясатының, Кенесары ханның қырғызға жорығының, Ұзынағаш шайқасының сипатын көрсететін кітапты А.Кенесарыұлы жазып қалдырды. Сол тұстағы көптеген оқиғалардың куәгері болған Кенесары ханның ұлы – Сыздық сұлтанның айтуымен жазылғандықтан, аталмыш кітапты қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихын қарастыруда құндылығы жоғары еңбек деп бағалаған орынды. Тек кітаптың 1889 жылғы алғашқы басылымындағы Сырдария облыстық санақ комитетінің төрағасы, генерал Е.Т.Смирновтың түсініктемесіндегі қазақтар мен қырғыздардың өзара жауласуы көне дәуірлерден басталады, оның бастауын екі халықтың сонау орта ғасырлардағы Орта Азиядағы саяси бәсекелестігінен іздеу керек деп туыстас екі халықты бір-біріне ежелден дұшпан қылып көрсету ниеті шындыққа сай келмейді. Осы жерде орта ғасырлардағы қазақ-қырғыз этносаяси байланыстарының тарихымен арнайы айналысқан М.Калкан сияқты қазіргі заманғы зерттеушілер қазақ хандарының қырғыздардың жәрдемімен сыртқы жауларға қарсы соққы беріп тұрғанын, ал жеңіліске ұшырай қалғанда, қырғыз жеріндегі таулы аймақтарға шегініп, із суытып кетіп тұрғанын, сөйтіп, қазақтар мен қырғыздардың аймақтағы саяси оқиғаларға орта ғасырларда-ақ бірлесе қатысқанын, кейінгі XVIII–XIX ғасырларда да қазақ-қырғыз одақтастығы және бірлескен саяси әрекеттері болғанын көрсетіп, қазақтар мен қырғыздар үнемі жаулаушылық қатынаста болды деген пікірлердің жаңсақ екенін анықтап отырғанын да айтып өткен жөн. Қырғыздардың қазақтарды саяси қолдауын «М.Х. Дулати және XV–XVI ғасырдағы Қазақ хандығы» атты еңбегінде қазақ ғалымы С.Жолдасбайұлы да дәлелді көрсетіп береді.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ-қырғыз саяси байланыстарын аша түсетін еңбекті қырғыз тарихшысы Б.Солтоноев жазып шықты. Кеңестік дәуірде қуғын-сүргінге ұшыраған зерттеушінің еңбегінің қолжазбасы толығымен қырғыз тілінде екі кітап болып, «Қызыл қырғыз тарихы» деген атпен 1993 жылы Бішкек қаласында жарық көрді. Бірінші кітапта Көкжал Барак сұлтан, Абылай хан дәуіріндегі

қазақ-қырғыз саяси байланыстары мәселесі көтерілсе, екінші кітапта Кенесары хан тұсындағы, Жақыпбек Бадаулет кезіндегі екі халықтың қарым-қатынасы, 1916 жылғы байланыстар баяндалады.

Кеңес Одағы құлап, Қазақстан мен Қырғызстанның өз тәуелсіздігін жариялауы тарих ғылымының даму үрдісіне өзіндік әсерін тигізді. Қазақ және қырғыз тарихшылары мен қаламгерлері кеңестік дәуірде «ақтаңдақ» болып, ашылмай қалған тың тақырыптарды игеріп, тарихты ұлттық мүдде тұрғысынан жаза бастады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2004.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тілі дыбыстары жайында // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2015.
3. Джамгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон-Хана. – Бишкек, 1998.
4. Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы. – Алматы, 2009.

УДК 739.2 (=512.122)

МРНТИ 03.61.91

Б.Ш. Солтиева¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, soltievabsh@gmail.com

А.Қ. Бейсегулова²

²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, beysegulovaak@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ЖҮЗІКТІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада автор қазақ халқының әшекейлерінің бірі жүзіктердің түрлері мен семантикасына тоқталады. Соның ішінде жүзіктердің атауларының мән-мағынасы, олардың жасалу техникасы жан-жақты қарастырылады. Адамдардың әлеуметтік статусын білдіруіне және жасалу тәсіліне, өрнектерелуіне байланысты түрлері келтірілген. Сонымен қатар жүзіктерге қондырылатын тастардың өзіне тән қасиеті мен ерекшелігі жайлы, олардың сакральды, магиялық, қорғаныстық қызмет атқаратыны жөнінде баяндалады.

Кілт сөздер: Жүзік, семантика, зергерлік бұйым, статус, символ, янтарь, меруерт, ақық, құдағи жүзік, құсмұрын жүзік, отау жүзік, тасбақа жүзік.

Аннотация

Б.Ш. Солтиева¹

¹старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, soltievabsh@gmail.com

А.К. Бейсегулова²

²старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, beysegulovaak@gmail.com

ВИДЫ И СЕМАНТИКА КАЗАХСКИХ ПЕРСТНЕЙ КАК ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ

В статье автор сосредотачивается на видах и семантике перстней как одного из видов ювелирных украшений казахского народа. С различных точек зрения рассматриваются виды перстней, связанных с социальным статусом человека, способы их изготовления и декорирования. Приводятся данные о значении и особенностях камней, используемых при создании перстней, их сакральных, магических, защитных функциях.

Ключевые слова: перстень, семантика, ювелирное изделие, статус, символ, янтарь, жемчуг, агат, перстень сваты, птичий клюв, перстень в виде черепахи.

Abstract

B.Sh. Soltieva¹

¹ seniorlecturer of Al-Farabi Kazakh National University, soltievabsh@gmail.com

A.K. Beysegulova²

² seniorlecturer of Al-Farabi Kazakh National University, beysegulovaak@gmail.com

TYPES AND SEMANTICS OF THE KAZAKH RINGS AS JEWELRY

In article the author concentrates on types and semantics of rings as one of types of jewelry of the Kazakhs. From various points of view types of the rings connected with the social status of the person, ways of their production and dressing are considered. Data on value and features of the stones used during production of rings, their sacral, magic, protective functions are provided.

Keywords: ring, semantics, jewel, status, symbol, amber, pearls, agate, matchmaker`s ring, bird`s beak, ring in the form of a turtle.

Зергерлік – өте ертеден келе жатқан, көркемдік өнердің бір түрі. Көне заманнан сыр шертетін дәстүрлі колөнерінде сәні мен салтанатына тәнті етерлік қазақ халқының зергерлік өнері маңызды орын алады. Қазақ халқының ерте заманнан бастау алған зергерлік өнер халық өмірімен, тарихымен, шаруашылығымен тығыз байланыста дамыды. Әртүрлі сәнді бұйымдар, асыл тастардан жасалған қымбат заттар шеберлер қалдырған халық мұрасы болып табылады.

Қазақ халқының зергерлік бұйымдары жөнінде Ә.Х. Марғұлан [1], Х. Арғынбаев [2], С. Қасиманов [3], Ш.Ж. Тоқтабаева [4] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тауып отыр. Этнограф ғалымдардың еңбектерде, қазақ халқының колөнерінің ішінде зергерлік өнердің тарихы жөнінде айтылады. Сондай-ақ әшекей бұйымдарының бірі жүзіктердің атаулары мен орындалу техникасына қарай олардың түрлеріне, мән-мағынасына сипаттама берілген.

Қазақ зергерлерінің өте көп жасаған әшекейлерінің бірі – сақина мен жүзік. Кез-келген нәрсенің асылы мен жасығын асқан талғампыздықпен айыра білген қазақ қыздары мен әйелдерінің асыл тассыз, алтын – әшекейсіз елестету мүмкін емес. Әшекей заттар қоғамның барлық әлеуметтік топтарының арасында үлкен сұранысқа ие.

Жүзік – бауырдағы алтын, күмістен соғылып, саусақ сыртына қараған бетіне асыл тастан көз салынып, әр түрлі пішінде әзірленген саусаққа сәндік үшін киілетін зергерлік бұйым. Шеті ою-өрнектермен безендіріліп соғу, қалыптау, ширату тәсілмен жасалады. Жүзіктің қасиетті мағынасы өз атауынан «жүзік» (жүз-сто) жүзге дейін өмір сүреді деген сенімнен бастау алады. Жүзік сақинадан да күрделірек болады. Оның саусақ сыртына түсетін алақанына ширатылған металл сымнан, сіркелеу, лажылау, бағдарлау тәсілдерін қолдана отырып, күрделі өрнектер салып, күмбездеп, түрлі асыл тастардан көз орнатылып жасалынған. Сондықтан жүзік алақанының беті өте сәнді, әрі әсем әшекейленгендіктен «жүзік» деп аталса керек. Яғни, бет, жүз, ажар дегеннен шығады.

Жүзіктерді салудың да өзіндік дәстүрі болған. Мысалы, бұрынғы кездері қазақтар жүзікті аты жоқ саусаққа, сұқ саусаққа, кей кездері шынашаққа да таққан. Қазақ халқында саусаққа киілетін, алақаны бар жүзіктер әртүрлі пішінде жасалынған [5, 478-479 бб.].

Жүзіктерді адамдар әлеуметтік мәртебесіне қарай тағатын болған. Жүзікті соғылуы мен материалы, асыл таспен көркемделуі, арзан немесе қымбаттылығына тапсырыс берушілерінің әл-ауқатына, әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Жүзіктердің иелерінің әлеуметтік статусын білдіруіне байланысты құдағи жүзік, сом жүзік, шорлы жүзік, мөрлі жүзік сияқты атаулары бар.

Қазақ жүзіктеріне көбіне дөңгелек күн белгісі салынады. Бір дөңгелек күн белгісін «күніміз ашық болсын» деген тілекпен салса, қос дөңгелек немесе мөр жүзік – мейірімділік пен әділеттіліктің белгісін білдірген. Қалың қос дөңгелекті жүзікті, әдетте, қолбасшыға сыйлаған.

Жүзіктің өте көлемді түрлері де болған. Соның бірі - құдағи жүзік. Мұндай жүзік түрінің материалдық да мағаналық жасалуы ерекше. Құдағи жүзік – отбасылық әлеуметтік статусының жоғарғы көрсеткіші болып табылады. Құдағи жүзіктер Қазақстанның батысы мен оңтүстік-батысында кездесетін аса көлемді, әрі өте сәнді жүзік болып есептеледі. Жүзіктің бауырында екі саусаққа бірдей киізілетін қосарланған екі сақинасы соғылып жасалғандықтан, жүзік беті көлемді болып келеді. Жүзікке асыл тас, түсті шыны қондырылады, сондай-ақ міндетті түрде алтынмен әсемделіп жасалынады. Құдағи жүзіктің «қызметінің» маңыздылығына қарай құндылығы да жоғары. Құдағи жүзікті жаңа түскен келініне шын мәнінде аналық мейірімін төге білген парасатты құдағиға ғана арнайы жасатып, сыйлау салтына байланысты оны «құдағи жүзік» деп атайды. Оны иемдену – үлкен құрмет. Осы екі саусаққа қатар киетін қос бауырдағы (алақан астындағы қос сақина) бар жүзікті екі жастың ұзақ уақыт жұптары жазылмай бірге өмір сүруіне, бақытты болуына тілектестіктің белгісі ретінде санаған [6]. Құдағи жүзік айтқа, тойға, мейрамға барғанда салынады. Құдағи жүзік таққан адамды көрсе «Ақ ниетті әділ адам екен!» деп қызығып, ізет көрсетіп, сыйлап, қайда да бұл әділетті, мейірімді адам екен деп төрге отырғызатын болған. Ал, келіні кесірлеу болса, адамдар құдағи жүзік таққан кісіден кеңес сұраған. Сондай-ақ бұл жүзік қасының санына қарай қос қасты жүзік, бауырдағына қарай – қос бауырдақ жүзік, сонымен бірге жүзіктің батыс өңірінде кездесуіне қарай – Адай жүзік деп те аталады [5,46 б.]. Қос дөңгелекті «құдағи жүзік» - мөр жүзікпен салыстырғанда екі есе кіші болған.

Жүзіктер тек сән үшін ғана тағылатын әшекей емес, сонымен қатар ертеректе лауазымы, атқаратын қызмет дәрежесі жоғары, елге белгілі ер адамдар ғана таққан. Мұндай жүзік сәнді бұйым болумен қатар жазылған хатты растау үшін, қағазға таңба басатын мөр қызметін атқарғандықтан, мөрлі жүзік деп аталған. Мөрлі жүзіктерге алтын, күміске әртүрлі тас қондырып, аты-жөні, дәрежесі жазылған. Бұл жүзікті оң қолының сұқ саусағына тағатын. Кейінгі кездері лауазымды емес, қарапайым адамдар да аты жазылған мөрлі жүзік таққан. Оны хат танымайтындар мөр басу үшін де пайдаланған.

Сом жүзік – қомақты да салмақты, қалыпқа құю тәсілімен құйып жасалған жүзік.

Шор жүзікті дәулетті адамдар таққан. Шор жүзіктің үсті күмбез тәрізді пішінде жасалынған. Алақан күмбездерінің үстін зергерлер көбінесе сіркелеп, алтынмен аптап жасайды. Мұндай тәсілді шаю деп те атайды. Ерте кезде ауқатты адамдар осы шор жүзікті жасату үшін ақысына бірнеше түйе беріп соқтырған. Кей кездері бұл жүзікті шорлы жүзік деп те атаған [5, 483 б.].

Жүзіктің келесі бір түрлері – беті шиыршық өрнекті, бұдырлы болып келетін отау жүзік, құсмұрын жүзік, ортасына қондырылған тасы тасбақа тұрпалас тасбақа жүзік те сақина соғу өнерінің қайталанбас туындылары.

Отау жүзік – аты айтып тұрғандай отауды бейнелейді, жаңа құрылған жас отбасының отау көтеріп, үй болып кетуіне ырымдалып жасалынған. Бұл жүзіктің алақаны шаңырақ немесе шошақталып күмбез тәрізде жасалынған. Мұндай жүзік әдетте жаңадан отбасын құрған жастарға «отауың берік, шаңырағың биік» болсын деген мағынада салынған [4, 123 б.]. Жүзіктің үсті конус тәрізді, асты төртбұрышты болып келеді. Төртбұрышты болуы төрт құбылаң тең болсын, ал биік, жоғары көтерілуі биіктен көрінсін деген мағананы білдірсе, үстіңгі жағында бидай бейнелеген, ол ұрпақтары шашылсын дегенді білдіреді. Отау жүзіктің бауырдағы жалпақ етіп соғылады, оған айналдыра кереге тірізді ою түсіріліп, жиектері ширатпа тәсілі арқылы күміс сыммен жиектеліп жасалынады. Бұл жүзікті айттырылып қойған қалыңдыққа таққан. Әйелдің күйеуінің ұрпағын жалғастырушысы екендігін білдіріп тұратын сәндік бұйымының бірі [5,481 б.].

Қыздар арасында жоғары бағаланатын жүзіктердің бірі – құсмұрын жүзік. Құсмұрын жүзіктерді бақыттылықтың, тәуелсіздіктің, еркіндіктің белгісі ретінде бойжеткен қыздар таққан. Негізінен өркендеу, өркен жаю идеясын білдіреді. Жүзіктің бұл түрі қалыпқа (құйып) салып, көбінесе үстіңгі бетіне қошқар мүйіз ою-өрнегін әшекейлейтін болған [7, 56 б.]. Жасалу техникасы жағынан қызықты болып келетіні – ішіндегі қуысқа құм немесе ұсақ тастар салынатын жүзіктер. Мұндай әдіспен алынған сақина сыңғырлаған әсем ән шығаратын болған. Құсмұрын жүзікті екі жақтамада таққан, біріншісі, ұшын саусақтың сыртына қарай сұқ саусағына тағуы басы бос, құда түспегендікті білдіреді. Бұл жүзіктің рәміздік мәні «құстай ерікті, өз еркі өзінде», яғни «қыздың басы бос» дегенді білдірсе, ішке қарай тағылуы құда түскендіктің белгісін білдірген. Кей кездерде сәлемдеме ретінде туыстар арасында дәнекер қызметін атқарған. Ұзатылған қыздың дүниесіне бұл жүзікті қосып беріп жіберген. Бауырларының жаңа босағада жағдайын білуге келген қыздың іні-сіңлілеріне құсмұрын жүзікті төркініне қайтарса, онда бұл белгі қыздың жағдайының жақсы екенін хабардар еткені [8, 45 б.]. Ұзатылған қызының жағдайының жақсылығына көзі жетіп, сәлемдемеге құсмұрын жүзік келсе анасы қуанған, немесе құстұмсық ою-өрнекі салынған тұскиіз, басқұр сияқты зат келсе, ауыл-аймағы қуанып, той жасап, оларды дастархан мәзіріне шақырған [9, 29 б.].

Сондай-ақ құсмұрын жүзікті жорыққа аттанған жігітке сыйлаған, мұндағы тілек аман-есен жылы ұяңа қайтып орал дегенді білдіреді. Ал құс дегеніміз әуелден еркіндік пен бақыттың, қайырым мен мейірімнің нышаны. Құсмұрын жүзіктерді жас келіншектер таққан болса, ал үлкен тасбақа қабығына ұқсас жүзіктерді ұзақ өмір жасау символы деп санаған.

Тасбақа жүзікті қазақтар өмір жасының ұзақтығы белгісі ретінде күмістен соғып жасатқан. Мұндай жүзіктерді әсіресе, жасы келген үлкен апалар өз өмірлерін ұзатарады деген сеніммен таққан [10, с.38].

Қазақ зергерлері әрбір тастың өзіне тән қасиеті, ерекшелігі, кереметі бар екенін білген. Олардың біреуі адамға құт әкелсе, енді бірі тіл - көзден, пәле-жаладан сақтайтын қасиеті бар екен. Жасалу мәнеріне қарай немесе көздеріндегі орнатылған тастардың атына қарай зергерлер алтын жүзік, күміс жүзік, гауһар жүзік, жақұт жүзік, меруерт жүзік, қола жүзік деп атаған. Қазақ халқының дәстүрінде көзіне асыл тас орнатылған (кейде жазулы) алтын, күміс жүзіктерді қыз-келіншектер, сал-серілер салған болатын.

Көпшілікке танымал янтарь тасының ғажайыптарын ертеден гректер бұдан екі жарым ғасыр бұрын білген екен. Оны парсы тілінде «Хахруба» деп атаған, яғни «өзіне тартқыш» деген мағананы білдіреді. Ол шашты, шөпті өзін тартып алады және оның ішінде түрлі жәндіктер өзінің тірі қалпын сақтайтын көрінеді [3, 130 б.]. Ақық – қазақ зергерлерінің ең сүйікті тасы. Ақық тасын адам денсаулығына пайдасы бар деп санаған. Шығыста оны ежелгі уақыттан-ақ ерекше қастерлеген болса, ал қазақтарда әрдайым сақтаушы түсінігін білдірген. Пайғамбардың өзі «кімде – кім ақық тасты тақса, ол қуанышпен игілікке молығады» - деген [11,12 б.]. Түркімен халқы да өз наным-сенімі бойынша, ақық тасын ерекше қастерлеген. Өйткені, ол тастар иесінің алға қойған мақсатына жәрдем береді, ұрыста жауына қорқыныш, үрей туғызады деп сенген. Бұрынғы кездері түркімендер қанжар мен пышақ қындарын ақық көзді етіп әшекейлеуге тырысқан. Сондықтанда түркімендер әйелдердің әшекей бұйымдарына көбінесе ақық тасын орнатқан. Қазақтар ой-санасындағы меруерт, інжу тастарға деген сүйіспеншілігін айға теңеумен

байланыстырған. Меруерт – ақ, ақшыл түсті асыл зат. Меруерт парсы тілінен енген, морварид деген сөзден шыққан [7, 32 б.]. Меруерт жүзік аса сирек кездесетін әшекей болып табылады, оған меруерт тасы қондырылып жасалынған. Көбінесе егде тартқан әйелдер бұл тастарда да ай сәулесінің бір бөлшегі бар деген оймен оған ерекше мән берген. Инжу мен меруерт тастары бақытты, байлықты білдіреді [4, 121-127 бб.]. Ал жақұт тасы жүзіктің көзіне қондыры-латын қызыл түсті асыл тас. Жақұт қондырылған жүзік өте қымбат әшкей ретінде саналған. Өйткені Орта Азия елдерінде бұрынғылар төрт аяқты жануарлардың патшасы – ат, пәкиза гауһарлардың патшасы – жақұт, қымбат бағалы заттардың патшасы – алтын деп бағаланады. Көне наным бойынша жақұт адамды қатты ашулануға ұрындырмайтын, сабыр сақтауға бейімдеп, ауру –сырқаудан, қорқыныштан сақтап, адамдарға тазалық, сыпайылық, сүйіспеншілік әкелетін қасиетті тастың бірі.

Қола жүзік – қолдан соғылған арзанқол жүзік. Дәстүрлі ортада қола жүзікті қыз-келіншектің көпшілігі пайдалана беретін болған [7, 52 б.].

Гауһар – өңделіп қырланған алмас. Гауһардың алуан түрі кездеседі. Гауһар тас қондырылған бұйымдар болса гауһар сөзі қосылып айтылады. Мұндай жүзікті бойжеткен қыздар таққан. Қазақ зергерлері түрлі асыл тас орнатқан алтын, күмістен жасалынған әйелдердің жүзіктері бұрын да, қазір де әйел адамдардың ажарын ашатын сәндік бұйым ғана емес, сонымен де адамдардың денсаулығына оң әсер ететін, бақ-дәулет шақыратын бұйым.

Жүзіктер жасалу тәсіліне қарай бұрама жүзік, сіркелі жүзік, құйма жүзік, күмбезді жүзік, қос жүзік деп аталады. Бұрама жүзік - алтыннан немесе күмістен есіп, өріп жасаған жүзік түрі. Сіркелі екі жүзік – бауырына (шығыршығына) нүкте сияқты мәнер салынып жасалынған жүзік. Мұндай жүзіктің үстіңгі алақанының беті мен шеңберінің айналасына мол етіп сіркелеу әдіспен әшекейленген. Сіркелі жүзіктің жанына шыныдан көз салынып шынының үстін ұшбұрышты тұмарша тәрізді етіп сіркелеп жасаған. Жүзік көлемді, ұшы сүйір жапырақ түрінде жасайтын болған. Соған байланысты сіркеленген жүзіктің кейбір түрін сіркелі құстұмсық деп те атаған екен. Құйма жүзік – алтын немесе күмісті балқытып, арнайы қалыпқа құйып жасаған. Арнайы қалыпқа көбінесе жүзіктің саусаққа сұғатын бауырдағы, кей кезде бауырдағымен қатар асыл тас салуға арналған ұясы (қасы), яғни асыл тастан басқа бөліктерін құйылған. Қалыптан шыққан соң жүзікке асыл тастың қандай да бір түрінен көз қондырылған [5, 480 б.].

Әр қашанда тазалықты сүйетін қазақ халқы ас адал болуы үшін әйелдің қолында міндетті түрде сақина немесе жүзік болуы керек деп санаған. Тіліміздегі «Сақинаны сәнге салмайды, ол – тазалыққа таразы», «Сақина сәнге жатпас, айқай әнге жатпас» дегендей нақыл сөздер сақинаның тек сәндік қана емес, гигиена-лық қызметте атқарғанын дәлелдейді. Бұдан қазақ халқының ертеден-ақ күміс пен алтынның таттануға ұшырамайтынын, судың, тамақтың тез бұзылмауына әсерін тигізетінін, адам ағзасына жағымды әсер ететінін аңғарғанын көруге болады. Нәрестені қырқынан шығарғанда да оны шомылдыратын суға алтын не күміс сақина, жүзік немесе білезік салу баланың денсаулығына, тазалыққа көңіл бөлуге байланысты шыққан [12, с.124].

Қорыта келгенде, Қазақ халқының дәстүрлі зергерлік бұйымдары қазақ қоғамында баға жетпес құндылықтардың бірі. Қазақ халқының көне заманнан сыр шертетін дәстүрлі қолөнерінде сәні мен салтанатына тәнті егерлік зергерлік өнер маңызды орын алады. Зергерлік бұйымдардың пішіні, кескіні, өрнектері, атқаратын қызметі, әдет-ғұрпы, наным-сенімдері, киелілік, рәміздік мағаналарына ие. Әлемде теңдесі жоқ ұлттық мәдениет үлгісі сұлулық пен сәндік, шеберлік символы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маргулан А.Х. *Казахское прикладное искусство. Т.1.* – А., 1986.
2. Арғынбаев Х. *Қазақ халқының қолөнері.* – А., 1987.
3. С. Қасиманов. *Қазақ халқының қолөнері.* – А., 1995.
4. Тохтабаева Ш.Ж. *Қазақ зергерлік өнері.* – А., 2011.
5. *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия.* – Алматы, 2011.
6. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. *Қазақтың қолданбалы өнері.* – А., 2007. – 126.
7. Шойбеков Р.Н. *Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі.* – Алматы, 1991.
8. Тәжімұратов Ә. *Шебердің қолы ортақ.* – А., 1977.
9. Әбдігапбарова Ұ.М. *Қазақтың ұлттық ою-өрнектері.* – Алматы, 1999.
10. Тохтабаева Ш.Ж. *Семантика казахских украшений. //СЭ. 1991. №1.*
11. Тасмағамбетов И. *Орталық Азия зергерлерінің бұйымдары.* – А., 1997.
12. Сычева Н. *Ювелирное украшения народов Средней Азии и Казахстана.* – М., 1984.

УДК 615.035.4
МРНТИ 03.61.91

Б.Ж. Исхан¹

¹*ф.ғ.к., доцент. Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Б.Р. Оспанова²*

²*ф.ғ.к., доцент. Абай атындағы ҚазҰПУ*

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨЗІНДІК ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада кеңестік тілдік саясат ұстанымы зерделенді. Бұл саясаттың патшалық Ресей саясатымен сабақ-тас екеніне назар аударылып, оның қазақ әліпбиі мен жазуының қалыптасуына тигізген саяси ықпалы сара-ланды. XX ғасырдың басында қазақ жазуы араб-парсы және орыс тілінің әсерінен құтылу мақсатында араб әліпбиін реформалап, ұлттық әліпбилер түрін дайындады. Солардың ең жүйелісі – А. Байтұрсынұлының нұсқасы. Ол қазақ қоғамында 1929 жылға дейін қолданылды. 1929 жылғы қазақ жазуы латын графикасына ауыстырылды. Бұл әліпби А.Байтұрсынұлының қазақтың 28 төл дыбысын таңбалайтын әліпбиін басшы-лыққа алған еді. 1938 жылы латынша қазақ графикасымен халықаралық сөздердің жазылуында бірізділіктің жоқтығы алға тартылып, қазақ тілі дыбыстық жүйесіне тән емес х, ф, в дыбыстырының әріптері енгізілді. Сәйкесінше жаңа емле ережесі қабылданды. 1940 жылы латынша графика кирилшеге ауыстырылып, орыс фонетикасындағы барлық әріп қабылданды. Осыған байланысты емле ережелері бірнеше рет толықты-рылды. Қазір қазақ жзуын кирилшеден латыншаға ауыстыру қайта қолға алынып жатыр. Осыған орай, 28 әріптен тұратын төл әліпби құрастыру керек немесе өзгетілдік дыбыстардың әріптерін де қамтитын әліпби дайындау керек деген мәселе пайда болды. Қазақстандық лингвистер осы мәселені емілеге (орфографияға) байланыстыра отырып шешуді қарастыруда.

Тірек сөздер: жазу, латынша, емле, өзгетілдік сөздерді жазу туралы

Аннотация

Б.Ж., Исхан¹, Б.Р.Оспанова²

^{1,2}*Казахский Государственный университет им. Абая,
e-mail:baian_80@mail.ru*

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Изучена советская языковая политика. Сделан акцент на ее преемственности с политикой царской России, дифференцировано ее политическое влияние на формирование казахского алфавита и письма. В начале XX века казахское письмо чтобы избавиться от влияния арабского, персидского и русского языков реформировало арабский алфавит, разработало варианты национального алфавита. Самый систематизированный из них – вариант А.Байтұрсынұлы. Он использовался в обществе до 1929 года. С 1929 года казахская письменность была переведена на латинскую графику. Новый алфавит был составлен на основе графики А.Байтұрсынұлы, включающей в себя 28 специфических звуков. В 1938 году, под предлогом несоответствия написания международных слов на казахской латинице, в звуковую систему казахского языка были включены чуждые ей буквенные обозначения звуков х, ф, в. Были приняты соответствующие новые орфографические правила. В 1940 году латиницу заменили кириллицей, были приняты все буквы русской фонетики. В связи с чем несколько раз вносились дополнения в орфографические правила. В настоящее время казахская письменность переходит с кириллицы на латиницу. В связи с чем возник спорный вопрос: создать исконный алфавит, состоящий из 28 букв или включить в алфавит иноязычные буквы звуков. Казахские лингвисты рассматривают данную проблему в тесной связи с орфографией.

Ключевые слова: графика, латиница, орфография, о правописании иностранной лексики.

Abstract

B.J. Iskhan¹, B.R.Ospanova²

^{1,2}*Kazakh State University. Abay", e-mail: baian_80@mail.ru*

NATIONAL FEATURES OF THE KAZAKH LANGUAGE

Es ist die sowjetische sprachliche Politik studiert. Es ist die Betonung auf ihrer Nachfolge mit der Politik zaristischen Rossi gemacht, es ist ihr politischer Einfluss auf die Bildung des kasachischen Alphabetes und des Briefes differenziert. Am Anfang des XX. Jahrhunderts reformierte der kasachische Brief, um dem Einfluss der arabischen, persischen und russischen Sprachen zu entgehen das arabische Alphabet, hat die Varianten des nationalen Alphabetes entwickelt. Am meisten

systematisiert von ihnen – die Variante A.Bajtursynulys. Er wurde in der Gesellschaft bis zum 1929 verwendet. Ab 1929 war die kasachische Schriftsprache auf die lateinische Graphik übersetzt. Das neue Alphabet war auf der Grundlage der Graphik A.Bajtursynulys, der die 28 spezifischen Laute einschließt gebildet. In 1938, unter dem Deckmantel der Nichtübereinstimmung der Schreibung der internationalen Wörter auf der kasachischen lateinischen Schrift, ins lautliche System des Kasachischen waren fremd ihr die Buchstabenkennzeichnungen der Laute x, ɸ aufgenommen, das Jh. Waren die entsprechenden neuen orthographischen Regeln übernommen. In 1940 haben die lateinische Schrift кириллицей ersetzt, es waren alle Buchstaben der russischen Phonetik übernommen. Infolgedessen wurden in die orthographischen Regeln mehrmals nachgetragen. Zur Zeit geht die kasachische Schriftsprache von der kyrillischen Schrift auf die lateinische Schrift über. Infolgedessen ist die Streitfrage entstanden: das althergebrachte Alphabet zu schaffen, das aus den 28 Buchstaben besteht oder, ins Alphabet die fremdsprachlichen Buchstaben der Laute aufzunehmen. Kasachstanski лингвисты рассматривают das vorliegende Problem in der engen Verbindung mit der Orthografie.

Key words: die Graphik, die lateinische Schrift, die Orthografie, über die Rechtschreibung der ausländischen Lexik

Кезінде қазақ тілінің білгірі Ахмет Байтұрсынұлы: «Латын әрпін алу деген тіршілік мұқтаж қылғаннан ділгерлік қысып туғызып отырған мәселе емес», – деп жазса, ол кезде шынында да латынға көшуге бөлендей мұқтаждық та, зәрулік те болмаған еді. Солай болса да, кеңестік тілдік саясаттың ықпалымен қазақ елі латын жазуына көшіп, кейін қазақ тілінің табиғи бітім-болмысына зор зардап келтіретін кирилл жазуына көшудің негізін қалады. Енді сол қателікті қазақ әліпбиін қайтадан латыншаға ауыстыру арқылы қалпына келтіруге мүмкіндік туып отыр. Әрине, латыншаға көшудің қаражаттық қиындығы, рухани зардабы туралы талай адамдардың айтып жатқаны белгілі.

Әліпби ауыстыру, шынында да, аса маңызды реформа. Оны жүзеге асырған кезде қазақ тілінің жаңа емле ережесін, соның негізінде емле (орфография), айтылым (орфоэфия) сөздіктерін, морфологиялық, синтаксис-тік ішкі заңдылықтарын қайтадан жаңғырту қажет. Жаңа әліпбимен компьютерде жұмыс істеу (компьютер пернетақтасына қазақ әріптерінің қолданыс жиілігіне қарай тиімді орналастыру және т.б. мәселелер) де өз алдына жеке қарастырылатын мәселеге жатады. Ол үшін ең алдымен қазақ тілінің төл дыбыстық жүйесін айқындап алып, сосын оларды латынша әріптердің, яғни ағылшын тілінде қолданылатын әріптердің қайсысы қазақ дыбыстарына сәйкес келетінін нақтылап алу қажет. Бір қарағанда аса қиындық тудыра қоймайтындай көрінетін осы бір мәселе де бүгінде қиынның-қиынына айналып жүр. Өйткені ол нағыз филолог-фонетиктердің қарамағынан шығып кетіп, талай адамның «мен де білем» деген тақырыбына айналғаны қашан! Сол себептен де бізде ол (бәрі мойындаған латынша мінсіз әліпби құрастыру) әлі толық шешімін таба қойған жоқ. Осы мәселені ескере отырып, мына бір мәселеге ерекше назар аударуымыз қажет сияқты.

Мәселен осы уақытқа дейін де қазақтың төл әліпбиі қалыптасқан. Оны жасаған Ахмет Байтұрсынұлы еді. Сол әліпбидің негізінде жасалған қазақ тілінің 1928 жылғы латынша әліпбидің де әріп таңбалары латынға негізделгеніне қарамастан, ұлттық сипатта болды. Сондай-ақ латыншаланған әліпбиге жазуымыз көшкенге дейін Ахмет Байтұрсынұлы түгендеп, түзіп беріп кеткен қазақтың 28 төл дыбысын таңбалайтын араб әріптеріне негізделген әліпбиі кезінде кең қолданыста болды. Ескерте кетейік, кезінде сол әліпбидегі дыбыстардың саны мен сапасы туралы қазақ қоғамы тарапынан ешқандай дау-дамай туындамаған еді. Тіпті 1926-1927 жылдардағы қазақ жазуын латын әріптеріне көшіруге байланысты туындаған дау-дамай кезінде де ол туралы үлкен әңгіме бола қойған жоқ. Тек оны сол арабша қалпында қалдыру керек пе, әлде латынға көшірген тиімді ме деген мәселе ғана көтерілген еді.

Сонымен А.Байтұрсынұлының түстеп-түгендеуі бойынша, қазақ тілінде 28 (29) дыбыс бар. Оларды қазіргі кирилл әріптерімен көрсететін болсақ, мыналар: **а, ә, б, ғ, г, д, е, ж, з, й, қ, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ш, ы, і, (х)**. Осы дыбыстардың ішіндегі тек «х» дыбысының ғана басы артық. Соны жақсы түсінген Е.Омарұлы 1924 жылы Орынборда өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш құрылтайында» «**h**», «**x**» дыбыс-тарын әліпбиге кіргізуге қарсы болып: ««Ахау», «халалай», «ah», «yuh» сықылды бір-екі сөздер болғаны үшін әліпбиге «x» мен «h» ні кіргізу дыбыс жүйесі жағынан керек болғанымен, жеңілдік жағынан үлкен шатақ болады. Қазақта «ә», «мә» деген одағайлар да бар, «iңhi» – дейтін де одағай бар, аттың жүрісін бәсең-дету үшін айтылатын ықылық бар десек, әріптің саны 24 емес 240 болып кетуі мүмкін» [1, 23-24], – деген еді.

А. Байтұрсынұлының өзі де алғашында бұл дыбыстардың қазақ тіліне жат екенін біліп, өзінің құрастырған әліпбиіне енгізбеген. Бұл мәселе жөнінде М.Жүсіпұлы өзінің «Ахмет Байтұрсынұлов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы» деген еңбегінде А. Байтұрсынұлының мынадай сөзін келтіріп, былай деп жазады: «Себебі «h» дыбысын одағай сөздерде ғана (ah, uhiлеу) кездеседі деп, «Бұл әріпті қазақ әліппесінен шығарғанда мұнымен жазылатын сөздер аз» деп шығарып едік. Аз болғанмен тілде бар дыбыс болған соң, жоқтығы сезілетін көрінеді». Алайда Ахаңның осы пікірін айта отырып, ол (автор):

«Х» дыбысы араб, парсы сөздер арқылы еніп, қазақтың өз сөздері болып кеткен (адал – халал, арам – харам), сондықтан оны сақтау керек» дейді [2.88,385].

Ал «х», «h» дыбыстары қазақтың латыншаланатын болашақ әліпбиінде болу керек деп жүргендер оның қатерлі бір тұсына мән бермейді-ау деген ойдамыз. Өйткені өзге тілдік сөздерді өзіміздікі деп малданғандай, сол сөздердің құрамындағы жат дыбыстарды да өзіміздікі деп иемдену немесе өзіміздің төл дыбыстарымызға айналған деген құр әншейін адасу. Фараби, Хорезми, Ахмед т.б. араб-парсы тілдерінен келген жалқы есімдер мен басқадай сөздерді атам қазақ еш уақытта солар құсап айтпаған. Егер біз «қазақ ол дыбыстарды (х, ф, в) айта алады немесе шетелдік сөздерді жазу үшін керек» дегенін желеу етіп, қазақ тілінің латыншаға негізделетін болашақ жаңа әліпбиіне енгізер болсақ, онда «ч, ц, я, ю, е, э, щ» әріптерін де енгізуге мәжбүр боламыз. Біздің қатерлі бағыт деп отырғанымыз – осы.

Мәселен, қазақ сөзінің құрамында айтылып-жазылатын «я» мен «ю-ды» (аян, ояу, баяу, бояу т.б., аю, жою, қою, ою т.б.) айтпағанда «ц» (т+с), «ч» (т+ш) дыбыс тіркесімдері де түбір сөздердің басы мен соңында айтылмағанмен, «айт+са», «жат+сын», «кет+ші» «серт+шіл» деген сияқты т.б. толып жатқан түбір сөз бен қосымша аралығында «ц», «ч» дыбыс тіркесіміне жуық түрде айтылады, тіліміздің артикуляция заңына сәй-кес айтылатын, құлаққа нақты естілетін осындай дыбыс тіркесімдері бар екен деп оларды да (ц, ч) қабылдау қажет пе? Алайда олар қазақ тілінде түбір сөздің құрамында, яғни қазақ тілінің түбір морфемасының басында да, ортасында да, соңында да айтылмайды, демек жазылмауы керек. Сол себептен болар, кезінде қазақ тілі табиғатының білгірі А.Байтұрсынұлы олардың қазақ сөзі құрамындағы орны (басында, ортасында, аяғында) мен қолданылу жиілігінің аса белсенді еместігін ескере отырып, өзі құрастырған әліпбиінде оларға арнап арнайы әріп белгілеуді қажет етпеген.

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді басшылыққа алып, латыншаланған жаңа әліпби құрастырдық, ең дұрысы сол-ақ дейік. Бірақ әліпби құрастыру бір басқа, сол әліпбиді пайдаланып жазу бір басқа мәселе. Бір қарағанда қазақ дыбыстарын ғана таңбалайтын сол әліпбиді пайдаланып, қазақ тілі сөздерін жазуда еш қиындық туындамайтындай болып көрінетінеді. Алайда А.Байтұрсынұлы әліпбиінен мүлдем алшақтап, орыстық сипат алған, яғни біздің қазіргі қолданып жүрген кирилше «орыс-қазақ» әліпбиіміз қазақ сөздерінің айтылымы (орфоэфиясы) мен емлесі (орфографиясы) арасына біраз сына қағып кетті. Осыны жаңа әліпби қабылдаған кезде қатаң ескеруіміз керек. Сондықтан да қазақ тілі төл дыбыстары мен олардың өзара тіркесімі мәселесіне арнайы тоқталар болсақ, бұл орайда, ең әулі, қазақ тілі табиғатына қатысты басты-басты заңдылықтарды анықтап, екшеп алғанымыз жөн болар. Біздің зерттеп-зерделеуімізше, олар – мыналар:

1. Қазақ тілінің өз сөздерін дыбыстап айтуға арналған төл дыбыстары бар. Олардың дыбысталуы дыбыс шығару мүшелерінің сан мыңдаған жыл бойы қалыптасқан артикуляциялық (дыбыс шығаруға ауыз-көмей мүшелерінің қатысуы, дыбыстардың жасалу орны) және акустикалық (дыбыс шығару кезінде демнің өкпеден шығу жолы мен қарқыны) заңдылықтарына негізделген.

2. Қазақ тілі дауысты дыбыстары жуан-жінішке, еріндік-езулік болып жұптасып келеді. Сол себептен буын үндестігі – қазақ тілінің басты заңы болып есептеледі.

3. Қазақ тілі дауысты дыбыстарының ішінде «о» дыбысы түбір марфеманың тек алғашқы буында ғана қолданылады. Басқа дауысты дыбыстар барлық буында айтылады, демек жазылуға тиіс. Бұл заңдылық, әсіресе күні бүгінге шейін «емлелік жасанды ережеге» қор болып, жазылуы мен айтылымы арасында үлкен айрмашылық пайда болған «ә» дыбысы мен еріндік дауысты дыбыстарға (ұ, ү, ө) және осы дыбыстар екінші-үшінші буындарда қолданылатын сөздердің жазылуына тікелей қатысты.

4. Қазақ тілі бүкіл түркі тілі сияқты жалғамалы (агглюнативті) тілдер тобына жатады. Демек, түбір сөзден афикстік морфемалар арқылы туынды сөздің жасалуы және олардың түрлі грамматикалық мағыналарға ие болып түрленуі – оларға жалғанатын қосымшалардың жуан түбірге жуан, жінішке түбірге жінішке жалғанып, үйлесіп келуі арқылы жүзеге асады.

5. Қазақ тілінің тағы бір өзіндік бір заңдылығы – еріндік дауысты дыбыстардың да үндестігі. Бұл заңдылық қолдан жасалған айтылым сөздігінде ғана ескерілмей, емле сөздігімізде де көрініс табуы керек.

6. Қазақ тілінде еріндік дауыстылар (о, ө, ұ, ү) ғана өзінен кейін келетін қысаң «ы» мен «і» дауысты дыбыстарын еріндікке айналдырады деп жасанды ереже шығарғанша, олардың орнына жаңа емле ережемізде еріндік дауыстылар жазуымыз керек. Бұл заңдылық үнді дауыссыз дыбыс «у» дыбысына да тікелей қатысты. Қазақ тіліндегі «У» дауыссыз дыбысы өзінің алдында да, өзінен кейін де «ұ» мен «ү» еріндік дауыстыларының айтылуын талап етеді. Демек, жазған кезде, болашақ емле ережемізде осыны да мұқият ескеруіміз керек.

7. Қазақ тілінің түбір марфемасы құрамында екі дауысты дыбыс қатар тұра (дыбыстала) алмайтыны сияқты екі түбір морфема біріккен кезде екі дауысты дыбыс қатар тұра алмайды. Сондықтан оларды

біріктіріп жазатын болсақ, біреуін түсіріп (қаларалық), не болмаса оларды тіркес сөз ретінде (қала аралық) ғана жазу керек.

8. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, қазақ тілінің түбір сөздері мен туынды сөздері, сөз түрлендіруші жұрнақты сөздері буын үндестігі (сингармонизм) заңына бағынып айтылады және жазылады.

9. Қазақ тілінің үнді дауыссыз дыбыстарынан «м» мен «н» ғана сөз басында қолданыла алады. «ң» үнді дауыссыз дыбысы ғана емес, сондай-ақ «р», «й», «у», «л» үнді дауыссыз дыбыстарынан да сөз басталмайды, демек олар жалаң түрде, яғни «ы», «і», «ұ», «ү» даусты дыбыстарынсыз жазылмауы да керек.

10. Қазақ тілі сөздері қос дауыссыздан басталмайды.

11. Қазақ тілі сөздерінде үнді мен қатаң дауыссыз дыбыстардың (й+т, л+т, н+т, р+т) тіркесімі бар болғанмен, сөз соңында екі дауыссыз дыбыс айтылмайды.

12. Сөз ішінде (түбір морфемада) бірдей екі дауыссыз дыбысты қосарлап айту қазақ тілінің табиғатына тән емес.

13. Қазақ тілінде «з», «ж» дыбыстарынан басқа ұяң дауыссыздар сөз соңында қолданылмайды.

14. Қазақ тілінде сөз екпін (екпінді буын) деген нәрсе жоқ, ол қазақ тілі сөздерінің лексикалық мағынасын өзгерте алмайды. Сол себептен екпін барлық буынға бірдей түседі және екпінді, екпінсіз делініп дауысты дыбыстар ерекшеленбейді. Демек, орыс тіліндегі екпінсіз айтылатын дауысты дыбыстар орысша қалай айтылса, қазақша да солай айтылып-жазылуы керек. Мәселен, мамонт – мамынт, портал – партал, ректор – ірект(і)р, томография – тамағырап(ы)йа, трактор – тірект(і)р т.б.» делініп.

15. Орыс тіліндегі «и», «у», «ы» дыбыстары осы әріптермен таңбаланып жүрген қазақ тілі дыбыстарына мүлдем сәйкес келмейді.

Қазақ тілінің осы аталған ерекшеліктеріне енді ретіне қарай тоқталайық. Өйткені қазақ тілінің өзіндік осы ерекшеліктері мен табиғи заңдылықтары латынша әліпбиге көшкен кезде қатаң ескеруді қажет етеді.

Ұлттық тілді өзге тілдерден ерекшелетін басты белгілердің бірі әрі бірегейі – дыбыстық жүйесі. Ол ұзақ дамуды өткеріп, басқа тілдерден бөлектеніп, өзінше болып қалыптасады да, ондағы дыбыстардың өзіндік тіркесуінен ұлттық тілдің өзіне ғана тән сөздік құрамының барлық сөзі жасалады. Сондықтан да қандай тілдің болсын, әбден қалыптасып, шындалған дыбыстық жүйесіне жат дыбыстар өз бетімен жеке-дара ене алмайды. Ене қалса, сіңісіп кетуі – өте сирек құбылыс (мысалы, қазақ тіліне араб тілінен енген «ә» дыбысы). Олар тек бөтен сөздер арқылы ғана сол сөздердің иесі қалай айтып-жазса, сол қалпында екінші тілде де солай болуы талап етілген жағдайда ғана орныға алады. Ол үшін, ең әуелі, басқыншы тіл (ұлт) өз сөздерін бұлжытпай айтуды міндеттеп, солардың құрамындағы өз дыбыстарын екінші тілдің дыбыстық жүйесіне телиді. Қазақ тіліне бағытталған бұндай басқыншылық, қитұрқы саясат орыс тілі тарапынан болды және күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Ұлттық тілді тұтынушылар арасынан «неге бөтен сөздерді бұлжытпай айтуымыз керек?» деген күдік-құман, наразылық туындап кетпеуі үшін латын, грек, ағылшын, француз т.б. тілдерден орысшаланып алынған, яғни орыс тілінің дыбыстық (фонетика), құрылымдық (грамматика) заңдылығына негізделініп айтылып-жазылатын кірме сөздерін «біз оларды өзгертпей алғанбыз, өйткені олар «халықаралық терминдер» деп бізді алдаусыратып, тіпті арбап сендіріп келді.

Пайымдап қарасақ, «халықаралық термин» деген ұғым посткеңестік елдерден басқа бірде-бір елде (тілде) жоқ екеніне көз жеткіземіз. Орыстандыру саясатына уланған біздің солай деп ойлап жүрген сөздеріміздің баршасы – бізге кезінде араб-парсы тілінен қазақшаланып енген «*ғылым, ғалым, білім, ілім, ұстаз, мұғалім, шәкірт, кітап, дәптер, қалам, ғарыш, аспан*» т.б. сөздер секілді орыс тіліне де латын-грек тілінен орысша-ланып сіңген, қазір нағыз орыстікі болып кеткен сөздер екен.

Рас, орыс тілінің сөздік құрамындағы кейбір сөздер латын-гректік түбірге 100 пайыздай сәйкес келіп қалатын кездері болады, алайда бұл – орыс тілі еуропалық тілдердің барлық сөзін еш өзгеріссіз алған дегенді білдірмейді. Орыс тілі үнді-еуропа (флективті) тілдері тобына жататын болған соң, дыбыстық жүйесі мен тілдік құрылымы оларға қазақ тілінен гөрі бір табан жақын. Сондықтан да кейбір сөздердің грек-латынша дыбысталуы орыс тілінің табиғатына толық сәйкес келіп, еш өзгертілмей алынған.

Егер жат жұрттық сөздер белгілі бір заманның саяси ықпалымен жасалған ереже-қағидалар негізінде тілге зорлықпен енетін болса, тілдің табиғи жүйесіне сәйкес келмейтіндігінен, бәрібір, бөтендігі әрқашан сезіліп тұрады. Керісінше, халық араб-парсы сөздерін қабылдағандай, айтып-жазса (*ағылшын, орыс, неміс, кәріс, жапын, шешен, жөйіт т.б.*) онда олардың бөгделігін арнайы үніліп зерттеген маман адам (лингвист) болмаса, кез келген жан аңғара бермейді.

Ал қазіргі қазақ тілі сөздік құрамымындағы ХХ ғасырдың екінші ширегінен (1938 ж.) бастап орыс тілінен және осы тіл арқылы басқа да шетел тілдерінен «халықаралық термин сөздер» деген жалған желеумен орыс-шаланып, тіліміздің табиғи заңдылықтарына бағынбай, түр-тұлғасын еш өзгертпей сан мыңдаған сөз енді. Оларды нағыз қазаққа айту да, жазу да қиын. Сол «термин сөздер» үнемі түбір қалпында қолданылмайтыны да, оларға әртүрлі қосымшалар жалғауға тура келетіні де баршаға белгілі.

Әдетте қазақ тіліне жанашырлардың арасында жат тілдік дыбыстары бар сөздер ғана тілдің табиғи бітім-болмысын бүлдіреді деген түсінік бар. Шынында да, олардың ойраны қазақтілді кез кезген жанның көзіне бірден шалынады. Ал жаттілдік сөздер құрамындағы қазақ тіліне де тән дыбыстардың өзгеше, мәселен, орысша тіркесуінің тіл бұзарлық әлеуеті (потенциялы) жаттілдік дыбыстардан да ерекше күшті. Бірақ біз «орыс-қазақ» әліпбиімен сауат ашып, сосын орыс тілінің сөздері мен орыс тілі арқылы орысшаланып енген өзге тілдердің сөздері орысша қалай жазылса, қазақша да солай болуын талап ететін қазақ тілінің «жасанды» емле ережелерін жаттап өскендіктен, олардың бойындағы қазақ тілі табиғатына жат дыбыс тіркесімдерінің тіл бұзарлық ойранын сезе бермейміз. Айталық, «г» дыбысы мен «а» дыбысы қазақ тілінде де бар, бірақ олардың өзара тіркесі қазақ тіліне жат. Сол себептен «газ» сөзінің қазақтың өз сөзі емес екенін кез келген қазақтілді қазақ бірден аңғарады. Сондай-ақ жіңішкелік белгісіне немесе екі дауыссыз дыбысқа аяқталған орыс сөздеріне қосымша әртүрлі жалғанып жүр. Себебі қазақ тілінде түбір морфема мен негіздік морфеманың (туынды сөз) басында да, аяғында да екі дауыссыз, әсіресе екі қатаң дауыссыз қатар айтылмайды, сондай-ақ бір дыбыс түбір сөз құрамында қатарынан екі рет айтылмайды. Демек, «Сарыарқа», «қалааралық», «махаббат», «ләззат» т.б. сөздердің жазылуы кате. Өйткені жоғарыда ескерткеніміздей, қазақ тілінің түбір морфемасы құрамында екі дауысты дыбыс қатар тұра (дыбыстала) алмайтыны сияқты екі түбір морфема бірігіп, бір лексикалық мағына беретін тұтас сөз ретінде қолданылған кезде екі дауысты дыбыс қатар тұра алмайды. Сондықтан оларды біріктіріп жазатын болсақ, біреуін түсіріп (қаларалық), не болмаса оларды тіркес сөз ретінде (қала аралық) ғана жазу керек.

Егер өзге тілдік сөздер «ст», «зд», «дж», «кс», «зм», «рс» т.б. дыбыс тіркесімімен аяқталса, қазақ тілінде олардың арасына «ы», «і»қысаң дауысты дыбыстары қосылып айтылады. Мысалы: *миннистір, коледіж, кодекіс, экстремизім, курыс* т.б.

Міне, қазақ тілінің осы сияқты т.б. заңдылықтары, тіпті Халел (Қалел. авт.) Досмұхамедұлы «Сингармонизм түрік (түркі. авт.) тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті» [3, 82] деп ұлықтаған тіліміздің буын үндестік заңы ескерілмей дайындалған емле (орфография) ережелеріміз оның жазба тілін ғана емес, тірі (ауызша) тілінің өзін де табиғатынан алшақтатып барады. Сол себептен қазақтілділер қазақ тілінің жаттілдік сөздерді қалай жазу керек екені туралы қазіргі емле ережелерін жатқа білсе де, қазақ тіліне өзгетілдік дыбыс тіркесімдерімен енген сөздерді әркім өзінше дыбыстап, өздері дұрыс-ау деп ойлаған қосымшаларды жалғап жүр. Өйткені қазақ тілінің қазіргі емле ережелерінің көбісі орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден орысшаланып енген сөздерді сол қалпында алып, оларға қайтсек, қазақша қосымшалар жалғаймыз деп жасалған ережелерге толы. Оған қазіргі жазба тіліміздің материалдарынан көптеген мысал келтіруге болады.

Орыс тілі әліпбиі және оның тілімізге өзгеріссіз енген сөздерін жазу ережелерінің ықпалынан болар, қазақ тілінің төл сөздерін айтып-жазуда да кінәратты жақтар баршылық. Мәселен, қазақ тілі дауыссыз дыбыстары және олардың сөз құрамындағы өзге дыбыстармен тіркесімі біраз мәселені қайта қарауды қажет етеді. Қазақ тілінің кейбір дауыссыз дыбыстары сөздің барлық орнында (позициясында) келе беретін болса, енді біреулері сөз басында айтылмайды. Сондай-ақ «з», «ж» дыбыстарынан басқа ұяң дауыссыздар сөз соңында қолданылмайды. Оның өзінде «ж» дыбысымен бар-жоғы «тәж» және «баж (баж салығы)» деген екі сөз ғана аяқталады. Енді бұған өз ереже-қағидасымен қазақ тіліне еш өзгеріссіз енген сөздердің айтылым-жазылым мәселелерін қоссақ, онда оның (қазақ тілінің) өз табиғатынан біртіндеп алшақтап бара жатқанын анық аңғарамыз.

Қазақ тілі жазуында (графикасында) үнемділік заңын сақтаймыз деп тағы бір өрескел қателікке жол бердік. Нәтижесінде «м» мен «н» үнді дауыссыздары секілді «р», «й», «у», «л» үнді дауыссыздарын да сөз басында жазатын әрі айтатын болдық. «Ң» үнді дауыссыз дыбысынан сөз басталмайтыны секілді бұл дауыссыздардан да сөз басталмайды, сондай-ақ қос дауыссыздан басталатын және қос дауыссызға аяқталатын шет тілдік сөздердің жазылуы қазақ тілі заңдылығы бойынша өзгеше. Өйткені әр тілдің өзіне тән дыбыстары, олардың тіркесуі, сондай-ақ олардың сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында келуі тәрізді өзіндік заңдылықтары бар.

Қазақ тілінде сөз соңында «йт», «нт», «рт», «лт»(айт, жент, құрт, кілт, т.б) сияқты үнді мен қатаң дауыс-сыздар тіркесімі бар болса да, басқаша тіркесіммен айтылмайды, демек жазылуы да мүмкін емес. Ал сөз ішінде үнді дауыссыздар өздерінен кейін келетін дауыссыздардың барлығымен тіркесе береді, солай болға-нымен, біздің ойымызша, «қм», «рм», «сл», «мл», «см», «др», «хн», «қр» дыбыс

тіркесімдерімен жазылып жүрген кейбір «кірме» сөздердің (*рақмет, құрмет, мемлекет, ислам, медресе, сахна, мақұрұм, ресми, емле т.б.*) аражігіне, тіліміздің өзіндік табиғи бітім-болмысын сақтау мақсатында ешқандай жазу үнемділігін ескермей-ақ, «ы/і» қысаң дауысты дыбыстарын жазып-айтуымыз қажет сияқты. Мәселен, «ырақымет», «құрымет», «мемлекет», «ыйсылам», «медіресе», «сақына», «мақұрым», «іресім(і)й», «еміле» деп жазсақ, қазақ тілі айтылымына (орфоэфия) барынша жақындай түсетіні анық.

Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тіл болғандықтан, оған өзге тілден (орыс тілінен) енген сөздердің соңындағы қосарлы дауыссыздарға баса назар аударған жөн. Бұл жерде екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің қазақ тілінде дыбысталуында жүзеге асатын эпитеза, эпентеза, диэреза заңдылықтарын ескеру қажет.

Протеза бойынша дыбыс сөздің алдынан қосылса [4, 260], эпитеза бойынша дыбыс сөздің соңынан қосылады. Сол себептен сөз соңы екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздердің соңына дауысты дыбыс қосып айтуды тіл білімінде эпитеза деп атайды [5, 404]. Мысалы, өзбек тілінде орыс тілінен енген *киоск, танк, пропуск, диск* деген сөздер *киоска, танка, пропуска, диска* түрінде айтылады және жазылады. Ал қазақ тілінде бұл сөздердің жазылуы орысша түрінде сақталғанмен, олар айтылуда *киоскі, таңкі, пропускі, дискі* түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады. Мысалы, *киоскіден, таңкіге, пропускіні, дискіні*. Бұл жерде өзбек тіліндегі «а» әрпі «ә» болып оқылатынын және қазақ тіліндегі сияқты «к», «г» дыбыстары оларда да жуан дауыстылармен тіркесе алмайтынын ескеру қажет. Демек, оларда «*киоск*» сияқты сөздердің айтылуы[кйөскә] болады.

Сөз аяғындағы қос дауыссыздардың жазылуына бірдей қарауға болмайтыны сияқты екі қатаң дауыссыздан басталатын жаттілдік сөздерді жазуда да ескеретін тағы бір үлкен мәселе бар. Мәселен, қатаңнан кейін үнді келетін *президент, прокурор, пленум* сияқты сөздерде «п»дыбысынан кейін «ы», «і» қыстырма дауысты дыбыстарын қоспай-ақ, үнемдеп жазуға болатын болса (өйткені орысша дыбыс тіркесімін сақтап жазсақ та, нағыз қазақ «ы/і» дауыстыларын қоспай, бәрібір айта алмайды), *стратегия, скат, стикер, цена* сияқты екі қатаңнан басталған сөздерде міндетті түрде протеза құбылысы (ы,і-мен жазу) ескерілуі қажет, себебі екі қатаң дауыссызды сөз басында айтуға қазақ тілінің дыбыс жасау (артикуляциялық) мүмкіндігі жоқ. Әлбетте, біртіндеп орысқа айналып бара жатқан «сәбіременій» қазақтың оған тілі келеді.

Латын әліпбиіне ауысу туралы қазіргі жазылып жатқан ғылыми мақалаларға, еңбектерге шолу жасау барысында байқағанымыз – көптеген тілші ғалымдар болашақ әліпбиге «в», «ф», «х» дыбыстарын да, тіпті қазақ тілінің үнді дауыссыз «у», «й» дыбыстарын орыс тіліндегідей дауысты дыбыс деп те енгізуді қалайды екен. Бұл, енді, орыс тілінің шылауына еріп жүре берейік, сөйтп, өз тіліміздің өзіндік ерекшелігін біртіндеп жоғалтып, баба тіліне біржолата алшақтайық дегендікпен бірдей екені сөзсіз.

Бздің ойымызша, қазақтың латын қарпіне негізделетін болашақ әліпбиіне осы дыбыстарды кіргізбей қойсақ та, қазақ жазуы үшін үлкен жеңіс болмақ. Алайда жоғарыда бір рет сөз қылғанымыздай, «в», «ф», «х» дыбыстарын қазақтың төл дыбыстарына алмастыру мәселесіне қазақ тіл білімінің кейбір мамандарының өзі қарсы шығып жүр. Олардың ойынша, орыс тілінен, орыс тілі арқылы орысшаланып еуропалық тілдерден, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен кезінде жазба тіл (шағатай) арқылы енген сөздерде жазылатын «в», «ф», «х»дыбыстары «тілімізді байытқан, соның арқасында терминдеріміз бірізділікке түсіп, жаңа дыбыс тіркесімдер пайда болған» екен!

Осы дыбыстар қазақ сөзінің жеке сөз (лексикалық), яғни түбір морфема ретіндегі негізгі лексикалық мағынасына еш әсері жоқ басы артық дыбыстар екені айқын болса да («х», «ф» дыбыстарынан басталатын он шақты жасанды сөздер бар, егер олар қазақ тіліне тән болса, қазақ сөзінің барлық орнында қолданылуы керек), олардың сөздік құрамымызды шұбарлағаннан басқа, тіліміздің дамуына еш ықпалы жоқ екенін түсіндіре қоюдың өзі де өте қиын. Бұл мәселені біз талай мақаламызда біршама таратып айтқан болатынбыз. Дегенмен қазақ тілін топан судай қаптаған жат сөздердің тасқынынан қорғап қалып, кейінгі ұрпаққа таза қалпында жеткізу үшін әліпбиімізге зорлықпен енгізілген бөтен дыбыстардан құтылуымыз қажет-ақ. Алайда бұл жерде осындай жат дыбыстарды қазақша дыбыстағанда оларға қайсысына қазақ тілінің қай дыбысы сәйкес келеді және ағылшынша әліпбидегі (компьютер пернетақтасындағы) қай таңба лайық деген мәселені нақты анықтап алу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Алматы: «Атамұра», 2005.
- 2 Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы, Ғылым, 1998.
- 3 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: «Санат», 1993.
- 5 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

UDK 378.4(574+078)

МРНТИ 03.01.45

D.B. Assymova¹

¹doctor PhD., senior lecturer

Kazakh National pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Damu_kaznpu@mail.ru

FEATURES OF THE USE OF INNOVATIVE METHODS IN THE CLASSROOM TEACHING OF HISTORY IN UNIVERSITIES

Abstract

The article deals with the practical application of innovative methods of learning the lessons of history and social studies for students of pedagogical high school in the conditions of realization of the State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Particular attention is paid to interactive teaching methods. The use of innovative technologies in history lessons allows students to develop the skills of interpersonal interaction, the ability to productive activity, the overall level of mental development. Students learn better causal and chronological connection. A variety of forms and methods of organization of the lesson increases the interest of students in the subject, forms of historical consciousness.

In today's education system increases the importance of information-communicative competence of pupils and teachers in schools and universities who carry out their professional activities in a broad introduction of means of information and communication technologies in the educational environment of the school or university. On how quality will be prepared pedagogical staff, how "free" they will apply the tools of information technology by which means the software, firmware and hardware information technologies by which means the software, firmware, and hardware and devices that operate on the basis of microprocessor, computer technology, as well as modern facilities and broadcast of information systems, information exchange, ensuring operation for the collection, the production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to information resources of local and global networks, in the educational process depends to a large extent, the future of the world society. The use in the educational process of information technology aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process of training, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of students factual knowledge to master their skills to independently acquire new knowledge.

Keywords: Innovative teaching methods, interactive methods of teaching, multimedia technology, intra-group cooperation, problem-based learning.

Аңдатпа

Д.Б. Асымова¹

¹PhD. докторы, аға оқытушы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан Damu_kaznpu@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕГІ ТАРИХТЫ ОҚЫТУ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында педагогикалық университеттердегі студенттер үшін тарих және қоғамдық пәндерді оқыту барысында инновациялық әдістерді қолданудың тәжірибелік мәселелері қарастырылған. Педагогикалық университеттердегі оқытудың интербелсенді әдістерін пайдалануының ерекшелігіне назар аударылған. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Қазіргі ақпараттық қоғамда өндірістің дамуының негізгі

құралы болып ақпараттық ресурстардың қажеттілігі көрінеді. Сондықтан білім беру саласы да өзінің дамуы үшін жаңа қадамдарға баруда. Осыған байланысты адамға ақпараттар кеңістігінде дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік жасай алатын оқытудың инновациялық технологиялары пайда болуда. Инновациялық әдістермен оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ақпараттық технологиялар негізінде ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру, тарихи объективизмді ұстана отырып шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау. Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы тарих сабақтарын жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады.

Кілтті сөздер: Оқытудың инновациялық әдістері, оқытудың интерактивті әдістері, мультимедиялық технологиялар, топішіндегі қатынас, проблемалық оқыту.

Аннотация

Д.Б. Асымова¹

¹доктор PhD., старший преподаватель

Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казакстан

Datu_kaznpu@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ НА УРОКЕ ИСТОРИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

В статье рассматриваются вопросы особенностей практического использования инновационных методов обучения на уроках истории для студентов педагогических вузов в условиях реализации Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Особое внимание уделяется интерактивным методам обучения. В современной системе образования возрастает значимость информационно-коммуникативной компетентности учащихся и учителей школ и вузов, осуществляющих свою профессиональную деятельность в условиях широкого внедрения средств информационных и коммуникативных технологий в образовательное пространство школы или вуза. От того, насколько качественно будут подготовлены педагогические кадры, насколько «свободно» они будут применять средства информационных технологий под которыми подразумевается программные, программно-аппаратные и технические средства информационных технологий функционирующие на базе микропроцессорной, вычислительной техники, а также современных средств и систем транслирования информации, информационного обмена, обеспечивающие операции по сбору, продуцированию, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность к информационным ресурсам локальных и глобальных сетей, в учебным процессе зависит в большой степени, будущее всего мирового социума. Использование в учебно-воспитательном процессе средств информационной технологий направлено на интенсификацию процесса обучения, реализацию идей развивающего обучения, совершенствование форм и методов организации учебного процесса обучения, реализацию идей развивающего обучения, совершенствование форм и методов организации учебного процесса, обеспечивающих переход от механического усвоения учащимися фактологических знаний к овладению ими умениями самостоятельно приобретать новые знания.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, интерактивные методы обучения, мультимедийные технологии, внутригрупповое взаимодействие, проблемное обучение.

Each teacher aims to provide positive motivation training and enhance cognitive activity of students. In order to achieve this goal, it is necessary to use effective methods and innovative technologies. The innovation process in education has a close connection with research activities. New Times raised new questions. Changing society, changing attitudes to the subject. The history in this regard is most subject to change. Increased volume of information being studied, expanded source base. In a society, in the press, on television, in books there were different views on the same issues and events. In this regard, the question arises: whether the student is able to remember and understand this information obbem? Today, many professors and teachers are looking for ways that would help improve the effectiveness of training. At all times, the teacher worried about the problem of how to make sure that everyone was interested in the activities that they were all involved in the educational process, and the main thing that there is not one indifferent.

The priority of historical education is the formation of students' key competences, general learning skills, universal methods of activity. In the course of developing the students' ability to self-organize and motivate cognitive activity, to use elements of the causal and structural-functional analysis to determine the essential characteristics of the object being studied, to choose their own criteria for comparison, a comparison. On the lessons apply various educational technologies, with which organize and spend training and research, including

developing the ability to hypothesize, to carry out their inspection, hold the elementary techniques of research, to create their own algorithms.

In modern Kazakhstan is becoming his, national model of education. In the "Address to the people of Kazakhstan the President," N. Nazarbayev said: "We are more than ever necessary to build the world a priceless capital of knowledge and education, to give it a modern form." To this aim the law of The Republic of Kazakhstan "On Education", "The priorities of the education system are: the development of creative, spiritual and physical abilities of the person, the formation of the solid foundations of morality, intelligence enrichment by creating conditions for the development of personality." In modern teaching distinguish passive, active and interactive strategy. The skillful combination of these strategies ensures the effectiveness of teaching and quality of education. [1 p.16-37].

Design technology, problem-based learning, debate technology enables students to independent projects, identify and convincingly prove their position, point of view, to reveal creative potential, enhance self-realization and self-determination. Actively implement online training as a special form of organization of informative, practical and creative activities. From the use of interactive methods such as "mat ideas", "decision tree", "Six Thinking Hats" and so on. This implies very specific and predictable target. One result of the use of interactive teaching methods are:

- Creating a comfortable learning environment.
- Create a sense of success of the student.
- Productivity of the learning process.
- That extremely important to address the strategic development of college.

Through online training can be found the following tasks: almost all the students are involved in the learning process, they are able to understand and reflect about what they know and think everyone makes their own special individual contribution, is the exchange of knowledge, ideas, ways of activity, and, it happens in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows not only to obtain new knowledge, but also develops the very cognitive activity, it translates into higher forms of cooperation and collaboration. Interactive activities in the classroom involves the organization and development dialog dialogue that leads to mutual understanding, interaction, to jointly address common but important task for each participant. Information and communication technologies make it possible to develop the skills of independent, research, creative work, promote self-expression and self-development of personality. My students showed quite good results in their use - make your presentation. The introduction of information and communication technologies in the educational process has strengthened the visibility and the emotional component of learning, allowed to conduct virtual tours of museums and so on. For myself, I note that the use of modern information technology to increase the activity of students in the classroom, allowed to effectively organize informative and research activities of children, increased visibility and emotional content of the lesson, and all this contributes to the development of creative qualities of students and their fulfillment. [2 p.25-30] Particular attention I paid to the preservation of health of students. The use of health-saving technologies can improve the work aimed at preserving and strengthening the health of children and inculcating healthy lifestyle, helps to preserve and promote the health of each student in the process of training and education; forms at about the responsibility for the presentation of the children's own health and the health of others; It provides students with the necessary information to form their own strategies and technologies to preserve and strengthen health.

With the transition to specialized education, taking into account the complexity of the material under study is necessary to apply the elements of the modular technology, which is based on the fact that every lesson should contribute both to assimilate new information and skills formation and processing of this information skills. Organizes lectures (lesson learning new material), seminars, research, laboratory work (lessons to improve knowledge and skills), Classifications (taking into account the lessons and assessment of knowledge and skills). Also consider the perspective of design and research activities of students on mastering the operational knowledge in the process of socialization. By implementing the project, the boys under my leadership synthesize knowledge in the course of their search, integrate information related disciplines, looking for more effective ways to solve the project tasks, communicate with each other. Joint activities really demonstrates the opportunities for cooperation, in which students set goals, determine the best means of achieving them, distribute the duties comprehensively demonstrate the competence of the individual (the ability to work in a team, to feel part of the team to take responsibility for the choice of solutions for themselves, to share the responsibility with others, to analyze the results of operations, etc.). For some time (from one lesson to 2-3 months), students solve the cognitive, research or other tasks. In organizing the project activities of students are widely used technology in the work groups. For the development of autonomy and creativity of children in the study of history, as well as the formation of skills of

group work, I use the study in groups of different educational material followed by a presentation and discussion. Within each group there is a distribution of activities between project participants in accordance with the abilities and inclinations of each. Such lessons spend in the study of homogeneous historical material, for example, on the topic "Political parties in Russia at the beginning of the XX century", "The fighting on the eastern front during the First World War (1914., 1915, 1916)." So study the cultural issues, the group explore some of its areas: literature, painting, sculpture and the like. Pre-cook the sheets with tasks for each group, which can then perform these tasks (in the classroom, it is), and prepare presentation on the results of the work done. In training you need to pay attention to the requirements based on the activities of relevant psychological and age peculiarities and inclinations of students. I try to carry out a differentiated approach to each student, eager to help develop student's personality based on his aptitudes, abilities and interests. This allows you to build individual educational trajectory of the individual student, to implement student-centered approach to learning. Using innovative technology allowed me to increase the motivation of students to study the history, to strengthen the visibility and strengthen the teaching activities of the children in the classroom. Modern techniques and methods of work on the lessons of history contribute to the fact that from the schools and universities out graduates who understand and think critically about social processes and situations. Modern history lesson - the lesson is primarily student-centered, which excludes the principle of forming a "ZUN", here the individual student and the teachers act as subjects, since the goal of training - the personality development of the student, his personality and abilities. [3 p.12-17] Currently, there are a number of technologies, in whole or in part changing the educational process. Information and computer education, characteristic of the post-industrial society, and includes the development of pupils and students of the newest means of telecommunications Internet, methods and techniques of working with information arrays. The main task of the teacher is to awaken the student interest in student interest in history as a science. A huge role in this task plays the innovative teaching methods. [4 p.9-18] According to leading Russian and foreign scientists such as (Kunapina K.K., Kokebaeva G., Abdygulova B.K, Lebedev O.E., Semenov A.L., Raven D., Krajewski V.V., Kuznetsov A.), innovative technologies in the teaching of history allow to develop:

- The ability to classify;
- The ability to make judgments, make inferences and conclusions;
- Skills of observation;
- Skills to work with the available information, its presence and ranking;
- Experimentation skills;
- Cognitive abilities and needs;
- Creative design skills and research search.

By innovative technologies related project activities. Project-based learning in history class is aimed at the formation of abilities that allow effectively in real life situations. The topics as research, should be manageable understanding of students. In the process of research student trying to solve the problem, put forward hypotheses, ask questions, make conclusions. Design teaches the definition, forms and self-determination. It allows to combine successfully established methodical ways of traditional systems and new approaches to learning support system abstracts, which can be used in history lessons. This system increases the level of understanding and comprehension of the material being studied, promotes systematization of knowledge. Also, the use of reference abstracts assumes management of cognitive activity of schoolchildren, the development of skills of independent work, self-control. By the innovative technologies in the teaching of history and related information and communication technologies. Teachers can use multimedia presentations and lessons. In this case, students may also be self-supporting notes and present them in the form of the presentation, which will also be the part of the project activities. [5 p.45-52] The use of innovative technologies in history lessons allows students to develop the skills of interpersonal interaction, the ability to productive activity, the overall level of mental development. Students learn better causal and chronological connection. A variety of forms and methods of organization of the lesson increases the interest of students in the subject, forms of historical consciousness. In today's education system increases the importance of information-communicative competence of pupils and teachers in schools and universities who carry out their professional activities in a broad introduction of means of information and communication technologies in the educational environment of the school or university. On how quality will be prepared pedagogical staff, how "free" they will apply the tools of information technology by which means the software, firmware and hardware information technologies by which means the software, firmware, and hardware and devices that operate on the basis of microprocessor, computer technology, as well as modern facilities and broadcast of information systems, information exchange, ensuring operation for the collection, the production, accumulation, storage, processing, transmission of information and the ability to information resources of local and global networks, in the educational process depends to a large extent, the future of the world society. The use

in the educational process of information technology aimed at the intensification of the training process, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process of training, the implementation of the ideas of developmental education, improvement of forms and methods of organization of educational process, ensuring the transition from mechanical assimilation of students factual knowledge to master their skills to independently acquire new knowledge. [6 p.62-67] Effective use of the widest range of options to be implemented on the basis of means of innovative methods, associated today with the formation of information-communication competence as an essential component of general intellectual information-communication competence of all participants in the educational process. Graduate school and then high school, and must have the skills to obtain information from various sources, process it using logical operations and used in real-life situations. Information education, understood as the mastery of methodological tools for receiving, of perception and critical analysis of information is a means of socialization of pupils and should be incorporated in the content of training courses. In the course of teaching the history of the innovative techniques can be used in several ways:

- for the quality of education diagnostics (tests);
- For the preparation and presentation of reports, presentations;
- As a means of visibility in the classroom with the introduction of a new material (multimedia, video, audio, CD-ROMs);
- for practical training (e-books);
- for self-education of students and teachers (Internet, CD-ROMs, distance education, online Olympics);
- for e-mails, forums, conferences;

Electronic board helps students overcome the fear and embarrassment in front of a seated audience, easy to engage them in the learning process. Among the students do not remain indifferent, the subject becomes easier and more exciting. Due to the high visibility, the use of interactive whiteboard allows children to draw attention to the learning process, increases motivation. A clear program management, quick notes, hand adjustment on board, recording a video file that can be used as a handout that students can take home for homework. Sport becomes bright, interesting and memorable, which is accompanied by the story of a teacher presentations. On the Internet, there are many ready-made presentations for history teachers. They require only a total revision and correction. Always easier to create your own slides. Whiteboard allows teachers and students while explaining amend token explanations and save or not save the recording directly into a slide. Teaching using interactive whiteboard has the following advantages:

- Materials for classes can be prepared in advance - it will provide a good pace and keep class time for such discussion.

- You can create links from one file to another. This allows you to not waste time searching for resources. In addition to the interactive whiteboard, you can connect both audio and video equipment. This is very important in the study of history, when teachers want students to read both text and image.

- Material can be structured through the pages that require a phased and logical approach facilitates planning.

- After the lesson, you can save a file so that students can have access to them. Creating presentations lessons that become an integral part of the educational process is a creative stimulus for the teacher. Presentations to help meet the creative ambitions of teachers and teaching materials swell base classes. The composition of the sources of information among scientists at the present stage of development of society greatly enriched by the formation and rapid development in the field of education of computer information network. The virtual information environment has a specific material. Components which are the unit of presentation of educational information, orientation of the device, the unit of learning. In comparison with traditional sources they have some indisputable advantages more accurately, the speed of processing and transmitting information, appearance information storage capacity on various media, computer capacity information, and so on. This circumstance requires pedagogical society to adequately assess the virtual environment as other sources of information on the scope and effectiveness of its educational impact. Using virtual educational space allows a fundamentally new way to present the conceptual part of the content of subject matter, and it is through - the hypertext as a means of non-linear architecture of presentation of educational material, animations - dynamic drawings, graphs, tables, charts, diagrams, demonstrations and handling dynamic models of objects and processes, audio, video clips, elements of "virtual reality." It is important to note that when using the lesson information and communication facilities will allow the student to master the subject as an integral part of the culture of civilization, see and study it in different contexts with other circumstances of human activity. [7 p.14-18] Software pedagogical tools form the different types of subject electronic publications. To date, they formed a system. Here are some types of electronic multimedia publications: electronic textbooks, electronic encyclopedias, electronic encyclopedias, electronic

catalogs of drawings, photos, illustrations, models, videos, tables, charts, thematic presentations, etc., electronic libraries. But the main thing in the work of any teacher is always the possibility of individual creativity, so the more knowledge a teacher, it is desirable to create e-learning along with the students. In modern conditions the main task of education is not just getting the students a certain amount of knowledge but also the formation of their abilities and skills of independent learning. Time has proven that students who are actively working with the computer, generated a higher level of self-education skills: the ability to allocate the main thing, to generalize, to draw conclusions. Innovative teaching methods significantly extend the capabilities of learning and training school and university students, that will make a practical exercise, interesting and entertaining process.

References:

1. *The History of Kazakh school–Almaty. – № 4. – 2007. – P.16.*
2. *Iskakov F. On the Strategy of entering of Kazakhstan into the 50 most competitive countries of the world. – History of Kazakhstan: teaching in schools. – Almaty, 2007. – №6. – P.25.*
3. *Gaidukova N. Lessons on development of technology of modular training.- History of Kazakhstan: teaching in schools. –Almaty, 2006. – №5. – P.13.*
4. *Taranets L.Y. Innovative technologies in the teaching of law and history.- History of Kazakhstan in schools and universities. – Almaty, 2006. – №4. – P.9.*
5. *Kaisarova M.M. Improving students' motivation to learn history through a civilized approach.- History of Kazakhstan: teaching in schools and universities. – Almaty, 2005. – №6. – P.45.*
6. *Zhanguzhanova G.E. The use of information technologies at the lessons of history.- History of Kazakhstan: teaching at the school. – Almaty,2005. – №4. – P.62.*
7. *Shpilev A. Technological approach in the process of developing modular training at lessons of history.- History of Kazakhstan: teaching at the school. – Almaty, 2005. – №4.– P.14.*

УДК 378.147:94
МРНТИ 03.01.45

Г.Т. Джайнакбаева¹

¹кандидат педагогических наук, доцент КазНПУ им. Абая, danelya_1305@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

Статья посвящена теоретическому анализу ключевых компетенций учащихся, формирующихся в процессе обучения истории. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в теории и практике образовательного процесса. В статье рассматриваются такие понятия как «компетентностный подход» и «ключевые компетенции», которые получили распространение сравнительно недавно в связи с дискуссиями о проблемах и путях модернизации казахстанского образования. Обращение к этим понятиям связано со стремлением определить необходимые изменения в образовании, в том числе в школьном, обусловленные изменениями, происходящими в обществе. В статье раскрывается содержание ключевых компетенций, отражающих степень готовности ученика к применению знаний, умений, навыков на практике. Ученик в процессе обучения должен овладеть ключевыми компетенциями, теми, что понадобятся ему и в дальнейшем образовании, и в будущей взрослой жизни.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентность, ключевые компетенции, формирование компетентностей, историческое образование, урок истории, развитие способностей.

Abstract

G.T. Jainakbayeva¹

¹Ph.D., associate professor KazNPU Abai, danelya_1305@mail.ru

THE FORMATION OF KEY COMPETENCES OF PUPILS ON THE LESSONS OF HISTORY

The article is devoted to theoretical analysis of key competencies of pupils, formed in the process of learning history. This process is accompanied by substantial changes in the theory and practice of the educational process. The article deals with concepts such as "competence approach" and "key competence", which have spread relatively recently in connection with the discussions on the problems and ways of modernization of Kazakhstan's education. Accessing these concepts related to efforts to determine the necessary changes in education, including at school, due to the changes taking place in society. The article reveals the contents of key competencies, reflecting the degree of readiness of the student to apply knowledge and skills in life.

Key words: competence, competence quality approach, historical education, development of abilities,

Аңдатпа

Г.Т. Джайнакбаева¹

¹ п.ғ.к., Абай атындағы КазҰПУ доценті, danelya_1305@mail.ru

ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КІЛТТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл мақалада оқушылардың оқыту процессіндегі біліктілігін көрсететін теориялық талдау мәселелері қарастырылаған. Бұл үдеріс теория және тәжірибе кезінде маңызды өзгертулерге ұшыратады. Мақалада Қазақстан Республикасының білім саласында болып жатқан өзгерістер мен модернизацияға білдіріп жатқан ой дискуссияларға байланысты жақында ғылыми айналымға түскен «құзыретті әдіс» және «кілтті құзыреттілік» түсініктері қарастырылған. Жоғарыда көрсетілген түсініктерге назар аударушының басты себебі, білім саласында қажетті өзгерістерді айқындау, соның ішінде мектеп саласы мен қоғамдағы өзгерістерге негізделген. Мақалада негізгі, шешуші құзыреттіліктерді білімді толықтыру мақсатында қолдануға, өмірлік тәжірибеде қолдану маңыздары ашылған. Оқушы білім алу үрдісінде тақырыптарды меңгеру арқылы, оған алдағы уақытта білім алу кезінде және болашақ өміріне қажетті негізгі құзырет-тіліктерді меңгеруі қажет.

Түйін сөздер: құзыретті әдіс, құзыреттілік, кілтті құзыреттілік, құзыреттілікті қалыптастыру, тарихи білім, тарих сабағы, машықтарды дамыту.

Система Казахстанского образования претерпевает существенные изменения, которые связаны со сменой культурно-исторического развития общества. Модернизация в образовательной сфере Казахстана предусматривает переход на образовательные стандарты нового поколения. Изменения, происходящие в современном образовании, предполагают новые подходы к организации всего учебно-воспитательного процесса, качеств личности, которая должна быть подготовленной и разносторонне развитой, способной самостоятельно решать поставленные задачи, находить оптимальные варианты решения проблем, выдвигать инновационные идеи, предлагать новаторские проекты и успешно претворять их в жизни.

Новые запросы общества обуславливают подготовку выпускников соответствующих уровней в системе образования, что отражено в государственных общеобязательных стандартах образования, государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, и в стратегии «Казахстан-2050», а также других государственных документах, определяющих стратегические пути развития страны.

Основой новых образовательных парадигм является компетентностный подход в процессе обучения. Современная школа должна формировать целостную систему знаний, умений и навыков, самостоятельную деятельность учащегося, то есть ключевые компетенции, которые определяют качество содержания образования. Достижение данной цели - формирование ключевых компетенций, позволяет решить многие задачи и средства обучения, способствующие развитию положительной мотивации учения.

Профессор И.А. Зимняя указывает, что в последнее десятилетие происходит резкая переориентация результатов образования с понятий «подготовленность», «образованность», «общая культура», «воспитанность», на понятия «компетенция», «компетентность» обучающегося [1, с. 7].

В педагогической литературе все чаще встречается такая категория как компетентность и дается её обоснование, использование, применение, реализация компетентностного подхода в образовании. Рассмотрим эти основные понятия.

Компетенция – это совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, необходимых, чтобы качественно и продуктивно действовать по отношению к ним [2, с. 64].

Компетентность – владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности [2, с. 64].

Компетентностный подход – это овладение учащимися различного рода умений, позволяющих им в будущем действовать эффективно в нестандартных ситуациях профессиональной, личной и общественной жизни [2, с. 64].

Ключевые компетенции – результат образования, выражающийся в овладении социально-значимым набором способов деятельности, универсальным по отношению к предмету воздействия [2, с. 65].

Данные понятия получили развитие сравнительно недавно в связи с вопросами о проблемах и путях модернизации образования.

Термин «компетентность» шире понятий «знания, умения, навыки», так как он уже включает их в себя. Традиционные «знания, умения, навыки» ограничиваются предметными знаниями и навыками, а компетентностный подход придает значение применением полученных знаний и умений в жизни.

Компетенция и компетентность отражают целостность и результат образования на любом уровне и в любом аспекте. Традиционное образование отходит на второй план, в приоритет возводятся способности самостоятельно и инициативно находить средства решения новых вопросов.

К.Н. Поливанова считает что, «эти способности формируются в разнообразных видах деятельности, часто за пределами школы. Школа может создать условия для развития таких способностей на материале учебных предметов, но в иной, чем традиционный урок форме, в частности в исследовательской и проектной деятельности» [3, с. 17].

Внедрение компетентного подхода в содержание учебных дисциплин определяет ориентиры в отборе знаний и умений, которые будут наиболее необходимы для формирования ценностных ориентаций, более востребованы для самого учащегося.

Под ключевыми компетентностями применительно к школьному образованию понимается способность учащихся самостоятельно действовать в ситуации неопределённости при решении актуальных для них проблем. Эта способность может быть реализована и за рамками школьного образования [4, с. 11].

Доктор педагогических наук Хуторской А.В. [5, с. 32] выделил составляющие группы ключевых компетенций образования:

1. Ценностно-смысловая компетенция.
2. Общекультурная компетенция.
3. Учебно-познавательная компетенция
4. Информационная компетенция.
5. Коммуникативная компетенция.
6. Социально-трудовая компетенция.
7. Компетенция личностного самоусовершенствования.

Ценностно-смысловая компетенция – это компетенция в сфере мировоззрения, связанная с ценностными ориентирами учащегося, способностью ориентироваться в мире, видеть и понимать его, осознавать свою роль и предназначение, уметь выбирать целевые и смысловые установки в своих действиях, способностью принимать самостоятельные решения. Данная компетенция обеспечивает самоопределение школьника как в учебной так и в любой другой деятельности. Учащийся должен понимать что и как он изучает, и каким образом он может использовать полученные знания в жизни.

Общекультурная компетенция – базовая компетентность личности, обеспечивающая вхождение в мировое пространство культуры и самоопределение в нем, применение профессиональных знаний и умений в практической деятельности, овладение нормами речевого этикета и литературного языка, а также культурой межнационального общения и способностью ориентироваться в социуме. Если не уделить должного внимания формированию общекультурных компетенций, то впоследствии учащийся не сможет в полной мере овладеть коммуникативными, информационными, профессиональными и др. компетенциями. Данная компетенция определяет активную жизненную позицию учащегося, его способность ориентироваться в различных сферах социальной и профессиональной жизни.

Учебно-познавательная компетенция – это совокупность таких умений и навыков как владение механизмами планирования, анализа, рефлексии, самооценки успешности собственной деятельности; умение владеть приемами действий в нестандартных ситуациях, эвристическими методами решения проблем; использованием статистических и иных методов познания. Учебно-познавательная компетенция основывается на развитии познавательного интереса у учеников. Учебно-познавательная компетенция является основой для дальнейшего самообразования школьника.

Информационная компетенция – способность и умение самостоятельно искать, анализировать, отбирать, обрабатывать и передавать необходимую информацию при помощи устных и письменных коммуникативных информационных технологий. Информационная грамотность является основой формирования информационной компетентности и включает в себя совокупность знаний, умений, навыков, поведенческих качеств учащегося, позволяющих эффективно находить, оценивать, использовать информацию для успешного включения в различные виды деятельности. Информационная грамотность является интеллектуальной структурой для понимания, поиска и оценки информации. Информационная компетенция позволяет вырабатывать привычку быть критичным, правильно оценивать уровень своих знаний, выявлять проблемную ситуацию, отделять главные вопросы от второстепенных, устанавливать причинно-следственные связи.

Коммуникативная компетенция – интегративное качество личности, предусматривающее знания и навыки, необходимые для эффективного социального взаимодействия с целью передачи, обмена информацией, установлением контактов, управление ситуацией с помощью вербальных и невербальных

средств. В состав коммуникативной компетенции входят языковая, речевая, лингвистическая и социокультурная компетенции. Коммуникативная компетенция одна из базовых компонентов культуры, в качестве структурных элементов которой выступают: ценностное отношение к языку, потребность осознавать и понимать социальную и психологическую сторону коммуникативных событий, готовность организовывать свое речевое поведение в соответствии с нормами и закономерностями общественной жизни. Компетентностный подход выдвигает на первое место не информированность обучающегося, а их умения разрешать проблемы в различных сферах и видах деятельности.

Социально-трудовая компетенция – владение знаниями и опытом в гражданско-общественной деятельности (выполнение роли гражданина, наблюдателя, избирателя, представителя) в социально-трудовой сфере, в области семейных отношений и обязанностей, в вопросах экономики и права, в профессиональном самоопределении. Благодаря данной компетенции учащиеся овладевают необходимыми для жизни навыками социальной инициативности и конструктивной грамотности.

Компетенция личностного самоусовершенствования – освоение способов физического, духовного и интеллектуального саморазвития, эмоциональной саморегуляции и самоподдержки, психологической грамотности, культуры мышления и поведения. Основные задачи развития личности дают возможность определить критерии сформированности общих компетенций обучающегося.

С позиций компетентностного подхода определение целей предмета должно предшествовать отбору его содержания: сначала надо выяснить, для чего нужен данный учебный предмет, а затем уже отбирать содержание, освоение которого позволит получить желаемые результаты. При этом необходимо учитывать, что какие-то результаты могут быть получены лишь при взаимодействии учебного предмета с другими составляющими образовательного процесса, а каких-то результатов можно достичь только в рамках предмета, и их невозможно (или трудно) получить за счёт изучения других предметов [6, с. 35].

Учитель истории должен подготовить учащихся к необходимости владеть большим объемом исторической информации, знать досконально понятийный аппарат, уметь критически анализировать исторические документы, выстроить историческую вертикаль, сформулировать свое суждение о важнейших исторических событиях, знать историографию вопроса. В содержание обучения включаются только те знания, которые необходимы для формирования умений. Все остальные знания рассматриваются как справочные, они и хранятся в энциклопедиях, Интернет - сайтах и т. д. В то же время учащийся должен при необходимости уметь быстро и безошибочно воспользоваться этими источниками информации для разрешения тех или иных проблем. Если сравнить «Зуновский» и компетентностный подходы, то они очень близки друг другу, но первый ограничивается рамками предметных знаний и навыков, а второй делает акцент на применения знаний и умений во внеурочных, жизненных ситуациях [7, с. 29].

Прежде всего, следует найти ответ на вопрос: что даст введение компетентностного подхода в систему образования, в чем состоят «плюсы» и «минусы» его внедрения? Несомненным плюсом является то, что внедрение компетентностного подхода в отечественную систему образования позволит в значительной мере реализовать личностно-ориентированный, деятельностный и практико-ориентированный подходы в образовательном процессе, поскольку выделение компетенций в содержании учебных предметов определяет ориентиры в отборе тех знаний и умений, которые наиболее значимы для формирования ценностных ориентаций, будут востребованы в жизни самого ученика. В этом случае внедрение компетентностного подхода можно рассматривать и как важный инструмент разгрузки содержания, отбора соответствующих знаний и умений.

В последние годы понятие «компетенция» вышло на обще дидактический и методологический уровень. Это связано с его системно-практическими функциями и интеграционной метапредметной ролью в общем образовании. Рассмотрим формирования ключевых компетенций учащихся в процессе изучения истории.

Формирование ценностно-смысловой компетенции. При проведении урока учитель стремится к тому, чтобы ученик четко для себя представлял, что и как он изучает сегодня, на следующем занятии и каким образом он сможет использовать полученные знания в последующей жизни. Перед изучением новой темы учитель рассказывает учащимся о ней, а учащиеся формулируют по этой теме вопросы, которые начинаются со слов: «зачем», «почему», «как», «чем», «о чем», далее совместно с учениками оценивается самый интересный, при этом стремится к тому, чтобы не один из вопросов не остался без ответа. Если регламент урока не позволяет ответить на все вопросы, ученикам предлагается дома поразмышлять над вопросами и в последующем на уроках или во внеурочное время учитель обязательно возвращается к ним. Данный прием позволяет ученикам понять не только цели изучения данной темы в целом, но и осмыслить место урока в системе занятий, а, следовательно, и место материала этого урока во всей теме.

Иногда учитель предоставляет ученикам самостоятельно изучить параграф учебника и составить краткий конспект этого параграфа в качестве домашнего задания. Перед учениками ставится задача – определить главное в пункте... В итоге учащиеся не только более глубоко понимают изучаемый материал, но и учатся выбирать главное, обосновывать его важность не только для других, но и, самое главное, для себя. Также педагог вовлекает учащихся в предметные олимпиады, которые включают в себя нестандартные задания, требующие применения учеником именно предметной логики, а не материала из школьного курса. Предлагает ученикам вопросы, ответы на которые встречаются в определенной профессиональной среде. Некоторые из задач подобного рода требуют не только знания по предмету, но и практической смекалки, умения ориентироваться в конкретной обстановке.

Формирование общекультурной компетенции. Многие учителя знают, что ученики, уверенно использующие некоторое умение на одном предмете, далеко не всегда смогут применить его на другой дисциплине. Для преодоления этого барьера нужна специальная работа, в которой учитель помогает ребенку прояснить задачу, выделить предметную составляющую, показать применение известных способов в новой ситуации, новых обозначениях. Возможны следующие пути решения этой проблемы: - для формирования грамотной, логически верной речи используются устные задания на грамотное произношение и употребление имен, терминов, географических названий и т.д.; - во время устной работы всегда следить за грамотностью речи учеников; - использовать задания с информационно – познавательной направленностью; - практиковать задания для домашней работы в виде составления текстовых заданий. Анализ составленных заданий происходит на уроке учениками с использованием слов: по сравнению с..., в отличие от..., предположим, вероятно, по-моему..., это имеет отношение к..., я делаю вывод..., я не согласен с..., я предпочитаю..., моя задача состоит в...

Формирование учебно-познавательной компетенции. Особенно эффективно данный вид компетентности развивается при решении нестандартных, занимательных, исторических задач, а так же при проблемном способе изложения новой темы, проведения мини-исследований на основе изучения материала. Также при создании проблемных ситуаций, суть которых сводится к воспитанию и развитию творческих способностей учащихся, к обучению их системе активных умственных действий. Эта активность проявляется в том, что ученик, анализируя, сравнивая, обобщая, конкретизируя фактический материал, сам получает из него новую информацию. При ознакомлении учащихся с новыми историческими или обществоведческими понятиями, при определении новых понятий знания не сообщаются в готовом виде. Учитель побуждает учащихся к сравнению, сопоставлению и противопоставлению фактов, в результате чего и возникает поисковая ситуация. При формировании данного вида компетенций учитель использует тестовые конструкции с информационно – познавательной направленностью, тестовые конструкции составленные учащимися, тестовые конструкции, содержащие задания с лишними данными.

Формирование информационной компетенции. Для развития данного вида компетентности учитель использует следующие приемы: - при изучении новых терминов учащиеся, пользуясь толковым словарем, дают различные определения понятиям, например: в математике модуль – это..., в строительстве модуль – это..., в космонавтике модуль – это... и т.д. - подготовка собственных презентаций, с использованием материала из разных источников, включая Internet. Поэтому при подготовке к уроку учитель использует задания из других источников, в которых данные представлены в виде таблиц, диаграмм, графиков, звуков, видеоисточников и т.д. - предоставляет учащимся возможность составлять самим всевозможные тестовые конструкции; - предоставляет использование задач прикладного характера. Вследствие чего у учащихся не только формируется информационная компетенция, но и накапливается жизненный опыт.

Формирование коммуникативной компетенции. Для развития этой компетенции учитель использует следующие методы и приемы: - устное рецензирование ответов домашнего задания учениками; - использование тестовых конструкций свободного изложения ответа и устных тестовых конструкций; - использование работы в группах, например: рассказать соседу по парте определение, выслушать ответ, правильное определение обсудить в группе; - сдача различных устных зачетов.

Формирование социально-трудовой компетенции. Наилучшему развитию данной компетенции способствуют следующие приемы: - контрольные работы различного рода, например с использованием электронных тестовых конструкций; - задания социально-трудового характера; - проведение различных исследований; - составление тестов самими учащимися.

Формирование компетенции личного самосовершенствования. С целью формирования данной компетенции, учителем применяется такой вид деятельности на уроках истории и обществознания, как

решение задач с «лишними данными». С целью развития данного вида компетенций учителем используются задания на развитие навыков самоконтроля. Одним из приемов выработки самоконтроля является проведение проверки выполненных заданий. Проверка решения требует настойчивости и определенных волевых усилий. В результате у учащихся воспитываются ценнейшие качества – самостоятельность и решительность в действиях, чувство ответственности за них. С целью формирования данной компетенции учителем предлагается ученикам самим составить тест, найдя варианты ошибочных и правильных ответов. Обладая данными компетенциями, учащиеся смогут свободно и самостоятельно выбирать цели и средства различных видов деятельности, управлять своей деятельностью, одновременно совершенствуя и развивая свои способности к ее осуществлению. Внедрение компетентного подхода следует осуществлять дифференцированно, с учетом специфики отдельных предметов. Компетентный подход, который набирает силу в современной школе, является отражением осознанной потребности общества в подготовке людей не только знающих, но и умеющих применить свои знания [8, с. 31].

К окончанию школы учащиеся показывают умение самостоятельно искать, анализировать и отбирать необходимую информацию, организовывать, преобразовывать, сохранять и передавать ее (эти навыки они демонстрировали в ходе уроков и внеурочной деятельности), что позволяет судить о сформированности информационной компетенции. О высокой степени сформированности коммуникативной компетенции у школьников говорит их умение взаимодействовать с окружающими людьми, умение работать в группе, владение различными социальными ролями в коллективе, что было выявлено методом педагогического наблюдения.

По результатам общения с выпускниками можно судить о формировании личностной компетенции: они стремятся к интеллектуальному самосовершенствованию, их рассуждения и поступки целенаправленны, обдуманно, и логически выстроены. По результатам анкетирования одиннадцатиклассников можно судить о сформированности ценностно-смысловой и общекультурной компетенций: учащиеся осознают свою роль в обществе и своё предназначение в нём, умеют выбирать целевые и смысловые установки для своих действий и поступков, принимать решения, при этом понимают особенности национальной и общечеловеческой культуры, духовно-нравственных основ жизни человека и человечества, толерантны в отношении представителей других культур.

Таким образом, умения и способности, приобретаемые учениками в процессе решения системы учебно-познавательных задач, входят в востребованную современным обществом компетентностную основу личности, которая способна решать профессиональные и жизненные проблемы. Педагогическая деятельность учителя должна быть направлена на высокий уровень формирования ключевых компетенций. В основные функции преподавателя входит развитие у учащихся самостоятельности и способности к само-организации, умение отстаивать свои права, готовности к сотрудничеству, способности к исследовательской деятельности, толерантности, понимания друг друга, умение вести диалог.

Задача, стоящая перед образовательной системой, заключается в создании условий для формирования и становления у ученика соответствующего собственного опыта деятельности решать проблемы в различных сферах.

Список использованной литературы:

- 1 Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании // Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 35
- 2 Коняева Е.А., Павлова Л.Н. Краткий словарь педагогических понятий: учебное издание Е.А. Коняева, Л.Н. Павлова. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2012. – 131 с.
- 3 Поливанова К.Н. Проектная деятельность школьников: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2008. – С. 21.
- 4 Лебедев О.Е. Компетентный подход в образовании // Школьные технологии, 2004. – №5. – С. 3-12.
- 5 Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций / Интернет-журнал «Эйдос». – 2005. – С. 36 – 12 декабря // <http://www.eidos.ru>
- 6 Ковалева Т.М. Школьные умения и ключевые компетентности – что общего и в чем различие // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. – Красноярск, 2002. – С. 35-36.
- 7 Битюков К.О. Приёмы преподавания истории в условиях индивидуализации обучения // Преподавание истории и обществознания в школе, 2005. – №5. – С. 26-32.
- 8 Зайцев В.В. Формирование ключевых компетенций учащихся // Сельская школа, 2009. – №5. – С. 28-35.

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

УДК94(574):929
МРНТИ 03.01.45

Г.Е. Абикенова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.
agulzhazira@mail.ru

АЛАШ ЗИЯЛЫСЫ ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЕРІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Аталған мақалада автор Алаш зиялыларының бірі Телжан Шонанұлының жер мәселесіне қатысты жазылған еңбектеріне талдау жасайды. Телжан Шонанұлы Алаш зиялыларының қатарында болып, оқу-ағарту, білім беру ісімен қатар қазақ халқы үшін маңызды болып келген жерге қатысты жазылған пікірлеріне арнайы тоқталады. Әсіресе ағартушы-ғалымның «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты еңбегін негізге ала отырып, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы Қазақ өлкесінде орын алған жер қатынасына қатысты мәселелер тобын қарастырады. Сонымен бірге Телжан Шонанұлының басқа да тарихти негізде жазылған еңбектеріне сипаттама береді. Т.Шонанұлының Алаш қозғалысына қосқан үлесі сөз болады.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, патша үкіметі, жер саясаты, помещиктер, қоныс аударушылар.

Аннотация

Г.Е. Абикенова¹

¹к.и.н., доцент кафедрасы История Казахстана КазНУ им. аль-Фараби,
agulzhazira@mail.ru.

ОДИН ИЗ ЛИДЕРОВ АЛАШ ТЕЛЖАН ШОНАНУЛЫ И ИСТОРИЯ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ

В данной статье автор анализирует земельный вопрос в трудах одного из деятелей Алашского движения Телжана Шонанұлы. Телжан Шонанұлы находился в рядах Алашского движения, наряду с вопросами образования, образовательной деятельности, специально в своих трудах останавливался на важности земельного вопроса для казахского народа. Автор взял за основу работу педагога-просветителя «Қазақ жері мәселесінің тарихы» (История земельного вопроса казахской земли), основанной на проблемах Казахского края конца ХІХ- начала ХХ веков. Также автор дает характеристику других исторических трудов Телжана Шонанұлы, а также в статье говорится о его вкладе в Алашское движение.

Ключевые слова: Алашское движение, царское правительство, земельная политика, помещики, переселенцы.

Abstract

G.E. Abykenova¹

¹k.h.s. associate professor of the department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, agulzhazira@mail.ru.

ALASH LEADER TELZHAN SHONANULY AND THE HISTORY OF THE PROBLEM OF KAZAKH LANDS

In this article the author analyzes the land question in the writings of one of the leaders of Alash movement Telzhan Shonanuly. Telzhan Shonanuly was in the ranks of the Alash movement, along with issues of education, educational activity, especially in his writings dwell on the importance of the land question for the Kazakh people. The author took as a base his work of teacher-educator "Kazakh zheri maselesinin tarihi" ("The history of problem of Kazakh lands"), based on the problems of the Kazakh land in the late ХІХth-early ХХth centuries. The author also gives a description of other historical works Telzhan Shonanuly, as well as the article says about his contribution to the Alash movement.

Keywords: Alash movement, the tsarist government, land policy, landowners, settlers.

Халқымыздың тарихын объективті, ғылыми негізде зерттеуге үлес қосқан өткен ғасырдың жиырма-сыныншы жылдардағы Алаш қайраткерлерінің қатарында Телжан Шонанұлының да өзіндік орны бар. Т.Шонанұлының соңына қалдырған мұраларының қатарын ғалым Дихан Қамзабекұлы өз кезегінде шартты түрде бес топқа бөліп көрсетіп береді: 1) Тіл туралы еңбектері; 2) тарих жөніндегі зерттеулері; 3) әдебиет хақындағы ғылыми жұмыстары; 4) жағырапия ғылымын меңгеруге арналған оқулықтары; 5) жалпы көсем-сөздік туындылары. Бұған қоса бірсыпыра аудармалары да бар [1, 139 б.].

Мұндағы ғылыми мұраларының бір тобын құрайтын тарихи сипаттағы зерттеулерінің орны ерекше. Т.Шонанұлының бұл саладағы негізгі мақсаты, міндеті – оған тән туған еліне, Отанына деген сүйіспеншіліктен, ұлттық мақтаныш сезіммен патриоттық ықыластан бастау алады. Оның тарих ғылымына қатысты өзіндік тұжырымдары да осы көзқарастардан туады. Т.Шонанұлы үлкен ізденіспен, көңілге түйгендерінің нәтижесінде, біртұтас қазақ халқының тарихын шынайы жазуға ұмтылған және де сол ұлттан шыққан алғашқы зерттеушілердің бірі.

Қазақ халқының тарихын ғылыми негізде жазуға тырысқан Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, М. Тынышбаев сынды ұлт зиялыларының қатарында Т.Шонанұлының да батыл қадам жасауы әрине, сәтті іс болды. Бірақ, өкінішке орай, көп уақыт өтпей қайраткер-ғалымның кеңестік жүйенің қуғынына ұшырауы, тарих ғылымында таптық көзқарастар талаптарының берік орнауы ғылыми істерді жалғастыру мүмкіндігін аяқсыз қалдырды.

Т.Шонанұлының тарихи тұрғыда жазылған негізгі еңбектерінің бірі 1926 жылы жарық көрген “Қазақ жері мәселесі” атты көлемді монографиясы және басылым беттерінде жарияланған “Англия һәм басқа мемлекеттердің Кеңес үкіметін тануы”, “Одақтас социал негізде құрылған Кеңес республикасы мен Англия арасында болған шарт”, “Ішкі һәм сыртқы саяси халдер” сынды тарихи-ғылыми мақалалары болды [2-4].

Т.Шонанұлының “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты ғылыми зерттеуі 1926 жылға дейін аталмыш тақырыппен “Қызыл Қазақстан” журналының 1923 және 1924 жылдардағы сандарында көлемді алты ғылыми мақала болып жарияланғанын жоғарыда атап өттік.

Көлемі 11,7 баспа табақтық, 27 тараудан тұратын таптық көзқарастар тұрғысынан таза бұл еңбек қазақ жер мәселесін объективті тұрғыдан оқып, игеруде таптырмайтын аса құнды зерттеулер қатарынан орын алады. Әрине бүгінгі күнгі тарих ғылымының, оның ішінде қазақ жері мәселесі тарихының кезеңдерін зерттеудің биігінен, жоғарғы жетістік тұрғысынан алып қарағанда, Т. Шонанұлының кейбір пікірлері, тұжырымдары толықтыруды қажет ететіні сөзсіз.

Жер мәселесінің қашан да қазақ ұлтының тағдырындағы орны ерекше. Мұны ұлттық зиялы қауыммен бірге Т. Шонанұлы да ұғына біліп, сол себепті өзінің зерттеу еңбегінде мәселеге үлкен мән берді. “Мәселенің мән-жайын, шама-шарқымызша толығырақ түсінеміз десек, тарихымыздың ең болмағанда, мұнан екі жүз жыл бұрынғы дәуірінен бастап, бері қарай жолаушыламасақ болмайды. Мәселенің мәні зор және қашаннан қазақтың көкейін кесіп келе жатқан әңгіме” – деп [5, 7 б.] сөз бастаған Т. Шонанұлы зерттеуінде қазақ жерінің әріден келе жатқан тарихына шолу жасай отырып, қазақтың жерге деген көзқарасын, қарым-қатынасын сипаттайды.

“...Фирдоуси сөзіне қарағанда, біздің бабаларымыз Х ғасыр шамасында көшпелі. Көшпелі халық шабағаншыл (Көшпелі, жауынгер Т.Ш) болатыны рас. Мұны тарих көрсетеді”– дей келіп [5, 7 б.], көшпелі елдің мал асырауы егіншілік пен аңшылық сынды шаруашылық саласының бір жүйесі екенін еске салады. Мал асыраған ел көшпелі болып, ал ел көшпесе мал өнімі азайып, қоныс тарылады, қонысты кеңейтудің салдары амалсыз соғысқа алып келеді. Бұдан келіп көшпелі халықтың жауынгершіл, шабағаншыл келеді деп өзінше тарихи тұжырымға жол таба отырып, зерттеу барысында деректік негіздің әлсіздік тұстары байқалған сәтте, жерге байланысты географиялық атауларды ұсынады. Мәселен, қазақтың “Ақтабан шұбырындыға” ұрынып, соның салдарынан жөңкіліп, ақырында Орта жүз бен Кіші жүз Сарыарқаның – Алғайдың құба жонына қарай ағылуы, Сарыарқаның беліне ығуын айтады. Мұнда автор “Алғидың құба жоны” деп Сарыарқа белінің Атбасар, Торғай, Қостанай уездеріндегі созылып жатқан жонын атап, “Алғидың құба жоны” атауының қазақтың ескі тарихымен қатар Рычков “Топографиясында” да кездесетіндігін көрсетіп, дәлелдеуге тырысады [5, 9 б.].

Туған елінің тарихын жақсы білген Т. Шонанұлы “Жерден айырыларда қазақтың қабырғасы қайысып, омыртқасы майысады. Жалғзынан айырылғандай жермен қоштасады. Ботадай боздап өлең айтады” – деп [5, 9 б.], ұлтының жерге деген қатынасын суреттей отырып, Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлаудағы өрескел әдістері мен оның қазақ халқының тағдырындағы қасіретті салдарын нақты деректер негізінде ашып көрсетеді.

Т.Шонанұлы қазақ зиялылары арасынан “Қазақ жер мәселесінің тарихы” атты зерттеуі арқылы алғаш рет патша өкіметінің қазақ жерін отарлауы, ондағы орыс шаруалары мен мұжықтарын, атты казактарды қазақ жеріне қоныстандыру саясатын кезеңдерге бөліп зерттеу мәселесіне үлкен назар аударған ғалым. Ғалымның түсіндіруі бойынша “Қазақ орыстың қол астына 1732 жылдан бері қарай кіре бастаған. Сол жылдардан бастап-ақ патшашыл үкімет қазақ жеріне жерік ауруға ұшырап, қол сала бастағанын” – тілге тиек ете отырып, қазақ жерін отарлауды екі үлкен дәуірге бөліп көрсеткен:

1 Орысқа бағынғаннан бастап XIX ғасырдың 80-жылдарының басына дейін. Бұл казактардың, әскерлердің пайдасына жер алу дәуірі.

2 80-жылдардың аяғынан, 90-жылдардың басынан бастап бері қарай Николай құлағанға шейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі [5, 13 б.].

Осылайша патша өкіметінің қазақ жерін отарлауының екі бағытта болғанын бөліп көрсете келіп, “...бірі – орыс жұртының өз бетінше, ешкімнен сұрамай отарлауы (вольная колонизация), екіншісі – ресми отарлауы (правительственная колонизация)” – деп, нақтылайды. Соған орай Т. Шонанұлының пікіріне қарағанда, қазақ үшін жерін көп талаған, қазақ шаруашылығының даму үрдісіне үлкен кесірін тигізген – ресми отарлау әрекеті – деп көрсетеді.

Шындығында да XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыстар казактар шабуылынан қорғанды сылтау етіп, Омбыны Орынбормен жалғастыратын бірқатар казак бекіністерін салады. Олар бекіністерді қорғау ниетімен бірте-бірте қазақ жеріне ішкерілей еніп, қазақтың шұрайлы да құнарлы аймақтарын иемдене бастайды.

Бұл процесс туралы П. Румянцев: “Жаулап алушыларға қазақ жерін иемдену қиынға соқпаған. Себебі бос жерлер көп болған. Ал, онда тұратын жергілікті халық надан болатын. Әрі олар бейбіт, қонақжай жандар еді. Сондықтан қырғыздар орыс қоныстанушыларына бөгет болмады. Көп жағдайда орыс шаруалары өздері ұнатқан жерге уақытша орналасып, шатырлар тігетін. Ал, одан соң бар аймақты жыртып тастап, біржолата орналасып алатын” – деп жазады [6, 116-118 бб.].

Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы қазақтың билеуші тобының Ресеймен жақындауына түрткі болғаны белгілі. Т. Шонанұлы да қазақ жерінің Ресей құрамына кіруінің негізгі себебін осы жағдаймен түсіндіре отырып, қазақ еліне сол тұстағы қалың қалмақ пен башқұрттардың дүркін-дүркін шабуылы, батысынан түркіменнің, оңтүстікте қарақалпақтың, Қытай жақ қабырғасынан жоңғардың қысымшылық жасауын баяндай келіп, Әбілқайыр ханның еріксіз орыс патшасына қол созып, аяғында қазақ жерінің Ресейге тегін сыйлық болғанын да жасырмайды.

Зерттеуші Ресейдің қазақ жерін иелену барысындағы саяси-экономикалық мақсаттарын көрсете отырып, оны жүзеге асыру үшін шет аймақтарға әскери күш, яғни атты казактарды орналастыру қажеттілігін жазады.

Яғни, ұлттық мүддені қорғай отырып, атты казактардың кімдер екендігі турасында тәптіштеп айта отырып, оларды патша өкіметінің қазақ даласына қалай пайдаланғанына бірден-бір назар аударған да Т. Шонанұлы болды. Мәселен, төмендегі автордың ой-пікірі осыны аңғартады: “...үкімет сол кезде әуелі қылмысты болып, жазаға бұйырылып, Ресейге зиянынан басқа пайда тигізбейді деп түсінген, шіріген жұмыртқаға есептелген адамдарды қазақ арасына орнықтыруға ұмтылды. Өлім жазасына кесілген және саяси өлімге арналғандарды жіберді. Екінші тіпті салық төлемей шаруашылық күші үзіліп, Ресейге пайда келтіруден қалған мұжықтарды көшірді. Бұларды атты казак қылып жазды. Үшінші, бұрыннан басы бос, жауынгер атты казактарды орналастырды, жауынгерлері оның үстіне казак-орыс бұрыннан қазақпен соғысып үйренген хәм Арқаның даласын да жақсы біледі” – дей отырып, қазақ еліне шоқпар жасауға казактан артық құрал жоқ екенін де естен шығармайды. Қысқасын айтқанда үкімет XIX ғасырдың 90-жылдарының басынан бері қазақ жерін атты казак үшін хәм “мұнда жіберілген, түрлі содырлар, некесіз туылғандар, ауыр жаман қылмыстылар, әйтеуір соғыс қызметіне жарамсыз хәм салық төлей алмағандар үшін қазақ жерінен қоныс берген” – деп жазады [5, 30-31 бб.].

Бұдан кейінгі тұста зерттеуші атты казактардың қазақ жерін иемденудегі озбырлық әрекеттерін дәлмедәл көрсетіп, шындықты ешбір бұрмасыз тура етіп жаза білді және мұндай зерттеушілер қатары Қазақстан тарихында бүгінгі күнге дейін көп емес екендігі анық.

Т.Шонанұлының аталып отырған зерттеуіндегі аса құнды тұстарының бірі – қазақ жерін баса-көктеп қоныстанушы атты казактар әскери бөлімдерінің құрылуы мәселесі турасындағы мәліметтері боды. Автор Орал атты казактарының штатының 1775 жылы бекітіліп, олардың осы тұста осындай атау алғанын, ал енді Орынбор атты казагының осы Сібірдегі аталғанын, сол сияқты Жетісу атты казактарының осы Сібір атты казагының 9 және 10 полктарынан құралғандығын және Жетісу атауын 1867 жылдан бастап

алғандарын атап өтеді. Тіпті осы казактардың бәріне “ең жақсы жерлерден 150 жыл ішінде 10 мың десятинадан артық қазақтан жер кеткенін” ашына отырып жазады [5, 32 б.].

Патша үкіметінің қазақ халқына жүргізіп отырған қоныстандыру саясатын ұлт зиялылары халықтың мұң-мүддесі тұрғысынан баяндағаны белгілі. Мәселен, М. Тынышбаев бұл саясатты былайша айқындайды: “Үкіметтің нені көздеп отырғаны түсінікті: біріншіден, жабайы және тағылық қуғын-сүргіндер және тілді, әдет-ғұрыпты, барлық өзіндік ерекшелікті қыспаққа алу арқылы казактарды дербес ұлт ретінде жою және бүкіл өлкені орыстандыру; екіншіден, түрлі әкімшілік шаралар, пәрмендер мен ережелер күшімен қазақ-тарды құқықсыз, қауқарсыз, заңсыз тобырға айналдыру; үшіншіден оларды қаны төгіліп, сүйегі шашылған ата қоныс жерлерінен айыру және құладүз, қудалаға, ажал апанына айдау” – дейді [7, 142-147 бб.].

XIX ғасырдың екінші жартысынан Ресейде капиталистік қатынастардың ауыл шаруашылығына ене бастауы шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, жерге қатынас мәселелерін жаңа тұрғыдан пайымдауды қажет етті. Соған орай қоныс аудару қозғалысының себептері іздестірілді. Қоныс аудару мәселесі бойынша ірі маман А.А. Кауфман: “Мен қоныс аударудың жерге тапшылықтың жемісі екендігіне сеніп келдім; жерге орналастырудың қиыншылығына ұшыраған шаруалар аласұрып басқа кеңістікке ұмтылады. Тек қана оған осы кеңістікке шығуына рұхсат берілуі керек, сонда қоныс аудару халық мүддесінен туындаған. Аграрлық саясаттың аса маңызды және ізгі буындарының біріне айналады” [8, 667 б.] – деп жазды және шаруалардың жерге тапшылығының өсуінен құтылудың амалы шаруашылықты жүргізу мен жерді өндеудің жаңа заманғы әдістеріне көшіруде деп санады. Әрине, бұл тұстағы себептердің барысы қазақ жерінің есебінен шешілгені анық еді.

Орыс мұжығының қазақ жерін отарлауға қатынасуы да Т.Шонанұлының назарынан тыс қалмаған еді. Т.Шонанұлы: “...XIX ғасырдың аяғына XX ғасырдың басына дейінгі созылып келген заң мен құқық жүзіндегі қазақ пен атты казактың жер таласы, айтысы, жанжалы, бұрынғы отарлаудың сөнбей қалған ұшқы-ны еді. Осы әскери отарлау толастай берген кезде патша өкіметінің мұжыққа қазақтың жерін талату саясаты (переселение) майданға асыға келді. Қазақ даласының аумағына қоныстандыру мәселесінің өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғы мен 90-жылдардың басынан бері қарай Ішкі қара шекпенді көшкен бұлттай түнеріп, қазақ жеріне үкімет аударыла бастайды.

Шын талау енді басталып, бұрынғылар ойыншық болып қалды. “Қара орысты көргенде, сары орысты әкем дерсің” деген мақал осы кезде туса керек. Неге десеніз, казак-орыстан гөрі, оңтүстік жылы губерниялардан мұжықтардың түсі қаралтым, қоңырқай. Алғашқы кезде де, соңынан да мұжық пен қазақ арасы “ит пен мысықтан да” жаман болғаны және белгілі. 90-жылдардан бері қарай қазақ жері талану тарихының екінші дәуірі туады. Переселение деген пәле шығады...” – дейді [15, 82 б.].

Сондай-ақ, Т. Шонанұлы аталған тараудың соңында қоныстан еріксіз айырылып, еріксіз шаруашылық жағдайының күйзеліп, жергілікті малшылар жайылымдық жерлерден, табиғи шабындықтардан айырылып, көшіп-қону аумағының едәуір шектелуі мен тыныс-тіршілігінің өзгергендігін былайша қорытады: “Сонымен қазақтың егін салып, отырықшы бола бастауы қоныс тарылу, одан жұттарға ұшырау, жұттан шаруа күйзелу. Бұл барып үкімет саясатына айқасып, бәрінің қорытуынан шыққан деп түсінуіміз керек. Кәсіптің түріне табиғат жағдайы қожа. ...бұрын адам баласы төменгі дәрежедегі күйде, бері келе маймыл мен адам арасында жүргенде, осы бірдей адам болғысы келгенмен адам болып кеткен жоқ. Тұрмыс пен табиғат жағдайы адам түріне бірте-бірте түсірген. “Маңдайыңнан жоғары секіре алмайсың” деген орыс мақалы бар. Оңтүстік көшпелілер дағдыланғаннан емес, Арқадағы жайлауынан жұрдай болып, көшіп жүр. Сол жерсіз оңтүстік қазақтарын қоныстандыру, отырықшы болуына демеп жіберу, кезекті, маңызды мәселелердің бірі” – деп қорытады [14, 110-114 бб.].

Бұл туралы А. Байтұрсынов: “Қырғыз (казак) халқы ғасырлар бойы өз жерін мекендеп, өз тіршілігін жасап келді, ал қазір далаға қоныстанушылар қаптап кетті. Біздің болашағымыз қандай болмақ? Егер қазақтардың қазіргі шаруашылығы табиғи жағдайларға сәйкес келсе, бұл шаруашылықты өзгерту табиғи органы өзгертуге тікелей тәуелді болмақ. Қазақтар мал шаруашылығымен бұл ең жеңіл кәсіп болғандықтан айналыспайды. Табиғат жағдайлары шаруашылық жүргізудің басқа түрлері үшін қолайсыз” – деп түсіндіреді [179].

Қазақ тарихын зерттеумен белсенді айналысқан ұлт зиялылары өкілдерін толғандырған мәселелердің бірі – Қазақстандағы Ресей отаршыларына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстар еді. Аталған мәселе турасында жер мәселесімен объективті түрде айналысушы Т.Шонанұлы да пікір қосады. Әсіресе XVIII ғасырдың орта тұсында патша үкіметі Ертіс өзенінің бойындағы жерледерді жаулап алу мақсатымен түрлі іс-қимылдарға барды.

“1752 жылы Сыртқы істер коллегиясына берілген құпия жарлықта: жоңғарлардың нояндары Ертіс басын аламыз деп көз алартады, бұл жерге келтірмеске тырысу керек дейді. Бұл жарлықтан жоңғар бұдан бұрын Ертіс басынан кетіп, қазақ қоныс қылған көрінеді. Міне, осы жылдардан бастап, қазақ Ертістің оң қабырғасын қоныс қылуға тырысады. Үкімет қазақты Ертістің тіпті сол жағынан қууға ұмтылады. Ертіс бойына үздіксіз талас қылады. Үкімет қазақты Ертістің тіпті сол жағынан қууға ұмтылды. Ертіс бойына үздіксіз тартыстар жасады. Үкімет қазақты аударуға түрлі тәсіл, шара, амал, заң шығарды” деп патша өкіметінің қисынсыз амалдар қолданып, қазақты Ертістен қууға түрлі әрекеттер жасаса да қонысы тарылып, қысылған халық орныққан орнында отыра беретінін баяндайды [15, 33-36 бб.].

Шындығында Ертістің кең алабы бұрыннан қазақтың ежелгі ата қонысы еді. Сол себепті бұл жер үшін қазақ орыс отаршылдарына қарсы аянбай күрес жүргізеді. Қазақтың ұлы ханы Абылайдың тұсында орыс отаршылдары қазақтарды Ертістің оң жағына қарай өткізіп, Ертісті еркін билетпеуге күш салады. Бұның ақыры қазақтардың үлкен қарсылығын туғызған еді. Бұл турасында Т. Шонанұлы: “Ертістің оң жағына өтіп, қоныс қылып үкімет кет десе, сол жақтың оты малымызға жетпейді, кетпейміз деп, Абылайға қараған қазақтар қарсылық қылды. Ертісте қазақтан басқа елдің қонысы жоқ, бізді Ертістің оң жағынан кет десең, біз орысқа тіпті суат бермейміз деп жауап қайырады. Ертісті қазаққа еркін билетпес үшін, үкімет 1755 жылы Сібір жерінде әскер молайтуға бұйрық қылады... Сол жылы көп елмен Ертістің оң жағына Құлеке батырдың баласы көшіп өтіп, қарсы жіберілген атты казак һәм драгун әскерімен Ертістің оң жағасы үшін соғысты. Көп адам қырылып, жарақаттанып, қазақ Ертістің сол жағасына өтеді... Осы жылдары қыпшақ Қошқарбай батыр қалмақты Обь өзенінен асыра қуып, Ертістің оң бетінен көп қазақ қан төгіп, қоныс алады. Міне, осындай қан төгіп алған қазақ кетпейміз десе, үкімет мұны қазақ тек содырлығынан Ертісті тастап кетпейді деп, қазақты жай бір беймаза халық көрсетіп, теріс мағана береді, қазақты күшпен Ертістен қуу үшін әскер жинай беретін еді, Ертістен қуамыз деп бұйрық шығара беретін еді. Мұнан орысқа қазақ беймаза болғанда, еріккендігіннен мазасыз болмай, өзінің еңбек сіңірген қонысы үшін, амалсыз мазасыз болғанын көрсетеді” – деп [15, 36 б.], қазақ пен үкіметтің арасында Ертіс үшін орын алған талас-тартыстың мән-жайын көрсетеді.

Өз кезегінде қазақ зиялыларының патша өкіметінің отарлау саясатының қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығы мен дағдылы тарихи-табиғи тұрмысын бүлдіруі, түрлі заңдық негіз-қағидалар мен ережелердің қазақ ұлты мүддесін аяққа басатын әділетсіз астарларымен қатар кенес үкіметінің алғашқы жылдарында жер мәселесіне пікір білдіріп, әділдік сұрауы тәуелсіз тарихымыз үшін орасан маңызы бар екендігі белгілі.

Алаштың көсемі Ә.Бөкейханов патша үкіметінің әділетсіз жасалып отырған жер саясаты қазақ еліне қасірет алып келгенін: “Орыстардың далаға қоныстанулары барынша арта түсті, жер үшін қоныстанушылармен қырғыздар (қазақтар) арасында күрес күшейе түсті. Кейде тұрпайы түрде көрініс берген бұл күрес онсыз да заңсыздық негізінде бой көтерген ұлттық антоногизмді шиеленістіре және тереңдете түсті” – деп [9, 71 б.], нақты мысалдар арқылы көрсетіп берді.

Қорыта келгенде, Т.Шонанұлының жерге қатысты жазылған ғылыми-зерттеу тұрғысындағы аталып отырған еңбегі қазіргі оқырман қауымы үшін үлкен жаңалық болып табылады. Зерттеу жұмысы оқиғаларға, нақты дәлелдерге сүйене отырып, қазақ елінің жерінен айырылып, переселенге өз жерін беріп, енді өздерінің переселенге айналуы жан-жақты баяндалады. Автор мұрағат материалдарын, дәлелді деректерді, үкіметтің жер туралы заң-қағидаларын, қазақ ауыз әдебиетінің материалдары негізінде патша саясатының жерге байланысты орын алған әділетсіз тұстарын және зерттеу еңбектерін кеңінен пайдаланады. Сол себепті де Алаш қайраткерлерінің бірі Телжан Шонанұлының тарихи көзқарастарын жан-жақты талдап, оған тиісті бағасын берер тұста ескеруді аса қажет ететін мәселе болып табылады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қамзабекұлы Д. *Алаш және әдебиет.* – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
- 2 Шонанұлы Т. *Англия һәм басқа мемлекеттердің Кеңес үкіметін тануы* // *Қызыл Қазақстан.* – 1924. – № 4. – 19-29 бб.
- 3 Шонанұлы Т. *Ішкі һәм сыртқы саяси халдер* // *Жас қазақ.* – 1924. – № 5. – 1-7 бб.
- 4 Шонанұлы Т. *Одақтас социал негізінде құрылған Кеңес республикасы мен Англия арасында болған шарт* // *Қызыл Қазақстан.* – 1924. – № 7-8. – 22-23 бб.
- 5 Шонанұлы Т. *Жер тағдыры – ел тағдыры.* – Алматы: Санат, 1994. – 224 б. 6
- 6 Румянцев П. *Условия колонизаций Семиречья* // *Вопросы колонизации.* – 1911. – № 97. – С. 116-118.
- 7 Тынышбаев М. *Қазақтар және азаттық қозғалысы* // *Жұлдыз.* – 1992. – № 8. – 142-147 бб.
- 8 *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.* – Алматы: Атамұра, 2002. – 3 т. – 768 б.
- 9 Бөкейханов Ә. *Таңдамалы.* – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1995. – 477 б.

UDC 94 (37)
МРНТИ 03.01.45

A.P. Akynova¹

¹ 2-course PhD students al-Farabi Kazakh National University,
E-mail: *aigera_akynova@mail.ru*

EMPEROR JUSTINIAN I AND BYZANTINE EMPIRE

Abstract

The article discusses the life and political activity of the ruler of the Byzantine Empire. The Emperor Justinian plays an important role in the political history of the world of states at the present stage. The Byzantine Empire during the government of Justinian vary the complexity of political and economic development of the country. When Justinian 527 was brought to the throne, he was 45. Justinian considered it his duty to the idea of restoring the Roman Empire. Therefore, all his life he lived with this idea. The article sets out the military strategy and the plan boundaries recovery after the conquest of the Roman Empire, the political conditions at the power of the emperor. And also it was conducted a historical analysis of the internal and external political conditions of the Byzantine Empire under Emperor Justinian.

Keywords: history, the Roman Empire, the church, the war, the reform, culture.

Аңдатпа

А.П. Акынова¹
¹2-курс PhD докторант

ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН I

Мақалада Византия империясының билеушісі Юстинианның өмірі мен саяси қызметі жан-жақты қарастырылады. Қазіргі кезеңде, соның ішінде әлем тарихында император Юстинианның саяси рөлі ерекше орынға ие. Византия империясында Юстиниан билік құрған заман – елдің саяси-экономикалық дамуының күрделілігімен ерекшеленеді. Ол 527 жылы таққа отырған кезінде 45 жаста еді. Юстиниан бұрынғы Құдыретті Рим империясын қалпына келтіру идеясын өзінің «тарихи миссиясы» деп қабылдаған. Сондықтан бар өмірін – осы ойын жүзеге асыруға арнаған. Мақалада Юстинианның Рим империясының шекараларын қалпына келтіру жоспарлары, соғыс стратегиялары және билік құрған заманындағы саяси жағдайлары баяндалады.

Сонымен қатар император Юстиниан тұсындағы Византия империясының ішкі және сыртқы саяси жағдайына талдау жасалады.

Кілт сөздер: тарих, Рим империясы, дерек, шіркеу, құпия, соғыс, реформа, мәдениет.

Аннотация

А.П. Акынова¹
¹2-курс PhD докторант

ИМПЕРАТОР ЮСТИНИАН I И ВИЗАНТИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ

В статье рассматривается жизнь и политическая деятельность правителя византийской империи. На современном этапе, в том числе в истории мира политическом состоянии особое место занимают император Юстиниан. Византийский империи в период власти Юстиниана различаются сложностью политико-экономической развитием страны. Когда Юстиниан 527 году предстал на престол, ему было 45. Юстиниан считал своим долгом идею восстановления Римской империи. Поэтому всю свою жизнь прожил с этой идеей. В статье излагается военного стратегия и план восстановления границ после завоевания Римской империи, политические условия при власти императора. А также в проводится исторический анализ внутренних и внешних политических условий Византийской империи при императоре Юстиниане.

Ключевые слова: история, Римская империя, церковь, война, реформа, культура.

The Byzantine Empire during the reign of Emperor Justinian I (527-565) had made great advances in its development. Peter FlaviySavvatyi Justinian was born in a village in the Tawrice in the Upper Macedonia in 482. His parents were poor peasants from Illire. When his cousin, who had no children, was appointed as an emperor he invited his brother to the capital. He was educated based on the great ancient science traditions. Justinian, thanks to his natural talent and ability quickly began to interfere in the affairs of the state. In 527 the Emperor adopted his brother and announced him as the ruler of the state along with him. Shortly after this incident, he died, and his adopted son was declared the Byzantine Emperor. During 38 years of reign Justinian as ruler of vast

empire he became one most powerful rulers who had huge impact on further development of the historical events [1].

The era of the reign of Emperor Justinian characterized with complexity of political and economic developments. During his enthronement in 527 he was 45 years old. He considered the idea of restoration former mighty of Roman Empire as his historic mission. Therefore whole his life was dedicated to implementation of this idea. The passion of unlimited authority was one of his main qualities. During his reign he did not allow anyone to make an individual decision. He interfered in all small affairs of the state and controlled them. Emperor Justinian's church reform, as well as law reform weren't just a great event for his contemporaries, but these changes were major historical changes which defined the future direction of historical development.

The main idea of foreign policy of Emperor Justinian was restoration of Roman Empire. To realize this complicated idea Justinian needed to conquer the countries of Varvar tribes. In general, the political situation of Byzantine under Justinian's reign was directed to wars and conquests. The Emperor's war strategy can be divided into two parts: 1) Justinian's west campaigns; 2) wars in the north and the east. In the west Justinian's plans to restore boundaries of Roman Empire started from the conquest of Kingdom of Vandals in North Africa. Domestic and international situation in Kingdom of Vandals was an optimal moment for him. Vandals and Alans who had reign in North Africa more than a hundred years began to lose their previous powers. Vandals fleet which caused panic in the past had depressivestagnation. Vandals who were seen as savior in North Africa from yoke of Roman Empire earned support from people, confiscated the lands of Roman aristocracy and church. Vandal kings and close to them rich people had fertilized land in their hands. And the 197 residence people had unfertilized and useless land. However, they had to pay high taxes to the treasury. Even there were some cases when some rich Romans and Libyans became slaves. Arian priests led to some disagreements in the country. Local churches' land and other sources had been taken by Arians and Vandals. At same time, in Vandals society property and social inequality took place. King troops in most cases seized possessions of their tribal troops. However, Vandals rich aristocrats began to learn Roman tradition and their way of life. The new party was formed which was nor against to be close to Eastern Roman Empire. While Geyzerikh robbed his enemies like vandals fleet in Illir, Greece, in Peloponnese and other parts of the Empire, Trazamund Byzantine Emperor attempted to be in friendly relation with Anastasia. Well, during Gilderikh reign "Roman" was a prevailing party. The realtion with Ostgot states was interrupted, while Gilderikh sought to establish friendly relations with Justinian. In contrast, Byzantine government tried to make Gilderikh depended. Those who was against Rome, blamed Gilderikh everytime when he was defeated by Mavr tribes in North Africa. In fact, the reason of army's failure was interior contentious fight in Vandals itself [2]. Then the attitude of population in North Africa towards the vandals has changed. During the domination of Vandal kings who chose Roman direction, Roman nobility reactivated. Orthodox religion devotees using religious world began to strengthen their positions. In secret case, they prepared revolt against vandals. Byzantine allies in North Africa were North African city merchants. Because, they revived trade relations with Byzantine's eastern provinces.

In 530 weak Gilderikh was expelled by groups against Rome. Relative Gelimer was on the throne. Gelimer whocame to power by support of military party relying on the help of army rid of the former heads. Gilderikh and all his relatives was imprisoned. Justinian demanding from Gelimer to release Gilderikh began to prepare to the war. In 532 Emperor trampling down the Nick revolt tried to deceive people with war. He believed that his surprise victory in the country would increase his reputation [3]. However, during the preparation to North Africa expedition Palace led by John Cappodocian met protests. The palace treasurers were afraid of the costs of the war, while commanders and soldiers scared of the war in unknown, strange foreign country. Justinian assured his army that the true purpose of the war was the liberation of country.

For Empire vandal expedition was difficult. Because the fight required to cross thousands of troops through the sea to North Africa to win the strongest military power in Rome. At the same time, to direct the strong troops to the west would adversely impact on eastern border. The one of the dangerous enemies of Empire was Persia attacks which was severe at that time. Historians provides interesting information about the meeting where the issue of African expedition was discussed. The Emperor's trusted advisors doubted in effectiveness of the expedition. Though Justinian was in the beginning in doubt a little, he started to implement his previous plan. Thus the issue of expedition was resolved. Moreover, the power in Persia has changed, and in 532 Justinian came to agreement with new ruler. However, according to this agreement Byzantine agreed to pay big money to Persians. However, Justinian paid interest to the west. Velizary who was good at his mission with thousands of army was appointed commander-in-chief. As for Vandals and ostgots, they were weakened. It was caused by southern climate, rise Roman civilization and Berber tribes. Justinianin taking the situation into consideration, using creative diplomacy revived their mutual disagreement. In its part Justinian decided to win ostgots, westgots,

vandal tribes one by one. While Justinian was sure that Ostrogoths who was fighting with Vandals cannot put their forces together with Westgoths tribes living in Spain. Vandal War lasted from 533 to 548.

Belisarius in a short period of time conquered Vandal states within several fights. Belisarius's had more than 10 thousand infantry troops and 6 thousand of the standing army. They were army of soldiers of different tribes and languages. To transport army to the opposite shore 500 vessels consisted of 30 thousand sailors were involved. In addition, Belisarius had 92 fast flying warships. In each dromon there were 2 thousand people [4].

Squadron departed on June 22 of 533 from Constantinople. On the 16th day Byzantine fleet arrived in the desert coast of Sicily. Belisarius sent Procopius to learn the situation on the island. The way to Carthage was open. Because Vandals didn't expect that Byzantine army would arrive. Just before the arrival of Belisarius Gelimer sent his best fleet to Sardinia. And he left the coast of the city of Carthage and was in the near city of Bizacen. Ostrogoths did not try to help Vandals. Their queen Amalasunda allowed people of Byzantine to buy food from Sicily. Thus, in September of 533 Belisarius's army came 200 miles close to Carthage. The Byzantine commander sent part of army to the nearby Selektia. Soldiers mixed with population of the city who came in city with a wheelchair. In Selektia Empire's local nobility and bishops welcomed. Thus, Byzantine army accessed to Carthage.

Gelimer knew that the army of his enemy came into the city and ordered to kill Gilderic and his relatives. And the rest of his army followed Belisarius. So, Vandals started to gather efforts. Final battle between the two armies took place in Decim located in 13 kilometers from Carthage on September 13 of 533. Carthage residents opened the gate to retract the Byzantine fleet. Thus, Belisarius conquered Carthage without any wars. The occupied city continued its normal life [5]. By the end of the 6th century bloody war in the West has reached its culmination. As a result of Justinian's wars monarchy territory was doubled: Dalmatia, Italy, the eastern part of North Africa (Algeria and Tunisia), south-eastern part of Spain, Sicily, Sardinia, Corsica and the Balearic Islands was conquered by Justinian. Nevertheless, Justinian could not realize all his plans. The western part of North Africa, the Iberian peninsula, north part of the state of Ostrogoth was not conquered by him. Roman world convinced that Barbarians are not so strong. Roman patriotism and Roman culture was restored again in the West. Western victories came at a high cost. They led to the stagnation of the oldest regions of the empire. It seems like the north and east of the Empire greatly weakened.

The next direction of the war of Emperor Justinian was the east and the north. External political situation in the east of the Byzantine Empire was not good as on the West. Here he always had to fight with his rival - Sasanian Iran. In the 6th century, Sasanian Iran was one of the biggest and most powerful states. All his properties were the mountainous regions of Iran near Caspian, Lower Mesopotamia (Iraq), the Caucasus, Albania and the regions of Armenia and Georgia.

The majority of Iranian nomadic and settled people living mixed speak Iranian languages. The role of the Persians in the central regions of Iran was huge. In Mesopotamia lived many Syrians, Arabs, Jews. Iran's rich cities were famous with their handcraft and trade. The irrigation system and animal husbandry was well-developed. Byzantium was interested in trade in the Far East, especially in the silk trade with China. Because, the caravan routes to China and India goes through Iran. And the way to the Mediterranean and Black Seas were in the hands of the Byzantine Empire. Therefore, the rivalry between the two countries appeared. Wars between Iran and Byzantine had political reasons as well. In the 6th century Byzantine and Iran were two major political forces in the Middle East. Other countries and certain tribes were concentrated around them.

Therefore, along with the border war between Iran and Byzantine, there were fight in order to dominate various tribes and people. The cause of the dispute between Iran and the Byzantine was the Arabs who moved time to time from Syria to the bottom of the Efrat and the Caucasus region. Then in the Caucasus region there was established feudal States. The most important ones in the 6th century) was divided into two Armenia: the Western Roman Armenia (Byzantine influence) and Yersian Armenia (influenced by Iran). Feodal states were in Georgia as well. When Armenia was splitted by Rome and Iran, Lazika recognize Rome's impact, while Kartli and Albania had to recognize the sovereignty of Iran. Neither Byzantine no Iran was satisfied with this decision. These two regions of strategic importance caused constant struggle between Iran and Byzantium. Threat from Huns was the cause of peaceful coexistence between 337-502. But during the reign of the Emperor Anastasia, especially during the reign of Justinian there were in the threat of war. The war between the two countries began in 527. Venetians was forced to build another fortress except to Dar fortress, next to Persian fortress of the former border near the Iranian city of Nisibis in 199. Iran's ruler Kavad invaded the peace and came into Mesopotamia. The Persians coped with the army of Belisarius. In 529 Belisarius was appointed the Byzantine army commander. But the fight was weak. After all, in Iran Mazdak started national-eretik movements. Mazdak movement of merchants and slaves found support from the urban poor people. They demanded equality, and to give back the

land of the rich to the poor. As the movement spread widely, Kavad came to an agreement to appoint the Mazdaks as a consultant to himself [6]. In 530 even though Peroz, commander of Iran came into the Empire Velisary's army went back. This war has been to no result. Iran's internal situation has changed. Kavad's son Hosrau killed the leaders of the movement of mazdakits in Ctesiphon where they were called for talks with him. As Mazdakits were pursued they enjoyed peace for some time. In the 5th century in Palestine and the Syrian desert Byzantine vassal Gassan Arab state was created. The rulers of the states and Arab sheits run policy against Iran and Byzantine. They relied on emperor of Byzantium, and then Iran's ruler. Constantinople by a large reward wanted to use Gassans to protest against Iran. Justinian government ncreased Gassans' animosity against Iran and the Kingdom of Lahmid. At the thrown of the kingdom was Mundhir II, whom Byzantines called Alamundar. Alamundar had support of Iran. With his wars to Syria, Phoenicia, Mesopotamia. he scared the population. In 528 Alamundar killed Gassans' ruler Arefu. At that time the Byzantine directed his army against Alamundar. But the following year, Alamundar attacked Syria, and reached the walls of Antioch. Syria was impressed by the Byzantine's attack [7]. In general, as a result of wars of Justinian his monarchy doubled: Dalmatia, Italy, the eastern part of North Africa (Algeria and Tunisia), the south-eastern part of Spain, Sicily, Sardinia, Corsica and the Balearic Islands are owned by Justinian. Nevertheless, Justinian could not realize all his plans. The western part of North Africa, the Iberian peninsula, north part of the state of Ostgot was not conquered by him. Roman world convinced that varvars are not so strong. Roman patriotism and Roman culture was restored again in the West. Western victories came at a high cost. They led to the stagnation of the oldest regions of the empire. It seems like the north and east of the Empire greatly weakened. At the end of the 5th century Huns who seized the northern half of the island posed a threat to the Byzantine possession. Justinian being afraid of Hun invasion reconstructed many forts and built new high walls[8].

In conclusion, it is clear that under the Emperor Justinian analyzing internal and external situation of Byzantine Empire, endless wars had a negative impact on the general condition of the state. the Emperor Justinian who was an absolute monarch, personally controlled all the affairs of the state, even small ones, when making reforms named after his name were carried out by the others, and many most bloody wars of conquest was not commanded by himself. However, all the events in the history are called by his name.

References:

1. Dil Sh. *Justinian and the Byzantine civilization in the 6th century*. - St. Petersburg., 1908. – P 15-16.
2. Udaltsova Z.V. *Procopius Caesaria and his "History of War with the Goths" // In the book .: Procopius from Caesarea. War with the Goths / Trans. From Greeck. S. P. Kondratief. – M., 1950. 16.*
3. Udaltsova Z.V. *Politics in the Government of Byzantine in North Africa during the reign of Justinian. Byzantine Bulletin, Volume VI, 1953 . – P 88 - 112. –P 69.*
4. Norwich J. *History of Byzantine*. – M. 2010. – P. 93-95.
5. Udaltsova Z.V. *National movement in North Africa during the reign of Justinian. Byzantine Bulletin, Volume V, 1952. 35-48.*
6. Uspensky F. *History of the Byzantine Empire. Volume II. (518-610)*. – M., 1996. – P 69.
7. *History of the Byzantine - Volume II // executive editor academician Skazkin S.D. – Moscow: Science, 1967. – 221.*
8. Zhumagulov K.T., *Attila is a major historical figure. "Actual problems of the history of the World" International scientific and practical conference materials. A. Yassau International Kazakh-Turkish University. April 5, 2013. – P 3.*

УДК 165-42
МРНТИ 03.01.45

Г.Т. Бексеитов¹

¹ к.и.н, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан. E-mail: bek_ok@mail.ru.

Е.Б. Оспанов²

² PhD докторант 3 курс факультет истории, археологии и этнологии.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
E-mail: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.

БИОГРАФИЯ, ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И НАУЧНЫЙ ПУТЬ Х.А. АЛПЫСБАЕВА

Аннотация

В Казахстане первые стоянки каменного века были открыты геологами в 1950 году в хребте Каратау. После открытий первых стоянок каменного века геологами Институт истории, археологии и этнологии КазССР им. Ч.Ч. Уалиханова создается отряд каменного века для исследования хребта каратау в 1957 году. Командовал отрядом видный специалист по каменному веку Х.А. Алпысбаев. В ходе научных исследований вышеназванного отряда были опубликованы первые работы по каменному веку. Х.А. Алпысбаев является основоположником Казахстанской палеолитической школы.

Ключевые слова: Каратау, палеолит, мезолит, неолит, памятник.

Аңдатпа

Г.Т. Бексеитов¹

¹ т.э.к., доцент, ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: bek_ok@mail.ru.

Е.Б. Оспанов²

² тарих, археология және этнология факультетінің 3 курс Phd докторанты, ал-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.

Х.А. АЛПЫСБАЕВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ, ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ҒЫЛЫМИ ДАРА ЖОЛЫ.

Қазақстанның тас ғасырының алғашқы тұрақтары 1950 жылдары Каратау аймағында геологтардың ізденістерінің нәтижесінде кездейсоқ табылған болатын. Осы зерттеулердің нәтижесінде 1957 жылдан бастап ҚазССР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты өз алдына Кіші, Үлкен Каратау жотасын зерттеу мақсатында тас ғасыры отрядын құрады. Осы отрядқа тас ғасырының көрнекті маманы Х.А. алпысбаев басшылық жасаған еді. Жоғарыда аталған отрядтың ғылыми зерттеу – жұмыстарының негізінде қазақстанның тас ғасырының алғашқы жаңалықтары ашылған болатын.

Түйін сөздер: Каратау, палеолит, мезолит, неолит, ескерткіш.

Abstract

G.T.Bexeitov¹

¹ candidate of historical sciences, associate professor, Kazakh national University after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. Email: bek_ok@mail.ru,

E.B. Ospanov²

² masters of history, archeology and etnology Phd doctoral – Kazakh national University after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. Email: Yerbolat.Ospanov@kaznu.kz.

BIOGRAPHY, SOCIAL ACTIVITIES AND SCIENTIFIC WAY H.A. ALPYSBAEVA

In Kazakhstan, the first Stone Age were discovered by geologists in 1950 in Karatau ridge. After the opening of the first sites of the Stone Age geologists Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Kazakh SSR them. CC Ualihanov creates stone age squad for research Karatau ridge in 1957. He commanded a detachment of a prominent specialist in the Stone Age HA Alpyzbayev. The first work on the Stone Age have been published during the research vyshenezavonnogo squad. HA. Alpyzbayev is founder Kazakhstan Paleolithic school.

Keywords: Karatau, Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, monument.

Человек который изучал историю нации, один из ведущих историков который оставил хороши открытия и точку зрения по поводу истории предков. Своим умом и интеллектом, точкой зрением он в ногу шел с современным обществом, а так же тот, кто мог по содействовать тому направлению, которым он и движется. И по этому изучать историю основателей, их место и положение в обществе и в науке, открывать их познавательность и оценивать их работу является основным долгом.

И по этому глава государство Н.А.Назарбаев сказал: « Не узнав великих людей, не сможешь понять ни один век, период. С зеркала судьбы одного человека можно познать ни только историю народа, но и сможем понять и почувствовать силу и жизнь .

По этому тот кто понял свои долг перед родиной, тот кто не смотря ни на какие невзгоды выполнял свои обязанности все равно оставался гражданином своей страны. Пусть они будут в другом периоде истории они всегда оставались гордостью своей нации. Они охватывают один период времени и не ошибившись медленно но шли по дорожке, которая вела к независимости» (1), - вот так вот он указывает тех кто имел свое место в истории.

Человек который содействовал совершенствию истории и чье имя присутствует в новых открытиях, всеми известный историк-ученный, организатор, первый ученный каменного века археолог Хасан Алпысбаевич Алпысбаев (1928-1978 г).

Хасан Алпысбаевич Алпысбаев родился в 1928 году 6 ноября в Павлодарской области, Баянаульском районе в селе № 14 в семье крестьянина Мусапира Алпысбая.

Его родители покинули этот свет, когда он был совсем маленьким.

Юный ученый воспитывался у родственников. Ему было очень тяжело. С 1935 года он воспитывался в № 2 детском доме в Алматинской области в городе Каскелен. В 1943-1945 годах воспитывался в детском доме при школе № 12, и закончил свое среднее образование (2).

В 1945 году поступил в Центрально Азиатский государственный университет в Ташкенте и закончил в 1950 году по специальности «История» (3).

Хасан Алпысбаевич когда учился еще в университете проходил археологические курсы и работал лаборантом в археологическом отделении. В студенческие год участвовал в археологических экспедициях А.П. Окладникова и А.Е. Массона, активно принимал участие в исследовании памятников Джемел, Дам-Дам-Чашма, средневековых городов Ниса и Анау.

По окончанию молодой исследователь работал на Южно-Туркменской, Киргизской, Северно Казахстанской и Илийской экспедиции.

В 1954 году осенью поступает на аспирантуру в КазССР АН История, в институт археологии и этнологии и что бы повысить свою профессиональную деятельность едит на три года в Ленинград в ССР АН ИИИР на научную поездку. Руководителем Алпысбаева был человек, который был одним из ведущих археологов каменного века П.И. Борисковский.

1958 году защищает диссертацию на тему «Позднепалеолитическая Стоянка Костенки 2» (Россия, город Ленинград) (4).

Получив ученную степень дальше продолжает свою деятельность в городе Алматы в институте археологии и этнологии имени Шокана Уалиханова, в отделе « Археология первобытного человека » научным сотрудником.

На базе Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР в 1957 г. был организован Каратауский отряд по изучению памятников каменного века в районе хребта Малого и Большого Каратау на территории Джамбулской и Южно-Казахстанской области. В течение 20 лет им руководил Х.А. Алпысбаев.

Свои первые исследования отряд провел в горных и предгорных районах восточного и юго-восточного склонов хребта Каратау.

Предварительные рекогносцировочные исследования дали очень интересный материал, существенно расширивший имевшиеся сведения о каменном веке Южного Казахстана, благодаря чему стало возможным воссоздать одну из страниц древнейшей истории этого района.

Впервые в Казахстане были обнаружены памятники нижнего палеолита, позволяющие рассматривать эту территорию как один из центров расселения древнейшего палеолитического человека (5). Тогда же были открыты и позднепалеолитические памятники, непосредственно связанные с четвертичными отложениями (6). Эти работы продолжались и в последующие годы совместно с геологами Малокаратауской комплексной геологической экспедиции.

Характерной особенностью экспедиции была комплексность исследований при разведке и изучении палеолитических местонахождений, залегающих в непотрявоженном состоянии на поверхности холмов в древних речных антропогенных отложениях хребта Каратау. Таким образом, остатки палеолита в Южном Казахстане так же. Как и палеозоологические и палеогеографические данные об районе. Являются ценным источником для комплексного изучения этих памятников в определенных геологических условиях.

Большинство археологов, ранне работавших в Южном Казахстане. Специально этот период не изучали. О нем почти нет и литературных сведений. К ним относятся коллекции Г.И. Раскатова (1953), Н.В. Седова и Г.А. Ярмака (1956) (7).

Свою работу Каратауский отряд начал с рекогносцировочной разведки хребта Малого (Восточного) и Большого Каратау (западных отрогов северо-восточной и центральной частей юго-западной ветви хребта).

Оба они замечательны хорошо выраженными древнечетвертичными отложениями с обилем коренных выходов черных кремней, кремнистых песчаников, сланца нижнего карбона, красного и розового халцедона, расположенными в отложениях нижнего турне, служивших человеку сырьевым материалом

для изготовления каменных орудий в период палеолита – неолита. Кроме того, район богат пещерами и навесами, встречающимися в отвесных обрывах по берегам рек и на склонах долин и образованными в известняках и доломитах протерозоя, кембрия, девона и карбона. Обнаруженное большое количество шелльского-ашельских и вернепалеолитических местонахождений типа Танирказган, Бориказган, Токалы, Ушбулак, Узынбулака и других палеолитических памятников открытого характера.

В знак поддержки и слова благодарности писали зарубежные ученые, такие как знаменитый своего времени А.Дебец, румынский археолог А.Мария китайский ученый Гай-пья в 1959 году в «Казахстанской правде» (8).

В 1960 году во главе с К.Акишевым в экспедиции комплекса Отырар Хасан Алпысбаев открывает памятники периода палеолита и мезолита Жаначилик, Маятас и Турлан.

С 1971 года ученый Хасан Алпысбаевич собирает все итоги работ на территории Южного Казахстана и Джамбульской области и начинает писать рукопись «Памятники нижнего палеолита и южного Казахстана». При комплектовании материалов Хасан Алпысбаев брал советы у археологов как А.П. Окладникова, П.И.Борисовского, И.И. Коробкова и оставил как наследие всем читателям (9).

В 1978 году ученый внезапно скончался и книга вышла на свет в 1979 году.

В этой безценной книге автор пишет про памятники в Казахстане в Каратауских хребта .

1. Исследовать каменные оружия нижнего палеолита и определить их осколки и окраинности бьющихся кусочков, внедрить в науку.

2. Определить классификацию каменных орудий труда и сравнить с соседними региональными памятниками.

3. Показать особенности нижнего палеолита в Южном Казахстане.

4. В выше перечисленных территориях определить непрерывное подселение первобытных людей и виды деятельности которые они вели.

5. Определить нижнепалеолитических переселение первобытных людей и их проблемы, определить этнокультуру с шельского по антропогенного периода (10).

При исследовании научной деятельности Х.А. Алпысбаева можно сказать что он оставил свои след в истории каменного века и его утверждения по сей день имеет свою роль и открытие не теряет свою актуальность. Данная тема обсуждается и исследуется как у нас в стране так и в ближнем зарубежье.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 1998, 16 желтоқсан.
2. Каменный век Казахстана и сопредельных территорий (материалы международной конференции, посвященной 70-летию Х.А. Алпысбаева) // Туркестан., ТОО «Мирас», 1998 г. – С. 6.
3. «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорны архиві Х.А. Алпысбаев қорынан Ф-81, ОП -1, Д-1. Св-1.
4. «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорны архиві Х.А. Алпысбаев қорынан Ф-81, ОП-1, Д-2, Св-1.
5. Алпысбаев Х.А. Открытие нижнего палеолита в Казахстане. – ВАН КазССР, 1960, №6, стр. 59-61.
6. Алпысбаев. Х.А. Первая многослойная палеолитическая стоянка в Казахстане. –ВАН КазССР, 1960, №11, стр.103.
7. Ярмак Г.А. Первые находки палеолитических орудий в Южном Казахстане. –ВАН КазССР, 1957, №7, стр. 104-108
8. Газета «Казахстанская правда» от 6 мая 1959 г., стр 3. Автор Р.Б. Сулейменов аспирант Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР.
9. «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорны архиві Х.А. Алпысбаев қорынан Ф-81, ОП-1, Д-57, Св-3.
10. Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана //Из.»Наука». – А-А., 1979. – С-8.

ӘОЖ 94(574)12/13:323(513)
МРНТИ 03.01.09

Ж.А. Баймаханова¹

¹«Республикалық физика-математика мектебі» коммерциялық емес акционерлік қоғамы
тарих пәнінің мұғалімі

ЮАНЬ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ – ҚҰБЫЛАЙ ХАН

Аңдатпа

Мақалада Шыңғыс хан империясының ыдырауы жағдайында қалыптасқан ірі мемлекеттердің бірі Қытай жеріндегі Юань империясы, осы империяның негізін қалаушы Құбылай ханның ішкі саясаты қарастырылады. Юань империясының тарихын зерттеуші көпшілік зерттеушілердің пікірі бойынша, Құбылайхан тарихтағы аса бір қайшылықты тұлғалардың қатарына жатады. Оның билікке келу жолы да шытырман оқиғалаға толы болды. Мақалада осы тарихи жағдайларды деректер мен арнайы зерттеулерді талдау негізінде қарастыруға тырыстық.

Тірек сөздер: Моңғолдар, Қытай, Құбылай, Оңтүстік Сун, Юань, империя, саясат, әулет.

Аннотация

Ж.А. Баймаханова¹

¹учитель истории некоммерческого акционерного общества
«Республиканская физико-математическая школа»

ХУБИЛАЙ ХАН – ОСНОВАТЕЛЬ ИМПЕРИИ ЮАНЬ

В данной статье рассматривается история империи Юань, образовавшейся в результате монгольских завоеваний на территории Китая. А именно изучается внутренняя политика основателя Юаньской империи – Хубилая. По оценке большинства исследователей, изучавших историю Юань, хан Хубилай является очень противоречивой исторической фигурой. Сложным был и путь его прихода к власти. В статье на основе анализа источников и специальной литературы попытались объективно рассмотреть данную проблему.

Ключевые слова: Монголы, Китай, Хубилай, Сун, Юань, империя, политика, династия.

Abstract

Zh.A. Baimakhanova¹

¹teacher of history of non-commercial JSC "Republican Physical and Mathematical School"

KUBLAI KHAN - FOUNDER OF THE YUAN EMPIRE

This article discusses the history of the Yuan Empire, that formed as a result of the Mongol conquest of China. Namely, we study the internal policy of the founder of the Yuan Empire - Kublai Khan. According to most researchers, who have studied the history of the Yuan, Kublai is a very controversial historical figure. A complex was and the way he came to power. In this article we have tried on the basis of the analysis of sources and special literature consider these questions objectively.

Key words: Mongols, China, Kublai, Sung, Yuan, empire, policy, dynasty.

Шыңғыс хан империясының ыдырауы жағдайында қалыптасқан ірі мемлекеттердің бірі Қытай жеріндегі Юань империясы екені тарихтан белгілі. Бұл мемлекеттің негізін қалаушы Құбылай ханның билікке келуі және жүргізген саясаты жөнінде айтпас бұрын, моңғолдардың Қытай жерін жаулап алуының тарихына қысқаша тоқталып кетейік. Оңтүстік Сібір халықтарын жаулап алғаннан кейін, Шыңғыс хан әскері 1210 жылы Солтүстік Қытайда билік құрып отырған чжурчжендермен соғыс бастаған болатын. 1211 жылы Солтүстік Қытайға моңғол әскерлері басып кіреді. Осы кезде Солтүстік Қытайда билік құрып отырған чжурчжендер моңғолдарды келісімге келуге шақырады. Шыңғыс хан әскері мықты бекінген қамалдарды бұзуды әлі де меңгере қоймаған болатын. Сол себепті моңғолдар келісімге келуді жөн санады. Бірақ көп ұзамай Шыңғыс хан уәдесін бұзып, 1215 жылы Пекинді басып алады. Пекин алынғаннан кейін, моңғолдар Қытайға ішкерілеп кіруді тоқтата тұрып, батыс бағытында жорыққа аттанып кеткен болатын. 1219-1221 жж. аралығында Орта Азиядағы Хорезмшахтар мемлекетін талқандап, 1223 жылы орыс кінәздерінің жасақтарын ойсырата жеңеді. 1226-1227 Қытайдың солтүстік-батыс шектерінде орналасқан Таңғұт мемлекетін толықтай талқандайды. Осы жаулаушылық жорықтарынан кейін ғана, моңғолдар 1231 жылы Солтүстік Қытайға қайта оралады. 1234 жылы

Солтүстік Қытайдағы чжуржендердің Цзинь мемлекетін талқандауын аяқтайды. Бұл кезде Қытай армиясының бір бөлігі Еуропа мен Азияның басқа мемлекеттерін жаулап алу жорықтарын жалғастырып жатқан болатын. Алайда, моңғол әскерінің жаулаушылық жорықтарының басты бағыты 1235 жылдан бастап Қытайдағы Оңтүстік Сун империясын бағындыру болды. Бұл мемлекетті бағындыруға табандай қырық жыл уақыт кетті [1]. Әлемнің басқа аймақтарындағы жаулаушылықтарын аса жылдам, тез қарқынмен жүргізіп отырғанын ескерсек, моңғолдардың Оңтүстік Сунды бағындыруға осыншама көп уақытын жіберуі Сун мемлекетінің күш-қуатынан хабар берсе керек. Сонымен бірге Қытайдың солтүстіктегі көшпелі халықтардан қорғануда мыңжылдықтар бойы жинақтаған мол тәжірибесі де бар еді. Көшпелілерге аса көп мөлшердегі алым-салықтарын бере отырып, Қытай шекарадағы тыныштықты сақтап, экономикасы мен мәдениетін үздіксіз дамытып отырды. Экономикалық күш-қуаты тасып, орталық билік нығайған уақыттарда Қытайдың өзі жаулаушылық жорықтарын бастап, тіпті көшпелі халықтарға да тиісіп, бір уақыт оларды өз билігіне қаратып та отырғаны тарихтан белгілі.

Оңтүстік Қытай жеріне жаулаушылықпен келген моңғолдарға сундықтар бар күшін жұмылдырып, қарсылық көрсетіп бақты. Тек 1276 жылы ғана Оңтүстік Сун империясының астанасы – Ханчжоу қаласы моңғолдар алдында тізе бүкті. Бұдан кейін де, төрт жыл бойы соңғы Сун императорлары моңғолдарға қарсылық көрсетуін жалғастыра берді. Моңғол империясының Ұлы ханы Мөңке (1208—1259) 1259 жылғы Оңтүстік Қытайды бағындыру жолындағы шайқастардың бірінде қаза табады. Оның орнына ұлы хан болып сайланған Құбылай (1259-1294) астананы 1264 жылы Пекинге көшірді. 1271 жылы 18 желтоқсанда Құбылай қытайша Дай Юань деген атақ алып, жаңа әулеттің негізін қалады.

Юань әулетінің негізін қалаушы Құбылай ханның жеке тұлғасы тарихта өте белгілі. Ол жайындағы аңыз-әңгімелер, Қытайда болсын, Еуропа мен Азияның басқа елдерінде болсын, жеткілікті. Құбылайдың билік басына келу жолы аса ауыр болды. Оның өмірі және таққа келуі, әлемдегі ең алып елді басқаруы Моңғол империясы тарихының ең бір аласапыран дәуірімен сәйкес келді. Құбылайдың өзі 1215 жылы, атасы – Шыңғыс хан Пекинді жаулап алған жылы дүниеге келді [2]. 1241 жылға дейін, яғни Моңғол империясының ұлы ханы Үгедей қайтыс болғанға дейін, ол сарайда ықпалды бола қойған жоқ, өйткені, оның әкесі Шыңғысханның ең кіші ұлы – Толы ұлы хан тағына үміткерлердің қатарында болмаған еді [3]. Үгедей қайтыс болғаннан кейін жағдай күрт өзгерді. Кескілескен күрестің барысында моңғол тағы бастапқыда Толының жесірі Сорғатай-бегіге, ал кейін оның үлкен ұлы Мөңкеге өтті. Толы ұрпақтарының таққа құқығының қалпына келтірілуі моңғол дәстүрі бойынша заңды болып есептелегін. Түркі-моңғол дәстүрлері бойынша қара шаңырақта отбасының кіші ұлы қалатыны ежелден белгілі. Алайда, жазылмаған заңға айналған бұл дәстүр бұзылып, оны қалпына келтіру үшін Сорғатай бегім ұзаққа созылған күрес жүргізуге мәжбүр болды. Бұл күресте оған Жошы ұлысының сол кездегі ханы – Бату үлкен қолдау көрсеткен болатын. Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін таққа отырған Үгедей ұрпақтарының билігі, оның ұлы – Күйік қайтыс болғаннан кейін Толы ұрпақтарына өтті. Толының төрт ұлы да тарихта үлкен із қалдырды. Мөңке біртұтас Моңғол империясының соңғы ханы болды, ол қайтыс болғаннан кейін, 1259 жылы империя ыдырап кетті. Билікке келген Құбылай империяның біртұтастығын сақтап қала алмады, ол моңғолдардың Қытайдағы мемлекеті – Юань империясының негізін қалады. Империяның құрамына Моңғолия, Маньчжурия, Шығыс Түркістан, Корея кірді. Империяны Құбылай 35 жыл биледі.

Толының үшінші ұлы – Хулагу, Бағдат халифатын талқандап, Таяу және Орта Шығыстағы моңғол мемлекетінің негізін қалады. Тарихта елхандар мемлекеті деген атқа ие болған бұл мемлекет Үндістан мен Орта Азиядан Кіші Азияға, Сирияға және Кавказ жоталарына дейін созылып жатты. Алайда Хулагу, моңғолдардың ұлы ханы ретіндегі Құбылайдың жоғарғы билігін мойындаған болатын. Ағайындылардың ішіндегі ең кішісі – Арықбұға өз ағасы – Құбылайдың билігін мойындаудан бас тартты. Шыңғыс хан ұрпақтары мен моңғол шонжарларының Құрылтайында Арықбұға ұлы хан жариялайды. Оның үстіне, моңғол дәстүрі бойынша Толы әулетінің кішісі, қара шаңырақ иесі – Арықбұғаның ұлы хан сайлануы заңды болатын. Алайда, 1264 жылы болған шайқаста Арықбұға әскері жеңіліс тауып, ол ұлы хан тағынан бас тартуға мәжбүр болды. Ағайынды екеуінің билік жолындағы күресінде Құбылайдың әскери күші мен мемлекеттік қайраткер ретіндегі дарыны басым болып шықты.

Құбылай билікке келген кезде, Қытай әлі де болса, толықтай моңғолдарға бағындырылмаған болма-тын. Оңтүстік Қытайды жаулап алу 1279 жылы аяқталды. Бірақ көптеген қытай отрядтары қарсыластарын тоқтатпады, оларды сун ақсүйегі Вэнь Тяньсян басқарды. Ол өзінің барлық мал-мүлкін әскер жасақтауға жұмсады. Бірақ моңғолдар бұл қарсылықты 1280 жылы толық басып тастады, осыдан кейін ғана Қытай толықтай моңғолдардың билігіне қаратылды. Моңғолдардың ұлы ханы Құбылай Қытайдағы моңғолдардың мемлекеті – Юань империясының (1280-1368) императорына айналды.

Юань әулеті Қытайда бір ғасырға жуық билік құрды. Бұл уақыт Қытай тарихындағы ең бір ауыр кезең болды. Бастапқы кезеңде моңғолдар, өздеріне ерікті түрде берілуден бас тартқан қытайлықтардың бәрін қырып тастағысы келген болатын. Ал Сундық Қытайда қырық жыл бойы қытайлықтардың барлығы дерлік моңғолдарға берілуден бас тартып, қарсылық көрсетіп келгенін ескерсек, бүкіл дерлік оңтүстік қытайлықтарға жойылып кету қаупі туды. Бұл ниетін орындау мүмкін болмағандықтан моңғол билеушілері ең кең тараған бес әулеттің көзін жоюды жоспарлады. Бұл жағдайдың өзінде халықтың жартысына жуығы қырылған болар еді. Өйткені бұл ең кең тараған әулеттер болғандықтан, халықтың көп бөлігін қамтыған еді. Алайда, моңғол билеушілерінің бұл қанқұйлы жоспарлары, ханның кеңесшісі Елюй Чуцайдың арқасында іске аспай қалды. Шығу тегі бойынша қидандық Елюй Чуцай, ханға, қытайлықтардың көзін жойғанның орнына, олардың еңбегін пайдаланып, қазынаны тұрақты салықтар арқылы толықтыру жайында кеңес берген болатын. Есесіне, моңғолдарға құлдыққа түскен қытайлықтардың саны шексіз көп болды. Қытай тарихында бұрын-соңды құлдардың саны мұнша көп болмаған шығар.

Құбылай хан билігі тұсындағы Қытай экономикасына келер болсақ, бастапқыда, қырықжылдық соғыс қимылдарынан кейін, әрине шаруашылық ойсырап қалған болатын, әсіресе, егіншілік пен сауда тұралап қалды. Экономиканың құлдырауына әкімшілік басқарудағы өзгерістер де ықпал етті. Бұрынғы конфуциандық шенеуніктерді моңғол хандары мен әскери қолбасшылары, сондай-ақ Қытайдың өзіндік ерекшеліктерін білмейтін, Азияның әр түрлі аймақтарынан шыққандар алмастырды. Моңғолдар қытай халқын діни, ұлттық ерекшелігіне қарай төрт категорияға бөлді: моңғолдар; сэму-жэнь, яғни «жатжерліктер»; солтүстік-қытайлық чжурчжэндер мен қидандар; оңтүстік қытайлықтар. Қытай халқының теңсіздігі заңмен бекітілді. Мемлекеттік қызметке бастапқы екі категория мен әртүрлі еуропалықтар тартылды. Хұбылайдың кезінде жоғары лауазымды қызметте венециандық көпес Марко Моло (1254-1323 жж.) 17 жыл болған. Қытайда 1294 ж. Рим папасының елшісі Джованни Монте Корвино, 1318-1325 жж. итальян саяхатшысы миссионер Одорико Порденоне (1286-1331) қызмет етті. Пекинде бес мыңға жуық христиандар өмір сүрді. Жергілікті халық, яғни қытайлықтар үшінші және төртінші сұрыптағы адамдар ретінде (моңғолдар мен жатжерліктерден кейінгі) қарастырылды.

Дегенмен, моңғолдар билікке жергілікті қытай феодалдарын тарту керектігін түсінді. Басқару ісіне, қосымша, солтүстікқытайлықтар – чжурчжэндер мен қидандар тартылды. Қидандардың ұрпағы Елюй Чуцай (1190-1244) Шыңғыс хан, Үгедей, Құбылай хандардың кеңесшісі қызметін атқарды [4].

Құбылай билігі тұсында ауыл шаруашылығы саласында біраз шаралар жүзеге асырылды. Астанада «Ауыл шарушылығының Бас Басқармасы», ал провинцияларда — басқарманың жергілікті органдары құрылды. 1271 ж. «Ауыл шаруашылық қауымдары туралы Ереже» қабылданды [5]. Ол Ереже бойынша әр 50 отбасынан тұратын қауымдар құрылды. Оларды ауыл шаруашылығы жұмыстарынан тәжірибесі мол ақсақалдар арасынан сайланатын староста басқарды. Олардың басты міндеті – салықтың уақтылы жиналуын қамтамасыз ету болды. Моңғол ақсүйектері мүмкіндігінше көп жерлерді шаруалармен бірге басып алуға, сөйтіп ол жерлерден неғұрлым көбірек табыс табуға тырысты. Қытай шаруаларына ауыр салықтар салынды. Шаруалар үшін әсіресе жылқы салығы ауыр болды. Жылқы ауыл шаруашылығы жұмыстарындағы басты күш болатын. Моңғолдар жергілікті халықтан жылқыны көп жинап алуға күш салды. Себебі жылқы әскер үшін, соғыс үшін қажет болды. Соның салдарынан, ауыл шаруашылығы ауыр күйзеліске ұшырады. Шаруа шаруашылығына ер адамдарды майдандағы қара жұмыстарға көптеп айдап әкетіп отыру да зор зиян келтіретін. Жалпы он адамнан бір адам алынуға тиіс болатын, бірақ іс жүзінде моңғолдар қанша адам алғысы келсе, сонша адам алып отырды. Шаруалардың тұрмыс жағдайы шектен тыс ауырлап кетті. Будда храмдары мен монастырларының жерлеріне бұрынғысынша салық салынбады. Шаруалар аз каналу үмітімен өз жерлерімен будда шіркеулерінің қарамағына өтіп кетуге тырысты. Сөйтіп, шіркеу феодалдары байи түсті. Ақыры 1327 ж. моңғол өкіметі монастырлардың шаруалар жерлерін сатып алуына тыйым салған жарлық шығарды [6].

Құбылайханның тұлғасын сипаттауда бізге б.з.д. II ғ. өмір сүрген қытай философы Лу Цзы атакты сөздері көмекке келеді: «империяны аттың үстінде отырып жаулап алуға болады, алайда, оны аттың үстінен басқаруға болмайды». Бұл сөздер, басқа билеушілерден де бұрын, әсіресе, Құбылай ханның қайшылықты тұлғасын дәлірек сипаттайды десек артық айтпаймыз. Құбылайхан, шынында да империяны «аттың үстінде отырып» жаулап алды. Алайда, елді басқаруға келгенде ол өз саясатын өзгертуге бейімділік танытты. Ол моңғолдарға мүлде жат болған қытай өркениетінің, әсіресе саяси жүйесінің ерекшеліктерін белгілі дәрежеде қабылдап, оның белгілерін, әрине шектеулі деңгейде, Юань империясының басқару жүйесіне енгізіп отырды. Әрине оның бұл ішкі саясаты қытай халқын дамыту мақсатына бағышталды дегенге сену қиын. Құбылайханның саясаты, ең алдымен, Юань империясындағы моңғол ақсүйектерінің мүддесінен туындаған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Завадская Е.В. Юаньский мастер Ли Кань о тайне живописи бамбука. Китай: история, культура и историография. – М., 1977.
2. Думан Л.И. Некоторые проблемы социально-экономической политики монгольских ханов в XIII-XIV веках // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970.
3. Кадырбаев А.Ш. «Мусульманские языки» и мусульмане в культуре и науке Китая XIII-XIV вв. По материалам китайских династийных историй // Восточный архив, № 8-9. – М., 2002.
4. Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустикано в 1298 г. от Р.Х. – М., 1990.
5. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. – М., 1987.
6. Мелихов Г.В. Установление власти монгольских феодалов в Северо-Восточном Китае // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970.

ӘОЖ: 94 (574) (1918)
МРНТИ 03.01.09

Г.Б. Қозғамбаева¹

¹ т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДА КҮРЕСКЕН - ОСПАН БАТЫР

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Түркістанның тәуелсіздігі жолында өмірін сарп еткен, азаттық қозғалыстың басшысы, халық батыры Оспан Исламұлының ерлігі қарастырылған. Оспанның батыр 1940 жылы Шыңжаң губернаторына қарсы қазақтардың наразылығына қатысты. Қытай отаршыларына қарсы бағытталған ұлт-азаттық көтерілісті Оспан Исламұлы ұйымдастырып, артынан қазақтарды ерте білді. Шыңжаңда Шығыс Түркістан республикасы өз тәуелсіздігін жариялайды. Бұл жаңа үкіметті Оспан батыр алғашында жан-тәнімен қорғап, ол бүкіл Алтай аймағын Гоминдаң басқыншыларынан толық азат етеді. Осы еңбегі үшін Оспан батыр Кеңес Одағының көмегімен құрылған Шығыс Түркістан Халық Республикасының Халық қаһарманы орденімен марапатталған. Ол Қытай үкіметімен КСРО үстемдігіне және оның ықпалындағы Моңғолияға қарсы күрескен. Оспан батырдың халқы үшін ерлік еңбегі, көп жылдық күресі 1950 жылға дейін жалғасып келді.

Түйін сөздер: батыр, ұлт – азаттық көтеріліс, халық, тәуелсіздік

Аннотация

Г.Б. Козгамбаева¹

¹Қазақстанның ұлт-азаттық көтерілісін қолдаған ұлт-азаттық батыры Оспан Исламұлының ерлігі қарастырылған. Оспанның батыр 1940 жылы Шыңжаң губернаторына қарсы қазақтардың наразылығына қатысты. Қытай отаршыларына қарсы бағытталған ұлт-азаттық көтерілісті Оспан Исламұлы ұйымдастырып, артынан қазақтарды ерте білді. Шыңжаңда Шығыс Түркістан республикасы өз тәуелсіздігін жариялайды. Бұл жаңа үкіметті Оспан батыр алғашында жан-тәнімен қорғап, ол бүкіл Алтай аймағын Гоминдаң басқыншыларынан толық азат етеді. Осы еңбегі үшін Оспан батыр Кеңес Одағының көмегімен құрылған Шығыс Түркістан Халық Республикасының Халық қаһарманы орденімен марапатталған. Ол Қытай үкіметімен КСРО үстемдігіне және оның ықпалындағы Моңғолияға қарсы күрескен. Оспан батырдың халқы үшін ерлік еңбегі, көп жылдық күресі 1950 жылға дейін жалғасып келді.

БОРЕЦ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА - БАТЫР ОСПАН

В статье рассматриваются подвиги народного героя, руководителя освободительного движения Восточном Туркестане о батыре – Оспан Исламулы. Оспан батыр в 1940 году участвовал в восстании казахов против губернатора Синьцзяна. В июне 1943 года среди казахов Алтая вновь вспыхнуло восстание из-за решения властей насильственно переселить их на юг Синьцзяна, а китайских беженцев - на кочевья казахов. Мощное этническое восстание, начавшееся в трех округах, распространилось на весь северо-западный Китай, переросло в национально-освободительное движение народов Синьцзяна, что привело к созданию независимого государства - Восточно-Туркистанской Республики. В 1943 году военный руководитель Монголии Чойбалсан встретился с Оспан батыром, дав ему боеприпасы и другое оружие. Восставшие под руководством Оспан батыра освобождают от китайских войск полностью Алтайский край. В 1945 году было провозглашено о создание армии Восточно-Туркистанской Республики которую возглавил Оспан батыр. В 1949 году части Народно-освободительной армии Китая вошли в Урумчи, в Синьцзяне был установлен режим китайских коммунистов. Против установления режима коммунистической партии Китая выступили отряд казахов под руководством Оспан батыра.

Ключевые слова: борьба, освободительное движения, восстание, независимость

Abstract

G.B. Kozgambayeva¹

¹associate professor of al-Farabi Kazakh National University

AFIGHTER FOR INDEPENDENCE OF EAST TURKESTAN IS BATYR OSPAN ISLAMULY

In the article exploits of folk hero, leader of national al hero, movement of East Turkestan Batyr - Ospan Islamuly. Ospan Batyr in 1940 participated in the uprising against the governor of Xinjiang Kazakhs. Ospan batyr in 1940 participated in rebelling of kazakhs against governor Sin'czyana. In June, 1943 among kazakhs of Altai again a revolt from the decision of authorities blazed up violently to transmigrate them southward Sin'czyana, and the Chinese refugees - on camp of nomads of kazakhs. In 1943 military leader of Mongolia Choybalsan met with Ospan batyrom, giving him live ammunitions and other weapon. Insurgent under the direction of Ospan of batyra release from the Chinese troops fully the Altaian edge. In this connection Ospan batyr was the recipient of an award the order of the Folk hero of the East-Turkestan folk republic. Ospan batyr was the recipient of an award the order of the Folk hero of the East-Turkestan folk republic. In 1949 of part of the Narodno-osvoboditel'noy army of China entered in Urumchi, the mode of the Chinese communists was set in Sin'czyane.

Key words: a fight, liberation motions, revolt, is independent, states

Кеңестік дәуірде коммунистік тоталитарлық идеология үстемдік құрып тұрған кезде, алыс және таяу шет елдердегі қазақтардың тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеуге қолдау таппағанын былай қойғанда тіпті ол елдерде туған туысқандары бар екендігін мойындау үлкен қылмыс есептелді. Өйткені КСРО коммунистік партиясының орталықтағы және жергілікті жердегі қайраткерлерінің солақай саясатының салдарынан, кезінде көптеген қазақтар өз Отанын тастап, шетелге жер ауып кетуге мәжбүр болғанын ашып айту партиялық және таптық принципке қарама-қайшы келгені баршаға мәлім.

Міне, осындай жағдайлар мен тарихи оқиғаларды ескерсек, шет елдегі қандас бауырларымыздың тарихын шындық тұрғыдан зерттеуге шектеулер қойылғаны рас.

Қазақ елі тәуелсіздігін алғаннан кейін, өз тарихы мен мәдениетіне және тарихи тұлғаларына жаңаша тұрғыдан зерттеулер жасауда. Сондай тарихи тұлғалардың бірі Шығыс Түркістанның тәуелсіздігі мен еркіндігі жолында күрескен қазақ батыры - Оспан Исламұлы.

Кезінде қытай отаршылары қазақтарды уысынан шығармау үшін әр түрлі амал-тәсілдерді қолданып келді. Сондықтан Қытайдағы қазақтар озбырлықтың небір ауыр жағдайларын бастарынан өткізді. Отаршылдықты түрлі жолдармен жүргізген қысым-қиянаттарына шыдамаған қазақ халқы азаттық, еркіндік үшін әрдайым қолға қару алып күреске шығып отырды. Олардың ішінен ел бостандығы, жер тұтастығы жолында күрескен: Демежан, Бөке, Зуха, Оспан, Елісхан, Әкбар, Сейіт, Бүркітбай, Сұлубай тағы басқа батырлар шығып, халықты артынан ерте білді.

Қазақ халқының еркіндігі үшін болған ұлт – азаттық көтеріліс пен оның басшыларының Отандық тарихта алатын орны ерекше. Мәселен, Ресей империясының отарлау саясатына қарсы болған ұлт – азаттық көтеріліс басшылары Сырым Датұлының, Кеңесары Қасымұлының және тағы басқа батырлардың рөлі ерекше. Сол сияқты Шығыс Түркістандағы қазақтардың тәуелсіздігі мен еркіндігі жолында күресіп өткен, қазақ халқының батыры Оспан Исламұлының өзіне тиесілі орны бар деп, бүгінде үлкен мақтанышпен айта аламыз. Жаксылық Сәмитұлы «Қытайдағы қазақтар» деген еңбегінде: «Түркиядағы және басқа да Европа елдерінде көбіне оны Оспан батыр деп атайды... Қытайдағы қазақтарды бастап, Қытай үкіметі мен КСРО үстемдігіне, олардың жандайшабы қызыл Моңғолияға қарсы күрескен қаһармандықтары мадақталады» деп көрсеткен [1, 240 б.].

Оспан батырдың аты бүкіл Шығыс Түркістан жұртшылығына әсіресе, ондағы қазақтарға отызыншы жылдардың аяғынан бері әйгілі болатын. Шыңжаң өлкесінің түкпір-түкпіріндегі ұлт-азатшылары немесе Алтай, Іле, Тарбағатайдың әр жерінде бытыраңқы жүрген қазақ жасақшылары бір-бірімен тығыз байланыста болды. Оспан батырдың жасағы күннен-күнге көбейе түсті. Гоминьдан үкіметі Оспан батырды қолдаушыларды қалай да болса қолға түсіріп, көздерін жоюға тырысты [2, 36 б.].

1942 жылы Шэн Шицай көтерілісшілерді толықтай жою мақсатында олардың соңынан аса күшті бақылаулар қойды. Ауыл-ауылдарға жансыздар жіберіп, көтерілісшілерге қатысты мәліметтер жинады. Ел арасында іріткі салып, оларды бір-біріне айдап салу әрекеттерін жүргізді. Алайда осындай үгіт-насихат, сатқындық әрекеттерге қарамастан көтерілісшілер халықтың қолдауына ие болып, Оспан Исламұлының жасағына келіп қосыла берді. Гоминьдан билеушілері Оспан Исламұлын қолға түсірудің жоспарын жасады. Батырдың 18 жасар қызы Кәбира мен 14 жастағы ұлы Баймолданы айуандықпен өлтіріп, 11 жастағы Кәри мен 9 жастағы қызы Сафияны терең құдыққа тірідей тастайды. Оспан батырдың

өзіне Әділхан би мен Салық тәйжі арқылы «қару-жарақты тапсырып, беріліңдер» деген мазмұндағы талап хат та жолдайды [3,16 б.]. Осындай жағдайға қарамастан Оспан батыр азаттық жолындағы күресті жалғастырды. Алтай қазақтарының ұлт - азаттық қозғалысының көсемі Оспан батыр Моңғолия Ішкі Істер министрінің орынбасары Б.Дүйнхэржавпен Хайрт асуында кездесіп, босқын қазақтардың моңғол жеріне қоныстануына рұқсат алды. 1943 жылы тамыз айының соңында МХРП ОК және Үкімет қаулысы қабылданып, онда батыс шекара маңындағы саяси әскери жағдайға қатысты мәселелер талқыланып, Оспан батыр Исламұлымен келісім жасалды. Моңғолияның мұрағаттарынан Оспан батырға қатысты материалдар негізіне сүйене отырып, жүргізген зерттеуінде Рахметұлы Сұраған: «Абырой – атағы арта түскен оған 1943 жылы «Халық батыры» деген атақ беріліп, Алтай өлкесіндегі қазақтар жиналып, Оспан батырды ақ киізге салып ұлықтады» [3, 17 б.]. Сонымен қатар, «Оспан батыр сіз, біздің үкіметтен гоминьданның басқыншы әскерімен күресуге қару-жарақпен көмектесуді өтіңген едіңіз. Мұны біз қабылдай отырып, зорлық - зомбылықтан құтылу үшін күресіп жүрген халықтың азаттығы күрескерлеріне 400 винтовка, 200 автомат, 6 ауыр пулемёт, 30 жеңіл пулемёт, 2000 граната, 5 дүрбі, 400.000 винтовка оғын беру шешімін қабылдадық» - деген Х. Чойбалсанның сөзі Оспанды тандандырып тастады. Ол Х Чойбалсанға ризашылығын білдіріп: «Гоминьдан басқыншыларымен күресуге бел байлаған күрескерлердің мақсатын қолдаған, мамандарды жолдауға ниет білдірген Моңғолия мемлекетіне Шыңжан өлкесіндегі жалпы қозғалысқа қатысушылар атынан алғыс айтамын» дейді [3,18 б.]. Маршал Чойбалсан Оспан батырдың күшін гоминьдандық қытайға қарсы бағыттағысы келді. Ал, гоминьдандық қытай әскери басшылары болса, Оспан батырды коммунистік қытайлар мен Мәскеу ықпалындағы Моңғолияға қарсы бірлесіп күресуге үгіттеді. Осындай екі жақты саясаттың арасында жүрсе де, Оспан батыр қазақ халқының ұлт - азаттығы үшін күресу керектігін түсіне білді. 1944 жылы 6 наурызда Алатөбе заставасында екі жақтың үшінші кездесуі болып өтті. Х. Чойбалсан, КСРО-ның Моңғолиядағы елшісі В.Д. Иванов және Оспан батыр Исламұлы үшеуі оңаша кездесті. Үш жақты келісім осылай қысқа мерзім ішінде ойға алған мақсаттарын орындап, табысты аяқталды. Осы кездесуден кейін, Кеңес Одағының Оспан батырға жолдаған қару жарақ саймандары жеткізіліп берді. Қару-сайман барлығы 100-ден астам түйеге жүк болды. Оспан батыр өз тарапынан МХР қарсы әрекет жасамайтынын мәлімдеп, бұл елге арқа сүйеп, құрал – сайман жағынан көмектесуін тілеп, ұлт – азаттық күресін жалғастыра беретінін айтқан. Берілген қару жайында Х.Мухамадиұлы: «Х.Чойбалсан құрал-сайман жағынан көмек беріп, И. Оспанның жанұясы мал – дәулетін Моңғолияда болуына келісіп, кепілдеме береді. Осы кезде бостандық, азаттық үшін күресіп жатқан Шығыс Түркістандағы қазақ бауырластарына көмектесуге Баян-Өлгий қазақтары шын ықыласпен кіріседі. Мындаған қазақтар кәрі - жасы бар партизан отрядтарына ілесуге тілек білдіреді. Ал, Б.Қаби, Ш.Ноғай, Д. Жеңісхан, О. Халхабай бастаған төрт мыңдық баян-өлгийлік қазақ жастары барып шайқасты...» деп өзінің еңбегінде көрсеткен [4,104 б.]. 1934-1949 жылдар арасындағы Моңғолияның батыс шекарасында Оспан батыр мен Қытай және моңғол шекаралары аралығында болған ірі қарулы қақтығыстар соңы ұлт–азатшылар үшін нәтижесіз аяқталды. Екі жақ та Кеңес Одағының тапсырмасымен Оспан батырды бірнеше рет тұтқындауға әрекет жасап, ақыры 1951 жылы ауылын қоршау арқылы оны қолға түсіріп, сот шешімімен өлім жазасына кесумен Шыңжан өлкесіндегі өрбіген ұлт –азатшыларының қозғалыс тарихына соңғы нүкте қойылды» деп, көрсеткен [5,134 б.]. Қызыл қытайлар Шыңжан өлкесіне жақындаған сайын Шығыс Түркістан республикасы дербес ел ретінде өмір сүре алатындығы белгілі болды. Ал Шығыс Түркістан республикасы қайраткерлері Қытайдың құрамына кіруді ұйғармады. Шығыс Түркістан республикасы басшыларының бұл әрекеті Сталинге де, Чойбалсанға да, қызыл қытайларға да жақпай қалды. Кеңестік большевиктер және Моңғолия үкіметі ендігі уақытта Оспанның көзін жою арқылы қызыл қытайларға батысынан қол ұшын беруді жөн көрді. Сөйтіп, Моңғолияның Ішкі Істер басқармасы бұрынғы ара – қатынасын пайдаланып, Оспан отрядына іштей кіріп, оның көзін жою үшін төтенше тапсырмамен Өбешұлы Сағадай бастаған топты жұмсады және Нэхийт бастаған шекара әскери тобын іле - шала аттандырды [6,194 б.]. Көтеріліс жылдарында Қытайда гоминьдан партиясының жағдайы күрт төмендесе керісінше, Қытай коммунистік партиясының ықпалы артты. 1945 жылдың аяғында Қытай коммунистік партиясының ықпалымен демократиялық тұрғыда жүргізген саясаты нәтиже бере бастады. Кеңестік үлгідегі азат етілген аудандар Қытайдың жалпы аумағының көп бөлігін құрады. Қытайдың оңтүстік батыс бөлігі, Шыңжан өлкесінде үстемдікке қарсы, гоминьдан үкіметіне наразы болғандар азаттыққа үн қосты. Бұл өлкеде жаңа демократиялық бағыттағы азат етілген аудандар КСРО үлгісімен жергілікті әкімшілік ұйымдарын толықтыра бастады. Іс жүзінде Оспан Алтай аймағының уәлиі болып тағайындалғанымен тәжірибе жүзінде КСРО-дан арнайы келтірілген адамдардың саяси биліктің тұтқасын ұстауы, Шығыс Түркістан республикасы тарихын

тығырыққа тіреуге әкеліп соқты. Әр жақтан қысымда қалған Оспан батыр 1946 жылдың жазында үкіметтің жоғарғы лауазымынан бас тартуы ұлт бостандығы күресінің ыдырауын көрсетеді.

Шыңжан Алтай өлкесінде Шығыс Түркістан мемлекетін құру жолында ерлікпен күресіп өз өмірін соған арнаған батыр Оспан Исламұлының ерлігі мен өмір тарихына байланысты мәліметтер Отандық тарихта да зерттеушілер тарапынан көптеп жазылып жүр.

Қортындылай келе, қазақ халқының еркіндігі үшін болған ұлт – азаттық көтеріліс пен оның басшыларының Отандық тарихта алатын орны ерекше. Сондай тұлғалардың бірегейі Оспан Исламұлы қазақ халқының батыры Шыңжан және Қобда жерінде өмір сүретін қандастарымыздың еркіндігі үшін, ұлт бостандығы жолындағы күресте жанын пайда еткен батырдың ерлігі Отандық тарихта терең зерттелуі керек. Өйткені Оспан Исламұлының ұлт намысын қорғаудағы ерлігі келер ұрпаққа үлгі өнеге.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 312 б.
2. Нөкішұлы Ф. Шығыс Түркістандағы дауыл. – Алматы, 1998. – 236 б.
3. Рахметұлы Сұраған Моңғолия мен Қытайды мекенденген қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің тарихы (1912-1949 жж.). Тарих ғылым дарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – 28 б.
4. Мұхамедұлы Х. Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы – Улаанбаатар., Чайжол баспасы. – 1997. – 221б.
5. Рахметұлы С. Моңғолияның батыс шекарасы және Оспан батыр. Оспан батыр Исламұлының туғанына 110 ж. арналған «Азаттықтың өшпес рухы» атты халықаралық ФТК-ның материалдар жинағы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. – 2010. – 134-140 бб.
6. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. 1 ші кітап. – Алматы., 2001. – 318 б.

ӘОЖ: 329.14:070

МРНТИ 03.01.11

Сайлауқызы Алма¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Журналистика және саясаттану факультетінің докторанты, nur-Alma@mail.ru

Сақ Қайрат Өмірбайұлы²

²Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., Л.Н.Гумилев ат. ЕУҰ профессоры, kaisak1964@yandex.kz

АЛАШ АРДАҚТЫСЫ, КӨСЕМСӨЗ ШЕБЕРІ МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ мемлекеттігі идеясының жарқын тұлғасы, саясаткер, қайраткер, журналист, Алаш көсемсөзінің белсенді өкілі Мұстафа Шоқай және оның демократиялық журналистикасы туралы сөз болады. Бодандық қамытына тұншыққан Қазақ елінің еркін, азат болашағы туралы кемелді идеяларын сол дәуірдің тынысы болған баспасөздің пәрменді күшімен бұқараға жариялап қана қоймай, демократиялық принциптерін негізді түрде ашық қорғай білген оның шығармашылығы тұшымды уәж, салиқалы ой, заманауи шындық, сенімді дәлел келтіруімен құнды. Өзінің өмірінің біраз бөлігін эмигранттықпен, Францияда өткізген Мұстафа Шоқайдың журналистикасы мен публицистік қызметі туралы деректер мен өзге де замандастарының пікірлері, Алаш қозғалысындағы үлесі, мүшелігі мен оған қарым-қатынасы туралы деректер Париждің Булак кітапханасындағы жеке мұрағатынан алынып, қолданылып отыр.

Кілтгі сөздер: Ұлттық публицистика, қазақ журналистикасы, Алаш идеясы, Мұстафа Шоқай, демократиялық принцип, ұлттық бірлік, ұлттық лидерлер.

Аннотация

А.Сайлауқызы¹

*¹ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (010000 Қазақстан, г.Астана, ул. Сатпаева),
факультет Журналистики и политологии докторант, nur-Alma@mail.ru*

СақҚайратӨмірбайұлы²

²научный руководитель: к.ф.н., профессор ЕНУ им. Гумилева, , kaisak1964@yandex.kz

ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА МУСТАФА ЧОКАЙ

В данной научной статье говорится о демократической публицистике Мустафы Чокай. Особенно ярко раскрывается проблемы демократических идей и его усилий касательно национального единства. Также приводятся мнения и оценки его соратников, единомышленников на счет его журналистской деятельности. Идея Алаш объединяло целое поколение умных, образованных, интеллигентных лидеров наций во имя светлого будущего казахского народа. Эмигрантская журналистика Мустафы Чокай во Франции, его произведения, статьи, письма, международные доклады на нескольких языках, периодические издание, выходившие под его руководством больше раскрывает суть основной идеи национальной независимости. С помощью материалов, собранных из личного архива Мустафы Чокай в Париже, анализируется связь и актуальность идей национального лидера с сегодняшним днем.

Ключевые слова: Национальная публицистика, журналистика, идея Алаш, Мустафа Чокай, демократические принципы, национальное единство, национальные лидеры.

Abstract

A.Sailaukyz¹

¹holds a master degree, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan),

Faculty of journalism and political science,

nur-alma@mail.ru

Kairat Sak²

²Science consultant: professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University,

kaisak1964@yandex.kz

DEMOCRATIC JOURNALISM OF MOUSTAFACHOKAY

In this scientific article is told about journalistic activity of Mustafa Chokay. Especially vividly revealed the problem of democratic ideas and force national unity. Proper professional opinions and solutions to these problems have been reflected in the media, which was an effective means of discussion and a mirror of its time. In addition, opinions and estimates of his colleagues into the account of his journalism are also given. Alash idea united an entire generation of smart, educated, intelligent leaders of nations in the name of the bright future of the Kazakh people. Emigrant journalism Mustafa Chokai in France, his works, articles, letters, international reports in multiple languages, periodicals that went under his leadership more reveals the essence of the main ideas of national independence. With the help of the material collected from the personal archive of Mustafa Chokai in Paris, analyzes the relationship and relevance of the ideas of the national leader and the present day.

Keywords: National publishing, journalism, idea of Alash, Mustafa Chokay, Democratic principles, National unity, National leaders.

Алаш деген – қазақ ұлтының екінші аты десек, Алаш публицистикасы дегенді қазақ кәсіби журналистикасының бастаулары деп түсінгеніміз жөн болар. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында орын алған, қазақ қоғамының ренессансы сияқты міндет атқарған қазақ зиялыларының идеялары өміршеңдік күшін жоймағанын олардың публицистикалық деректеріне қарап отырып бағамдай аламыз. Бірнеше ғасыр Патшалы Ресейдің отарлық саясатының озбырлығын көрген халқымыздан тек олардың қолына су құюды місе тұтатын тілмаштар мен патшаның «адал қызметкерлері» ғана емес, өз ұлтының трагедиясын жақсы ұғынып, заңды құқын талап етіп, оның жағдайын жеңілдетуге бар күш-жігерін аямаған білікті де білімді, өткір саясаткерлер мен орақ тілді журналистер де шықты. «Ұлы дала ұлағаттары» атты еңбегінде Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Өз еліңе пайдалы болу, өз Отаныңның тағдыры үшін жауапты болу – әрбір отандық саясаткердің, әрбір қазақстандықтың борышы мен ар-ожданы» деп айтқандай [1], сол борыш пен парызды өмірлік мұрат еткен жүздеген ұлтшыл азаматтардан тұратын кіл мықтыларды Қазақ игілігі – Алаш игілігі атты үлкен идея біріктірді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхаметжан Тынышпаев, Мұхтар Әуезов, Халел Досмұхамедұлы, Райымжан Мәрсеков, Әлімхан Ермеков, Жақып Ақбаев, Смағұл Сәдуақасұлы, Мұхамеджан Сейдалиев сынды бір топ ұлт ардақтыларының көшбасында Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және Мұстафа Шоқай атты шын мәніндегі лидерлер тұрды. Туған ұлтының дербестігін басты мұрат тұтқан олар халқының бірлігін нығайту арқылы көздеген мақсатқа жетеміз деп сенді.

«Рухтың құлдығынан асқан құлдық жоқ» деп Сенека айтқандай, рухы еркін қазақ оқығандары бұл қиямет-қайымы мен қиыншылығы мол ауыр жолда қару етіп көсемсөзді – публицистиканы шама-шарқы жеткенше пайдалану керек деп шешті. Өйткені, кез келген зайырлы, демократиялық қоғамның басты белгілерінің бірі – сөз бостандығы десек, сол сипатының жүзеге асуы бұқаралық ақпарат құралдары арқылы, яғни баспасөз арқылы көрініс табатыны анық. Мәселен, 1917 жылы «Бірлік туы» газетінің негізін қалап, оның алғашқы редакторы болды. Өз идеялары мен оларды халыққа жеткізудің асыл арнасы еткен

мерзімді баспасөз қатарына «Қазақ», «Серке», «Ақ жол», «Сарыарқа», «Айқап», «Абай», «Шолпан» «Сана», «Таң» сынды газет-журналдарды жатқызсақ, Алаш идеясын ұстанған ұлт қаймақтарының тоқсан пайыздан астамы қуғын-сүргін құрбаны болған соң, ұлттық бірлік пен азаттық идеясының ел сыртынан соғылған күміс қоңырауы деп Мұстафа Шоқайдың редакторлығымен шыққан «Жас Түркістан» журналы деп батыл айта аламыз.

Франциядағы тілдер және өркениеттер университетінің (INALCO) жанындағы BULAC кітапханасында Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресі жетекшілерінің бірі, білгір саясаткер, білікті басшы, өткір журналист, пайымды публицист Мұстафа Шоқайдың электронды түрде сақталған жеке архивін парақтай отырып, біраз дүниеге қанық болдық. Мәселен, журнал шығатын құрлықтан мыңдаған шақырым жырақта орналасқан Тяньцзиннен «Жас Түркістанның» редакциясына жіберілген хатта түркістандықтар мен татарлардан тұратын бір топ оқырманның аты-жөні тізімделіп, аталған журналға 3856 франкке жазылғанын дәлелдейтін құжат сақталыпты [2]. Сол сияқты АҚШ университетінің профессор-оқытушылары да журналды алып тұрғанын дәлелдейтін хаттар бар. Осының өзі ол журналдың әлем бойынша қаншалықты танымал, әрі сұранысқа ие болғандығының бір дәлелі деп білеміз.

Ұлт зиялылары Ақпан төңкерісінен үлкен үміт күтті. Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай сынды ұлт серкелері дәл осы мүмкіндікті халқының азаттыққа жетуіне, тең құқылы демократиялық жолмен даму жолына түсуіне зор мүмкіндік деп санады. Алайда ақпан төңкерісі де, оның артынша ұйымдастырылған Қазан төңкерісі де бұл үміттің күл-талқанын шығарды. «Түркістандағы Кеңестік ұлттық саясат» атты мақаласында: «Сталиннің сөзіне сенсек, ұлттық құқық деген сөз – еуропалық державаларға ғана лайық ұран. Оның сөзінше, тек ақымақтар ғана Ресейге бағынышты елдердің өзіндік ұлттық құқы барын айта алады және тек ақымақтар ғана Кеңестер одағынан шыққысы келуі мүмкін екен. Бірақ кеңестік «ақымақ» большевиктер Британиялық Үндістанға, Сирияға, Алжирге, Мароккоға сұрап жатқан ұлттық дербестік секілді, біз де өзіміздің қарапайымғана ұлттық құқымызды талап етіп жатқанымызды мүлдем ұққысы келмейді» деп ашына жазады [3]. Сталин бастаған саяси жүйенің демократиялық принциптерден жұрдай, арам ниетін публицистика көмегімен осылай ашы сынаған Мұстафа Шоқай өзінің замандасы, ағылшын философы Бетран Расселдің «Демократия кезінде ақымақтар дауыс бере алады, диктатура кезінде елді басқара алады» деген сөзімен үндес еді.

Мұстафа Шоқай әрбір мәселе туралы мақала жазуға өте үлкен дайындықпен, жан-жақты сараптай отырып келгенін аңғарамыз. Мәселен патшалы Ресейдің, ақпан төңкерісінен кейін келген Уақытша үкіметтің, ал алты ай өтер-өтпес олардың да билігін жаншып қирату арқылы келген большевиктердің тәсілдерінде аздаған айырмашылықтар бар болғанымен, көрші ұлттар мен олардың мемлекеттік құқына қатысты ұстанымдары бәз баяғы қалпында екеніне өзі сынды саяси жолға басын тіккен тағдырлас, көрші, бауыр ұлттардан құралған замандастарымен бірге айқын көз жеткізеді. 1916 жылы Ә.Бөкейханның ұсынысымен Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы жанындағы бюроға мүше болып, онда хатшылық қызмет атқарды. Ал 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Ташкенттегі жұмысшы-солдат депутаттар кеңесі жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқығын мойындаудан бас тартып, қарашаның соңында өткен кеңестердің 3-съезі қабылдаған «Өлкедегі барлық билік еуропалық нәсіл өкілдерінен құралған Түркістан Халық комиссарлар кеңесіне көшеді» деген қаулысын Мұстафа Шоқай нағыз әділетсіздік, ұлттық теңсіздік, отарлық шешім деп бағалады. Бұл тек Шоқайдың пікірі емес еді. Мәселен, Париж қаласында өткен құрылтай жиында өз елінен большевиктерден бас сауғалап, Еуропа асқан Дума мүшелерінің алдында татар мұсылмандары атынан сөз алған Максудов өз мәлімдемесінде былай дейді: «Бұл империалистік саясат қалай көрініс тапты? Мұсылмандардың көптеген құқы шектеулі болды, татар ұлты ретінде бізді ешкім мойындамады, біз ұлттық құқы бар субъект емес, ассимиляциялық саясаттың объектісі ғана болдық. Біз өз ұлттық қалпымыз жойылмас үшін күресе береміз, өйткені, ешкім, ешбір индивидуум өз ұлтының жойылу саясатына бей-жай қарай алмайды. Табиғаттың заңы өзіңмен өзің бол және өз жаратылысыңды сақта дейді... Иә, біз әр түрлі партиялардың өкіліміз, бірақ біздің қасиетті мақсатымыз үндес. Демократиялық принциптерге арқа сүйеуге, жеке ұлтты құрметтеуге үндейтін сол қарапайым ғана заңды талапты жүзеге асырыңыздар. Мұны әлемнің демократиясы күтіп отыр», дейді [4].

Большевиктер заңсыз жолмен, қантөгіс, зорлық-зомбылық қолдану арқылы билікті күшпен тартып алып орнатқан жүйенің қасапшы механизмдері еш пәтуға тоқтамасын сезген Мұстафа Шоқай алдымен Грузияда бірнеше жыл тұрақтап, еліне оралуды жоспарласа, уақыт өте келе оның мүмкін емес екеніне көз жеткізеді. Алайда сол жақта өткен екі жылында да белсенді публицистік қызмет жасайды. Ол онда 1921 жылғы ақпанның соңына дейін болып, осетиндік белгілі қайраткер А.Цалыковтың редакторлығымен шығатын «Вольный горец» және Грузия меньшевиктерінің «Борьба» газеттерінде істеді. 1920 жылы Тбилисиде украиндықтармен бірлесе отырып, «На рубеже» журналын шығаруды жолға қойып, оның

редакторы қызметін атқарды. Сонымен бірге ол «Шафақ» («Таңсәрі») газетіне де бас редактор болады [5]. Грузияға да большевиктер қаупі айқын төнген соң, Түркияның Стамбул қаласында алты айдай болып, одан кейін Парижге келіп тұрақтайды. Мұстафа Шоқай бұл елде эмигранттық журналистиканың, саяси табандылық пен ұлтына қызмет етудің айқын үлгісін көрсетіп, осында тұрған жиырма жылға жуық уақыт ішінде Еуропаның көптеген елдерінде өткен халықаралық дәрежедегі бірнеше іргелі жиында өз елінің жағдайы туралы зерттеушілік-бақылаушылық баяндамаларын жасайды. А.Керенскийдің «Дни» және П.Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде қызмет етті. 1927 жылдан Зәки Уәлиди Тоғанның редакторлығымен Парижде шығып тұрған «Иени Түркістан» журналына атсалысып, «Туркестан милли бирлиги» («Түркістан ұлттық бірлігі») ұйымына жетекшілік етті. Эмиграцияда жүрген түркі-мұсылман халықтарының Ә.Топчибашев және Г.Исхаки секілді өкілдерімен жиі араласып, пікірлес болды. Оларды Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарын азаттыққа жеткізуде күш біріктіре әрекет етуге үндеп, бірлікке шақырды. «Осы жерде Мұстафа бей өмірінің жаңа беттері басталады. Түркістанның делегаты ретінде ол әр түрлі елдердің саяси өкілдерімен кездесіп, Парижде, Лондонда, Берлинде баяндамалар жасады. Қаншама маңызды жиындарда сөз алса да, Мұстафа бей үшін «Жас Түркістан» журналындағы редакторлық қызметі бір төбе болып тұратын. Ол журнал оның және журнал ұжымының қажырлы еңбегінің арқасында өте деректі еді», деп еске алады А.Шульгин [6].

Мұстафа Шоқай, сонымен қатар Мәскеу, Ташкент, Алматы, Орынборда басылатын большевиктік газет-журналдардан алынған нақтылы мысалдар мен деректерге негізделген Кеңестік Ресей мен Орталық Азия жайлы сұңғыла мақалаларын, теориялық зерттеулерін, тарихи және саяси шолуларын, Стамбул бен Парижде, Берлинде, Варшава мен Лондонда жариялап жатты. «Әйткенмен, оның жүрегі өзінің төл перзенттері Стамболда шығатын «Жаңа Түркістан», Берлинде шығатын «Жас Түркістан» журналдары деп соқса да, сөйте тұра Лондонда ағылшын, Парижде француз, Варшавада поляк тілінде шығуын тоқтатпаған Орыс императорлық қоғамының «Азиатское ревю» хабаршыларының жарияланымдарына да белсене жәрдем жасайды. Мұстафаның Париждегі, Лондондағы, Женевадағы және басқа Батыс орталықтарындағы қызметінің сан қырлы да сапалы болғаны соншалық, оны есептеп жату мүмкін емес. Біздің өзіміз құрған «Кавказ, Түркістан және Украина халықтарының достығы» қоғамында оның өзінің орасан зор елінің салмағына лайық орны алуы әбден лайық нәрсе еді», деп жазады Мемлекеттік Думаның бұрынғы мүшесі, Грузияның сыртқы істер министрі А.Шангелия [7].

Тарихи деректерді парақтай отырып, Әлихан Бөкейхан қазақтың солтүстік, шығыс, орталық, батыс бөліктеріндегі ел-жұртты ауызбірлікке шақырып, сындарлы сәтті тізе қосып алға жылжуға шақырса, Мұстафа Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі іргелес жатқан халықтың басын біріктіруге күш жұмсады. Дегенмен, қазақтың қос азаматын ұлттың азаттығы, ұлттың амандығы, ұлттың келешегі сынды ортақ мақсаттар біріктіретін. Сондықтан да, олар бір-біріне әуелден-ақ дем беріп, қолдау көрсетіп, тілектестік білдіріп отыруды басты міндет деп санағанын көреміз. «Біз Уақытша үкіметтің Торғай өңірі бойынша комиссары, қазақ даласының көреген басшысы атанған Әлихан Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынаста болып жұмыс жасадық. Ол мақсатына жете бастады: төңкерістен соң алғаш рет елдің ахуалы түзелді. Барша қазақ съездеріне бір ой айтылатын: елдің бәрі әділетті жер қатынастарын талап ететін және переселендік саясатты мүлдем тоқтатуды сұрайтын. Переселендік қорға өтіп кеткен, бірақ әлі егесі жоқ бұрынғы өз жерлерін қайтаруды, отырықшылыққа бірте-бірте көшуге көмектесуді, жылжымалы мектептерді ұйымдас-тыруды, әскери міндетті арнайы кавалерия бөлімдерінде өткізуді сұрайтын. 1917 жылдың жазында өткен кезекті жиында «Алаш» партиясының бағдарламасы бекітілді», деп еске алады М.Шоқай «Түркістанда» атты мақаласында [8].

1917 жылдың желтоқсанында Орынборда Жалпықазақ құрылтайы өтеді. Оның шешіміне сәйкес, Қазақ өлкесі өз автономиясын жариялайды. «Алаш Орда» ұлттық үкіметінің жетекшісі болып Әлихан Бөкейхан сайланады. Сол Орынбор құрылтайы «Алаш» партиясы мен Түркістан идеясы біртұтас ұлттық саяси жүйе ретінде ойлайтынын көрсетті. Соның бір дәлелі, сол кездегі Түркістан автономиясының үкімет мүшесі Мұстафа Шоқай бірауыздан Алаш автономиясының да үкімет мүшесі болып сайланады. Бұл қазақ зиялыларының ауызбірлігінің, идея бірлігінің айқын дәлелі болса керек. Съезд аяқталғаннан кейін Мұстафа Шоқай біртұтас автономия құру мәселесін қарау үшін Сырдария қазақтарының құрылтайын шақыру туралы тиісті қайраткерлерге жеделхат жолдады. Онда: «Сырдария халқына өз тарапымнан айтарым, тегінде Алаш баласының басы қосылатын кезі осы бүгін. Айрылсақ, мұнан соң жұрттың басын қосуымыз қиын. Алаш ұранына шаппайтын қазақ баласы болмас. Сырдария қазағы кешікпей Алаш туының астына жиналар деген үміттеміз», делінген еді [9].

Мұстафа Шоқай ішкі алауыздық әбүйір әпермесін түйсініп қана қойған жоқ, ол бауырлас ұлттармен бірлік бекем болу керек екенін өте жақсы түсінді. Алаш партиясымен қатарлас Түркі және Кавказ

елдерінде, Шығыс Еуропа мен Украинада ұлттық азат етуші ұйымдар мен партиялар құрылғанда, олардың ұстанымдары мен жұмысбарысын кездесулер кезіндегі сұхбаттар мен баспасөз арқылы жіті бағалап отырады. Сонымен қатар, М.Шоқай Кеңес үкіметінің жалған даурықпадан тұрған өтірік саясатын әшкерелей отырып, барлық ұстанымын нақты деректермен былайша өрбітеді: «Түркістан – түркілер елі деген сөз...Тарихымыз ортақ, түбіміз бір...1919 жылдың шілдесінде Ташкентте конференция өтті. Оның шешімі бойынша, қазақ, қырғыз, түркімен, башқұрт, өзбек сынды түркітөктес халықтар бір Түркістан астына шоғырланғысы келетінін білдірді. Алайда кеңестік Ресей бұл шешімнен контрреволюциалық пантюркизмді «көріп», оларды бірнеше елге бөліп жіберді. Осылайша түркілердің бірігуіне жол берілмеді». Ал 1935 жылы жарық көрген «Түркістанда» атты мақаласында: «Бұл жерде сөз болып отырған Түркістан қазіргі РСФСР-дің құрамына кіретін үш кеңестік социалистік республиканы (Өзбекстан, Түркіменстан, және Тәжікстан) және үш кеңестік социалистік автономиялық республикаларды (Қазақстан, Қырғызстан, және Қарақалпақстан) алып жатыр. Бірақ оның алдында Түркістан тек төрт бөліктен тұратын: 1. Қырғыз өлкесі деп аталған аумақ немесе Дала Генерал-губернаторлығы (Семей, Ақмола, Торғай және Орал облыстары); 2. Түркістан өлкесі (Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд, және Закаспийский облыстары); 3.Бұқар хандығы; 4.Хиуа хандығы» деп нақтылай түседі [10].

«Мұстафа бейдің бұл мәселеге қатысты идеясы ап-анық болды: ол патшалы да, кеңестік те әкімшіліктің де саясатын өткір сынады. Ол үшін Түркістан – этникалық тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да біртұтас ұғым. Оның пікірінше жаңғырған Түркістан өзге елдермен бәсекелестікке шыдас беру үшін өзінің ұлттық бет-бейнесін батыс елдерін үлгі ала отырып сақтауға тиіс деп санады. Ол өз халқын шексіз сүйді, бірақ оның соңынан ермей, оған өзі жетекшілік етуі тиіс болды, рухы бойынша шын мәнінде өз ұлтының көсемі болды», дейді бұл турасында көзкөрген замандасы А.Шульгин жоғарыда айтылған өз естелігінде. Бұл тұста «батыс елдерін үлгі ету» деген ұғымды жаңғырған демократиялық принциптер деп тарқата аламыз.

Мұстафа Шоқайдың діні бір, ұлты, тілі, дүниетанымы туыс түркі тектес елдердің бірігуін көздейтін «Түркістан» идеясы батыс-еуропалық саяси ой әлемінде ХХ ғасырда пайда болып дамыған Лиссабоннан Владивастокка дейінгі ауқымды елестететін «Үлкен Еуропа» идеясына бара-бар ұғым деп айтуға негіз бар [11]. Ол идеяның айқын жақтаушысы Францияның мемлекеттік қайраткері Шарль де Голь өз еңбектерінде мұның шынайы екенін дәлелдеуге тырысқаны сияқты [12], М.Шоқай да өз идеясының айқындығын тарихи, заманауи дәлелдермен негіздей білді.Еуропаның алтын бесігінде жиырма жылын өткізген ұлт қайраткері Мұстафа Шоқай Францияға келген соң да бұрынғы ұстанымдарынан бас тартқан жоқ, қайта сол бағытының дұрыс екеніне одан сайын көз жеткізе түсті дей аламыз. Осыған қатысты өз ойын «Восток и запад», «Иллюстрированная Россия» журналдарында жарияланған мақалаларында жазып отырған. Журналистік қызметіне баға берген А.Шульгин былай дейді: «Мұстафа Шоқай кім болды? Бір жағынан алғанда, ол өзінің ерекше қабілетінің арқасында орыс мәдениетінің ең терең қайнарына бойлау арқылы батыстың өркениетін ұққан нағыз мұсылман, Түркістан даласының ұланы болатын. Ол тума талант журналист болатын. Ол эмиграцияда жүрген өмірінің ұзақ бөлігінде өз жауларымен қаламының ұшымен күресіп, қаламының ұшымен өз пікірлеріні қолдап, рухтандырып отырды. Оның әрбір мақаласы мінсіз болатын, өйткені әр мақаласын жазарда ол зор дайындық, үлкен ізденіс жасайтын. Ол Азиядағы барлық түйіткілді мәселелерден хабарар болып отыратын, тіпті алыс шығыс елдерінің өзіндегі жай-жапсарды уақтылы біліп отыратын. Еуропада оның Түркістан туралы білетіндерінің ең болмаса оннан бірін білетін бір де бір адам жоқ еді».

Алайда, демократиялық принцип кеңестік жүйеге жат ұғым еді. «Британика» әлемдік анықтамалық желісінде бұл саяси жүйе туралы былайша анықтама берілген: «Кез келген демократияның түрлері сыртқы күштерден тәуелсіз жекелеген қоғам түрлерінде табиғи жолмен пайда болады. Ол сол қоғамның ішкі мәселелерін өз лидерлерінің көмегімен шешуге мүмкіндік береді» [13]. Ал біздің жағдайда, бәрі керісінше болатын, сондықтан ұлт лидерлеріне өз қоғамының мәселесін шешуге мүлдем жол берілмеді. Мәселен, 1923 жылы шыққан «Восток и запад» журналының 15 мамырындағы санында: «Түркістан ұлттық тәуелсіздікке ұмтылады және Шығыстағы жеке дербес фактор болғысы келеді. Ғасырлық ұйқыдан ояңған ол енді ешкімге де құл секілді қызмет етпейді және бұдан былай базбіреулердің қорқынышты сахнасы болуды қаламайды» делінсе, 1929 жылы жарық көрген «Шығыс Еуропадағы соғыс қаупі» атты мақаласында Мұстафа Шоқайөзінің демократиялық принциптерін айқын көрсетіп: «Бұл диктатураны жою және еңбекші халықтың қалауын демократиялық жолмен анықтап, еркін билікті ұйымдастыру, міне, саяси мәселенің негізінде осы жатыр» дейді. Сонымен қатар, бірнеше жайтты саралай келе: «Көріп тұрғандарыңыздай, большевизмді жою тек орыстың, тек Кеңестер одағының ғана

мәселесі емес, ол тереңдеп бара жатқан халықаралық мәселе. Ең алдымен, бұл – халықаралық демократия мәселесі. Өйткені, онымен Шығыс Еуропаның ғана емес, ішкі Еуропаның күш-қуаты тығыз байланысты» дейді. Араға ондаған жылдар салып, жасанды жүйе қирап, қаншама халық дүбәра болып қалған кезде, көреген саясаткердің айтқаны тура келгеніне барша әлем куә болды.

Тұңғыш Президентіміз «Ұлы дала ұлағаттары» атты еңбегінде: «Солақай саясаттың тұсында мансап мінберіне кездейсоқ көтерілген кесірлер мен зордан зобалаң көрген халқымызды кемсіткендер бізді күні кеше ғана пайда болған бұратана халық, бұралқы ел санады. Біз жоқтан бар болған халық емеспіз. Қазақ хандығы – бұдан бес жарым ғасыр бұрын шаңырақ көтерсе де, Еуразияның ұлы даласында орнаған арғы дәуірдегі сак, ғұн, үйсін мемлекеттерінің, бергі замандағы Ұлы түрік қағандығы, Дешті Қыпшақ пен Алтын Орда мемлекеттерінің заңды мұрагері. Бұлар – біздің ұлы тарихымыздың көне сілемдері. Ежелгі іздің сұрлеулері бізді жаңа заманның мінберінен сөз айтуға жеткізді» деп тоқтам жасайды [14].

«Ұлттық идея әр адамның кіммін, қайдан шықтым, ерекшелігім неде, адамзат тарихында алар орным қайсы деген сұрақтар төңірегінде ой қозғап, өзін-өзі тану процесі қарқынды жүргенде ғана орын алатын құбылыс», дейді, бұл хақында академик-ғалым Досмұхамед Кішібеков [15]. Яғни, осыдан бір ғасыр бұрын, ел тағдыры, жер тағдыры, ұлт тағдыры сынға түскен қиын шақта өз ұлтының тарихи құқы мен қажеттіліктерін бағамдай білген саналы, жігерлі буынның тарих сахнасына шығуы заңды құбылыс еді.

Ал Мұстафа Шоқай да өз замандастарына, әлем жұртшылығына осындай тарихы бар елдің әділетсіз отаршылдықтың құрбаны болуға көне алмайтынын жеткізгісі келген еді. Алаш тарландары аңсаған ұлттық бірлік, еркін баспасөз, демократиялық даму жолы атты ұстанымдарын кезеңімен орындау – біздің буын алдындағы зор жауапкершілік деп ұғынғанымыз абзал.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. //«Ұлы дала ұлағаттары»// «Егемен Қазақстан»// 21.09.2016. <https://egemen.kz/2016/09/21/62658>
2. The Archive of Mustafa ChokayBey: An inventory Edward J. Lazzerini, Carton VI (Paris, BULAC).
3. Шоқай М. // «Түркістандағы Кеңестік ұлттық саясат»//The Archive of Mustafa ChokayBey: An inventory Edward J. Lazzerini, Carton I, (Paris, BULAC).
4. Бюллетень совещания членов учредительного собрания, 8-21.01.1921. Париж.
5. http://www.inform.kz/kz/bugin-alash-kozgalysynyn-kayratkeri-korkemsozshi-mustafa-shokaydyn-tuganyna-125-zhyl_a2730767
6. Александр Яковлевич Шульгин, «Памяти Мустафы бей Чокай оглы» 8 февраля, 1942, Париж.
7. МұстафаШоқай, «Түркістанныңқилытағдыры».– Алматы: «Жалын», 1992. – 30-б.
8. Шоқай М.//«ВТуркестане» мақаласы, 1935.//The Archive of Mustafa ChokayBey: An inventory Edward J. Lazzerini, Carton I (Paris, BULAC),
9. http://www.inform.kz/kz/bugin-alash-kozgalysynyn-kayratkeri-korkemsozshi-mustafa-shokaydyn-tuganyna-125-zhyl_a2730767
10. Шоқай М.//«МояпыпыткаобъединениясилУкраиныТуркестанахиКавказапротивРоссийскогоимпериализмав 1919 году». 2-бөм //The Archive of Mustafa ChokayBey : An inventory Edward J. Lazzerini, Carton I, (Paris, BULAC). c1_d8_b3.pdf.
11. Носович А. Как родилась и умерла идея «Большой Европы» от Лиссабона до Владивостока // 23.10.2015 /www.reporter-nikopol.com
12. De Gaulle: la parole et l'actionsem-linkFrançois Richaudeau Communication et langages, Year 1971.
13. <http://academic.eb.com/levels/collegiate/article/29895> Dahl R. A. Democracy. ЭнциклопедияБританника Chicago: Encyclopedia Britannica, 2007.
14. Назарбаев Н.Ә. // «Ұлы дала ұлағаттары», 2-бөлім.// «Егемен Қазақстан»// 02.11.2016. <https://egemen.kz/2016/11/02/70794>
15. Кішібеков Д. «Национальная идея и идеология». – Алматы: «Эверо», 2007. – 12 б.

ӘОЖ 78:929(574)
МРНТИ 03.01.06

С.Ж. Нурмолдин¹

¹оқытушы, өнертану ғылымдарының магистрі. Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан, syrym_nur@mail.ru

«КҮЙ ШІРІ – БАЙЖІГІТ»

Аңдатпа

Мақала Байжігіт Арқа күйшілік мектебінің бастау көзі болған деген пікір М.Мағауинның «Ғасырлар бедері» атты еңбегіне сүйене отырып жазылған. Арқа төсіндегі атакты Тәттімбет Қазанғапұлы, Тоқа Шоңманұлы, Әбди, Дайрабай және т.б. күйшілер шығармаларының Байжігіт күйлерімен сабақтастығы жайлы айтылады. Алғаш рет Байжігіт күйлері кезеңдерге жүйеленіп, қысқаша күй аңыздары ұсынылды.

Байжігіт өз күйлерін заманындағы тарихи оқиғалардан, қазақ халқының бастан өткізген неше түрлі қайғысына бірге қайғыра отырып, оны күй тілімен домбырада сөйлете білген. Оның «Ақтабан», «Қайың сауған» күйлері халқының қайғы-қасіретін баяндаса, «Нарын» (төрт бөлімді) 1750 жылы Абылай сұлтан бастаған қазақтардың жоңғарлармен шешуші айқасы болған оқиғаға арналса, «Азат» (1,2 түрі), «Арман» күйлері жеңісті, қуанышты бейнелеп отырса да, үрей, болашақтағы ел тағдыры, жер тағдыры, сары уайым, күйінішін көрсеткендей.

Кілтгі сөздер: Байжігіт, Тәттімбет, Тоқа, Арқа күйшілік мектебі, күйші, дәстүрлі күй өнері.

Аннотация

С.Ж. Нурмолдин¹

¹преподаватель, магистр искусствоведческих наук.
Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова,
Алматы, Казахстан, syrym_nur@mail.ru

«БАЙЖИГИТ – ПОКРОВИТЕЛЬ КЮЯ»

В данной статье, опираясь на труд М.Мағауина «Ғасырлар бедері», зародилось мнение что Байжигит является основоположником Аркинской домбровой школы. В статье говорится о связи кюев Байжигита с произведениями таких композиторов Аркинской школы как Таттимбет Казанғапов, Тоқа Шонманов, Абди, Дайрабай и др. Впервые были представлены кюи Байжигита систематизированные по периодам и краткие легенды кюев.

Байжигит в своих произведениях сопереживая смог выразить исторические события его времени, которые пережил казахский народ. Если кюи «Ақтабан», «Қайың сауған» повествуют о страдании народа, «Нарын» (четыре части) посвящен событию 1750 года в решающей битве с джунгарами во главе Абылай сұлтана, то кюи «Азат» (1, 2 часть), «Арман» рисуют победу, радость, в то время как бы показывает страх, переживание, волнение предупреждая будущую судьбу народа.

Ключевые слова: Байжигит, Таттимбет, Тоқа, Аркинская домбровая школа, күйші, традиционное домбровое искусство.

Abstract

S.Zh. Nurmoldin¹

¹teacher, master of art criticism sciences. Kazakh national academy of arts of T.K. Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan, syrym_nur@mail.ru

"BAYZHIGIT – THE PATRON KUI"

In this article, relying on M. Magauin's work "Gasyrlarbederi", the opinion has arisen that Bayzhigit is a founder of Arka dombra school. In article Bayzhigit with works of such composers of Arka school as Tattimbet Kazangapov, Toka Shonmanov, Abdi, Dayrabay, etc. is told about communication kui's. Bayzhigit's kui the systematized on the periods and short legends kui's have been for the first time presented.

Bayzhigit in the works empathizing could express historical events of his time which was had by the Kazakh people. If kui of "Aqtaban", "Qaiynsaugan" narrate aya about suffering of the people, "Naryn" (four parts) is devoted to an event of 1750 in decisive fight with Zunghars at the head of Abylay of the sultan, then a kui "Azat" (1, 2 part), "Arman" draw a victory, joy while would show fear, experience, nervousness preventing future destiny of the people.

Keywords: Bayzhigit, Tattimbet, Toka, Arka of dombra at school, kuiplayer, traditional dombra art.

Кейінгі зерттеушілердің айтуы бойынша Арқа мектебінің бастау көзі Байжігіт күйші болған. Көп деректерде, Байжігіт қазақтың күй өнеріне ұлттық нақышта дамытуға ұйытқы болған, сондай-ақ осы өнердің біржолата қалыптасуына ықпалын тигізе білген санаулы саңлақ күйшілеріміздің бірі делінген. Ұлттық өнер ешқашан сол ұлттың этникалық болмысынан бұрын қалыптаспайды. Яғни, ұлттық өнердің қалыптасуы, ұлттың тарихи қалыптасуының арғы кезеңінен басталады. Сонымен, ұлт та, оның рухани құндылығы да ғасырлар бойы біртіндеп қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып дамып отырады. Осы орайда, Байжігіт күйшінің қазақ ұлттық музыкасының орнығуына әсерін тигізген ұлы күйшілеріміздің бірі деуіміздің тарихи қисыны бар. Мысалға, М.Мағауинның «Ғасырлар бедері» атты еңбегінде автор былай дейді: ... «Тәттімбет Байжігіт мұрасымен жақсы таныс. басқаша болуы мүмкін де емес. Қаракесек пен керей – жапарлас отырған рулар. Тәттімбет заманында екеуі де Қарқаралы дуанына қарайды. Және Тәттімбет Байжігіт күйлерімен жай ғана таныс болмаған, оны үлгі тұтқан, одан көп үйренген сияқты» [1. 428 б.] Автордың өзі осы айтылған пікіріне келешекте тыйанақты зерттеудің қажет екендігін жасыр-мағаны тағы бар. Әрине, бұл айтылған пікірдің жаны бар екені және де оны зерттеу оңай жұмыс болмай-тындығы сөзсіз. Дегенмен, жас ұрпақ осындай аты белгілі Байжігіт күйшінің мұрасын жадына сақтап, шебер орындап жүргендері қаншама және де осы мұраны өздерінен кейінгі ұрпаққа жеткізеріне де сеніміміз мол. Әрине, біз зерттеушілеріміздің, ғалым-жазушыларымыздың қазақ өнерінің күйші-жыршылары жайлы көптеген мәліметтерді бізге ХХ ғасырдағы мұрагер өнер иелерінен, ел аузындағы әңгіме-лерден жинап, қағаз бетіне түсіріп, кейінгі ұрпаққа баға жетпес мұра етіп қалдырғандарына алғысымыз шексіз. Себебі, бізге дейінгі аға буын зерттеушілері бізден гөрі күйші мұрагерлерінің немерелерін, шөберелерін көріп, сұхбат алып, біршама материалдар жинақтағандары мәлім. Міне, осы мақаламызда Арқа мектебінің бастау көзі болған Байжігіт және де Арқа күй мектебінің белді өкілдерінің шығармашы-лықтарының кейбір тұстарына тоқталып, әр саланың мамандарының жазылған еңбектеріне сүйене отырып, әр зерттеушінің тұжырымды дәлелдерін ортаға салып, өз пікірімізді айтуды жөн көрдік.

«Байжігіт шығармалары негізінде шертпе күйлер. Кейбір күйлерінен Әбді, Дайрабай, Тоқа, Тәттімбет шығармаларымен үндестік байқалады. Байжігіт творчествосынан Шығыс Қазақстанда қалыптасқан күйшілік дәстүрдің эволюциялық даму жолын аңғаруға болады. Кезінде кеңінен тараған Байжігіт күйлері Арқа домбырашыларының репертуарына еніп, олардың творчествосы мен сол өңірдің домбырашылық дәстүрінің дамуына өз әсерін тигізген. Бұл – Арқа домбырашыларының Байжігіттің мол мұрасына қанық болғандығының айғағы» [2. 112 б.]

«Дәстүрлі күй өнері «төкпе» және «шертпе» болып екі салаға бөлінеді. Аспаптық домбыра тарту өнерінде шертпе күй жайында сөз қозғасақ алғаш болып ауызға ілінер Арқа мектебі. Арқа төсінде әйгілі Кетбұға, Асанқайғы, Байжігіт күйшілерден бастау алатын ерекше музыкалық мәдениет қалыптасқаны анық. Соның ішінде, әсіресе, күйшілік өнердің өзіндік қолтаңбалы саласы шертпе күй дәстүрі осы өңірде айрықша өркен жайған. Тәттімбеттей ірі тұлға сол байырғы ұлттық өнердің дәстүрлі арнасы негізінде өмірге келген» [3. 9 б.]

М.Мағауинның «Ғасырлар бедері» атты еңбегінде Байжігіт 1705 жылы дүниеге келген, ескі ру атауымен Абақ Керей ішінде Жастабан, Қоянақ Бегімбет, бергі атасы Қосай Қасқа деп айтады. Ол кезде он екі ата Абақ, Сырды қыстап, Арқаны жайлаған екен. Байжігіттің қай облыс жерінде дүниеге келгенін дөп басып айту қиын, дейді автор. Қарадан шыққан Байжігіт бала жасынан өмір тауқыметін көріп өседі. Бірде күй тартысуға ешкімнің дәті бара бермейтін сол замандағы аты белгілі өзі сұлтан, әрі күйші Сары Нияз төремен күй тартысады. Жас шамасы он екі-он үштегі кезі, төре киіз үйдің ішінде отырып күйлерін тартса, жас күйші сыртында отырып күй тартып төреден қалыспай біраз жерге барыпты. Төре бала күйшінің домбыра тарту шеберлігіне риза болып, жас күйшіні өнердің қыр-сырына үйретіп шыңдай түсіпті. Ол сол замандағы күйшілердің шығармаларын және де ертеректегі ғұмыр кешкен Қорқыт, Кетбұға, Асанқайғы одан бертін келе Айрауық, Саймақтардың сарындарын жас баланың бойына сіңір-тіп, жүрегіне ұялатады. Жас күйші он жетіге келгенде Сары Нияз төре батасын беріп, үлкен өмірге, енді «өз күніңді өзің көр» дегендей шығарып салады. Байжігіттің аты ел ішінде таралып, өнерін бағалаған жұрт оны «Күй пірі» деп атап кеткен екен.

Акселеу Сейдімбековтің «Күй шежіре» атты еңбегінде «Қосбасар» атты тізбекті күйлерді шығару дәстүрі Байжігіт күйшіден бастау алған деп келтіреді. Сол Байжігіттен бастау алып, Қызылмойын Қуандық жалғастырып, келе-келе Тәттімбетке жетіп, одан Сайдалы Сары Тоқа ізін жалғастырған осы бір «Қосбасар» атты тізбекті күйлер кейінгі күйшілер біздің заманымызға дейін жалғасып жатқан

жайы бар. Байжігіт күйшінің ғұмыр кешкен уақыты тарихтан белгілі жоңғар шапқыншылығы кезеңінде болғаны бізге мәлім. Әлбетте жаугершілік заманда жеңістің нәтижелі болуы ер-жігіттің мінген тұлпарының мықтылығының, жүйріктілігінің де ықпал еткені сөзсіз. Міне, Байжігіт те осы қилы заманда ер қанаты болған жылқы жануарына арнап бірнеше күйлер шығарғаны белгілі. Бізге осы бағытта жеткен күйлері мыналар: «Көкбалақ», «Кербалақ», «Дәлдірең торы», «Алмажай», «Әлди сұр», «Сылаң торы», «Қара жорға».

Байжігіт «Дәлдірең торы» күйін бозбала кезінде шығарыпты деп Мұхтар Мағауин өзінің «Ғасырлар бедері» атты еңбегінде былай қысқаша баяндайды: ...« Күйші жігіттің нашар торы аты бар екен дейді. Бозбалалар ауыл ішінде сауық құрып, мерекелеп жүрген шақта топ басында болатын Байжігіт, ауыл арасында жүргенде немесе қоныстан қонысқа көшкенде жастар ұйымдастыратын қара жарысқа қатыса алмай, жұрттың соңында қалып қоя береді екен. Кедей жігіт күнделікті тұрмыста ғана емес, топыр ойында да көп кемшілік көргені күмәнсіз. «Дәлдірең торы» осы оқиғаларға орай туған. Бірінші бөлім – дәлдірең, кембағал тіршілік үстінде зая өткен жас өмір, көкіректі кернеген арман сазы да, екінші бөлімі – көңіл құсының шалқуы; жаңа шоқырақтап, топ соңында қалған торыға қанат біткен, жаңағы көкірегі шерлі жас мұратына жеткен» [1. 423-424 б.]

«Әлди сұр» күйі торы атынан кейін қолы жеткен мініс атының жүрісіне арналған шығармасы болып есептеледі. Бәженнің осы жылқысының жүрісі тайпалаған жорға екен деседі. Осы күйдің негізгі мазмұны адам өмірінің қиындықтан құтылып жайбарақат өмірге қадам басқаны жайлы сыр шертетіндей.

«Қара жорға» күйі жайлы М.Мағауин өз еңбегінде: ...« Қос «Қара жорға» қазақ пен қалмақ арасында болған, тоймен тарқаған соңғы бітім (Әмірсана мен Абылайдың арасындағы келісімбе екен) үстінде шығарылыпты. (Ел әңгімесінің айтуынша, бітім кезінде Байжігіт «Қайың сауғаннан» бастап, өзінің үш жүз күйін түгел тартып шығыпты). Күй жорға жарысы түрінде келеді. Соған орай бір бөлімі «Қалмақтың қара жорғасы», екінші бөлімі «Қазақтың қара жорғасы» (немесе «Абылайдың қара жорғасы») аталады. Күйшілер әдетте бұл екеуін бірінен соң бірін орындамай, үзік-үзік етіп, алма-кезек ойнайтын болған. Бірде қалмақ жорғасы, бірде қазақ жорғасы озады, енді бірде екеуі үзеңгі қағыса тайталасады. Ең ақырында, қарақшыға жақындағанда қазақ жорғасы құйрық үзіп алға шығады. Әу бастағы салтанатты тайпалыс бірте-бірте шабысқа парапар дүбірге ауысатын, әрі ырғақты, әуенді, әрі қызу, қуатты «Қара жорға» күйі тек жорға жүрісін, бәсеке жарысты ғана бейнелеуді мақсат тұтпаған. Екі жорғаның жүріс мәнері, сабыры мен сасқалағы, дегбірі мен қызбалығы белгілі мөлшерде екі халықтың мінез-құлық ерекшеліктерін де сыпаттағандай. Қалмақ жорғасының жүрісінде екпінге толы аптығыс бар, ал қазақ жорғасының жүрісінде байсалға қанық серпін басым» [1. 424 б.]

Байжігіттің Абылай ханның уәзірі, кеңесшісі болғаны тарихтан белгілі. Міне сол Абылайдың жорық атына арнап шығарған күйі «Алмажай» екен деседі. Осы күй жайлы М.Мағауин: «Алмажай ат – фон ғана. Күй арқауы Абылайдың өзі» [1. 424 б.] деп келтіреді. Осы бір қысқа да нұсқа сөйлемде күйшінің бізге өзінің шығармасы арқылы Абылай ханды күй тілімен суреттегенін баяндайтынын байқаймыз.

Тағы да Байжігіттің осы жылқы малына арнап шығарған «Кербалақ» және «Көкбалақ» атты туынды-лары бар екені бізге мәлім. Осы екі күйдің аясында ғалым-жазушы М.Мағауин өзінің «Күй бабасы Байжігіт» атты еңбегінде қос тұлпарға арналған шығарманы көркем суреттейді.

...« «Кербалақ» – әуелі ауыздығымен жер тарпып, шыр-көбелек айнала ойқастап, тізгін босасымен суырыла жөнелген қазмойын арғымақты, ал «Көкбалақ» бірден-ақ жер топылта, ырғи зымыраған және көмбеден қарақшыға дейінгі аралықта әуелгі қарқынынан танбаған тегеуірінді тұлпарды сипаттайды. «Кербалақта» салтанатты шеру лебі, «Көкбалақта» мұқалмас қайрат басым, әйткенмен, қос күйдің тоғы-сар арнасы ортақ. Ауыздығын қарш-құрш шайнап, омыраулай, ұмтыла орғыған ат шабысының аясына құрылған күй әуені самал жел ескен Сары Арқаны, оның тұңғық көк аспаны мен қызыл изен, боз жусанды кең даласын елестетеді, сол ашық аспан аясында, сайын сақара төсінде тіршілік еткен бұла халықтың рухани әлемін алға тартады.«Көкбалақ» пен «Кербалақтан» жаугершілік заманда жасаған бабамыздың өр көңілі мен дарқан жаны, оның бойындағы сарқылмас жігер мен болашақ жарық күнге ұмтылған өшпес үміт көрініс тапқан» [1. 425 б.]

Байжігіттің шығармашылығын кезеңге бөліп қарастыруды жөн санап отырмыз. Бірінші кезеңге – жоңғар шапқыншылығына дейінгі мерзім. Келесі екінші кезең – ол жоңғар соғысымен байланысты жорық күйлер, үшінші кезең – ол күйшінің соңғы кезең күйлері. Әрине, бізде жас кезінде күй шығармаған ба деген сұрақ туады. Бәлкім, шығарған да шығар, бірақ күйшінің бізге жеткен мұрасы

яғни күйлерінен жас шағында шықты-ау деп айтатындай күйі тек М.Мағауинның жоғарыда айтылған «Дәлдірең торы» күйі болып отыр. Бұл күйді бозбала шағында шығарғаны жайлы жоғарыда айтылған әңгіме арқау болды. Мақаламызда күйшінің он сегіз жас шамасында бүкіл қазақ халқының басынан өткізген тарихи оқиғаға арнап шығарған «Ақтабан» күйі қарастырылады. Байжігіт осы тарихи оқиғаға дейін жоғарыда айтылған қазақ даласының бір туар тұлғалары Қорқыт, Кетбұға, Асанқайғы, Айрауық, Саймақ сияқты күйшілердің шығармаларын нақышына келтіріп игеруіне де аз уақыт кетпегені белгілі. Күйші бозбала кезінде яғни, он сегіз жасына дейін «Дәлдірең торы» күйін шығарса, екінші күйі біздің ойымызша тарихи оқиғаға байланысты шығарған «Ақтабан» күйі болу керек. Бұл күй жоңғар соғысымен байланысты жорық күйлері кезеңінің ең алғашқысы десек қате айтпаған болармыз. Енді осы кезеңде шықты деп басып айтпасақ та, шамалап іріктеп көрдік. Бірінші кезең – жоңғар шапқыншылығына дейінгі мерзім: «Дәлдірең торы»; екінші – жорық күйлері кезеңі: «Ақтабан», «Қайың сауған», «Нарын» («Баталасу», «Аттаным», «Соғыс», «Оралу»), «Азат» (екі бөлімді), «Арман», «Қылаң батыр» (бұл күйді алғаш күйші, жазушы-драматург Т.Әсемқұловтың орындауында қазақ телеарнасы арқылы берілгені белгілі), «Алмажай», «Көкбалақ», «Кербалақ», «Қалмақ қашқан», «Әлди сұр», «Сылаң торы», «Қара жорға» сияқты күйлерін енгізіп көрдік.

Үшінші кезең – Байжігіттің соңғы кезең күйлері. Мұнда: «Қоңыр қаз», «Аңшының зары», «Бөкен жарғақ», «Бұлғын-сусар», «Былкылдақ», «Беласар», «Ерке атан», «Ағаш ат» (кейбір деректерде басты кейіпкердің атымен, яғни «Жұмағұл» деп те аталады), «Қос сиыр», «Қособа», «Қоңырат», «Көктөбе», «Көңіл», «Көк қаршыға», «Сараби», «Секіртпе», «Тоғыз тоты», «Күншуақ», «Көкейкесті» т.б. Әрине, кезеңге бөліп қарағанымызбен дәл осы уақытта, дәл осындай күйлерді дүниеге алып келген деп дөп басып айту қиын екені айтпаса да белгілі сияқты. Бұлай дейтін себебіміз, бізге жеткен нақты тарихи, жазба деректердің, мәліметтердің, дәлелдердің жоқтығында болуы себепші. М.Мағауинның айтуы бойынша күйші сексен жасқа толған шағында (шамамен 1785 жылы) сіреспе (паралич) ауыруына ұшырап, содан бақилық өмірге аттаныпты. Ал, Т.Әсемқұловтың айтуы бойынша күйші тоқсан екі (92) жасында қайтыс болыпты. Бәжең үш жүздей күй тартыпты деген ел ауызындағы аңыз әңгімелер тағы бар. Десек те, бүгінгі таңда Байжігіт атамиздың отыздан астам күйлері ғана жетіп отыр. Оған да шүкіршілік. Бәжеңнің дәстүрін жалғастырушы Қызылмойын Қуандық атты шәкірті болыпты, ол ұстазының үш жүз күйін толық білген екен және де өзі тоқсан күй шығарыпты деседі. Осы Қызылмойын Қуандық күйші қартайған шағында Арқа мектебінің негізін қалаушы «Шертпе күй атасы» атанған Тәттімбет Қазанғап-ұлымен күй тартысыпты деген әңгіме де кездеседі. Байжігіт күйшінің мұрасын жеткізуші домбырашылар 1931 жылға дейін көп болған екен. Семей облысының Шұбартау ауданында Мүсәпірхан Доғаұлы, Кеней, Раш, Күбіра, Мақажан, Бадау, Құлыншақ, Хаймолда және тағы да басқалары Байжігіт дәстүрін жалғасырып келген. Сонымен қатар сол ауданға қарасты Айқыз ауылының тұрғыны Жүнісбай Стамбайұлы да Байжігіт мұрасынан құр алақан емес еді. Қазіргі бізге белгілі шертпе күй шебері, Байжігіт күйлерін тартып, аңызын айта отырып, бүгінгі ұрпаққа насихаттап жүрген, домбырашы Таласбек Әсемқұлов осы Жүнісбай ақсақалдың жиені. Бала жасынан атасы Т.Әсемқұловқа домбыра үйретіп, Байжігіт мұрасын аманат еткен екен. Ең алғаш ...«1975 жылы Таласбектің орындауы арқылы Байжігіттің он бір күйі күйтабаққа жазылып бірінші рет жарық көрді». [4. 9 б.] Таласбек Әсемқұловтың арқасында бүгінгі ұрпақ күйшінің біршама күйлерімен, сонымен қоса оның аңыз әңгімелерімен сусындап жүргені қуантады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағауин М. «Ғасырлар бедері». – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
2. Райымбергенов А., Аманова С. «Күй қайнары». – Алматы: Өнер, 1990. – 288 б.
3. Алина А. Диссертациялық жұмыс. 2012.
4. Бекенов У. «Күй керуені». – Алматы: Өнер, 2002. – 144 б.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК: 930:902:929(575.1)

МРНТИ 03.01.11

А.М. Абаган¹

¹ магистрант 2- курса по специальности

6М020300- научная история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы E- mail: abagan.a@mail.ru

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЛЕНОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРУЖКА ЛЮБИТЕЛЕЙ АРХЕОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается жизнь и деятельность членов Туркестанского кружка любителей археологии. Кружок был создан в 1895 году в городе Ташкент. Он действовал в течение 20 лет, ежегодно издавал «Протоколы» Туркестанского кружка любителей археологии. Членами кружка являлись академик В.В. Бартольд, директор Ташкентской мужской гимназии Н.П. Остроумов, французский исследователь Ж.А. Кастанье, востоковеды В.А. Каллаур, А.А. Диваев, Н.Н. Пантусов. Туркестанский кружок любителей археологии можно назвать первым востоковедным научным центром в Центральной Азии, изучавшим археологию, историю, этнографию, географию, языки народов Туркестана и сопредельных стран. Его деятельность составила целую эпоху среднеазиатской историографии. Наряду с видными учеными - востоковедами членами кружка являлись представители местной интеллигенции – учителя, врачи, чиновники, военные и все тех, кто интересовался прошлым края, его историей, памятниками археологии и архитектуры. Туркестанский кружок любителей археологии внес весомый вклад в становление и развитие востоковедных исследований.

Ключевые слова: Туркестанский кружок любителей археологии, «Протоколы», Ташкент, Туркестан, востоковеды, исследователь, археология.

Аңдатпа

А.М. Абаган¹

¹ ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: abagan.a@mail.ru

ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Осы мақалада Түркістан үйірмесінің археология әуесқойларының өмірі мен шығармашылығы қарастырылады. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі 1895 ж. Ташкент қаласында құрылған. Жиырма жыл бойы жұмыс істеп жыл сайын «Хаттамалар» шығарды. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің академик В.В. Бартольд, Ташкент ер гимназиясының директоры Н.П. Остроумов, француз зерттеуші Ж.А. Кастанье, танымалы шығыстанушылар В.А. Каллаур, А.А. Диваев, Н.Н. Пантусов мүше болған. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі Орталық Азиядағы алғашқы шығыс ғылыми орталығы деп атауға болады. Бұл ғылыми орталығы Түркістан және көршілес елдердің археология, тарих, этнография, география бағыт бойынша зерттеді. Оның жұмысы Орталық Азия тарихнамасының тұтас дәуір камтыды. Ғылыми үйірменің көрнекті ғалымдар, шығыстанушылар мен бірге, жергілікті зиялы қауым өкілдері мүше болды. Олардың ішінде мұғалімдер, дәрігерлер, мемлекеттік қызметшілер, әскери шенеуніктер болды. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі шығыстану ғылым дамуына елеулі үлес қосты.

Түйінді сөздер: Түркістан үйірмесінің археология әуесқойлары, «Хаттамалар», Ташкент, шығыстанушылар, зерттеуші, археология, Түркістан.

Abstract

A.M. Abagan¹

¹al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty.

E-mail: abagan.a@mail.ru

TURKESTAN'S CIRCLE ARCHEOLOGY AMATEURS' LIFE AND ACTIVITIES

This article examines the life and activities of the members of the Turkestan circle archeology amateurs. The circle was established in 1895 in Tashkent. It worked during 20 years, every year there were published "The Protocols" of Turkestan circle archeology amateurs. The members of Circle were academician V. V. Barthold, director of Tashkent gymnasium N. P. Ostroumov, French researcher J.A. Castanet, orientalist V. A. Kallaur, A. A. Sofa, N. N. Pantus. Turkestan circle archeology amateurs can be called the first oriental scientific center in Central Asia, who studied archeology, history, ethnography, geography, languages of the peoples of Turkestan and neighboring countries. Its work made an epoch of the Central Asian historiography. Along with prominent scientists - orientalist circle included members of the local intelligentsia - teachers, doctors, officials, the military and all those who are interested in the past the region, its history, monuments of archeology and architecture. Turkestan circle of amateurs of archeology has contributed to the formation and development of oriental studies.

Key words: Turkestan's circle archeology amateurs, protocols, Tashkent, Turkestan, orientalist, researchers, archeology.

Туркестанский кружок любителей археологии - научно-краеведческое общественное учреждение, занимавшееся изучением исторических памятников Центральной Азии. Кружок был создан в 1895 году в Ташкенте. Туркестанский кружок любителей археологии (далее ТКЛА) действовал в течение двадцати лет, результаты исследовательской деятельности кружка публиковались на страницах «Протоколов заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» (ПТКЛА). На страницах протоколов кружка исследователи публиковали результаты своей научной деятельности. Издание протоколов прекратилось в 1917 году, на следующий 1918 год ТКЛА прекратил свою деятельность.

Исследователи истории археологии Средней Азии и Казахстана считают Туркестанский кружок любителей археологии единственным историко-научным учреждением в этом регионе, способствовавшим широкому развитию исследований археологических памятников Центральной Азии [1. с. 55.]. Само существование Туркестанского кружка любителей археологии - первого востоковедного научного центра в Центральной Азии, изучавшего, помимо археологии, историю, этнографию, географию, языки народов Туркестана и сопредельных стран, составило целую эпоху среднеазиатской историографии [2].

Деятельность Туркестанского кружка любителей археологии объединила ученых и представителей местной интеллигенции – учителей, врачей, чиновников, военных и всех тех, кто интересовался прошлым края, его историей, памятниками археологии и архитектуры [3].

Для оценки истории и результатов научно-исследовательской деятельности кружка большое значение имеет изучение состава кружка, профессионального и образовательного уровня членов научного кружка. Здесь следует особо отметить, что, несмотря на то, что члены Туркестанского научно-краеведческого называли себя «любителями», на самом деле многие из членов были известными учеными, которые в настоящее время являются классиками науки.

Кружок был создан усилиями известного востоковеда, академика Василия Владимировича Бартольда и директора Ташкентской мужской гимназии Николая Петровича Остроумова. В кружок мог вступить любой желающий, интересующийся историей Туркестанского края. К началу 1896 года в кружке уже было 47 членов, к концу года их число превысило 100 человек [3]. Активными членами кружка были Николай Николаевич Пантусов, Василий Андреевич Каллаур, Абубекр Ахмеджанович Диваев, Иван Васильевич Аничков, Иван Иванович Гейер, Василий Федорович Ошанин, Владимир Андреевич Мустафин, Султан Асфендияров, Мулла-Алим Абулкасымов и многие другие.

В данной статье хотелось бы остановиться на жизни и деятельности отдельных членов Туркестанского кружка любителей археологии. Безусловно, особое место среди деятелей кружка занимает академик Василий Владимирович Бартольд, один из основателей этого научного учреждения, избранный впоследствии почетным членом кружка.

Василий Владимирович Бартольд родился в Санкт-Петербурге 3 (15) ноября 1869 г. в семье обрусевших немцев; предки отца происходили из Прибалтики; прадед матери, лютеранский пастор, переселился в Россию из Гамбурга; отец В.В. Бартольда был биржевым маклером. Материальный достаток семьи дал возможность В.В. Бартольду получить разностороннее гуманитарное образование, в частности хорошо изучить древние классические и основные западноевропейские языки, а затем избрать для себя специальность, к которой его влекло со школьной скамьи, - историю. В 1887 г. В.В. Бартольд

окончил 8-ю Санкт-Петербургскую гимназию с золотой медалью. После некоторых колебаний в выборе между историей античной древности и историей стран Ближнего и Среднего Востока В.В. Бартольд решил посвятить себя последней и осенью того же 1887 г. поступил на факультет восточных языков Санкт-Петербургского университета по арабско-персидско-турецко-татарскому разряду [4].

Уже в годы учебы в университете В.В. Бартольд занимался научно-исследовательской работой. В 1889 г. он был удостоен серебряной медали за сочинение «О христианстве в Средней Азии». В 1893 г. он выдержал испытание на ученую степень магистра. В 1896 г. получив звание приват-доцента, он приступил к чтению лекций в Санкт-Петербургском университете, пробная лекция была прочитана на тему «Образование империи Чингиз-хана», некоторые из читанных им курсов лекций позже были изданы. В 1897-1901 гг. В.В. Бартольд был также хранителем минц-кабинета при Санкт-Петербургском университете [4].

В 90-е годы XIX в. Бартольд создал свой основной капитальный труд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия». Осенью 1900 г. он представил факультету восточных языков эту работу как диссертацию на соискание ученой степени магистра, но после защиты диссертации В.В. Бартольд был удостоен университетом высшей степени – доктора истории Востока.

С 1901 г. В.В. Бартольд являлся экстраординарным профессором, с 1906 г. – ординарным профессором Санкт-Петербургского университета. С 1906 по 1910 г. он был секретарем факультета восточных языков. В 1910 г. его избрали членом-корреспондентом Академии наук, а в 1913 г. он стал академиком [5].

Академик В.В. Бартольд отличался большой работоспособностью, он неоднократно совершал научные поездки в Среднюю Азию для занятий в рукописных хранилищах или для проведения археологических работ. В.В. Бартольд ездил в Среднюю Азию от Санкт-Петербургского университета и Академии наук в 1893-1894 гг., от Санкт-Петербургского университета в 1902 г., от Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии, с целью раскопок в Самарканде, в 1904 г., в 1916 г. Необходимо отметить, что являясь кабинетным ученым-ориенталистом, академик В. Бартольд, конечно, не был профессиональным археологом – полевиком. Поэтому для него археология была увлечением, в востоковедение – профессией [2].

Деятельность ТКЛА протекала под непрерывным наблюдением и воздействием Бартольда, непрерывающиеся его связи с кружком были настолько тесными, что сама биография академика в известной мере неотделима от «биографии кружка» [1. с. 206].

Несколько иной взгляд на концепцию Туркестанского кружка любителей археологии существовал у «патриарха туркестановедения» по выражению В. В. Бартольда, – Николая Петровича Остроумова [2]. Н. П. Остроумов – признанный ученый-востоковед, ориенталист, просветитель. Учился с 1866 по 1870 годы в Казанской духовной академии, где изучал тюркский, арабский языки и ислам. По окончании академии читал лекции в академии и местных семинариях. С 1877 года проживал в Ташкенте: инспектор училищ, служил директором семинарии, директором мужской гимназии с 1889 г., с 1883 по 1917 годы являлся редактором "Туркестанской туземной газеты". Н.П. Остроумов оставил после себя большое научное наследие, которое сегодня требует изучения [6].

По мнению Н. П. Остроумова, кружок должен был заниматься познанием прошлого и настоящего, особенностей жизни и быта ее населения, прежде всего, для наиболее успешного управления вновь приобретенными владениями [2].

Большой вклад в исследование исторических и археологических памятников Южного Казахстана внес активный деятель ТКЛА Василий Андреевич Каллаур, в 1880-1898 гг. служивший начальником Аулие-Атинского уезда, в 1898-1901 гг. он служил начальником Перовского уезда. С первых дней своей службы в городе Аулие-Ата В. Каллаур стал интересоваться историческим прошлым края. Им было опубликовано в протоколах кружка 19 статей и 7 сообщений о памятниках Южного Казахстана. Собрав сведения у старожилов города, он определил время строительства крепости - 1826-1827 гг., вокруг которой впоследствии возник город Аулие-Ата. Бережно относился исследователь к архитектурным памятникам – мавзолеям Карахана, Айшабиби и Бабаджихатун, приказав шейхам при мазарах и сельским старостам оберегать памятники от умышленной порчи. Он составил описание средневековых мавзолеев, указывая на необходимость изучения строительного искусства древнего времени. Привел народные легенды и сказания, собрал «Родословную Карахана». Его научные изыскания охватили различные аспекты и направления историко-краеведческой деятельности. Чрезвычайно интересной признается попытка В.А. Каллаура установить в пределах Аулие-Атинского уезда местонахождение средневековых городов на древних караванных маршрутах. Каллауром был составлен план города Аулие-Ата и план дороги из древнего Тараза в Восточный Туркестан. Прожив в крае около 20 лет В.А. Каллаур хорошо

изучил уезд, благодаря частым служебным командировкам и широкому кругу информаторов. Поездка В. Каллаура в 1896 г. к югу от города Аулие-Ата по р. Талас позволила открыть тюркскую руническую письменность на камнях, что произвело фурор в научном сообществе, положившее начало исследований древнетюркской письменности в Таласской долине [3].

Активным деятелем ТКЛА являлся известный этнограф Абубекир Ахметжанович Диваев. Выходец из семьи потомственного башкирского дворянина, А. Диваев в 1876 году закончил обучение в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе. Работал переводчиком в Военно-народном управлении в Ташкенте, затем чиновником при Сырдарьинском военном губернаторе. С 1883 года начал собирать фольклорные и этнографические материалы. Ездил по всем уездам Туркестанского края, изучал быт, нравы, обычаи и обряды узбеков, казахов, киргизов, каракалпаков и других; также собирал их фольклор [7. с.6]. Систематически публиковал научно-исследовательские статьи в газете «Туркестанские ведомости». Он является одним из организаторов в 1918 году Среднеазиатского университета в Ташкенте. В этом университете Абубакир Диваев работал профессором и готовил многочисленные кадры тюркологов [7. с.7].

В научной работе А. Диваев руководствовался принципами российской ориенталистики, он хорошо знал местные языки. Исследователь занимался различными сторонами казахской этнографии, но основным предметом его исследований была фольклористика – сбор полевых материалов и публикации устного народного творчества. Основные места сбора материала – это Туркестанский, Чимкентский уезды и места, граничащие с Ташкентским регионом. В большинстве записей он приводит фамилии информаторов, для чего широко общался с лучшими сказителями, акынами, знатоками народного творчества. А. Диваев собрал рукописи героического эпоса “Алпамыс”, “Кобланды”, “Камбар”, десятки песен, сотни пословиц, около 180 сказок и самые различные по сюжету дидактические сказки. Многочисленные записи и публикации расширили представление ученых о казахском фольклоре. Систематизируя собранный материал для публикаций, автор группировал его по жанрам и проблематике: животный эпос (басни); былинный эпос; сказочный эпос; легенды, сказки, предания; пословицы, поговорки, загадки; свадебный ритуал; похоронный ритуал. Большая часть публикаций помещена в разных выпусках “Материалов для статистики Сыр-Дарьинской области” [8. с.22].

Николай Николаевич Пантусов (1849-1909), известный археолог, этнограф, фольклорист и географ, всю свою жизнь посвятил изучению Средней Азии и Казахстана, также являлся активным членом ТКЛА. После окончания Восточного факультета Петербургского университета в 1871 году он был оставлен для подготовки к профессорскому званию на кафедре истории Востока. Однако уже в следующем, 1872 году он перешел на службу в Туркестанский край. Н.Н.Пантусов побывал на службе в Ташкенте, Фергане, Семиречье и Кульдже и всюду оставил следы своей наблюдательности [9]. Частые поездки Н.Н.Пантусова по территории Туркестанского края в качестве чиновника особых поручений Управления Семиреченской области содействовали изучению памятников древности.

Вклад Н.Н. Пантусова в исследование памятников археологии Семиречья имеет большое значение. Он всю свою жизнь посвятил изучению памятников, производил их натурное обследование, фотофиксацию и подробно описывал их местонахождение, собирал сведения об имеющихся памятниках, связанные с ними легенды. Выступал с сообщениями на заседаниях Туркестанского кружка любителей археологии. Работы Н.Н.Пантусова ценны еще и тем, что многие археологические памятники исследованные им не сохранились до наших дней, разрушенные, либо природными катаклизмами, либо человеком [9].

Одним из членов ТКЛА являлся француз Жозеф-Антуан Кастанье (1875-1958), проживший более двадцати лет в России - уроженец небольшого французского городка Гайак. Свои юношеские годы он провел в Тулузе, где заканчивает полный курс обучения в лицее и там же еще в течение семи лет посещает лекции по французскому языку на высших курсах, получив в результате диплом, дающий право преподавания в средних учебных заведениях [10. с. 34]. Весной 1899 года Ж.-А. Кастанье переезжает в Россию на Кавказ. В 1901 году он покидает Кавказ и вместе с женой и дочерью переезжает в Оренбург, где продолжает преподавательскую деятельность сначала в Оренбургском реальном училище, затем в Оренбургской мужской гимназии и Неплюевском кадетском корпусе.

В июле 1912 г. Ж.-А. Кастанье подает прошение главному инспектору училищ Туркестанского края с просьбой о переводе его в одно из учебных заведений Ташкента, Самарканда или Скобелева, мотивируя свою просьбу ухудшением состояния здоровья и обострением ревматической болезни. В августе 1912 г. распоряжением Туркестанского генерал-губернатора, генерала от кавалерии А.В. Самсонова, бывшего по традиции почетным председателем Туркестанского кружка любителей археологии, заинтересованного в привлечении в регион представителей интеллектуальной элиты, исследователя переводят в Ташкент.

Сохранив за собой статус преподавателя французского языка и классного наставника в Ташкентском реальном училище, Ж.-А. Кастанье был принят в интеллектуальной среде города, в том же году он становится членом Туркестанского кружка любителей археологии, а через год - вступает в члены Туркестанского отдела Русского Императорского географического общества [11]. Жозеф Кастанье, как и другой член кружка Серали Лапин после октябрьского переворота 1917 года эмигрировали за рубеж.

Выше приведены автобиографические сведения о малой части членов Туркестанского кружка любителей археологии. Как следует из вышеизложенного, круг деятелей был весьма высокопрофессиональным, что позволило исследователям внести большой вклад в изучение истории, археологии, этнографии изучаемого ими региона.

Список использованных источников:

1. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958.
2. Германов В. А. Туркестанский кружок любителей археологии: примат науки или геополитики?// Режим доступа: <http://mytashkent.uz>. Дата обращения: 20.10.2016.
3. Крокошева А. Туркестанский кружок любителей археологии (ТКЛИА)// Режим доступа: <http://www.drevniytaraz.kz>. Дата обращения: 20.09.2016.
4. Петрушевский И.П. Академик Василий Владимирович Бартольд (биографический очерк)// Режим доступа: <http://static.bsu>. Дата обращения: 20.01.2017.
5. Бартольд В.В. Автобиография, - журн. «Огонек», 1927, №40.
6. Файзрахманов Л.М. Н.П. Остроумов – миссионер и исламовед. Режим доступа: www.asu.ru/files/documents. Дата обращения: 20.01.2017.
7. Байтанаев Б.А., А.А. Диваев — очерк жизни и деятельности / Б.А. Байтанаев; отв. ред. К.М. Байпаков. – Шымкент-Алматы, 2004. –260 с.
8. Диваев Абубекир Ахметжанович (1855-1933)//Режим доступа: <http://old.unesco.kz>. Дата обращения: 20.10.2016.
9. Бахтыбаев М.М. Исследовательская деятельность Н.Н.Пантусова в Семиречье // Режим доступа: <http://www.rusnauka.com>. Дата обращения: 20.02.2017.
10. Удербоева С.К. «Труды» Оренбургской Ученой Архивной Комиссии как источник по истории Казахстана (период деятельности 1887 - 1917 гг.). Дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 2010. –173 с.
11. Германов В.А. Французы в Узбекистане // Библиотека центра экстремальной журналистики // Режим доступа: www.library.cjes.ru. Дата обращения: 20.02.2017.

УДК 94(574) "12/16"

МРНТИ 03.01.11

Zh.M. Arapov¹

¹al-Farabi KazNU, Faculty of History, Archaeology and Ethnology,
master student of Second year
arapov_1992@inbox.ru

ETHNICAL PRECONDITIONS OF ALASH AND KAZAKH COMMUNITY

Abstract

In this article, the period of formation of Alash society, and also association of ethnic groups is considered. It is also narrated that in the formation of the Kazakh ethnic group is inherent the union of tribes. In the process of migration resettlement, ethnic association is laid. The problem of XIII-XIV centuries in the research sources is also analyzed, i.e. there is the connection between myths and archaeological monuments in the concept of Alash, the emergence of the concept of Alynsha, Ush Alash, Alty Alash, Ush Myn Alash, Alty Alash. Analyzing the sources, the accuracy of the concept, which is mentioned in the chronicles, is improved. It is determined that the background of the formation of the initial Alash (Kazakh) state is the union of the nomadic tribes of Alash Khan. In addition, the objectivity of the relationship of the ethnonym «Alash» and ethnic history of the Kazakh people is investigated.

Key words: Alash, Alynsha khan, tribe, Kazakh society, ethnicity.

Аңдатпа

Ж.М. Арапов¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты,
arapov_1992@inbox.ru

АЛАШ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Мақалада негізінен Алаш қауымының қалыптасу кезеңі мен этникалық байланысының бірігуі қарастырылады. Сонымен бірге, Қазақ этносының құрылымының тайпалардың біріккен әрекетінде орын алуы айтылған. Халықтың миграциялық процесстердің мекендеу әсерінен этникалық бірлестіктер қалыптастырылды. Зерттеу деректерде XIII-XIV ғасырларда орын алған мәселелерде, яғни, Алаш атауына қандай қатысы бар екенін, аңыздар мен археологиялық ескерткіштерінде Алынша, Үш Алаш, Алты Алаш, Үш Мың Алаш атаулардың орын алуын, сипаттамалық тұрғыда талдау. Шежірелерде келтірген атаудың шындыққа қатысы бар екенін, деректерді талдай келе жеткіземіз. Алаша хан тайпаларының көшпелі түркілерді біріктіріп, тұңғыш Алаш (қазақ) мемлекетін қалыптасуына алғаш бастау жасағанын айқындау. Онда «Алаш» этнонимі мен қазақ халқының этностық тарихының байланыстығының объективтілігі түрде талдай келе зерттелген.

Түйін сөздер: Алаш, Алынша хан, тайпа, қазақ қауымы, этнос

Аннотация

Ж.М. Арапов¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби Факультет история,
археологии и этнологии, магистрант 2 курс arapov_1992@inbox.ru

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ АЛАШСКОГО И КАЗАХСКОГО СООБЩЕСТВА

В данной статье рассматриваются период формирования Алашского общества также объединение этнических групп. Также повествуется о том, что в формировании казахского этноса присуще объединение племен. В процессе миграционных расслении закладывается этническое объединение. Также анализируется проблемы XIII - XIV веков в источниках исследования, то есть связь между мифов и археологических памятников в понятие Алаш, появление понятия Алынша, Уш Алаш, Алты Алаш, Уш Мын Алаш, Алты Алаш. Анализируя источников доказывається достоверность понятия, указанных в летописей. Определяется, что предпосылкой формирования первоначального Алашского (казахского) государства является объединение кочевых племен Алаша ханом. Дополнительно исследуется объективность взаимосвязи этнонима «Алаш» и этносная история казахского народа.

Ключевые слова: Алаш, хан Алынша, племена, казахский народ, этнос

If we talk about ethnicity of Kazakh society as main factor of congregation, we will find that ethnonym «Alash» was mentigned as «Kazakh» firstly in Kadyrgali Zhalayri's featured article named «Жамиғ - ат таурих». Author mentioned as «Alash thousand» all Kazakh nation. Mainly words as Ush Alash, Alti Alash, ush Myn Alash, did not give exact number of population that time. Shakan Ualihanov mentioned «In old genedogies, Alash thousand is the name of nation and state. Alash thousand means union of Alash nation»

About Alash, tribal Association of the Kazakh ethnic group as a whole, provides some data as the legend, but in «Kazakh Shezhiresi» of Shokan Ualikhanov legend says about Alash: «we can get explanations to the question «where the origin of the name of Alash or Kazakh from» from the epics among the population. If the campaign of Temir against Toktamys Khan begins in 1392, if about the same year the first Khan of the Kazakhs Alash and his children were killed, we can approximately count and it will be determined that Alash lived about in the middle of the XIV century». It is said in concepts in the end of the book that the campaign of Temir against Toktamys was begun in 1391 and the name «Alash Balalary» means the whole Kazakh population [1, 255- p.].

To define the ethnonimic «Kazakh» is one of the important and complex tasks of the research of the history of our population.

The need of the research directly related to the past and the future of the Kazakh nation [2, 317 -p.].

Many authors associated Alasha-Khan with the mausoleum Located in Sarykengir along the river, which is also named as Alasha-Khan. The construction made by A.H. Margulan in varchitectual style was found accordance of the XIV -XV centuries. Data in formation found «Alash» as the slogan of ethnic groups or military person on the basis. In M. Zh. Kypiev chronicle of the origin of Alash word was used as military slogan. B.B Radlov mentioned also that Alash was military slogan of Kyrgyz (Kazakh) people. In the historical datas becoming the slogan «Alash», we meet some historical figures named Alash [3, 31-33-p.].

Ethnonym «Alash» is closely Linned to the history of the ethnic Kazakh population in different periods of the real objective of «Alash» the concept of the National Encyclopedia the following comments». Alash (ancient

Turkic word brothers, blood relatives) is not did by Turkic people, of the ancient word community and the concept was born. Kazakh khanate in front of their awn country unit all ancient tribes to the creation of a commen name. Alash is the oldest nance or one of the oldest name which was used in the history. In Mongol-Tatar chronicles was said about Alash [4, 371-p.].

Kurbangali Halid in his book named «Тауарих хамса» also inforations about «Alash» Gave information about Alash and Alynsha khan. Alash khan was mentioned as king and ances for of Mongols and Tatars:

Алаш, Алаш болғанда,
Алынша хан болғанда.
Қазак, қалмақ ноғайлар,
Бәрі соңда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Жайқұн көлдей бай болған,
Еділ, Жайық, Оралға
Ортан көлдей жайылған.
Өзбек хан. Жәнібек өлген соң.
Тоқтамыс, Темір болған соң.
Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлек болып айрылған

In Kazakh, Nogainates in the period of «Alynsha Khan» Nogai, Kazakh, Kalmak were used together and only one by one king they all were rulled. In the era of Toktamys and Amir Temir they all were united. After fall of this empires they divided into several parts. Even that time they got idiom like «Kazakh - nogai - Kalmak» are same person. Myth about Leprosy and that «Alash» word came from «ala - ush» (ala three) was denied. Alashword related with the name of Alynsha khan. Alynsha khans name was used as military slogan. «Alty Alash» united that time Tatar and Mongols also. Alynsha khan got 60 thousand troops were rulled by chief's [5, 55-57- p.].

As it is showed in Shezhire, according to the words of Abilgazy Bahadur khan, who wrote about Turik, the son of Turik - Elzhekhan, his son - Bakoi khan, his son - Kiyik khan, his son from Alanshy khan, was 2 sons from him, it was showed that Mongol and Tatar was related [6, 8-p.].

Totally in the period of Alasha khan people lived in a one country. Zhanibek khan and Toktamys divided country into 3 parts. A. Seidimbetov mentioned 2 ways of origin. First is before Turkic period and after it. K. Salgaryly, R. Syzdykov said that «Alasha Khan» was name of several king's [7, 78- p.].

Origin of the word «Alsha» releted and have connection with the book Baburnamee. Zakhirad-din Mukhammed was Babur's relative from his mother line, the son of Zhunis Khan (Babur's mother Kutlik Nigar Khanim-daughter of the Zhunis khan) named «Khaneke khan», the son after Sultan Makhmut khan - Sultan Akhmet. Babur wrote that Sultan Akhmet was famous by the name «Alash khan». «The reason of his name «Alasha Khan» is that kalmaks and mogols named «alash» a person who killed a person», - said Zakhirad-din Mukhammed Babur. Sultan Akhmet khan won kalmaksa lot of times, killed a lot of people, that's why he was named alash [1, 256- p.].

Some historians took datas about «Alasha khan», Akhmet sultan won kalmaks which were in Saryarka, he robbed them, population in that period named him Alash, Alasha khan. After his death, a mausoleum raised for him, which named the mausoleum of Alash [8, 46-p.].

Mukhammedzhan Tynyshbaiuly, who expressed his points of view to Kazakh history, concerned some proofs. It is said, that Alshyn tribe, which is in United Turkish population, lived in Altay region in 5th century before our era. He justifies his opinion with the following strong proofs: «River in Altai was named Alash, which is known as one of the important left inflow of the river Kemchik; the river Kemchik after merger with the river Ulu-Kem forms famous river Enisei. The upper reaches of the river «Alash» is located 70 miles east of Tolesskogolake (Lake Teletskoe), in an area where we have met the geographic names cherkes, bershberchi, alchedat, achyn and etc».

And according to the words of Zuev not only the name «Alash», also there was a phrase «Alash - Orda» which was known since the period of Turgeshkaganat. It was said: «According to the ancient Chinese lime, founder of Turgesh kaganat Yuzlik «The leader of hundreds», came from a tribe Turgeshes - sotyrkov alacha or Halach. In legendsogdiykih Turgesh coins the tribe called «Turgesh Halach - Orda», and in Chinese classical encyclopedias «Tun dyan» and «Wen Xian Tong Kao» - Alat, or ala-at which meant «colorful horses», «piebald horses».

In the ancient Chinese source the name «Alash» was written in «khela», «Elo», «elochdzhe» figures. A number of scientists showed that the root of these names is the Turkich word «ala». In The Chinese datas of VII-VIII centuries, the Boma country was showed like Bila or Elochzhi. «Boma» is the equivalent of the word «ala»

[1, 268 - 269- p]. And also, Mahmud Kashgary tried to proof that the name «alachu» meant «small hordes» in his works, the historical data presumed «to build six small Kingdom which was related to the six union of Turkic tribes». As V.V. Radlov showed that the word «alasha» which means «low», explains the meaning of the word «small». «Alash» means not the name of big horde, it means the name of small ethnic groups. However, in historical datas, tribal alliance (except Turgesh) had never named «Alash» until 8th century. In the first time «Alash» was known as the indirect name of Turgesh ethnic group, because Turgesh was small ethnic group which was really built in the fundamental west Turkish kaganat. It was as one of five turk [9, 35-36 - p.]. In one of the historical legend datas, the work "Kazakh different story" of Koishygara Salgarauly, showing multiple datas, i.e. in some state datas, the First khan of kazakhs was associated with Alasha khan. In the work «description the horde and field of the Kyrgyz - Kazakh or Kyrgyz - Kaisak» of A.I. Levshina, Kazakhs were initially together with Alash or Siberian Tatars (with nogais), then because of internal disagreement they separated. Initially several sultans ruled, then Alasha would have to get their hands [10, 125-p.].

But in seven different legends collected by Levshin, the same Alasha Khan is related. According to writing of Shokhan Ualikhanov, the legend about Alasha Khan was damaged and written on the contrary in Levshin's essay. Because for the Russian border bosses, official Sotnikov was going to create law sets confused telling on the contrary. Because Kazakhs is free, and they wanted to change kazakhs in Russian Kazakhs [11, 26-27-p.].

Uniting historical data, legends about «Alash» community and «Maiky Bi» and other historical materials referred to the following conclusion: from the beginning of the XII century until the middle of the XV century, Shyngys Khan and his sons were nomadic Turkic tribes under the «Alash» from the congregation with biritindep For more than two centuries, «Kazakh» people have gone through the process of formation. The first «Altyn Horde» Khanate, then «Ak Orda» Khanate and the Uzbek Khanate era and thus the «Kazakh» people to become sustainable. Gray - speaking neighbors, through the combination of the Turkic tribes live through a long historical epoch natural «Kazakh Khanate» [11, 153-p.].

According to the words of Potanin, Another myth data was caused: In 780 -790s of Hidzhra, a boy was born from one of the khans, Alash, the exiled by father behind the SyrDarya. Living in poverty, he became famous. Khan wanted to return him and sent for him the son of Kotan Bi with hundreds of zhigits. However, Uysundidn't came back and stayed with Alash. After this, the other sons of Kotan was sent to step, Bolat and Alchin, who also stayed. After that Alash was elected as a Khan of three hundred (zhuzes) [7, 75 - p.].

Rasulallahdumistan were moving to Alatau and Alai forests of our grandfathers, Khazar and Alash. After Mohammed's birth, there was our - like Kadir and Kalsha. He said, they can't guarantee that they were Sak or Turk, Gun. The word «Sak» maybe means that they were careful from his enemies, they were always ready for war. Turks who we count as our grandfather, they were also on horses. The son of Kadirwas named Alash. links In the main Legend data, some data was showed and linked with the beginning of Alash structures [12, 36- p.].

In anthropological legend of the research, Grandfather Turkish people was Alash. In the Main Shezhire: Alash had two sons-Seyil Khan and Zhaiyl Khan. The first had two sons - Kypchak and Khakas, the second-four: the Cossack, Sunak, Karakalpak and Kyrgyz, and so the concept of «multiple six Alasha» was kept among the people [13, 67-p.]. In the work «Kupiya shezhirenin kupiyasi» of Tleuberdi Benalyn, there was explained (A - dang-Khan- U - lan-Hy - Zhyñ) -Human - Blood Urangkayzhan according to Classified legend. As showed in The legend that there is roots in religious context. Man-a Prophet - a Man - and Blood, and Zhagyda - Zharshogly, Urankay-owner of the slogan - «Alash». There was Zharshogly-Man-Alash that means it was in the original Shezhire as the Man. The main historical initiative: first Light, then Person, after the occurrence of Alash [14, 57-p.].

According to N. Mingzhan «Alash» in the old days was the slogan of the community; in the ancient Kazakh shezhires, it was used as the synonym with name «Kazakh». It got spread among the population as: «Алаш - алашболғанда, алатайатболғанда. Таңбасыз тай, Еңсіз қой болғанда. Алаша хан болғанда» деп келтіреді. Аңыз деректерде негізе ала отырып, «Алаш, алашмыңы - ежелгі қазақ тайпаларының алғашқы қауымы болып біріккен одағы» [15, 26 - 27-p.].

In the work «Madzhu al - tauarikh» of Saifad-din and Jamulla Shah Abbas, which was written in the XVI century, because of in the Kazakh society they are important ones: 92 tribes of the Uzbek ethnic groups, Zhalaiyr, Konyrat, alshyn, Argyn, Naiman, Kypchak, they stay in the first tribal union. If we tell the information of data of Akhsikenti word by word, the tribes will be included in the top 10 as the followings:

1. Ming	6. Kongurat
2. Yuz	7. Alchin
3. Kyryk	8. Argun
4. Jalaiyr	9. Naiman

5. Sarai

10. Kypchak

That's way in the six digits of Alash oldest was Zhalayir. And There is scientific basis that now the above - mentioned «three number Alash to thousand» tribes which were in this list, they were the first 3 tribes on the basis zhalaiyr, Konyrat Alshyn which created Kazakh. However, «the three digits Alash to thousand» Three Blades believe that it is necessary to connect [6,50-p.].

In conclusion, main meaning of the word «Alash» comes from turkic world, name of leader became name of nation. Tribes, which from kazakh nation united: zhalaiyr, alshyn, argyn, naiman, kypchak also has same origin from it. From Turkic period «Alash» name used and was mentioned. This word united all of them and became same as ethno - political process during that time.

References

1. Kosym – Nogai B.S Til qshyndagy tarih («Biraz soz kazaktyn tubi kaidan shykkany turaly»). Almaty: Zhazushy, 2003. – 496 b.
2. Kinajatqly Z. Kazak memleketin zhane Zhoshy han (Ekinshi basylym). – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. – 360 b.
3. Artykbayev Zh.O. Srednee Priirtysh'e v kontekste problem istorii Evraziiskih stepei /jtoistoricheskii i jmoarheologicheskii opyt issledovaniya / Itom. – Pavlodar: TOO NPF «JKO», 2007. – 267 b.
4. Omarbekov T. Kazak turkilerinin shygu tegi (IX-XVI gasyrlar): oku qqraly. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 396 b.
5. Halid Kqrbangali. Tauarich Hamsa: (Bes tarih) Aud. B.Totenaev, A Zholdassov. – Almaty: Kazakhstan, 1992. – 304 b.
6. Kudaqberdyuly Sh.Turik, Kyrgyz – kazak ham handar shejiresi. – Almaty: Kazakstan; Sana, 1991. – 80 b.
7. Abil'. E. Politicheskaja organizacija kochevnikov Kazahstan: Opyt sistemnogo podhoda. – Astana: «Foliant», 2001. – 192 b.
8. Kijashov D.K. Gasyrlar tqngiyndagy Shyngys Han izderi. – Almaty, 2010. – 157 b.
9. «Kazakstan tarihy jtnikalik zertteulerde Ethnic studies of» T.1: Zhalair. – Almaty: «Alash» tarihi - zertteu ortalygy. – 2008. – 400 b.
10. Salgaraqly K. Kazaktyn kily tarihy: Roman – asse. – Almaty: «Zhalyn», – 304 b.
11. Myrzahanov Zh. Tarih koinauynan. Tarihi ocherkter. – Almaty: «Zhalyn», 2004. – 240 b.
12. Shapyrashty Kazybek Tauasaruly. Tub – tqkyiannan ozime shein. Shejire, estelik. – Almaty: «Zhalyn baspasy» ZHSH, 2008. – 1086 b.
13. Alpyspes M.A Shejire kazahov: istochniki i tradiyii. (Uchebnik dlja vuzovskih i poslevuzovskih spe'kursov). – Astana, IP «BG-Print», 2013. – 240 b.
14. Abenayuly T. «Kypija shejirenin» kqpijasy. – Almaty: «Nqrly Alem» 2010. – 576 b.
15. Nygmet Minzhan. Kazaktyn kyskasha tarihy / (Daiyndagan M.Kani). – Almaty: «Zhalyn», 1993. – 400 b.

ӘӘЖ 94 (574)

МРНТИ 03.01.13

Ж.Қ. Ахмадиева¹

¹«Тарих» мамандығының 2 оқу жылы магистрі.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен, Қазақстан,
erke21.12@bk.ru

ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ ұлтының мәдени құндылықтары туралы баяндалған, сонымен қатар ұлттық идеяны қалыптас-тырудың маңыздылығы туралы сөз қоғалады. Қазіргі заманда Қазақстан көп ұлтты мемлекеттердің бірі, бұл үрдістің артықшылықтары мен кемшіліктері де аз емес. Көп ұлтты мемлекетте ұлтаралық бейбітшілікті сақтап қалу жаһандану заманында онай емес, алайда қазақ ұлтының ерекшелігі де осында екені атап өтіледі. Сан ғасырлар бойы ата-баларымыздан келе жатқан құндылықтар, қазіргі заманда бейбітшілікте өмір сүруге мүмкіндік береді. Алайда басты қауіптердің бірі өзіміздің осы құндылықтарымызды жоғалтып алмауымыз қажет. Ұлттық құндылық халықтың түпкі мақсат-мүдделері көрініс табатын болғандықтан, ол жалпы түрде қалыптасқан идея болмауы керек. Оны қалыптас-тырғанда елдің өзіндік ерекшеліктері мен тарихи тағдыры ескерілуі қажет. Қазақстанның ұлттық идеясы мен оның даму ерекшеліктерін өзіндік ұлттық деңгейде, сонымен қатар, жалпыұлттық және жалпыөркениеттік деңгейде қарастыру керек деген пікір айтылады.

Кілтті сөздер: ұлттық құндылықтар, ұлттық идея, мәдени құндылық, қазақ халқы, ұлттық идея, ұлт, құндылық, патриотизм, көп ұлтты мемлекет.

Аннотация

Ж.К. Ахмадиева¹

¹магистрант 2 год обучения специальности «История»

Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, Email: erke21.12@bk.ru

КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА НА РУБЕЖЕ ВЕКОВ

В статье описывается культурные ценности казахского народа, а так же о значимости реализации национальной идеи. В современном мире Казахстан является многонациональной страной, это явление имеет и положительные и отрицательные стороны. В современном мире очень трудно сохранить мир в многонациональной стране, это и является особенностью казахского народа. Из давних времен передаётся культурные ценности казахского народа, которая является основой мирной страны. Но на сегодняшний день есть опасность утраты культурных ценностей народа. В основе национальной идеи отражается интересы всех народов, поэтому нельзя допускать общепринятые принципы. В процессе формирования национальной идеи, надо учитывать история и особенности народа. В формировании Казахской национальной идеи должны учитывается особенности на национальном уровне, а так же на общенародном, общекультурном уровне.

Ключевые слова: национальные ценности, национальная идея, культурные ценности, казахский народ, национальная идея, ценности, патриотизм, многонациональная страна.

Abstract

Zh.K. Akhmadieva¹

¹master 2 year training specialty "History" East-Kazakhstan State University S.Amanzholov,

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, Email: erke21.12@bk.ru

CULTURAL VALUES OF THE KAZAKH PEOPLE AT THE TURN OF THE CENTURIES

This article describes how the cultural values of the Kazakh people, as well as about the importance of the implementation of the national idea. In today's world, Kazakhstan is a multinational country, this phenomenon has both positive and negative sides. In today's world it is very difficult to keep the peace in a multiethnic country, it is a feature of the Kazakh people. From ancient times, it passed the cultural values of the Kazakh people, which is the foundation of a peaceful country. But to date, there is a risk of loss of cultural values of the people. It reflects the interests of all the nations, so we can not allow the generally accepted principles in the basis of the national idea. During the formation of the national idea, it is necessary to take into account the history and characteristics of the people. In the formation of the Kazakhstan national idea should be considered particularly at the national level, as well as to the whole people, the general cultural level.

Keywords: national values, national idea, cultural values, the Kazakh people, national idea, values, patriotism, multiethnic country.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздік алған сәттен бастап тарихымыздың терең қойнауында жатқан ата-бабамыздан мұра болып қалған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдени-мұра, ортақ сөзбен айтқанда қазақтың мәдени құндылықтарын қайта жаңғыртып қалыптастыру жолына түсті. Қазақ жерінде Қазақ хандығы құрылған кезден бастап-ақ көптеген саяси, діни және тағы басқа да өзгерістер болып жатты. Осылардың барлығына төтеп бере алған қазақ халқы өзінің ұлттық құндылықтарын сақтап қалу мен қатар әлі күнге дейін атадан-балаға мұра етуде.

Қазақстан қысқа мерзім ішінде қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды сәтті жүзеге асырған, өзіндік қазақстандық даму жолын таңдаған мемлекетке айналды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде рухани өмірдің дамуына қатысты жағдайлар мүлдем өзгерді.

Бірақ тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ұлттық мәдениеттің даму үрдісінде бір-біріне қарама-қарсы екі тенденция белең алған еді. Олардың біріншісіне мәдениеттің жаңа қарқын алып, импульспен, қарышты қадаммен, мүлдем жаңа бағытта өрлей бастауы, екіншісі – мәдениеттің даму үрдісінде бұрын болып көрмеген экономикалық кедергілер мен халық бұқарасының санасындағы психологиялық өзгерістердің салдары болып табылатын іркілістер жатады.

Құндылық - объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Философия тарихында құндылық көрінісінің заңдылықтары туралы жалпы тусінік ХІХ ғасырдың ортасында пайда болды. Құндылық ұғымына тұңғыш философиялық анықтаманы Р.Лош мен Г.Коген берді. Ежелгі философия көзқарастарда құндылықтың әр түрлі көріністеріне жататын және табиғи, қоғамдық құбылыстарды, адамның іс-әрекетін бағалауда пайдаланылатын сұлулық, қайырым-

дылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданылады. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. Ол пәндік және субъективтік деген екі бөліктен тұрады. Пәндік және субъективтік құндылық – адамның дүниеге қатынасының екі жағы, біріншісі – оның объектісі, екіншісі – субъектісі. Сондықтан пәндік құндылық баға берудің объектісі, ал субъективтік құндылық олардың өлшемі мен әдісі болып табылады. Пәндік құндылыққа заттардың табиғи қажеттілігі, өнімнің өзіндік құны, әлеу-меттік игілік, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұралар, ғылыми ақиқаттың теориялық маңызы мен тәжірибелік пайдасы, адамдардың іс-әрекетіндегі жамандық пен жақсылықтың іске асуы, табиғи және қоғамдық объектілердің эстетикалық қасиеттері жатады. Санадағы құндылық ұғымына қоғамдағы ойлау мен бағалау, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар жатады. Құндылықтар өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне, т.б. баға беру қатынасынан тұрады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді. Құндылықтар адам мүддесінің объектісі бола тұра, әлеуметтік, заттық ортадан күнделікті тіршілікте бағыт беру рөлін атқарады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтар арқылы бағалайды. Оның шынайы өмірге құндылықтық қатынасы тек сана негізінде болуы мүмкін. Құндылықтық сана заттың біз үшін қаншалықты бағалы, оның құндылығы неде екенін зерттейді [1, 124-125 б.].

Әр ұлттың өзінің ұлттық мәдени құндылықтары, тарихы болады. Ұлттық құндылық – ұлттың тірегі. Сол құндылықтар бір ұлтты басқа ұлттан ерекшелендіріп тұрады. Тілі, діні, әдет-ғұрыпы, салт-санасы, менталитеті, рухани байлықтары, өнері, жырлары және т.б. өзегеге ұқсамайтын қасиеттері болады. Осының барлығы ұлттық құндылықтарға жатады.

Ұлттық құндылық әр ұлтқа ата-бабамыздан қалған мәдени мұра болып табылады. Сан ғысырлар бой халық дананалығы, рухани құндылығын қалыптастыра келіп, оны жоғалтып алу «ұлт» - деген атаудан айырылғанмен тең болады, сондықтан қандай халық болмасын өзінің құндылықтарын сақтап қалумен қатар оның жандана түсуіне тырысады.

Өмір ағымы сан алуан оқиғалармен ұштасып келеді. Адамзат баласы дүниеге шыр етіп келген сәттен бастап-ақ оның тәрбиелеуде негізгі рөлді оған деген адами құндылықтарды ұғыну арқылы жүргізілсе, сонымен қатар өз ұлтының құндылығы арқылы отанға деген сүйіспеншілігін оятып дамытады. Адамның дамуы қоғамның дамуымен сәйкес келеді, қоғам дамыса ұлтта дамиды.

Ұлт дегеніміз – адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік этникалық, қауымдық бірлестігінің жоғары түрі. Қай халықтың болмасын ұлт болып қалыптасуы үшін қажетті факторлар: оның құрамына еңген адамдар тобының материалдық тұрмыс жағдайларының, территориясы мен экономикалық өмірінің, тілі мен мәдениетінің, әлеуметтік хал-ахуалдағы сол ұлтқа тән кейбір этникалық ерекшелігінің ортақтығы болып табылады.

Ұлттың жан-күйі мен ұлттық мәдениет арасында тығыз байланыс бар. Ұлттық мінез-құлық ерекшелігі ұлт мәдениетінің сан алуан түрлерінен көрініс береді.

Ұлттық жан-күй үйлесімі үш бірліктен тұрады: ол – ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүрлер және ұлттық мінез. Осы үш бірлік ұлттық мәдени ерекшеліктің шартты белгілері болып табылады.

Ұлттық сезім дегеніміз – адамдардың туған жерге, өскен елге, ана тіліне, ұлттық салт-дәстүрге деген сүйіспеншілігін білдіруі. Ұлттық сезім – адамды қоршағанортаның (әлеуметтік-экономикалық, мәдени және жаратылыс құбылыстарының) сол ұлт өкіліне тартқан ерекше сыйы. Ұлттық сезім басқа сезімдер сияқты, адамның жеке басының қанағаттануына, шаттануына немесе риза болмауына, қанағаттанбауына байланысты ой-қиял, әсер, түйсігінің сыртқа шыққан көрінісі, ол өзгелерге тіл арқылы жеткізіледі. Адамның ана тіліне деген сүйіспеншілігі де ұлттық сезімнің ерекше бір түрі. Мысалы, ұзақ уақыт туған елден жырақ, жат жұртта жүріп, көшпелі ішінен өз ұлты өкілінің ана тілінде тіл қатуына елең етпейтін, іш тартпайтын азамат болмайды. Өйткені ана тілі – адамның ішкі сезімін басқаға жеткізуде көкейге тез оралатын, сезімнің сыртқа шығар көрінісін басқаға білдірудің күшті құралы. Ұлттық сезімнің әсерлі бояуы, нақышты ой айшықтары көркем сөз өнері, оның ең асылы – ауыз әдебиетінің өлең түрі арқылы сыртқа шығып, тыңдаушыға әсер етеді. Ұлттық сезім ұлттық эстетика, әдеп, парасаттылық және күнделікті өмірдегі талғам мен сезімнің жиынтығы – көркем шығармалар арқылы көрініс береді. Ол – ұлттық сезімді оятуға әсер ететін күшті құрал. Сондай-ақ ұлттық салт-дәстүрлер де ұлттық сезімді оятуға себепші болады. Салт-дәстүр халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жанарыпотырады. Оның жаңа қоғамдық қатынасқа қайшы келетіндері жойылып, өмірге қажеттілері дамып, жаңамағынаға ие болады. Мысалы, қазақтар жаугершілік заманда қой сойып, қанына найзасын малып, бір-бірімен анттасып достасқан. Достықты бұзғанды ант атсын депсертескен.

Салт-дәстүр сабақтастығы ұлттар арасындағы қарым-қатынаспен тығыз байланысты. «Әр халықтың мәдениеті өзіне тән ерекшелігімен дараланып, кезге шалынады. Алайда басқа халықтардың әсерінсіз таза, дара ұлттық мәдениет тіпті де кездеспейді. Ұлттар мен халықтардың материалдық және рухани байланысы, қарым-қатынасы арқылы олар бір-бірінен мәдени байлығы жағынан толықтырады» – дейді С.Н. Артановский. Әртүрлі ұлт пен халықтарда кездеспейтін, қайталанбайтын таза ұлттық салт-дәстүр ешбір елде болмақ емес. Бір ұлтта бар салт-дәстүрлер, ұлттық ою-өрнек, тағам, спорттық ойын түрлері екінші бір ұлтта да белгілі ұқсастықпен және өзіндік ерекшелігімен көрініс береді.

Ұлттық болмыс-бітім адам мінезінен, іс-әрекетінен ерекшелене көрінетін тұрақты құбылыс [2, 6-10 б.].

Қазақ халқының түп төркіні, адамзат тарихындағы өз орны, туған жұртымыздың әлемдік ұлы мәдениетке қосқан үлесі туралы бәрімізге де мәлім. Қазақ халқы – еліміздің ежелгі ұлттарының бірі, оған дәлел ретінде көптеген парсы және грек жазушылар еңбегінде кездестіруімізге болады. Қазақ халқының өз алдына жеке халық болып қалыптасуы ұзақ тарихи дамуын бастан кешірді, алайда өзінің қандай сын, қатер болмасын, өзінің ұлттық құндылықтарын сақтап қала алды. Ең алдымен құндылықтар туралы сөз қозғамас бұрын, қазақ даласының географиялық орналасу ерекшелігі туралы айта кетсе. Евразияның жүрегінде орналасқан халқы-мыздың менталитеті, діні, экономикасы, мәдениетінің басқа халықтардан ерекше болуы да осында жатыр. Кең байтақ даламыз арқылы талай көші-қон процесі, европа мен азия арасындағы байланыстыратын сауда-сатық жолы өтіп жатты. Соңғы ғасырларда бұл жерде талай саяси, діни, мәдени өзгерістер болды. Соған қарамастан ата-бабамыз, қандай жағдай болмасын біздің құндылықтарды сақтап қала алды. Өзіміздің басқа халықтардан ерекшелігімізді білу үшін ең алдымен тарихымызды, мәдениетімізді, рухани байлықтарымызды білген дұрыс.

Қазақ халқының сан ғасырдан бері сақталып келе жатқан құндылықтары – бейбітшілік, ынтымақтас-тық, отанға деген сүйіспеншілік, үлкенді сыйлау, балаларға жанашырлық, жастарға қамқорлық ету, ата-ананы ардақтау, әйелдерді аялау, шыдамдылық пен төзімділік, жайдарлық, қонақжайлық және қоршаған ортамен келісімде өмір сүру ізгі дәстүрге айналған. Ежелден бері сақталып келе жатқан көптеген салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар бар, олар қазақ өмірінде жазбаға түспеген заң сияқты терең тамыр тапқан.

Қазақ халқы – қонақжай халық. Көптеген әдебиет, шығармаларда осы туралы жазылып жатады. Үйіне келген қонақты тегі не де, ұлтына да қарамастан жылы шыраймен қарсы алған, үйінде тұрған соңғы қойына дейін қонақ үшін деп сойып берген. Сонымен қатар «Келген қонақ құт алып келеді» деп сенген. Қонақты күтіп алудың өзі бір салт. Оған табақ тартудан бастап, үйден шығарып салудың әр-түрлі ырым-жоралғылары бар. Дастархан жайып, ең жақсысын қонаққа деп отырған. Сыйлық сыйлауда қазақтардың бір ырымы, үлкен кішісіне қарамай қолдарына сыйлық ұстату міндет болған, «келген қонақты аспен тойдырмасаңда, ниетінмен тойдыр» деп берекер айтпайды. Қонақты шын ниетімен қарсы алып, шығарып тастау үлкен сауап саналады.

«Егер қонақлы жердің бәрінде қазақ болса, бір уыс азық, бір тиын қаражат алмай жылдық жолға жолаушы жүруге болар еді» деген тәслім осыдан шыққан [3, 385 бет].

Ендігі бір қазақтардың қанына сіңген қасиеттердің бірі - бір-біріне жылу-жәрдем беру, қамқор болу, көп әдет-ғұрыптар осының негізінде пайда болды.

Қазақ арасындағы өзара көмектің осы бір түрі тым ерте кездегі рулық қауым құрылысынан бері келе жатқан әдет-ғұрыптарға жатады. Бұл әдет-ғұрып бойынша: табиғи апатқа – жұтқа, өртке, селге тағы басқа да дүлей күш кесеріне кенеттен кездесіп, мал-мүлкінен, баспанасынан айырылып, күн көрісі қиынға соққан адам өзінің туыстары мен руластарынан жылу-жәрдем сұрайды. Бұған ағайын-туғандары мен руластары түгел көмектесіп, жәрдем жинап береді, одан ешкім бас тартпайды. Жылу беруден кімде-кім бас тартса, өз басына осындай күн туғанда мұндай көмектен мақұрым қалады және жалпы жұрт келесін бұзғандығы үшін жек көрінішті болады [3, 387 б.].

Қазақтың байырғы салты бойынша, мүлде панасыз қалған жетім-жесірді және қарайтын адам жоқ, салт бас тартқан қарттар мен мүгедектерді ағайын-туғандары яки руластары асырап, бағып-қағуға міндетті болған. Халық бұқарасы ішінде мұндай көмектің өмір сүруі қазақ қоғамында қайыршылардың болмауына игі әсер етіп отырды [3, 388 б.].

Үлкенді сыйлау. Балалардың тәрбиесінде осыған қатты мән берген. Үлкен адамаға құрмет көрсету, жәрдемдесу балаланың тәрбиелілігін көрсетеді деп білген. Қарт адамдар осындай қарым-қатынасты көрген соң өздерінің батасын беріп, ақ жол тілеген.

Тағы бір қазақтың байырғы құндылығы олардың еркіндікті, тәуелсіздікті, бостандықты сүйетіндігі. Кең байтақ жерімізде көшпелі салтын ұстанғандықтан ат құлағында ойнаған қазақтар, кең байтақ жерде өмір-еркін өмір сүргенді сүйген. Сонымен қатар олардың өмір салты туралы сол кезле өмір сүрген ақын-жыраулардың өлеңдерінен, жырларынан сезіне аламыз. Тәуелсіздік үшін қазақ халқы талай күрескен.

Рухани құндылықтарға келетін болсақ, қазақ халқы ежелден бері ата-баба өсиетін тындап, адамгершілік, мейірімділік, жанаршылық қасиеттерін ешқашан ұмытпаған. Батырлық рухта әр қазақтың түп тамыры деп білу керек. Аруаққа сенуде қазақ халқының мәдени құндылығы болып табылады. «Жеті атасын білмеген, жетесіз» - деп жатады. Қазақтар байырдан бері жеті атадан бері қыз алысып, қыз беріспеген, ол қан тазалығын сақтап қалу және дені сау ұрпақ алып келу. Басқа ұлттар сияқты қазақ халқының өзінің наным сенімдері бар. Ислам дінін ұстайтын халық болып саналсада, оны өз ыңғайна келтіріп алған, мысалға ислам дінінде аруаққа сиынуға болмады, бірақ қазақтар аруаққа сиынып қана қоймай, оған бата бағыштап, құран оқытады. Тылсым күштеге сенеді. Ауырып қалса әжелері ұшықта та жатад. Бұның өзі бір ырым, басқа халықта кездеспейді. Осындай салт-жоралғылардың өзі қазақ мәдениетінде ең қастерлі де, көне құндылықтар. Өз ұлтының, қазақ халқының осы құндылықтарын дәріптеп, қастерлеп, атадан-балаға мұра етіп қалдырудың өзі біздің патриоттық сезімімізді білдіреді.

Патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік, бойдағы күш қуаты мен білімін отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, тұған жеріне, ана тіліне, елінің әдет ғұрыпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты элементтерден құралады [4, 169 бет].

«Отан – отанда ыстық», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген мақалдар қазақ халқында өте көп, ол патриоттықтың белгісі. Қазақ халқы елім, жерім, ата-мекенім деп қашанда өзінің туып өскен жерін, халқын, мәдени мұраларын қастерлеген. Патриотизм ол ұлт қауіпсіздігінің қозғаушы күші, ұлттың бірлігін сақтап қалуыға ықпал етуші адамның сана сезіміне дамыған бір сезім ретінде қарастыруға болады. Ұлтжандылық сезімді құрайтын ұлттық идея, ұлттық тәрбие, ұлттық сана-сезім, салт-дәстүр. Осының бәрі патриоттық сезімді де қалыптастырушы құрал деп санауға болады. Осының нәтижесінде ұлтжанды мен патриот деген бір сезім болып шықты. Міне қазақ халқы өз отанының патриоттары.

Қазақ халқының құндылықтарын айта-берсек олар өте көп. Ең маңыздысы олардың атадан-балаға таралып, әлі күнге дейін ұмытылмауы.

Қазіргі заманда адамзат өмірінде әр-түрлі тарихи оқиғаларға байланысты өмірге деген көзқарастары өзгеруде. Құндылықтары өзгеріп, көптеген рухани өзгерістерге ұшырап отыр. Әлем халықтарының сана-сезімі әртүрлі болып дамығандықтан, құндылықтарында да өзіндік ерекшеліктер кездеседі. Құндылықтар түсінігін былайша айтқанда, белгілі бір қауымды біріктіріп және олардың өз ара қарым-қатынастарын реттейтін бір сала ретінде қарастыруға болады.

Ұлттық құндылықтар бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени құлдырауға және өзгеріске ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету, мемлекеттік деңгейде ұлттық идеяның негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды қайтару, осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру және ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұраны игеру қазіргі жастардың басты бір мақсаты болып табылады. Тәуелсіздік алған жылдардан кейін еліміздің алдындағы өзекті мәселелердің бірі – жаңа заман талабына жауап бере алатын мемлекеттің ұлттық идеясын, мәдени – құндылықтарды қалпына келтіру мәселесімен қатар, қазіргі жаһандану заманында қоғам өміріндегі ұлттық идеяның алатын орнын анықтап, рухани жетілу, адамгершілікке дамыту, идеологиялық біріктіру қызметтерін кеңейту мүмкіндік-терін іздестіру қажеттілігі туды.

Қазақстандық көпұлтты қоғамның қазіргі ұлттық даму сатысындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі – әртүрлі құндылықтар негізінде қалыптасқан сан-алуан әлеуметтік-мәдени құрылымдардың қатар өмір сүруі және олардың әрқайсысына сәйкес қоғамдық сана мен мінез-құлық үлгісінің пайда болуы деп айтсақ болады. Ұмытылып бара жатқан мәдени – құндылықтарды қайта жаңғырту, тарихта өзгеріске ұшыраған немесе тоталитарлы кезеңде тыйым салынған құбылыстарды қайта қалпына келтіру үрдісі байқалуда.

Осылайша, қазіргі қоғамдық өмірдің реформалануы мен демократиялануы жағдайында, Қазақстан Республикасы мен ТМД-да болып жатқан түбегейлі өзгерістер тұсында ұлттық идеяны қалыптастыру – тарихи қажеттілік, әрі уақыт талабы болып табылады.

Халыққа ортақ бағыт-бағдар беретін ұлттық идеяны қалыптастыру көпұлтты қоғамды біріктірудің маңызды шарты болып табылады. Себебі, өз дамуының белгілі бір шарықтау шыңына жетіп, дамудың түбегейлі жаңа сатысына көтерілудің орасан зор мақсаты жолындағы қоғам мен мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және басқа барлық күштерін біріктіру міндеті туындаған кезде кез келген ел өзінің ұлттық идеясын қалыптастыруға деген қажеттілікті сезінеді.

Ұлттық идея, академик Д.Кішібековтың пікірінше, тамырын тереңнен алады және этностың болмыстық табиғатын түзеді, оның тарихымен және мәдениетімен байланысты болады. Ұлттық идея этникалық

сезімдердің негізінде пайда болады. Ал идеология қоғамдық сананың жоғары даму сатысы болып табылады. Егер ол ұлттық идеяға негізделсе, оны құндылықтармен толықтырса, күшке ие болады. Идеялардың маңызды топтастырушысы болып табылатын идеология стихиялы түрде пайда болмайды, оны адамдар қалыптастырады және оның өзіндік мақсаты мен қызметі болады. Ұлттық идеяның одан айырмашылығы – оны адамдар жасамайды, ол табиғи түрде пайда болады.

Ал, тарих ғылымдарының докторы Х.Әбжанов ұлттық идеяны былайша сипаттайды: «ұлтты сақтайтын ұлттық идея болуы керек. Ол ұлттың өмір сүруі, тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Сондықтан да ұлттық идеяны ұлт мұраты деп қабылдасақ, мәселенің тоқ етерін тапқанымыз» .

Жоғарыда айтқанымыздай, мемлекеттің өзінің құндылықтар мен идеалдар жүйесі, өзінің дүниетанымы болады. Әр халық өзінің тарихи даму барысында қандай да бір ұлы идеяны «алып жүруші» немесе оны іске асырушы болады. Осылайша, ұлттық идея тұтас бір халықтың ұлы идеясы ретінде мақсат, бағыт-бағдар, өмірлік мән береді.

Ұлттық құндылық компоненттері мен ұлттық болмыстың кескінін бейнелейтін ұлттық өзіндік сананың қойнауында жасырынған және дәстүрлі қазақ қоғамындағы осындай топтастырушы идеялардың ізін халқымыздың философиялық және әлеуметтік-саяси ойының тарихынан табуға болады.

Сонымен, ұлттық құндылық – этностық, діни, мәдени және өзге де қауымдастықпен біріккен адамдар тобының ұжымдық жады, мақсат-мұраттары мен армандарының, дүниетанымының, көзқарастары мен құндылықтарының кешенді жиынтығы. Ол осы ұлттың өзі туралы, қоршаған әлем мен тарихи үдерістегі орны мен миссиясы және тарихы, өткені мен болашағы жайлы жалпы көзқарастарды аңғартады. Сондықтан ұлттық идея ұлт пен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына тікелей әсер етіп, халықтың бар күш-жігері мен іс-әрекетін ортақ игі мақсатты жүзеге асыруға жұмылдырып, сол үшін әлеуметтің тұтастығын қамтамасыз етеді. Ұлттық идея, жоғарыда атап өткеніміздей, қоғамның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуына, мемлекеттің тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін нығайтуға, Қазақстан халықтарының шоғырлануына бағытталған дүниетанымдық сипаттағы бағдарлардың, құндылықтар мен идеалдардың кешенін білдіргендіктен, өтпелі кезенді бастан кешіріп, әлемдік өркениеттік қауымдастықтан өз орнын табуға ұмтылып отырған біздің еліміз үшін ауадай қажет. Алайда, ұлттық идея кез келген қақтығыс пен қарама-қайшылық тудырмауы тиіс, яғни ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын, ең алдымен, ыдыратушылық емес, керісінше біріктірушілік, топтастырушылық пен ұйыстырушылық қасиеттері құрайды. Тағы бір ескеретініміз, ұлттық идеяны жай ғана ойлап табу мүмкін емес және белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте қалыптасқан әрі өрбіген ұлттық идея кездейсоқ құбылыс емес.

Сонымен қатар, елімізде анағұрлым кең интеграцияны білдіретін «еуразияшылдық» идеясы да кеңінен талқыланды. Сондай-ақ, қоғамның идеялық шоғырлануына септігін тигізетін әлеуметтік-экономикалық сипаттағы «Қазақстан – 2030» стратегиясы, «Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің санатына ену», «Зияткерлік ұлт қалыптастыру» идеялары да соңғы кездері ресми билік тарапынан да, бейресми ұйымдар тарапынан да қызу пікірталастар тудырып отыр.

Осы айтылғандарға орай, бүгінгі таңда мемлекетімізге құндылықтық бағдар болатын, болашақтың жарқын жолын анықтайтын ұлттық идея қажет екеніне күмән келтіруге болмайды. Біздің ойымызша, Қазақстанның ұлттық идеясы көпұлтты мемлекетіміздің азаматтары мен алыс және жақын шет елдердегі қандастарымыздың жүрегіне жететін, жарқын болашаққа жетелейтін бағдар, рухани деңгейде әрқайсысына демеу болатын қасиетке ие көшбасшы ой-тұжырым болуы керек.

Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында тарих пен мәдениет, әлеуметтік тәжірибелердің маңызы зор. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Бұл дегеніміз жаңа жаһандық демократиялық құндылықтардан бас тартпай, осы жаңашылдықты қалыптастыруда қазақтың дәстүрлі құндылықтарын жаңғырта отырып, ұлттық қорға сүйену.

Қорыта келгенде, бүгінгі таңдағы адамның еркіндігі, бостандығы мен құқының сақталуы мен қауіпсіздігі басты құндылық болып саналады. Қазақстандық қоғам өзінің ерекшеліктеріне қарай, гуманизм, патриотизм, төзімділік, адамгершілік, ұлтаралық сыйластық пен ашықтықты ұстанымдарын алға қояды. Бұл құндылықтар Қазақстандағы барлық ұлттар мен этностарды біріктіретін ұлттық идеяға негіз бола алады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы : 10 томдық. – Алматы: 2004. – (Қазақ энциклопедиясының) Бас редакциясы. – Т.6 : [Бас ред. Б.Аяған], 2004. – 696 б.
2. Қалиев С. Қазақтың салт-дәстүлері / С.Қалиев, М.Оразаев, М. Смайлов. – Алматы: Рауан, 1994. – 230 б.
3. Мыңжан Н. Қазақстанның көне тарихы / Н.Мыңжан. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) 5 томдық, 3 том – Алматы, 2002. – 768 б.

УДК12-45
МРНТИ 03.01.13

М.Б. Андарбаев¹

¹магистрант кафедры истории Казахстана им. Т.С. Садыкова КазНПУ им. Абая

ОБЫЧНОЕ ПРАВО КАЗАХОВ В ТРУДАХ Н.И. ГРОДЕКОВА

Аннотация

Статья посвящена труду Н.И.Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сыр -Дарьинской области». В работе исследуется обычное право казахов и киргизов, издревле основанное на устной традиции, восходящей к монгольской государственности и распространившейся среди кочевых тюркоязычных народов Евразии после завоеваний Чингисхана.

Ключевые слова: обычное право, кочевое общество, нормы адата, родовое устройство общества.

Аңдатпа

М.Б. Андарбаев¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Т.С. Садықов ат. Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты

Н.И. ГРОДЕКОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫ

Мақала Н.И. Гродековтың “Сырдария облысының қырғыз және қарақырғыздары” еңбегіне арналған. Бұл мақалада қазақ және қырғыз халықтарының ежелгі заманнан, моңғол мемлекеттігі дәуірінен басталып, Шыңғыс ханның билігі кезеңінде Еуразияның көшпелі түркі халықтарының арасында тараған, ауыз әдебиеті дәстүріне негізделген әдет құқығы зерттеледі.

Кілт сөздер: әдет құқығы, көшпелі қоғам, әдет нормалары, қоғамның рулық құрылымы.

Abstract

М.Б. Andarbaev¹

¹master of the department history of Kazakhstan channels. TS Sadykova KazNPW channels. Abay

The article is devoted to the work of N.I. Grodekov "Kyrgyz and Karakirgiz Syr – Darya region". The author researched customarylaw of the Kazakhs and Kirghiz, since ancient times was based on the oral tradition, which goes back to the Mongolian statehood and distributed among the nomadicTurkish peoples of Eurasia after the conquests of Chingis Khan.

Key words: customarylaw, nomadicsociety, thenormsofadat, tribal structure of society.

Николай Иванович Гродеков был военным губернатором Сыр- Дарьинской области в течении десяти лет, в 1883-1893 гг. Сыр -Дарьинская область в то время занимала северо-западную часть Туркестанского края, входила в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Она имела вид четырехугольника, растянутого по долготе, и равнялась по территории Испании. Область была слабо заселена, средняя плотность населения – 3,5 человека на 1 километр. Среди населения в 1,5 млн. человек только 200 тыс. жило в городах, большая часть населения вела кочевой образ жизни преимущественно в местах искусственного орошения степей и пустыни. Киргизы и каракиргизы составляли 60% населения, прочие были русские (4%), таджики, узбеки и др.

Н.И. Гродеков осознавал необходимость дальнейшего изучения обычного права населявших область народов. Это было важно как из практических соображений, поскольку чиновники местной администрации постоянно сталкивались с особенностями социально – правовой жизни подвластного населения, так и с научной точки зрения.

С целью сбора сведений об области Н.И. Гродеков стал вести переписку с представителями местной администрации. По его просьбе известный специалист по этнографии Средней Азии В.П.Наливкин составил программу сбора постановлений казахского обычного права – адатов. Филолог А.Н. Вышнегорский, владевший казахским, узбекским и персидским языками, в течение 7 месяцев жил среди кочевого населения области и собирал материал по представленной программе. Позднее к нему присоединился А.А. Диваев, в будущем известный собиратель и издатель казахского фольклора. На основании собранного обширного материала и был написан Н.И. Гродековым фундаментальный труд «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» объемом более 500 страниц. Работа получила высокую оценку научной общественности.

В первых восьми главах книги автор постарался выстроить максимально цельный образ исследуемого общества, показать его структуру и основные правовые принципы.

В первой главе узнаем о происхождении и особенностях родовой структуры кочевого общества, о жесткой иерархии (порядке старшинства), пронизывающей все уровни общества, начиная с больших объединений (племен и родов), средних (родовые подразделения, колена) и вплоть до внутрисемейной иерархии, которая выражалась в особых правилах поведения каждого члена семьи.

В самом начале второй главы излагаются ключевые принципы «родового начала» традиционного кочевого общества, которые легли в основу его правовой системы. Гродеков четко выделил суть этой системы; личность могла существовать только в составе родственного объединения, которое выступало единым коллективным субъектом социально - правовых и имущественных отношений и которое несло полную ответственность за каждого своего члена. При этом человек не обладал индивидуальными правами и свободой выбора, над ним довлели интересы и потребности народа. Как политический деятель Гродеков был склонен думать, что «родовое начало», неотъемлемой составляющей которого была безусловная власть родоначальников, можно ослабить, используя административные меры, но как ученый он понимал, что предпринимаемые русским правительством реформы вели далеко не к тем результатам, на которые рассчитывали законодатели.

В третьей главе автор продолжил исследование принципов родовой структуры общества и разобрал, как эти принципы проявлялись в брачных и родственных отношениях. Показана практическая значимость и необходимость для каждого члена общества подробных знаний о своей родословной в связи с обычаем родовой экзогамии до седьмого колена. Также показано, что патриархальная иерархия, пронизывающая все кочевое общество, на самом низком, семейном уровне основана на полном подчинении детей родителям, причем адат стоял на стороне старших и не предусматривал защиту от них детей. Конфликты между родными улаживались внутри семьи по разумению старших; поднять руку на родителей считалось одним из самых тяжких грехов и влекло за собой телесные наказания по казахским и киргизским адатам. В этой главе также рассматриваются такие институты названного родства (опека и побратимства).

В четвертой главе разбирается, как происходит смена статуса сыновей в связи с их взрослением и женитьбой. Выделением имущества женатому сыну для его самостоятельного хозяйства, как и уплата калыма за его невесту, по сути дела считалось обязанностью отца и означало образование нового аула, полноправным главой которого становится молодой человек. При этом он терял право получить часть наследства от отца. С вопросом о наследовании семейного имущества связан и обычай левирата. На молодой вдове обычно женился брат покойного, при этом он забирал все оставшееся по наследству от брата имущество и занимался воспитанием его малолетних детей. Гродековым описаны ситуации, когда вдова не следовала обычаю левирата, что являлось новшеством, отклонением от старых адатов и, видимо, было связано с изменениями в образе жизни казахов и киргизов при русской власти.

Пятая глава посвящена этнографическому описанию свадебных обычаев, среди которых определенное место занимают и правовые нормы, указывающие на родовую структуру общества. Договор о браке считался важным правовым актом, сопровождавшимся имущественной сделкой: уплатой калыма за невесту и определенными обычным правом свадебными расходами с обеих сторон, включая обязательные подарки. Хотя договор заключался родителями молодых, в правовые отношения при этом фактически вступали два рода, а жених и невеста рассматривались, скорее, не как две личности со своим индивидуальным набором качеств, а как представители этих родов. После уплаты калыма невеста считалась «достоинством рода» жениха и должна была достаться если ему не самому, то его родственнику. Так же если невеста не могла по какой-либо причине вступить в данный брак, то вместо нее жениху должны были отдать другую девушку, родственницу невесты. Отмечено, что последнее время стали встречаться небывалые ранее случаи, когда девушка самовольно уходила к своему избраннику, что было еще одним показателем размывания патриархального уклада жизни кочевого общества в тот период.

В шестой главе рассматривается положение женщины после замужества – ее права, обязанности, взаимоотношения с родственниками. Отмечаются преимущества старшей жены – байбише перед другими женами, разбираются варианты обычая левирата и случаи, когда допускался брак вдовы не с родственником покойного мужа. Важным моментом, указывающим на значимость родовой принадлежности для изучаемого населения, была правовая норма, устанавливавшая, что дети вдовы или разведенной женщины, ушедшей из рода мужа (вследствие возвращения к своим родителям или выхода замуж за чужого человека), как правило, отлучались от матери и оставались на воспитании в роде своего отца.

Седьмая глава посвящена исследованию социальных и имущественных отношений, сложившихся при кочевом образе жизни. Показано, что собственность на землю не была определена, она традиционно

оставалась в общем пользовании, но по мере оседания и развития у бывших кочевников земледелия участки окультуренной и орошенной земли приобретали статус частной собственности; постепенно они стали объектом купли-продажи и аренды. Гораздо большее значение в жизни кочевников имела потомственная собственность на колодцы и арыки, которые порой были единственными источниками воды для людей и скота при перекочевках. Огромное значение родовой структуры можно понять, только проанализировав кочевой образ жизни и хозяйствования, что и сделано Гродековым в данной главе. Казахи и киргизы жили и кочевали родственными группами, у каждого рода исстари сложились определенные места и маршруты кочевков, которые, впрочем, могли меняться в зависимости от климатических и природных условий. Споры по поводу земельных угодий решались, по Гродекову, исходя из статуса предводителей кочевой группы и из «старшинства» самой группы в родовой иерархии. В зависимости от природных условий и времени года кочевые группы объединялись по родственному принципу для совместной хозяйственной деятельности, связанной со скотоводством, или обособливались друг от друга из-за ограниченности пастбищных ресурсов. Между родственными объединениями различных уровней существовали обязанности взаимопомощи и материальной поддержки, что служило страховкой в случаях потери какой либо группой скота и защитой ее от возможных бедствий и являлось следствием отношения к имуществу как к коллективной собственности. Столь же обязательными в кочевом обществе были нормы гостеприимства, отступление от которых считалось нарушением адата и влекло за собой наказание. Институт гостеприимства был призван защитить путников, находящихся далеко от своего дома и осуществлявших различные социальные и экономические связи между отдельными родовыми объединениями.

Имущественные отношения у казахов разбираются в восьмой главе. Весьма подробно расписаны в кочевых адатах нормы, касающиеся принадлежности пригульного, или найденного, скота, ответственность за имущество, принятое на хранение, правила дара между друзьями и родственниками, выделения части добычи или дохода родственникам, их одаривания в различных случаях. Куда меньше разработаны правила торговли и различных сделок, причем эти сделки касаются в основном приобретения животных. Это говорит о неразвитости в кочевом обществе товарных отношений, связанных с частной собственностью. В отличие от него у традиционного оседлого населения, согласно шариату, были детально разработаны многочисленные правила и самые разнообразные ситуации, связанные с куплей-продажей, залогом, арендой, дачей займа и т.п.

В девятой главе рассматривается отношение в кочевом обществе к преступлению узаконенных норм, анализируется смысл регулирования общественных отношений посредством права, приводится список основных преступлений и нарушений с указанием наказаний за каждое из них. Важное замечание Гродекова, что следование адату и деятельность судей обусловлены прежде всего стремлением мирно разрешать споры, не допустить междоусобицу между родами, которая опасно для благополучия всего общества. В этом контексте становится понятным, почему не преследовались преступления против беззащитных и иноплеменных и почему не принимались к судебному рассмотрению иски между конфликтующими родами до их примирения. Адат противостоял силовым методам разрешения конфликтов, однако допустил их: род обязан мстить за оскорбление или ущерб своим членам, но в установленных обычаем пределах. Узаконенная адатом баранта – способ силового давления на обидчика – представляла собой захват имущества родом потерпевшего у родственников обвиняемого и тоже могла стать началом междоусобицы, если бы старшие родственники обидчика не принуждали его к судебному разбирательству. Родовая ответственность за своих членов и коллективная имущественная собственность обусловили дозволенность по адату воровства у своих родственников, особенно в случае нужды. Вообще кража, в первую очередь конокрадство, – наиболее распространенный вид преступления у кочевников, поэтому в обычном праве подробно описаны узаконенные способы дознания, доказательств конокрадства и наказаний за различные виды кражи.

В десятой главе книги Гродеков излагает суть тех реформ, которые претерпела система народного суда по Положениям 1867 и 1886 гг., и описывает современное автору устройство суда биев, принятую в нем процедуру, систему доказательств. Автор лишь кратко касается статуса биев до учреждения русских законов, при этом он приводит данные, относящиеся к положению дел в Кокандском ханстве, власть которого распространялась только на часть территории Сырдарьинской области. Гродеков не анализирует прежние значения звания бия, которым назывались не только и не столько судьи, а прежде всего родоначальники, предводители родовых подразделений, совмещавшие в одном лице хозяйственную и административную, политическую и судебную власть. Это затрудняет понимание причин описанного «перерождения» после реформ русской власти суда биев, которые стали, по его оценке, порой

продажными и заведомо пристрастными, попали под влияния волостных управителей. Дело в том, что в результате реформ бии - судьи были поставлены в зависимость от влиятельных лиц, поддержавших их на выборах, прежде всего от волостных управителей, в связке с которыми они избирались и которые, по сути дела, ближе всего по своему статусу приближались к традиционным биям. Кроме того, предусмотренная русскими законами возможность апелляции на решения биев привела к снижению их авторитета. Новые бии – судьи, как правило, меньше заботились о своей репутации, чем старые бии – известные и знатные члены рода, поскольку главной причиной их избрания часто становилось не уважение соплеменников, а различные интриги на выборах.

Излагая сведения о взысканиях по суду, Гродеков останавливается на нормах адата, связанных с родовым устройством общества. Присужденные виновному штраф и выкуп за ущерб платило, с одной стороны, и получало, с другой стороны, сообщество родственников – тем больший их круг, чем в более далеких родственных отношениях состояли участники конфликта. При этом Гродеков подчеркнул, что данная норма способствовала уменьшению преступлений, поскольку род контролировал и положительно воздействовал на своего провинившегося члена.

В одиннадцатой главе приводятся различные правила, связанные с процедурой присяги. Среди способов ее принятия отмечены как связанные с исламом (присяга на Коране, в мечети, с произнесением молитвы), так и не связанные (на кладбище, с оружием и др.). Распространение среди казахов Туркестанского края мусульманской присяги (что отличало их от соотечественников, населявших степной край), свидетельствует о большей исламизированности южных казахов.

Система наказаний по адату описана в двенадцатой главе. По обычному праву казахов и киргизов наиболее распространены наказания, представляющие собой имущественные выплаты в качестве компенсации ущерба и штрафа. Из сообщений Гродекова остается не совсем ясным, как распределяется штраф – айб, который налагался сверх стоимости украденного или за нарушения, не связанные с нанесением материального ущерба. По отдельным замечаниям можно сделать вывод, что, по крайней мере, иногда часть айба передавалась судьям, участникам задержания вора, родственникам виновного. Гродеков отмечает постепенный переход от уплаты штрафов имуществом к их денежному эквиваленту, что связано с постепенным развитием у казахов и киргизов денежных отношений под влиянием русской власти и соседнего земледельческого населения.

Порядок выплаты и распределения хуна – компенсации за физические повреждения или убийство – четко отражал родовую структуру кочевого общества, поскольку материальная компенсация в данном случае являлась заменой принципа «кровь за кровь», реализация которого могла повлечь за собой вражду между вовлеченными в событие родами. Гродеков прекрасно показал, что степень родства между виновным и потерпевшим определяет тот иерархический уровень родового объединения, который, с одной стороны, платит, а с другой стороны, получает хун. На пониженный статус женщины в обществе указывает правило, по которому за ее убийство полагался хун, составляющий половину от хуна за мужчину. При этом женщина, вернее девица-невеста, представляла собой материальную ценность, соизмеримую, видимо, с установленным за нее калымом; показательно, что вместо хуна за убитого пострадавшему роду могли отдать родственницу виновного.

Изучение адата – неписаного закона, основанного на обычаях народов помогло Н.И. Гродекову обнаружить массу недостатков и злоупотреблений народных судей. Книга стала большим подспорьем в работе каждого добросовестного судьи. Труд Н.И. Гродекова получил распространение не только в России, но и за границей. Исследователь Приамурского края М.И. Венюков по поручению Н.И. Гродекова передал книги в Парижское и Лондонское географическое общество, а также в Парижское этнографическое общество. По обширности тематики, объему информации и новым методологическим подходам, труд Н.И. Гродекова следует отнести к выдающимся научным трудам.

ӘӘЖ 56-471
МРНТИ 03.01.17

А.Е. Ауталипова¹
¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

ЛЕПСІ УЕЗІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада уез тұрғындарының күнделікті өмірі және экономикалық - әлеуметтік жағдайы талданады. Сонымен қатар Лепсі уезіне көпестік куәлік саудамен айналысуға байланысты мәселелер және Жетісу облысындағы Лепсі уезінің жер өлшемі жөніндегі пікірлер баяндалады. Жетісу облысы аймағына мемлекеттік Жер мүлкінің Департаментінің нұсқауымен О.А. Шкапский жіберіледі. Шкапский мырза отарлау мәселесі бойынша екі ауданға басшылық жүргізеді, ол Солтүстік-Шығыс уездері және Лепсі мен Қапалға. Лепсі уезіндегі көшіп келгендердің толқынын жергілікті тұрғындар мен әкімшілік “ерікті қоныстанушылар” деп атаған. Сонымен қатар Лепсі уезіне қоныстанушыларды орналастыру мәселесі, аймақтағы отарлау саясатының тарихы талданады. Мақалада тарихи құжаттар зерделеніп Лепсі уезінің жағрафиялық аймағын, ауылдарды, болыстықтарды олардың территориясы және жүргізілген санақ бойынша халықтың саны анықталғандығы айтылады. Лепсі уезінің күнделікті өмірі жайында әлеуметтік-саяси жағдайлар қарастырылған.

Тірек сөздер: Лепсі, уез, күнделікті өмір, әлеуметтік – саяси, тұрғындар

Аннотация

А.Е. Ауталипова¹
¹магистрантка КазНПУ им. Абая

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЕ ЛЕПСИНСКОГО УЕЗДА

В статье рассматриваются повседневная жизнь населения Лепсинского уезда. Автор В 1880 году Лепсинск получил статус уездного города с населением около 20-ти тысяч. По переписи 1897 года в Лепсинском уезде насчитывалось 17 чисто крестьянских селений. Тогда же началось переселение татар. Новая волна переселенцев началась с 1906 года во время Столыпинской аграрной реформы. За 4 года по Джетысуйской губернии в пользу переселенцев из Воронежа и Полтавы и других районов России было изъято 4 миллиона десятин земли.

Городом Лепсинск и Лепсинским уездом руководил Федоров (1904-1906гг.), а конторой переселенцев - полковник Андреевский. Переселенцам передавались земли казахов. Причем отбирали самые лучшие уголья и пастбища, выгесняя казахов в Прибалхашские степи.

Ключевые слова: Лепсинск, уезд, переселенцы, губерния, Джетысуйский губерния

Abstract

А.Е. Autalipova¹
¹Undergraduate of Kazakh national pedagogical university named after Abai

THE DAILY LIFE OF THE POPULATION OF THE LEPSINSK DISTRICT

The article deals with the daily life of the population of the Lepsinsk district. The author In 1880 of the Lepsinsk received the status of a district city with a population of about 20 thousand. According to the census of 1897 in Latinsk County, there were 17 pure peasant villages. Then began the resettlement of the Tatars. A new wave of immigrants began in 1906 during the Stolypin agrarian reform. For 4 years Zhetysuiskiy province in favor of migrants from Voronezh and Poltava and other regions of Russia were seized 4 million acres of land.

The town of Lepsinsk and Lepsinsky County was led by Fedorov (1904-1906гг.), and office immigrants - Colonel Andrew. The settlers were transferred to the Kazakh lands. And took the best farmland and pasture, displacing the Kazakhs in the Balkhash steppes.

Keywords: Lepsinsk district, persons, province, jetyuski province

Қазақ ауылын басқаратын әкімшілік жүйе патша үкіметінің отарлау-әкімшілік аппаратымен бірлесіп кеткен бай-шонжарлар өкілдерінің қолдарында болды. Лепсі өлкесі өндірісі нашарлай түсті, оның өркендеуіне патша үкіметі мен орыс буржуазиясының отарлық саясаты және қазақ ауылындағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың үстем болуы күшті кедергі жасады. Қазақстанның қисапсыз табиғи байлықтары өте баяу игерілді. 1899 жылы Жетісу облысындағы Лепсі уезіне көпестік куәлік және саудамен айналысуға рұқсат куәлігі сатылып, оның ішінде бір жылға 4575, жарты жылға - 586 куәлік берілген. Олардың ішінде 1-гильдиялық көпестерден 2 адам, 2-гильдиялық көпестерден 82 адам болған.

Қалғандары саудамен айналысуға 1-5 разрядты куәлігін алған. Бұлардың ішінде Лепсі уезінен-Ш. Шамсутдинов, К.Юсуфбаев, А.Абдулалиев, С.Алимбеков, Х.Асаходжин, З.Абдулваганов, А.Валиуллин, И.Исканов, В.Равиков, С.Сулейменов, А.Тамуров және тағы басқалары болған [1]. Осы кезеңде Лепсі уезінде де отарлау саясаты тереңдей еніп, патша үкіметі мүддесіне қызмет етуге бағытталды. Ал сауда саласында да бірқатар өзгерістер орын алды.

XX ғасырдың басында Жетісудегі жәрмеңкелер маңызды сауда орталықтарына айналды. Олар Қарқаралы 1893 ж, Нарын-Сергиополь 1885 ж, Алматы (Қапалда) 1894 ж, Атбашинская (Пржевальск) 1890 ж; Бектұрған (Лепсі) 1890 ж, Торжок (Қапал) 1890 жылдары ашылған.

Отарлау саясаты тұсындағы қазақ халқының басты мәселесінің бірі – қоныстандыру саясаты еді. Қоныстандыру саясаты жүргізілген тұста Лепсі уезі де осы үрдісті жүзеге асырудың бір бөлшегі болды.

1901 жылы Жетісу облысындағы Лепсі уезінің жер өлшем көлемі 82 804 кв. шақырым еді. Әрине, бұл жер көлеміне қазақтардан казактарға алынған жерлер де кіреді. 1900 жылмен салыстырғанда 1901 жылы облыстың әкімшілік құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізілген жоқ. Бұл жылы өткен жылға карағанда облыстағы қазақтар саны 1,5%-ке, орыстар 2,7%-ке өскен. Ал осы жылы Лепсі уезіндегі сауданың басты өнімдері мал және мал өнімдері, одан кейін спирт, нан, бал, жеміс-жидек болды [2].

1904 жылы Жетісу облысы жеріне Мемлекеттік Жер мүлкінің Департаментінің нұсқауымен жолсапарға О.А. Шкапский мырза жіберіледі. Ондағы мақсат, орналаспаған шаруа-қоныстанушыларының жағдайымен және үкімет мекемелеріндегі жалпы ерікті қоныстану мен отарлау жерлерінің барысымен танысу еді [3]. Шкапский мырза отарлау мәселесіндегі екі ауданды қалайды: Солтүстік-Шығыс уездері Лепсі және Қапалды. 1902 жылдары бұл жерлерге көп қоныстанушылар келген. Оңтүстік-батыстағы Пішпек уезіндегі көп-шілік қоныстанушылардың толқынын жергілікті әкімшілік пен тұрғындар “ерікті қоныстанушылар” деп атаған. Осы ерікті қоныстанушылар жағдайымен таныса отырып, Шкапский мырза Жетісудағы қазақтардың жер мәселелеріндегі Жетісу облысының жер саясатында жүргізілген жұмыстарына дәлелдер мен мінездеме беру керек болды. “Менің барлық жинаған дәлелім мені мынандай қорытындыға әкелді. Бұл жерлерде жүргізілген жұмыстар қоныстандыру мәселесін шешу емес, жалпы ауыл шаруашылық мәселесін дамыту үшін жүргізілген екен. Қоныстандыру барысы тек жалпы ауыл шаруашылық мәселесінің бір бөлігі ғана. Өйткені бос жерлердегі жерді игеруге қоныстанушылар еркін орналастырылды. Тек келешекте ауыл шаруашылығын дамытумен бірге осы жерлерге жаңа қоныстанушылар әкеліп, оларға жер беріп орналастыру еді” – деп жазды Шкапский мырза өз есебінде [4].

Семейге экономикалық жағынан тартылған Жетісу облысының Лепсі уезі 1908 жылдары қоныстанушылармен тығыз орналасқан маңызды отарлау саясаты нәтижесіндегі қоныстандыру саясаты еді. [5].

Қоныстанушылар басқармасы Жетісудегі жер мәселесін дамытуға араласпағанымен жергілікті қазақтар мен казактар әлі де толық жермен қамтамасыз етілмеген еді. Өлкенің экономикалық өміріне жаңа өзгеріс енгізілсе, бұл жағдай келешекте өзінің дамуына үлкен серпіліс берер еді.

1905 жылы Жетісу облысында қоныстанушыларға жер учаскелерін дайындау басталады. Қоныстану өзінің жаңа кейпін алады. Бұл облыс ресми түрде 1910 жылы қоныстануға ашық деп жарияланады.

1906 жылы 6 наурыздағы бұйрық бойынша уездік қала орталықтарындағы бөлімшелік ауруханалар халықты да емдейтін болды. Бұрын уездік қала халқы жергілікті әскери лазареттерде ғана емделе алған.

Қоныстандыру барысы Лепсі уезіне де әсерін тигізді, себебі 1907 жылдың соңында Жетісу қоныстанушылар тізіміне 8403 жанұя тіркелген.

Бірақ, бұған дейін жалпы Лепсі уезі жерінде қоныстанушылардың бірнеше мекендері ашылған еді.

1847 жылы Сергиополь станицасы қоныстандырылды (Аякөз).

1855 жылы Үржар және Лепсі ашылып қоныстандырылды.

1870 жылы Герасимовское, Осиповское, Колпаковское, Константиновское ауылдары құрылды.

1871 жылы Лепсі станицасынан Басканск бөлініп құрылады.

1872 жылы Романовск және Захаровск ауылдары құрылды.

1873 жылы Лепсі станицасынан Тополевск бөлініп құрылады.

1874 жылы Стефановск тұрғылығы құрылады.

1878 жылы Ивановск ауылы құрылады.

1880 жылы Лепсі уезі қала орталығы болып құрылады.

1894 жылы Лепсі станицасынан бөлініп Каргалинск тұрғылығы құрылады.

1909 жылы Успенск, Николаевск, Ново-Надеждинск, Глиновск, Андреевск, Ново-Андреевск, Алексеевск, Покровск, Афанасьевск ауылдары құрылып, қоныстандырылады.

1910 жылы Веселое, Черкасск, Петропавловск, Лепсинско-Саратовск селениялары қоныстандырылады.

1909 жылы 1 қаңтарда Жетісу Облыстық Статистика Комитетінің ұсынған мәліметтерінде Лепсі уезіндегі адам санағы 155848 деп көрсетілген. Бұл дұрыс емес, өйткені Комитетте Лепсі уезіндегі қазақтардың саны 118974 деп көрсетілген. Ал 1907 – 1909 жылдардағы халық санағын жүргізуде 122216 адам деп көрсетіледі. Комитеттің санағына 1909 және 1910 жылдары ашылған ауылдардағы халықтардың санағы енгізілмеген. Лепсі уезінің солтүстік-шығыс болыстықтары Аякөз, Арғанаты, Ақшаулы, Тауқұм-Балқаш, Үржар, Еміл, барлық жерлерінде екі әскери сап зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бірінші сап А.Л. Бурыгин жетекшілігінде болса, екінші сапқа А.К. Пупырников жетекші болды. Алғашқыда оңтүстік аудандарда зерттеу жұмысын жүргізген сап Жетісу облысының статистика бөлімінің бастығы болған П.П. Румянцевпен хабарласа жұмыс жасаса, солтүстік аудандарды зерттеген сап басынан өз жетекшілерімен бөлек зерттеу жұмыстарын жүргізді. Лепсі уезінде статистикалық зерттеу жүргізген 4 саптың әскерлері өз жұмыстарын 1909 жылы аяқтады. Бұл уездің аудандарын зерттеуде әскер саптары құрамында топырақ зерттеуші (почвовед) Прасалов пен ботаник Рожевицалардың болуы, зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында көптеген жеңіл және тиімді жол нұсқады [6]. Олар Лепсі уезін жағрафиялық ретімен уездерді, ауылдарды, болыстықтарды тарихи жағынан толық зерттеп, олардың территориясы мен халықтың санағын анықтады.

Щербиннің зерттеулеріне қарасақ, егер біреу-міреу Баян-Ауыл болыстығынан Ертіс өңіріне келіп жатса, тек ұрланған малын іздеп келеді, ал экономика мен жер мәселесінің ешнәрсемен ұштастырылмағанын көруге болады.

Жетісу облысы мен көрші Қытай империясы облыстарынан келіп жатқан барлық шикізат өнімдері Семей облысына топтастырылды. Бұл өнімдерді Семей облысы Ертіс өзені арқылы Европалық Ресейге жіберіп, одан зауыт-фабрикалық өнім заттарын алды. Семей облысының шығысындағы шекаралық шек мәселесін шешуде Жетісу облысының Лепсі уезін Семей облысына қосу қажеттігі туындады. Әлі де Лепсі уезінде халық аз қоныстандырылған және сауда айналымының Батыспен байланысы жоқ еді. Енді уезді отарлау басталғаннан бері, Ертіс өзені арқылы нан өнімі өтіп, Қарқаралы уезі белгілене бастағанда Лепсі уезін Семей облысына қосу керек болды. Өйткені Семей қаласы бір жерден екінші жерге жеткізуші сауда орталығы болды. Семей облысы өзінің барлық көшпелілеріне нан жеткізіп, Лепсі уезінің де жер өнімдеріне сұранысы бар маңызды базар орталығы еді. Лепсі қаласынан Верный қаласының пошталық жол қатынасы 500 шақырым қашықтықта, ал Семей облысына дейін 680 шақырым. Осы кездегі Лепсі уезінің штаттан тыс қаласы болған Сергиополь Семей облысынан 272 шақырым алшақтықта, ал Верный қаласынан 723 шақырым қашықтықта жатыр. Лепсі уезі толықтай немесе солтүстік бөлігі Семей облысына қосылғаннан кейін жаңа уездік қала Сергиополь құрылмақ. Сергиопольдан Семей облысының оңтүстік шекаралары 30 шақырым. Сондықтан Сергиополь қаласын қоныстандыру аудандарының орталығы етіп құру, Семей облысының оңтүстік ауылдары мен Лепсі уезінің оңтүстігін Семей арқылы қоныстандыру уездерге екі жақты тиімді болар еді.

1911 жылы 13 қыркүйекте ерекше жиналыс журналында қаралған Семей облысының шекаралық шектерін өзгерту облыс агрономының баяндамасында “дұрыс” – деп көрсетілген. Жетісу облысының Лепсі уезі экономикалық тұрғыдан Семей облысына тартылды. Сондықтан Сергиополь қаласымен бірге Лепсі уезінің жартысын Жетісу облысы құрамынан бөліп жаңа Сергиополь уезін ашып, оған Семей уезінің оңтүстік болыстықтарын, Қарқаралының оңтүстік-шығыс болыстықтарын және Зайсан уезінің оңтүстік-батыс болыстықтарын Сергиополь қаласына қарату керек болды. Бұл жерлер алдыңғы уақыттарда Семей облысы жерін құрап, кейін Дала Генерал-Губернаторлығының құрамында болған. Мұндағы заң жүйесінің Дала өлкесіндегі заңдар жүйесінен еш айырмашылығы жоқ еді. Осы кезде Сергиополь уезінің құрылуына Лепсі уезінде тұрақтандырылған Жетісу әскерінің 8000 казак әскерінің ерекше басқармасы Сергиополь уезі құрамына қаратылды. 1910 жылғы Уақытша комиссияның Лепсі уезі бойынша жерлерді жобалап белгілеу жұмыстарын жүргізу нәтижесінде: Сергиопольдың Ақшаулы болыстығында қазақтардың жерді пайдалануларындағы артық жерлерді тексеріп, нақтылау және территориядағы ауыл шаруашылығын топографиялық суретке түсіру жұмыстары жүргізілді. Одан кейін Барлық, Еміл, Мұрзатай-Қарасу, Үржар жалпы түсірілген. Мақаншы-Садыр, Алакөл, Батыс-Чинжилинск, Чинжилинск жерлеріндегі артық жерлер 24 бөлімшені құраған. Осы жылы қоныстанушылар тізіміне 1907 жанұя тіркелген. Осы кездегі статистикалық жұмыстардың көпшілігі 1909 жылдағындай қазақ жерлеріндегі артық мемлекеттік жерлерді анықтау қоныстанушыларға алып беру мақсатында жүргізілді. Қазақ шаруашылығы мен отырықшы халық шаруашылығы жеке қаралды. 1909 жылы Лепсі уезінің әр қазақ шаруашылығында шамамен 3871 десятина жер болған. Осы өлшемнен қазақтардан қалған жер

1974600 десятина, ал артық жерлер 4949 500 десятинаны құраған. Осымен қатар Лепсі уезіндегі шөп шабатын және пошталық станицалар тексеріледі. Осыдан Аякөз болыстығының Қарамыс, Үйгентас жерлері біріктіріліп, 1062 десятинадан 42 шақырым 277 сажын өлшеніп 16 межелік белгілер орнатылады.

1910 жылдары Сергиополь бөлімшесі пристав бөлімшесінің құрамында болған. Оның құрамында: а) казак станицасы Сергиополь; б) шаруалар болыстықтары мен ауылдар. Ново Андреевская болыстығында:

- Ново-Андреевское ауылы;
- Алексеевское ауылы;
- Покровское;
- Афанасьевское.

в) казак болыстықтары:

- Ақшауылда 10 ауыл 2277 үй басы болды.
- Арғанатыда 7 – 1780 –
- Аякөз 8 – 2263 –
- Қаракөл 7 – 1389 –
- Тауқұм – Балқаш 7 – 1778 –

Лепсі уезінде жалпы халық кәсібі осы кездері ауыл шаруашылығымен айналысу еді. Осы кезде Сергиопольде егіншілік бірінші орында болды. Ал казак болыстықтарында мал шаруашылығы егіншілікпен қатар болды. Кедейленген жатақтар бір ғана егіншілікпен айналысты. Тек мал шаруашылығымен айналысқан казак феодалдары егіншілікке жарамсыз жерлерде кездесті. Ауыл шаруашылығындағы қосымша бақшалық, саяжайлық, ара ұстау түрлерімен тек отырықшылар айналысқан. Өнеркәсіппен айналысу сирек кездесті және онымен халық өз қажеттіктері үшін ғана айналысқан. 1911 жылы 1 қаңтарда Лепсі уезіндегі Аякөз, Ақшаулы, Арғанаты, Қаракөл, Мақаншы-Садыр, Тауқұм-Балқаш, Үржар, Қысқаш-Садыр және басқа да болыстықтармен қосқанда өз алдына жекеменшік шаруашылықпен айналысқандар мен казак болыстықтарына тіркелген қоғам мүшелерін қосып есептегенде: тіркелгендер 32832, отырықшы әртүрлі шендегілер 112, тіркелген жанұялар 45926, ондағы еркек 697 52, әйел 50748 болған. Осы жылы Сергиополь станицасында әртүрлі халық саны бойынша орыстар 1010, қазақтар 450, татарлар 246, сарттар 7 болған. «1916 жылы тамыздың басында майдандағы қара жұмысқа адам алу туралы жарлыққа қарсы қазақтар көтеріліске шықты, ол Пржевальский, Пішпек, Жаркент, Верный уездерін қамтыды. Оларға қарсы Ташкент, Ферғана және Семей қалаларынан жазалау отрядтары жіберілді. Жазалау отрядының екі айдан астам уақытқа созылған қуғынынан соң 200 000 казак (облыстағы қазақтардың 20 %) қазан айында қарлы шынды асып қытай жеріне ауды. 1916-1917 жылдың қысында босқындар ашаршылыққа ұшырады. Әйелдері мен балаларын сатты. 1917 жылы ақпан мен наурыз айларында босқындардың арасында сүзек індеті тарайды. Көкек айында жаңа өкіметтің кешірімін естіп отанына жаяу-жалпылап, аш, жалаңаш жетті. Крестьяндардың оларға өшіге қарап, астығын сатпай қоюдың кесірінен... індет үдей түсті... Аштық Түркістан, Каспий, Сырдария, Жетісу, Лепсі, Қапал уезіне қамтыды... 1918 жылы аштықпен қоса іш сүзегі Семей, Ақмола, Торғай облыстарын жайлады... Одан Әндіжан... Ташкентке тарап, Сібірге ойысты. Сібір уақытша үкіметі Жетісуға баруға тиым салды... Верныйдан жолдаған оннан астам жедел хатқа қарамастан Петроград тек 1917 жылдың қазанында, большевиктердің төңкерісі қарсаңында, Жетісуда мәлім мөлшерде ғана ақша қалғанда қаражат босатты. Персидан келген 2-казак полкінің көмегімен большевиктер облыстағы үкіметті тартып алғанша (1918 жылы ақпанда) Қазақтарға бөлінген 5 000 000 сомның тек 1 000 000 сомын ғана жұмсап үлгерді. Большевиктерге қарсы күрескен белсенді қызметкерлердің біразы қашып кетті, олардың кейбіреуі қолға түсіп, атылып кетті «Мысалы, үкімет комиссары Шкапскийт.б.)... Қапал және Лепсі уездеріндегі «контрреволюциялық» әрекеттерді басу үшін 1918 жылы мамырайында облысқа аты шулы Мамонтов (Мақаншы ауылындағы ұрыс кезінде Верный, Қапал, Жаркент, Лепсі уездерін қырғынға ұшыратып, тонады... 1918 жылы маусым айында Сібірдегі төңкерістің хабары жеткенде (Семей қаласынан жіберілген «Алашорданың» арнайы адамы арқылы) Қапал мен Лепсі уездерінің қазақтары бас көтерді, казак қайраткерлері бірнеше жасақ құрып, Семейден келген жасақтарға қосылды... Бұл оқиға қызылдардың ызасын оятып, қарусыз қазақтарды жаппай қырып, шаруашылығын ойрандады. Тек қана Лепсі уезінің Садыр болысының бес ауылынан ғана 5000 ересекадам өлтірілді, ал уез бойынша қазатапқандардың саны 8000-нан асты.

Ауылындағы 6 жастан жоғары еректердің бәрі де өлтірілді, қыстақтары мен киіз үйлері өртелді, 15 әйел мен 17 бала тұл боп қалды... Жоғарыдағыны мәлімдей келе Сіздің құзырыңыздан: 1. Ашаршылық пен қайыршылыққа ұшыраған қазақтарға 510 000 пұт астық... 2. Большевиктерден азат етілген казак шаруашылығына 5100 соқа, 51 000 орақ, 25 5000 шалғы, 10 000 балта, 1000 ара босаттырсаңыз екен ... 3.

1918 – 1919 жылға тиесілі барлық алым-салық, ақшалай салғырт алынып тасталса екен... 4. Қазақтардан ат жинау тоқтатылсын... 5. Жаз шыға қайыршыланған қазақтар өзінің шаруашылығын қалпына келтіру үшін қыстақ пен киіз үй салу үшін орманнан ағаш кесуге рұқсат берілсін... 6. Большевиктерден босатылған қазақтардың түгін басына 150 сомнан қайтымсыз көмек берілсін, большевиктерден босатылған қазақтарға жиыны 7 650 000 сом, ал большевиктердің қол астында қалған қазақтарға 18 450 000 сом, барлығы 261 000 000 сом қаржы босатылуы қажет. 7. Дәрі-дәрмектің, дәрігерлердің жетімсіздігіне байланысты қауіпті індет ауруы таралып кетпес үшін дәрігерлер мен фельдшерлер жіберілсін... 8. М.Төлебаев сияқты қазақ қайраткерлері тұтқыннан босатылсын...», – деген бұлжытпайтын шындыққа жүгінсе жетіп жатыр еді». Мұхамеджан Тынышбаевтің «патшаға қарсы шыққан қалың қазақ бұқарасына жасаған жендеттігі» осындай болатын. Азаматтық ұятын сақтап қалған Санжар Асфандияров қана бұл кезде «кесімді жазасын өтеу үшін» жер аударылып кеткен «жендетке» араша түсті. [6].

С.Асфандияров: Қазақтарды қырып салуға Тынышбаев ешқашанда бармас еді. Брайнин: Ол демонстрацияға шығушыларға қарсы сөйледі. С. Тынышбаев Қытайдағы қазақ босқындарына келмей тұра тұруды өтініп, Қытайға өзінің агенттерін жіберді (Жетісуда жаппай қырғын мен ашаршылық жүріп жатқан – Т.Ж.).

Брайнин мен Шафино халық қамқоршысынан – «халық қасапшысы мен қарақшы» жасап шығарғысы келді. Тынышбаев пен Шкапскийдің Уақытша үкіметтің алдында жанталасып жүріп мәселе қоюының нәтижесінде: 1. Он алтыншы жылғы ұлт –азаттық көтеріліске байланысты жаппай қырып-жоюдың зардаптарын анықтап, жазықсыз жандарды қырып салған жазалау отрядының командирлерін жауапқа тарту үшін тергеу комиссиясын құрғызды. Бұл, сол тұстағы ең үлкен ерлік іс еді. Тергеуден сескенген қоныстанушылар мен әскери жасақтар «әскери серуеннен» бой тартып, қазақ-қырғыздың өз отанына қайтып келуіне дес берді. 2. Отанына қайтып оралған қырғыздарды қоныстанушылар ата мекеніне қайтадан жолатпады. Қыстауларына қондырмады. Олардың мал-мүліктерін тартып алды. Астықтық бағасын үш жүз есеге көтере сатты. Соның нәтижесінде қазақ-қырғыз жаппай аштыққа ұшырады. М.Тынышбаевтің Жоңғар қыраттарындағы босқын елдің әзірше елге қайтпай, толастай тұруын өтінуінің осындай мәні бар еді. Сондай-ақ, аштар мен баспанасыз қалғандарға және егіндік тұқым алу үшін Уақытша үкіметтен 11 миллион сомнан астам қаржы бөлгізді.

Лепсі уезінің қазақтары үкіметтің саясатына қарсы ашық протест білдірген және өз талаптарын қойған 1000 адамның қолы бар петиция жіберді. Қазақ өкілдерін кіргізу мәселесі барлық тұрғындарды толғандырғандықтан кепілдік берген делегациялар бірінен соң бірі келіп жатты. Олардың арасында Орал және Торғай облыстарының қазақтарын атап өтпеуге болмайды. Тұтастай айтқанда алғашқы кезеңдегі, яғни 6-тамызға дейінгі қазақтар талабы мынадай: «Толық өзін-өзі басқару, ерекше заңдар мен әкімшілік бұйрықтарының күшін тоқтату, генерал-губернаторлықты, шаруа басшылары мен урядниктерді жою, әскери басқаруды азаматтықпен алмастыру, қазақтар жөніндегі заңдарды олардың өкілдерін қатыстыра отырып қайта қарау, сол мақсаттар үшін орыс сотын қайта құру және халық сотын саналы түрде юстиция министріне бағындыру, жеке басқа, тұрғын үйге, ар-ұятқа, сөзге (ауызша, жазбаша және тасқа басылған) тиіспеу, одақ және жиындарға қатысу негізіндегі азаматтық бостандық, газет, брошюра, кітап және т.б. болу үшін типография ашудың барлығына бірдей тәртібі, жалпыға бірдей, тең және құпия түрде, жынысына, ұлтына, діни сеніміне қатыссыз дауыс беруге негізделген сайлау өткізу және сайлау алдында үгіт жүргізуге рұқсат беру, қазақтарға тиісті жерлерді және солардың пайдалануындағы, қоғамдық меншігіндегі жерлерді мойындау».

Осы мәселе туралы Ә.Бөкейханов: Жетісу облысы, Лепсі уезі, Герасимовка селосында 38 шаруашылықтың 27 ауласы (71,1%) жер шаруашылығымен, ал қалған 11 шаруа отбасы жалданып жұмыс істеген. Бұл селоның 7 шаруашылығында (18,8%) мал мүлдем болмаған, 4 аулада (10,4%) бір бас мал, 17 аулада (44,8%) 2 бас мал, 6 аулада (15,8%) 3 бас мал, 1 аулада (2,6%) 4 бас мал, 2 аулада (5,2%) 6 бас мал және 1 аулада (2,6%) 7 бас мал болған. /8/ Қоныс аударушылардың көбі (92%) батрактар болған. Жері аз және жерсіздердің Қазақстанға қоныс аударуының жылдан-жылға өсіп, олар өзімен бірге «дағдарысты» экономикалық көзқарасты алып келді. Уақыт өте мигранттардың жергілікті ауыл шаруашылық құралдарына бейімделіп, мінез-құлқы да өзгерді. Қоныс аудару шаруашылығының сапалы өндіріс организміне айналуы үшін уақыт керек болды. 1803-1917 жылдары Қазан қаласы Қазандық білім округінің орталығы болып, оған орта және төменгі Поволжье губерниялары кірді. Қазан білім округінің инспекторлары сонымен қатар осы округке қарасты қазақ білім ошақтарын да назарында ұстады. Қазан университеті мен Қазан ветеринариялық институтында XIX ғасырмен XX ғасырдың басында көптеген қазақ студенттері білім алды. Олардың біразы кейін көрнекті ғалым, мемлекет және қоғам қараткерлері болды. Солардың

қатарында – Базарбай Мәметов, Ували Таначев, Махмуд Чултуров, Мұхамеджан Қарабаев, Шафкат Бекмұхамедов, Әбубәкір Алдияров, Мұхаммед-Қазы Чутаев және көптегендер. Қазанда білім алған қазақ түлектері қазақ зиялыларының бір бөлігін, Қазақстанның ғылыми, мәдени және саяси-қоғамдық өмірінде айырықша із қалдырды [7].

Алаштың өкілі – Махетов-Мәметов Базарбай 1917 жылы Қазан университетінің заң факультетін тәмам-дайды. Осының алдында 1911 жылы Верный ерлер гимназиясын аяқтаған болатын-ды. «1988 жылы тамыз айында Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, қазіргі Көктерек болысы (бұрынғы Балқаш-Лепсі болысы) Шілікті жайлауында руы Садыр, Асипов Мәметтің кедей отбасында дүниеге келдім. 1898 жылы жасым онға толғанда мені ата-анам Верный ерлер гимназиясының пансионна қазына қаржысы арқылы білім алуға тапсырды. 1900 жылы пансионның дайындық курсынан соң емтиханнан өтіп, гимназияның төменгі эзірлік класына қабылдандым. 1911 жылы аяқтап шықтым. Білімімді жалғамақ болып, Семиреченск әскери губернаторынан стипендия тағайындауын өтіндім, бірақ қолдау таппай сол жылғы маусым айында Ташкент қаласына кеттім. Бұнда келген соң да Түркістан генерал-губернаторына өтінішпен кірдім. Тағы да жолым болмады. 1920 жылы Лепсі уезінде Кеңес өкіметі орнауына орай, Романовск (Қазіргі Көктерек) болысының Халық Соты болып тағайындалдым. Сол жылдың қазан айында аудандық соттың қаулысы бойынша Лепсі қаласының 1-учаскесіне халық тергеушісі болып ауыстым. Осы айдың аяғында Лепсі уездік ревкомының қаулысы бойынша Лепсі уездік чекасына аға тергеушілікке жіберілдім. 1921 жылдың сәуір айында чека тергеушісі болып істеп жүрген кезімде тергеуімде қамауда жатқандардың жалған арызы мен Лепсі уездік Чека төрағасының кек алу әрекетінен тұтқынға алындым. Губерниялық чека, губерниялық атқару комитеті және Губерниялық комитеттің экспедициялық үштігі мені 12 тәуліктен соң босатты. Осы жылдың мамыр айында Семиреченск өлкесінің уездік съезіне, одан Семиреченск өлкесінің облыстық съезіне делегат боп сайланып Алматыға аттандым. Онда 1922 жылдың шілдесіне дейін болдым. Бастапқы кезде Семиреченск облыстық комитетінде, кейін облыстық Совнарсудта төраға орынбасары, одан Совнарсудтың Қырғыз бөлімін басқардым. 1922 жылдың шілдесінде облнарсудтың нұсқауымен Лепсі және Талдықорған уездеріне инструктор ретінде іссапарға шықтым, сонымен қатар маған осы уездердегі тергеу-сот қарарлары мен қордаланған істерді шешуге кеңес беретін қосымша сот міндетін де жүктеді. Қыркүйек айында Совнарсуд пен Облпрокурордан менің Лепсі уезінің прокуроры көмекшісі болып тағайындалғаным жөнінде қатынас қағазы келді. Содан 1925 жылдың ақпанына дейін сол қызметте болдым. Осы жылдың сәуір айында облпрокурор Губерниялық соттың кассация бөліміне прокурор көмекшісі қызметіне Алматыға шақыртты. Қаражаттың тапшылығынан және денсаулығымның болмауына байланысты мен Алматыға жете алмадым. 1925 жылдың 6-қарашасында қызметтен босатылдым» - деді.

Қандай да себептерді арқау еткенімен бұл қадамы Кеңес өкіметіне қызмет етуден бас тартқан боп саналғаны айдан анық. Көзі ашық, кәсіби білікті адам тектен-текке бұндай тәуекелге бармасы да аян. Сөйтіп Мәметов Базарбай қазіргі Алматы облысы, Сарқан ауданы, Қарабөгет ауылының төңірегіндегі Бастаушы деген жерде сегіз бөлмелі ағаш үй тұрғызып, шаруашылықпен айналысады. Аталмыш үй - «Базарбайдың көк үйі» атанып, күні-бүгінге дейін көне-көз қариялардың жадында сақталған. Халық жауы деп сотталып, дүние-мүлкі талан-таражға түскеннен соң Базарбайдың үйін бұзып апарып, іргелес Бақалы ауылына емхана ғимараты егіп орнатқан көрінеді. Ал Кеңес өкіметі тас-талқаны шыққаннан кейін, ол ғимаратты қалталы біреу сатып алып, керегіне жаратпақ боп Алматыға аттандырыпты [7].

...Сонымен 1928 жылы Өлкелік Комиссияның Бөрібай ауданы бойынша бекіткен шаруашылықтарды тәркілеу тізімі шығып, арасында бес болыс Садырға билік жүргізген Базарбайдың Тәсібегі бар, барлығы 11 адам қуғын-сүргінге ұшырайды.

Өлкелік Комиссиясының мінездемесі мен Алматы өлкелік ОГПУ-ының әлеуметтік-қауіпті элементтерді тіркеу меморандумына зейін қоялық:

«Мәметов Базарбайдың шыққан тегі - Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Көктерек болысы, Балқаш-Лепсі ауылында (Бөрібай ауданы) үстемдігі жүрген ірі қазақ байы. Отбасы - бес адамнан тұрады. Екеуі еңбекке жарамды. Дерек бойынша 400 бас қой, 72 ірі қарасы бар (жалпылай ірі қара түрінде алғанда 152 бас). Тізімге 7 қой және 26 бас ірі қара ғана тіркелген, қалған малын Мұхаметов Мұхамеджан жасырып отыр. Сонымен қатар екі үй, екі бричка мен дрожжі, соқа және тағы басқа шаруашылық саймандары меншігінде. Екі кедей шаруа отбасын ағайын деп бүркемелеп, еңбегін тамақтан асырмай қанаушылықпен ұстаған. 1917 жылы «Алаш» партиясы құрылған Орынбордағы Жалпықазақ съезіне делегат, одан Шора-Ислам съезінің делегаты, «Алаш-Орда» жасырын ұйымының мүшесі, «Алаш-Орда құрылтайшылар жиынының мүшесі, «Алаш-Орда» Кеңесінің мүшесі және іс басқарушысы болды. «Алаш-Орданың» екі отрядын жасақтап, ату-шабумен айналысып, біраз уақыт гарнизон бастығы болған. Кеңес өкіметі кезінде

бірталай лауазымды қызметтер атқарды, соның ішінде: губерния прокуроры, осы тұста қазына мүлкін талан-таражға салып, көптеген басқа да қылмыстар жасады. Қастандық пиғылмен жалған деректер таратып, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізіп, ұлт-аралық наразылықты тудырған.» Кеңес өкіметі Мәметов Базарбайдың университет бітіргеннен кейінгі өмірбаянындағы атаусыз қалған тұстарын бетіне басып, оны нағыз қаншеңгелді қаскөй қатарына жатқызып, сірә, кезінде қызметтен бас тартқанын кешірмеген тәрізді. Осы орайда оның Өлкелік атқару комитетіне жолдаған жеделхатына зер салайық: «Не қызметімен, не рулық дәрежесімен ерекшеленбеген, тасыған байлығы жоқ кедей отбасының баласымын. Ақ патша тұсында кездейсоқ сәті түсіп оқуға ілігіп, оны ақпан революциясынан соң аяқтадым. Кеңес өкіметі кезінде алты жыл сот-тергеу органдарында істеп, денсаулығымға байланысты жұмыстан босадым. Совнаркомның 30-тамыздағы ұйғарымына сәйкес шаруашылықпен айналысамын, қарамағымда ірі қараға аударғанда 30 бас мал бар, ал мені соған қарамастан Совнарком КазЦик-нің 27-тамыздағы қаулысына таңып: ірі байлардың тізіміне кіргізіп, билер мен сұлтандардың ұрпағы санап, дүниемді тәркілеуге жатқызған. Ешқандай қаулысыз, қылмысты іс қозғалмастан, аудандық милиция бастығының нұсқауы бойынша: 19-қыркүйекте Көктеректе ұсталдым. Ірі байларға қатысты Совнарком КазЦик-і қаулысының маңызын ауылдардағы кедей, орта қолды шаруалар мен «Қосшы Одағы» мүшелері арасында талқылау мақсатында конференция өткізілген. Кейбір жергілікті уәкілдер мен жанама комиссия мүшелері өздеріне берілген өкімет өкілеттігін асыра сілтеп, конференцияға қайшы пікір білдірмек болғандарға тиым салды. Мені әкімшілік қыспаққа алып, тізімдегілерді тұтастай тәркілеуге дауыс беруімді талап етті. Әр тұлғаға жеке дауыс беру туралы жиын ұсынысы қанағаттандырылмады. Тәркіленуге жататын ірі байлардың тізіміне менің енгізілуім қателік деп санаймын. Ақтар мен патшалық режимге қызмет еткен жоқ. Тіпті, шыққан тегім мен тұрмыстық ахуалым да күмән тудырмайды. Сондықтан Совнарком КазЦик-нің қаулысындағы бір де бір пунктке менің жағдайым жанаспайды. Керісінше, комиссияның кейбір өкілетті мүшелерінің іс-әрекеттері заңсыз, Кеңес өкіметінің негізгі құқықтық қағидалары бұрмаланған. Осыған орай мені қамаудан босатып, ірі байлардың тізімінен шығарып, мал-мүлкімді тізімдеуді тежеуін сұраймын. Қисыны келсе, маған қатысты мәліметтер Каз.Совнаркомда қаралса. Мәметов. Енді, тәркілеу мәселесі бойынша Каз ЦИК-тің 1928 жылғы 30 қыркүйектегі парткомиссия отырысының хаттамасын алып қарасақ онда: «Мәметов Базарбайдың Каз ЦИК-тің тәркілеу жөніндегі Декретінің дұрыс қолданылмағаны туралы және істің басы ашылғанша дүние-мүлкін тәркілеуді тоқтата тұруды сұраған жеделхаты тыңдалды» делінген де, «Қанағатсыз қалсын» деп қаулы шығарылыпты. Сонымен Мәметов Базарбайға: «Сіздің ұсынысыңызды комиссия мақұлдамады, тәркіленіп және жер аударылуға жатасыз.» деген шешім шығарылады, Атақты 58-ші баптың небір тармақтары бойынша айыпталып, қыруар малы бар қанаушы тап өкілі деп танылып және «Алаш-Ордаға» сіңірген еңбектері бетіне басылып, ОГПУ қарамағындағы Алматы түзету үйіне қамалады. Дүние-мүлкі тәркіленіп, сотталып, бала-шағасымен жер аударылады. (Биыл ол кісі қайтыс болды, тоқсанға қараған шағында).

Сонымен қорыта келгенде мақалада Лепсі уезінің күнделікті тарихын зерттеу барысында ұлт зиялыларының уезд өміріне қатысты ойлары, басшылық қызметтегі азаматтардың пікірлері, патша үкіметінің аймаққа көшіп келгендердің толқыныны орналастырылуы туралы, деректер негізге алынды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – А.: Жалын баспасы, 2000. – С. 40.
2. Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства. Вестник РГО, 1855. – 38 с.
3. Завалишин И. Сибирско-Киргизская степь. – М., 1866. – 145 с.
4. Путинцев М. Из путевых заметок. Из Семипалатинска до Сергиополя. – Павлоград. 1865 г. – 386 с.; Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. – А.: Жалын, 1979. – 268 п.; Фини О., Брем А. Путешествие в Западную Сибирь. – М., 1882. – 572 с.
5. Катанаев Г. Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьяго войска. – СПб., 1908 г. – 67 с.; Усов О. Статистическое описание Сибирского Казачьяго войска. – СПб., 1879 г. – 283 с.; Леденев Н. История Семиреченского казачьяго войска. – Верный, 1908. – 834 с.
6. Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 339 с.; Он же: Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – А.: Санат, 1994. – 413 п.;
7. Зиманов С.З. Общественный строй казахов ХІХ в. первой половине ХХ века. – А.: АН КазССР, 1958 г. – 286 с.

УДК 94 (574-25).084.91
МРНТИ 03.01.17

Е.Асылбеков¹

¹ҚазҰПУ-дың Тарих және құқық институтының
«6М011400-Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ БАСТАЛУЫ МЕН БАРЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің басталуы мен барысы арнайы зерттеу еңбектердегі деректер мен пайымдаулар негізінде жан-жақты талдау жасалады. Алаңдағы бейбіт халықты дүренің астына алуы жастардың айбат шегуін туғызып көше тастары мен Алаңға жапсырылған мрамор плиталарын, қолға ілінген таяқтарды қару етіп қарсы жұмсауға итермеледі. Соны күтіп тұрғандай енді жастарға «бас бұзарлар» мен «бұзақылар» деген айып тағылып оны шектен тыс көрсету үшін демонстранттардың арасында арандатушыларды жіберіп, бейбітшілік сипаттағы жастардың шеруіне бірден «бұзақылық» сипат берді. «Балалар бақшасын қиратты», «балалар әлемін талқандады», «орыстарды ұрды» деген өсектер жастарға сондай арандатушылық әдістермен танылды. Бұл - бетке күйе жағумен бірдей еді.

Түйін сөздер: оқиға, көтеріліс, желтоқсан, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті, демонстрация, митинг, диалог.

Аннотация

Е.Асылбеков¹

¹магистрант 2 курса по специальности 6М011400, КазНПУ им. Абая asylbekov22@mail.ru

ДЕКАБРЬСКИЕ СОБЫТИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье в декабре 1986 года начала данных исследований и анализа восстания и прогресс еңбектердегі основан на комплексном суждении. Удар гражданских лиц из зоны под приятные молодые люди, что курение действительно вызывает, прикрепленных к каменным улицам и площадям мраморные плиты толкаемым тратить много палки в качестве оружия против отправленного начала. Молодые люди ждали этого и теперь "buzarlar" и "головорезы" обвиняются в чрезмерной протеста, посылая провокаторов среди молодежи мира к путешествию «хулиганство» имущества. "Детские сады уничтожили", "разбили мир детей", "бить русских," слухи молодежь была признана в качестве методов провокации. Эта страница будет таким же, как сжигание сажи [2,47].

Abstract

Е.Асылбеков¹

¹along the course -magistrant 2 specialnosti 6M011400 KazNPW channels
Abaya.asylbekov22@mail.ru Science *rwkovoditel: k.i.n docent*

DECEMBER EVENTS IN KAZAKHSTAN: CAUSES AND CONSEQUENCES

The article of the December 1986 start of the uprising and progress еңбектердегі research data and analysis is based on a comprehensive judgment. Beat civilians from the area under the nice young people that smoking does cause affixed to the stone streets and squares of marble slabs pushed to spend a lot of stick as a weapon against the posted start. Young people were waiting for it and now the "buzarlar" and "thugs" accused of excessive protest by sending provocateurs among the world's youth to tour the "hooliganism" of the property. "Kindergartens destroyed", "smashed the world of children", "beat the Russians," rumors youth was recognized as a provocation methods. This page would be the same as the burning of the soot [2.47].

Published on the occasion of the uprising as well as significant dates editions of the differentiated conclusions.

Үш күнге созылған желтоқсан көтерілісі бірнеше кезеңді басынан өткізді. Желтоқсанның 16-нан 17-не караған түн толқу, тербеліс, сенім мен үміт кезеңіне жатады. 16 желтоқсандағы түнгі кезең 1979 ж маусымда Целиноградта неміс автономиясына қарсы өткен акция сияқты студенттер мен жұмысшы жастардың жатақханаларында басталды. Олар түнімен транспоранттар жазып желтоқсанның 17 күні ертемен республикаға басшы етіп өз өкілін жіберген, сөйтіп азаматтардың ашу ызасын тудырған орталықтың өктемдігіне наразылық белгісі ретінде бейбіт демонстрацияға шықты. Бұл көтерілістің екінші кезеңінің басталуы еді.

Желтоқсанның 17-сі сағат 7-8 ден 17 сағатқа дейінгі кезең. Бұл 200-300 адамдық шағын митингілерден мыңдаған адам қатынасқан митингілер, наразылық демонстрациясымен шерулер, биліктегі әміршіл

күштердің ықпалы мен саяси ұйымдардың жетекшілері және жоғары оқу орындарының басшылары бір жағында, демонстранттар екінші жағында болған диалог кезеңі. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мүшелері де диалогтан тысқары қалмады. Бір сөзбен айтқанда, бұл әміршіл әкімшіл жүйемен буыны қатпа-ған демократияның бетпе-бет бейбіт жүздесу, сөз арқылы күш сынасу кезеңі. Сағат 15 пен 17-нің аралы-ғында мінбеге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері С.М.Мұқашев, З.К.Камалиденов, Н.Ә.Назарбаев, М.С.Меңдібаевтар шығып сөйлегенмен, көпшілік олардың тарау керек екенін айтқан сөздерін айқай -шумен қарсы алды. Жұрт Г.В.Колбиннің сайлануына көңіл толмаушылық білдірді. Олар ауыр әлеуметтік – тұрмыс жағдайы, тұрғын үй тапшылығы, ана тілінің қолдану аясының шектелгендігін әр жерден өткір айтып жатты. Қазақстанда ылайықты, адал, ақылды, халыққа кіндігімен байланған, оның тұрмысын, мәдениетін, аңсарын мен мүддесін білетін адамның табылмағанына қамықты. Әсіресе, Д.А.Қонаевтың алдарына шығуын талап етті. Шындығында Д.А.Қонаев осы күні сағат 11-ден 13-ке дейін Орталық Комитеттің арнайы шақыруымен келіп, бірінші хатшының қабылдау бөлмесінде оның шақыруын күтіп тапсырма алуды тосып отырған. Бірақ Г.В.Колбин Москваның ақылы бойынша мәселені өздері-ақ шешетіндерін айтып Д.А.Қонаевты қайтарып жіберген.

«Советтік Қазақстан жасасын!», «Ешқандай ұлтқа артықшылық берілмесін», «Ұлт саясатының Лениндік принциптерін сақтауды талап етеміз» тағы сол сияқты ұрандар алып шыққан жастар қазақтан басқа ұлт өкілдеріне де, мемлекетке де қарсы пиғылда болмай, диалогқа келген билік басындағылардан Қазақстан Компартиясының V-ші пленумының шешімін қайта қарауды үздіксіз талап етті. Бірақ диалогтардың нәтижесі сәтсіз болды. Себебі билеуші жақ алаңдағылардан өздерін жоғары санап оларды салған жерден экстремистер деп қаралады. Билеуші жақ жастардың саяси талап-тілегін түсінбей, олардың ісінің партиялық және конституциялық нормаларымен үйлеспейтіндігін айтып, алаңды тастап шығуды талап етті. Сөйтіп, осылайша екі жақтың бір-бірін түсінбеуі оқиғаның одан әрі шиеленісуіне әкелді [1,14-б.].

Демонстранттардың саяси шешімді түсіндіруді талап ету және халықтың атынан сайлау құқығын диалог арқылы шешудің сәті болмағасын көше бойлаған демонстранттардың қатары өсе берді. Тіпті көше бойына шыққан адамдардың саналы бөлігі өздерін демонстранттар қатарына санап, іштей жылылық танытты, еркіндік аңсаған жастарға сүйсіне қарады. Енді екі жақ мәселені ушықтырған кезеңге кірісті: билеуші жақ демонстрацияны басу амалына көшсе, демократияшыл жақ күшін толықтырып, өздерінің негізгі талаптарынан таймай, алаңға топ-тобымен жинала берді. Бірінші жақ оқыс жағдайда халықпен жұмыс істеудің нақты әдістерін білмегендіктен, ескі үйреншікті әдісті пайдаланып, күшпен басып тастаудың амалын ойласа, екінші жақ үміттен басқаны да ойлаған жоқ. Азаматтық санасы үлкендерден көш ілгері озған жастар республика басшылығына оның экономикасы, мәдениеті, тарихынан хабарсыз адамды отырғызуға болмайтындығын дәлелдеуге тырысты. Нәтиже бірінші жақтың пайдасына шешілуі заңды құбылыс еді. Ол қолындағы бүкіл мемлекеттік, партиялық, армиялық күшке сенді. Олар тіпті жастардың алаңға жиналу мақсатын білмей жатып милиция, әскер күштерінің шоғырын алаңға асығыс шақырып, тізіп үлгерген болатын. Мұндай көрініс жастардың ашу ызасын көтерді.

Желтоқсанның 17-сі сағат 18-ден кейін екі жақ өзара қол жұмсау кезеңін бастап кетті. Қас пен көздің арасында алаңда тізбектелген үш үлкен қатарлар пайда болды: демонстранттар, жасақшылар мен милиция және әскерлер қатары. Бұл қатарлар милицияның демонстранттарды қуып таратпақ болған әрекеттерден нәтиже шықпағаннан кейін пайда болды.

Басында тастүйін ұйымшылдық көрсеткен шерушілер алаңдағы ұрып-соғуды күтпегендіктен шашыранды қимыл жасап, абдырап қалды. Ал оның басшылары мұндай қобыраған қимыл әрекеттерге бірден ықпал жасай алмады. Жариялылыққа әбден алданған жастардың зәбірлеуге қарсы іс-қимыл бағдарламасы жоқ болатын. Керісінше, әкімшіл жүйенің қарулы жазалаушы отряды күш жұмсап, наразы топты еріксіз қорғаныс жасауға мәжбүр етті. Саперлік күректер мен темір таяқпен арнайы жабдықталған әскерлер мен жасақшылар, қолдарында шиттер мен сойыл ұстаған милиция қызметкерлері Алаңдағы бейбіт халықты дүренің астына алуы жастардың айбат шегуін туғызып көше тастары мен Алаңға жапсырылған мрамор плиталарын, қолға ілінген таяқтарды қару етіп қарсы жұмсауға итермеледі. Соны күтіп тұрғандай енді жастарға «бас бұзарлар» мен «бұзақылар» деген айып тағылып оны шектен тыс көрсету үшін демонстранттардың арасында арандатушыларды жіберіп, бейбітшілік сипаттағы жастардың шеруіне бірден «бұзақылық» сипат берді. «Балалар бақшасын қиратты», «балалар әлемін талқандады», «орыстарды ұрды» деген өсектер жастарға сондай арандатушылық әдістермен таңылды. Бұл - бетке күйе жағумен бірдей еді [2,47-б.].

Осы арада жазалаушылардың үшінші қанаты болған «жасақшылар» (оның негізгі дені орыс жұмысшылары болатын) аңға шығатын айыр темірлер іспеттес істіктер мен кабельдердің кесінділерімен

қаруландырылды. Ал осыған демеу берген Г.В. Колбиннің басқа әрекеттері де бастан асады. Өз кабинетін тарыс жауып алған ол мәселені қалай шешуді жергілікті басшылармен емес, Кремльден келгендер арқылы және М.С. Горбачевпен ғана шешті. «Москва өкілдерінің алаңда болып жатқан жағдайға барлау жасаудан бізді толық шеттетуіне түрткі болған негізгі себеп мынада деп ойлаймыз, - деп еске түсіреді Н.Ә. Назарбаев – олар бізден көпшіліктің көңіл күйін пайдаланып, өз мүддесіне бұруға тырысады деп күмәнданады. Шеруге қатысушылардың Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне неғұрлым лайық кандидатуралар деп Е.Н. Әуелбеков, В.П. Демиденконы, О.С. Мирошхинді, Н.Е. Морозовты, С.М. Мұқашевті, Н.Ә. Назарбаевты және тағы басқаларды ұсынғаны оларды қатты алаңдатты. Айта кететін жайт, ұсынған фамилиялардың тізбегі – республика басшылығына ұлты орыс адамның келуіне жастардың мүлдем қарсы болмағандығын дәлелдейді. Солай бола тұрса да, аты шулы «қазақ ұлтшылдығы» атты саяси ойын басталып кетті. Менің өзімнен де ол кезде Москвалық басшылар кісілік көрсетіп, бұйыра сөйлесіп жүрді». Түптеп келгенде шеруді басу жөнінде ой-тұжырымдардың бәрі де Орталық өкілдерінің тікелей басшылығымен болды [3,52 б.].

Нәтижесінде, олар бүкіл дүние жүзіне мәлім бола бастаған көтерілісті тезірек тұншықтыру үшін жазалау армиясын Қазақстаннан басқа аймақтардан алдырған «Картельдік» жасақтармен толықтырды. Желтоқсанның 17-сі күні үздіксіз келіп жатқан мұндай арнайы жасақтар жастардың ұлттық қозғалысының әрқайсысы 20 мыңнан тұратын 3 шеңбер бойынша қоршап, оны басып-жаншуға алғышарт жасады. Г.Колбин бұған қосымша 17-ші желтоқсанның түніндегі нәтижесіз штурмдардан кейін партия ұйымдарына түнімен партия жиналысын шақырып, жиналыс өткізуге әмір беріп, қаладағы партия ұйымдарынан өзіне қолдау іздеді. Жоғарыдан қатқыл тапсырма алып партия ұйымдарының алдына оқиғаға қысқаша сипаттама берген төтенше инспекторлардың түнгі мұңына қарт коммунистердің басым көпшілігі бірден үн қосты. Олар жастар қозғалысын бетке басылған таңбадай таңып, өзінен кейін ұрпақтардың бәрін жастарды ауыздықтауға шақырды. Сөйтіп, мекемелер мен жоғары оқу орындарында арнайы штаттар ашып, олардың көмегімен әркім өз адамдарынан жасақ құрып, қаруландырып демонстранттар көшеге шыққан жағдайда олардың алдына тосқауыл қою міндеттері қойылды. Сондай-ақ барлық жастар жатақханаларында тұратындарды есепке алып, онда бар адамдарды сыртқа шығармау сияқты міндеткерліктерді мойындарына жүктеген мекеме адамдарымен жоғары оқу орындарының оқытушылары партия жиналысынан кейін бірден, көпшілігі жаяу жатақханаларға беттеді. Олардың біразы жолда келе жатып жүздері солыңқы, әбден шаршаған, бірақ кектің ызғарын жанарларынан сөндірмей, пана іздеген жастардың шағын топтарын жеңіл милиция машиналарымен қуып жүргендерді көріп, таңданды. Таңданудың жөні бар еді. Жүзлері солған болса да жанары кекті осы жастар түнімен қанды қырғынды көздерімен көріп, бас сауғалап, қапы да демонстранттардың негізгі бөлігінен ажырап қалған топтар болатын.

Осы кезде жазалаушы жақ демонстранттардың бетін қайтару үшін, барлық айла мен амалдың ішінде, қақаған таңғы аязда өрт сөндіргіш машиналар мен суық су шашу сияқты қатыгездікке барған болатын. Ол күні алаңға ешкім жіберілмейтін болып жарияланса да, көшеге 30 мыңдай адам шықты. Олар 17-ші желтоқсанның түнінде болған оқиға наразылық білдіріп, өлгендердің мәйгін сұрап, оны халықтың қолдауын күтті. Күші тең болмағандықтан амалсыз кейін шегініп отырған демонстранттардың бытыраған бір бөлігін жазалаушылар ту сыртынан ұрып жығып өлтіріп, өздері ғана білетін бейіттерге жасырып көмді. Кейбірін есінен таңдырып құлатып, ауруханаларға апарса, қапыда ұсталғандарды түрмелерге толтырды. Көшедегі күмәнді адамдарды қыз демей, ұл демей қаланың сыртына машинамен тасып апарып зәбірлеп, қанғытып кетті. Жас деманстранттардың негізгі бөлігі таң ата ес жиып, сап түзеп бүкіл амалдары таусылғасын халықтан жәрдем сұрауға соңғы үмітпен көше аралау шеруін бастады. Бірақ түнімен күрескерлерді «Бұзақы-басбұзарлар» ретінде теріс айтылған хабарға қанық халық, деманстранттардың негізгі сырын түсінбеді. Түсінгендері іштен тынып, сырттан бақылаушының ғана рөлін атқарды. Жазалаушыларға да керегі осы еді. Деманстранттарға қосылуға ниет жасаған топқа мүмкіндік бермей, қала сыртына үздіксіз тасыса, демонстранттардың негізгі бөлігін тасадан үзіп жарып ұстап, қолға түспей кеткендерден басқаларын қамау орындарына апарып қамады. 18-ші желтоқсанда кешкісін жастар демонстрантциясы аяусыз басылып, жазалау мен қудалау кезеңі басталды [4,31 б.].

Әбден орталықтың шешімін бұлжытпай орындауға дағдыланған көпшілік бұл оқиғаға баға беріп, соған байланысты науқанға кірісуді Кремльден күтті. Көп кешікпей, Марксизм-ленинизм ілімін ілгері жылжытушылар және Кеңес Одағы Коммунистік партиясының көсемдері болып есептелетін СОКП Орталық Комитеттің Саяси Бюросының мүшелері көтерілісті қоғамға мүлде жат әрекет ретінде көрсетіп, оның саяси мәніне ұлтшылдық айдар тақты.

СОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросының 1986 жылдың 18-ші желтоқсанында өткізілген 45-ші жабық мәжілісі хаттамасының Г.В.Колбинге құпия жөнелтілген «Алматыдағы жағдайға байланысты шаралар туралы» деп аталатын құжат бұған дәлел бола алады. Бұл құжат 6 тармақтан тұрсада оның екеуінің бұйрықтық сипаты болды. Оны төмендегідей сөз жолдарынан көреміз: 2. Жағдай нашарлайтын болса, әскери бөлімшелерді пайдалана отырып Алматы да коменданттық сағат өткізу қажет деп санаймыз. СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюрода айтылған пікірлерді ескере отырып, Кеңес Одағының Қорғаныс министрлігіне қысқа мерзім ішінде іске асыру тапсырылсын... 4. Көтеріліс жөнінде қала халқына жүйелі ақпар беруді қамтамасыз етіп, жеке адамдардың ұлтшылдығы жөнінде түсіндіру қажет.

Міне осындай қорытындыға келген олар бір мезгілде бүтіндей бір халықтың интернационалистік мүддесіне шек келтіріп, дүние жүзі халықтарының алдында өздерін-өздері масқаралайтынын білмеді. Бұл әрекеттің Кеңес Одағының ыдырауына түрткі болғандығын ол «көсемдер» кешірек түсінді.

Мақалада 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің басталуы мен барысы арнайы зерттеу еңбектердегі деректер мен пайымдаулар негізінде жан-жақты талдау жасалады. Сондай-ақ көтерілістің айтулы даталарына орай жарық көрген басылымдардағы тың түйіндеулер сараланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Табей К. Мұзда жанған алау. – Алматы., 1993.
2. Бейісқұлов Т. Желтоқсан ызғары. – Алматы, 1994.
3. Қожасөт Х. Зиялыларымыз демократияны қажет етпей ме? // Дат, 1988 жыл 29 сәуір.
4. Шаханов М. Желтоқсан тағлымы // Саясат. 1996, №12

УДК 9.930.2

МРНТИ 03.01.17

М.К. Койгельдиев¹

¹*руководитель: доктор исторических наук, профессор, академик*

Г.А. Аскарова²

²*магистрант специальности: М020300 История, ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, ask.g.81@mail.ru*

ОТ АЛАШ ОРДЫ К НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается наблюдение в условиях независимости, преемственную взаимосвязь между идеями первых казахских интеллектуалов прошлого века и современностью. Стратегия национального прорыва продолжается в инициативах, идеях и деятельности Первого Президента независимого Казахстана и затрагивает все сферы общественной жизни, внутренней и внешней политики государства. Чем дальше мы будем помнить об алашских деятелях, тем реже будем испытывать горечь разочарования в испытаниях на приверженность справедливости, состраданию и милосердию, способности каждого из нас проявлять личную ответственность за происходящее вокруг, противостоять лжи, не поддаваться соблазну корыстного и алчного обогащения за счет окружающих.

Алашская идея, рожденная в начале XX в., продолжает служить интересам независимого Казахстана. Пройдет время, придут новые поколения, но и в последующие десятилетия и столетия достойное наследие общественной мысли и духовного опыта алашской интеллигенции будет поддерживать казахстанский народ в потоке истории.

Ключевые слова: Алаш, государство, религиозное право, независимость, движения освобождения.

Аңдатпа

Г.А. Аскарова¹

¹*М020300 Тарих –мамандығының магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан, ask.g.81@mail.ru*

АЛАШ ОРДАДАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ ДЕЙІН

Мақалада, тәуелсіздік жылдарындағы, өткен ғасырдың бірінші қазақ зиялыларының идеялары мен қазіргі қарым-қатынас арасындағы сабақтастық айтылады. Ұлттық серпіліс стратегиясы, тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президенті идеялары мен іс-шаралары және қоғамдық өмірдің барлық салаларын әсері, ішкі және сыртқы саясаты мен бастамалары ұзақ жалғасуда. Біз Алаш қайраткерлерін қаншалықты есімізде ұзақ ұстасак, әділдік, жанашырлық

пен мейірімділік үшін күрес, айналасында болып жатқан жеке жауап өтірік қарсы, басқалардың есебінен өзін-өзі қызмет ету мен ашкөз байыту азғыруға қарсы тұра білеміз.

XX ғасырдың басында дүниеге келген Алаш идеясы. Тәуелсіз Қазақстанның мүддесіне қызметі жалғастыруда. Уақыт өте келе, жаңа ұрпақ келеді, бірақ мұраны мынадай он және жүз әлеуметтік ой лайықты және рухани тәжірибесі Алаш зиялылары тарих толқынында Қазақстан халқын қолдайтын болады.

Кілтті сөздер: Алаш, мемлекет, діни құқық, тәуелсіздік, бостандық қозғалысы.

Abstract

G.A. Askarov¹

¹undergraduate of specialty: M020300 History SKSU. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, ask.g.81@mail.ru

FROM ALASH ORDA TO KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE

The article deals with the observation in terms of independence, continuity relationship between the ideas of the first Kazakh intellectuals of the last century and the present. National Breakthrough Strategy continues in initiatives, ideas and activities of the First President of independent Kazakhstan and affects all spheres of social life, domestic and foreign policy. The longer we remember Alash figures, the less we will experience disappointment bitterness in the commitment to justice trials, compassion and mercy, the ability of each of us to be personally responsible for what is happening around, confront the lies, not to succumb to the temptation of self-serving and greedy enrichment at the expense of others.

Alash idea, born in the early twentieth century. Continues to serve the interests of the independent Kazakhstan. As time passes, new generations will come, but in the following decades and centuries of heritage worthy of social thought and spiritual experience Alash intelligentsia will support the people of Kazakhstan in the flow of history.

Keywords: Alash, state, religious right, independence, liberation movement.

Исторический путь Алаша - всего лишь два десятилетия борьбы. Два десятилетия! В масштабах мировой истории - мгновение, миг! Даже для одной человеческой жизни это не так уж много. Но если мерить историю не временем, а делами, то сделано алашевцами не просто много. Ими сделано главное; сформулирована концепция казахской государственности, которая и сегодня звучит так, будто ей вовсе и не 100 лет. Вот послушайте! Цитата из “Проекта партии «Алаш», В Разделе I “Форма государства” сказано; “Значение демократии - управление государством со стороны народа. Значение федерации - объединение равных государств, В федеративной республике каждое государство будет самостоятельным, но будут совместно сотрудничать. Каждое из них самоуправляется”. Раздел III “Основные права”: “...Люди будут равными независимо от религии, происхождения и пола. Свобода собрания, организации, слова, [издания книги](#); гос.служащие без разрешения хозяина не должны входить в чье-либо жилище; никого не должны задерживать без законных оснований. За вскрытие чужого письма - штраф, за чтение – наказание». Раздел IV «Религиозное дело»; «Религиозное дело должно быть отделено от государственного дела. Всем существующим религиям равные права, свобода религии. Свобода вхождения и выхода» [1].

Движение «Алаш» - эпохальное явление. Его деятельность, идеи, программы заложили фундаментальные основы становлению национальной государственности. В одном из своих интервью Глава государства Н.А. Назарбаев отметил: «Мы должны уважать и ценить людей, боровшихся за свободу и независимость Казахстана. Участники движения «Алаш» искренне верили, что свержение царя принесет казахскому народу долгожданную свободу. Но этого не произошло. Люди погибли за идею, но именно они пробудили в нас стремление к независимости. Счастье ее обретения выпало нашему поколению... Наказ «Алаша» для нас - сохранить свое историко-культурное единство. Наказ «Алаша» - беречь и укреплять согласие...»

«Алаш» - это национальная идея, взрастившая народ. Эта идея ведет свое начало с правления Аблай-хана, когда он пытался объединить земли трех жузов под единым началом. Однако этого не произошло вследствие того, что младший жуз вошел в состав Российской империи. «Алаш» - это акт осознания нацией своей территориальной принадлежности, определение доли и вклада народа, имеющего свое место под солнцем. «Алаш» - это совершенно новая общественно политическая сила: казахская интеллигенция, «духовно-интеллектуальная элита, выдвинувшая идею национальной консолидации» (Н. Назарбаев). Выше всего они ставили духовную и национальную независимость. Однако, такое определение Алаша существовало не всегда [2].

Советская историческая наука не желала признавать факта существования в Степи демократической идеологии национально-освободительного движения в начале XX века. Ученые мужи, авторы большого энциклопедического издания, в выходных данных которого значится не 37-ой, а 87-ой год, авторитетно

утверждают, что движение Алаш и его политическая форма - партия Алаш-Орда отличается буржуазно-националистическим, мистическим, контрреволюционным характером, отражает классовые интересы баев-феодалов, наконец, проповедует идеологию панисламизма. Это миф. Во-первых, до Февраля 1917 года алашординцы были как раз не контр-, а революционерами социал-демократического свойства. Во-вторых, националистами они тоже никогда не были. И вообще, что такое национализм? Если это попытка вернуть избирательное право, которое было отнято у казахов в 1907 году, то точно, были. Но если национализм - это высокомерие крови и презрение к другим, то нет, националистами эти люди никогда не были. Они с готовностью протягивали руку всякому, а русскому - в первую очередь. В-третьих, панисламизм (идеология о единстве всех мусульман под властью высшего духовного главы халифа) - тоже легенда! Алаш - не религиозное движение, и панисламизм никогда не был у них партийной идеологией. Да, этим людям был чужд атеизм, они были людьми верующими и хорошо понимали, насколько глубоко проник ислам в психологию и обычаи народа. Совершенно естественно, что алашевцев возмущала попытка христианизации Степи. Алихан Букейханов приводит один красноречивый документ. Некий казах пожаловался мировому судье [на православного священника](#), оскорбившего его веру. Судья переслал жалобу в вышестоящую епархию. Там на нее была наложена следующая резолюция; «Дерзкий клязник - киргиз забыл, что он живет не в Турции, а в России православно-христианской. Оставить без последствий». Большинство алашевцев были воспитаны на идеалах европейской, в первую очередь русской, культуры. Во след Абаю, будущность казахов они видели в усвоении этого наследия и перенесения его на родную почву. Называя себя на русский манер «западниками», они - алаш-ординцы - готовы были разговаривать со всеми, никого не отталкивая. Но как раз эта идея плюрализма полностью чужда тоталитарному сознанию, ибо с точки зрения большевиков нравственно только то, что служит делу революции. Инакомыслие же каралось беспощадно и последовательно. «Кто не с нами - тот против нас!» ... И сегодня нам только остается лишь печально склонить головы над их могилами. Склонить голову и лишний раз подумать о том, что история не терпит насилия и мстит за клевету. История Алаш-Орды описана и осмыслена далеко не в полной мере. Даже не все документы обнародованы. Следом за Чоканом Валихановым пришло целое поколение блестящей национальной интеллигенции. Сложись история иначе, и они бы оставили ослепительно яркий след в научной и художественной жизни страны.

Алихан Букейханов - выпускник Санкт-Петербургского лесотехнического института, стал бы ученым-природоведом и этнологом. А может быть, стал бы видным фольклористом, который так и не успел записать одну из версий «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». Или теоретиком литературы - такой блестящей была его статья «Что такое роман». Или переводчиком - между делом, [увлеченный политикой человек](#), перевел на казахский язык Толстого, Чехова, Короленко, Мамина-Сибиряка, Мопассана.

Ахмет Байтурсынов не получил столь основательного образования, зато он наверняка бы продолжил начатый было путь ученого-тюрколога, педагога и прежде всего поэта-баснописца. Он бы мог стать первым абаеведом, историком казахской литературы: его очерк на эту тему - первое сочинение такого рода в национальной культуре. Ну и, наконец, мог бы завоевать он громкую известность как реформатор казахской письменности.

Жакып Акпаев - выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского университета (золотая медаль), первый казах - магистр права, наверняка сделал бы блестящую карьеру адвоката.

Халел Досмухамедов - еще один санкт-петербургский студент, также с золотой медалью закончивший Императорскую Военно-медицинскую академию, мог бы стать первоклассным хирургом.

Бактыгерен Кулманов - был депутатом 1-ой и 11-ой Государственной Думы Российской империи. С отличием окончив Санкт-Петербургский университет по специальности переводчик восточных языков, блестяще защитив диссертацию и получив степень магистра наук, мог бы стать научной светилой в области восточной филологии, или политиком, дипломатом, свободно говорящем на многих языках [3].

Ахмет Биримжаиов - с отличием окончил юридический факультет Казанского университета, депутат Государственной думы, депутат Всероссийского учредительного собрания. Блестящий оратор, чьи пламенные речи вызывали уважение и заставляли прислушаться, наверняка бы стал профессиональным политиком.

Халел Габбасов - преподавал алгебру в Семипалатинском педагогическом техникуме. Вместе с А.Букейхановым вел переговоры с В.И. Лениным и И.В. Сталиным по вопросу признания Советской властью Алашской автономии. Выпускник физико-математического факультета МГУ, он мог бы [стать ученым-математиком](#), а может быть просто учителем. Но все повернулось иначе. Всех этих литераторов, филологов, юристов, врачей, математиков, переводчиков, школьных учителей неудержимо потянуло в

общественную жизнь. Они были очень молоды, самому старшему было немногим больше сорока лет. Интеллигенты первого поколения, они чувствовали повышенную меру ответственности за судьбу соотечественников. Пути разные, но конец у этих рыцарей национальной независимости один - ссылка, тюрьма, расстрел...

Однако, вернемся к истории Алаша. Вспомним, как развивались события, что было задумано и что сделано, как близка была победа и как по одному росчерку пера канули в забвение на долгие годы эти первые рыцари национальной государственности и их дела. Несколько слов о том, что значит в переводе с казахского языка «алаш». Толковый словарь приводит несколько значений: так назывался самый первый древнейший союз казахских племен; боевой клич; многочисленная общность людей, народ, синоним слову «казахи». Кажется, само существование в казахском языке такого емкого слова, сделало появление организационного патриотического движения казахов фактом закономерным и естественным. Впрочем, главной причиной возникновения алашского движения следует считать зрелость и поступательное развитие казахского общества в условиях колониальной политики царизма. Самодержавие насильно разобщило исторически сложившийся единый народ, разделив управление им на состоятельные административные органы, насильно были изъяты древние земли казахов, насаждалась такая система образования, которая привела бы к исчезновению родного языка культуры. Такая политика не могла не привести к протесту [4].

К началу XX века всем стало ясно, что самодержавие уже давно не популярно и изживает себя. Первая русская революция 1905-1907 годов докатилась и до казахской степи. Именно к этому времени относится формирование движения «Алаш». У истоков стоял Алихан Букейханов - признанный лидер движения, а впоследствии и партии. Приобщившись к политической борьбе еще в студенческие годы, когда он вошел в так называемую группу «Зар заман» («Смутное время»), на которую очень косо поглядывала колониальная администрация, Алихан в 1905 году вступил в кадетскую партию, и в непродолжительное время создал нечто вроде ее казахского филиала, который и получил название «Алаш». Движение начало быстро распространяться по казахской степи, умножая своих сторонников. Лидерами движения «Алаш» были предприняты конкретные меры по реализации идеи консолидации казахского общества: один за другим были проведены два общекзахских съезда, депутаты-алашевцы выступили на заседании II Думы с докладом о разрушительном влиянии переселенческой политики русского царизма на хозяйственную жизнь казахов. Тогда, 16 мая 1907 года Государственная дума не только не услышала доклад депутата Б.Каратаева, но и цинично прервала его: «В XX столетии необходимо прекратить кочевой образ жизни киргизов». Но борьба алашевцев продолжалась. И в 1913 году они создали свою газету «Казах» (главный редактор Ахмет Байтұрсынұв), которая стала печатным органом будущей партии «Алаш Орда». Когда в казахскую степь пришла «лихая година» 1916 года, деятели «Алаша» решили оградить народ от новых катаклизмов и сохранить его. Именно поэтому они призвали казахов выполнить Указ царя «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений». Во-первых, они считали, что нависшая над Россией внешняя опасность касается и казахов. Во-вторых, они стремились не допустить вооруженного выступления практически безоружных казахов против регулярной русской армии. И в-третьих, в случае победоносного для России исхода войны, они надеялись на облегчение участи казахов и создание национальной автономии [5].

Осуществляя тактику разумного компромисса с империей, лидеры «Алаша» выдвинули на первый план идею выживания народа. Однако, летом 1916 года Казахская степь становится ареной ожесточенных столкновений. Казахи заплатили дорогой ценой за попытку добиться свободы. В целом потери коренного населения составили около 1 миллиона человек, включая тех, кто покинул родину. Правду о масштабах и жестокости репрессий донесла до общественности все та же «Алаш». Передовая общественность России поддержала алашевцев в этом правом деле. Будущий премьер-министр России А. Ф. Керенский выезжает в Туркестанский край для ознакомления с положением дел. На заседании Государственной думы 13 декабря 1916 года он с присущим ему пафосом заявил: «Это они (указывая в сторону Правительства) являются виновниками того, что разрушена эта цветущая окраина. Это они создали там условия, при которых местное население начинает голодать». Уже в конце 1916 года 90 депутатов Государственной думы подписали запрос о том, к каким последствиям привел в Степи Указ Николая II. Среди подписавших были известные политические деятели России того времени.

В своей книге «В потоке истории» Н.А. Назарбаев пишет об этом времени: "Необходимо отдать должное политическому мужеству русских демократических деятелей, которые в самый тяжелый и трагический период жизни народов Казахстана и Средней Азии, испытавших настоящий геноцид со стороны царизма, с трибуны Государственной думы выступили в их защиту". Весть о свержении

монархии в феврале 1917 года лидеры казахской национальной интеллигенции встретили восторженно. Это был исторический шанс претворить в жизнь идеи “Алаша”. Это был звездный час Алаша”! Временное правительство во главе с А.Ф. Керенским приняло постановление об образовании Туркестанского комитета, в состав которого вошли лидеры “Алаш” А.Букейханов и М. Тынышпаев. Впервые в состав органов управления Казахстаном вошли представители казахской интеллектуальной элиты. Тем самым признавались ведущие позиции деятелей алашевского движения в политической жизни края. Свержение царского режима и демократизация жизни в стране позволили организационно оформить движение “Алаш”. В июле 1917 года на всеказахском съезде в Оренбурге была образована партия “Алаш”. Вскоре был разработан проект программы партии, состоящий из десяти разделов. Основной целью партии было создание казахской автономии в составе Российской федеративной демократической республики. В ноябре 1916 года при выборах в Учредительное собрание “Алаш” получила большинство голосов и занимала 8 место среди полсотни партий, существовавших в России накануне Октябрьской революции. В декабре 1917 года на Втором общеказахском съезде в Оренбурге было принято постановление об образовании казахских областей с названием их “Алаш”, что должно было стать основой для образования казахской государственности. В документе было сказано: “В целях спасения области Алаш от общего развала анархии организовать временный народный совет “Алаш Орда”, состоящий из 25 человек, 10 мест из которых предоставить русскими и другим народам, живущим среди казахов. Местам пребывания Алаш Орды временно избрать Семипалатинск. Алаш Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казахским населением”. К сожалению, планам этим не суждено было осуществиться [6].

Демократическая альтернатива развития страны, разработанная в программе партии “Алаш”, так и не была реализована в условиях роста авторитарных тенденций. Реальная возможность воссоздания национальной государственности была утрачена в связи с установлением диктатуры партии большевиков. Начались переговоры с новой властью, которые поначалу шли гладко. Однако, стороны решительно не могли прийти к согласию, потому что их разделял принцип. Алихан Букейханов и его товарищи отвергали классовое мышление, пеклись обо всем народе, не только “трудящемся”, и презирали диктатуру. А Советская власть исключительно на ней, как известно, и держалась. Потому нет ничего удивительного в том, что переговоры алашевцев с советской властью быстро оборвались. Перехватив идею автономии, большевики сразу же придали ей жестокий классовый характер. “Необходимо... чтобы автономия обеспечивала власть не верхам данной нации, а ее низам. В этом вся суть” [7].

Алашевцы идею национального достоинства понимали совершенно иначе и, не найдя общего языка с Советской властью, повернулись в сторону Сибирского правительства во главе с адмиралом Колчаком. Расчет состоял в том, что Белое движение поддержит национальное устремление Степи. Но это была только иллюзия. Признавать автономию Алаша, как на том настаивали казахи, Колчак не собирался. И указом Временного правительства Сибири от 2 октября 1918 года правительство Алаш-Орды было упразднено. Полгода спустя тот же указ был фактически продублирован Киргизским (то есть Казахским) ревкомом, взявшим под контроль весь край. Разница заключалась только в том, что осуществление декрета сопровождалось карательными мерами. 5 марта 1918 года “Военно-революционный комитет по управлению киргизским краем” постановил: правительство Алаш-Орды ликвидировать, руководителей его “впредь до более прочного устройства Советской власти в Киргизском крае, изолировать от киргизских трудовых масс., все имущество алаш-ордынцев, как завещанное, так и частное взять на учет”. Большевики от слов перешли к делу. Начались гонения и репрессии. Пути разные, но конец один - ссылка, тюрьма, расстрел. Трагичной оказалась судьба великих казахов - государственников начала XX века. Но уроки национального мужества и национальной зрелости не забыты. “Мы можем определенно сказать, - пишет Н. Назарбаев в книге “В потоке истории”, - что деятельность казахских интеллигентов первой половины XX века, сопряженная со страшными личными трагедиями, современна не только по своему концептуальному уровню, что само по себе уникальное явление, но и по своему гражданскому и культурному уровню”. Главная идея Алаша” - национальная государственность. Как говорил А. Букейханов, “народ, не имеющий государственности - сирота, подневольный народ”.

Поэтому независимость - есть главная ценность для любого народа, думающего о своем будущем. С этой точки зрения вполне уместно оценивать Республику Казахстан как конкретное воплощение идеи “Алаш”.

Список использованной литературы:

1. Движение Алаш; сборник документов и материалов. Т.3. кн.1./ Архив Президента Республики Казахстан. – Алматы, 2007.
2. Назарбаев Н. А. В потоке истории. – Алматы, 1999.
3. Кул-Мухамед М. Программа “Алаш”: фальсификация и действительность. – Алматы, 2000.
4. Анастасьев Н. Трагедия триумфатора; Мухтар Ауэзов - судьба и книги. – Алматы, 2007.
5. Матаева М. Реализация конституционных идей в Туркестанской автономии и Алаш-Орде. – Алматы, 2006. – N 4. – С. 47-53.
6. Нурмагамбетова Р.К. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920-1990 гг. XX века // Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
7. Наследие “Алаш” и современность // Рудный Алтай. 2008 г.

УДК 94 (574) и 1860/1917 ” : 35

МРНТИ 03.01.17

Т. Әбдіхалық¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ бМ011400-тарих мамандығының 2 курс магистранты
abdikhalyk.t@mail.ru

Т.Т. Далаева²

²ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент, ақ.Т.С. Садықов ат. Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
tenliktd@mail.ru

**АҚМОЛА УЕЗІНДЕГІ БОЛЫСТАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ
ҚҰРАМДЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР
(XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)**

Аңдатпа

Бұл мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Ақмола облысы Ақмола уезінің әкімшілік болыстық бөліну үрдістері қарастырылған. Ауылдардың құрамындағы шаңырақтарды және болыс құрамындағы ауылдарды бөлу туралы мәліметтері негізінде, реформалар арасындағы кезеңдегі жүргізілген әкімшілік өзгертулер көрсетілді. Зерттеліп жатқан кезеңнің Ақмола уезіндегі болыс, ауыл және шаңырақ санының өзгеруіне қатысты диаграмма құрылды. Ақмола уезіндегі болыс пен ауылдар санының мәліметі Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаттан алынды. Мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында жергілікті басқарудағы болған өзгерістердің анализі жасалынды.

Түйін сөздер: болыс, ауыл, Ақмола уезі, әкімшілік бөліну, реформа, болыстың бөлінуі.

Аннотация

Т.Әбдіхалық¹

¹магистрант 2 курса по специальности «бМ011400 - История», abdikhalyk.t@mail.ru

Т.Т. Далаева²

² научный руководитель: к.и.н. доцент tenliktd@mail.ru

**АКМОЛИНСКИЙ УЕЗД (ВТ. ПОЛ. XIX – НАЧ. XX ВВ.): ХАРАКТЕР ИЗМЕНЕНИЙ ВОЛОСТНОГО
СОСТАВА И АДМИНИСТРАТИВНОЙ СТРУКТУРЫ**

В данной статье рассматриваются процессы административного волостного деления в Акмолинском уезде Акмолинской области второй половины XIX в. – начале XX в. На основе сведений о распределении кибиток в составе аулов, и аулов в составе волостей, представлены происходившие административные изменения в период между реформами. Составлена диаграмма соотношения изменений количества аулов и волостей в Акмолинском уезде в изучаемый период. Сведения о количестве аулов и волостей в Акмолинском уезде были взяты из материалов Центрального государственного архива Республики Казахстан. В статье сделан анализ происходивших изменений в системе местного управления второй половины XIX в. – начале XX в.

Ключевые слова: волость, аул, Акмолинский уезд, административное деление, реформа, разделение волости.

Abstract

T. Abdikhalyk¹

¹ 2th course master specialty of “6M011400 – History”, abdikhalyk.t@mail.ru

T.T. Dalayeva²

² scientific supervisor: candidate of History science, [ass. professortenliktd@mail.ru](mailto:ass.professortenliktd@mail.ru)

AKMOLA'S UEZD (THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY): CHANGING THE NUMBER OF VOLOSTS AND ADMINISTRATIVE STRUCTURES

This article focuses on the processes of administrative volost' division in the Akmola's uezd of the Akmola oblast' in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century. Administrative changes that took place in the period between the reforms are presented on the basis of information on the distribution of kibitkas as part of the auls, the auls as a part of volosts. Diagram correlation of changes in the number the auls and volosts in the study period in the Akmola uezd was represented in article. Information on the number the auls and volosts in the Akmola uezd were taken from the materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The analysis of the changes taking place in the local governance of the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century was made in the article.

Keywords: volost, aul, Akmola uezd, administrative division, reform, the division of the volost.

XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басындағы Ақмола уезіндегі болыстардың тарихы нәтижесінде, уездегі өзгеріс-терді, оған әсер еткен фактілерді және оның әкімшілік құрылымының өзгеру маңызын анықтай аламыз. Сондай-ақ, аталған аймақта болыс пен ауыл санының өсу мен кему себептерін айқындап алудың маңызы зор. Бұл уез тарихын жіктеп көрсетуге және жан-жақты қорытындылауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда Қазақстанның әкімшілік басқарудың қалыптасып дамуы үшін Қазақстан тарихындағы болыстық басқарудың атқарған рөлі ерекше. XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы болыстық басқарушылар қиындықтарға қарамастан патша үкіметі кезінде қазақ ауылдарын басқара білді. Қазақ шенеуніктердің құрамында ең көп болыстық және ауылдық басқарушылар болды. Сондықтан да болыстық басқарушылардың қызметі мен әлеуметтік мәртебесін талдап, мағлұматтарды саралау өзекті мәселелердің бірі болмақ.

1868 ж. 21 қазан күні «Орал, Торғай, Ақмола және Семей болыстарын басқарудың Уақытша Ережесі» қабылданады. Ақмола облысы Омбы, Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл уездерінен тұрады.

Уездер өз кезегінде болыстарға бөлінді, оның әр қайсында 1-2 мыңнан шаңырақ болған. Ереже бойынша норма осындай болды, ал архив құжаттарына сүйенсек шаңырақ саны 690 мен 1600 көлемінде болды. Болыстар территориялық белгі бойынша қалыптасқан. Болыстар ауылдар әкімшілігінен тұрды. Бұрынғы рулық құрылымды түбірлі жою үшін ауылдарға номер берілген. Бірауылда 100-200 шаңырақ болған.

1867-1868 жылғы уақытша ереже бойынша Ақмола облысы мен Семей облысының шекарасы оңтүстігінде Крутойарскийдің ауылы мен Қарқаралы округінің бойымен бекітілді. Ақмола облысының орталығы болып Ақмола қаласы бекітілді, бірақ Ақмола қаласында облыс басшылығы үшін тастан жасалған арнайы мекемелер болмағандықтан, барлық басқарушы аппарат Омбы қаласында қалдырылды, содан Омбы қаласында 1917 жылға дейін Ақмола облысының барлық басқарушы аппараты орналасты.

Облыстағы уездердің шекаралары өзгеріп отырды, және де уездердегі болыстар саны да өзгеріске ұшырап отырды. Оны архив құжаттарынан көруге болады. 1868 ж. 21 қазан күні «Орал, Торғай, Ақмола және Семей болыстарын басқарудың Уақытша Ережесі» қабылданады [1,323-327б.]. Бір жылдан кейін болыстық басқарушылар қызмет көрсету үшін олардан салық жиналды. Архив құжаттарында 1869 жылы жүргізілген есептеу бойынша салыстырмалы тізімдеме жасалған.

№	Болыстардың атауы	Шаңырақ саны	Ер адамдар саны	Әйел адамдар саны	Шаңырақ салығы	Болыстық басқарушының жалақысы
1.	Ақсары Құрсары Керей	986	2291	2228	2958	620
2.	Бұрас Құрман Құрсары Керей	1180	2663	2629	3540	600
3.	Қаманджаппар Қанжығалы	1006	1998	1752	3018	700
4.	Тентек Қанжығалы	1190	2780	2638	3570	700
5.	Жетіру Қанжығалы	983	2462	2122	2949	700
6.	Тыналы Қарпық	1352	2756	2538	4056	740
7.	Айтхожа Қарпық	2076	5285	4846	6228	780
8.	Құлан Қыпшақ	1683	3574	3477	5049	860

9.	Қареке Алтай	1865	4430	3856	5595	840
10.	Темеш	1931	4595	4118	5793	780
	Барлығы -	14252	33599	30004	42756	7320

Кесте 1, 1869 жылы Ақмола уезінің болыстарында жүргізілген халық санағы, салық мөлшері, шаңырақ саны тізімдемесі [2, 70 б.].

Бұл тізімдемеде шаңырақ саны, халық саны, әр шаңырақтан жиналатын салық мөлшері мен жер жарнасы кесте бойынша көрсетілген. Осы мәлімет бойынша Ақмола уезінде 10 болыс есептелінді. Олар: Ақсары-Құрсары Керей 986 шаңырағы бар; Бұрас Құрман Құрсары Керей 1180 шаңырағы бар; Қаманджаппар Қанжығалы 1006 шаңырағы бар; Тентек Қанжығалы 1190 шаңырағы бар; Жетіру Қанжығалы 983 шаңырағы бар; Тыналы Қарпық 1352 шаңырағы бар; Айтқожа Қарпық 2076 шаңырағы бар; Құллан Қыпшақ 1683 шаңырақ; ҚарекеАлтай 1865 шаңырақ; Темеш 1931 шаңырақ, барлығы Ақмола уезі бойынша 14252 шаңырақ есептелінді.

Кестеде он болыстың 4-інде шаңырақ саны екі мыңға жуық болып тұр, яғни уақытша ереженің нормасына сәйкес болып тұр. Екі болыста шаңырақ саны 1000-ға жетпей, қалған төрт болыста 1000 мен 1500 аралығында. Кейінгі 1875 жылы болыссаны 10-нан 13-ке дейін өсіп, және де 13 болыстың 3-інде ғана шаңырақ саны 1500-ден асып, екі болыста шаңырақ саны 1000-ға жетпей, қалған сегіз болыста шаңырақ 1000 мен 1500 арасында тұрғанын байқауға болады.

№ Уезд және болыс атауы	Бұрынғы атауы	Шаңырақ саны	Осы шаңырақ саны бойынша жиналатын салық 1875 жылы				Шаңырақ саны	1 қаңтар 1875 ж мен 1 қаңтар 1876 жылы көшіп келген				Шаңырақ саны	
			бересі		салық төлемі			бересі		салық төлемі			
			р	к	р	к		р	к	р	к		
<u>Ақмола уезді</u>													
1	Ақмола болысы	Ақмола болысы	1038	-	-	3114	-	6	-	-	18	-	10
2	Есіл болысы	Есіл болысы	1078	-	-	3234	-	7	-	-	21	-	10
3	Нұра болысы	Темеш	1589	-	-	4794	-	1	-	-	3	-	15
4	Сары өзен болысы	Ораз Темеш	923	-	-	2769	-	-	-	-	-	-	92
5	Қорғалжын	Тыналы Қарпық	1581	-	-	4743	-	43	-	-	129	-	16
6	Қара ағаш	Айтқожа Қарпық	1642	-	-	4926	-	5	9	-	15	-	16
7	Спасск	Сары Мұрат Алтай	1070	-	-	3210	-	-	-	-	-	-	10
8	Шерубай Нұра	Қаректы Алтай	1358	-	-	4074	-	5	-	-	15	-	13
9	Временск	Жетіру Қанжығалы	1173	-	-	3519	-	12	-	-	36	-	11
10	Ақкөл	Тентек Қанжығалы	670	-	-	2010	-	-	-	-	-	-	67
11	Қоржынқол	Қамаджапар Қанжығалы	1418	-	-	4254	-	4	-	-	12	-	85
12	Қызыл Джапар	Бұрас Құрман Құрсары Керей	1176	-	-	3528	-	4	-	-	33	-	1422
13	Моншақты	Бақтыбай Ақсары Құрсары Керей	1047	-	-	3141	-	1	-	-	3	-	1180
													0
													24
													3
													98
													84
													44

Кесте 2, 1875 жылы Ақмола уезінің болыстарында жүргізілген халық санағы, салық мөлшері, шаңырақ саны тізімдемесі [3,1 б.].

Сонымен қатар, осы құжаттарды талдай келе болыстардың атаулары бұрын болысты құрған руға байланысты болса, кейін ол географиялық-топонимикалық ортаға байланысты өзгереді. Кейбір болыстар біріктіріліп ортақ атау алады. Мысалы, 1875 жылы 18 қазанда Ақмола уезінің басшысы Ақмолаоблыстық басқаруының шаруашылық бөліміне жазған рапортында «Киргиз (казах – Т.Ә.) Каманджапар Канджыгалинской ныне Коржункульской волости» «Қаманджапар Қанжығалы болысының қазіргі Қоржынқол болысының қырғызы(қазағы – Т.Ә.)» деп келтіреді [4, 31 б.].

1875 жылғы тізімдемеде 13 болысоның ішінде 15772 шаңырақ саны есептелінді. Болыстар: Ақмола болысы құрамында 1038 шаңырақ, Есілде 1078 шаңырақ, Нұра (бұрынғы атауы Темеш) - 1598 шаңырақтан тұрады, Сары-өзен (бұрынғы атауы Ораз Темеш) - 923 шаңырақтан, Қорғалжын (бұрынғы атауы Тынлай Қарпық) - 1581 шаңырақтан, Қараағаш (бұрынғы атауы Айтқожа Қарпық) - 1642 шаңырақ, Спасск (бұрынғы атауы Сары Мұрат Алтай) - 1070 шаңырақтан, Шерубай-Нұра (бұрынғы атауы Қареке Алтай) - 1358 шаңырақ, Временск (бұрынғы атауы Жетіру Қанжығалы) - 1173 шаңырақтан, Ақкөл (бұрынғы атауы Тентек Қанжығалы) - 670 шаңырақтан, Қоржынкөл (бұрынғы атауы Қамаджапар Қанжығалы) - 1418 шаңырақтан, Қызылжаппар (бұрынғы атауы Бұрас-Құрман-Құрсары Керей) - 1176 шаңырақтан, Моншақты болысы (бұрынғы атауы Бақтыбай Ақсары Құрсары Керей) - 1047 шаңырақтан тұрады. Бұл тізімдемеде әр шаңырақтан 3 жылға алынған салық мөлшері көрсетілді. Әр болыс қанша шаңырақтан тұратынын, кейін көшіп келген шаңырақ саны да көрсетілді. Әр шаңырақтан 3 рубль көлеміндесалық алынған болатын.

1875 жылы уезд басқарушысының көмекшісі Куликов Ақмолаоблысының әскери губернаторына жазған рапортында өзіне міндеттелген уезд бойынша болыстардың бұрынғы атауларын жазып және болыстар саны мен әр болыстан жиналған салық мөлшерін атап көрсетеді. Осыған орай, болыстардың бұрынғы атауларын екі архив құжаттарын салыстыру арқылы анықтауға болады [3,1;2 б.].

Патша үкіметінің реформасынан кейін де қазақ ауылдары қыстау мен жайлауларға көшіп жүрді. Ақмола облысының әскери губернаторы Ақмола облысының уезд басқарушыларынан өздерінің уезд шекаралары мен қыстау және жайлау орындары туралы мәлімет талап етті. Осыған байланысты «Ақмола облысы қазақтарының уездік және болыстық шекаралары мен қыстаулары жөнінде мәлімет» атты архив құжатында Ақмола уезінің көмекшісі Куликов Ақмолаоблыстық басқарудың әкімшілік бөліміне талап етілген мәліметті тапсырды. Ол құжатта уезд көмекшісі Ақмолаоблысының бұрынғы әскери губернаторы генерал-майор Окольниковичтің «қырғыз (қазақ – Т.Ә.) болыстарын қалыптастырудағы жергілікті басқару нұсқаулығына сүйеніп» Ақмола уезінің шекараларын көрсетті. Ол уақытта Ақмола уезінің шекарасы 1872 жылы 17 тамызда сайланушылар съезінің қаулысымен нақты белгіленген жері тек Қарқаралы уезінің шекарасы арасында ғана болды. Сарысу, Көкшетау, Омбы және Павлодар уездерінен Ақмола уезін бөлетін шекара әлі бекітілген жоқ. Болыстардың шекараларына келетін болсақ уезд көмекшісі оны болыс басқарушыларына енді тапсырғанын жазды. Ақмола уезінің басқарушысы өз рапортында «қазақтардың қыстаудан жайлауға өтетін жолды атап көрсету қиын, себебі көктем келісімен қазақтар малдарын жаюға ыңғайлы жерлерге көшеді».

Дәл осы архивтік құжатта уезд басқарушысы Измайлов 3 жылдан кейін 1878 жылы 3 наурызда Батыс Сібір басқарушылығының кеңес төрағасына берген рапортында болыс шекаралары мен әрауылдың шекарасын, олардың қыстаулары мен жайлауларын, қыстау немесе жайлауға көшетін жолдарын, шаңырақ санын, әр ауылда ағаштан, шымтезек, қамыстан қанша үй салғанын атап көрсетеді. Мысалы, Моншақты болысының № 3 ауылы Төле Қарағай және Моншақ ормандарында қыстайды, ал жайлауға Баян Қанай көлі арқылы Дамса өзенінің жағалауына қарай өтеді. Қайтар жолы даосы жолмен келеді. Ауылда 110 шаңырақ ағаштан және 30 шаңырақ шымтезектен салынған [5,14;252 п.].

Ғанибаева Ж.А. өзінің «Қазақстандағы шаруа бастықтары институты: қалыптасуы мен қызметі (XX ғас. басы)» атты диссертациясында 1880 ж. басталған қоныс аудару саясатындағы бетбұрыс туралы жазды. 1881 жылы орыс шаруаларын қазынаның бос жерлерге қоныстандыру туралы Уақытша ереже қабылданды. Осы жылдан бастап далалық өлкеге қоныс аудару күшейе түседі, алғашқыда қоныс аударушылар Ақмола облысына қоныстана бастайды. 1885-1893 жж. Ақмола облысында 251.779 десятина жері қазақтардан тартып алынып, 10940 түтіннен тұратын 24 қоныс аударушы поселкелері ұйымдастырылды. Мысалы, Алексеевская, Новочеркасская, Семеновская, Михайловская, Новогеоргиевская, Чернигов және Рождественская сияқты орысауылдары кейін олар болыс болып құрылады [6,17 п.].

1884 жылғы Ресей империясының ішкі істер министрлігінің орталық статистикалық комитетінің «1884 жылғы шаңырақ саны мен шаңырақ салығы» атты тізімдемеде Ақмола уезінде болыстар саны 12-ге, ал шаңырақ саны 13764-ке дейін жетеді. [7,4 п.].

1891 жылғы ережеге сәйкес уезд басқарушылығы өзгерістерге ұшырады. Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында уезд басқарушыларын дала-генерал губернаторлығы тағайындайды, ал Орал және Торғай облыстарында әскери губернаторлардың тағайындауымен жүзеге асады [1,387 б.].

1901 жылы 7 наурызда Сібір темір жол комитетінің отырысында, шаруа бастықтары басқаратын түрлі мекемелерді біріктіру туралы және «1898 жылы 2 маусымдағы Уақытша ереженің» негізінде Далалық облыстарда шаруа бастықтары институтын енгізу қажеттілігі туралы ұсыныс білдірілді.

Учаске басқарушы лауазымын енгізу қазына үшін көптеген шығындарға әкелетініне байланысты, далалық облыстарда жаңа әкімшілік бірлікті енгізу сатылап, біртіндеп енгізу ұсынылды. Елеулі мәселелердің бірі осы институтты енгізу мерзімін анықтауда болды. Торғай облысының әскери губернаторы шаруа басқарушы әкімшілік бірлігін бірінші Ақмола мен Торғай облыстарында нақтырақ айтқанда 1902 жылдың 1 қаңтарынан енгізу, себебі осы облыстар қоныс аударушылар көбірек орналасқан, неғұрлым даярланған және қоныс аударушылардың легі негізінен, қоныс аудару учаскелері құрылған осы облыстарға бағытталған болатын.

Ақмола уезі негізінен тұрғындары әр жерде шашылып орналасқан ауданға жатады. Уездің солтүстік бөлігінде көшпелі қазақ ауылдарымен шекаралас орыс шаруаларының селолары неғұрлым шоғырлана орналасты. Қазақ ауылдары көбіне Сілеті, Есіл, Дамса, Итемген, Мамай және басқа да өзендер мен көлдердің жағалауларында орналасқан. Сонымен бірге уездегі болыс пен ауылдардың жалпы жер көлемі уездің бүкіл аумағының тек қана 1/3-ін құрайды, ал уездің орталық және оңтүстік бөлігінде орыс селолары мүлдем болған жоқ. Қазақ болыстары топырағы сортаң, егіншілікке жарамсыз уездің ауқымды жерінде шашырап орналасты. Осыған байланысты уезд аумағын халықты көшпелі және отырықшы шаруа учаскелеріне біркелкі бөлу ауыр болды. 1902 жылы шілдеде Ақмола уезі 4 шаруа учаскесіне бөлінді.

Уездегі бірінші шаруа учаскесінің ауданы отыз мың шаршы шақырым және тұрғындары 31 308 ер адам болды, оған үш шаруа болыстары жәнә төрт қазақ болыстары кірді. Екінші учаскенің жалпы ауданы қырық мың шаршы шақырымды алып жатты халқының саны – 34 287 ер адам, бұл учаскеде екі қонысаударушы болысы мен алты қазақ болысы болды. Үшінші шаруа учаске құрамына екі шаруа болысы мен алты қазақ болысы кіреді. Ол 26 012 тұрғынымен қырық мың шаршы шақырымды алып жатыр. Соңғы төртінші шаруа учаскесі тек қана сегіз қазақ болыстарынан тұрады. Бұл жер көлемі жағынан ең үлкен аудан, 30 321 халқы санымен тоқсан мың шаршы шақырымды алып жатты [6,42п].

Уездегі шаруа учаскелерінің шекараларын белгілеген кезде, жер иеленушілері мен жерді межелеушілер, уезд басқарушы мен ауыл тұрғындары арасында көптеген келіспеушіліктер туды. Келіспеушіліктер архив құжаттарының өтініштерінде анық көрсетілген. Соның бірі, Сілеті өзені бойында қонысаударушылардың ауылдарын құру туралы келіспеушілік [7,90 б.]. Жалпы алғанда, уездің төрт учаскесінің ішінен, төртінші учаске уездің барлық ауданының жартысына жуығын алып жатыр. Ал аумағы жағынан көлемі аз бірінші учаске болды. Төмендегі кестеге қарасақ Ақмола уезін учаскеге бөлу пропорционалды бір шама тең жағдайда болады. Әр учаскеде 7-8 ауылдан.

№	Уездің атауы және оған кіретін болыстар	
	Ақмола уезді 1-і учаске	2-і учаске
1	Алексеев	1 Қарубай- Нұра
2	Новочеркасск	2 Михайловск
3	Семеновск	3 Новогеоргиевск
4	Қызылтоқпақ	4 Бөгелең
5	Моншакты	5 Қарағанды
6	Есіл	6 Спасск
7	Ақмола	7 Кременск
		8 Баржанкөл
	3-і учаске	4-і учаске
1	Чернигов	1 Шу
2	Рождественск	2 Қарағыз
3	Сарыөзен	3 Мұңлы
4	Қорғалжың	4 Шокай
5	Қарағаш	5 Атасу
6	Жыланды	6 Орта
7	Нұра	7 Саран
8	Аққұмнұра	8 Нілді

Кесте 4, Уақытша ереже бойынша шаруа бастықтары туралы енгізу тізімдемесі [9,22п.].

1913 жылғы тізімдемені қарайтын болсақ, Ақмола уезі 47 болыстан құрылып, 5 шаруа учаскесіне бөлінді. Ауылдары бірнешеге бөлініп, ауылдағы шаңырақ саны мыңға жетпейтінін байқауға болады. Жоғарыдағы кестедегі мәліметтер 1902 жылы тізімдеме бойынша жүргізілді, яғни дала өлкесіне шаруа бастықтары институтын енді енгізу үстінде жүргізілді. Ал төмендегі кестеде 1913 жылғы мәлімет бойынша жасалынды. Екі кестені салыстыратын болсақ, 1902 жылы Ақмола уезінің бірінші учаскесінде болыс саны 7 болды, ал 1913 жылы сол учаскеде болыс саны 3 түседі. Бірақ 1913 жылы Ақмола уезінде 5 шаруа учаскесі белгіленеді. Әр шаруа учаскедегі болыстар саны да әр түрлі.

№	Уезд атауы мен оларға кіретін болыстар	саны		саны			
		ауыл	шаңырақ	ауыл	шаңырақ		
	Ақмола уезді 1-і учаске			3-і учаске			
1	Ақмола	7	736	1	Моншақты	7	880
2	Сарытерек	9	1073	2	Карабұлақ	7	1257
3	Ишим	6	857	3	Акстрак-Кольская	7	1154
	2-і учаске			4-і учаске			
1	Құлан-Өтмес-Нұра	10	1017	1	Қызыл-Топырақ	10	1083
2	Нұра	6	730	2	Селеті	8	1140
3	Амантав	5	668	3	Қоржынқол	8	1102
4	Жыланды	8	970	4	Еремен	13	1621
5	Қараағаш	4	694	5	Бұзұлы	5	664
6	Конек	4	534	6	Құмкөл	5	589
7	Ақкөл-Нұра	10	1226	7	Шерубай-Нұра	5	909
8	Сарыөзен	4	656	8	Шарықты	4	433
9	Қорғалжын	4	534	5-і учаске			
10	Қон-Қорғалжын	7	457	1	Спасск	6	584
11	Соналы-Қорғалжын	6	664	2	Байдаулет	6	606
12	Жақсы	6	692	3	Қарағанды	9	867
13	Чуй	3	809	4	Мұңғлы	5	594
14	Көктас	6	687	5	Қасағалы	4	636
15	Қарағыз	6	1133	6	Атасу	4	565
16	Шонай	4	510	7	Айнабұлақ	4	517
17	Сарыөзен	6	536	8	Чожоғай	7	576
				9	Актав	8	1070
				10	Сартав	5	689
				11	Ортав	7	549
				12	Нелді	7	609
				13	Саран	3	652
				14	Қойтас	3	560
				15	Еркесай	6	565
				16	Алабас	5	484
	Жалпы болыс саны: 47	289 ауыл 36138 шаңырақ					

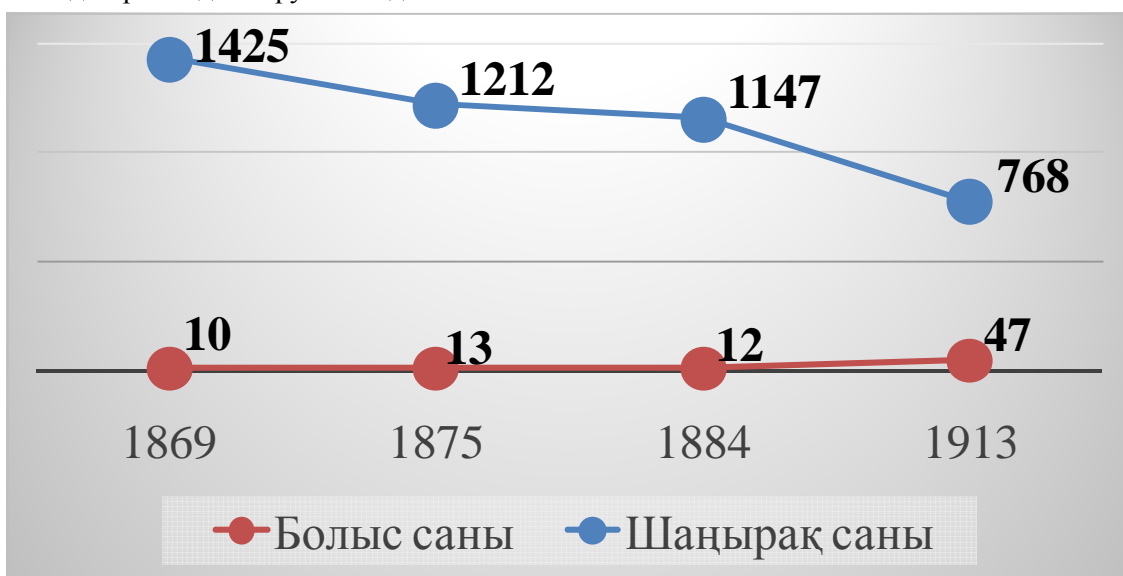
Кесте 5, Ақмола облысындағы қазақ болыстарының тізімі [10, 3-4 п.].

Бесінші кестені алғашқы бірінші кестемен салыстырғанда үлкен айырмашылықты байқауға болады. 1913 жылы Ақмола уезінде болыс саны 1869 жылға қарағанда 5 есеге жуық көбейді. 1913 жылы болыс саны 47-ге дейін жетті. Оның ішінде шаңырақ саны орта есеппен алғанда 1425-тен 768-ге дейін, яғни 2 есе азайды. Бесінші кестеде 47 болыстың ішінде шаңырақ саны 1000-нан асатын 11 ғана, қалғандарының шаңырақ саны 400-ден 900-ге дейін ғана барады. Шаңырақ санының көбеюі, ауылдар мен болыстардың бөлінуіне байла-нысты деген болжам айтуға болады. Ауылдардың бөліну себептері әр түрлі болды. Мысалы, бірі сайлау кезінде бөлініп кетуі. Әр ауыл бірнеше рудан құралады. Сол себептен әр ру өз адамын ауыл старшыны немесе болыс басқарушысы етіп сайлағысы келеді, осыдан үлкен дау туып,

мәселені қиындата түседі. Осыны ұрысқа дейін ушықтырмас үшін уезд басқарушылары ауылдарды екіге бөлуді жөн көреді. Мысалы, Есіл болысында «Көксал» руынан би етіп сайлайды, бірақ бұл болыс «Көксал» және «Қырғыз» атты руларынан тұрғандықтан, «Қырғыз» руынан тағы бір биді сайлап, уезд басқарушысы болысты екіге бөлуді ұсынады. Бөліну процесі халықтың қалауымен және уезд басқарушысының рұқсатымен өткізіледі [11,383 п.]. Атбасар болысы № 4 ауылының 130 шаңырақтың өкілі Сүлеймен Иткарин мен Мұхамбет Бекпаев 1904 жылы 2 қарашада Ақмола облысының генерал губернаторына жазған өтінішінде, өздерінің қолдаушыларымен партиялық қарсылыстыққа байланысты № 4 ауылдан шығу және жаңа ауыл құруды өтініш білдірді. Шаруа бастықтарының өздерінің ұсыныстарымен де ауыл бөліністері болды. Мысалы, Атбасар уезінің шаруа бастығы дала ережесінің 59 бабына сәйкес кейбір бірлестіктердің екіге бөліну ұсыныстарын жасады. Шаруа бастықтарының басты себебі ретінде ауылдарда шаңырақ саны өте көп және ауылдар бір-бірінен өте ұзақ аралықта орналасқан деп көрсетеді. Бұл салықтарды және басқа да жинауларды жасаған кезде, сонымен қатар ауыл старшындарының қызмет бабымен ауылдарды аралаған кезде біршама қиындықтар туғызатынын айтты.

Осыған тағы бір мысал, Атбасар уезінің Кентөбе болысының №1 ауылы 185 шаңырақтың уәкілеттісі Жансары Жувасаев Ақмола облысының генерал губернаторына жазған өтінішінде өзі тұрған ауылды екіге бөлу және ауыл әкімшілігін сайлауда дұрыс жүргізілбегенін жазды. Ауыл негізі 293 шаңырақтан тұрып, Есіл өзені ауылды екіге оң жақ және сол жақ жағалауға бөліп тұр. Екі бөліктің ортақ қыстаулары бар, бірақ көктемгі, жазғы, күзгі жайылымдарды бөлек қолданады. Осы себептерге байланысты ауылдың 185 шаңырақ тұрғыны көптеген ыңғайсыздықтарға ұшырады. Ол туралы Атбасар уезінің екінші шаруа учаскесінің басқарушысына жазбаша және ауызша өтініш айтты. Сайлау жүргізілген кезде Есіл өзенінің тасуына байланысты, иеліктегі кішігірім қайық 185 шаңырақтың адамын өзеннің арғы бетіне өткізе алмады, сайлау тек сол жағалаудағы шаңырақ арасында жүргізілді [12,54;62;32 п.].

Архив құжаттарын талдай келе, уездердегі ауыл саны көбейіп, шаңырақ санының азаюын төменде келтірілген диаграммадан көруге болады.

1867-1868 жылдардағы енгізілген реформа қазақ даласындағы әлеуметтік құрылымның өзгеруіне байланысты басқарудың жаңа формасын іздестіргенін көрсетеді. XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басында қазақ даласына жүргізілген реформа бойынша Ақмола уезінің болыстық құрылымы өзгергенін байқаймыз. Болыстар саны көбейіп, ауылдарды бірнешеге бөліп, шаңырақтар саны азайды. Қазақ ауылдарын азайтып, оларды жеңіл басқарау үшін орыс үкіметі осындай шараларды қолданды. Бұл патша үкіметінің бөліп ал да билей берсаясатының бір қыры екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Материалы по истории политического строя Казахстана. Сост. М.Г.Масевич Т.І. – А.-А.: Изд-во АНҚаз.ССР, 1960. - 441С.
2. ҚРОМА. 369 қор.1-т.,6705- іс. Дело о взимании с киргиз сбора на содержание волостных управителей Март 1869 - ноябрь 1870.70-п.

3. ҚРОМА. 369-қор. Ікн4-т., 6893-іс. Ведомость о числе волостей и кибиток, состоявших в 5 уездах Акмолинской области за 1875 год. 47п.
4. ҚРОМА. 369-қор. Ікн4-т., 6904-іс. Ведомость и рапорты уездных начальников о сборе кибиточной подати с казахов Акмолинской области за 1875 год. 227-п.
5. ҚРОМА. 369-қор. І-т., 2021 - іс. Сведения об уездных и волостных границах и о зимовках казахов Акмолинской области. 273п.
6. Ганибаева Ж.А. Қазақстандағы шаруа бастықтары институты: қалыптасуы мен қызметі (XX ғас. басы) // дисс канд. – Ақтөбе, 2010. – 136 б.
7. ҚР ОМА. 369-қор. Ікн2 – т., 3694 – іс. Ведомость о числе кибиток и кибиточной подати с 1881 по 1884 г. 27п.
8. ҚРОМА. 369-қор. Ікн5 – т., 8558 – іс. Об образовании переселенческих участков 1897 г. 234 п.
9. ҚРОМА. 64-қор. І – т., 1009-іс. Дело о приведении в действия временного положения о крестьянских начальниках в Акмолинской и Семипалатинской области. (15 июля 1902г – 7 октября 1903г). 314п.
10. ҚР ОМА. 369-қор. Ікн4- т., 8078-іс. Список киргизских волостей Акмолинской области сост 23 март 1913 год. 4п.
11. ҚР ОМА 369-қор. Ікн1 – т., 602 – іс. Дело об утверждении выборов должностных лиц казахского общественного управления на трехлетие с 1893 по 1895(05.1892-04.1893). 456 п.
12. ҚР ОМА 369-қор. Ікн1 – т., 3875 – іс. Дело о разделении аулов и волостей Атбасарского уезда. 276 п.

УДК 322 324 (574)
МРНТИ 03.01.11

Ж.Бекішева¹

¹магистрант 2 курса кафедры «Всемирная история» КазНУ им. аль-Фараби

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Аннотация

С обретением независимости Казахстан стал полноправным членом современной системы международных отношений. Казахстанско-британская разносторонняя и сбалансированная внешняя политика способна противостоять вызовам XXI века и нацелена на обеспечение долгосрочных национальных интересов, она способна влиять на социально-экономическое развитие и на структуру стабильного роста.

В настоящее время важными направлениями казахстанско-британского сотрудничества в торгово-экономической сфере являются: энергетика, разведка и добыча полезных ископаемых, строительство, здравоохранение, транспорт и связь. Также следует отметить, что значительно активизировалось сотрудничество в финансовой и банковской сферах. Экономическое сотрудничество между Казахстаном и Великобританией поднимается на более высокий уровень. Посредством двусторонних и многосторонних соглашений было подписано несколько десятков различного рода документов и соглашений, что повлияло.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Великобритания, политика Великобритании, стратегия, сотрудничество, приоритеты, безопасность, иностранные инвестиции и экономический рост.

Аңдатпа

Ж.Бекішева¹

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің курс магистранты

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛЫБРИТАНИЯМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСЫ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған соң халықаралық қатынастарда қазіргі жүйенің тұрақты және тең құқылы мүшесіне айналды. Қазақ-британ сыртқы қатынастарында жан-жақты саясатында тепе-теңдікті сақтай отырып, XXI ғасырдың қауіп-қатерлеріне қарсы тұруға және ұзақмерзімге бағытталған ұлттық игіліктерін жүзеге асыруға әлеуеті зор. Елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен тұрақты дамуына тигізетін әсері мол.

Қазіргі кезде сауда-экономика саласындағы қазақ-британ ынтымақтастығының негізгі бағыттары болып табылатын: энергетика, пайдалы қазбаларды барлау және алу, құрылыс, денсаулық саласы, көлік және байланыс т.б. елеулі рөл атқарады. Сонымен қатар қаржы және банк секторларында да белсенділік артуда. Екіжақты және көпжақты келісімдер нәтижесінде ондаған құжаттарға қол қойылып, бұл - Қазақстан мен Ұлыбритания ынтымақтастығының жоғары деңгейде дамуына ықпал етуде.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, Ұлыбритания, Ұлыбритания саясаты, стратегия, ынтымақтастық, басымдықтар, безопасность, шетел инвестициялары, экономикалық өсу.

Abstract
Zh.Bekisheva¹

¹master of 2 course of the department "World History" KazNU named after al-Farabi

ECONOMIC RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND GREAT BRITAIN

With the attainment of independence, Kazakhstan has become a full member of the modern system of international relations. The Kazakh-British multilateral and balanced foreign policy is able to withstand the challenges of the 21st century and is aimed at securing long-term national interests, it is capable of influencing social and economic development and the structure of stable growth. Currently, important areas of Kazakh-British cooperation in the trade and economic sphere are: energy, exploration and mining, construction, public health, transport and communications.

It should also be noted that cooperation in the financial and banking spheres has been greatly enhanced. Economic cooperation between Kazakhstan and the UK rises to a higher level. Through several bilateral and multilateral agreements, several dozens of various documents and agreements were signed, which affected.

Key words: Republic of Kazakhstan, Great Britain, UK policy, strategy, cooperation, priorities, security, foreign investment and economic growth.

За годы независимости Казахстан стал полноправным членом современной системы международных отношений. Приоритеты во внешней политике «остаются неизменными — активная, разносторонняя и сбалансированная внешняя политика, способная противостоять вызовам XXI века и нацеленная на обеспечение долгосрочных национальных интересов. Отстаивая на международной арене национальные и региональные интересы во внешней политике, Республика Казахстан сделала выбор в пользу многовекторного курса, стержнем которого стала стратегия многостороннего партнерства, Великобритания занимает пятое место по объемам инвестиций в экономику Казахстана, и на ее долю приходится 14% прямых иностранных инвестиций. [1] По объемам торговли Великобритания является третьим европейским торговым партнером Казахстана.

Главными направлениями казахстанско-британского торгово-экономического сотрудничества являются: энергетика, разведка и добыча полезных ископаемых, строительство, социальная инфраструктура, здравоохранение, транспорт и связь, консалтинговые услуги, значительно активизировалось сотрудничество в финансовой и банковской сферах.

Основной сферой деятельности британских компаний в Казахстане является нефтегазовая отрасль. Здесь присутствуют Бритиш Газ, Бритиш Петролеум и Шелл, а также множество менее крупных сервисных компаний и поставщиков. В марте 1995 года между Республикой Казахстан и альянсом компаний «Аджип» /«Бритиш Газ» было подписано Соглашение о принципах раздела добычи (СПРД) [2]. Основные критерии казахстанского экспорта представлены минеральными продуктами, феррохромом, сталью, медью, шерстью, кожевенным сырьем, удобрениями, драгоценными и полудрагоценными металлами. В структуре импорта преобладают оборудования и технические аппаратуры, транспортные средства, оптические приборы, химические, алкогольные и табачные продукции, текстиль, продукция пищевой промышленности и др.

Для развития экономических отношений в 1993 году был создан Казахстанско-Британский Торгово-промышленный Совет. Тематика заседаний Совета включает вопросы развития казахстанского топливно-энергетического комплекса, транспортной отрасли, сельского хозяйства, инвестиционного, инновационного сотрудничества, малого бизнеса и сферы образования. В 2007г. В столице Великобритании в г. Лондон, 27-29 июня прошла конференция «Kazakhstan Growth Forum» («Казахстан: новые горизонты роста»), где участвовали более 600 представителей частных и государственных структур, международных организаций и СМИ [3]. Конференция была посвящена ознакомлению с социально-политической ситуацией в стране, инвестиционным климатом, законодательной и налоговой базой, последними тенденциями развития всех основных секторов экономики, таких как нефть и газ, финансовый сектор, строительство и недвижимость, металлургия, электроэнергетика, транспорт и инфраструктура, инновационные технологии и коммуникации, агропромышленный комплекс, розничная торговля и др.

Также 24-25 января 2008 г. состоялся визит исполнительного Вице-президента компании «BG Group» Ч.Бланда и Генерального менеджера по связям с правительствами и общественностью компании «BG Group» Дж. Бака с руководством Сената Парламента РК, министерств иностранных дел, финансов, охраны окружающей среды, энергетике и минеральных ресурсов, и других ведомств РК. В рамках стратегии по укреплению экономических связей, Британский Департамент по торговле и инвестициям (UK Trade and Investment) открыл Офис по торговле и инвестициям в Западном Казахстане. UK Trade and

Investment также создал Группу, объединенную общим интересом к Казахстану (KOGIG UK), которая будет широко и активно поддерживать британские торгово-инвестиционные интересы в нефтегазовом секторе Казахстана. В начале 2005 г. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев объявил о присоединении РК к инициативе прозрачности в добывающих отраслях (EITI), что позитивным образом отразилось на характере двусторонних отношений. Логическим продолжением активного политического диалога двух стран стало подписание межправительственного Меморандума об энергетическом сотрудничестве. Соответственно, в рамках визита Н.А. Назарбаева в г.Лондон в ноябре 2006 г. состоялась презентация в Лондонском Сити казахстанских институтов развития «Самрук- Казына» и Агентства по регулированию деятельности регионального финансового центра Алматы (РФЦА), а также подписание Соглашения о сотрудничестве между «London Stock Exchange Plc» и РФЦА [4]. В последствии все больше внимания стало уделяться развитию потенциала местных компаний и подготовке казахстанских специалистов.

Важным аспектом энергетической политики Великобритании является предотвращение негативных последствий изменения климата. Это серьезная экологическая проблема, которую предстоит решить человеку. Диверсификация экономики и развитие нефтегазовых отраслей становятся самыми актуальными вопросами на повестке дня. В последние несколько лет правительства Казахстана пытаются обеспечить, чтобы прямые иностранные инвестиции и экономический рост были сопряжены с развитием страны. Правительство теперь подходит к этой проблеме стратегически, признавая, что использование доходов от нефтяной отрасли для развития устойчивой экономики становится главным долгосрочным приоритетом для Казахстана. Всего в Казахстане зарегистрировано 365 совместных казахстанско-британских компаний, из них 302 предприятия являются действующими. Целью Великобритании в данной проблеме стало сокращение к 2050 году выбросов CO₂ на 60%. Для этого продолжают развиваться возобновляемые источники, и повышается эффективность использования энергии. Например, Великобритания намерена обеспечить, чтобы к 2020 году 20% потребляемой Британией энергии поступало из возобновляемых источников. Казахстан также может играть важную роль в достижении этих целей. В настоящее время республика не производит большое количество выбросов парниковых газов в сравнении с мировыми показателями. Все при этом Казахстан находится в уникальном положении страны, где в условиях быстрого развития экономики и роста доходов возникает необходимость замены многих установок по производству энергии, и где также имеет большие возможности для развития возобновляемых ее источников [5].

В столице независимого Казахстана в г.Астане 17 сентября 2011 г. прошло 15-е заседание Казахстанско-британского торгово-промышленного совета (КБТПС). В открытии насыщенных и плодотворных дискуссий приняли участие: сопредседатель с казахстанской стороны - вице-премьер, министр индустрии и новых технологий РК Асет Исекешев, сопредседатель с британской стороны - заместитель председателя Консультативного совета Price Waterhouse Coopers сэра Джон Статтард и посол Великобритании в Казахстане Дэвид Моран. Межправительственный орган КБТПС создан в 1993 году для развития торгово-экономического сотрудничества двух стран. За прошедший период оно стало довольно плодотворным и, что немаловажно, основанным на дружеских отношениях. Таким образом, в нынешнее время Великобритания для Казахстана является одним из стратегических партнеров. К тому же, в Великобритании получают знания казахстанские студенты и та сторона намерена продолжать сотрудничество с АО «Назарбаев Университет», и привлечь к этому Кембриджский университет. Британский бизнес инвестировал в экономику республики более чем 15 миллиардов долларов с момента обретения независимости и намерен продолжить сотрудничество в разных отраслях экономики [6].

На Лондонской фондовой бирже 10 ноября 2011 года день начался со старта торгам Лондонской фондовой биржи и ФНБ, где непременно приняли участие Хавьер Роле и Т. Кулибаев с казахстанской стороны. Он открыл мероприятие с приветствием делегации Казахстана и Фонда национального благосостояния «Самрук-Казына», одной из крупнейших мировых торговых площадок. Посол Великобритании в Казахстане Дэвид Моран констатировал плодотворное и долгосрочное сотрудничество с Казахстаном: Англия занимает пятое место по объемам инвестиций в нашу страну. Он выразил уверенность в успешном наращивании этого взаимодействия, в том числе в рамках реализации программы «Народное IPO» между биржами двух стран [7]. В свою очередь Казахстан и Великобритания обратили внимание на то, что это мероприятие, которое основано на концептуальном подходе business to business.

Таким образом, мы подходим к совершенно новой стадии развития экономических отношений двух стран. Такие встречи будут проходить каждый год: один - в Астане, следующий - в Лондоне. В результате

были подписаны два конкретных соглашения между одной из казахстанских национальных компаний и научной лабораторией Кэмбриджа. Они были направлены на исследования важных направлений и выпуск продукции, до этого не производимых в Казахстане, но отвечающих мировым стандартам. Соответственно, в 2012 году Великобритания включила Казахстан в 14 приоритетных государств для развития торговых связей, а Казахстан в 2014 г. включил Великобританию в список шести приоритетных государств по привлечению инвестиций и открыл безвизовый въезд для ее граждан. Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев обратил внимание, что протяженность границ и огромная площадь позволяют Казахстану выполнять стратегическую транспортно-логистическую функцию на просторах Евразии [8]. Если учесть, что в республике проживают представители более 100 этносов, и все эти годы соблюдались их равные права и возможности, благодаря чему обеспечена стабильность.

Также Нурсултан Назарбаев подчеркнул, что, «...в ходе прошедших переговоров члены казахстанского Правительства достигли значимых договоренностей с британской стороной. Глава государства отметил: «...визит Д. Кэмерона в Казахстан, состоявшийся в 2013 году, придал хороший импульс двусторонним отношениям» [9].

Выступая на открытии заседания Президент РК рассказал его участникам об истории становления независимого Казахстана и проводимой в настоящее время экономической политике страны. Нурсултан Назарбаев высоко оценил подписанное соглашение об участии Великобритании в выставке «ЭКСПО-2017», сообщил о планах по созданию международного финансового центра «Астана», отметив важность участия британских компаний в этом проекте.

Как уже сообщалось, работу финансового центра планируется выстраивать на принципах английского права.

Следует также отметить что столица Великобритании заняла первое место среди 84 городов мира, претендующих на это звание.

Результативность встречи позволяет с полной уверенностью говорить о том, что призыв казахстанского Лидера в среде британских деловых кругов нашел серьезный отклик. Только в рамках прошедшей МПК было подписано несколько десятков различного рода документов, в том числе серьезный пакет коммерческих соглашений. Таким образом, важно отметить, что в настоящее время, несмотря на мировой экономический кризис экономическое сотрудничество между Казахстаном и Великобританией поднимается на более высокий уровень.

Список использованной литературы:

1. Декларация двадцатилетия государственной независимости Республики Казахстан // *Казахстанская правда*. - 2010. 12 декабря.
2. *Континет*. - 2001. №3. - С. 30.
3. Матвеев В.М. *Британская дипломатическая служба*. – М.: МО, 1990. – С. 25.
4. ПлатД.С. *The Cinderella Service*. – London, – С. 268.
5. Назарбаев. «*Казахстанский путь*». – Астана, 2006. – С. 274.
6. *Казахстанская правда*. – 2006. – 21 ноября.
7. *Дипломатический курьер*. - 2008. №1. - С. 133.
8. *Казахстанская правда*. –2011. – 17 сентября.
9. *Казахстанская правда*. – 2011. – 11 ноября.

УДК 94(574)(09)
МРНТИ 03.01.11

Н.Базылхан¹

¹Ғылыми жетекші :– ф.ғ.к . Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы,
napilbaz@gmail.com

А.Боранбекқызы²

²Абай атындағы ҚазҰПУ 6М011400-тарих
мамандығының 2 курс магистранты 93.ainur@mail.ru
(Алматы қаласы, Абай атындағы ҚазҰПУ)

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАРЫ ЖӨНІНДЕГІ ШҚІРЛЕР

Аңдатпа

Мақалада ресейлік ғалымдардың Еуразияның далалы аймағында мекен еткен көшпелілер жайында жазылған еңбектері, мемлекеттік құрылысы туралы талдаулары сараланып, көшпелілердің мемлекеттілік мәселесі қозғалады. Шетелдік тарих саласындағы көшпелілер мемлекеттігіне байланысты негізгі ұстанымдар көрсетілген. Ғылымда қалыптасқан көшпелілер жайындағы еуроцентристік түсініктерге тоқтала келе, қазіргі заманда көшпелілерге байланысты жүргізілген кейбір зерттеулердің нәтижесі баяндалады. Орталық Азияда әр түрлі уақыт аралығында мекендеген көшпелілер қоғамының құрылымдық жүйесінің кейбір қырлары қарастырылған.

Түйін сөздер: Хунну империясы, шаньюй, қаған, шад, йабғу (жабғу), ұлыс, Моңғол ұлысы, мемлекеттілік, номадология.

Аннотация

Н.Базылхан¹

¹научный руководитель:к.ф.н., ст.преподаватель кафедры истории Казахстана им.ак. Т.С.Садыкова
КазНПУ имени Абая,napilbaz@gmail.com

А.Боранбекқызы²

²магистрантка 2 курса по специальности 6М011400 история, 93.ainur@mail.ru
(г. Алматы, КазНПУ им.Абая)

НЕКОТОРЫЕ АНАЛИЗЫ О ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУРАХ КОЧЕВНИКОВ

В данной статье рассматриваются труды отечественных и зарубежных ученых о проблеме государственности и государственной структуре кочевников Евразийских степей. Представляются наиболее главные позиции о государственности кочевников в отечественной и зарубежной историй. Поясняя о евроцентристских взглядах укоренившийся в науке о кочевниках, также излагаются результаты некоторых исследований о кочевниках в настоящее время. Рассматривается структура общества кочевников Центральной Азии в разные времена.

Ключевые слова: Империя Хунну, шаньюй, каган, шад, ябгу, улус, государственность, номадология.

Abstract

N.Bazylhan¹

¹Scientific supervisor:– candidate of Philological Science, Senior Teacher of the history of Kazakhstan the
Kazakhstan s university named by Abay

napilbaz@gmail.com

A. Boranbekkyzy²

²2th course master specialty of 6m011400 history, 93.ainur@mail.ru
(city Almaty, KazNPU named Abay)

SOME ANALYZES ABOUT THE GOVERNMENT STRUCTURES OF NOMADS

This article the works of scientists-historians of the Eurasian nomads and the problem of statehood and some analyzes about the government structures of nomads. Presented the main items of the nomadic state in the domestic and foreign's history. Explaining about Eurasians views rooted in the science of nomads also presents the results of new research on nomads in our time. Discusses the structure of society of nomads of Central Asia at different cutting times.

Key words: empire Xiongnu, shanyu, xagan, shad, yabgu, ulus, Mongol ulus, statehood, nomadology.

Ұлы даланың ежелгі тарихы, бұл алдымен б.з.д II-III ғасырларда Еуразияның далалы аймағын меңгерген көшпелілердің тарихы. Ұлы даланы мекен еткен этникалық топтар да сан мыңдаған жылдар аралығында әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Табиғи-географиялық жағдайына байланысты көшпелі мал шаруашылығымен айналысу, дәстүрдің атадан балаға мұра ретінде қалып отыруы, елін, жерін жаудан қорғау, халқы үшін соғысқан батырлардың есімдерін әрқашан ұлықтап отыру, міне бұл дала көшпелілерінің жазылмаған заңы болатын.

Көшпелілердің мемлекеттік құрылымдары жөнінде отандық және шет елдік бірқатар ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, еңбектер жазды. Ғалымдардың еңбегінен көшпелілердің тарихы, өмір-салтынан бөлек, олардың мемлекеттік құрылымдары жайында да жазылған мәліметтермен таныса аламыз. Дегенмен, еуроцентристік көзқарастар белең алған өткен ғасырдың көптеген әдебиеттерінде көшпелілер өзіндік мемлекеттік құрылымдары болмаған, мәдениеті төмен, жай ғана көсем басқаруындағы варварлық тайпалар ретінде сыйпатталды. Осы тұрғыда «егер көшпелілерде мемлекет және мемлекеттік құрылым деген мүлдем болмаса, ұлан-байтақ аумақты алып жатқан алып империялар мен мемлекеттер қалай құрылды, қалай пайда болды?» деген сұрақтар туындайды. Себебі, белгілі - бір жүйесіз, заң қағидаларынсыз мемлекет немесе империя құру деген мүмкін емес жағдай екендігі белгілі. Ал, көшпелілік бұл адамзат тарихында өзіндік бітім болмысымен айрықша ерекшеленетін, табиғатпен біте қайнасып қалыптасқан ерекше өркениет деп танымыз. Оның болмысын алуан түрлі концепциялармен түсіндіре беруге болмайтындығын айтқымыз келеді.

Жалпы, «Еуразия» термині өткен ғасырдың 20-жылдары тарихи – мәдени сонымен қатар, саяси жағынан да мазмұнға ие бола түсті. Осы кезеңде Еуразия даласында мекен еткен көшпелілерді, олар құрған мемлекеттік құрылымдарды зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады.

Көшпелілер мемлекеттілігі, соның ішінде көшпелілердің мемлекеттік құрылымдары жайында еңбек жазған шет елдік ғалымдардың бірі, академик Б.Я.Владимирцов. Осы орайда ғалымның 1934 жылы «Общественный строй Монголов. Монгольский кочевой феодализм» атты еңбегі жарық көрді. Б.Я. Владимирцов өз еңбегінде ежелгі көшпелі моңғол тайпаларының қоғамдық құрылысын зерттей отырып, «Основным элементом древнего монгольского общества был род – своеобразный союз кровных родственников» деп жазды [1.46]. Ежелгі моңғол қоғамындағы бұл жағдай сол кезеңдегі басқа да көшпелі тайпаларда бар болатын, тіпті бұл бүгінгі таңдағы да қазақ қоғамына тән дүние. Шыңғыс хан құрған Моңғол империясының қоғамдық құрылысын Б.Я.Владимирцов еңбегіне сүйене отырып, алдымен мемлекеттің әкімшілік бөлінісіне тоқталсақ [1. 49] :

I.

- 1.Оbox – роды – ру
- 2.Irgenu – племя-тайпа
- 3.Ulus – государства – мемлекет

II.

- 1.Nuntux- белгілі-бір аумақ
- 2.Mongol ulus – Көшпелі держава
- 3.Ulus – арайы бөлінген аймақ
- 4.Ayil – көлеміне байланысты бөлінетін ұлыстық топ
- 5.Irgen – тайпа
- 6.Obox- ру [1.65].

Яғни, мен бұл мақалада моңғол көшпелілерінің тек ертедегі феодалдық кезеңге дейінгі қоғамдық құрылысының алғы шарттарын бердім. Моңғол қоғамындағы ру - қандас туыстардың одағы. Ол бүгінгі таңда қазақ қоғамына да тән дүние. Рулық одақ тек кей жағдайларда ғана бір-бірінен оқшау өмір сүреді, ал көп жағдайда олар бірге күн кеше отырып, тайпалық одаққа айналады. Міне, осыдан барып «мемлекет» шығады. Бұл XII ғасырдағы Шыңғысхан қоғамына да тән дүние. Моңғол қоғамында адамдар әртүрлі таптарға бөлінді. Және әр лауазым иесінің өзіндік орны болды. Осы жерде мына мысалға сүйенсек: «Чингис (Шыңғыс қаған Б.А) сказал старику Усунью: Ныне Беки есть чин важный, Усунь ты старший потомок Баалиня, тебе следует быть Беки, будучи Беки, езди на белой лошади, одевайсы в белое платье и в обществе садись на высшее место» [1.80]. Осыдан қарап көшпелілер қоғамында лауазым иелеріне жоғары дәрежеде көңіл бөлінгендігі көрініп тұр.

Осы орайда отандық тарихнаманың кеңестік кезеңінде алғашқылардың бірі болып жазылған «История Казахской ССР» еңбегіне назар аударсақ. Бұл еңбекте қазақ жерінде алғашқылардың бірі болып

мекендеген сақтар алғашқы қауымдық қоғам қалпында өмір сүрген тайпалар одағы деп баяндалады. Сонымен қатар қандылар мен үйсіндер «көсемдік» басқарудағы алғашқы қауымдық-қоғам құрылысында өмір сүрген тайпалық одақтар» ретінде сыйпатталды. «Усуны имели верховного вождя, которому подчинились все племена, входившие в усуньский союз» дегені соның айғағы [2.49]. Ал, хуннуларға феодалдыққа дейінгі «варварлық мемлекет» ретінде баға берді. Сонымен қатар бұл мемлекеттік құрылымға да «көсемдік», яғни билік басында «шаньюй» мәртебесін алған «көсем» тұрды деп баға берілген. Бұл кітап авторларының пікірінше, көшпелілердің билік жүйесі тайпалық жүйенің негізінде құрылған дегенге саяды. Сонымен қатар, көшпелілердің мемлекеттік құрылымы жайында тек тарихшылар ғана емес, шығыстанушы мамандар да зерттеулер жүргізе отырып, еңбектер жазды. Ғалымдар еңбек жазу барысында түріктер қалдырған тасқа қашалып жазылған ескерткіштердегі жазуды молынан қолданған болатын. Себебі, сахара төсінде мекен еткен көшпелілерден қалған мәдени құндылықтардың бірі және бірегейі осы тасқа жазылған көне түрік жазулары. Көшпелі тұрмыс салт кешкен көшпелілердің бір жерде ұзақ тұрақтамайтындығынан, археологиялық ескерткіштер көп сақталынбаған. Көне түрік жазуларын оқу арқылы, көшпелілердің мемлекеттің жүйесін де білуге жол ашылды. Осы салада еңбек жазған ғалымның бірі А.Н. Бернштам. Ол өзінің «Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков» [3] атты еңбегінде көшпелі қоғамның мемлекеттілік мәселесін жазды. А.Бернштамның көшпелілердің мемлекеттік мәселесіне байланысты тоқталған пікірлеріне төменде тоқталатын боламыз.

Ежелден бері Қытай мен Орталық Азия арасындағы сауда-қатынастарының толасыз жүргізілуі екіжақты қарым-қатынастың мәнін одан ары қарай арттыра түсті. Орта Азия даласына қатысты тарихи деректерді Қытайда жазылған еңбектерден көптеп кездестіруіміздің себебі осында. Себебі көшпелілер әрдайым отырықшы өркениетпен байланыста болған. Ұдайы олармен сауда және дипломатиялық қарым-қатынастар жүргізіп отырғаны белгілі.

А.Н. Бернштам өз еңбегінде белгілі зерттеуші Ф.Хирттің пікіріне тоқтала кетеді. Ф.Хирттің пікірінше түріктер мемлекеттік басқару аппаратындағы терминдерді Қытайдан алған. Көптеген уақыт Қытай еліне бодан болғандықтан түріктер Қытайдың жиырма сегіз сыныпты бюрократиялы жүйесін қабылдаған. Бұлай болжам жасауына себеп Қытайдың «sha» сөзінің мағынасы фонетикалық жағынан түріктің «shad» деген сөзіне ұқсас болуынан. Егер түрік қоғамындағы басқару жүйелерін «апа тарканнан» бастап «шад пен ябғуға» дейін саралар болсақ «шад пен ябғу» «қағаннан» кейінгі екінші орында. Буржуазиялық тарихшылардың зерттеулері бойынша орхон-енисей түріктерінің географиялық аумағы шығысында Қытайдың солтүстік аймақтарынан батыста Византия шекарасына дейін созылып жатқан. Түрік мемлекетінің шекарасы бейнеленген карталар ежелгі Қытай және Византия елдерінде жасалынды. Дегенмен, бұл түрік мемлекетін бейнелеген карталарды шынайы дереккөз ретінде қолдана алмаймыз, себебі Византияда көшпелі тайпалардың барлығын жалпылама атау қалыптасқан болатын. Византиялық зерттеулерде Қытайдан Венгрияға дейінгі аумақта өмір сүрген бұл халықтар «скифтер» деп аталынса, кейінірек «түріктер» деген атауға ие болған. Түрік мемлекетінің нақты шекарасын анықтау үшін олардың тасқа қашалып жазылған көне ескерткіштері таралған аймақтарды есептеу қажет. Егер есептер болсақ, түріктер шекарасы солтүстік Моңғолиядан басталып Орхон, Селенгу, Байқал, Енисейдің жоғары жағалауларынан басталып, батыста Тараз бен Исфиджаб қалаларына дейінгі аралықта созылып жатты. Бұл аталған Түрік мемлекетінде әртүрлі түрік тайпаларының өмір сүргендігін ескере отырып, төрт негізгі ауданға бөлеміз:

1. Моңғолиядағы Орхон, Керлен, Толы, Онгин, Селенга өзендерінің жазығы, Байқал көлінде оғыз, ұйғыр, тардуш, төлес секілді түрік қоғамының басқарушы тайпалары өмір сүрді.

2. Алтайда- қарлұқтар.

3. Оңтүстік Сібір және Саян жоталарында- қырғыздар .

4. Жалпылама айтқанда Жетісуда түргештер [3.40-45] .

Жоғарыда аталған төрт аймақ Түрік мемлекетінің құрамына кірді. Түріктердің ежелгі жазбаларында алғаш рет тайпалық одақ болып үйсіндер мекендегендігі айтылады. Осылайша VI ғасырда, яғни 552 жылы жужандарды жеңген түріктер өз мемлекетін құрды. Түрік қоғамында басқарушыны «qagan, qan» деп атаған, аудармасы «хан» сөзі. Яғни, мемлекет басқарушысы [3, 59-114].

Көшпелілер турасында еңбек жазған отандық тарихшылардың бірі Н.Масанов. Ол өзінің еңбегінде Еуразия аумағында өмір сүрген көшпелілердің материалдық және моральдық құндылықтарына тоқталған. Н.Е. Масанов еңбегінің негізгі зерттеу объектісі ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ даласындағы көшпелі өмір салты. «Коренное население Казахстана составляют казахи, один из крупнейших кочевых тюркоязычных народов Евразий» [4.52] деп, қазақтардың көшпелі тұрмыс салтындағы өміріне кеңінен тоқталған. Н.Масановтың пікірінше ерте дәуірлердегі мемлекеттілік құрылымдар өзі орналасқан аумақтың географиялық жағдайына тәуелді болды, сонымен қатар түркі тілдес ашина, теле,

тоғыз-оғыз тайпалары негізінде «қағанат», «хандық» секілді мемлекеттік құрылымдар пайда болды [4,133-134]. Әдетте кез-келген мемлекеттің шекарасы болады, дегенмен ұлы даланы мекен еткен көшпелілер арасында нақты бір жердің иесі болу көзделген жоқ, өйткені көшпенді жұрт Ұлы даланы тұтастай өздерінің иелігінде ұстады.

Еуразия көшпелілері, соның ішінде хуннулар мемлекеттік құрылымы жағынан өз заманындағы ең үлкен держава бола білді. Хуннуларды ұлы даладағы мемлекеттілік дәстүрдің негізін салушы деп те айтуға болады. Көшпелілер тарихын зерттеген ғалымдардың ішінде Н.Н.Крадиннің «Империя Хунну»-деп аталатын еңбегін мемлекеттілік мәселесін айқындауда басты ғылыми көзқарастардың бірі ретінде қолдана аламыз. Н.Н.Крадиннің бұл еңбегінен хуннулардың құрылу және құлдырау, сонымен қатар қоғамдық құрылысына байланысты бірқатар сұрақтарға жауап таба аламыз.

«Хунну-кочевой скотоводческий народ, обитавший в степях Центральной Азии в I тыс. до н.э. - I тыс. н.э.» - деп, хуннуларды Орталық Азия, Оңтүстік Сібір және Қиыр Шығысты мекендеген әртүрлі этностардан құралған бірінші көшпелі империя екендігіне ғылыми тұрғыда анықтама берді [5,50-55]. Ғалымның пікірінше «Хуннуларда мемлекеттілік болды ма?» деген сұрақ күні бүгінге дейін нақты өз шешімін тапқан жоқ. Сонымен қатар Хуннулар империясында шекара тұрақты болған жоқ, себебі империя көшіп-қонып жүргендіктен шекараны нақты белгілеу мүмкін емес болатын. Хуннулардың басқару жүйесіне жайында Н.Н. Крадин: «Во главе хунского общества находилась шаньюй» [5,121-138] - деп, «шаньюй» термині ежелгі моңғол тілінен немесе қытай тілінен енуі мүмкін дегенді жазды. Шаньюй империяның басшысы сонымен қатар әскери қолбасшысы да болды. Қытай деректерінде ақсүйектер әулеті патшаның билігін әрқашан қолдап отыратын жақын адамдары болатын [5,139-140].

Көшпелілердің мемлекеттік құрылымдары барлық көшпелі тайпаларда біркелкі болған жоқ. Көшпелілердің алғашқы мемлекеттік құрылымдары туралы хунну дәуірінде қалыптасқан әртүрлі терминдер кейінгі көшпелі мемлекеттерде сақталандығымен, оларда өз кезегінде әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Көшпелілердің мемлекеттілік мәселесі турасындағы кітаптың бірі белгілі ғалымдар С.Г. Кляшторный мен Т.И.Султановтың бірлесе отырып жазған «Государства и народы Евразийских степей» [6] атты еңбегі. Бұл еңбекте Еуразия аумағында хунну кезеңінен бастап Қазақ хандығына дейінгі аралықта билік құрған мемлекеттердің тарихы және мемлекеттік құрылымы жан-жақты талданып жазылған.

Хунну мемлекетінің жоғарғы тап өкілдерін ірі басты төрт ақсүйек ру құрады, және бұл ру өкілдері өзара некелік қарым-қатынаста болды. Және ұл балалар тек ақсүйек отбасылардың ғана қызымен некеге тұра алды. Ел басқарушысы шаньюй осы төрт рудың ең жоғарғысынан сайланды. Хуннулар қоғамында сатылы басқару үлкен маңызға ие болды, ең төменгі топқа жаулап алынған тайпалар жатқызылғанмен, кейіннен олар хуннулар қоғамына бейімделіп отырды. Сонымен қатар қатардағы хуннулар арнайы бекітілген заңдарды бұзған жағдайда жазаға тартылып, құлдыққа түсіп отырды. Құлдар көбіне отырықшы шаруашылықта қолданылған. Олар арнайы қоршалған қамалдарда тұрып, егін еккен, суармалы егістік үшін арнайы су жолдарын қазған, кен өндіретін жұмыстарда сонымен қатар қолөнермен де айналысты [6, 41-49]. Ал, жалпы құлдардың нақты қандай жағдайларда күн кешкендігі туралы ақпарат беретін деректер жоқтың қасы. Хуннулар қоғамында басқарудың сатылы түрі қатаң түрде сақталып, қадағаланған. Мемлекеттің ең жоғарысында «шаньюй» тұрды, оны «Көктің ұлы» деп атаған. Елдегі билік шаньюйдің құқық және міндет нормалармен жолға қойыла отырып, ол мынадай қызметтерге ие бала алды:

а) хуннуларға тиесілі барлық жерлер және сол жерді мекендейтін халықтың бәрін, және де бұл аймаққа қатысты барлық күзет жүйесін басқару;

б) соғысты бастау немесе келісімге келу, әскерді жеке өзі басқару;

в) мемлекеттің барлық ішкі және сыртқы қарым-қатынастарын өз қолына шоғырландыруға;

г) жоғарғы сот билігін атқару [6,55-60];

Мемлекетте шаньюйден кейінгі басқарушылар оң және сол деп бөлінді, және бұл лауазымдағы адамдар патшаның жақын туыстары немесе отбасы мүшелері арасынан сайланып отырды. Халық арасында «ақылды князьдер» деп танылған олар елдің батыс және шығыс аймақтарын бір уақытта басқарып, әскерін де басқаруға мүдделі болды. Олардан кейінгі орында шаньюйдің туыстары тұрды, олар өздеріне берілген арнайы аумақтарға басшы бола отырып, «он мыңдаған салт аттыны басқарушы» деп аталынды. Жалпы патшадан кейінгі билік иелері әсердің батыс және шығыс қанаттарына жауапты деп тағайындалып, қатаң түрде 24 лауазым иесі бекітілген. Ал, олардың нақты қандай лауазымға тағайындалатындығы шаньюмен арадағы туыстық қатынасқа қарап бекітіліп отырған. Арнайы белгіленген аймаққа басшыны патша өзі тағайындап отырған. Және әр басшыға халық бөлініп берілді, олар өз аумағында

жүздікті, мыңдықты өздері тағайындай алды. Шаньюй әр аумақтың жерінің көлеміне емес, халық және әскер санына аса көп мән берді. Шаньюйді тағайындауға оң және сол аймақ басшылары ресми түрде ғана қатыса алды, себебі шаньюй қатаң түрде сақталынған мұрагерлік жолмен сайланатын. Жоғарыда айтылғандай, хуннуларда қоғамда тәртіп қадағаланып, қатаң түрде жүргізілгендіктен мемлекет үш ғасырдан аса өмір сүрген [6,65-71].

Б.з ҮІ ғасырында Қазақстан жерінде алып держава, билеушілері «ашин» деп аталатын түрік тайпаларынан шыққан Түрік қағандығы құрылды. Мемлекеттіліктің негізгі белгілерінің бірі басқару аппараттарының болуы екендігін ескерсек, осы тұста еуразия сахарасында билігін жүргізген Түрік қағандығының басқарушысы жайында: «Батыс түріктері мемлекетінің бірінші басшысы – қаған, жоғарғы билеуші, билеп-төстеуші, әскербасы болды» делінсе, енді қағаннан кейінгілер жайында «Қағанаттағы жоғары лауазымдар – ябғу, шад, және елтебер» делінеді. Бұдан аңғаратынымыз Түрік қағандығының арнайы басқару жүйесінің болғандығы. Басқару жүйесі тек Түрік қағандығында ғана емес, ғұн, үйсін мемлекеттерінде де болды, мысалы ғұндарда елді «шаньюй» басқарса, үйсіндерде ел басқарған басшыны «күнби» деп атады [7,249-277].

Көшпелілер жайлы еңбектермен таныса келе тарихта көшпелілер құрған мемлекеттер өркениеттілік деңгейіне жеткендігін аңғарамыз. Тарих сахнасына қатармен келіп отырған мемлекеттер мен империялардың өз заңдарының, басқару жүйесінің болуы осының айғағы болса керек. Кез-келген көшпелілер құрған мемлекетті алар болсақ, ол мемлекеттің өзіне тән билік жүйесі, әкімшілік құрылымы болды. Мысалы ежелгі хунну империясында патшаны «шаньюй» деп хан лауазымына пара-пар атады. Ежелгі үйсіндерде ең жоғарғы билеуші «күнбиден» бастап, барлық лауазым иелерінің мемлекетте өзіндік орны болды. Көшпелілердің Орталық Азияда құрған Түрік империясында әскери-әкімшілік жүйе болды. Империяны «қаған» биледі. Бұл дәстүр Моңғол дәуірінде өз сабақтастығын тапты. Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс қаған мемлекетті басқару ісін бір орталыққа бағындыруға күш салды, түрік-моңғол тайпаларын «мыңдық» деп аталатын әскери-әкімшілік бөліктерге бөлді. Сонымен қоса Ұлы хан 1206 жылы жазбаша іс жүргізуді ұйымдастыра отырып, әдеттегі құқық ережелерін бекітті. Демек көшпелілердің жерінің аумағы жағынан да, саяси және әлеуметтік құрылымы жағынан да мемлекеттік талаптарға сай өмір сүргендігі. Еуразия көшпелілері өзара оқшау жатқан Батыс пен Шығыс өркениеттерінің арасындағы байланыстырушы қызметін атқара білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Владимирцов Б.Я. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.* – Ленинград, 1934. – С.223
2. *История Казахской ССР.* – Алма-ата: Казогиз, 1943. – 660
3. Бернштам А. *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков.* – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1946. – 212.
4. Масанов Н.Э. *Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества.* – Алматы: «Социвест-Горизонт», 1995. – 320.
5. Крадин Н.Н. *Империя Хунну.* – Москва, 2001. – 312.
6. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Государства и народы Евразийских степей: древность и средневековье.* – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. – 368.
7. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том.* – Алматы: Атамұра баспасы, 2010. – 544.

УДК: 94(574) “20/21”: 004
МРНТИ 03.01.11

Е.Б. Бериков¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ бМ011400 мамандығының 2-курс магистранты,
Алматы қаласы, erikberikov1993@mail.ru

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК КОММУНИКАТИВТІК КЕҢІСТІКТЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ТАНЫТУ ӘДІСТЕРІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Мақала барысында Қазақстан тарихының дүниежүзілік коммуникативтік кеңістіктегі қалыптасуы мен танылуы және оның әдістері қарастырылып, мәселеге қоғамда орын алып отырған мысалдар мен зерттеулер негізінде қорытынды жасалады.

Мәселені талдау барысында автор бірқатар ғалымдардың теориялық білімдерді пайдаланып жасаған тұжырымдарымен қатар, өз болжамдарын, ғылыми негізделген тұжырымдарын келтіреді, мақала соңында ғылыми байламдар жасайды.

Қазақстан тарихының дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте танылуына кері ықпал етуші факторлар қатарына автор ел ішіндегі саяси диалогтың дұрыс құрылмауын жатқызса, керісінше, аталған мәселенің дұрыс шешімін табуы үшін мемлекет пен ел бейнесінің дұрыс жасалуы басты факторлардың бірі деп атап өтеді.

Кілт сөздер: коммуникативті, мемлекет, ел, Қазақстан, кеңістік, дүниежүзі.

Аннотация

Е.Б. Бериков¹

¹магистрант 2-курса КазНУ имени аль-Фараби профессии бМ011400 город,
Алматы erikberikov1993@mail.ru

МЕТОДЫ ПРЕЗЕНТАЦИИ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИИ В ВСЕМИРНОЕ КОММУНИКАТИВНОЕ ПРОСТРАНСТВО: ПРОБЛЕМЫ И КЛАССИФИКАЦИИ

В этой статье рассматривается становление и признание Казахстанской истории в всемирном коммуникативном пространстве а также их методы. Дается заключение на основании примеров и исследований в обществе.

В анализе проблемы автор используя теоретические знания нескольких ученых делает заключение а также дает свои научно обоснованные предположения. В конце статьи приводит свои научные выводы.

Автор отметил неприятными и обратным фактором неправильно построенный внутренний политический диалог в стране которое мешает в презентации Казахстанской истории в всемирной коммуникативном пространстве. А напротив, одним из главных решений данной проблемы указывается правильная презентация имиджа страны и государства.

Ключевые слова: коммуникативный, государство, страна, Казахстан, пространство, мир.

Abstract

Y.B. Berikov¹

¹2 year master's student, KazakhNU profession бМ011400
Almaty city erikberikov1993@mail.ru

METHODS OF PRESENTATION OF THE KAZAKHSTAN HISTORY INTO THE WORLD COMMUNICATIVE SPACE: PROBLEMS AND CLASSIFICATIONS

This article considers the formation and recognition of Kazakhstan's history in the global communicative space and their methods. A conclusion is given on the basis of examples and research in society.

In analyzing the problem, the author using the theoretical knowledge of several scientists makes a conclusion and also gives his scientifically grounded assumptions. At the end of the article he brings his scientific conclusions.

The author noted the unpleasant and opposite factor of the injustice of the internal political dialogue in the country that hinders the presentation of Kazakhstan's history in the world's communicative space. On the contrary, one of the main solutions to this problem is the correct presentation of the image of the country and the state.

Key words: communicative, state, country, Kazakhstan, space, world.

Қазіргі таңда біздің еліміз ақпараттық механизмдерді қалыптастыру, елдің халықаралық имиджін қалыптастыру мәселелері бойынша алдыңғы қатардағы жоспарларды орындау үшін бірнеше күрделі қадамдарды жүктеп отыр. Алайда ақпараттық соғыс (күрес) сатысын бастан кешіріп отырған әлемдік

әлеумет ұлттық менталитет, қоғамдық идеал мәселелеріне назар аударып отырғанға мүлдем ұқсамайды. Саяси білімдерді күрделі рөлге ие қылып отырған қоғам үшін дамушы елдердің өткен тарихына деген қызығушылық тек саяси мақсаттар мен себептерден туындауы мүмкін.

Жалпымедианың қарқынды, өзекті болып отырған кезеңінде кез-келген мемлекеттің немесе мемлекеттік инструменттің құралына ақпараттық саясатты жатқыза аламыз, бұл ең алдымен, ақпараттық-коммуникативтік механизмдер мен кеңістіктер бірегейлігінің қалыптасуына ықпал етеді. Бұл тек жалпықоғамдық өзекті мәселе ғана емес, дүниежүзілік деңгейдегі зерттеу нысанына айналып отырған саяси жағдай.

Мәселе аясында зерттеу жүргізген бірқатар ғалымдарды атай аламыз. М.Кастельс, С.Москович, Э.Тоффлер, Г.Тард, Ю.Хабермас, Н.Луман тәрізді зерттеушілер қатары [1-6] коммуникативтік үдерістердің дамуы мен оның ерекшеліктеріне назар аударған болса, Дж.С.Найдың еңбектері [7] қазіргі замандағы биліктің ерекшеліктеріне тоқталады. И.Рожков, Е.Кисмерешкина [8] тәрізді авторлардың еңбектері мемлекет бейнесі, ел бейнесі (имиджі) мәселелеріне барынша ұқыпты, терең назар салады. Мақаламыздың негізгі теориялық мәселелерінде біз сондай-ақ «Информационно-коммуникативный потенциал имиджа Российского государства» атты тақырыпта көлемді диссертациялық жұмыс жазған зерттеуші З.Цыренжаповтың [9] да көзқарастарын атап кете аламыз.

Еліміз өз тәуелсіздігіне қолы жеткен кезден бастап, тарихи бетбұрыстар мен жаңартуларды демократиялық тұрғыда нығайтып, әрі саяси салада әртүрлі реформаларды жүзеге асырып келе жатқан посткеңестік мемлекеттердің бірі саналады. Кез-келген ғылымды дүниежүзілік танымалдыққа әкелу үшін, алдымен, сол елдің ішіндегі заманауи саяси әл-ауқатты, әлеуметтік мәселелерді толықтырып, өңдеп, реттеу маңызды деп санаймыз. Олай дейтін себебіміз, кез-келген экономикасы озық, әлеуметтік жай-күйі «дамушы» я «дамыған» статусына ие болған және әлемдік саясатта беделді «ойыншы» атанып отырған мемлекеттің ғана тарихы басқа мемлекеттердің қызығушылығына ие бола алады [10]. Мәселен, Қазақстандағы билік пен қоғам арасындағы өзара түсіністік мәселесінің, саяси тілдесу, коммуникация мәселелеріндегі артта қалушылықтардың үдерісін байқау қиын емес. Ежелгі Рим, Греция тарихы тәрізді көне әрі өркениетінің тамыры терең қанат жайған елдер қатарын толықтыратын, я болмаса ХҮІІІ ғасырдың өзінде өнеркәсіптік төңкеріс жасап, бүкіл әлем тарихын бас игізген ағылшындықтар тәрізді батыс елдерінің сабындағы мемлекеттер болмаса, әлемдік коммуникативті кеңістіктің дамушы елдердің өткен тарихына жайдан-жай қызыға қоймасы, әрі ол білімдердің оңайлықпен таныла кетпесі шындық.

Мәселемізге тереңірек енер болсақ, мынаны байқаймыз. Қазіргі таңда дамыған елдердің бірқатарында саяси субъектілердің бір-бірімен және қоғаммен ақпарат алмасуының, атап айтар болсақ, өзара байланысты реттеу қызметін көрсететін мемлекеттік саясаттың бір жүйеге келтірілген нақты ақпараттық жүйесі құрылып, арнайы іс бағдарламалары қабылданған [11]. Бүгінгі таңда мемлекетімізде билік пен қоғамның өзара қатынасы мәселесі әлсіз дамып отыр. Оған бір жалпы мысал, үкіметтің көп жағдайда қоғам тарапынан болатын талаптарды ескере бермей, яғни қоғаммен диалог құра алмауынан туындап отыр. Еліміздегі қоғам мен билік арасындағы өзара байланыс тек сайлау науқандары кезінде анық байқалып, саяси қатынастардың қалған жағдайларында айқын түрде назардан тыс қалатыны белгілі. Аталған мәселеге орай, еліміздегі билік пен қоғамның өзара түсіністік қарым-қатынасын орнатудағы саяси коммуникация мәселесін талдау, аталған мәселедегі проблемаларды айқындау және оны жүзеге асыру міндеті туындайды. Реттеу күшін таппай отырған бұндай қарапайым мәселелер тарихи білімдердің де дамуына кедергі жасары сөзсіз. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихын дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте таныту барысындағы тежеушіліктің бір ғана мысалы.

Өткен ғасырдың 90 жылдары елімізде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалар саяси жүйеге елеулі түрде ықпал ете отырып, қоғамға көптеген өзгерістер мен қиындықтардың тууына жол ашты. Дамушы қоғамның нарықтық қатынастарға бейімделу үдерісі күрделеніп, ол мемлекет, үкімет тарапынан болатын қолдауды ауадай қажетсінді [12]. Аталмыш кезеңде Қазақстан өз алдына егемендік пен тұтастықты ұстана отырып, халықтың әл-ауқатын, экономикалық, саяси жағдайын ескере келе, жаңа саяси жүйені қалыптастыруға бет бұра бастаған болатын. Алайда, кеңестік кезеңдегі қатаң идеологияға бағынышты болып келген қоғам, биліктің нақты бір шешім қабылдайтынына күдікпен қарауын доғармады. Бұл еліміздегі реформалардың одан әрі жүргізілуіне кері әсерін тигізіп, ал соңғысы тарихи білімдердің дамуына тежеу болды.

Еліміздегі саяси жүйені дамыту мен оны нығайту мақсатында аса маңызды шаралардың қабылдануы осының тікелей айғағы. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, саяси жүйедегі жаңа сайлау жүйесін қалыптастыру – қоғам мен билік арасындағы қордаланған мәселелерді тиімді шешуге болатындығына бағыт беретін күштердің бірі. Аталған мәселенің саяси мәні саяси мәселелердің өзіндік ерекшелікте болуынан,

билік пен қоғамның өзара бейімделуіне қажеттіліктің туындауынан, азаматтық қоғамды қалыптастырудағы алғышарттардың негізделуінен, жеке және дербес тұлғалардың қоғамдағы саяси рөлінің артуынан, ортақ мүдде үшін әлеуметтік-саяси институттар қызметінің бірлесіп әрекет етуінен айқындалады. Аталған мәселелер елдің әлпетін, бейнесін қалыптастыруға, сәйкесінше елдің тарихи білімдерінің, соның ішінде тарихының дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте еркін, жарнамасыз, мәжбүрлеусіз танылуына ықпал етуші факторлардың қатарын толықтырады.

Бұл мәселенің бір ғана шеті.

Екіншіден, еліміздің тағы да ішкі коммуникативтік кеңістігінің қалыптасуы мәселенің оңды бағытта орбуіне жағдай жасауы мүмкін. Мұны іске асырудың кедергілеріне біз билік пен қоғамды өзара байланыстыратын оның байланыс құралдары Қазақстанда әлі жеткілікті қалыптаспауына орай, кері байланыс мәселесі айтарлықтай деңгейде дамымай отырғандығын жатқыза аламыз. Нәтижесінде, қоғам тарапынан қойылған талаптар жеткіліксіз орындалуда деген пікір қалыптасады [13]. Демек, Қазақстан Республикасындағы ішкі саяси коммуникативтік кеңістіктің қалыптасуындағы ерекшеліктер мен проблемалардың ғылыми тұрғыдан жете зерттеуді қажет етіп отырғандығын ескеруіміз керек. Елдің қазіргі саяси бейнесі – сол елдің жеке куәлігі сияқты маңыздылыққа ие.

Байқап отырсақ, әлемдік саяси аренада Қазақстанның алар орны ерекше. Еліміз Орта Азия елдері арасындағы экономикасы мен әлеуметтік жағдайы алдыңғы қатардағы озық мемлекеттердің бірі болып отыруымен танымал. Бірақ аталған фактордың өзі сол елдің өткен тарихына, әсіресе көне, я ортағасырлар тарихына деген қызығушылықтың тууына кепілдік бере алмайды. Кез-келген ғылымның коммуникативтік кеңістікте назарға ие болуы үшін сол елдің өзіндік бейнесі, имиджі болуы алдыңғы талаптардың бірі деп есептейміз.

Демек, мемлекет тарихының дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте танылып, оның өзге елдердің ғылыми зерттеу объектісіне, я болмаса оқу құралдарының басты тақырыптарының біріне айналуы елдің экономикалық, саяси, әлеуметтік әлеуетімен қатар, оның жағымды да тиімді имиджін қалыптастыруымен де айқындалады. Қазіргі таңда «өзіндік бет-бейнесі бар, өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік ұстанымы бар табыс-ты мемлекетке» [14] айналын отырған мемлекетіміздің тарихын барынша мол назарға ие қылу үшін ішкі қолдауға ие болатын, әлемге өзі туралы паш ететін жағымды имидж қалыптастыру қажет. Бұл тікелей алғанда, «мемлекет пен ел бейнесін» қалыптастыру деген мәселенің шетін шығарып отыр.

Елдің саяси имиджінің, бейнесінің қалыптасуы, тек біз айтып отырған мемлекеттің тарихын насихаттауда ғана емес, сол елдің сыртқы саясатын ұтымды жүргізуге, мемлекеттің ішкі саясатын жүргізудің ерекшеліктеріне, экономикасының тиімділігіне, қоғам менталитетінің ерекшеліктеріне және сол тәрізді тағы да басқа аспектілерден тұрады.

Ел бейнесін былайша классификациялауға (топтастыруға) болады: біріншіден, шынайы-объективті бейне – мемлекет жайлы ішкі немесе шетел қоғамдастығының пікір-пайымдары; екінші, субъективті бейне – мемлекет көшбасшысының, қоғамдық биліктің «мемлекет бейнесін» өз еліндегі және шетелдердегі азаматтар қалай қабылдайтыны, мемлекеттің шетелде қалай көрінетіні туралы түсінік-пікірлері; үшінші, жалқы, ойдан жасалған бейне – мемлекет жетекшісінің тобы немесе арнайы мамандар құруға тырысатын мемлекет бейнесі [14].

Соңғысының маңызын бағалау барысында оның мемлекет тағдырындағы әлеуметтік, саяси, мәдени, экономикалық құндылықтарға, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасындағы сапалық өзгерістерге ықпалын ескеру қажет.

Мемлекеттің саяси бейнесі сандық қана емес, жаһандық сын-қатерлерге, әлемдегі және мемлекет ішіндегі өзгерістерге байланысты өзгеріп, дамып, икемделіп тұруы қажет. Сондай-ақ мемлекет пен ел бейнесінің тұрақты сипаттамалары, өз алдына ерекшеліктері болуы шарт.

Айта кетерлік жайт, мемлекет бейнесінің соңғы нұсқасы мемлекеттің ішкі құрылымына сәйкес болуы қажет.

Дүниежүзілік кеңістіктегі мемлекеттік тарихын танытудың тағы бір басты шарты, біздің ойымызша – ел бейнесінің жағымды болып қалыптасуы. Біздің тағырыбымызға ұқсас мәселені талдаушы автор, аталған пайымның төмендегідей нұсқаларын тізіп көрсетеді:

- мемлекет имиджі синтетикалық болуы тиіс, яғни символдар арқылы (геральдикалық белгілер) белгілі бір әсер беруі қажет;

- шынайы болуы қажет, мемлекет имиджі мемлекеттегі жағдаймен барынша бірегей болуы шарт;

- нақты болуы қажет, яғни санаға тез сіңіп, бір немесе бірнеше айрықша белгілері имиджі танытып тұруы керек;

- белгілі бір деңгейде анықталмаған болуы қажет, яғни қарастырылып отырған мемлекетке тән бірнеше нышандары болғаны абзал [14].

Сөзіне негіз етіп, зерттеуші Д.П. Гавра, И.Д. Демидова, Е.С. Савицкая бастаған ғалымдардың мемлекет имиджінің үлгілерін қалыптастырудың мына әдістеріне назар аударады: геосаяси әдісі, маркетингтік әдіс, брендингтік әдіс, имидждік әдіс. Автордың мәселені талдауы былайша жүзеге асырылған: «...геополитикалық әдіс өкілдерінің бірі Д.Н. Замятин. Ол мемлекеттің геополитикалық бейнесі деп оны саяси тұрғыдан сипаттайтын мемлекеттің барынша жарқын, есте қаларлық символдарының, белгілерінің, бейнелерінің жиынтығы деп тұжырымдайды. Яғни, белгілі бір мемлекеттің саяси бағыт-бағдары оның географиялық орналасуына тікелей байланысты. Д.Н. Замятин өзінің «Геополитика образов и структурирование метапрос-транства» деген мақаласында саяси-географиялық бейне түсінігін де бөліп қарастырады [14]. Саяси-географиялық бейне оның тұжырымдауы бойынша саяси аспектідегі белгілі бір мемлекеттің, саяси және әскери одақтардың белгілері мен символдарының жиынтығы. Маркетингтік әдіс мемлекет имиджін қалыптастыру аймақтар маркетингінің стратегиялық бағыттарының бірі ретінде қарастырып, қалыптастырады. Аймақтар маркетингін зерттеп жүрген ғалымдардың бірі А.П. Панкурхин оны «аймақтың мүдделі ішкі және сыртқы субъектілерінің маркетингі» деген анықтама берген» [14].

Аталған әдістің мақсатын автор қарастырылып отырған аймақтың экономикалық жағдайын жақсартып, халықтың материалдық жағдайын жоғарылату деп айқындайды. Бірақ бұл әлеуметтік-экономикалық ілгерілеу өз кезегінде сол мемлекеттің саяси жағдайына да, халықаралық саяси аренада өз мәртебесіне ие болуына да өз әсерін тигізері айқын, сонымен қатар, маркетингтік әдіс «ел бейнесін» (автордың еңбегінде «мемлекет имиджі» деп көрсетілген) жақсартып, әсіресе саяси имиджін басқаруға үлкен мән береді.

Ел бейнесін қалыптастыруда теориялық базаның кең ауқымын да соңғы әдіс ұсына алады. «...әсіресе, маркетингтік әдістің өкілі, жоғарыда есімі аталған А.П. Панкурхин мемлекет бейнесін құрайтын негізгі элементтер ретінде оның ресми символикасын (герб, ту, әнұран, ұрандары), бейресми символдарын (тарихи, мифологиялық тұлғалар, өзіне ғана тән, сол жерде ғана мекендейтін жан-жануарлар, экспорттың, ішкі тұтынудың ерекше өнімдері) атайды», - дейді автор.

Түптеп келгенде, ел бейнесін қалыптастырудағы мемлекет имиджінің басты күштері сол елдің тарихы, көшбасшысы, мемлекеттік брендтері деген қорытындыға келеміз. Зерттеуші А.П. Панкурхин өзінің «Маркетинг территорий» атты еңбегінде ел бейнесін немесе имиджін сананың бірнеше деңгейінде, атап айар болсақ, әлеуметтік, экономикалық, іскерлік, қаржылық, басқа да деңгейлерде қалыптасатындығын дәлелдеп, мәселенің қыр-сырын теориялық тұрғыда тұспалдаған [15]. Отандық зерттеушілердің бірқатары ел бейнесі мәселесіне саяси және экономикалық факторлар әсер ететіндігін атаса, сондай-ақ оны ұлттық компаниялармен, белгілі сауда маркаларының имиджімен де тығыз байланыстыратын зерттеулер легі жоқ емес.

Ойымызды түйіндей келе, мынадай шағын қорытындыға келеміз.

Қазақстан тарихын дүниежүзілік коммуникативтік кеңістікте таныту жолдарына байланысты бірқатар теориялық мәселелердің құрылымдық негіздері қарастырылды. Постклассикалық методологияны пайдалану біздің мақаламыз барысында коммуникативті кеңістікті көпқырлы объект ретінде қарастыруға мүмкіндік беріп, мәселеге тұжырымды баға беруге, сонымен қатар, бірнеше аспектілерден тұратын даму жолдарын, Қазақстан тарихын танытудың тиімді әдістерін әрі оларға кедергі болып отырған мемлекеттің ішкі саяси сәйкессіздіктері де теориялық тұрғыда талданып шықты. Сонымен қатар, мәселенің тиімді дамуында ел мен мемлекет бейнесінің қалыптасуы да ықпал етуші фактор ретінде қарастырылып, талданды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кастельс М. Информационная! эпоха: Экономика, общество и культура. – М., 2000.
2. Московичи С. Век толп. – М., 1996.
3. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. – М., 2000.
4. Тард Ф. Общественное мнение и толпа. – М., 1992.
5. Хабермас Ю. Демократия, - Разум. Нравственность. – М., 1992.
6. Луман Н. Власть. – М., 2001.
7. Най Дж.С. Гибкая власть. – Новосибирск, 2006.
8. Рожков И.Я., Кисмерешкин В.Г. Бренды и имиджи. – М., 2006.
9. Цыренжапов З. Информационно-коммуникативный потенциал имиджа Российского государства. // автореф. дисс. на соиск. кандидат. полит. наук. – М., 2010.

10. Блэк С. Паблик рилейинз: Что это такое? – М.: 1990. – 239 с.

11. Рысбаева С.Ж. Паблик рилейинз (PR): к проблеме деструктивных технологий в переходном обществе //Евразийское сообщество. – 2002. – №1. – С. 37-43.

12. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты: Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы //Егемен Қазақстан. – 2008. – 7 ақпан.

13. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты// Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2012 жыл 14 желтоқсан. -Қазақстан Республикасы нормативтік-құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесінің ресми сайты - <http://adilet.zam.kz/kaz/docs/K1200002050#z22>

14. М.Томанова. Мемлекет имиджінің құрылымы және ерекшеліктері // <http://group-global.org/kk/publication/18031-memleket-imidzhinin-kurylymy-zhne-erekshelikteri>

15. Панкрухин А.П. Зачем, кому и какой нужен маркетинг территорий?// <http://www.marketologi.ru/lib/terr/terrl.html> дата обращения 26.02.2007.

УДК: 94(574),1991/...”:070

МРНТИ 03.01.06

А.Е. Белялова¹

¹магистрант 2- курса по специальности 6М020300 - научная история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы E- mail: akosya_belyalova@mail.ru

СИМВОЛИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КАЗАХСТАНА В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ТУРЦИИ И ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЯХ, 2000-2015 гг.

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные пути формирования образа Казахстана в турецких СМИ в современный период. Турецкие СМИ оказали огромную информационную поддержку мирным устремлениям Казахстана, стремлению стать безъядерной державой. Образ Казахстана как динамично развивающейся страны, обладающей огромным потенциалом, являющийся мостом между Европой и Азией, имеющий взвешенную внутреннюю и внешнюю политику государства создается через освещение деятельности Первого Президента страны Н. Назарбаева, который также позиционируется как лидер всего тюркского мира, богатой культурой казахов, имеющей тюркские корни. В целом, в турецких СМИ представлен образ Казахстана как братской страны, которая связана с Турцией тюркскими корнями.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, образ страны, турецкие СМИ, тюркские корни.

Аңдатпа

А.Е. Белялова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ, E-mail: akosya_belyalova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАН КЕЗЕНДЕГІ (2000-2015 жж.) ТҮРКІЯ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН БАСПА БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада қазіргі заман кезіндегі түрік бұқаралық ақпарат құралдарында Қазақстан бейнесінің қалыптасуының негізгі жолдары қарастырылады. Түрік БАҚ-ы Қазақстанның бейбіт мақсаттарына, ядролық қарусыз ірі мемлекет болу ұмтылысына үлкен ақпараттық қолдау жасады. Зор әлеует пен тұрақты ішкі және сыртқы саясатқа ие, Еуропа мен Азия арасындағы көпір ретіндегі, сондай-ақ, динамикалық дамып келе жатқан ел ретіндегі Қазақстанның бейнесі, түркі тамырлас қазақ халқының мәдениетіне бай, барлық түркі әлемінің лидері болып саналатын, Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың іс-әрекеттерін баяндау арқылы қалыптасуда. Жалпы, түркі БАҚ-ында Қазақстан бейнесі түркі тамырлас туысқан ел ретінде ұсынылған.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Түркия, ел бейнесі, түрік БАҚ-ы, түркі тамырлар.

Abstract

A.E. Belyalova¹

¹al-Farabi Kazakh national university.master degree's undergraduate.
Rebublic Kazakhstan. Almaty. E-mail: akosya_belyalova@mail.ru

KAZAKHSTAN'S SYMBOLIC IMAGE IN CONTEMPORARY TURKISH MASS MEDIA AND BOOKS, 2001-2015

In this article were considered the main ways of formation of Kazakhstan's image in the Turkish mass media during the contemporary period. The Turkish media gave enormous informational support to peace aspirations of Kazakhstan, aspiration to become the nuclear-free power. The image of Kazakhstan as dynamically developing, having huge potential, is created by the bridge between Europe and Asia through publicizing of activity of the First President of the country N. Nazarbayev who is also positioned as the leader of all Turkic world, the rich culture of Kazakhs having Turkic roots, balanced by domestic and foreign policy of the state. Overall, the Turkish media presented the image of Kazakhstan as a brotherly country, which is linked with Turkey by Turkic roots.

Key words: Kazakhstan, Turkey, the image of country, Turkish Mass Media, Turkic roots.

В современном глобальном информационном обществе, где процесс обмена, получения и донесения информации вышел на качественно новый уровень, нельзя недооценивать важную роль средств массовой информации в формировании международного образа государства. Как известно, сегодня СМИ в большей степени влияют на формирование того или иного образа зарубежной страны. СМИ создают своеобразный символ, который соответствует либо запросам правящей политической структуры либо социальным ожиданиям. Но результатом является то, что СМИ ориентирует общество, программирует его в отношении образа той или иной страны. Сегодня СМИ с помощью информационной пропаганды могут стать генераторами как негативного, так и позитивного образа Казахстана.

Турция является одним из наиболее важных региональных партнеров Казахстана, с которой его связывают не только экономические отношения, но и глубокие культурно-исторические связи. Динамика развития казахстанско-турецких отношений, совпадение интересов Астаны и Анкары по многим вопросам региональной и международной проблематики, энергетической безопасности и экономического взаимодействия отражают стратегический характер сотрудничества двух государств [1]. У Казахстана и Турции сегодня есть много совместных проектов в области политики, экономики, обороны, культуры, образования и здравоохранения. К тому же есть магистральная линия сотрудничества на международной арене, основанная на взаимной поддержке. В данной статье показано, какой образ Казахстана создавали турецкие средства массовой коммуникации в период с 1991-2007 гг. Образ Казахстана в турецких СМИ менялся в некоторой степени за период правления трех президентов в Турции Тургута Озала (1989-1993), Сулеймана Демиреля (1993-2000), Абдулла Гюля (28 августа 2007). Динамику изменения образа страны рассмотрим в диссертации, а в данной статье покажем основные пути формирования символического образа Казахстана в турецких СМИ.

Такие крупные турецкие издания как «Hürriyet», «Taraf», «Zaman», «Jümhürriyet», «Bugün» пристально следят за событиями в Казахстане, а также стараются вовремя информировать читателей. Кроме того, поисковая система электронных изданий данных газет позволяет найти еженедельные статьи о текущей ситуации и последних событиях в Казахстане. В первые годы после обретения Казахстаном независимости и суверенитета турецкие СМИ подчеркивали мирные устремления страны, оповещая об инициативе страны отказаться от ядерного оружия. В последующие годы СМИ много внимания уделяют инициативам страны в сфере развития мирного атома [2]. В освещении турецких СМИ Казахстан является страной-первопроходцем на постсоветском пространстве, полностью отказавшимся от ядерного оружия в первые годы независимости. Особенно много внимания уделялось закрытию Семипалатинского ядерного полигона. В настоящий период последующие шаги и инициативы в сфере развития стратегии мирного атома разясняются в ходе совещания встреч официальных лиц со СМИ. Ярким примером является брифинг Посла Казахстана в Турции, на котором были подробно освещены вопросы по Соглашению между Казахстаном и МАГАТЭ о создании банка низкообогащенного урана на территории Казахстана [3].

Компонентом образа страны несомненно является образ политического лидера государства. Поэтому одним из неизменных путей создания образа Казахстана является широкое освещение в СМИ деятельности Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева. Например, внеочередные выборы Президента Казахстана в 2015 году были под пристальным вниманием редактора турецкой газеты «Vatan» и результаты выборов были оперативно освещены и получили оценку как

однозначно демократичные [4]. Традиционно излюбленной темой для газет, журналов и телевидения являются визиты Президента РК в Турцию. Кроме того, газеты и журналы, а также телевидение оказывают широкую информационную поддержку, Широко освещая такие события как установление в Астане памятника основателю турецкого государства Мустафе Кемалю Ататюрку в 2009 году и открытие монумента Первому Президенту Казахстана Н.Назарбаеву в Анкаре в 2010, именование одной из главных улиц г. Невшехир известной туристической местности Каппадокия именем Первого Президента РК Н.Назарбаева (2012 г.) или открытия парк им. «Казахстана» в г. Кыршехир в 2012 г., а также проспекта им. Первого Президента РК Н.Назарбаева. Адана в 2015 г., а в университете «Ахи Эвран» г. Кыршехир аудитории им. «Казахстана», турецкие средства информации используют образ Президента РК как Лидера Нации, гаранта братства и нерушимости союза двух стран. Например, накануне визита Н.Назарбаева в Анкару в 2015 г. первые полосы местных газет пестрели заголовками «Два братских народа», «Благодарность Казахстану». Акцент на рукопожатии двух лидеров. Символическим лейтмотивом статей было «как своевременна поддержка одной страны другой» [5]. За последние годы в стране опубликовано более 20 книг о Главе государства на турецком языке. В их числе наиболее популярные «В сердце Евразии», «В потоке истории», «Критическое десятилетие», «Казахстанский путь», «На пороге 21 века», «Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев - лидер мирового масштаба», «Восходящая звезда», «Лидер», «Нурсултан Назарбаев - на пути к независимости и демократии» и др. Книги распространены среди национальных и академических библиотек, университетов и учебных заведений Турции. Символический образ Казахстана создается статьями известных политических и академических деятелей Турции, в том числе 9-го Президента ТР Сулеймана Демиреля, 11-го Президента Абдуллы Гюля, экс-Премьер-министра Бюлента Эджевита, экс-спикера Парламента Коксала Топтана, экс-министра иностранных дел и спикера Парламента Хикмета Четина и др. Особенный интерес к книгам проявляются со стороны академических и общественно-политических деятелей страны. Так, например, Хикмет Четин подчеркивает, что Президент РК Н. Назарбаев сыграл не только особую роль в становлении независимого Казахстана, но и благодаря своей дальновидной политике вывел молодое государство в число ведущих государств мира вошли статьи «Изучая произведения Президента Казахстана Н.Назарбаева, необходимо отметить стратегическое мышление и видение Главы Казахстана перспектив, предсказуемость, трезвый взгляд на реальность и взвешенность решений политического лидера», - акцентировал Х.Четин.

Известный политик, в прошлом министр культуры Турции Намык Кемаль Зейбек высоко оценил развитие политического, социально-экономического и культурного сотрудничества между двумя странами. Подчеркнул, что издание книги о Н. Назарбаеве, который является не только Президентом Казахстана, но и лидером всего тюркского мира, станет еще одним вкладом в динамично развивающиеся отношения братских стран. Он также отметил выдающуюся роль Президента РК Н. Назарбаева в укреплении взаимоотношений между тюркоязычными странами и развитии интеграционных процессов в тюркском мире. «Президент Н.Назарбаев - государственный деятель, дальновидный политик и выдающийся лидер своего народа», - подчеркнул Н. Зейбек. Академические деятели выражают уверенность в том, что Казахстан и Турция будут углублять взаимоотношения во всех сферах сотрудничества, а книги о Президенте Казахстана послужат ориентиром в их дальнейшем развитии.

Турецкие СМИ немало внимания уделяют и созданию образа Казахстана как инвестиционно-привлекательной. Тем самым они оказывают поддержку экономическим интересам страны, которая заинтересована в укреплении экономических связей с Казахстаном в области энергетики, транспортировки энергоресурсов, сельского хозяйства, строительства, в создании экономического союза. Начиная с 30 июня 1998 года, вопросы привлечения прямых иностранных инвестиций решаются на высшем уровне, с участием Главы государства и представителей крупного бизнеса, международных сообществ, известных бизнесменов, заинтересованных в выгодных вложениях в экономику Казахстана. Кроме того, в 1998 году принимаются еще и ряд важных законов «Об акционерных обществах» и «О мерах защиты внутреннего рынка при импорте товаров». Значимым событием 1998 года явилось вступление в силу Соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Европейским Союзом, что завершило официальное политическое оформление отношений между обеими сторонами. Это событие было широко освещено в интернет-портале "Yazete": "7-18 июня 1998 г. в Астане с рабочим визитом побывала делегация Европейской комиссии с целью обсуждения политических и организационных аспектов реализации программы «ТАСИС» в Казахстане. Помимо формирования национальных индикативных программ и программ содействий, ЕС разрабатывал для стран-партнеров межгосударственные и региональные программы, такие, как программа «ИНОГЕЙТ» (содействие

прикаспийским государствам в привлечении инвестиционных ресурсов для восстановления существующей сети и разработки новых маршрутов трубопровода); программа «ТРАСЕКА» (инвестиционные проекты и проекты техпомощи на развитие транспортного коридора между Европой и Центральной Азией); программа «ЕВРОКАСТОМС» (таможенное сотрудничество) и программа «ЕВРОСТАТ» (сотрудничество в области статистики) [6].

Интересным является тот факт, что для создания позитивного образа Казахстана, как динамично развивающейся используются спортивные достижения казахстанских команд. Так, например, СМИ много внимания уделяют турнирным матчам футбольной и хоккейной команды Казахстана, а также боксерским боям и ежегодным чемпионатам, проходящим в Казахстане. Примечательно, что чемпионат бокса 2016 г. в Астане не только освещался в центральных газетах, но имел прямую трансляцию в турецких телевизионных каналах и новостных программах правительственных каналов. Следует обратить пристальное внимание на тексты турецких спортивных комментаторов. В их речах уделяется внимание не только спортивным достижениям страны, но и акцентируется то, что Казахстан не только сохранил спортивную школу, но и выходит на мировую арену с новыми именами спортсменов и высококвалифицированных тренеров. Говоря о спорте в Казахстане, комментаторы всячески подчеркивают тот факт, что страна динамично развивается. Они строят символически позитивный образ страны, показывая красивые виды столицы Казахстана Астаны, или восхваляя организаторов за гостеприимность.

В юбилейный год независимости Казахстана представители академических кругов Турции все чаще стали уделять внимание казахской культуре и литературе, публикуя на турецком языке произведения казахских классиков и народного фольклора. При поддержке Общества тюркских языков доцент Мугла Сыткы Кочман университета Экрем Аян издал книги, о культуре и быте казахского народа, о просветителях и классиках казахской литературы. Так, Э.Аян с группой ученых из Казахстана и Турции провел исследование фольклорных произведений казахов, которые в последующем были опубликовано в книге «Казахские эпосы». Наряду с этим, турецкий ученый демонстрирует глубокие знания в области абаеведения. В частности, изучая жизнь, творчество, философские, эстетические и общественные взгляды Абая Кунанбаева, Э.Аян смог выразить свое мнение о великом просветителе в книге «Абай и Слова назидания», которая была опубликована в серии «Зеркало одной эпохи» [7]. Кроме того, Э. Аян знакомит турецких читателей с биографией и произведениями основоположника светского образования в казахской степи Ыбырая Алтынсарина. Посвященная казахскому педагогу-просветителю книга была издана под названием «Ы.Алтынсарин - авангард современной казахской литературы». По словам Э. Аяна, путем исследования и публикации произведений казахского фольклора и творчества классиков он стремится продемонстрировать турецкому читателю самобытность казахов [8].

Турецкие СМИ широко освещают внутреннюю политику Республики Казахстан в области культуры, при этом подчеркивая, то основными приоритетами являются не только сохранение и популяризация казахской национальной культуры, но и всех этносов многонациональной страны. Так, в публикациях уделяется внимание "Государственной программе поддержки культуры на 1998–2000 гг.", "Концепция развития и поддержки театральной деятельности в Республике Казахстан". На страницах турецких СМИ находится также место освещению Международного фестиваля традиционной музыки, балета «Приз традиций», классического искусства Евразийских стран, народного творчества «Наурыз», но и театральному искусству современного Казахстана, а также Международному конкурсу песни им. Ш. Калдаякова в г. Таразе и II Международному фестивалю юных талантов в г. Павлодаре.

Крупным событием на страницах турецких изданий стало IX заседание министерств культуры тюркоязычных стран – ТЮРКСОЙ. А празднование 1500-летнего юбилея древнейшего города, центра политической и религиозной жизни казахов – Туркестана нашло отражение в интернет-портале Тюркской в виде интересных статей: «Город великого Ходжи Ахмета Яссауи», «Туркестан - колыбель тюркских народов», «Туркестан- вторая Мекка всех мусульман» [9].

В рамках интеграции казахстанской культуры в мировое культурное пространство в Алматы было подготовлено и проведено, на котором рассмотрены и подписаны важные документы.

Еще одним направлением популяризации казахской культуры и традиций является национальная казахская кухня. Так, статья в газете «Devrim» сообщает о проведении культурного мероприятия в университете Намык Кемал. Оно было организовано студентами из Казахстана. В статье подробно описываются казахские национальные блюда как «куырдак», «бауырсак», «казакша ет» и др.

Другая турецкая пресса Haberler пишет еще об одной кулинарной традиции казахов. Как пишет данная газета, в статье «Kazak yemek kültürü görücüye çıktı», 27 сентября 2015 года в окрестностях города Алматы, точнее в городе Талгар был проведен фестиваль «Тай казан», посвященный кулинарному

искусству тюркских народов Евразии. На фестивале были продемонстрированы национальные блюда разных тюркских народов. Автор статьи особое внимание уделяет традиционным казахским блюдам как «бешбармак, тушпара, балкаймак, коже, куырдак. По словам автора, большинство казахских блюд сделанны из мяса, молочных и мучных изделий [10].

Авторы статей показывают также состояние современной казахской кулинарной культуры, которая является симбиозом традиционной кухни с современными элементами [11].

Важным направлением популяризации казахской культуры является казахское киноискусство. По сообщению турецкого информационного портала «Sondakika» в Казахстане, в городе Алматы 20 сентября 2015 году состоялся Евразийский кинофестиваль. В этом международном культурном мероприятии Гран-При получил кыргызский кинорежиссер М.Абдукалуков за фильм «Блуждающий Рай» [12]. Так, в Турции были показаны казахстанские художественные фильмы с дубляжом на турецком языке «Небо моего детства», «Кыз Жібек», «Ангел в тибетейке», «Кочевники», «Байтерек». Выпущено и показано по турецким телеканалам 9 документальных фильмов о Казахстане на турецком языке [13]. К категории культурных новостей можно отнести статью «Kazakistan film günleri» опубликованная в Haber Türk от 13 сентября 2015 года. По сообщению данной СМИ в районе Зейтинбурн города Стамбул, руководство района, совместно, с Генеральным консульством Казахстана организовали дни казахстанских фильмов в Стамбуле. С 13 сентября на фестивале были показаны казахские короткометражные и полнометражные фильмы [14].

К категории культурных новостей можно отнести статью «Kazakistan film günleri» опубликованная в Haber Türk от 13 сентября 2015 года. По сообщению данной СМИ в районе Зейтинбурн города Стамбул, руководство района, совместно, с Генеральным консульством Казахстана организовали дни казахстанских фильмов в Стамбуле. С 13 сентября на фестивале были показаны казахские короткометражные и полнометражные фильмы [15].

Празднование 550-летия образования Казахского ханства освещалось на одном из главных информационных порталов Турции «Haberler». Авторы публикаций подчеркивают значение этой даты для казахов [16].

Помимо политических, экономических, культурных событий СМИ описывают и другие события, которые говорят о патриотизме и заботе граждан об имидже Казахстана. Например, многие СМИ обсуждали ситуацию с выгоревшим флагом Республики Казахстан, на который указали казахстанские туристы в одном из отелей Турции. Хотя в этом и сквозила доля сарказма некоторых изданий, но все же говорилось о том, что уважительное отношение должно быть не только к гражданам Казахстана, но и к его государственной символике [17].

Таким образом, проанализировав основные пути создания образа Казахстана в турецких СМИ в первое десятилетие XXI века следует отметить, что Казахстан был представлен как страна с богатой культурой, в основе которой лежат тюркские корни, как страна, обладающая огромным потенциалом Казахстан в турецких СМИ выглядит как мост между Европой и Азией, так как имеет крайне выгодное географическое положение. И наконец, Казахстан – это братская страна, с большим инвестиционным капиталом.

Список использованной литературы:

1. Динамика развития казахстанско-турецких отношений на современном этапе. Статья на электронном ресурсе: <http://articlekz.com/article/7196>
2. Турецким СМИ рассказали о создании в Казахстане банка низкообогащенного урана. Статья на электронном ресурсе: http://www.kazinform.kz/kz/tureckim-smi-rasskazali-o-sozdanii-v-kazahstane-banka-nizkoobogaschenного-urana_a2810769
3. Турецким СМИ рассказали о создании в Казахстане банка низкообогащенного урана. Статья на электронном ресурсе: http://www.kazinform.kz/kz/tureckim-smi-rasskazali-o-sozdanii-v-kazahstane-banka-nizkoobogaschenного-urana_a2810769
4. Итоги выборов Президента Казахстана осветили в турецких СМИ. Статья на электронном ресурсе: <http://www.kazpravda.kz/news/politika/itogi-viborov-prezidenta-kazahstana-osvetili-v-tureckih-smi/>
5. Официальный визит Президента Казахстана в Турцию. Статья на электронном ресурсе: <http://24.kz/ru/news/top-news/item/132512-of>
6. Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Nursultan Nazarbayev, Avrupa Birliği (AB) Başkanı Jose Manuel Barroso'yu kabul etti. Статья на электронном ресурсе: <http://www.yazete.com/dunya/kazakistan-ve-ab-arasinda-isbirligi-anlasmasi-627125.html>
7. В Турции изданы книги о казахской литературе и просветителях. Статья на электронном ресурсе: http://www.inform.kz/ru/v-turcii-izdany-knigi-o-kazahskoy-literature-i-prosvetitel-yah_a2916434
8. Türkiye'den Kazakistan'a Bilim Köprüsü. Статья на электронном ресурсе: <http://beyazgazete.com/haber/2015/6/30/turkiye-den-kazakistan-a-bilim-koprusu-2758959.html>

9. *Türkistan ve Ahmet Yesevi Üniversitesi. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.eurasianhouse.net/makale/12/turkistan-ve-ahmet-yesevi-universitesi%20adresinden%20001.05.2016>
10. *Kazak Yemek Kültürü, Tay Kazan Festivali'nde Görücüye Çıktı. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.haberler.com/kazak-yemek-kulturu-tay-kazan-festivali-nde-7709000-haberi/>
11. *Kazak Yemek Kültürü, Tay Kazan Festivali'nde Görücüye Çıktı. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.haberler.com/kazak-yemek-kulturu-tay-kazan-festivali-nde-7709000-haberi/>
12. *Avrasya Film Festivali'nde Ödüller Sahiplerini Buldu. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.sondakika.com/haber/haber-avrasya-film-festivali-nde-oduller-sahiplerini-7722452/>
13. *Сотрудничество Республики Казахстан с Турецкой Республикой. Статья на электронном ресурсе:* <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/sotrudnichestvo-kazakhstan-s-turetskoj-respublikoj>
14. *Kazakistan Film Günleri Zeytinburnu'nda Başladı. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.hurriyet.com.tr/kazakistan-film-gunleri-zeytinburnu-nda-basladi-37167159>
15. *Kazakistan Film Günleri Zeytinburnu'nda Başladı. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.hurriyet.com.tr/kazakistan-film-gunleri-zeytinburnu-nda-basladi-37167159>
16. *Kazak Hanlığı'nın Kuruluşunun 550. Yıldönümü Kutlanacak. Статья на электронном ресурсе:* <http://www.haberler.com/kazak-hanligi-nin-kurulusunun-550-yildonumu-6673437-haberi/2>
17. *Скандал из-за флага Казахстана разгорелся в одном из отелей Турции. Статья на электронном ресурсе:* <http://today.kz/news/zhizn/2016-08-09/723817-ckandal-iz-za-flaga-kazahstana-razgorelsya-v-odnom-iz-otelej-turtsii/>

ӘӨЖ 259-4
МРНТИ 03.01.06

Э.Бабаханова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ – дің аға оқытушысы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛАН ҰЛТТЫҚ ГВАРДИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының Ұлан Ұлттық Гвардиясының құрылуы мен қалыптасу тарихы жөнінде ой-пікірлер тарихи тұрғыда зерттелген. Сонымен қатар автор ұлттық гвардияны құрудағы қиыншылықтар мен алғышарт-тарға жан-жақты тоқталған. Қазақстан астанасы көшірілген кезде республикалық ұлан мемлекеттік құрылымдар ішінде алғашқы болып Ақмола қаласына орналастырылу барысы баяндалады. Мақалада ұландықтардың үкіметтік мекеме-лерді, салынып жатқан мемлекеттік инфрақұрылымдарды күзетуге кіріскендігі айтылады. 1997 жылғы 27 қарашада Мемлекет басшысы Республикалық Ұлан Қолбасшысы генерал-полковник Сәт Бесімбайұлы Тоқпақбаевқа мемлекеттік рәміздер Елтаңба мен Ту эталондарын Алматыдан жаңа Астанаға көшіруді іске асыру жөнінде маңызды тапсырма берілді. Осы тапсырманы орындаудың тарихи мәніне автор жан-жақтылы зерделеген.

Тірек сөздер: Ұлан, тарих, гвардия, Астана, ұлттық.

Аннотация

Э.Бабаханова¹

¹старший преподаватель университета

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ УЛАН

В данной статье рассматривается проблема Национальной гвардии Улан. А так же в статье затрагивается тема о создании вооруженные силы РК. Вооруженные силы РК были созданы указом президента Нурсултана Назарбаева от 7 мая 1992 года. Сегодня Казахстан обладает самым мощным военным потенциалом в Центральной Азии. Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы — воинское формирование с правоохранительными функциями, входящее в единую систему органов внутренних дел Казахстана.

Национальная гвардия предназначена для обеспечения безопасности личности, общества и государства, защиты прав и свобод человека и гражданина от преступных и иных противоправных посягательств. При объявлении мобилизации Национальная гвардия включается в состав Вооруженных Сил. В соответствии с действующей Военной доктриной^[3] Республики Казахстан Национальная гвардия формируется как мобильные, профессионально подготовленные войска постоянной готовности. Для решения задач возложенных на Национальную гвардию, по пресечению внутренних вооруженных конфликтов, для её усиления могут привлекаться соединения и части Вооружённых сил Республики Казахстан.

Ключевые слова: Улан, история, гвардия, Астана, национальная гвардия

Abstract

E.Babakhanova¹

¹senior lecturer of the university

HISTORY OF THE NATIONAL GUARD ULAN

This article examines the problem of the National Guard Ulan. And the article also touches on the issue of the creation of the armed forces of the Republic of Kazakhstan. The Armed Forces of the Republic of Kazakhstan were created by decree of President Nursultan Nazarbayev dated May 7, 1992. Today, Kazakhstan has the most powerful military potential in Central Asia. Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері - бұл мемлекеттің ішкі істер органдарының бір бөлігі болып табылады.

The National Guard is designed to ensure the security of the individual, society and the state, protect the rights and freedoms of man and citizen from criminal and other unlawful attacks. When declaring mobilization, the National Guard is included in the Armed Forces. In accordance with the current Military Doctrine [3] of the Republic of Kazakhstan, the National Guard is formed as mobile, professionally trained troops of constant readiness. To solve the tasks assigned to the National Guard, to curb internal armed conflicts, for its strengthening, units and units of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan may be involved.

Keywords: Ulan, history, guard, Astana, national guard

Тарихқа көз жіберер болсақ, ежелгі замандардан бері мемлекет басшыларын сенімді жауынгерлер қорғаған. Мәселен, Ресейде садақшылар, кейіннен гусарлар, Иранда Шах тыныштығын “мың өлімсіздер” деп аталатын “сипайлар” күзеткен. Еуропада лейб – гвардия деп аталған король күзеті болған. Жалпы қазіргі Ұлан сияқты алғашқы жасақ XII ғасырда Италияда құрылған. Оның атауы - Гвардия. Бұл сөз «мемлекеттік туды күзетуші жасақ» деген мағынаны білдіреді. Ал, көршілес Ресейде гвардияны алғаш І Петр құрды. Қазақ мемлекетінің негізін қалаушы Жәнібек пен Керей және одан кейін Есім, Қасым, Тәуке хандар өздерін қорғайтын қазіргі Ұлан Ұлттық гвардиясы сияқты әскер ұстаған. Оған тек ақсүйек тұқымынан ғана сарбаз алынған. Олар ханның өзін және отбасын қорғау, елшілер келсе солардың алдында жоралғылық рәсім өткізу сияқты қызметтермен айналысқан. Ханның ұланы, яғни атты сарбаздар саны 1 мыңнан 10 мыңға дейін жеткен.

Аталған әскер тарихын мысал ретінде келтіру себебіміз, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған күннен бастап, тәуелсіз мемлекетке тән осындай гвардия құру қажеттігінің негіздеу еді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап басқа елдермен қарым-қатынастарын жиілетті, өзінің қазіргі заманғы зайырлы мемлекет бейнесін қалыптастырды. Осы ретте әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің үлгісі-мен Елбасының 1992 жылғы 16 наурыздағы № 673 “Қазақстан Республикасының Республикалық Ұланын құру туралы” Жарлығы негізінде айрықша мемлекеттік міндеттерді атқарып, қауіпсіздікті қорғауға, аса маңызды нысандар мен тұлғаларды күзетуге қатысатын әскери құрылым Республикалық Ұлан құрылды. Сол жылдың мамыр айында республиканың барлық аймақтарынан іріктеліп алынған жас жігіттер әскер қатарына шақырылып, алғашқы роталар жасақталды. Оның офицерлер корпусы Қарулы Күштер мен басқа құрылымдардың үздік әскери қызметшілерінен құралды. 1992 жылдың 16 желтоқсанында Тәуелсіздік күнінде тұңғыш рет Ұлан жауынгерлері Әскери ант қабылдады [1].

Бұл тарихи оқиғаға ел Президенті Н.Ә. Назарбаев және белгілі қоғам қайраткерлері қатысты. Содан бері Республикалық Ұланның қатарында он мыңнан астам жауынгер дайындықтан өтті. Олардың көпшілігі қазір республиканың түрлі қуатты құрылымдарында қызмет етуде.

1995 жылғы 5 желтоқсандағы № 2671 Қазақстан Республикасының Заңы Республикалық Ұланның мәртебесін, құрылымын, уәкілеттілігі мен қызметін ұйымдастыруға негіз болды. Осы Заңға сәйкес әскери құрылым Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші күштерге жататын және күзетілетін тұлғалар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі күзет іс-шараларын өз құзіретінің шегінде жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік орган атанды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бергі жылдары Республикалық Ұлан да мемлекетпен қатар дамыды. 1992 жылдың көктемінде Республикалық Ұлан тарихының жылнамасы бастау алды. Елдегі Ішкі істер министрлігінің Ішкі әскерлері шұғыл бригадасының базасында Республикалық Ұланның бригадасы құрылды. Ол Алматы облысы Қаскелең ауданы “Красный Восток” кентінде орналасты. Республикалық Ұлан Қолбасшысының міндетін атқару Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің Штаб бастығы генерал-майор Сейілбек Алтынбекұлы Алтынбековке жүктелді [2].

Элитарлы әскери құрылымның негізін қалыптастыру үстінде әлемдік державалардың Ұлан секілді әскери құрылымдарының тәжірибесі мұқият зерделенді.

Республикалық Ұланның жауынгерлік әзірлігі ең жоғарғы деңгейде болуы қажет еді. Оның құрылымы мен даярлау жүйесі Ресей Федерациясының Кремльдік (қазіргі Президенттік) полкінің жобасына сүйеніп жасалды. 1992 жылғы тамызда Қазақстан Республикасының Президентіне алғашқы құрылған бөлімшелер – үкіметтік күзет батальоны, Құрмет қарауылы ротасы және үлгілі-көрсетілімдік оркестр, сондай-ақ әскери қызметшілердің айырым белгілері мен киім нысандарының жобалары көрсетілді. Сол жылғы 16 желтоқсанда 28-панфиловшылар атындағы паркте іріктелінген әскери қызметшілер Әскери ант қабылдады.

Ұлан тарихында маңызды мемлекеттік міндеттерді орындауға кіріскен бұл кезеңнің орны бөлек [3]. Мәселен, ұландықтардың 1992 жылдың желтоқсанында Елбасының Алматы қаласында орналасқан резиденциясын, 1993 жылдың ақпанында еліміздің Мемлекеттік туы мен Елтаңбасының эталондарын тәулік бойы күзетуді бастағанын тарихтан білеміз.

Қазақстан астанасы көшірілген кезде Республикалық Ұлан мемлекеттік құрылымдар ішінде алғашқы болып Ақмола қаласына орналасты. Бірінші күннен бастап-ақ, ұландықтар үкіметтік мекемелерді, салынып жатқан мемлекеттік инфрақұрылымдарды күзетуге кірісті. 1997 жылғы 27 қарашада Мемлекет басшысы Республикалық Ұлан Қолбасшысы генерал-полковник Сәт Бесімбайұлы Тоқпақбаевқа мемлекеттік рәміздер Елтаңба мен Ту эталондарын Алматыдан жаңа Астанаға көшіруді іске асыру жөнінде маңызды тапсырма берілді. Тапсырма дәл мерзімінде орындалып, Ұлан тарихының жарқын беттерінің біріне айналды.

2006 жылғы 11 қаңтарда Қазақстан астанасы бүкіләлемдік қауымдастық назарын өзіне аударды. “Ақорда” резиденциясында өткен Президентімізді ұлықтау рәсімінде осынау салтанатқа көз тіккен әлем жұрты аршындай адымдаған, сымдай тартылған сарбаздарымыздың, мемлекеттік рәміздерімізді Ақорданың ғажайып залына енгізіп, Елбасына ту ұсынған сәтін тамашалады.

Республикалық Ұлан өз тарихында мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейдегі 250-ден астам протоколдық іс-шараларды қамтамасыз етуге қатысты. Елімізге іс-сапармен келген шет ел басшылары сұңғақ бойларын тік ұстаған, келбетіне көз тоярлық ұландықтарға үнемі тәнті болып жатады. 1996 жылы Малайзия елінің шақыруымен құрмет қарауылы ротасы және Президенттік үрмелі аспаптар оркестрі көрсетілімдік қойылыммен сол елдің көптеген қалаларын аралады. 2006 жылы Ресей үкіметінің шақыруы бойынша Мәскеудегі қала күніне байланысты мерекеге де ұландықтар атсалысып келді.

Астана қаласында Президент оркестрі мен Рәсімдік батальон әскер қызметшілерінің плац-концерттері ұйымдастырылады, оларды қала тұрғындары мен қонақтар жиналып тамашалайды. Осындай шаралар арқылы қоғамда әскери қызметтің беделін көтеруге, ұландық жауынгерлердің және республика жастарының бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастырады [4].

Рәсімдік бөлімшелердің даярлық деңгейі АҚШ Мемлекеттік Хатшысы, Малайзия Королі, Қытай Халық Республикасының Төрағасы және басқа да көптеген мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар басшылары тарапынан жоғары бағаланды. Ресей Федерациясының Президенттік полкімен және Тәжікстан Республикасының Ұлттық гвардиясымен ерекше достық қарым-қатынаста. Олардың өкілдері Республикалық Ұланға бірнеше рет келді, біздің әскери қызметшілер де олардағы жауынгерлік даярлық деңгейімен танысып, тәжірибе алмасып қайтты.

Гвардия қалыптасқан уақыт ішінде он мыңнан астам жауынгер Республикалық ұланда әскери дайындықтан өтті. Олардың көпшілігі қазір Қазақстанның түрлі қуатты құралымдарында еңбек етіп жүр. Ал сол күндері алғашқы қарлығаштардай болып, Ұланға қызметке келген жас мамандардың көпшілігі бүгінде осы әскери құрылымның белді офицерлері, қолбасшылық мүшелері. Келісім-шарт бойынша қызмет атқарушы әскерлер де Ұланның мүлтіксіз қызметіне үлесін қосып келеді. Республикалық ұлан елімізде алғашқы болып әскери қызметтің келісім-шарт бойынша атқарылатын түрін қолданды. Бүгінгі күні келісім-шарт бойынша әскери қызметшілер барлық қызметшілердің 87% құрайды, нақтырақ айтсақ, кіші командирлердің барлығы келісім-шарт бойынша әскери қызмет атқарады. 16 наурыз – тәуелсіз Қазақстанның элитарлық әскери құрылымы Республикалық Ұланның құрылған күні. Осыдан 20 жыл бұрын осы күні ел Президенті Н.Назарбаев “Қазақстан Республикасының Республикалық ұланын құру туралы” Жарлыққа қол қойды [5].

Бүгінде Республикалық Ұлан – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысатын арнайы мемлекеттік орган. Республикалық Ұлан әскеріміздің айнасы. Енді осы жиырма жыл ішінде ұлан гвардиясының қалыптасып, тұрақты дамуына негіз салған басқарушыларға тоқтала кетсек: 1992 жылдың 14 қазанында Қазақстан Республикасы Республикалық ұланының алғаш қолбасшысы болып Сейілбек Алтынбекұлы Алтынбеков тағайындалды.

1993 жылдың 21 шілдесінен 1995 жылдың 9 қазанына дейін генерал-майор Төлеген Әнуарбекұлы Үмбетбаев Қазақстан Республикасы Республикалық ұланының қолбасшысы міндетін атқарды [6].

1997 жылдың 3 наурызынан 1999 жылдың 9 желтоқсанына дейін генерал-лейтенант Сәт Бесімбайұлы Токпақбаев Қазақстан Республикасы Республикалық ұланының қолбасшысы міндетін атқарды. 2001 жылдың 14 наурызынан 2001 жылғы 31 қаңтарға дейін генерал-майор Болат Бақытжанұлы Жанасаев Қазақстан Республикасының Республикалық ұланының қолбасшысы міндетін атқарды. 1999 жылдың 14 желтоқсанынан 2000 жылдың 19 желтоқсанына дейін және 2002 жылдың 31 қаңтарынан 2006 жылдың қаңтарына дейін генерал-майор Болат Ғазизұлы Ысқақов Қазақстан Республикасы Республикалық ұланының қолбасшысы міндетін атқарды. 2006 жылдың 23 қаңтарынан бастап Абай Бөлекбайұлы Тасболатов Қазақстан Республикасы Республикалық ұланының қолбасшысы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 ж. 25 маусымдағы Жарлығымен Республикалық ұланның ұйымдық құрылымынан жеке рәсімдік батальон мен жеке оқу батальоны шығарылды. Қазақстан Республикасы 2004 ж. 8 қаңтардағы Заңымен Қазақстан Республикасы Республикалық ұланның мәртебесі және оның міндеттері белгіленді [7]. Қазақстан Республикасы Президентінің Республикалық ұланы — Қазақстан Республикасы Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін, Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құпгерге жататын және осы Заңмен белгіленген күзірет шегінде күзетілетін адамдар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі күзет іс-шараларын жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік орган. Республикалық ұлан әскери құрама болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Республикалық ұланын құру туралы" ҚР Президентінің 1992 ж. 16 наурыздағы № 673 Жарлығы (ҚР ПАЖ, 1992, № 7, 112-бап). 1992-2000 жж. кезеңдегі мемлекеттік органдар туралы мәліметтер; қараңыз-Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары (1991 ж. 16 желтоқсан - 2000 ж. 1 қаңтар). Анықтамалық. ҚР ПМ. – Алматы: БУ "Эдельвейс", 2004. 71-73 б. (Құрастырушылардың ескертпелері).
2. "Қазақстан Республикасы Президентінің 1999 ж. 22 қаңтардағы № 30 ҚР Президентінің Жарлығына өзгертулер енгізу туралы" ҚР Президентінің 2001 ж. 25 маусымдағы № 634 Жарлығы (Ағымдағы мұрағат).
3. "Қазақстан Республикасы Президентінің Республикалық ұлан туралы" Заң күші бар ҚР Президентінің Жарлығына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы" ҚР 2004 ж. 8 қаңтардағы № 516 Заңы (ҚР Парламентінің Жаршысы, 2004, № 1, 2-бап).
4. "Қазақстан Республикасының Республикалық ұланы туралы ережені бекіту туралы" ҚР Президентінің 2004 ж. 28 тамыздағы № 1428 Жарлығы (ҚР ПУАЖ, 2004, № 31, 419-бап).
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, 1998.
6. Указ Президента РК Н.А.Назарбаева о внесении изменений и дополнений в Закон РК "О всеобщей воинской обязанности и военной службе" — "Казахстанская правда". 22 ноября 1995 г.
7. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития суверенного Казахстана. - РГЖИ "Дәуір". – Алматы, 1992.

УДК 9.433.1

МРНТИ 03.01.06

Ш.К. Дюсупов¹

¹магистрант 2-го курса «Востоковедение» Казну им. аль-Фараби,
e-mail.ru: kurmanshamil@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ С 2010 ГОДА

Аннотация

В статье рассматриваются трансформация внешней политики Турции с 2010 года. В состояний «Холодной войны» мир делился на два лагеря, исходя из этого формировался внешне политический курс каждого государства в мире - за или против. Нынешнее состояние дел в международной политике усложняет задачу, так как в сложившейся ситуации, страна исходит от личных приоритетов, по крайней мере старается делать вид. У каждого государства Есть и остается главный приоритет, - сохранение самой государственности и независимости. Приемы используемые при этом не всегда могут быть приемлемы для других стран и народов. Исходя из вышеизложенного приходим к закономерности, что у любого субъекта международных отношений есть свои интересы, которые в большинстве случаях не совпадают с другими, в том числе у Турции есть свои поставленные задачи. Влияние Турции на мировой арене растет. Турция стала болееуверенным и решительным международным игроком, она значительно активизировала отношения с соседними странами.

Ключевые слова: трансформация, внешняя политика, Турция, экономический союз, государство, Арабская весна.

Аңдатпа

Ш.К. Дюсупов¹

¹«Шығыстану» мамандығының 2-курс магистранты,
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
e-mail.ru: kurmanshamil@gmail.com

ТҮРКИЯНЫҢ 2010 ЖЫЛДАН БЕРГІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ

Мақалада Түркияның 2010 жылдан бергі сыртқы саясатын трансформациялау қарастырылады. «Суық соғыс» жағдайында әлем екі лагерге бөлінеді – қарсы және қолданушы, осыдан әлемдегі әрбір мемлекеттің сыртқы саяси курсы қалыптасты. Халықаралық саясаттың қазіргі жағдайы кейбір мәселелерді шиеленістіре түседі. Әрбір мемлекеттік өзінің басты ұстанымы – мемлекеттігін және тәуелсіздігін сақтау болып табылады. Мұндағы қолданылатын тәсілдер басқа да елдер мен халықтарға қолдана беруге келе бермейді. Бұдан жасайтын тұжырымымыз, кез келген халықаралық қатынас субъектісінің өзінің қызығушылығы бар, және көп жағдайда басқалармен сәйкес келе бермейді, соның ішінде Түркияның да өзінің қойған міндеттері бар. Түркияның әлемдік аренадағы әсерінің күштілігі артып келеді. Түркия сенімді және шешімді халықаралық орынға ие болып отыр және басқа елдермен байланысын мейлінше белсендіре түсті.

Түйінді сөздер: трансформация, сыртқы саясат, Түркия, экономикалық байланыс, мемлекет, Араб көктемі.

Abstract

SH.K. Dyusupov

TRANSFORMATION OF TURKISH FOREIGN POLICY SINCE 2010

The article deals with the transformation of Turkish foreign policy in 2010. In the state of "cold war" the world was divided into two camps on this basis was formed externally policies of every state in the world - for or against. The current state of affairs in international politics complicates the problem, because in this situation, the country comes from the personal priorities, at least trying to pretend. Each state is and remains a top priority, - the preservation of the very statehood and independence. The techniques used in this case may not necessarily be appropriate for other countries and peoples. Based on the foregoing, we arrive at the laws that any subject of international relations has its own interests, which in most cases do not coincide with others, including Turkey has its own tasks. The impact of Turkey on the world stage is growing. Turkey has become more confident and decisive international player, it is significantly intensify relations with neighboring countries.

Key words: transformation, foreign policy, Turkey, Economic Union, the State, Arab Spring.

Одна из самых обсуждаемых в СМИ стран в мире наряду с США и РФ является Турецкая Республика и курс проводимый ее лидером РежепТаипЕрдоганом. На фоне происходящих социально-экономических событий стран находящихся во круг Турции, возникла необходимость в детальном анализе сложившейся ситуации. Но перед этим обратим взор на 7 веков назад, при создании Оттаманоского государство, кочевники сельджуки – огузы пришедшие с Центральной Азий кардинальным образом изменили происходящие процессы в данном регионе, сменив Византийское государство она стала фильтром меж двух чуждых Европейской и Арабской цивилизации, ни одна из которых ни когда не признает Турции.

После распада СССР как противовеса США в биполярном мире у множества стран появилась возможность в самоидентификации, и в образовавшимся идеологическом вакууме данной ситуаций начали пользоваться множества стран включая и саму Турцию, которая обратила взор на пост советские просторы, где расположились родственные ей страны в помощи самоидентификации, однако если посмотреть на данную ситуацию с другой стороны возможно Турция сама хочет самоидентифицироваться, так как исторический современная территория Турции издревле не являлось землей их предков.

В настоящий момент идет ожесточенная информационная война на предмет рассмотрения внешней политики Турции между западными и российскими средствами массовой информации, такие же споры идут в научных кругах, однако оба эти лагеря сходятся в одном мнении, что с идеологической точки зрения она основана в научном труде нынешнего премьер-министра Турции А.Довутоглы, «Стратегическая глубина». Также отмечается личностный характер изменение внешнеполитического курса Турции, влияние личных амбиции Р.Ердогана, конечно же личность имеет свою роль в историй однако государство это целый механизм, в котором задействованы все слои общества, смею возразить, постараюсь ниже объяснить почему.

По моему мнению любое государство, которая имеет цель вмешательство в политику другого государство должно иметь внутреннюю стабильность, из ходя из этого рассмотрим процессы произошедшие в Турции за последние 30 лет. На ряду с Мустафой КемалемАтатурком, для Турции важнейшей личностью является Тургут Озал, Идеология Т.Озала являлась синтезом технологической вестернизации и культур-

ного туркизма и исламизма. Тем самым он учел интересы всех слоев населения страны, что во-первых не встретило противодействия, во-вторых оказалось действительно единство приемлемым сценарием развития любого государства. Согласно этой идеологии, следуя принципам ислама и турецкого национализма Турция могла иметь надежду на достижение сильного положения на международной арене. С одной стороны, в теории выделены османская и исламская культуры. С другой, ключевыми элементами теории явились экономический и политический либерализм. Т.Озал утверждал, что модернизацию можно достичь только через либерализацию. Он использовал экономический либерализм, чтобы достигнуть политического плюрализма. В период правления Т.Озала в Турция произошел экономический бум, в следствии которого в настоящий момент Турция является 17 экономикой и 2 армией в НАТО. Исходя из вышеизложенного А.Довутоглы в своем труде схематизировал ранее намеченный государственный внешне политический курс на основе естественно происходящих событий в мире и исторической памяти. Этим мы затронули одну из важнейших проблем нынешних международных отношений - историческая память, согласно которой объект нашего исследования при создании своего государства Османская империя с начала завоевал, и в последующие века держал в постоянном страхе, и этими странами в настоящий момент являются от части Европейский союз, страны Магриба и Арабские государства.

«Внешняя политика — это искусство установления приоритетов» - [2], высказывание одного из выдающихся внешне политических деятелей Генри Киссинджера, исходя из которого начнем разбор ситуации.

Одна из них так называемая Арабская весна - волна демонстраций и путчей, начавшихся в арабском мире в начале 2011 года. Предпосылки были еще в 2010 году. Произошли перевороты в Тунисе, в Египте и в Йемене; гражданские войны в Ливии (привела к падению режима) и в Сирии (продолжается); гражданское восстание в Бахрейне; массовые протесты в Алжире, в Ираке, в Иордании, в Марокко и в Омане; и менее значительные протесты в Кувейте, Ливане, Мавритании, в Саудовской Аравии, Судане, Джибути и Западной Сахаре. Столкновения на границе Израиля в мае 2011 года также были вдохновлены местной Арабской весной.

В ходе протестов использовались общие методы гражданского сопротивления в длительных кампаниях: забастовки, демонстрации, шествия и митинги, а также использование социальных медиа для организации, общения и информирования при попытках государственных репрессий и интернет-цензуры. Многие демонстрации были встречены насильственной реакцией властей, а также проправительственных ополченцев и контрдемонстрантов. Основным лозунгом демонстрантов в арабском мире был «Народ хочет падения режима». [3]

Название *Арабская весна* перекликается с выражением «*Весна народов*», которым называли период революций в Европе 1848-1849 годов.

Тема, Арабской весны само по себе является областью научных исследований и разбора, однако вышеуказанные события явилось причиной кардинального разворота внешне политического курса Турции, на это повлияло дестабилизация внешнеэкономических отношений с вышеуказанными странами и наплыв беженцев, на прямую влияет на внутреннюю ситуацию в стране соответственно падает процент доверия к правящей элите. На фоне этого неизбежным действием становится изменения отношения к внешнеполитическому курсу, для внутренней стабилизации, не маловажный фактором внутренней стабилизации является Курдский вопрос. После обещание курдам в 1923 году в следствии Лозанского договора, согласно которому им полагалась своя территория и возможность создания государства, и не выполнения условий создала Курдскую проблему, которая преследует всю историю Турции с этого периода. Курды самая большая национальность в мире не имеющего своего государства расположилась границах между Турцией, Сирией, Ираком и Ираном и соответственно вышеуказанные события в Сирии и Ираке, ослабление власти создает возможность создание Курдского государственного образования в той или иной мере, что конечно же повлияет на курдов в Турции, которые считают исторической землей юго-восток Турции и итоговому объединению всех курдов, соответственно потери территорий со стороны Турции. С целью предотвращения последствий Арабской весны у себя в стране и усиления роли в регионе Турция как основного игрока. усилила военное присутствие на юге востоке страны, которого и без этого было велико и вело в курдских вилайетах режим контр-террористической операции и активизация работы службы разведки возглавляемая Хакан Феданом проведения подрывных действий в рядах Курдских организации, а именно Курдской рабочей партий и контролируемая ей силовой структуры «Пешмерга»(смертники) признанные в Турции террористическими организациями.

По мимо Ближне восточного курса во внешней политике произошел ряд изменений в политике вступления в ЕС. В Согласно опубликованной статье в турецкого издания «Hurriyet» [4] анализ мнение «Если ЕС примет решение о непринятии Турции в членство, то это не беспокоит страну, сказал министр по делам ЕС ВолканБозкыр, как начались переговоры с ЕС, Турция осуществила более 160 реформ. Официальные переговоры по вступлению Турции в ЕС начались в 2005 году. Ранее экс-премьер, нынешний президент Турции Эрдоган заявил о том, что "ЕС продолжает вводить Турцию в заблуждение по вопросу вступления, и такая ситуация огорчает". Вице-премьер Турции БюлентАрындж ранее говорил о том, что вступление Турции в ЕС утратило привлекательность для граждан страны. По его словам, если раньше за вступление Турции в ЕС высказывалось 75 процентов населения, то сейчас этого хотят всего 20 процентов граждан. Турция на 65 процентов выполнила свои обязательства перед ЕС по вопросу вступления в эту структуру.

Вечный претендент вступления в ЕС, Турция понимая без перспективность своего намерения. выжимает максимум от сложившейся ситуации, используя миграционный кризис дестабилизировала ситуацию в ЕС, в следствии переправки накопившихся беженцев из Ближнего востока и стран Магриба. Данными действиями Турция вынудила ЕС пойти на уступки. В настоящий момент ведутся ряд переговоров с ЕС об отмене визового режима исоздания благоприятных экономических условий товарооборота, конечно же для Турции.

Не маловажные события произошли между нашим партнером по Евразийскому экономическому союзннику с РФ, а именно то, что 24 ноября 2015 года Турецкие военные на границе Сирией и Турциейсбили российский бомбардировщик Су-24. Турецкая сторона утверждает, что самолет нарушил воздушное пространство их страны. В Минобороны России отрицают это. Двое пилотов Су-24 катапультировались, одного из них убили сирийские повстанцы. Во время спасательной операции погиб российский морской пехотинец. Вертолет Ми-8, в котором он находился, подбили с земли.данное происшествия и после на протяжении нескольких месяцев была главной новостной темой, но самое главное это происшествия явилось причиной обострение между Турцией и РФ, и в следствии чего начались «экономические войны», что повлияет на экономику обеих стран. Если исходит из исторической памяти, между двумя этими странами в общем с переменным успехом произошло 13 войн, новый веток противостояния затрагивает страны и национальности переплетенные между двумя странами, в частности о запрете сотрудничества в РФ с между-народной организации тюркской культуры «Тюрксой» и введение визового режима для граждан Турции. К тому же в РФ с использованием СМИ создал образ врага в лице Турции. Согласно имеющегося мирового исторического опыта данная ситуация будет продолжаться до смены правящей элиты в одной из этих стран. Однако по заявлению президента РФ Путина, все межгосударственные договоренности заключенные до инцидента будут исполняться, что говорит об возможной возвратности отношении в прежнем виде в будущем.

В состояний «Холодной войны» мир делился на два лагеря, исходя из этого формировался внешне политический курс каждого государства в мире - за или против.Нынешнее состояние дел в международной политике усложняет задачу, так как в сложившейся ситуации, страна исходит от личных приоритетов, по крайней мере старается делать вид. У каждого государства Есть и остается главный приоритет, - сохранение самой государственности и независимости. Приемы используемые при этом не всегда могут быть приемлемы для других стран и народов. Исходя из вышеизложенного приходим к закономерности, что у любого субъекта международных отношений есть свои интересы, которые в большинстве случаях не совпадают с другими, в том числе у Турции есть свои поставленные задачи.

Влияние Турции на мировой арене растет. Турция стала болееуверенным и решительным международным игроком, она значительноактивизировала отношения с соседними странами. При этом национальные интересы Турции и ее западных партнеров зачастую вступают впротиворечие друг другу. Таким образом, Западу необходимо учитыватьпозицию Турции. От Турции же будут ожидать демонстрацию способности кучастию в мировой политике: способность брать на себя частьответственности при решении глобальных проблем, а не только выгод.

Список использованной литературы

1. Давутоглу А. Внешняя политика Турции и Россия. [Электронныйресурс]. // Россия в глобальной политике. 28.02.2010. Режим доступа:http://www.globalaffairs.ru/number/n_14562
2. Davutoğlu A. *StratejikDerinlik. Türkiye'ninUluslararasıKonumu. –İstanbul 2012. – 584 s.*
3. Ghannushi: Turkey is a model that merges Islam and democracy // Today'sZaman, October, 07. [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access:<http://www.todayszaman.com/news-259201-ghannushi-turkey-is-a-modelthat-merges-islam-and-democracy.html>
4. Аватков В.А. «Арабская весна» по-турецки [Электронный ресурс] //Российский совет по международным делам. – 10.02.2012. – Режимдоступа: http://russiancouncil.ru/?id_4=122

5. Аватков В.А. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии справедливости и развития: автореф. дисс ...канд. пол. наук / МГИМО (У). М., 2013. URL:<http://iph.ras.ru/uplfile/aspir/autoreferat/Avatkov.pdf>

6. Гаджиев А.Г. Турция и ЕС: место мусульманской страны в «христианском клубе». // Турция в период правления Партии справедливости и развития. Сборник статей. – М., 2012. – С. 168-185.

7. Берг И.С. Турция в контексте «арабской весны»: мнения экспертов. [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. – 01.06.2011. Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/01-06-11.htm>

УДК 9.433

МРНТИ 03.01.06

Ш.К. Дюсупов¹

¹магистрант 2-го курса «Востоковедение» Казну им. аль-Фараби,
e-mail.ru: kurmanshamil@gmail.com

НЕООСМАНИЗМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются термин «неоосманизм» и неоосманизм во внешней политике Турции. Проводимая региональная политика Турецкой Республики при нынешней правящей партии справедливости и развития обозначается термином как «неоосманизм», что начало привлекать на себя внимания субъектом международных отношений, данное явление перекликается с современными реалиями и историческими наследиями османов и ее направленность на перерождения «оттоманского порта». Примеряя на себя роль посредника, Руководство Турции стремится повысить свой международный и региональный авторитет. Оказание помощи мусульманским народам используется ею для подтверждения и укрепления статуса Турции в качестве лидера исламского мира. В то же время, помимо политических целей, Турция преследует и экономические – расширение сферы деятельности турецкого бизнеса.

Ключевые слова: неоосманизм, региональная политика, международное отношение, исторические наследия, мусульманский народ, исламский мир, внешняя политика, Турция.

Аңдатпа

Ш.К. Дюсупов¹

¹«Шығыстану» мамандығының 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
e-mail.ru: kurmanshamil@gmail.com

ТҮРКИЯНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ НЕОСМАНИЗМ

Мақалада «Неосманизм» термині және Туркияның сыртқы саясатындағы неоосманизм мәселесі қарастырылған. Түрік республикасының жүргізіп отырған діни саясаты қазіргі шыншыл және даму негізінде билеуші партиясы «неоосманизм» терминімен айқындалады, бастапқыда халықаралық қарым-қатынастың субъектісі ретінде назара аудара отырып, аталған құбылыс қазіргі діни және османдардың тарихи мұраларымен қарым-қатынасқа шақыруымен және олардың «оттомандық порт» мәселесін қайта жаңғыртуға бағытталғандығымен ерекшеленеді. Осындай қарым-қатынас негізінде Түрік басшылығы өздерінің халықаралық және діни авторитетін арттыруға ұмтылады. Мұсылман халқына көмек көрсету арқылы Ислам әлеміндегі көшбасшылық рөлін бекіту мен нығайту көзделеді. Сонымен қатар, саяси мақсаттардан басқа, экономикалық - Түркия түрік бизнесіндегі іс-әрекетінің саласын кеңейту мәселесі де тыс қалмайды.

Түйінді сөздер: неоосманизм, аймақтық саясат, халықаралық қатынастар, тарихи мұра, мұсылман халқы, ислам әлемі, сыртқы саясат, Түркия.

Abstract

SH.K. Dyusupov

NEO-OTTOMANISM IN TURKISH EXTERNAL POLICY

In the article the term "neo-Ottomanism" and neo-Ottomanism of Turkish foreign policy. Regional policy of Turkey under the current ruling party, the Justice and Development termed as "neo-Ottomanism", which began to attract the attention of international relations, this phenomenon is common with present-day realities and historical heritage of the Ottomans and its focus on rebirth "Porte". Trying on the role of mediator, Turkey Guide aims to increase its international and regional credibility. Helping Muslim nations it is used to confirm and strengthen Turkey's status as a leader of the Islamic world. At the same time, in addition to political ends, Turkey pursues and economic - Extension of deyatel nosti Turkish business.

Keywords: neosmanizm, regional policy, international relations and the historical heritage of the Muslim people, the Islamic world, foreign policy, Turkey.

Проводимая региональная политика Турецкой Республики при нынешней правящей партии справедливости и развития обозначается термином как «неоосманизм», что начало привлекать на себя внимания субъектом международных отношений, данное явление переключается с современными реалиями и историческими наследиями османов и ее направленность на перерождения «оттоманского порта». Исходя из этого основными направлениями является Балканы, Ближний Восток, Северная Африка, Центральная Азия, Кавказ и Крым. Соответственно активизация данной политики Турция началось после распада СССР, в следствии образовавшегося вакуума, не только на постсоветском пространстве, но и на Ближнем Востоке и идеологического кризиса. Пассивная политика Российской Федерации потерявшее влияние на мировой арене до последнего времени, стало благодатной почвой для перераспределения сфер влияния, что и коснулась пост советского пространства.

Начале 1990-х годов президент Турции Тургут Озал выдвинул тезис – «Тюрский мир станет доминирующим фактором на евразийском пространстве от Балкан до Китайской стены» провозгласив XXI век «веком Тюрков» [1], данная идея активно поддержана не только Турцией, но и Казахстаном, странами Центральной Азии, но и субъектами Российской Федерации имеющее тюрские корни.

Приход к власти в 2002 г. партии справедливости и развития во главе с Режеп Тайып Эрдоганом вдохнула в идею нового внешне политического курса Турции новую жизнь, и получила научный фундамент в монографии ныне бывшего премьер министра, а ранее министра иностранных дел Турции Ахмет Довутоглу «Стратегическая глубина». Активная участие в политической жизни, А.Довутоглу в своих многочисленных публикациях призывал к возобновлению работы в сторону «пантюркизма» и «неоосманизма» как ранее указывалось в следствии исторического и культурного наследия, однако в отличии от «Тюрского мира» Т.Озала, «Тюрский мир» выдвинутый А.Довутоглу имеет реальные предпосылки к осуществлению, на фоне экономического роста страны, которая входит в первую двадцатку в мире и самую сильную армию в регионе и в Европе по качеству и количеству. Широкою известность получил и предложенный им принцип «ноль проблем с соседями», который в следствии лег в основу внешнеполитической доктрины. «Ноль проблем с соседями» подразумевает необходимость нормализации и укрепления отношений с близлежащими государствами.

Концепция неоосманизма подразумевает под собой связь внешней политики современной Турции с историческим наследием османов соответственно на возврат оттоманского прошлого с учетом сложившихся современных реалий. В его основе – четыре принципа: крови, османского мышления, почвы и языка.

Согласно цивилизационному разбору в своем научном труде «Столкновение цивилизации» С. Хантингтон выразил следующую мысль «В мире после “холодной войны” флаги имеют значение, как и другие символы культурной идентификации, включая кресты, полумесяцы и даже головные уборы, потому что имеет значение культура, а для большинства людей культурная идентификация — самая важная вещь. Люди открывают новые, но зачастую старые символы идентификации, и выходят на улицы под новыми, но часто старыми флагами, что приводит к войнам с новыми, но зачастую старыми врагами» [2], последние события происходящие на Ближнем Востоке красноречиво доказывают о жизни способности вышеприведенной мысли, и необходимости разбора данной темы. Справедливости ради говоря, что вышеуказанная концепция является повсеместно используемая той же Турцией но и Российской Федерацией, которая придерживается концепций «Русского мира», как старшего брата славянских государств, и исторического территорий как основы и начало развития русского мира, однако следует отметить, что в случаи Турции и «Тюрского мира», имеет свое историческое начало с Центральной Азии.

Возвращаясь к разбору темы, можно выделить основные направления в стратегии неоосманизма, которыми являются Ближний Восток, Северная Африка, Центральная Азия, Кавказ, Крым и Балканы.

Распад СССР и появления новых независимых государств в Центральной Азии и на Кавказе, стало пластом для применения политического и экономического устройство Турции как альтернативы в период становления, развитии и вступления в условия рыночной экономики как новая модель для новообразованных республик с тюрскими культурными и историческими корнями, что справедливо в следствии того, что Турция в начале 1990-х годов уже имело статус динамично развивающийся экономики, в следствии реформ Т.Озала, и его предложения сочетающий в себе «ислам», демократию, права человека и рыночную экономику, это в следствии было поддержано и систематизировано в вышеуказанный научный труд А.Довутоглу. Готовность осуществить значительные инвестиции в развитии постсоветских государств определила Турцию как ключевого торгово-экономического партнера для вышеуказанных государств. Для реализации соглашений в экономической сфере, оказания финансовой помощи тюрским

странам и народам, а также укрепления отношений с ними в сфере торговли, образования, культуры в 1992 г. создано Турецкое (Тюркское) агентство по сотрудничеству и развитию (ТКА, ТИКА), офисы которых были открыты в Казахстане, Таджикистане, Грузии, Узбекистане, Азербайджане, Украине и в Молдавии. [3]

Турции на Кавказе обозначалось в участии в инфраструктурных проектах в строительстве железных и автомобильных дорог, переоборудований каспийских и черноморских портов, создание трубопроводов для транспортировки нефтегазовых ресурсов региона в обход российских транспортных систем, яркими примером к это служит проекты в сфере ресурсной энергетики, такие как : «Баку-Тбилиси - Джейхан», «Баку-Тбилиси-Эрзурум», которые также положительно повлияли на имидж Турции в мире, способствует ее превращению в ключевого игрока системы обеспечения энергобезопасности Европы и открывают новые возможности для турецкой экономики.

В 2014 г. на IV саммите ССТС в Турецком Бодруме обсуждалось вопросы энергетического сотрудничества, в частности, возможность транспортировки каспийских углеводородов в Европу. По результатам саммита подписана декларации «Тюркский совет - современный Шелковый путь», что представляет собой один из этапов реализации проекта «Шелковый путь», запущенного в 2008 г. Министерством промышленности и торговли Турции и ставящего своей целью обеспечения связи между европейскими и азиатскими рынками. В данном проекте участвуют Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан. Не смотря на усилия Турции по развитию экономического сотрудничества с Центральной Азии, его нельзя сравнить по значимости с экономическим влиянием Китая, ЕС и России в регионе. Отношения Турции с Казахстаном можно оценить как и наиболее продвинутые, по сравнению с другими постсоветскими республиками Центральной Азии. В сотрудничестве с ним Турция рассчитывать сформировать единое политико-экономическое пространства для всех тюркских государств, предусматривающие общий рынок, единую энерго-систему транспортировки энергоресурсов.

В Центральной Азии действует созданное по предложению Н. Назарбаева ассамблея тюркоязычных стран, Совет старейшин, Всемирная ассамблея тюркских народов, которые занимаются изучением общих исторических корней тюркской культуры. Также, основанная в 1993 г. в Казахстане Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), целью которой является – укрепления братства и дружбы между тюркскими народами распространения тюркской культуры и ее сохранение для будущих поколений, все же не ограничивает свою деятельность культурной сферы.

Помимо торгово-экономического и культурного взаимодействия, руководство Турции стремится и к военно-политическому сотрудничеству с центральноазиатскими государствами. В 2013 г. в Баку по инициативе Турции была учреждена Евразийская ассоциация правоохранительных органов с военным статусом (ТАКМ), целью которой является совместное противодействие организованной преступности, террористической и контрабандной деятельности, активности радикальных групп [4].

В контексте обострения геополитического противостояния с Россией, вызванного событиями в Сирии, экономический фактор во внешней политике Турции на постсоветском пространстве отходит на второй план, в ней начинает прослеживаться стремление сыграть на политических противоречиях России с бывшими советскими республиками. Так, по словам А. Давутоглу, Россия нарушила территориальную целостность Грузии и Украины. Также из-за Армении, которой помогает Россия, под угрозой территориальная целостность Азербайджана [5].

Турция, не признавшая воссоединение Крыма с Россией, продолжает считать его частью Украины, что, однако, не мешало ей расширять экономическое сотрудничество с уже российским Крымом: осуществлялись поставки продовольствия, велась работа с крымско-татарской общиной, функционировали турецкие компании и организации. Введение Россией антитурецких санкций привело к фактической утрате Анкарой своего влияния на полуострове, поэтому в ближайшей перспективе действия Турции будут направлены на возвращение в международную повестку дня вопроса «деокупации» Крыма и поддержку, как финансовую, так и политическую, крымских татар.

Стремление к господству среди мусульманских стран региона Ближнего Востока, Турция осознанно пожертвовала своими отношениями с Израилем, которые уже в 90-е гг. достигли уровня стратегического партнерства. Значительное ухудшение отношений с Израилем (противоположные позиции по вторжению США в Ирак, поддержка Турцией палестинцев и ХАМАС, инцидент с турецким судном «Мави Мармара» во время захвата Израилем «Флотилии свободы» в мае 2010 г.) можно рассматривать как попытку Турции расположить к себе ближневосточные страны, негативно относящиеся к Израилю и критикующие Турцию за сотрудничество с ним, и повысить свой статус в регионе.

Антиизраильская критика способствовала росту популярности Р. Эрдогана и самой Турции на Ближнем Востоке. «Арабская весна» открыла перед Турцией новые возможности, связанные с формированием нового порядка в регионе и распространением собственной модели государства, сочетающей в себе элементы демократического и светского государства и умеренного ислама и положительно воспринимаемой Западом. В то же время политической задачей турецкого руководства стало не допустить «арабской весны» на своей территории.

Сближение Турции с исламским миром во время «арабской весны» продемонстрировало, что руководство Турции, поддерживая совместно с западными странами протестные и оппозиционные движения в Египте, Ливии и Тунисе, преследует цели сохранить союзнический характер отношений с Западом и продемонстрировать ему рост своего влияния в регионе. То есть, продвигая национальные интересы на Ближнем Востоке и в Северной Африке в этот период, Турция действовала сразу в двух направлениях: улучшение собственного имиджа в исламском мире и демонстрация растущей роли Турции во взаимоотношениях с арабскими странами [6].

Однако развитие ситуации в Сирии выявило просчёты в стратегии Анкары. После масштабных волнений в Сирии в 2011 г. Р.Эрдоган кардинально изменил позицию в отношении Дамаска, рассчитывая, что президент Б. Асад не продержится долго у власти, а Турция сможет повлиять на новую власть и, возможно, даже подчинить Сирию себе и реализовать свои территориальные претензии на ее северные регионы, о чем свидетельствует то, что Турция 24 августа 2016 г. начала в Сирии операцию «Щит Евфрата», целью которой является зачистка от террористов зоны на севере страны в 5000 квадратных км и создание на ней буферной зоны.

Фактически руководство Турции при поддержке Саудовской Аравии и Катара превратилась в главную опору сирийской вооружённой оппозиции. Интересы Турции в сирийском конфликте столкнулись с интересами России и Ирана, отношения с которым скорее сопернические, чем союзнические. Кроме того, конфликт в Сирии обострил проблему курдского сепаратизма и поставил Турцию на грань внутривосточного кризиса [7].

«Арабская весна» предоставила Турции неплохой шанс реализовать свои неоосманские амбиции. Однако возможность Турции стать ведущей региональной и мировой державой поставлена под сомнение непоследовательными действиями главы республики. Принятое решение сбить российский СУ-24, руководством Турции обострило отношения со стороны союзников по НАТО и РФ, поскольку продемонстрировал, что его собственные амбиции и цели идут вразрез с идеями борьбы против ИГИЛ и создания антитеррористической коалиции.

В ближайшее время Турция будет являться фактором нестабильности на Ближнем Востоке, а выход из международной изоляции Ирана, сфера геополитических интересов которого также охватывает постсоветские республики Центральной Азии и Южного Кавказа и Ближний Восток, существенно осложнит неоосманские планы Эрдогана и ослабит геополитическое значение Турции в этих регионах.

Одним из главных признаков проводимой и основным инструментом внешней политики Турции является так называемая «мягкая сила», приносящие успешные плоды в интеграции и достижения поставленных целей и задач. Дипломатическим успехом руководством Турции назвать подписание в 2010 г. Стамбульской декларации мира и стабильности на Балканах, результатом которой стало открытие в Белграде диппредставительства Боснии и Герцеговины [8]. При посредничестве Анкары Сербия, Хорватия и Босния и Герцеговина проводили регулярные трёхсторонние встречи. Но в то же время примером переоценки турецкой дипломатией собственных сил стали инициатива Турции по обогащению иранского урана на своей территории, посредничество между Сирией и Израилем по Голанским высотам. Относительно неудачными оказались попытки Турции подключиться к процессу арабо-израильского урегулирования в рамках «ближневосточного квартета». Благодаря усилиям Анкары в конце 2008 г. была достигнута договоренность о начале прямых переговоров, но Израиль прервал переговоры, начав операцию «Литой свинец» в секторе Газа.

Посреднические инициативы Турции на постсоветском пространстве касаются разрешения нагорнокарабахского конфликта между Арменией и Азербайджаном – Турция является членом Минской группы ОБСЕ. Между тем, турецкое посредничество в этом вопросе ставится под сомнение из-за близости Турции и Азербайджана («одна нация, два государства»). «Мягкая сила» стала важным инструментом для проникновения Турции вглубь африканского континента. Налаживая политическое, социальное и экономическое сотрудничество со странами Африки, руководство Турции, прежде всего, преследовало собственные цели по превращению в глобального игрока. В частности, поддержка со стороны африканских государств представляла важность для Турции при избрании непостоянным членом

Совета безопасности ООН на 2009-2010 гг. [9]. Миротворческие и посреднические инициативы, например, при урегулировании конфликта в Сомали, позволили Турции получить признание в регионе.

Примеряя на себя роль посредника, Руководство Турции стремится повысить свой международный и региональный авторитет. Оказание помощи мусульманским народам используется ею для подтверждения и укрепления статуса Турции в качестве лидера исламского мира. В то же время, помимо политических целей, Турция преследует и экономические – расширение сферы деятельности турецкого бизнеса.

На фоне происходящих событий и интересов Казахстана следует детально рассмотреть отношения Турции и Россией, оба этих стран стратегически важны в историческом плане и на современном этапе. Российско-турецкие отношения, до недавнего времени считавшиеся стабильными, несмотря на расхождение позиций по Сирии, после инцидента со сбитым российским военным самолётом переживают острый кризис.

Представляется, что нормализация отношений между двумя странами будет означать для Турции признание собственных внешнеполитических ошибок и смирение с утратой влияния в регионе, поэтому в ближайшее время со стороны руководства Турции, скорее всего, будет наблюдаться сопротивление России и Западу в вопросе борьбы с ИГИЛ и международным терроризмом в регионе. [10] Тем не менее для восстановления диалога Россия вправе требовать от Турции скорректировать внешнюю политику так, чтобы не только извлекать выгоду от действий других акторов при решении глобальных вопросов, но и взять на себя часть ответственности.

Учитывая политику турецкого руководства после инцидента с российским самолетом, Турцию уже нельзя рассматривать как союзника, поэтому введение Россией антитурецких санкций является адекватной и последовательной мерой. Однако, поскольку в сферу интересов Турции входят страны постсоветского пространства и субъекты Российской Федерации с тюркоязычным или мусульманским населением, необходимо ограничивать и влияние турецкой «мягкой силы» в этих регионах.

Будущее претензий Турции на восстановление былого величия Османской империи в существующих геополитических реалиях поставлено под сомнение. Безусловно, руководство Турции не откажется от неоосманских амбиций, однако, вполне вероятно, что в их воплощении будет задействован силовой фактор, в частности против курдов в Сирии и Ирака под предлогом защиты территориальной целостности страны и борьбы с терроризмом.

Недавние события в Сирии продемонстрировали, что региональное влияние Турции, заметно возросшее после «арабской весны», постепенно снижается. К тому же политические просчеты Р.Эрдогана привели к ухудшению отношений Турции с такими глобальными акторами, как США, Евросоюз и Россия. Тем не менее Р.Эрдоган не оставляет свои неоосманские планы в отношении территории Сирии и свержения правительства Б. Асада, поддерживая террористов и применяя военную силу против курдов. Поэтому можно предположить, что в ближайшем будущем Турция будет представлять собой дестабилизирующий фактор на Ближнем Востоке.

Список использованной литературы:

1. Аватков В. А. Неоосманизм. Базовая идеология и геостратегия Турции / В. А. Аватков // Свободная мысль. 2014. № 3. – С. 71-78.
2. Davutoğlu A. *Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. – İstanbul 2012. – 584 s.
3. Ghannushi: Turkey is a model that merges Islam and democracy // Today's Zaman, October, 07. [Electronic resource]. – 2011. – Mode of access: <http://www.todayszaman.com/news-259201-ghannushi-turkey-is-a-model-that-merges-islam-and-democracy.html>
4. Аватков В.А. «Арабская весна» по-турецки [Электронный ресурс] // Российский совет по международным делам. – 10.02.2012. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/?id_4=122
5. Аватков В.А. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии справедливости и развития: автореф. дисс. ... канд. пол. наук / МГИМО (У). М., 2013. URL: <http://iph.ras.ru/uplfile/aspir/autoreferat/Avatkov.pdf>
6. Гаджиев А.Г. Турция и ЕС: место мусульманской страны в «христианском клубе». // Турция в период правления Партии справедливости и развития. Сборник статей. – М., 2012. – С. 168-185.
7. Берг И.С. Турция в контексте «арабской весны»: мнения экспертов. [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. – 01.06.2011. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/01-06-11.htm>
8. Emel Parlar Dal & Emre Erşen (2014) Reassessing the “Turkish Model” in the Post-Cold War Era: A Role Theory Perspective, *Turkish Studies*, 15:2, 258-282, DOI: 10.1080/14683849.2014.926238.
9. Murat Yeşiltaş. *The Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy*, *Turkish Studies*. 2013, 14:4, 661-687, DOI: 10.1080/14683849.2013.862927.
10. Pınar Akpınar. *Turkey's Peacebuilding in Somalia: The Limits of Humanitarian Diplomacy*, *Turkish Studies*. 2013, 14:4, 735-757, DOI: 10.1080/14683849.2013.863448.

УДК: 94(574) "08/11":325
МРНТИ 03.01.06

Г.К. Дүйсекова¹

¹ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті
6М011400 мамандығының 2-курс магистранты, Алматы қаласы,
E-mail: gulnur.duysekova@inbox.ru

IX-XII ғғ. ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ: СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада IX-XII ғғ. тарихта ерекше орны бар түркі тайпаларының миграциялық қозғалыстары үдерістерінің себептері және бағыттары түсіндіріледі. Яғни автор түркі тайпаларының көшпенді болғанын теориялық тұрғыда сараптай отырып, олардың миграциялық үдерістерге ұшырауындағы басты факторларды анықтайды. Сонымен қатар, орта ғасырлардағы ішкі және сыртқы миграцияның бағыттары қарастырылады. IX-XII ғғ. түркі әлемінің дамуындағы маңызды кезең болғанына байланысты, түркі тайпаларының қоныс аударуындағы артықшылықты себеп ретінде саяси жағдайлар сипатталады. Қазіргі таңдағы пәнаралық бағыттың кең дамуына байланысты жаңа әдістер негізінде, түркі тайпалары емін еркін, өз мүдделеріне қол жеткізу үшін көшетіні анықталды.

Кілт сөздер: миграциялық қозғалыстар, түркі тайпалары, климаттық жағдай, саяси фактор, экономикалық фактор, діни фактор, протоказактық тайпалық құрылымдар.

Аннотация

Г.К. Дүйсекова¹

¹КазНУ имени аль-Фараби, магистрант 2-го курсаспециальности
6М011400 факультета Истории, археологии и этнографии, город Алматы
E-mail: gulnur.duysekova@inbox.ru

МИГРАЦИОННЫЕ ДВИЖЕНИЯ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН В IX-XII вв.: ПРИЧИНЫ И НАПРАВЛЕНИЯ

В данной статье рассматриваются причины и направления миграционных движений тюркских племен, которые имеют особое место в истории IX-XII вв.. Анализируя в теоретическом направлении то, что тюркские племена были кочевниками, автор определяет основные факторы миграционных процессов. Также рассматриваются направления внешних и внутренних миграционных движений. В связи с тем, что период IX-XII вв. является значимым для тюркского мира, указывается что, наиболее важной причиной передвижения, переселения тюркских племен является политический фактор. В нынешний период науки широко используется междисциплинарный подход и на основе данного подхода определяется, что тюркские племена свободно кочуют для достижения своих интересов.

Ключевые слова: миграционные движения, тюркские племена, климатическое состояние, политический фактор, экономический фактор, религиозный фактор, протоказакские племенные образования.

Abstract

G.K. DuiSekova¹

¹al-FarabiKazNU, master of the 2nd course of the specialty
6M011400, Faculty of History, Archaeology and Ethnology, Almaty city
E-mail: gulnur.duysekova@inbox.ru

MIGRATION MOVEMENTS OF TURKIC TRIBES IN THE IX-XII CENTURIES: REASONS AND DIRECTIONS

This article discusses the reasons and directions of migration movements of the Turkic tribes who have special place in the history of the IX-XII centuries. Analyzing that, the Turkic tribes were nomads in the theoretical direction; the author identifies the main factors of migratory processes. In addition, author considers the directions of the external and internal migration processes. Because the period of IX-XII centuries is significant for the Turkic world, is indicated that the most important reason of migration movements of Turkic tribes is a political factor. Nowadays science widely uses multi-disciplinary approach and based on this approach it is determined that the Turkic tribes roam completely free and they move to achieve their interests.

Key words: migration movements, turkic tribes, climatic condition, political factor, economical factor, religious factor, protokazakh tribal formations.

Адамзаттың даму тарихы тікелей миграцияның тарихымен тығыз байланыста, себебі адамдардың көшу әсерінен аймақтық және мемлекеттік, әлеуметтік құрылымдар қалыптасып, экономикалық, саяси және мәдени өмір дамып отырды. Тіпті адамзат қалыптасқаннан бастап қазіргі таңға дейін үнемі миграциялық үдерістерге ұшырап отырғаны тарихтан мәлім. Жалпы, миграция бір жағынан, қоғамдық қатынастардың құрамдас бөлігі болса, екінші жағынан, адам өмірінің барлық салалары бойынша көрсеткіші саналады.

Миграция дегенде, ғылыми тұрғыда түсіндірсек көшу деген мағынаны білдіреді. Яғни нақтылай келсек, миграция дегеніміз – (лат. *migratio, migro*) – 1) көшу, қоныс аудару; 2) адамдардың тұрақты мекен жайын ауыстыруымен байланысты көшуі деп түсіндіріледі. Түріне байланысты: қайтымсыз миграция – толығымен мекен жайын ауыстыру; уақыттық миграция – ұзақ мерзімді, бірақ шектеулі ғана уақытқа көшу; маусымдық миграция – жылдың белгілі бір кезеңдерінде қоныс аудару, сонымен қатар ішкі миграция және сыртқы миграция болып бөлінеді [1, с. 67].

Осыған орай, Қазақстанды мекендеген орта ғасырлардағы түркі тайпаларының күнделікті өмірі көшпенді болғандықтан, бұл үдеріс түркі халықтары әлеміне сай үдеріс деп атасақ қате болмас. Оған дәлел олардың қарапайым күнделікті өмірдегі шаруашылығына байланысты жазда жайлауға, қыста қыстауға көшуі дәлел болады. Түркі тайпалары дегенде саны және атауы жағынан түрлі көзқарастар айтылады. Осыған орай, Түркі тайпалары деп – қыпшақтар, қаңлы, оғыз, алшын, найман, үйсін, дулат, арғын, жалайыр, керей, керейт, қоңырат, маңғыт, барлас, қият, баариндер, шіріндер, қатағандар, шігірлілер, яғма, қарлұқ, қимақ, татар, меркіт, сұлдыз, арулас, күрлеуіт тайпалары деп келтіріледі. Көптеген ғалымдардың басым көпшілігі осы тайпаларды атайды.

Жоғарыда аталған түркі тайпаларының миграциялық қозғалыстарын түсіндіруде осы уақытқа дейін марксисттік, еуропацентристтік көзқарастар қолданып жүр.

Көшпенділер мәдениетінің қаншама заман өтсе де, сол баяғы баз қалпында біздің уақытымызға дейін жетіп ғана қоймай, дәстүрінің, тәрбиелік маңызының сақталуына таң қалған Еуропа (Франция) ғалымдары Делез бен Гваттари көшпенділер теориясын дамытып, ғылымға номадология теориясы деп енгізді. Бұл теория бойынша көшпенділер өз жазықтығында емін еркін қалаған жағына қозғалып, ұнаған жерлерге белгі қойып, бәйтерек отырғызып, дың тұрғызып, қала салған [2, с. 36-51].

Номадология ғылымының бір кемшілігі ретінде сыртқы көзқарастың басым болатыны, тіпті номадтар деп атау біршама қате екендігі анық көрініс тауып отыр.

Сонымен қатар, Крадинның теориясы бойынша, тайпалық пасторальды жүйелердің номадтық ксенократтық империяларға ауысуы тікелей халықтың жалпы санының артуымен, яғни номадтардың отырықшыларды жаулаумен және олардың территорияларына көшуімен немесе жаңа замандағы модернизациялық үдерістері есебіндегі маргиналды табиғи жағдайлардағы малшылардың арасындағы седентеризациялық үдерістердің дамуына байланысты болған. Және де ол ұсынған бағыт бойынша көшпенділердің бірігуі тек соғыс кезеңінде, оларға шабуылдар жасаған кезде және сауда жолдарын ықпал ету жағдайында ғана болатынын алға тартады. Тіпті суперкүрделі көсемдіктер түсінігі аясында тайпалар бірігіп, күрделі супер көсемдіктер құрған, олар бірақ оның құрамынан кетіп, көшіп, басшыға қарсы шығуға мүмкіндігі болған. Сондықтан көшудің себептері ретінде интеграция нәтижесі және сонымен қатар көшпенділермен отырықшылардың қақтығысы деп есептейді [3].

Нақтылай келгенде, сырттай бұл бірлестіктер жаулап алушы деспоттық қоғамдар ретінде көрінсе, іштей тайпалық байланыста негізделген, салық алу және малды тартып алу факторлары жоқ, биліктің күштеу формасы емес, табысты дұрыс бөлу, шабуылдарды дұрыс ұйымдастыру бағытында болған.

Яғни бұдан көретініміз, кез келген тайпа ерікті, қалаған жағына көше алатын болған. Көбінесе бірігу немесе жоғарыда аталған супер көсемдіктерден белгілі себептермен шығып кету аясында көшу үдерістері жүзеге асқан.

Негізінде, түркі тайпаларының орта ғасырларда, яғни IX-XII ғғ. миграциялық қозғалыстары тікелей белгілі бір себептерге негізделеді және көшу, қоныс аудару бағыттары өзіндік сипатта болады. Миграцияның ішкі миграция түрі белгілі себептер негізінде жүзеге асқан.

Алғашқы және бастапқы себеп ретінде географиялық орналасу фактісін көрсетуге болады. Түркі тайпалардың көшуі кенеттен пайда болған үдеріс емес, ол адамзат тарихы бойы кездесіп отырған, мысалға, күнделікті және жалпы өмірін барынша тиімдетуге, нақтылай келгенде өмірді жақсартуға бағытталған үдеріс деп атасақ қате болмас.

Зерттеуші Хазановтың көшпенді түркі тайпалары мал шаруашылығының экономикалық және экологиялық аспекті сипаттағанда, келесі тұжырым жасады: аридтік жерлерде шөлді және шөлейтті

аймақтарда мобильді мал шаруашылығы аз инвестицияны талап етеді көп табыс әкеледі. Осыған орай көшпенді мал шаруашылығы түркі тайпалары үшін тиімді болды [4, с. 25].

Миграциялық қозғалыстарының келесі себебі ретінде қоршаған орта жағдайларына байланысты климаттық фактор деп келтіруге болады. Мысалға, зерттеуші А.Дж. Тойнбидің жазуынша, Евразиядағы аңшы адам қуаңшылыққа ұшырады да, оны диканшылықпен шұғылдануына итермеледі, ал екінші қуаңшылықта аң аулауды қосымша кәсіп ретінде пайдаланған егіншілер мен малшылар ұшырасты. Еуразиялықтар сапалы секіріс жасап, олар көшпелі мал шаруашылығына ауысты [5, с. 181].

Осыған орай көшпелі өмір қалпына көшу, климаттың нашарлауына байланыста қарсы жауабы еді және ол бұл аймақтағы ежелгі халықтардың сақталып қалуына себін тигізді. Сонымен қатар осы бағытта Крадин көшпенді тайпалардың миграциялық үдерістері, отырықшы егіншілікпен айналысатын мемлекеттерге басып кіруінің себебі ретінде, климаттық факторларды алға тартады. Бастапқыда бұл теорияның Э.Хантингтон, М.А. Боголепов, кейін Г.Г. Грумм-Гржимайло, А.Тойнби қолдаған болатын [6, с.25].

Әрине, кез келген халық қоршаған ортадағы климаттық жағдайларына байланысты өмі сүреді, бейімделеді. Климаттық өзгерістер әрине мекендеуші тайпаларға тікелей әсер етеді. Бұны қытайлық зерттеушілер дәлелдей түскен. Яғни климаттық өзгерістердің көшпенділердің белсенділігіне қаншалықты әсер еткенін зерттей келе, (б.э.д. 100 ж. бастап XVIII ғасырға дейінгі) ортағасырлардағы температураның бір градусқа төмендеуі, топан сулардың көбеюі, құм борандарының болуы көшпенділердің миграциясымен және шабуылдармен тығыз байланыстылығын көрсетті [7].

Сонымен қатар ішкі және сыртқы миграцияға алып келетін келесі себеп ретінде экономикалық фактордың қайнар көзі саналатын Жібек Жолы есебіндегі урбандалу үдерісі саналады. Түркі тілдес тайпалар Ұлы қағанат құрамына кейін, Қыпшақтар, Қарлұқтар, Оғыздар, Қимақтар мемлекеттерінің территориясын мекендей отырып, алыстағы және таяудағы көршілес мемлекеттермен – Қытай, Иран, Соғды, Византия, Русь, Грузия, Венгрия, Хорезм, Египет және басқа мемлекеттермен араласып отырған. Экономикалық факторға осы кезеңде ерекше орын алған Ұлы Жібек жолы саналады. Бұл жол торабындағы Испиджаб, Тараз, Құлан, Қойлық қалалары ішкі және халықаралық миграциялық бағыттарының бірі болып саналады. Себебі Сирия-Иран-Орта Азия Оңтүстік Қазақстан-Талас алқабы-Шу алқабы-Ыстықкөл қазан-шұңқыры-Шығыс Түркістан жол торабындағы сауда-саттық бағыттары тікелей көшу үдерістеріне әсер етті.

Мысалға өз округі мен іргелес қалаларды қосып алғанда Испиджаб - Сайрам халқы өте тығыз орналасқан аудандарының бірінен саналатын. Археологтардың есептеулерінше қаланың өзінде және қала маңында 40 мыңға тарта халық тұрған. Қала халқының саны көшпенді жұртшылықтың тұрақты түрде отырықшылана бастауы есебінен өсіп отырды. Мұны орта ғасыр авторларының деректері де дәлелдей түседі. Мәелен, Махмұд Қашғари VI-VIII ғасырларда осы жерге ауысып қоныстанған соғдыларды XI ғасырда түркілер өздеріне сіңіріп алғаны жөнінде жазады. - «Баласағұн тұрғындары соғдыша да, түркіше де сөйлейді. Тараз бен Ақ дала (Мединат ал-Байда) тұрғындары да сондай». X ғасырдан XIII ғасырдың бас шеніне дейінгі кезеңде қалалардың қауырт өсуі байқалды. Іле және Жоңғар сілемдерінің етегінде Талғар, Қаскелең, Шелек, Көксу, Қаратал, Лепсі алқаптарында жаңадан қала орталықтары бой көтеріп, ондаған елді мекендер пайда болды. Бұл құбылыстың туу себебі көшпелілер мен жартылай көшпелілердің жаппай отырықшылыққа көшуінде деп түсіндіреді. Бұрынғы малшы-бақташылар қалаға қоныс аударады немесе жаңа құрылыстар салады да, сөйтіп елді мекендер пайда болады. Сауда мен қолөнер дамыды, халық арасындағы көпестер мен темір қорытып, түрлі қажетті заттар даярлайды [8].

Ғылыми тұрғыда халықтардың көшуі саяси сипаты өте маңызды рөл атқарады. Себебі көші-қон үдерістердің нәтижесінде саяси, экономикалық, этникалық, әлеуметтік өзгерістер қалыптасады. Осы тұрғыда түркі тайпаларының миграциялық келесі себебі ретінде саяси факторды алуға болады. Яғни түркі тайпаларының қоныс аударуы келесі саяси жағдайларға байланысты жүзеге асады: белгілі бір тайпалардың билікті, мекендеген аймақты тартып алуы, осыған орай басқа тайпалардың бұрын тұрған жерлерінен көшіп, өздерінің тәуелсіздігіне ие болу үшін жаңа жайылымдар іздеп, территорияларға көшуі, орта ғасырларда үлесі жоғары, қолында саяси билігі бар тайпалардың жанына басқа тайпалардың шоғырлануы, отырықшы мемлекеттермен бірігуі, тіпті интеграция үдерісі, өзара қырқыстар, сонымен қатар қарахандық мұсылмандардың пұтқа табынушы түркілермен күресуі.

Мысалға, VI-XIII ғасырларда өмір сүрген Енисей қырғыздары тоғыз-оғыздардан солтүстікке қарай Енисейдің орта тұсында өмір сүрді. Ертістің жоғарғы ағысындағы қырғыздар қимақтардың оңтүстік-батысындағы көршісі болды. IX ғасырда қырғыздар ұйғыр мемлекетінің әлсіздігін қолданып, Моңғолиядағы және Орта Азиядағы алдыңғы қатарлы көшпенді халық болды, алайда кейін қырғыздар Моңғолдардан жеңіліп, Енисейге қайта оралады.

Сонымен бірге, VI-XII ғасырлар аясында Орталық Азия түркіленді. Оғыздар XI ғасырда Батыс Азияны жаулады. XI-XII ғ. түркітілдес көшпенділер жаулау мақсатымен Иран, Солтүстік Ауғанстан, Арабтық Шығыс, Ирак, Сирия, Палестинаға бағытталды. Әсіресе, олар оғыз түркмендер болды, олар қанғар пешенегтерді ығыстырып, Сырдарья маңын, Оңтүстік Арал маңын, Солтүстік Каспий маңын алды. Бұл миграция түрін сыртқы миграция деп қарастыруға болады.

Және де оғыздардың ішінде ябғу жақтастарымен және қынық тайпалардан шыққан селжұқтар арасында жайылымдар мен Арал маңы үшін өзара соғыстарды да келтіруге болады. Нәтижесінде қынықтар жеңіліп оңтүстікке қарай Мәуранахр, Хорасанға, Хорезмға көшкен. Оғыздардың Алдыңғы Азияға көшу себебі болып, қыпшақтардың оларды Сырдарьядан ығыстыруы саналады.

Ал түркі тайпаларының көшу үдерістерінің тағы бір себебі ретінде діни факторды да алуға болады. Яғни Қарахандықтардың пұтқа табынушы түркі тайпалармен айқын күресін түркітанушылар С.Кляшторный и Т.Сұлтанов бұл жағдайларды келесідей сипаттады: Қарахандықтардың ең үлкен жауы болып басмылдардан, шомыл, ябаку және ябаку тайпаларының көршісі кай тайпаларынан құралған одағы болды. Жаңа мұсылмандық мемлекет өзінің билігін, идеологиясын жүргізу үшін бұл тайпаларды Жетісу мен Солтүстік Түркістан аймағындағы бай қалалары мен қоныстарынан алыстатып, олардың үйреншікті қонысын өз билігіне алды. Алайда бұл соғыстардың нәтижесінде, пұтқа табынушы түркі тайпаларының батысқа қарай көшуіне мәжбүр болды. Бұл миграция бағытындағы жолда қыпшақтар болды. Нәтижесінде келесіде осы қыпшақ тайпалары түркі тайпаларының тарихында ерекше орын алды [9].

Қазіргі таңда ғылыми зерттеу бағытында пәнаралық бағыт ерекше болғанына байланысты заманауи әдістер түркі әлемі тарихын зерттеуде кеңінен қолданып жатыр. Түркі тайпаларының миграциялық үдерістері тікелей ежелгі түркілік өркениетті қалыптастырудағы маңызды бағыт болып табылады. Түркі тайпалары көптеген ғасырлар бойы өздерінің маңызды этникалық бірегейлігін, тілін, номадтық көзқарасын, салт-дәстүрлерін сақтай отырып, сонымен қатар Қағанаттың түрлі этникалық топтарын біртұтасқа топтастыруды жүзеге асыра алған.

Яғни имперлік ойлайтын халықтар ішінен түркі халқын да атап өтуге болады. Бұл ежелгі түркілік өркениеттің ерекшелігі деп, басқа мәдениеттер мен өркениеттердің жетістіктерін сараптап, андай алатынын алға тартады. Ал әлемдік-жүйелік әдіс бойынша қарастырылса, батыс ғалымдары Латтимор, Флетчер, Голден пікірінше көшпенділерді мемлекеттіліктің берік формаларын қалыптастыруға қажеттілігі болмағанын, яғни тек саяси үдерістерінің аясындағы циклдық сипат алғаны және тек егіншілік мемлекеттерімен симбиоз аясында ғана тұрақты дамуына алып келгенін көрсетеді [10]. Жалпы, қазіргі таңда жаңа әдістер қалыптасуы-на байланысты көзқарастар бойынша түрлі бағыт қалыптасып жатыр.

Қорытындылай келгенде, IX-XII ғғ. кезеңінде Орталық Азия көшпенділерінің ұлы және өзіндік өркениеті қалыптасқаны және оның негізін салушылары ретінде ежелгі түркі тайпалардың және тайпалық одақтардың болғаны анық. Осы тайпалардың миграциялық қозғалыстарының себептері ретінде климаттық, географиялық, экономикалық, саяси, діни факторлары саналады. Яғни түркі тайпаларының күнделікті тұрмыс тіршілігінде көшіп, қоныс аударуы, сонымен қатар саяси жағдайларға байланысты миграция ұшырауы нәтижесінде маңызды тарихи оқиғалар, сипаттар орын алды. Оның ең бастысы деп түркі тайпаларының өзара ассимиляцияға ұшырауы, бірігуі нәтижесінде қазіргі қазақ халқын құрайтын протоқазақтық тайпалық құрылымдардың қалыптасуына алып келді.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Акинжанов М.А., Жанганатова К.Н. Глоссарий по дисциплине «История Казахстана». □ Алматы, 2016. □ С. 67.
2. Омаров Е.С. Роль природной среды в развитии цивилизации и теория номадологии. Тр.Конф. «Молодежь за безопасную окружающую среду для устойчивого развития». □ Дубна: Междунар. Ун-т природы, об-ва и человека «Дубна», 2007. □ С. 36-51.
3. Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. □ 240 с.
4. Хазанов А.М. Кочевники и мировой исторический процесс Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб мат-лов Междунар. Науч. конф. Алматы, 21-23 ноября 2007 г. / Под ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. □ Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 268 с.+ 8с. вкл. □ С.25
5. А.Дж. Тойнби. Постигжение истории: Сборник. – М.: Ральф, 2001. – С.181.
6. Крадин Н.Н. Кочевники и динамика земледельческих цивилизации Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб мат-лов Междунар. Науч. конф. Алматы, 21-23 ноября 2007 г. / Под ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. □ Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 268 с.+ 8с. вкл. □ С.25.
7. Fang Jin-gi, Liu Guo. Relationship between Climatic Change and the Nomadic Southward Migrations in Eastern Asia during historical times // An interdisciplinary, Internatioal Journal Devoted To the Description, Causes and Implications of Climatic Change. 1992. Vol. 22. № 2.

8. Байпақов К. Нұржанов А. Ұлы Жібек Жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
9. Кляиторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374 с.
10. Ethnicity and State Formation in Pre-Chinggisid Turkic Eurasia. Bloomington, IN: Indiana University, Department of Central Eurasian Studies, 2001.

ӘОЖ 94-614.213(574.54)
МРНТИ 03.01.09

Ж.Исламбекқызы¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, «6М011400-тарих» мамандығының 2 курс магистранты,
zh1305@mail.ru

ЖАЛАҒАШ АУДАНЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ЕМДЕУ-САҚТАНДЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (1965-1991 ЖЫЛДАР)

Аңдатпа

Мақалада Қызылорда облысы Жалағаш ауданының 1965-1991 жылдар аралығындағы емдеу мекемелерінің халыққа қызмет көрсету сапасы және тұрғындардың денсаулық жағдайы баяндалған. Ауданның денсаулық сақтау саласының күнделікті өмірін көрсету үшін Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағат қорлары мен жергілікті мерзімді басылымдар материалдары қолданылды.

Жалағаш ауданының тұрғындары 1960-жылдарда медициналық көмекті аудандық емхана, аурухана және ауылдық амбулаториялар арқылы алды. Медициналық қызмет қол жетімді болды. Емханалар қажетті кабинеттермен жабдықталды. Медицина қызметкерлері жыл сайын шопандар мен олардың отбасы мүшелеріне сапалы әрі нақты медициналық-санитарлық қызмет көрсетіп отырды. Шалғай ауылдарға арнайы мамандар барып қызмет көрсетті. Денсаулық сақтау саласының кемшіліктері де айтылған: кадр жетіспеушілігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, бала өлімі, әйелдердің үйде босануы т.б.

Кілт сөздер: Жалағаш ауданы, денсаулық сақтау саласы, күнделікті өмір, медицина, амбулатория, ауыл тұрғындары, емдеу-сақтандыру мекемелері

Аннотация

Ж.Исламбекқызы¹

¹магистрантка 2 курса по специальности «6М011400-история» КазНПУ имени Абая,
zh1305@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛЕЧЕБНО-ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ДЖАЛАГАШСКОГО РАЙОНА (1965-1991 гг.)

В статье рассматривается состояние здравоохранения и здоровья населения и качество медицинского обслуживания Джалагашского района в 1965-1991 гг. Для раскрытия повседневной жизни района в сфере здравоохранения были использованы фонды Государственного архива Кызылординской области и материалы местных периодических изданий.

Амбулаторно-поликлиническая помощь населению Джалагашского района осуществляется районной амбулаторией, сельскими больницами и фельдшерско-акушерскими пунктами. Медицинская помощь в районе была бесплатна и доступна для всех. Лечебно-профилактические учреждения оснащены необходимым медицинским оборудованием. Ежегодно население животноводческих хозяйств проходят комплексный медицинский осмотр, в частности чабаны и члены их семей. В целях своевременного оздоровления и улучшения оказания медицинской помощи животноводам открыты медицинские профилактории. В статье написано о недостатках в сфере здравоохранения в 1965-1991-е годы: недостаток медицинских кадров, слабая материально-техническая база, детская смертность и т.д.

Ключевые слова: Джалагашский район, здравоохранение, повседневность, амбулатория, сельское население, лечебно-профилактические учреждения

Abstract

Zh.Islambekkyzy¹

¹Abai Kazakh national pedagogical university, 2th course master specialty of History,
zh1305@mail.ru

HEALTH CARE INSTITUTIONS' ACTIVITY IN THE LIFE OF THE POPULATION OF DZHALAGASH DISTRICT (1965-1991)

The article examines the state of public health and health of population as well as the quality of medical care of Dzhalagash district in 1965-1991. The funds of State Archive of Kyzylorda region and local periodicals materials were used for the disclosure the everyday healthcare issues of the area.

Outpatient care to the population of the district is carried in Dzhalagash district clinics, rural hospitals and FAPs. Medical care service in the area was free and available for everyone. Medical institutions are equipped with the necessary medical equipments. Annually the populations of livestock farms are taken complex medical examination, particularly herders and their families. In order to timely rehabilitation and improvement of health care service the breeders discovered medical dispensaries. The article is written about the shortcomings in the health care service sector in 1965-1991, the lack of medical personnel, poor material and technical base, infant mortality, etc.

Keywords: Dzhalagash district, healthcare, daily life, clinic, hospitals, medical institutions, the health system

Тарих ғылымының жаңа бағыттарының бірі-күнделіктілік тарихы. Күнделіктілік тарихы аудан не ауыл тұрғындарының өмірі мен тарихын жаңа әдістерді қолданысқа алып зерттеуге мүмкіндік беретін бағыт деп білеміз. Ауыл тұрғынының күнделікті өміріндегі маңызды мәселенің бірі—оның денсаулығы және емдеу-сауықтыру жағдайы мен деңгейі. Біз осы мәселе төңірегіндегі ізденуімізді облыстық және аудандық мұрағат қорларындағы құжаттар, мерзімдік басылымдардағы әр түрлі мазмұндағы мәліметтер мен жарияланымдар негізінде жүргіздік.

Мемлекетіміздегі өндіріс орындарының және ауыл шаруашылығының қарқынды өсуіне байланысты денсаулық сақтау саласының 1959-1965 жылдардағы негізгі мақсаты: инфекциялық және паразитарлық ауруларды, өлім тудыратын ауру түрін, кәсіпке байланысты туындайтын жарақаттанушылықты, туберкулез ауруын, балалар өлімін азайту; жасөспірімдердің денсаулықтарын жақсарту, елді-мекендердегі санитарлық жағдайды және тұрғындардың мәдени тазалығын сақтау болғанын кеңестік қаулы-қарарлардан байқаймыз. Ауыл халқының санитарлық-ағартушылық жағдайының төмен екендігін ескерген Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі ауыл және қала халықтарына жоғары мамандандырылған медициналық көмек көрсетуді жетілдіру, ауруханалар мен емханалар салу, халық тұрмысының әлеуметтік-гигиеналық талаптарға сай болуына көмек көрсету туралы шешім шығарды [1]. Жалағаш ауданы да 1965 жылы мал шаруашылығын көтеру және мал шаруашылығымен айналысатын адамдардың, шопандардың денсаулығын жақсарту, оларға дер кезінде медициналық көмек көрсетуді мақсат етті [2]. Осы орайда Жалағаш ауданының тұрғындарына медициналық көмек көрсетуде аудан бойынша 295 орындық аурухана, 26 медициналық пункт, 7 перзентхана және аудандық тазалық сақтау станциясы, дезинфекциялық бюро бөлімшесі жұмыс атқарды [3].

Ауданда мал шаруашылығымен айналысатын 3 кеңшар болды: Олар Аққыр, Жаңадария және Жалағаш. Оларда 992 малшы жұмыс істеді. Үш ауылда 4000-нан астам тұрғын болды. Малшыларға медициналық қызмет көрсету 3 ауылдық аймақтық ауруханалар мен 11 фельдшерлік-акушерлік пункттер арқылы жүзеге асты. Қызмет көрсету радиусы жаз мезгілінде 150-300 км, қыста 100-150 км құрады. Аққыр және Жаңадария ауылдарында 40 адамға арналған 2 ауылдық аймақтық аурухана болды. Бұл емдеу мекемелерінде 6 дәрігер және 62 орта медицина қызметкерлері жұмыс атқарды. Ауылдағы аймақтық ауруханалар қажетті медициналық құралдар және аппараттар, құрал-жабдықтар, жұмсақ және қатты инвентарлармен, шаруашылық заттарымен жабдықталды. Оларда рентгенологиялық, 3 стоматологиялық, 3 физиотерапиялық, 3 клиникалық-диагностикалық зертханалар қызмет етті [4]. Ауылдық ауруханалар ыңғайлы ғимараттарда орналасты, жыл сайын шаруашылық қаражатынан жөндеу жұмыстары жүргізіліп тұрды. Барлық ауруханаларда бір-бірден санитарлық автокөліктер болды. 11 қозғалмалы фельдшерлік пункттер болды, олар медициналық көмекті кеңшардың автотранспорты арқылы жүзеге асырды. Барлық ауылдық аймақтық ауруханаларда телефон байланысы, электр жарығы, ал шалғайдағы малшылардың ауылында 2 радиобайланыс нүктесі және санитарлық авиациялық ұшақтарына арналған 4 қону алаңы болды [4].

Шалғайдағы мал жайылымындағы еңбек адамдарына медициналық қызмет көрсету аса қажет болды. Алыстағы мал отарларында өз ісіне берілген маман дәрігерлердің үлкен тобы осы міндетті атқарды. Осы ретте малшыларға дәрігерлік қызмет көрсетуде көп жылдық тәжірибесі бар фельдшерлер: Жолаушы Ізбасов, Кеңес Күзембаев, Қалтай Мақашев, Тәждин Қодаров сынды азаматтар жөнінде баспасөз

беттерінде деректер кездеседі. Олар әрдайым малшылармен қоян-қолтық араласып, шипалы емімен оларға қол ұшын беріп тұрады. Мал қыстату науқаны басталғаннан дәрігерлер алыстағы мал жайылымдарын жиі-жиі аралап, ауырып сырқағандарға дер кезінде дәрігерлік көмек көрсеткен [5].

Жоғарыда аталған емдеу мекемелерінің медицина қызметкерлері жеке және коммуналдық пәтерлермен қамтамасыз етілді. Мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындар жыл сайын кешенді медициналық тексерістен өтіп тұрды, яғни шопандар мен олардың отбасы мүшелеріне арнайы мамандардың: терапевт, хирург, акушер-гинеколог, окулисттің қатысуымен арнайы зертханалық құралдардың көмегімен уақытылы емдеу-сауықтыру шаралары жүргізіліп отырды. Осы мәселе бойынша аудандық аурухананың әкімшілігі кешенді жоспар құрастырды. Арнайы мамандардың шалғай ауылдарға бару графигі құрылып, әрбір мал шаруашылығы аймағына жауапты дәрігерлер бекітілді. Медицина қызметкерлерінің жұмысы шопандар мен олардың отбасы мүшелеріне сапалы әрі нақты медициналық-санитарлық қызмет көрсетуге бағытталды.

1965-ші жылдары бөртпе, сүзек ауруларының ошағы шығып, ауданда эпидемия қаупі туындаған. Ауру ошағын залалсыздандыруға облыстық, аудандық індетке қарсы күрес станциялары басқарған көптеген мекемелер мен мамандар жұмылдырылды. Қарақұм мал жайылымындағы малшыларға медициналық жәрдем көрсету үшін «Арыстан» учаскесінен аурухана ашылып, медицина қызметкерлерімен жасақталды [6].

Қызылорда облысы Жалағаш ауданындағы 1967-1968 жылдардағы жұқпалы аурумен ауырғандардың көрсеткіші [7]

Ауру түрлері	1968 жыл	1967 жыл	+/-
Іш сүзегі	2	-	+2
Паратиф АБС	-	-	-
Дизентерия барлық формасы	16	4	+12
оның ішінде бациллярлы дизентерия	16	4	+12
Скарлатина	1	-	+1
Дифтерия	1	-	+1
Көкжөтел	1	5	-4
Қызылша	180	59	+121
Вирусты гепатит	56	53	+3
Бөртпе	-	-	-
Жоғарғы тыныс алу жолдарының өткір жұқпалары	165	26	+139
Тұмау	157	179	-22
Гастрит	24	62	-38
Улы диспепсия	1	-	1
Ішек инфекциясы	-	-	-
Бактерия тасымалдаушы дифтерия	1	-	+1
Бруцеллез	30	2	+28
оның ішінде алғашқы диагноз қойылғандар	5	-	+5
Сіреспе	-	-	-

Жалағаш ауданы бойынша 1977 жылдары 9 аурухана, 32 фельдшерлік, акушерлік пункт, 4 дәріхана, аудандық санитарлық-эпидемиология станциясы жұмыс істеді. Атап айтқанда:

1. Аудандық аурухана-125 орындық
2. Аудандық өкпе аурулары ауруханасы-75 орындық
3. Аудандық тері-жұқпалы аурулар диспансері-35 орындық
4. Калинин бөлімшелік аурухана-25 орындық
5. Мәдениет бөлімшелік аурухана-25 орындық
6. Аққұм бөлімшелік аурухана-25 орындық
7. Аққыр бөлімшелік аурухана-25 орындық
8. Жалағаш бөлімшелік аурухана-25 орындық
9. Жаңадария бөлімшелік аурухана-15 орындық

Бұл дәрігерлік мекемелерде 35 жоғарғы дәрежелі, 273 орта дәрежелі дәрігерлер жұмыс атқарды. 1977 жылдың көлемінде ауданға 22 орта дәрежелі дәрігер келіп, 14 орта дәрежелі дәрігер ауданнан отбасы жағдайына байланысты басқа жерге көшіп кеткен. Ал ауданға жаңадан келген немесе кеткен жоғары дәрежелі дәрігерлер болмады. Аудан медицина қызметкерлері арасында кадрлармен жұмысты көркейту

мақсатында белгілі ұсыныс бойынша мамандардың білімін көтеру курстары, ай сайын медбике күні, фельдшер күнікүні өтіп тұрды. 1977 жылы 3 жоғары дәрежелі дәрігер, 5 орта дәрежелі дәрігер білімін көтеру орындарында болып қайтқан. Медицина қызметкерлерінің саяси білімін мақсатында аудан орталығында 25 жоғарғы дәрежелі дәрігерлер түгелдей партия оқуына, 72 дәрігер комсомол оқуына тартылған. 57 дәрігер коммуналдық үйде (16 жоғарғы дәрежелі дәрігер), 251 жекеменшік үйлерде (19 жоғарғы дәрежелі дәрігер) тұрды. Бірақ аудан көлемінде дәрігер мамандар жеткіліксіз болған. Мысалы: невропатолог, окулист, кож-венеролог, аймақтық дәрігерлер жетіспеді.

Барлық медицина мекемелерінде социалистік жарыс өтіп тұрды. Қорытындысы жылына бір рет медицина күнінде жарияланды. Жарыс шарты бойынша аудандағы ең жақсы бөлімшелік аурухана, фельдшерлік-акушерлік пункт бөлімшесі, ең жақсы дәрігер, фельдшер, медбикелер анықталады. 1977 жылы ең жақсы бөлімшелік аурухана болып Жалағаш кеңшары аталып, ауыспалы қызыл туды жеңіп алды. Ең жақсы бөлімше болып терапия бөлімшесі, ең жақсы медициналық пункт Таң кеңшарындағы пункт, ең жақты дәрігер Головатая Т.И, фельдшер Избасов; медбике Егорова М.И аталып вымпельдермен және ақшалай сыйлықтармен марапатталды [8].

XI-бесжылдық кезінде Жалағаш ауданы бойынша халыққа медициналық қызмет көрсетуді жақсарту үшін жұмыстар жүргізілді. Емдеу-профилактикалық мекемелердің материалдық-техникалық базасы, емдеу-диагностикалық жұмыстардың сапасы дұрысталды. Аудан халқына 170 орындық орталық аудандық аурухана, 75 орындық аудандық өкпе аурулар ауруханасы, 200 адамдық 6 ауылдық бөлімшелік аурухана-лары, 35 орындық тері-жіңішке аурулар ауруханасы, 2 ауылдық дәрігерлік амбулатория, 32 фельдшерлік-акушерлік пункт, аудандық санитарлық-эпидемиология станциясы, 6 дәріхана, 27 дәріханалық пункт медициналық қызмет көрсеткен. XI-бесжылдықтың 4 жыл 9 айында Калинин атындағы кеңшарда бөлімшелік аурухана, Аққошқар, Ақарық, Таң елді мекендерінде 3 фельдшерлік-акушерлік пункттер үшін типтік ғимараттар салынды. Өкпе аурулар ауруханасына және аудандық орталық аурухананың II-терапиялық бөліміне қосымша ғимарат бөлінді. Жаңадан ғимараттар салынып, оларға аудандық емхана, Аққыр, Жаңа-дария кеңшарларының бөлімшелік ауруханаларының амбулаториясы, Ақсу кеңшарының фельдшерлік-акушерлік пункті көшірілді. Ауданда емдеу-профилактикалық мекемелерін кадрмен қамтамасыз ету жұмысы алға қойылды. 1981-1985 жылдары ауданға 18 дәрігер және 59 орта медицина қызметкерлері бағытталды. 1985 жылы ауданда 67 дәрігер және 373 орта медицина қызметкерлері еңбек етті. Олардың білімі мен білікті-лігін көтеру жұмысы үнемі жүргізіліп тұрды. Бесжылдықта 40 дәрігер және 102 орта медицина қызметкерлері өз білімдерін жетілдіріп келген. Ауданда балаларға емдеу-профилактикалық көмек көрсету және балалар өлімін азайту жұмыстары алға қойылды. Жалағаш ауданында 14 жасқа дейінгі барлығы 15264, оның ішінде ауылдық жерде 9752 және 5512 бала аудан орталығында тұрады. Ауданда 8 балалар дәрігері жұмыс істеді. Балалар стационарында кеңес беру аптаның барлық күндерінде жүзеге асты. Балаларға үйде қызмет көрсету үшін санитарлық автокөлік бөлінді. Балалар денсаулығын қорғау жағдайы аудандық аурухананың кеңесінде және облыстық денсаулық сақтау бөлімінің коллегиясында үнемі қозғалып отырды. Медициналық қызмет көрсетудегі жетіспеушіліктер үшін емдеу бөлімдерінің басшылары, медицина қызметкерлері қатаң жазаланып отырды. Бала өлімі маңызды мәселе еді. Басты себебі тыныс алу жолдарының аурулары. Бала өлімінің 1982 жыл, 1983 жыл және 1985 жылдың 9 айындағы көрсеткіші төмендегі кестеде [9]

1982 жыл			1983 жыл			1985 жыл 9 ай		
барлығы	қала	ауыл	барлығы	қала	ауыл	барлығы	қала	ауыл
33,3	19,3	55,9	37,8	13,1	62,5	36,7	17,2	69,7

Жалағаш аудандық мұрағат қорында сақталған құжаттарда 1986 жылы «Республикада балалар мен әйелдерге медициналық қызмет көрсетуді жақсарту туралы қаулының жүзеге асырылуы жайлы мәліметтерде балалар мен аналар өлімі қысқарғаны атап көрсетілген. Алайда ауданда әсіресе, ауылдық жерлерде аяғы ауыр әйелдердің есебі дұрыс алынбай, үйде босану фактілері орын алған [10].

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағат қорындағы құжаттарды салыстырылып, 1968 жыл [11] мен 1980 жылдағы дәрігерге қаралу көрсеткіші кесте арқылы беріліп отыр.

Дәрігер-мамандар	1968 жыл (9 ай) адам саны	1980 жыл (1 жыл) адам саны
Терапевт	4392	16136
Хирург	3043	6905
Балалар дәрігері	2068	18870

Акушер-гинеколог	1206	7021
Отоларинголог	1518	2208
Стоматолог	1944	6362

Кестеден дәрігер көмегіне жүгіну көрсеткішінің өскенін байқауға болады. Балалар дәрігеріне қаралу жоғары болып тұр. Балаларға көмек балалар кеңес беру кабинеті, аудандық аурухананың 30 орындық бөлімшесі, ауылдық аймақтық ауруханалар мен фельдшерлік-акушерлік пункттер арқылы жүзеге асқан. 1980 жылы профилактикалық жұмыстар негізінде 1268 адам тексеруден өткен. Емдеу мекемелерінің мақсаты аурудың алдын алу және онымен дер кезінде күресу болды. Халықты кезеңдік және мақсатты тексеру көктем және күз мезгілдерінде дәрігерлердің арнайы бригадасы арқылы іске асырылды [12]

Қорытындылай келе, Жалағаш ауданының тұрғындарына амбулаторлы-поликлиникалық көмек аудандық емхана, әйелдер мен балаларға кеңес беру кабинеттері және ауылдық аймақтық ауруханалармен амбулаториялар арқылы жүзеге асты. Барлық фельдшерлік-акушерлік пункттерде амбулаторлық қабылдаулар жүріп тұрды. Емхана жүйелері бес күндік кесте бойынша екі ауысымда жұмыс істеді. Тұрғындарға медициналық қызмет үйге дәрігер шақырту арқылы да көрсетілді. Қарастырылып отырған кезеңде медициналық қызмет көрсету қол жетімді болғанымен, бірқатар кемшіліктерді де байқауға болады. Атап айтар болсақ, ауылдық аймақтық ауруханалардың материалдық-техникалық базасының мардымсыздығы, аяғы ауыр әйелдердің есебі жүргізілмей үйде босану фактілері, дәрігер мамандар жетіспеушілігі, балалар өлімі. Осындай кемшіліктердің орнын толтыруда біршама жұмыстар жасалып, емдеу-профилактикалық мекемелерінің материалдық-техникалық базасы, қызмет көрсету сапасы жақсартылды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлиев М.Ә., Нұрмұханбетқызы Р.Н., Қазақстан Республикасының 1920-2005 жж. аралығындағы медицинасы және денсаулық сақтау саласы. – Алматы, 2006
2. Шежірелі Жалағаш. (Ауданның 70 жылдығына). Өлкетанымдық басылым. – Алматы, 2009. – 320 бет.
3. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты (ҚОММ) 671-қ., 1-т., 2-іс, 12-п
4. ҚОММ. 235-қ., 1-т., 1407-іс, 16-17-п
5. // Жаңадария, 1966 жыл, 7 қаңтар №13 1-б
6. Шежірелі Жалағаш. (Ауданның 70 жылдығына). Өлкетанымдық басылым. – Алматы, 2009. – 320 бет.
7. ҚОММ. 283-қ., 1-т., 1031-іс, 4-8-п
8. ҚОММ. 671-қ., 1-т., 30-іс, 4-5-п
9. ҚОММ. 235-қ., 1-т., 1407-іс, 23-25-п
10. Жалағаш аудандық мұрағаты 20-қ., 1-т., 19-іс, 5-б, 16-п
11. ҚОММ. 671-қ., 1-т., 2-іс, 12-18-п
12. ҚОММ. 235-қ., 1-т., 1104-іс, 12-14-п

УДК: 94(5):94(574.51)

МРНТИ 03.01.09

Ә.О. Зәкірова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 6М011400 мамндығының 2-курс магистранты,
Алматы қаласы, Zakirova.assiya@gmail.com

**МОНҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРАЛУЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ (АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ КЕРБҰЛАҚ АУДАНЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ
НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Мақалада Монғолия қазақтарының тарихи Отанына оралуы мен бейімделу мәселелері Алматы облысы Кербұлақ ауданының материалдары негізінде қарастырылған. Егеменді Қазақстан өзінің тәуелсіздігін нығайта түсуімен қатар алыс және жақын елдердегі қазақ диаспорасына ерекше көңіл бөлінуде. Кезінде әр түрлі себептермен көшіп кеткен қандастарымыз тәуелсіз мемлекетімізге орала бастады және осы орайда репатрианттардың тарихи Отанына оралуын 3-кезеңге бөліп қарастырылған. Ең алдымен тарихи Отанына қоныс тепкен Монғолиядағы қазақтар болды. Олардың негізгі бөлігі Алматы облысының аумақтарына, қалаға іргелес елді-мекендерге қоныс тепті, соның ішінде Алматы облысына қарасты Кербұлақ ауданына қоныстанған репатрианттардың бейімделу мәселелері зерттеу жұмысы барысында анықталып, мемлекет тәрпынан көрсетілген көмектерге шолу жасалған.

Кілт сөздер: репатриант, тарихи Отан, Монғолиядағы қазақтар, бейімделу мәселелері.

Аннотация

А.О. Закирова¹

¹магистрант 2-курса по специальности 6М011400 - педагогическая история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы
E-mail: Zakirova.assiya@gmail.com

ВОПРОСЫ РЕПАТРИАЦИИ КАЗАХОВ ИЗ МОНГОЛИИ И АДАПТАЦИИ НА ИСТОРИЧЕСКОЙ РОДИНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ КЕРБУЛАКСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматривается репатриация казахов Монголии на историческую родину и проблемы адаптации на основе материалов Алматинской области Кербулакского района. Укрепив свою независимость суверенный Казахстан стал уделять огромное внимание на казахскую диаспору проживающих в странах ближнего и дальнего зарубежья. В ходе исследования были определены три периода репатриации казахов Монголии которые оказались за пределами своего государства по различным историческими причинами. Самыми первыми начали возвращаться в свою историческую родину казахи Монголии, основная часть которых поселились на территории Алматинской области. В ходе исследования выявились такие проблемы адаптации репатриантов как приобретения гражданства, жилья, работы, земельных участков, а так же рассматривается государственная помощь для разрешения этих проблем.

Ключевые слова: репатриант, историческая Родина, казахи в Монголии, проблемы адаптации.

Abstract

A.O. Zakirova¹

¹al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty
E-mail: Zakirova.assiya@gmail.com

QUESTIONS OF REPATRIATION OF KAZAKHS FROM MONGOLIA AND ADAPTATION ON THE HISTORICAL HOMELAND (ON THE MATERIALS ON KERBULAKSKYI RAION OF ALMATY OBLAST)

The article deals with the repatriation of Mongolian Kazakhs to their historical homeland, and adaptation problems on the basis of the Almaty region Kerbulak district materials. On a row with strengthening of the independence, sovereign Kazakhstan pays special attention to the Kazakh diaspora in the countries of the FSU and beyond. With finding of independence of the state the Kazakhs who have left in due time for various reasons come back to the historical homeland. The study identified that the Process of return of repatriates of Mongolia to the historical homeland shares and considered in three periods. The earliest repatriates settled in the territory of Almaty region. In the course of the study to identify such problems of adaptation of repatriates like the acquisition of citizenship, housing, employment, land, as well as considered governmental help to solve these problems.

Key words: Repatriate, the historical homeland, the Kazakhs of Mongolia, adaptation problems.

Егеменді Қазақстан өзінің тәуелсіздігін нығайта түсуімен қатар алыс және жақын елдердегі қазақ диаспорасына ерекше көңіл бөлінуде. Кезінде әр түрлі себептермен көшіп кеткен қандастарымыз тәуелсіз мемлекетімізге орала бастады. Сондықтан оларға «оралман» атауыда берілді. Басқаша айтқанда, халықара-лық деңгейде «репатриант» деп аталатын бұл құбылыс өзінің өзектілігімен күннен күнге маңыздылығын арттыра түсуде.

Алыс және жақын шет елдерде өмір сүрген қандастарымыздың бүгінгі таңда төл ортаға, яғни атамекеніне келіп, қоғамдық әлеуметтік өміріне бейімделуі, сіңсуі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Адаптация - бейімделу (латын. adapto) - жеке адамның әлеуметтік ортаға бейімделуі үшін белсенді іс-әрекеті, яғни, әлеуметтік ортаның шындығы мен бетпе-бет келуі қандастарымыздың алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп, бүгінгі таңда төл ортаға, яғни атамекеніне келіп, қоғамдық-әлеуметтік өміріне бейімделуі, сіңісуі. Саяси, әлеуметтік-мәдени құрлымы әртүрлі бөгде этникалық ортада ондаған, тіпті жүздеген жылдар бойы өмір сүрген отандастарымыздың дәстүрлі мәдениетінде тіпті тілінде, мінез-құлқында сол ортадан қалыптастырған өзгерістері болуы әбден мүмкін. Сондықтанда ата – жұртына оралған қандастарымыздың тарихи отандағы тұрмыспен мәдени өмірге тез бейімделіп кетуі біршама уақытты, төзімділікті қажет етумен бірге мемлекет тарапынан да көптеген әлеуметтік-мәдени шараларды жүзеге асыруды талап етеді.

Жалпы, Монғолиядан тарихи Отанына қоныс тепкен репатрианттардың көші-қон процессін үш кезеңге бөліп қарастырамыз:

1-кезең 1991-1996 жж. 1991 жылдың басында әуелі “Қайт, қазақ Отаныңа!” деп Қазақстанның зиялы қауымы бас көтерсе, ел Президенті Н.Назарбаев “Алыстағы ағайындарға ақ тілек” атты әйгілі хатын жариялады. Хатта: “Атамекенге келемін деушілерге жол ашық, ата-баба аруағы алдарыңнан

жарылқасын”, – деген ақ тілек айтылған. Осы хат онсыз да елпілдеп, елегізіп отырған шетелдегі қазақ қауымын рухтандырды. 1992 жылдың 28-қыркүйегінде президентіміздің бастамасымен Алматыда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды.

2-кезең. 1997-2002 жж. Президенті Жарлығымен 1996 жылы қабылданған «Шет елдегі ағайындарға қолдау көрсету туралы мемлекеттік бағдарлама» және 1997 жылы қабылданған «2000 жылға дейінгі көші-қон саясатының негізгі бағыттары» туралы қуатты құжаттар жасалды.

1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» заңда алғаш рет шеттен келген отандастарымызға оралман анықтамасы қолданылды.

3-кезең. 2002-2009 жж. қазіргі күнге дейін өз жалғасын табуда. 2001 жылғы 29 қазанда Қазақстан Үкіметі «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасын» бекітті. Оның мақсаты — еліміздің бірқалыпты әлеуметтік-экономикалық, демографиялық дамуын қамтама-сыз етумен қатар, мигранттардың құқықтарының орындалуына жағдай жасау, сондай-ақ еліміздің қауіпсіздігін арттыру болып табылады. 2002 жылғы 23 қазанда Түркістан қаласында Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайы өткізілді. Бұл жиында оралмандар үшін өзекті көшіп келу, білім алу, еңбек ету мәселелері жан-жақты қаралды [1].

Ең алдымен тарихи Отанына қоныс тепкен Монолиядағы қазақтар болды. Олардың негізгі бөлігі Алматы облысының аумақтарына, қалаға әргелес елді-мекендерге қоныс тепті. Алғашқы кезде көмек көрсетілгенімен кейінгі кезеңдегі елдегі әлеуметтік - экономикалық қиындықтарға байланысты отандастарымыздың бір тобы жергілікті ортаға бейімделе алмады.

Монғолиядан бастау алған алғашқы ұлы көш 1991 жылдың наурызында ел аумағына «еңбек шарты» бойынша ұйымдастырылды. Ол кезеңде тәуелсіздік жарияланып та үлгірмеген, көшті ұйымдастырып, реттеудің құқықтық тетіктері жасалмаған болатын. Бастапқыда кеңестік жүйенің тетіктері мен инфрақұрылымдары (колхоз, совхоздар, мемлекеттік кәсіпорындар мен шаруашылық субъектілері) ыдырамаған кезеңнің өзінде 13188 жанұя (61609 адам) қоныс аударуы шеттегі ағайынның атамекенге деген ыстық ықыласы мен ынтасының куәсі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сырттағы қандастарымыз тарихи отанға жаппай көше бастады. Кеңес үкіметі кезеңінде тағдырдың тәлкегімен туғандарынан ажырап, ата-жұртынан жыраққа кеткен қазақтардың алғашқы тобы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ақ ата жұртқа деген сағынышпен елге орала бастады. Бұл кезеңде Қазақстанның да сырттағы қандастарымыздың да жағдайы біршама тәуір еді. Ең алдымен тарихи Отанына қоныс тепкен Монғолиядағы қазақтар болды. Олардың негізгі бөлігі Алматы облысының аумақтарына, қалаға іргелес елді-мекендерге қоныс тепті. Алғашқы кезде көмек көрсетілгенімен кейінгі кезеңдегі елдегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтарға байланысты отандастарымыздың бір тобы жергілікті ортаға бейімделе алмады.

Монғолиядан келген оралмандар Көксу ауылдық округіне қарасты Қосағаш ауылында, ал Қытай Халық Республикасынан келген азаматтар Жайнақ, Қаспан, Қарашоқы, Талдыбұлақ ауылдық округтерге қарасты елді мекендерде шоғырланған.

Көштің алғашқылары болып 1991 жылдан бастап келе бастаған отандастарымыз, Монғолиядан келген қандастарымыз түгелімен азаматтыққа қол жеткізген. Негізгі зерттеу жүргізіліп отырған Кербұлақ ауданы бойынша Кербұлақ ауданы бойынша Монғолиядан келген отандастарымыздың азаматтығы жайлы мәліметтер төменде кестеде келтірілген .

Кесте №1. Монғолиядан келген оралмандардың азаматтықтары жайлы мәлімет [2].

№	Округ аты	Отбасы саны	Адам саны	Моңғолия				
				Отбасы саны	Адам саны	Азаматтық алғандар саны	Азаматтық алу үшін құжаттарын өткізгендер	Құжаттарын өткізгендер саны
1	Сарыөзек	55	216	47	202	201	1	-
2	Жоламан	12	64	-	-	-	-	-
3	Қарашоқы	29	145	15	76	75	1	-
4	Шанханай	6	25	5	20	20	-	-
5	Қаспан	18	73	2	2	1	1	-
6	Алтынемел	8	29	4	13	12	1	-
7	Жайнақ	26	147	22	128	128	-	-
8	Қоғалы	8	35	8	35	33	2	-
9	Талдыбұлақ	34	216	32	203	202	1	-
10	Шұбар	4	14	3	10	10	-	-
11	Көксу	48	239	43	217	208	4	5
	Барлығы	248	1203	181	906	890	11	5

Жалпы, Алматы облысы Кербұлақ ауданы бойынша 11 ауылдық округ бар. Соның ішінде Сарозек кенті бойынша азаматтығы бар отандастарымыз 201, Қарашоқы 76, Шанхай 20, Қаспан 1, Алтынемел 12, Жайнақ 128, Қоғалы 33, Талдыбұлақ 202, Шұбар 10, Көксу 208 барлығы Кербұлақ ауданы бойынша 890 азаматтығын алған Монғолиядан келген отандастарымыз тұруда. Ал, азаматтық алу үшін құжаттарды өткізгендер Сарыөзек кенті бойынша 1, Қарашоқы 1, Қаспан 1, Алтынемел 1, Қоғалы 2, Талдыбұлақ 1, Көксу бойынша 4 азаматтар Алайда өзімізге белгілі шет елден келген отандастарымыз келген жерінде тұрақтап қалмаған, Қазақстан Республикасы өз ішінде көшіп өздеріне қолайлы ортаны іздеуде.

Отандастарды төл ортаға бейімдеудегі ең басты мәселе оларды баспанамен қамтамасыз ету болып табылады. Баспанамен қамтамасыз етілсе, әрі қарай әркім өз тіршілігін алып кете алады. Осы салада әрине мемлекеттің күзіреттігі жоғары. Шет елден келген отандастарымызды баспанамен қамту мемлекетіміздің көші-қон демографиясының заңына сәйкес жүзеге асады. Осы орайда айта кететін мәселе, шет елден келген отандастарымыздың барлығы баспанамен қамтылмаған. 100 пайыз баспанамен қамтылған отандастар Монғолиядан келгендер екені зерттеу жұмысы барысында дәлелденді. Мысалы, төменде келтірілген кестеде Алматы облысы Кербұлақ ауданының барлығы 11 ауылдық округ бойынша отандастарымыздың баспанамен қамтылуы жайлы мәлімет келтірілген.

Кесте № 2. Кербұлақ ауданы бойынша 1991-1993 жылдары Моңғолиядан келген оралмандардың тұрғын үймен қамтамасыз етілгендігі туралы мәліметтер (31.10.2005 жыл) [3].

№	Округ аты	Барлығы		Баспанасы барлары, оның ішінде		Баспанасы жоқ оралман отбасылары
		Отбасы саны	Адам саны	өз қаражатына сатып алғаны	Республикалық немесе облыстық бюджет есебінен	
1	Сарыөзек	46	201	20	22	4
2	Қарашоқы	15	76	6	8	1
3	Шанханай	5	20	3	2	-
4	Қаспан	2	2	2	-	-
5	Алтынемел	3	12	2	-	1
6	Жайнақ	22	128	11	10	1

7	Қоғалы	8	35	5	3	-
8	Талдыбұлақ	32	203	20	9	3
9	Шұбар	3	10	1	2	-
10	Көксу	43	217	33	9	1
11	Басши	1	1	-	-	1
		180	905	103	65	12

Кестеде келтірілген мәліметтерден біз негізгі зерттеу жүргізіп отырған Жайнақ батыр ауылдық округі бойынша 10 отбасының мемлекеттік бюджет есебінен баспанамен қамтамасыз етілгендігін байқаймыз. Соның ішінде тек 1 отбасының ғана өз қаражатына баспана алғандығын байқауға болады. Қазіргі кезде аталған округтің Жаңалық және Қарымсақ ауылында ғана Монғолиядан кеген отандастарымыз тұрады. Жаңалық ауылында 4 отбасы, Қарымсақ ауылында туыстас екі отбасы тұрады. 1991-1993 жылдар аралығында аталған округке 22 отбасы көшіп келген болса, бүгінгі күні 6 отбасы тұрақтап аталған округте тұруда. 16 отбасы Қазақстанның басқа аудандаймен облыстарына тіпті кейбірі Қазақстан Республикасының бастан кешірген қиын экономикалық кезеңінде Монғолияға қайта қайтқан. Округте тұратын 6 отбасына барып сұхбат алыстық. Солардың бірі, Жаңалық ауылының тұрғыны, Қамқаш Татьяна 1962 жылы Баян-Өлгей ауданында дүниеге келген. Татьяна апайдың айтуы бойынша Қазақстанға 5 жылдық еңбек келісім шарты бойынша 1991 жылдың алтыншы айында Сарыөзек станциясына, Жаңалық ауылына келген көш бастаушылардың алғашқылары болғандығын айтты. Еңбек келісім шартымен келгендіктен келген күннің ертесінде-ақ совхозға сауыншы болып жұмысқа тұрғандығын айтты. Мемлекет үймен қамтамасыз етіп, Ісиыр бергендігін айтты. Татьяна апайымыз жұбайы Тұрдыбай Қойшыбайұлы және үш балаларымен жас отбасы бола тұра 29 жасында көшіп келген. 1991 жылы Монғолиядан отандастарымыз 5 жылдық еңбек келісім шарты бойынша жастар ауыл шаруашылығында совхозға жұмыс істеуге шақырылған болатын, солардың алғашқысы болып келгендердің арасында Қамқаш Татьянаның отбасы бар. Жаңалық ауылында тұрақтап қалған. Аталған отбасы еш қиындықсыз тарихи Отанына тез бейімделіп кетуіне алдымен баспанамен қамтамасыз еткендігі, совхозда жұбайы екеуіне де жұмыстың болғандығы көмек болды дейді.

Төл ортаға сіңісіп кетудегі тағы бір кедергі көптеген қоныс аударушылар өз мамандықтары бойынша жұмысқа орналаса алмайды. Себебі, оларды қоныстандыруда кәсібі бойынша жұмыс табылатын жерге емес, тұрғын үй немесе жер участогын бере алатын шаруашылықтарға бөлген. Дегенмен қазіргі кезде олардың көпшілігі өздерінің жеке кәсіпшілігін ашып алып күн көруде. Кебұлақ ауданы бойынша мамандығы бойынша жұмыс істейтін қандастарымыздың тізімі төменде кестеде келтірілген.

Кесте № 3. Кербұлақ ауданына қоныстанған зиялы қауым оралман өкілдерінің тізімі [4].

№	Аты-жөні	Қай жылы қай мемлекеттен келген	Қызмет орны, кәсібі	ҚР азамат- н алған уақыты	Мекен жайы, байланыс телефоны
1	Хасен Асқар	Моңғолия	Аудандық аурухананың дәрігері, реаниматолог	1999	Сарыөзек кенті, 31-8-34
2	Махай Роза	Моңғолия	Аудандық аурухананың медбикесі	1999	Сарыөзек кенті, 31-8-34 (ж)
3	Абзал Салима	Моңғолия	Талдыбұлақ ауылдық дәрігерлік амбулаториясының меңгерушісі	1998	Талдыбұлақ ауылы, 9-12-30
4	Байғали Өзгеріс	Моңғолия	Қонаев атындағы орта мектептің мұғалімі	1999	Сарыөзек кенті, 31-3-55

Зерттеу жүргізіліп отырған Кербұлақ ауданы, бойынша алыс-жақын шет мемлекеттерінен қоныс аударған оралмандың жалпы саны 248 отбасы 1203 адам. Олардың 71 отбасына өзіндік қосалқы шаруашылық және бағбандық жүргізу үшін барлығы 879 га. жер телімдері бөлінген. Жалпы Кербұлақ ауданы бойынша 11 ауылдық округтің тек 6 округ бойынша алыс-жақынды шет елден келген отандастарымызға берілген жер көлемі келтірілген. Аудан бойынша тек 6 округте тұрақтаған отандастарымыз ғана жермен қамтылған [5]. Басқа округтерде жер мүлде берілмеген. Күн санап шет елден келген отандастарымыздың саны артуда, алайда мемлекет шет елден келген отандастарымыздың барлығын жер тілімдерімен қамтамасыз ете алмайтынын зерттеу жүргізу барысында аңғардым. Аталған жермен

қамтылған репатрианттардың көпшілігі 1991 жылдан бастап келген Монғолиядан қоныс тепкен отандастарымыз, сондай-ақ Қытай Халық Республикасынан ертерек келген отандастарымыз жермен қамтылған. Кейінірек, дәлірек айтқанда 2004 жылдан бері қарай келген отандастарымыз мүлде жер шаруашылығын жүргізуге жер алмаған.

Қазіргі таңда Кербұлақ ауданында 240 шет елден келшен оралмандар отбасы тұрады, жалпы саны 1189 адам. Соның ішінде Монғолиядан келген 179 отбасы, 905 адам тұруда. Алматы облысының көші-қон комитетінде 12 отбасы тұрғын үй алуда кезекте тұр, олар 1991-1993 жылғы Монғолиядан келісім-шарт бойынша келген отбасылары. Мемлекеттік бюджеттің жетіспеуі салдарынан тұрғын үймен қамтамасыз етілмеген. Бастапқы кезекте көшті бастап келген отандастарымызға 67 тұрғын үй берілді, ал қалған отбасылар тұрғын үйді өз қаражаттарына сатып алған. Бүгінгі күні жеке шаруа қожалықтарымен айналысатын отандастарымыздың 71 отбасына 879 га жер берілген. Незігінен репатрианттар жер шаруашылығымен қатар мал шаруашылығымен және де қосалқы кәсіппен сауда, жиһаз жасаумен айналысады. Бүгінгі таңда 982 адам ҚР азаматтығын алған, 119- азаматтық алуға өтініш білдірген [6].

Зерттеу барысында қандастарымыз тарихи отанға оралғанда әлеуметтік ортаға бейімделуде негізгі аталған азаматтық алу, тұрғын үй мәселесі, шаруашылығын жалғастыруға қажетті жер мәселесі, мамандығы бойынша жұмысқа орналасу сияқта проблемалардың келе салғандағы туындайтын негізгі мәселелер екені айқындалды. Алайда отандастарымыздың аталған мәселелерді шешуде мемлекет тарапынан қолдау барынша көрсетілгенді де белгілі. Тарихи Отаанын қайтып, мемлекеттен қолдау алған отандастарымыздың бейімделуінде тек материалдық көмек ғана емес сонымен қатар психологиялық тұрғыда туындайтын мәселелердің бар екендігін айта кеткен жөн болар. Аталған проблемаларды шешу үшін алдымен проблемаларды зерттеп, шешу жолдарын айқындау қажет. Әлеуметтік ортада өз орнын тауып, жатырқамай, жасқанбай өмір сүруіне көмектескеніміз жөн болар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=8> Г.М. Мендикулова "Казахская диаспора и ирредента: история и современность." *tfa.kz* 28.09.03.
2. Алматы облысы Кербұлақ ауданыны Сарыөзек кентінің ішкі саясат бөлімінің мұрағатынан. Оралмандардың азаматтығы. Дайындаған: Л.Сағынғалиқызы. №127.25.01.2006
3. Алматы облысы Кербұлақ ауданы Сарыөзек кентінің ішкі саясат бөлімінің мұрағатынан. Дайындаған: Л.Сағынғалиқызы. Тұрғын үй. №120.31.01.2005
4. Алматы облысы Кербұлақ ауданыны Сарыөзек кентінің ішкі саясат бөлімінің мұрағатынан. Дайындаған: Л.Сағынғалиқызы. Зиялы қауым. №02/119.06.02.2006 ж.
5. Алматы облысы Кербұлақ ауданыны Сарыөзек кентінің ішкі саясат бөлімінің мұрағатынан. Жер тілімдері. Орындаған: Л.Сағынғалиқызы. №02/121.06.02.2006 ж.
6. Алматы облысы Кербұлақ ауданыны Сарыөзек кентінің ішкі саясат бөлімінің мұрағатынан. Дайындаған: Л.Сағынғалиқызы. Хат: облыс прокуроры С.Р.Тұрсыновқа.

УДК: 94(574)“1650”:327
МРНТИ 03.01.09

Қ.С. Қазыбекова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 6М011400 мамндығының 2-курс магистранты,
Алматы қаласы, seidalynin_kalamkasi@mail.ru

ЖӘНГІР ЖӘНЕ ТӘУКЕ ХАНДАР ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ- ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Салқам Жәңгір мен Тәуке билік еткен қазақ хандығы тұсындағы қазақ-жоңғар қатынастарына деректер арқылы талдау жасалған. XVII ғасырдың екінші жартысындағы әкелі балалы қазақ хандарының көрші елдермен жасаған дипломатиялық байланыстары мен келіссөздері қарастырылады. Халық арасында Салқам Жәңгір атанып кеткен қазақ ханының қазақ жоңғар қатынастарын реттеуге бағытталған ішкі, сыртқы саясаты зерттеушілер еңбектері арқылы талданған. Сонымен қатар әкесінен кейін тақ мұрагері болған әз Тәуке ханның ұстанған ішкі, сыртқы саясаты мен көрші елдермен жүргізген келіссөздері соның ішінде Бұхар хандығы мен Ресей мемлекетімен жасаған саяси, әскери байланыстарына шолу жасалған.

Кілт сөздер: шонжар, князьдар, шорос, хошоуыт, дүрбет, хойттар, контайшы, шах, сұлтан, қазақ-жоңғар қатынасы

Аннотация

К.С. Казыбекова¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
факультет истории, археологии и этнологии, магистрант 2 курс,
seidalynin_kalamkasi@mail.ru

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ЖАНГИР И ТАУКЕ ХАНА

В статье анализируются источники по казахско-джунгарским отношениям в период правления казахского ханства Салкам Жангиром и Тауке ханом. Также рассматриваются дипломатические отношения и переговоры с соседними странами казахских ханов второй половине XVII века. В данной статье исследуется внутренняя и внешняя политика прозванного среди народа хана Казахского ханства Салкам Жангира, направленная на урегулирование казахско-джунгарских отношений. Также сделан обзор по внутренней и внешней политики Тауке хана, который был наследником своего отца, в особенности с Бухарским ханством и Российским государством.

Ключевые слова: влиятельные люди, князья, шорос, хошоуыт, дурбет, хойты, хунтайши, шах, султан, казахско-джунгарские отношения.

Abstract

K.S. Kazybekova¹

¹al-Farabi KazNU, Faculty of history, archaeology and ethnology, master student of second year,
seidalynin_kalamkasi@mail.ru

KAZAKH-JUNGAR RELATIONSHIP BETWEEN THE BOARD ZHANGIR AND TAUKE KHAN

The article analyzes the sources on the Kazakh-Jungar relations during the reign of Salkam Zhangir and Tauke Khan. It is also considered diplomatic relations and negotiations with neighboring countries of Kazakh khans in the second half of the seventeenth century. This article explores the internal and foreign policy aimed at settlement of the Kazakh-Jungar respect of khannamed Salkam Zhangir among the people of Kazakh Khanat. The article reviews internal and foreign policy of Tauke Khan, who was the heir of his father, especially policy with Bukhara Khanate and the Russian state.

Key words: influential people, princes, shoros, hoshouyt, durbet, Hoyt, huntayshi, Shah, Sultan, Kazakh-Jungar relations.

Қазақ хандығы құрылып, өзінің мемлекет ретінде заңды құқығын дәлелдеп, көршілес мемлекеттермен қарым-қатынастар орнатып, дамуында талай аласапыран заманнан өтті. Керей мен Жәнібек хандар негізін қалап, төңірегіне түбі бір туысқан тайпаларды жинақтап, территориялық тұтастық пен мемлекеттілікті қалыптастыруды кейінгі ұрпақ жалғастырды. Бұл жолда ел билеушілері Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім, Жәңгір, Тәуке хандар есімдері тарихымызда алтын әріптермен жазылды. XV-XVIII ғасырлар арасында Қазақ мемлекетінің іргесін бекітіп, оны сақтау, кейінге аманаттау олардың басты міндеті болды. Оның жолында көршілес халықтармен – орыс-казактары, жоңғарлар, XVI ғасырдың екінші ширегінен бастап Еділ қалмақ-тары, Орта Азиялық хандықтармен қанды күрестер өршіді.

Шорос, хошоуыт, дурбет, хойттардың бірігуі негізінде 1635 жылы құрылған Жоңғар хандығының қазақ даласына шабуылдары күшіе түсті. Жоңғар мемлекетінің бірігуі, сыртқы саяси қызметінің артуы қазақ даласында Есімнің ұлы Жәңгірдің билік еткен кезіне келді.

Жәңгір тарихи әдебиеттерде Салкам Жәңгір, орыс деректерінде Янгир, мұсылман деректерінде Жаһангер деген атпен белгілі. Ел арасында Жәңгір хан бойы аласа, бірақ денелі кісі екен. Сол себепті де халық оны "Салқам Жәңгір" атап кеткендеседі. Енді бірде Орбұлақ шайқасынан кейін Жәңгірге «Салқам» (айбатты) деген ат берілді дейді.

Салқам Жәңгірдің өмір сүрген жылдары туралы мәлімет екі түрлі кездеседі. Бірде туған жылы белгісіз, қайтыс болған жылы 1652 деп берілсе, бір деректер Жәңгір 1608 жылы туып, 1680 жылы қайтыс болған деп көрсетеді.

Жәңгірдің хан сайлануы туралы Мәшхүр Жүсіп Көпеев: «Есім ханнан кейін, оның баласы Салқам Жәңгірді хан көтерген», - деп жазады, - Бұл кезде қалмақтың қонтайшысы күшейді. Қазаққа дамыл бермей, тыныштық көрсетпеді. Қысқа күнде қырық шапқан. Соғыс болса қалмақтың иығы аса берген. Жоңғар жеңген жерде, қазақты тырп ете алмастай қылып, ойсыратып, шауып кете берген. Қазақ сондай қатты қырғынға ұшырағаннан кейін іле –шала жиылып, қалмақпен соғыса берген деседі. Осы тарихи кезең туралы тағы бір де Мәшхүр Жүсіп Көпейұлы : «Есім ханнан кейін қазақ жүдеубас болады. Ташкеннен айырылып қалады. Тақ Түркістанда қалады», - деп жазған [1,120 с.].

Бұл мәліметтер Есім ханнан кейін ұлы Жәңгірдің хан болғандығын, оның билігі тұсында қазақ-жоңғар қатынастарының шиеленіскен тұсы екенін анық аңғартады. Сол кезеңдегі тарихи мәліметтерге сүйенсек, Жәңгір хан тұсында қазақтар мен жоңғарлар арасында үш ірі шайқас болған.

«XVII ғ. 30-жылдарында ойрат одағына енетін тайпалар арасында күрестер күшейіп, талас-тартыстар белең алды. Дүрбеттер көсемі Далай тайшы, шорос көсемі Харақұла тайшы, торғауыттар көсемі Хоурлік, хошоуыт көсемі Хүндүлен тайшы және тағы басқа тайпалар көсемдері жеке-дара билікке ұмтылды. Бұл күрестің нәтижесінде торғауыттар – батысқа, хошоуттар – Тибетке қарай қоныс аударады да, ойраттар жерінде шорос тайпасының ролі артып, жалпы билік осы тайпаның көсемі Харақұлаға көшеді. 1634 жылы Харақұла қайтыс болып, ойрат тайшыларының кеңесінде (чулганында) оның ұлы Хото Хоцин Батыр хошоуыттар көсемі Байбағас тайшымен бірдей дәрежеге ие болып, Далайлама оған қонтайшы дәрежесін береді. Сөйтіп, Батыр хонтайшы ойрат одағының жеке-дара билеушісіне айналады» деген мәлімет келтірілген И.Я.Златкиннің «Жоңғар хандығының тарихы» атты еңбегінде [4, 74-98 с.].

Ал, Моисеевтің еңбегінде «Сол кездегі орыс деректерінде бұл туралы: 1635 жылы Тобольскіге келген татар князі Абак: «қара қалмақ тайшылары: Талай тайшы, қонтайшы Кужи тайшы, Тоургача тайшы барлық қара қалмақтарымен Қазақ ордасына шабуыл жасап, үлкен шайқас болды. Қара қалмақтар Қазақ ордасының халқын қырып, Есімнің ұлы сұлтан Жәңгірді тұтқынға алды, Есім Қазақ Ордасының ханы еді», - дейді [3, 43 с.].

Жәңгір ханның бұл тұтқыннан кездейсоқ босауы туралы нақты деректер бізге жетпеген. Десе де, сол кезеңдегі жоңғар мемлекетінің ішкі қоғамдық қатынастарын зерттеу осы сұраққа жауап беруі мүмкін.

Батыр хонтайшының жоңғар тағындағы билігі хандықтың сыртқы саяси жағдайын біршама тұрақтандырғанмен, ішкі қоғамдық қатынастарында тұрақтылық болмады. Батыр хонтайшыға ішкі саяси тұрақтылық орнатуға кейбір жергілікті тайпа көсемдерінің орталық хандық билікке бағынбауға, өздерінің жеке-дара биліктерін сақтап қалуға немесе қалпына келтіруге тырысуы кедергі келдірді [4, 108-110 сс.].

Дәл осы ішкі қайшылықтар Жәңгірдің жоңғар тұтқынынан кездейсоқ жағдайдағы босап шығуына әсер етуі де мүмкін.

1643 жылы екінші ірі шайқас болды. Орбұлақ шайқасы деген атпен енді тарихқа. Жәңгір хан шайқастағы қазақ қолын өзі басқарған. Батыр қонтайшы 50 мыңдық әскермен, 1643 жылы қазақтардың жайылымдарына басып кіреді. Әуелі ойдағыдай басталған жорық соңы, қонтайшының жеңілісі мен қалмақтардың үлкен шығынмен және артқа шегінуімен аяқталды. Қырғыздар мен Бұхар хандығы әмірінің алшын Жалантөс би басқарған әскері осы жорықта қазақтар жағында күресті [2,309 с.].

Златкиннің еңбегінде, қазақтарға қарсы жорықтың 1643 жылдың қысында басталып 1644 жылдың жазының ортасына дейін созылғандығы айтылады. Сондай-ақ Батыр қонтайшы басқарған одаққа ойраттардың белді шонжарлары (князьдары), Еділ бойындағы Қалмақ хандығының билеушісі Хоурлік қатысқан делінген [4, 130-131 сс.].

Орбұлақ шайқасында ойсыра жеңілген Батыр қонтайшы жорықтан бас тартқан жоңғар шонжарларына ішінара қарсы күрес жүргізіп, жоңғар хандығының қоғамында өзара бытыраңқылық пайда болады.

Бізге жеткен деректер Батыр қонтайшының 1645 жылдың көктеміне белгілеген Жәңгірге қарсы жаңа шабуылының нақты жүзеге асқан аспағандығы туралы нақты жауап бермейді. Осы уақытта Жәңгір ханның Жоңғар мемлекетіндегі одақтасы Хүндеден тайшыға қарсы белсенді қимылдарға дайындық басталғанын ескеретін болсақ, бұл жорықтың жүзеге аспағандығы туралы ой қорытуға болады.

Деректер 1644 жылы Жоңғар хандығында аштықтың болғандығын дәлелдейді [4, 132-134 сс.].

XVII ғ. ойрат ғалымы Зая-Пандитыдың биографиялық дерегі бойынша қалмақтардың шабуылы тек 1652 жылы жүзеге асқан. «Биографияда осы жылы (1652 ж.) – Цэцэн хан буруттарды бағындырды. Осы жорықта 17 жасар Галдан Жәңгір ханды өлтірді» деген мәлімет келтіріледі [2, 309-310 сс.].

Жәңгір хан билігі тұсындағы қазақ – жоңғар қатынастарына баға беру Жәңгір ханның жоңғар қоғамындағы ішкі саяси жағдайды тиімді пайдалана білгендігін, көрші елдермен дипломатиялық қатынастар орнатқандығын, аз санды әскерімен күші он есе жауға тойтарыс бере білген мықты қолбасшы бола білгенінде аңғартады. Осындай ерен ерліктеріменде ол тарихи тұлға.

1681-1684 жылдары күшейген Галдан басты назарын Қазақ хандығына аударып, жиені Цеван-Рабданды аттандырды. Дәл осы шиеленісті кезеңде қазақ елінің ертеңгі тағдыры Жәңгір хан ұлы Тәукеге жүктелді. Ата шежіре бойынша оның анасы қалмақтың хошоуыт билеушісі Күндеден тайшының қызы екен. Күндеден тайшының Жәңгір ханды жақтаған жоңғар хандығындағы одақтасы екенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Шәкерім қажы «Тәуке Салқам Жәңгірдің қалмақ әйелінен туған баласы еді», - деп мәлімдеді [5, с.96]. М.Тынышпаев «қалмақтар Жәңгір ханмен келісімге келу мақсатында қонтайшының қызын берді, одан Тәуке дүниеге келді. Тәуке хан нағашы жұрты – қалмақтарға әкесі мен атасының

саясатын ұстанып, қазақтарға шабуыл жасамас үшін оларға үнемі шабуыл жасап отырды», деп қорытынды ой шығарған еді [6, с.161]. 1649-1650 жылдары Тәуке сұлтан есімі алғаш рет Шығыс Түркістанға барғаны туралы Фазыл Чоростың еңбегінде аталады. Еңбекте: «Сол кезде Жәңгір ханнан Жүніс қожа атты елші келді, ол шейх Хаван Тахур әулетінен тараған. Мына жақтан Софы қожаны, Сеид Мұхаммед қожаның баласын жібереді. Ал Жәңгір хан Софы қожамен өзінің баласы Тәуке сұлтанды жібереді» деп айтылады. Есім хан өз заманында Шығыс Түркістанды билеген Әбді Рахым ханның қызын алған. Сондықтан Жәңгір хан балаларын нағашы жұртына жиі жіберіп отырған [7, 10 б.]. Бүгінге дейін Тәукенің таққа отырған жылы жазба деректер негізінде 1678-1680 жылдар қабылданды. Қазақтарды бағындыруға ұмтылған, алдымен, Цеван-Рабдан оңтүстік Қазақстан-ды тонап, Тәуке ханның ұлын қолға түсіреді. 1684 жылы ойраттар Сайрамды, кейін Тараз қаласын басып алды. Осы тұста мұсылман деректері ойраттар билігі «шығыста Комул мен Баркулге, батыста Ташкент пен Сайрамға, Оңтүстікте Карангу-Тағаға дейін тарағандығын» мәлімдейді [8].

Галдан 1686 жылы қазақтарға қарсы әскерін жіберіп, Жетісуды басып алады. Бұл туралы В.В.Бартольд «содан бері ойраттардың Жетісудағы билігіне ешкім таласпады», - деп жазған еді [9, с.84-85]. Жоңғарлар шайқаста жеңіске жеткенімен қазақтар атамекені үшін күресті тоқтатпады. Осы тұста жоғарыдағы В.В.Бартольд пікірімен келісу қиын. Тәуке хан Орта Азия хандықтары мен Ресейге мәселені шешу мақсатында елшілік жіберді. 1687-1688 жылдары ол Бұхара ханы Сыбанқұлмен келіссөз жүргізіп, саудасаттық, Ташкент қаласы мәселелерін талқыға салса, 1686-1693 жылдары Сібірге бес елшілік аттандырды. Осы келісімдерден кейін Тәуке әскерін жинап, Бұхарадағы Сыбанқұлға хабар салып, оның 10 мың әскерін алып жоңғарға аттанған. 1688 жылы 30 наурызда Томск воеводасы С.Вяземский Москваға қазақтардың Бұхарамен бірлесіп, 1687 жылдың екінші жартысында - 1688 жылдың басында Галдан әскерін және оны қолдаған қырғыздарды жеңгендігін, жоңғарлар батыс жайылымдарынан айрылғандығын хабарлады [10, с.571]. Тәуке ханның Ресеймен қарым-қатынасқа айрықша назар аударуы өзара байланысты нығайтуға септігін тигізді. 1687 жылы бостандыққа шығарылған орыс тұтқындарымен бірге Тобыл қаласына Тәшім батыр бастаған қазақ елшілігі жіберілді [10, с.388-389]. Қазақ елшілері көрші елді тиімді сауда-саттыққа шақырып, орыс-жоңғар байланыстарын анықтады. Қазақ-орыс келіссөздерін 1689 жылдың аяғы мен 1690 жылдың басында Тобыл әкімшілігінде Тұманшы батыр бастаған елшілер жалғастырды. Мұның өзі 1687 жылғы келісімнің жалғасы болғандығын айғақтайды. Осы аралықта Сібір әкімшілігіне қазақтардың Галданмен соғысып, жеңіске жеткені туралы хабарлар жетті. Тіпті қазақтар жағында Галданның туған немере інісі Чокур де болған. Чокурдың қазақ даласында тұрып, қазақтарды қолдау себебін Конженачко «Қонтайшы өз бауыры, Чокурдың әкесін өлтірді. Чокур қазақтарға кетті», - деп түсіндіреді. Қазақтар 1689 жылдың басында да қонтайшының иелігін тағы бір шауып алды. Тұтқыннан 200 қазақ босатылды. Тәуке ханның монғол ханымен бірлесуі жоңғарлардың жеңілісіне әкелді [10, с.392,394-395]. Кеңестік зерттеушілер қазақтар жеңісін Тәшім басқарған келіссөздер нәтижесі және 1689, 1690 жылдары Жамыш көлі маңында жоңғарлар шабуылы кезінде орыстар көмектесті деген қорытынды шығарған-ды [11, С.30].

Тәуке хан Ресеймен достық қарым-қатынастың маңыздылығын жете түсінгендіктен 1693 жылы күзде І Петр патшаға Тайқоңыр бастаған елшілікті жібереді. Хан хаты арқылы біз орыс шекарасына еш рұқсатсыз шабуыл жасаған Қазы сұлтан екендігін, оның тәртіпке шақырылатындығын және Сары бидің өмірден озғандығын анықтаймыз. Тәуке хан Келді биді босату үшін өзіне келген орыстарды босатып, олардың ішінен Тобыл боярының баласы А.Неприпасовты ұстап қалды. Тобылға келген татар Тауш мерген «Тобылдан Түркістанға келген орыс саудагерлерін Қайып сұлтан, кейін Тәуке хан балалары Тұрсын мен Болат күтіп алды. Тәуке хан Келді босатылмайынша А.Неприпасов осында қалатындығын мәлімдеді», - деп жеткізеді. Бұл хабарды Тайқоңыр да ерекше атап өткен болатын [10, с.404]. Тобылға жеткен хабарлардан орыс елді мекендеріне қазақтар мен қарақалпақтардың шабуыл жасағандығы дәлелденеді. 1694 жылы 4 сәуірде орыс әкімшілігі Тәуке ханға Ф.Скибин мен М.Трошинді Тайқоңыр батырға қосып аттандырады. Осы жолы олар Тобылда 1690-1691 жылдан тұтқында жатқан Келді биді де босатады. Орыс елшілері Түркістанға 22 шілдеде жеткен. Кездесудің алғашқы күні-ақ Тәуке хан Ф.Скибин мен М.Трошинге: «Түрік сұлтанының немесе Иран шахының Тәуке ханнан несі артық? Олар да оның өзіндей!», деп ескертіп, ешкімге бас имейтіндігін дәлелдейді. Елшілердің анықтауынша, Тәуке хан 19 қыркүйекте 20 мың әскерімен жоңғарлар иелігіндегі қытай-қыпшақтарға шабуыл жасап, 2 қаласын басып алған [10, с.407-417].

1697 жылы 13 наурызда Галдан қайтыс болды. Әлсіреген жоңғарлар Цеван Рабданның төңірегіне топтаса бастады. Жаңа билеуші Еділ қалмақтарымен туыстық қатынасты жаңаша жолға қойды. Мұндай өзгеріске Тәуке хан бей-жай қарай алмады. 1698 жылы жаңа қазақ-жоңғар, қазақ-қалмақ соғысы бастал-

ды. Цеван Рабдан Қытай императорына «қазақтармен амалсыздан соғысудамын» деп жазуға мәжбүр болды. Ол Тәукенің тұтқындағы ұлын босатып, жанына 500 қалмақ ертіп Түркістанға аттандырды. Қытайға жазған хатында ол «Тәуке мен жіберген тайшы Урхедей Батурды өлтірді, адамдарды тұтқындады. Аюкеден шыққан керуенді тонады, маған қалыңдыққа жіберілген Аюке қызын әкеле жатқан адамдарға шабуыл жасады», - деп өкпе-назын жеткізді [6]. Араға уақыт сала Қытаймен түсініскен Цеван Рабдан Қазақстан бағытына 40 мыңдық әскерін жіберді. Оның соңы Ұлы жүз қазақтары ұлыстарының талқандалуымен, 10 мың адамның тұтқынға алынуымен аяқталды [3]. Тарихшы И.Я.Златкин «1698 жылғы соғыс ойрат-қазақтардың жаңа қақтығыстарына бастау болды», - деп анықтады [4, с.62].

Қорыта келгенде XVII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-жоңғар қатынастары Жәңгір хан мен оның тақ мұрагері Тәуке заманына тура келді. XVII ғасырдың аяғындағы Тәуке ханның ойраттарға қарсы соғыстары да үлкен жеңіске қол жеткізе алмады. Бұл алдағы уақытта да қазақтардың ел мен жер бірлігін сақтап қалуы үшін барынша күш жинап, бірігуін қажет етті. Осы тұста көршілес халықтармен – орыс-қазақтары, жоңғарлар, XVI ғасырдың екінші ширегінен бастап Еділ қалмақтары, Орта Азиялық хандықтармен қанды күрестер өрши түскен кезең еді. Қазақ мемлекетінің іргесін бекітіп, оны сақтау, кейінге аманаттау олардың басты міндеті болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Артықбаев Ж.О. *Материалы к истории правящего дома казахов.* – Алматы: Ғылым, 2001. – 204с.
- 2 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан летопись трех тысячелетий.* – Алма-Ата: Рауан, 1992.
- 3 Моисеев В.А. *Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв.* – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
- 4 Златкин И.Я. *История Джунгарского ханства 1635-1758.* – Москва: Наука, 1983. – 330 с.
- 5 Қазақстан тарихы (Қазіргі заманнан бүгінге дейін). *Бес томдық. II том.* – Алматы: Атамұра, 1998. – 640 б.
- 6 Тынышпаев М. *История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б.* – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
- 7 Телеуова Э. *Тәуке сұлтан хандықтың ісіне жас күннен араласа бастаған // Аңыз адам.* – 2012. – №24(60) желтоқсан. – 10-11 б.
- 8 Чимитдоржиев Ш.Б. *Взаимоотношения Монголии им Средней Азии XVII-XVIII вв.* – М., 1979. – С.23; Басхаев А.Н. *Ойраты. Воины Великой степи.* – С.110
- 9 Бартольд В. *Очерки истории Семиречья.* – Фрунзе, 1943.
- 10 *История Казахстана в русских источниках. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Том I.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.
11. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. *Казахстан в составе России в XVII – начале XX века.* – Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. – 241 с.

UDC 94 (=5121):502
МРНТИ 03.01.06

G.I.Mensitova¹

¹master of history, archaeology and ethnology., Kazakh national University after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulnara02011966@mail.ru, mensitova_94@mail.ru

THE MAID-VIRAGO AS A RICH MODEL OF SOCIOCULTURAL RANGE TYPOLOGY OF TURKIC MEDIEVAL SOCIETY

Abstract

The article represents experience of reconstructing the image of maid-virago in medieval history of Turkic history and culture based on the sources, relating to both traditional history and a system of oral and folk arts significant site. *The image of a maid-virago as a lover of liberty, possessing incredible strength, strong character, ascending to ancient sources of matriarchy era is common for these epic legends.* The image of a maid-virago well prevailed in medieval literature traditions, but Turkic peculiarity of this type was the influence of generic relations that determined its specificity. Alongside with that, realistic features, reflecting real position of Turkic woman can be seen in legends heroines. The summary of this problematic investigation is provided in this article. The Author analyses images of mothers, sisters, beloved women of heroes based on a wide range of Turkic folk material. Special attention is paid to the image of a maid-virago in folk legends and eposes. This problematic is poorly investigated nowadays and requires for further researches.

Key words: maid-virago, Turki, nomads, Central Asia, antiques, sociocultural type.

Аннотация

Г.Б. Хабижанова¹

¹д.и.н., профессор

Г.И. Менситова²

¹магистр истории, археологии и этнологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gulnara02011966@mail.ru, mensitova_94@mail.ru

ДЕВА – ВОИТЕЛЬНИЦА КАК ЯРКИЙ ОБРАЗЕЦ ТИПОЛОГИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО РЯДА ТЮРКСКОГО СРЕДНЕВЕКОВОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье раскрывается образ девы-воительницы на основе источников, относящихся как к традиционному историческому, так и к комплексу памятников устного народного творчества, в средневековой истории и культуре тюркских народов. В данных эпических сказаниях общим является изображение образа женщины-воина как свобододолюбивой, обладающей неимоверной силой, сильным непоколебимым характером, которые восходят к древним истокам в эпоху матриархата. В средневековой литературной традиции образ девы-воительницы получило широкое распространение, но отличительной чертой данного типа у тюркских народов является влияние родового отношений, что в дальнейшем определило её специфику. Наряду с этим, в героинях эпосов прослеживаются реалистические черты, отражающие действительное положение женщины тюркских народов средневековья. Приведен обзор исследований этой проблематики. Автор анализирует на обширном фольклорном материале тюркских народов, образы матерей, сестер, возлюбленных богатырей. Уделяет особое внимание преемственности образа девы-воительницы в народных преданиях и эпосах. Данная проблематика мало изучена на сегодняшний день, и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: дева-воительница, тюрки, кочевники, Центральная Азия, эпические памятники, социокультурный тип.

Аңдатпа

Г.Б. Хабижанова¹

¹т.ғ.д., профессор

Г.И. Менситова²

¹тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс магистранты, ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университет, Алматы, Қазақстан
E-mail: gulnara02011966@mail.ru, mensitova_94@mail.ru

ЖАУЫНГЕР-ҚЫЗ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ БІРҚАТАР ТҮРКІ ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУЕТТІК МӘДЕНИ ТИПОЛОГИЯСЫНЫҢ ЖАРҚЫН ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ

Мақалада дәстүрлі тарихи, халық ауыз туындыларының ескерткіштерінің кешеніне, орта ғасыр тарихындағы және түркі халықтарының мәдениетіндегі жауынгер-қыз бейнесіне қатысты дереккөздер бойынша қайта құру тәжірибесі берілген. Аталған эпостық аңыздарда жауынгер-әйелдің бейнесінің матриархат дәуірінің көне дереккөздерінен шығатын азаттықты сүйгіш, асқан күшке ие, жігерлі қайсар мінезі ортақ сипаттама болып табылады. Орта ғасырдағы әдебиет дәстүрінде жауынгер-қыздардың бейнесі кеңінен таралған, алайда түркі елдерінде аталған типтің ерекше сипаты рулық қатынастардың әсері болып табылады, бұл оның ары қарайғы ерекшелігін анықтады. Осымен қатар, эпостардың кейіпкерлерінде орта ғасырдағы түркі халықтарының әйелдерінің нақты жағдайын көрсететін шындыққа негізделген сипаттар байқалады. Бұл мәселені зерттеулерге шолу жасалған. Автор түркі халықтарының ауқымды фольклорлық материалында батырлардың аналарының, апа-қарындастарының, сүйіктілерінің бейнелері талданады. Халық аңыздары мен эпостардағы жауынгер-қыздардың бейнелерінің сабақтастығына ерекше көңіл бөледі. Аталған мәселе бүгінгі таңда аз зерттелген, және ары қарай зерттеуді қажет етеді.

Түйінді сөздер: жауынгер-қыз, түркілер, көшпенділер, Орталық Азия, эпостық ескерткіштер, әлеуметтік мәдени тип.

Introduction. Perception of a woman within the framework culture of nomadic medieval ages was specified by the peculiarities of the World picture. A sociocultural model, where images of mother, sister and wife, belonging to a symbolic space of the ideal, are interrelated and balanced within the image of a maid-virago, represents inclusion of a woman into social order of Turkic medieval society. The principal thing is that the combination of these images allowed for including a woman into sociocultural relations.

Alongside with that, it is critical for creating a full image of a woman in Turkic world history to investigate the image of a maid-virago, explained in the best folk literature works.

Problems of heroic epos of Turkic people are considered in works by V.Zhirmunskiy. Images of mothers, sister, and beloved women of heroes were investigated based on a wide range of folk material. “Epos of Central Asian people, occurred under the conditions of nomadic life- the Scientist said,- often represents a hero’s wife as the equal to him, clever and fearless adviser and helpmate. Such features are specific, for example, for Kanykei in “Manas”, Kortka- a wife of kypchak hero Koblandy, Burla-khatun- a wife of oguz hero Salor-Kazanand many others heroes-wives of Central Asian epos”[1, p.250].

A maid-virago in heroic fairy tale is represented a “famous woman-hero”, sounded by her strength. In hero fairy-tale, a maid-virago fights against many fiancés while waiting for “intended man”. Fights of a maid-virago with heroes are represented with the help of mythic features. “In mythological pictures of fights, maid-virago fights against heroes. Maid-virago and hero defeat each other by turns. For example, hero-main Kan-Kys (“Tsar-maid”) in one of Turkic-mongolian fairy tales has been fighting against the hero for seven years and wins the finale, that she fights for seven years with his sworn brother and wins, and then she fights again with the finale and the hero defeats her and she becomes his wife” [1, p. 257].

The due with a maid-virago, a daughter of Alyp Karakus giant fairytale bird is mentioned in Kazakh heroic fairy-tale “Talaspai-Mergen” among many others moments of epic biography of this hero. “When meeting, the maid lets fly to the hero from bow and then proposes him to fight. I will marry you if you win. The fight lasts for three days, Talaspai wins and a maid becomes his wife and then here leases prisoners from her house”. [2, p. 63]

More archaic plot of marriage contests between and fiancé and fiancée, batyr maid, is used much rare in batyr fairy-tales of Turkic people from typological point of view despite on the fact that the character of a maid-virago has a wide-spread occurrence not only in fairy-tales but in heroic epos (Oguz stories of Korkut cycle, “Alpamysh”, “Manas”, some folk tales of Kazakh-Nogai cycle, such as “Koblandy batyr” etc.) Fragments of ancient plot have a character of folklore anachronisms of fairy-tale character; one or two from three batyr contests are usually kept; defeated beauty always becomes a winner’s wife. [1, p. 365].

We should pay attention to the legend about Alpamysh. The character of his beloved woman Barchin corresponds with Alpamysh batyr character. In Kungrat version, Barchin is not a fairy maid-virago, fighting against her fiancés, as in “Bamsi-beirek” or Bashkir fairy tale, but she still has some features of physical power and bravery, ascending to old legend. Not without reason Fazyl calls her heroine a “batyr maid” (“alyp kyz”); he undoubtedly follows an ancient tradition in episodic description of steppe beauty image: “when she became full age, each her shoulder was fifteen arshins wide. Barchin tells Kalmyk batyrs, treating to force her, that she is stronger than they are. When rapist Kukamon catches her with hair, she has a strangle on him, lifts, throws to the air and having stroked down to the ground, steps to his chest with her knee so his mouth and nose are bleeding heavily. The kalmyk, who looked to her yurta tells batyrs that Uzbek’s daughter killed Kukamon” [3, p. 56].

Barchin is represented as a heroic girl, full of recognition of personal dignity, ready to fight for her love and happiness. [1, p. 238].

Moral firmness and brevity of a wife are represented mainly during difficult busy days in the absence of a husband, when she finds out about captivity or apparent death, under the reign of an enemy-winner or insidious relatives, threatening her with violence and dishonor in eposes of Central Asian people. Central Asian heroically epos, in accordance with real conditions of nomads’ off-duty life, in many cases put batyr’s wife towards such trials, which are met by Barchin as well as other abovementioned epos heroines [4, p. 47].

There is one more female character alongside with Barchin –Alpamysh’s sister Kaldyrgach, who possesses only bravery feature and firmness to compassion, combined with heart-piercing love to the brother born the same year. It is Kaldyrgach who made Alpamys to help his bride elect in spite of his father’s prohibition, threatening to laugh him down if he leaves his fiancée in deep waters. She and old man Kultai help him to select and kit the horse and see off to far and dangerous way. She supports Barchin and her rebellion to Ultan’s harassments, believes in Alpamysh coming back and is the closest participant of his celebration [4, p. 245].

Friendship between brother and sister is one of the most widespread topics of Turkic medieval eposes: brother and sister grow up together in single camp, sister is brother’s companion and helpmate, she gives him advices, shields from danger, delivers from captivity and revives her brother killed by subtle enemies [1, p. 136].

Kyrgyz epic “Manas” takes a special place in the richest treasury of Turkic epic art. By its grandiose scale, this epos exceeds all known monuments of world epic art. The character of maid-virago Saikal is very interesting in this epos, correlating with similar characters of Turkic-Mongol people, such as “Alpamysh”, “Talaspai-Mergen”-Kazakh epos, “Nuurgun Bootur the Violent”-Yakut olonkho, “Altyn-Parkyn”- khakkas epos. The most ancient versions of these eposes are ascending to common folklore traditions, because in all these poems the hero gets a fiancée when fighting against maid-virago [5, p. 15].

The image of woman in Kyrgyz epos celebrates not beauty but moral criteria, appeared during the life of nomadic-breeders. Female beauty is identified with courage, dexterity, mastery and only then with visual appeal. A woman in the epos is not only mother and mistress. She is a brave virago. Kanykei, Manas wife, wears chain mail during difficult time, gathers tight plaits to the helmet and ride a tulpar towards her enemy. Kanykei is a handywoman at peaceful time. In one of the chapters it is said that Manas wife did not sleep at night and made trousers for single combat made of special leather of wild goats: "skin of wild goats was fumed in coppertanks, hardened with apple bark, rumped, spanned and felted by ninety mistresses for nine days without a let-up and did not grudge their teeth when aligning nodes"[5, p. 17].

Considering the image of a maid-virago, we shall pay attention to "Koblandy-batyr" epic novel, which contains a high ideal directivity and perfection of artistic form. The main companion of Koblandy is Kortka- his wife and adviser. All researchers are consistent in evaluating Kortka as wise, humane, faithful, loving, beautiful and honest friend of Koblandy.

M.Auezov wrote about Kortka: «...Kortka, Koblandy`s wife, symbolizes deepness, wisdom, friend`s love, care, ability to foresee and eliminate difficulties and disasters, waiting for her husband...» [6, p. 172].

In this epos we can trace an image of Kortka as follows. First, we shall point out its beauty, tenderness, kindness; secondly- her wisdom and mind; thirdly – Kortka is represented as fearless, decided and persistent in achieving the set aim. Kortka appears as maid-batyr, companion-in-arms and wife of Koblandy, helping him to get out from the dungeon. When she lived in her parents` house, she said that she would become a wife of a batyr, who would protect the state and nation from enemies. She acts the same during pre-wedding trials: having defined Koblandy as such batyr, she is quick to involve him into trials and she is ready to select him if he wins. So, Kortka is a woman, corresponding to her destination to be wife and faithful friend of Koblandy-batyr[7, p. 122].

Another wife of Koblandy- Karlyga is one more bright female image. In this epos, she appears in the profile of batyr, fighting alongside with other batyrs, sometimes as a tender and loving wife, sometimes as a tragic image, full of anxiety and revenge. But in any case, she is clever, proud and goal oriented woman, able to protect both herself and her love. She helps Koblandy to run from imprisonment, and then he is in danger, she sacrifices her father and brother. "When the batyr leaves her, she throws to him and then to his son with a guard pin" [7, p. 45].

The main advantages of Karlyga character are her merit as a batyr. On the other side, deep humanity and readiness to help her friend in time of need bring her and Koblandy together. It is approved by description of batyr coming back from Koblykty and kypchaks release from Alshagyr`s pressure.

Talking about militancy Turkic women epic "The Book of Dede Korkut" tells the story of the feats of arms Burla Khatun - wife of Kazan Khan: "Forty slender maidens horses landed, black stallion lead told, she sat astride, with a sword girded, and [in search of his son] went ... Ms. Burla Tall black banner of the infidels sword sliced, trampled into the ground " [8, p. 108].

Representation of a maid-virago as a lover of liberty, possessing incredible power, strong character, ascending to ancient sources of matriarchy, is common for these epic novels.

Conclusion. The highest image of a woman as beloved one is commonly used in particular in Kazakh culture. In Kazakh eposes beloved woman, wife symbolizes the sense and aim of human life. Notes on special freedom of Kazakh women, their independence and openness to anything new are common for itineraries of all travelers of that time. This freedom is especially seen when comparing with neighboring eastern settled farmers cultures. "Yer minezdi" ("possessing virile character") is an expression, where traditional culture positively evaluates characterful woman, who expresses her opinion with respect to important issues openly and in the public, defending its opinion, acting in accordance with her position, unfeigned and not paltry woman, ready to go to the end.

References

1. Zhirmunskiy V. *Turkic heroic epos. Selectes.* – St.P.:Science,1974. – 727 p.
2. Lipets R. "Conquered woman" in *Turkic-Mongolian Epos (in particular of Siberian people)* // *Folklore and historical ethnography.* – M.: Science, 1983. – p. 42 – 74.
3. Zhirmunskiy V. *A story about Alpamys and heroic hairy-tale.* – M.:East Lit., 1960. – 336 p.
4. Gerassimova L. *Image of woman in Uzbek epos "Alpamys" and Yakut olonkho "eles bootur"* / *Philological sciences. Theoretical and practical issues (included into the list of the State Commission for Academic Degrees and Titles).* – Tambov: Gramota, 2015. № 12. Ч. 3.– P. 46 – 49.
5. *Manas: Kirghiz heroical epos. By variants of Sagymbai Orozbek uulu and Sayakbai Karalayev /ed. by Z.Bektenov, K.Nanayev/* – Bishkek, 1999. – 432 p.
6. Auezov M., L.Sobolev *Kazakh heroic epos //A decade of friendship. Sketches and articles about Kazakhstan.* - Alma-ata,1971. – P.168 – 195.

7. Koblandy batyr: Kazakh heroic epos. – M.: Science, 1975. – 444 p.

8. A book of my grandfather Korkut.Oguz heroic epos. Translated and commented by V.Bartold. – M. – L.: Academy of Sciences of the USSR, 1962. – 305 p.

ӘӘЖ 11-236

МРНТИ 03.01.06

А.Б. Сулейменов¹

¹тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: abzal-1990@mail.ru

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ПОЛКОВНИК Н.М. ИЗРАЗЦОВ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ЖЕТІСУ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада ХІХ ғасырдағы Жетісу қазақтарының сирек қорларда кездесетін отбасылық әдет-ғұрыптары жайлы жазылған. Мақаланың негізгі дерек көзі болып Ресей шенеунігі Н.М. Изразцовтың «Этнографическое обозрение» журналының 1897 жылғы №3 және №4 сандарында «Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области» деген атпен шыққан дерегі болып табылады. Одан басқа, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатының «Дала генерал-губернаторлығының канцеляриясы» арналған деректер де қарастырылады. Бұл деректер мен қорларда ХІХ ғасырдағы Жетісу қазақтарының отбасылық әдеттік заңдары, некегелік, тұрмыстық, ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастар айтылады. Жалпы айтқанда, қазақ мәдениеті мен тұрмыс тіршілігі жайлы зерттеулерді Ресейден шыққан ғалымдар емес, әскери азаматтары мен шенеуніктері жазған болатын. Сол себепті, Н.М. Изразцов қалдырған аталмыш өңірдің қазақтары жайлы этнографиялық деректерді терең зерттеуді талап етеді.

Кілт сөздер: адат, көшпелі өркениет, әдет-ғұрып, жесір, бәйбіше, тоқал, қалың мал, жасау.

Аңдатпа

А.Б. Сулейменов¹

¹магистрант 1 курс факультет истории, археологии и этнологии.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
abzal-1990@mail.ru

СЕМЕЙНЫЕ ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ СЕМИРЕЧЬЯ XIX ВЕКА ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛКОВНИКА Н.М. ИЗРАЗЦОВА

В данной статье рассказываются семейные обычаи и традиции казахов в XIX веке. Основные источники данной работы является статья Российского чиновника Н.М. Изразцова опубликованная в 1897 году в журнале «Этнографическое обозрение» под названием «Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области». Кроме этого были исследованы архивные документы данного автора в ЦГА РК в фонде «Канцелярии Степного генерал-губернатора». В этих материалах описываются семейные, имущественные, брачные отношения казахов Семиречья в XIX веке. В основном такие этнографические материалы нам оставили Российские чиновники и военные офицеры. Поэтому материалы полковника Н.М. Изразцова требуют тщательного изучения.

Ключевые слова: адат, кочевая цивилизация, обычаи, приданое

Abstract

A.B. Suleymenov¹

¹masters of history, archeology and ethnology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
abzal-1990@mail.ru

FAMILY TRADITIONS AND CUSTOMS KAZAKHS REGION ZHETYSU XIX CENTURY IN THE MATERIALS COLONEL N.M. IZRAZTSOV

This article XIX century Jetyusu Kazakhs are rarely written about family traditions in the funds. Russia is the official main sources of the article N.M. Izraztsov "Etnograficheskoe obozrenie" magazine, numbers 3 and 4, 1897, "Obichnoe pravo ("adat ") kirgizov Semirechenskoy oblasti" is a fact of the origin of the name. In addition, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan " Office of the Governor-General of the steppe " data are considered. These data and Kazakhs funds XIX century Jetyusu family customary laws, marriage, household, said the relationship between husband and wife. In general, the life of the life and culture of the Kazakh research scientists from Russia, wrote to military officials and citizens. Therefore, N.M. Izraztsov on the left living in this region and ethnographic data requires an in-depth study.

Keywords: adat, nomadic civilization, a custom, a widow lady, bride

Кіріспе.

Николай Михайлович Изразцов 1850 жылы 26 қаңтарда Тверь губерниясының әскери отбасысында дүиеге келген [1, 399-406 пп.]. 1870 жылы 3-ші Александровск әскери училищесін бітіріп, прапорщик қызметінде Түркістан артиллериялық бригадасына ауысады. 1872 жылдан 1883 жылға дейін Н.М. Изразцов Жетісу облысының Құлжа ауданы мен Тоқмақ және Қапал уездерінде әр түрлі әскери-шенеунік қызметін атқарады. 1883 жылы Верный уезінің басшысы болып тағайындалады. Н.М. Изразцовтың сәтті мансабы 1888 жылы кенет үзіліп қалады. Себебі, оның Жетісу облысының әскери губернаторы Ивановпен қарым-қатынасы нашарлай түседі. Николай Михайловичтің үстіне арыз, шағымдар түсіп, мемлекеттік қазынадағы қаражатты өз атына аударып алды деген айыптар түседі. Жалпы, Н.М. Изразцовтың ісі 1890 жылы дәлелсіз аяқталып, ол полковник шенімен Ярославль қаласына кетіп қалады.

Николай Изразцовтың жазабаларының пайда болуына әсер еткен Түркістан әкімшілігінің Жетісу облысын мекендеген көшпелі халықтар жайлы, әсіресе қазақтар мен қыздар туралы ақпараттарды жинастыруға бағытталған тапсырма болып табылады. Алайда, Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманның 1882 жылы кенеттен қайтыс болуына байланысты Николай Михайловичтің жинаған деректері көпшілік қауып арасында жарыққа шықпай қалады.

Н.М. Изразцов 1879-1881 жж. Жетісу қазақтары жайлы жазылған этнографиялық еңбектері екі нұсқада ұсынылып, біріншісі, көшпелілердің қарапайым құқықтарын зерттейтін Комиссия төрағасы Бродовскийге ұсынылады. Жазбаның екінші нұсқасы, қысқаша түрінде, 1886 жылы «Орыс географиялық қоғамының» Батыс-Сібір бөлімінде жариялау үшін жіберіледі. Алайда, оның деректері тек 10 жылдан кейін 1897 жылы ғана «Этнографическое обозрение» журналының №3, №4 сандарында жарық көреді. Қазіргі таңда Н.М. Изразцовтың жазбалары Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының «Дала генерал-губернаторлығының канцеляриясына» арналған қорда сақтаулы тұр. Одан басқа 2005 жылы 10 томдық «Древний мир права казахов» [2, 389-405 бб.] және 2011 жылы «История Казахстана в документах и материалах» [3, С. 161-266] деген кітаптарда қайта өңделіп басылып шыққан.

Негізгі бөлім.

Дала өркениетінің тарихында ғасырларға ұласқан оқиғалар мен өзгерістер болып отырған. Осындай жағдайда көне дәуірдің мұрасы ретінде қазақтар өзінің негізгі құндылықтарын сақтап қалды. Қазақ халқының тарихи құндылығының бірі – әдеттік-құқықтық (адат) жүйе. Адат жүйесінің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген қазақ құқығы өзінің реттеушілік мәнін ХІХ ғасырға дейін сақтап келді. Қазақтың әдеттік-құқықтық жүйесінің өміршендігінің екі себебі болды. Алғашқысы – көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық негізі, екіншісі дүниетанымдық құндылығын жоғалтпаған қоғамның сұранысы болды. Қазақтың әдеттік-құқықтық ескерткіші – көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихымен және өміршендігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен ерекшеленді [4]. Қазақ халқы Ресей бодандағын қабылдағаннан кейін біздің жерімізге мәдениетімізбен танысуға көптеп орыс және шетелдік зерттеушілер келді. Алайда, олар біздің тұрмысымызды жәй ғана зерттеп қоймай, патша үкіметінің түпкі ойы біздің дәстүрімізді жою арқылы ұлттық сана-сезімімізден айыру болды.

Н.М. Изразцов ХІХ ғасырдағы Жетісу қазақтары жайлы этнографиялық дерек қалдырғанымен, қазақ жұртына сыйластық сезіммен қарады деп айту қисынға келмейді. Не дегенмен ол отарлаушы үкіметтің бір мүшесі болып келді. Оның жазбасындағы ең басты аудартатын мәселе тақырыптың атауы «Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области» деп алғандығында. Бұл дегеніміз сонау мың жылдам астам тарихы бар көшпелі қазақтардың құқықтық нормаларына жәй заң деп қарастырудың өзі ешбір қисынға келмейді. Николай Михайлович тіпті «адат» сөзіне түсіндірме бермей кеткен.

Негізінен адат (әдеттік құқық) дегеніміз әке мұрасын мұрагерге қалдыру немесе бөлісуді белгілі тәртіпке келтіретін қажетті мұрагерлік заңдардың бірі. Мүлікті мұра ретінде алу және оны бөлісу сол дәуірдің әлеуметтік-экономикалық, жеке меншіктік, феодалдық қарым-қатынастардың күшеюіне байланысты көшпелі қазақтар мен Орталық Азияның өзге де халықтарында түрлі бағытта жүзеге асырылған. Бұл салада адат немесе әдеттік құқық ерекше рөл атқарған. Себебі, әке дүниеден озғаннан кейін оның мүлкі мұрагерлеріне заңды түрде өтуін реттейтін азаматтық нормалары сақталуы тиіс болған. Адат патриархалды-отбасылық қарым-қатынас жағдайында мүлікті мұраға алуда және оны бөлуде еркектерге қарағанда әйелдердің мұрагерлік құқының төмендігін көрсеткен [5].

Отбасы мүшелері арасындағы міндеттер мен құқықтар.

Ресей шенеунігі Н.М. Изразцовтың тікелей жазбаларына көшсек, ең қазақтардағы отбасы мүшелерінің міндеттерін қарастырамыз. Мәселен, ер жанұяда басшы, ол өз әйеліне және балаларына басшы болып қала береді. Әйел ұсталық жұмыстан бөлек, тамақ жасау, киім тігу және үйді құрастыру барлығы оның қолымен жасалады. Н.Изразцов қазақ ерлерінің іс әрекеті жайлы онша жақсы нәрсе жазбайды. Оның көзінше қазақ жігіті тек мал бағуды ғана білетін, әйелін ұрып-соғудан басқа ешнәрсе істемейтін кейіпте көрінеді [6].

Николай Михайлович өз деректерінде қалың мал мәселесін қозғап кетеді. Бұл мәселеде ол қазақ әйелі қалың малға болашақ жарына сатылып кетеді деп айтып кетеді. Күйеу сатып алған әйеліне зат ретінде қарап, онымен не істеседе өз еркінде.

Орыс зерттеушісі әйелдің отбасыдағы орны жайлы да ақпарат келтірген. Той томалақ, жиындарда, үйге қонақ келгенде әйел оларға тек қызмет қана атқарып қояды. Егер де сыйлы қонақ оның аузына ет немесе сүйек асатпаған жағдай болмаса, зайып ешқашан қонақтармен бірге тамақ жей алмайды. Бұл жерде байлардың әйелдерін айтпағанда. Сонымен, әйел бір дастарқанда, бір дастарқанна ас жеуге құқығы жоқ, ерге қарағанда төменгі дәрежедегі тірі жан ретінде есептеледі [6, 44-45 pp.].

Тек әйелдің өмірі ғана дәстүрмен сақталады. Ер әйелін өлтірген жағдайда, ол үшін дүние-мүлікпен әкесіне құн төлеу арқылы ғана жауап береді [7, 68-72 pp.].

Әйел тіпті өз өміріне де жауап бере алмайды. Ол өз жарынан кейін інілеріне немесе туыскандарына өтіп кете береді. Егер, жесірдің ұлдары болса, әйелдің қайта күйеуге шығу мәселесі өзіне байланысты болады. Күйеуі қайтыс болған әйел кәрі немесе ауру болса ғана екінші рет тұрмыс құра алмады. Егерде ол жас, дені сау, қыз балалары болса немесе мүлде баласы жоқ жағдайда жесір қайтадан күйеуге шығады [7, 68-72 pp.].

Мұндай қазақ әйеліне деген жанашырлықты тек Н.М. Изразцов қана жазды деп айтуға болмайды. Мысал ретінде, 1893 жылы Торғай облысы әскери губернаторының Ішке істер министрілігіне жазған хатында осы мәселе жайлы айтылады. Қазақ дәстүрі бойынша әйел сатып алынатын тауарға айналған. Күйеуінің ауру болуы, не ұсқынсыздығы, не өлімі әйелді босатпайды. Жарының физикалық жетіспеушілігіне қарамастан, оған сатылған қыз неке құрудан ешқашан бас тарта алмайды деп айтылады. Қазақ даласындағы әйелге деген осындай қарым-қатынас үшін, Торғай облысының әскери губернаторы қазақ әйелдеріне ермен бір тең құқық беруді сұраған [8, 2 p.]. XIX ғасырдың соңында Түркістан өлкесін зерттеген неміс этнографы Ф. фон Шварц та қазақ қоғамындағы әйелдің дәрежесі төмен екендігін өз еңбегінде атап өтеді [9, 181-183 бб.].

Қазақ ерінің әйелдерінің ішінде «бәйбіше» үлкен құрметке ие болғанымен, өзге әйелдердің арасында көшбасшы деген сөз емес. Көшпелілердің тұрмысында көшбасшылық іскерлік пен еңбекқорлық арасында ғана көрінеді. Осындай қасиетке ие болған «тоқал» (үшінші) барлық істі өзі басқаратындығы анық. Не дегенмен, барлық әйелдердің ойлатыны шаңырақтық беркесі, сондықтан «бәйбішеге» «ортаншы» мен «тоқал» сыйластықпен қарайды. Мұндай жағдай тек егер үш әйел бір үйде ғана өмір сүргенде болатын жағдай. Ал негізінен әр әйел бөлек киіз үйлерде және бір-бірінен алыс тұрады.

Мүліктік қарым-қатынас.

Н.М. Изразцов қазақ жанұясындағы мүліктік қарым-қатынас жайлы мынадай деректер келтірген. Дәстүр бойынша: «әйел тек өзіне ғана ие және өз басына ғана жауап бере алады». Бұл дегеніміз әйелдің ешқандайда мүлікке құқығы жоқ екендігін білдіреді. Қыз әкесінің байлығы мен тапқан табысына қарағанымен, оның барлығы оған тиесілі емес. Бүкіл байлық, мұра оның ағасы мен інісіне ғана беріледі. Мұрагер болмаған жағдайда оның барлығы ағайын туыскандарына өтіп кетеді. «Қыз тұрмыс құрғанда не алады?» деген сұраққа, ол ешнәрседе алмайды деп жазады. Менің ойымша Н.М. Изразцов мырза ер мен әйелдің арасындағы мүліктік қарым-қатынасты тым әсірелеп жіберген сияқты. Өйткені, қыз тұрмыс құрғанда оған ата-анасынан мідетті түрде өзіне тиесілі жасау берілу тиісті [7, 68-72 pp.].

Осы бөлімге арналған тақырыптың соңында ол жасау жайлы айтып кетеді. Николай Михайловичтің мұндай жазбаларынан кейін, біз оның қазақ дәстүріндегі ер мен әйел арасындағы қарым-қатынасты дұрыс түсінбегенін көреміз. Оның айтуынша жесір де ешқандайда мүлікке ие емес. Қыздарға берілген қалың малдан жасау жасалады. Жесір әйел балаларының кәмелет жасқа толмайынша мүлікке өзі қарайтындығы жайлы айтып кеткен.

Некелік қарым қатынастың шектелуі.

Орыс зерттеушісі Жетісу қазақтары арасында некелік қарым қатынастардағы тыйым салынатын жағдайларды сипаттап кеткен. Мәселен, жақын туысқандарымен неке құру дәстүр бойынша тыйым салынған, сондықтан да қазақтар мұндай некеден қашқақтайды. Н.М. Изразцов мырза дәстүр бойынша мұндай некеге тыйым салу болғанымен, оған қолданатын жазаның түрі жоқ екендігін айтады. Сонымен қатар, сегізінші, тоғызыншы аталыққа дейін кездесетін некелердің өзі сирек кездеседі. Қазақтар арасында өз болысынан қыз алу тіпті кездеспейді. Мұндай некеден жергілікті халықтың қашқақтайтын себебі, ұрпақсыз қалушылық болып табылады. Көптеген қазақтар екенші әйел алудың себебін алғашқы әйелдің бала тумайтынымен түсіндіреді. Николай Михайлович, қазақтар арасында күйеуінен ажырасқан, бала көтеріп үлгермеген, алайда, қалың малы аз әйелдерді жақсы алатындығын айтады. Мысалы, Сегізсар болысының орта жастағы, сұлулығымен ерекшеленбейтін, күйеуінің қатігездігінен ажырасып кеткен Бейіс деген әйелге төрт жігіт тұрмыс құру үшін ұсыныс жасаған [7, 68-72].

Қазақ қоғамында екінші әйел алу сүйек жаңғырту деп аталады. Бірақ, Ресей шенеунігі бұл жағдайды түсінбеген. Мәселен, ұзатылған қыз, демек күйеудің әйелі ұзақ жасамаса, оның артында баласы қалмаса, сол жылдан бастап сүйек жаңғырту дәстүрі деп басқа жерден екінші әйел алған.

Некелесудің жас ерекшеліктері.

Н.М. Изразцов жазбаларында қазақтардың некелесу барысындағы жас ерекшелігін атап кеткен.

Оның айтуынша, 15 жастан төмен еркек мен қыз некелеспейді, бұл дәстүр сұлтаннан бастап қарашаға дейін бірдей жүреді. Некелесу түсінігінде молданың неке қию дәстүрін орындауды айтады. Содан кейін жас келіншек күйеуінің үйіне кіреді. Алғашқы құда түсу күнінен бастап, қыз болашақ күйеуінің үйінде тұра береді. Мұндай жәйт тек жігіт пен қыздың жасы 13 кем болмаған жағдайда ғана рұқсат етіледі. Кей жағдайларда қыздың қайын жұрт жағына кетуі 12 жастан да болады, ал неке 13 жаста қиылады. Әрине мұндай оқиғалар сирек кездеседі.

Бұл мәселеде, қазақтар қыздың ерте тұрмысқа шығуын «тұзды көп сақтама су бұзар, қызды көп сақтама сөз бұзар» деп түсіндірген. Қазақтар арасында некелесу жасындағы айырмашылық әлеуметтік жағдаймен байланысты болды. Байлар ұлдарын 12-15, кедейлер кешірек, тіпті 30 жасында үйлендірген. Бірақ мұндай жағдай, яғни 12-13-те үйлендіру белгілі бір жағдайға байланысты туындаған (жаугершілік, ата-ананың көзіміздің тірісінде міндетімізден құтылайық деуі т.б.), қызды енесі қасына алып, өзіне баулып тәрбиелеген, тек есейді дегенде ғана ұлымен қосқан. Ертеде қазақ отбасының бәрінде дерлік қызбаланы бесікте жатқан кезінде-ақ айттырылып қойылған. Ерте некелесу жаппай емес, сирек болған жәйт, көбіне қыздар 15 жастан кейін тұрмыс құрған [10].

Қорытынды.

Қортындылай келе, полковник Н.М. Изразцов мырза XIX ғасырдағы Жетісу қазақтарының тұрмысы мен отбасылық салт-дәстүрлері мен рулық қарым-қатынастары жайлы көптеген құнды деректер қалдырып кеткен. Алайда, жоғарыда атап кеткендей, орыс зерттеушісі қазақ салт-дәстүрі жайлы көп ақпарат қалдырғанымен олардың барлығына дерлік түсініспеушілік көзқарас білдірген. Оның деректерінде біздің аңғаратынымыз сол кезеңнің қазақтарының тұрмысы жайлы тек сырттан бақылап жазғандығын көре аламыз. Себебі ол Жетісудің жергілікті халқының салт-дәстүрлеріне терең үңіліп қарамаған. Қазақ халқының дәстүрі сонау мыңдаған жалдам астам уақытта қалыптасқан көшпелі мәдениет пен ислам өркениетінің таралуында жатыр. Айта кететін жәйт, қазақ жанұясында әйелдің орны әрдайым ерекше болған. Қазақ әйелінің шаңырақтағы түрлі жұмыстарды атқаруы көшпелілікпен байланысты болса, ал оның кйіз үйдегі бөлек орны ислам дінімен тікелей байланысты. Орыс зерттеушісі этнографиялық деректерді жазу барысында империалистік санада болғандығын байқаймыз. Тағы бір айта кететін мәселе, Н.М. Изразцов нақты бір қазақ ауылында белгілі бір уақыт өмір сүріп зерттемеген.

Не дегенімен, Николай Михайловичті XIX ғасырдағы орыс зерттеушілері арасында аталмыш өңірдің жергілікті халқына қатысты этнографиялық деректерді қалдырған жалғыз зерттеуші деп атасақ та болады. Алайда, мақалада Н.М. Изразцовтың тек әйел, неке қию мәселелері ғана талқыланып, неке қию шарттары, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, билер соты жайлы мәселелер қарастырылмады. Николай Михайловичтің деректері бойынша қазақ қоғамындағы әйел, неке қию мәселелері әлі деп болса толық зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. ҚРОММ, 64-қор, 1 тізімдеме, 1754 іс, 399-406 нн.

2. Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер = Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі С. З. Зиманов. – Алматы, 2005. 6 том. – 389-405 бб.
3. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 1. – Алматы: «Издательство LEM», 2011. – С. 161-266
4. <http://e-history.kz/kz/contents/view/837>
5. http://www.rusnauka.com/13_EISN_2012/Istoria/2_108213.doc.htm
6. ҚРОММ. 64-қор, 1 тізімдеме, 4236 іс, 44-45 нн.
7. Изразцов Н. Обычное право (адат) киргизов Семиреченской области // Этнографическое обозрение. 1897. № 3. – С. 68–72
8. ҚРОММ 64-қор 1 тізімдеме 1923 іс, 2 н.
9. фон Шварц Ф. Туркестан – ветка индогерманских племен // Немецкие исследователи в Казахстане. Часть 1. Пер. с нем. Л.А. Захаровой / Сост. И.В. Ерофеева. – Алматы: «Санат», 2006. – 181-183 бб.
10. http://www.rusnauka.com/4_SND_2012/Istoria/2_100255.doc.htm

ӘӨЖ 258 -2

МРНТИ 03.01.21

А.Т. Саврамбаев¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 1 курс магистрант, Алматы, Қазақстан,
savrambaev84@mail.ru

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ (тәуелсіздік жылдары)

Аңдатпа

Мақалада Алматы қаласының тәуелсіздік жылдарындағы әлеуметтік және демографиялық ахуалы, ұлттық құрамындағы өзгерістер, осы жылдардағы қала халқының көші-қон мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар, Алматы қаласының этнодемографиялық үдерісі мәселесіне қатысты 1991-2009 жж. қаланың дамуы, қаладағы қазақтар мен басқа да этнос өкілдерінің динамикасы, көші-қонының сипаттамасына статистикалық мәліметтер арқылы талдау жасалынған. Алматы қаласының этнодемографиялық үдерісінің тәуелсіздік кезеңіндегі жай-күйін қарастыру барысында оның экономикалық және адами ресурстарының, олардың қазіргі кездегі сипатын айқындауға жол ашады. Мақала осы мәселені зерттеген ғалымдардың пікірлерін саралау және жинақтау арқылы жазылды.

Кілт сөздер: Алматы, этнос, қала, демография, этнодемография, урбанизация, статистика.

Аннотация

А.Т. Саврамбаев¹

¹магистрант 1 курса факультет истории, археологии и этнологии, КазНУ имени ал – Фараби,
Алматы, Казахстан, savrambaev84@mail.ru

ЭТНО – ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ СИТУАЦИИ В АЛМАТЫ

В статье рассматривается социально-демографическая ситуация, изменение этнического состава города Алматы в годы независимости и проблемы миграции в ближайшие годы. Кроме того, развитие города Алматы в связи с проблемами демографических процессов 1991–2009 гг. Анализ миграций были сделаны через статистику и динамику роста казахов и представителей других этнических групп. Статья будет определять экономические и людские ресурсы и его текущую ситуацию в ходе рассмотрения состояния этнодемографических процессов в Алматы в период независимости. Статья была написана в результате анализа и синтеза ученых, которые изучали эту проблему.

Ключевые слова: Алматы, этнос, город, демография, этнодемография, урбанизация, статистика.

Abstract

A.T. Savrambayev¹

¹masters of history, archeology and ethnology, al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, savrambaev84@mail.ru

ALMATY ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION (INDEPENDENCE)

The article examines the socio-demographic situation, the change in the ethnic composition of the city of Almaty in the years of independence and the problem of migrations in the coming years. Also, the development of the city of Almaty in connection with the problems of demographic processes 1991–2009yy., analyses of migrations have been made through the

statistics and dynamics of growth of the Kazakhs and other ethnic groups. Article will determine the economic and human resources and its current situation during the consideration of the state of ethno-demographic processes in Almaty in the period of independence. The article was written as a result of the analysis and synthesis of the scientists who have studied this problem.

Keywords: Almaty, ethnic groups, city, demography, urbanization, ethno – demographic, statistics.

Қандай да болмасын тәуелсіз елдің өркендеуі урбанизацияның қарқынына, яғни, қалалардың көбейіп, олардың тұрғындарының санының өсуімен айқындалады. Бұл үдеріс заманның талабына сайхалықтың әлеуметтік жағдайларын жақсартып, өмір – сүруін жеңілдетеді. Қазір елімізде урбанизация процесі яғни ауыл халқының, әсіресе қазақтардың, соның ішінде жастарымыздың қалаға қарай қоныс аудару толқыны толассыз жүріп жатыр. Әрине, бұл – бұрын да болған, болашақта да жалғаса берер үздіксіз процесс екені белгілі.

Қала ұлғайған сайын күрмеуі қиын мәселелердің қатары көбейетіндігі түсінікті. Сондықтан да ірі қалалар қашан да үкімет назарында болып, жиі тілге тиек етіледі. Осы орайда Б.С. Хоревтің «Проблемы городов» деп аталатын зерттеу еңбегі ірі қалалардың алдында тұратын түйіткілдерді нақ басып көрсетуімен ерекшеленеді [1]. Урбандалу үдерісі – күрделі және көпөлшемді, яғни қала дамуы, қала құрылысы практикасында міндетті түрде ескеретін бірнеше факторлар қатарымен (әлеуметтік – экономикалық, демографиялық және т.б.) анықталады.

Туу коэффициенті – бір жылда тірі туған балалардың жалпы санының халық санына қатынасының промилде көрсетілген демографиялық көрсеткіші [2]. Туу көрсеткіші, әлеуметтік – саяси және экономикалық өзгерістерге қатысты жоғары тәуелділікте анықталады.

Туу мен өлім – жітімнің есептік көрсеткіштерінің маңыздылығы демографиялық құбылыстарды талдау және елдегі және оның өңірлеріндегі қалыптасқан демографиялық ахуалды бағалау кезіндегі олардың рөліне негізделген. Халықтың табиғи қозғалысының есептік көрсеткіштері елдің әлеуметтік – демографиялық дамуын талдау кезінде кеңінен қолданылады.

Халықтың денсаулық жағдайы мен өзгерістерін бағалаудың басты көрсеткіші – өлім – жітім көрсеткішімен анықталады. Алайда өлім – жітім бұл дамудың шартты көрінісінің бірі болса да, адам қоғамында бұл көптеген факторлармен тығыз байланысты. Олар өз кезегінде екі үлкен топта қарастырылады: эндогендік (адам ағзасының іштен дамуымен туылуы) және экзогендік (сыртқы қоршаған ортаның әсерімен анықталады). Қазақстандағы өлім – жітімнің жоғары көрсеткіші мемлекеттегі ең қиын экономикалық дағдарыстардан кейінгі еңбекке жарамды жастағы басым халық үлесінің қарқынды көші – қон үдерістерімен түсіндіріледі.

Алматы қаласының этнодемографиялық даму сипаты халықтың табиғи және миграциялық қозғалысымен анықталады. Олардың ауқымы мен бағыты төмендегідей әлеуметтік – экономикалық өзгерістер нәтижелеріне байланысты:

- қаланың экономикалық әлеуетінің дамуы;
- тұрғын үй нарығының дамуы;
- жұмыспен қамтылу мен еңбекақы деңгейі;
- мемлекеттік және жергілікті әлеуметтік саясат және басқалары [3].

1990 жылдардың аяғында Алматы қаласында туу үдерісінің төмендеуі кейбір жанұяларда (әсіресе жастардың) бала санын белгілі бір шекте тууды жоспарлап, балалы болуды жастар кейінге қалдырып отырды. Осының салдарынан қалалық және ауылдық елді – мекендердегі бала туу жағдайларында айырмашылық айтарлықтай болды. Міне, сондықтан 1990 жылдың аяғында ауылдық елді – мекендерде негізінен туылу үшінші немесе төртінші балалардың санынан туу бойынша жоғары көрсеткішті көрсетті. Алматы қаласы тұрғындарының туу және өлу көрсеткіші 1 – кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Алматы қаласының демографиялық дамуы [4]

Жылдар	1991	1999	2005	2007
Тұрғындардың 1000 адамға шаққандағы туу көрсеткіші	16,5	11,6	19,92	25,2
Тұрғындардың 1000 адамға шаққандағы өлу көрсеткіші	11,8	10,72	14,26	11,3

1–кестеде 2007 ж. туу мен өлу туралы келтірілген мәліметтерді 1991 ж. салыстырып көрейік, 1991 ж. әрбір 1000 адамға шаққанда туу – 16,5, ал өлім – жітімі 11,8 болса, енді 2007 ж. бұл көрсеткіштер туу –

25,2 болса, яғни 65 пайызға өскен, ал өлім – жітімі 4 пайызға азайды. 1999 – 2007 жж. қала бойынша табиғи өсімнің үлес салмағы үнемі өсуде екені байқалады. Бұл табиғи өсім қаланың саяси экономикалық жағдайының тұрақталып, әлеуметтік жағдайының жақсаруына байланысты. Ал 1991-1999 жж. аралығындағы туу көрсеткішінің кемуі – бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың әсері болып табылатын заңды процесс, яғни, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы елдегі жалпы экономикалық дағдарыс халық тұрмысының күрт нашарлауына әсерін тигізіп, жалпы туу көрсеткішін азайтып жіберді.

Алматы қаласы халқының тәуелсіздік жағдайындағы әлеуметтік – демографиялық дамуы мен көші – қон ерекшеліктерін зерттей келе, қала халқы санының күрт кемуінің бірнеше себептері анықталған:

1. Алматы қаласынан сыртқа бағытталған шығыс славян өкілдері мен неміс, татар және басқалардың өз тарихи отандарына қайтқан ірі-ірі толқынды көші-қон (теріс айырылымы – сальдо) нәтижелеріне байналысты өзгеріп отырды.

2. Өлім-жітім көбейіп, туу азайғаны әсерінен табиғи өсімнің төмендеп кетуі болды.

3. Халықтың ұлттық құрамында күрделі өзгерістер болды, әсіресе қазақтардың саны көбейе түсуде, табиғи өсім мен Отанына қайтқан қандастарымыз арқасында 1989 жылғы санақ бойынша қазақтардың саны 255133 адам болса, 2009 жылғы санақ бойынша 724202 адамға көбейгенін көруге болды. Бұл өзгерістер Алматы қаласы халқының ұлттық құрамын түбірлі түрде басқаша қалыптастырып үлгерді.

Қала халқының өсуіне, оның экономикасы мен мәдениетінің даму әсер еткені сөзсіз. Алматы қаласының аудандарындағы халықтың пайыздық көрсеткішін 2 – кестеден көруге болады.

2 – кесте. Алматы қаласының аудандарындағы халықтың үлесі [5].

		Барлық халық	
		Адам	%
Р/с	Қала аудандары бойынша	1365632	100
1	Алмалы	188667	13,8
2	Алатау	151747	11,1
3	Әуезов	290424	21,3
4	Бостандық	267142	19,6
5	Жетісу	130893	9,6
6	Медеу	159631	11,7
7	Түрксіб	177128	13,0

2 – кестеде көріп отырғанымыздай, 2009 жылғы санақ бойынша алынған мәліметтер негізінде Алматы қаласының аудандары бойынша қала халқының үлес салмағы көрсетілген. Халық ең көп орналасқан Әуезов ауданы, мұнда барлық қала халқының 21,3% – орналасқан, яғни 290424 адам, одан кейін Бостандық ауданы – 19,6% – 267142 адам. Ал Алмалы ауданында халық санының үлесі 13,8% - ды құрайды, яғни 188667 адам, Түрксіб ауданында 13,0% – 177128 адам, Медеу ауданы халық санының үлес салмағы – 11,7%, яғни бұл дегеніміз 159631 адам, Алатау ауданында 11,1% – 151747 адам және де ең үлес салмағы аз Жетісу ауданы, мұнда халық саны қала халқының 9,6% – ын, яғни 130893 адамды құрайды.

Алматы қаласының тұрғындарының этникалық құрамы да күрделі. Бұл үрдіс ХІХ ғ. соңы ХХ ғ. бас кезінен өлкеге орыс шаруаларының, казактардың, ұйғырлар мен дүңгендердің қоныс аударуынан басталып, кеңестік тотолитарлық жүйенің шаруашылықтың түрлі салаларында жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформаларға байланысты өзгеріп отырған. Алматы қаласының 1989-2009 жылдар аралығындағы халқының этникалық құрамы 3-кестеде көрсетілген.

3–Кесте. 1989-2009 жж. аралығындағы Алматы қаласы халқының этникалық құрамы (сандық және пайыз есебімен) [6].

	1989	%	1999	%	2009	%
Барлығы	1071927	100	1129356	100	1366418	100
Қазақ	255133	23,8	434397	38,5	724202	53,0
Орыс	615365	57,4	510366	45,2	452947	33,2
Украин	42243	4,0	22835	2,0	11903	0,9
Өзбек	4684	0,4	4304	0,4	6849	0,5
Татар	25329	2,4	24770	2,2	20865	1,5

Неміс	20806	2,0	9390	0,8	5743	0,4
Ұйғыр	43351	4,0	60427	5,4	71245	5,2
Басқа ұлттар	65016	6,0	62867	5,5	72664	5,3

3–кестеде көрсетілген мәліметтерден, 1989 ж. Алматы тұрғындарының жартысынан көбін орыстар құраған. Алайда тәуелсіздік кезеңінде өзге ұлт өкілдерінің өздерінің этникалық отандарына көшу үдерісі орнаған тұста олардың саны 2006 жылы 36454 адамға азайған. Есесіне 1989 жылы 255133 адамды құраған қазақтар 2009 жылы 724202 адамға көбейген. Мұндай жағдай байырғы ұлт өкілдерінің ауылдардан қалаларға, соның ішінде Алматы қаласына көшіп келулерінің, яғни ішкі миграцияның күшеюі салдарынан туындаған. Мұның себебі урбанизацияланудың күшеюі, екінші жағынан қалаға күн көріс қамының мәжбүрлігі өскен, үшінші жағынан табиғи өсімнің есебінен Алматы қаласындағы қазақтардың саны айтарлықтай көбейген.

Жоғарыда аталған екі халықтың өкілдерінен кейін үшінші орында украин, төртінші орында өзбектердің, бесінші орында татарлардың тұрғандығы анық көрінеді. Аталшым ұлт өкілдерінен өзге де халықтардың өкілдері Алматы қаласының этникалық құрамында елеулі көрсеткішті құрайтындығын атап өткен жөн. Алматы және қала маңы өзінің полиэтникалық сипатын әлі де сақтап келеді. Алматы қаласы халқының өсу деңгейін 4–кестеде көрсетілген 1989-2009 жж. жүргізілген халық санағы арқылы білуге болады.

4 – Кесте. Алматы қаласы халқының өсу деңгейі [7].

	Халық санағының өткізілген жылдары		
	1989	1999	2009
Қала бойынша барлығы	1073130	1130621	1365632

4–кестеде көрсетілгендей, Алматы қаласы халқының саны жыл санап артып отырғанын байқауға болады, яғни, 1989 жылғы санақ бойынша қала халқы 1073130 адам болса, 1999 жылы 1130621 – ға дейін көбейген, ал 2009 жылғы санақ бойынша қала халқының саны 1365632 адамды құрап отыр. Бұл дегеніміз 1989 жылы халық саны 6%, ал 2009 жылы 21% артқан. Қала халқының өсуіне, оның экономикасы мен мәдениетінің дамуы әсер еткені сөзсіз. Елдің экономикалық-әлеуметтік деңгейі оның демографиялық ахуалына да өз әсерін тигізеді. Халықтың өсіп-өнуі мен оның ұлттық құрамының өзгерістеріне халықтың көші-қоны да елеулі әсер етеді.

Республикадағы ішкі миграция облысаралық, облысшілік сипатқа ие болады. 1989-1999 жж. Республикалық халық санақтары аралығында Алматы облысына 1063 адам, 2000-2007 жж. аралығында 242443 адам көшіп келіп, оның демографиялық ахуалын жақсартуға септескен. Осы көрсетілген уақыт аралығында Алматы қаласына көшіп келген 395841 мигрант болса, кеткені 289109 адам болды. Алматы қаласына көшіп келген мигранттардың барлық саны 506324 адам. Айта кетерлік бір жайт, 1989-1999 жж. Аралығында Алматы облысына ТМД және Балтық теңізі өңірінен қазақтар, орыстар, күрдтер, түріктер, корейлер, әзірбайжандар, украиндар, немістер, татарлар, ұйғырлар, өзбектер, карақалпақтар, тәжіктер көшіп келген. Ауғанстан, Германия, Қытай, Иран, Корея, Монғолия, Пәкістан, Польша, Түркия, Чехия тәрізді алыс шет елдерден қазақтар, орыстар, түріктер, ұйғырлар, немістер қоныс аударған. Керісінше көрсетілген кезеңде Алматы қаласынан 35890 адам ТМД елдеріне көшіп кеткен. Алыс шет елдерге көшіп кеткендер ресми деректерде 65650 адам болып тіркелген. Алыс және жақын шет елдерге қоныс аударған этностар өкілдерінің қатарында орыстар, немістер, украиндар, корейлер, әзірбайжандар, татарлар болған [8].

Алматы қаласы халқының этнодемографиялық өзгерісі көші – қонның жиілеуі, халықтың әлауқатының жақсаруына байланысты жүретіндігі белгілі. Кез келген мемлекетте көшіп келушілердің көшіп кетушілердің санынан басым болғандығы ол мемлекеттің көшіп-қонға жағымдылығының дәлелі, бұл миграциялық үрдіс әлеуметтік-экономикалық дамуы деңгейіне негізделетіні анық. Кеңес Одағының ыдырап, республиканың тәуелсіздік алуы бір жағынан алыс және жақын шет елдерге аттанған диаспора өкілдерін көбейтсе, екінші жағынан әлемнің 40-тан астам елдеріне тараған қазақ халқының өкілдеріне атамекенге қайтуға жол ашты. 1990 ж. орта кезіне дейінгі терең экономикалық дағдарыста мигранттардың көбеюіне ықпал етті [9].

Ауыл тұрғындарының қалаға жаппай көшіп-қонуы 1991-1992 жж. басталды. Сол кезден бастап көшіп келушілер қала маңында бос жатқан жерлерге өз беттерінше баспана сала бастады. Көшіп келгендердің басым көпшілігі Арал, Семей және тағы басқа экологиялық жағдайы ауыр өңірлерден еді. Респуб-

ликадағы саяси және экономикалық тұрақтылық сыртқы миграцияны бәсеңдетіп, көшіп кетушілерден гөрі көшіп келушілерді көбейтті. Ал күшейіп келе жатқан урбандалу процесі ішкі миграцияда тұрғындардың қалалар мен Алматы маңына шоғырлануына әсер етті.

Қорыта келе, этнодемографиялық үдерістер тәуелсіздік жылдарында көші-қонушылардың материалдық және рухани талап – тілектерінің өсуіне байланысты жиіледі.

Алматы қаласының өсу деңгейі Қазақстан қалаларының табиғи өсімімен салыстырғанда алдыңғы қатарда тұр. Алматы қаласы өзінің географиялық орналасуы, табиғи қолайлығы, сонымен қоса экономикалық ерекшеліктері жағынан халық санының біршама тез арада өсуіне өз ықпалын тигізеді. Қала халқы көп жағдайда басқа қалалардан яғни, ішкі көші-қон нәтижесінде қоныс аудару салдарынан да өсімі көбейді. 1997 жылға дейін Алматы қаласының басқа ұлт өкілдері бойынша да этностық өсімі статистикалық мәліметтерді толықтырып отырды. 2000 жылдардың басында Алматы қаласының саяси экономикалық жағдайы тұрақталып, әлеуметтік жағдайы жақсарып, соның есебінен Алматы қаласының ішкі өсіп өнуі біршама жетістіктерге жетіп, ұлттық құрамы жағынан өзгерді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Хорев Б.С. *Проблемы городов.* – М.: Мысль, 1975. – 98 с.
2. Биекенов К., Садырова М. *Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі.* – Алматы: Сөздік – Словарь, 2007. – 344 б.
3. Асылбеков М.Х. *Қазақ халқының этнодемографиялық дамуы: тарихи дәуірлер мен кезеңдері // Қазақ тарихы.* – 2011. – № 2. – 2-6 б.
4. *Алматы қаласының әлеуметтік – экономикалық дамуы.* – Алматы, 2007. – 4 б.
5. *Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Алматы қаласы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. I том.* – Астана, 2011. – 65 б.
6. Сүлейменова Қ.Қ. *Алматы агломерациясы: этнодемографиялық және миграциялық даму ерекшеліктері мен динамикасы (1991 – 2007 жж.).* – Алматы, 2009. – 136 б.
7. *Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Алматы қаласы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. I том.* – Астана, 2011. – 65 б.
8. Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографические процессы современного Казахстана.* – Алматы: Атамұра, 1997. – С. 140.
9. Козина В.В. *Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.).* – Караганда: КарГУ, 2007. – 145 с.

УДК 94(574)«19/20»:929

МРНТИ 03.01.21

А.Серікқызы¹

¹әл-Фараби ат. ҚазҰУ,

тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты,

aidana_saiat@inbox.ru

С.К. Удербаяева²

²ғылыми жетекші: әл-Фараби ат. ҚазҰУ,

тарих, археология және этнология факультетінің оқытушысы, т.ғ.к., доцент

ОРЫС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНА МҮШЕ БОЛҒАН ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ мен КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа

Орыс географиялық қоғамының құрылуы және Қазақстан жерін зерттеуі халық арасында ғылымға деген ынтасын арттырды. Мақалада осы қоғамға мүше болған қазақ даласындағы білімді азаматтардың еңбектері мен ғылыми-әлеуметтік ойлары туралы мәселе қозғалады. Және де қазақ халқы тұрмыс-тіршілігінің, тарихының, географиясының, этнографиясы және т.б салалардың зерттелуіне қосқан үлестері қарастырылған.

Орыс географиялық қоғамының құрылу мақсаты-өз бодандығына өткен халықтың тарихы мен географиялық табиғи байлықтарын зерттеу еді. Бастапқыда Ресей империясының отаршылдық мақсатта отар елдің табиғатын, пайдалы қазбаларын, халқының әдет-ғұрпын зерттеуді көздегенімен, бірақта зерттеу нәтижелерінде тарих пен география мәселелерінде тың мәліметтер жиналды және қазақ зиялыларының интеллектуалды әлеуетін жүзеге асыруға сол сияқты демократиялық көзқарастарының қалыптасуына осы Орыс Географиялық қоғамы әсер еткен

болатын. Мақсат орындалғанда қазақ жерінің жан-жақты зерттелуі - еліміз үшін үлкен жетістік болғанымен, оны орысүкіметінің өз мақсатында пайдалануы қазақ халқы үшін орны толмас қасіреттерге алып келді.

Түйін сөздер: қоғам, интелегенция, зерттеуші, салт-дәстүр, аудармашы, ғалым, этнография.

Аннотация

А.Серикқызы¹

*¹КазНУ им.ал-Фараби, магистрантка 2курса факультета истории, археологии и этнологии,
aidana_saiat@inbox.ru*

С.К. Удербаева²

*²научный руководитель: КазНУ им.ал-Фараби, преподаватель факультета истории,
археологии и этнологии, к.и.н.доцент, saule-uderbaeva@mail.ru*

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ЧЛЕНОВ РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Изучение казахстанской земли и создание отделов Русским Географическим обществом повысили интерес народа к науке и просвещению. В данной статье затрагивается вопрос о заслугах образованных граждан казахской степи, которые были членами общества и их научно-социальных идеях. Также рассматривается значительный вклад казахской интеллигенции в исследование бытия и истории, географии и этнографии казахского народа и других сфер.

Ключевые слова: общества, интелегенция, исследователь, традиции, переводчик, ученый, этнография.

Abstract

A.Serikqyzy¹

*¹al-Farabi Kazakh National university, master of 2-course faculty of history, Archeology and ethnology,
aidana_saiat@inbox.ru*

S.K. Uderbaeva²

*² scientific supervisor: al-Farabi Kazakh National university
lecturer of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, saule-uderbaeva@mail.ru*

SCIENTIFIC ACTIVITIES AND VIEWS OF THE KAZAKH INTELLECTUALS AS A MEMBER OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The study of Kazakh lands and the creation of sub-departments by the Russian Geographical Society increased people's interest in science and education. This article centers around the merits of the educated citizens of Kazakh steppe, who were the members of the society, and their scientific and social ideas. Also the article describes a significant contribution of the Kazakh intellectuals to the study of beingness and history, geography and ethnography of the Kazakh people and other spheres. The purpose of the formation of the Russian Geographical Society citizenship in the study of the natural wealth of history and geography of the population. Russia initially colonial purposes, the nature of the country's colonial empire, minerals, study the customs of the people Characteristically, but the results of the study of history and geography of the information gathered in the Kazakh intellectuals and intellectual issues as well as the formation of a democratic approach to the implementation of the potential influence of the Russian Geographic Society. Completed the land of Kazakh overall it was a great achievement for the country zerttelwi- used to orisükimetiniñ led to a great loss for the people of Kazakh shakes.

Key words: society, intellectuals, researcher, tradition, translator, scholar, ethnography.

Қазіргі таңда әлемдік экономика мен ақпараттық қоғамның қарқынды дамып тұрған кезінде Қазақстан халқы үшін өзінің бірегейлігін сақтап қалу және тарихымыздағы «ақтандақтарды» жоюға тырысу әрине біздің отандық тарихымызды жан-жақты зерттеуіндегі басты шарт болып отыр. Соның ішінде өзекті мәселелердің бірі қазақ-орыс қарым-қатынасы. Әрине Ресей біздің көршіміз болғандықтан бұл заңдылық. Бірақта тарихымызда қазақ жүздері хандарының Ресей бодандығын қабылдаған күннен бастап бұл қарым-қатынас оданда тереңдей түсті. Нәтижесінде қазақ жерінде қазақ әскерлері құрылуы және дипломатиялық қозғалыстардың аяғы патша үкіметінің халық өміріне тікелей араласуына әкеп соқты. Қазақстанның Ресейге қосылуы бастапқыда ерікті түрде жүргізілгенмен, жалғасы қазақ жерін күштеп жаулап алуы, казактармен крестьяндардың каланизациясымен жалғасты. Қазақ халқы тарихындағы ең басты қаралы кезең осы Ресей империясының қол астында болуы және оның зардаптарын тәуелсіздік алғанымызға 25 жыл асқанына қарамастан жоя алмай келе жатырғанымызда.

Орыс географиялық қоғамының құрылу мақсаты - өз бодандығына өткен халықтың тарихы мен географиялық табиғи байлықтарын зерттеу еді. Бастапқыда Ресей империясының отаршылдық мақсатта отар елдің табиғатын, пайдалы қазбаларын, халқының әдет-ғұрпын зерттеуді көздегенімен, бірақта

зерттеу нәтижелерінде тарих пен география мәселелерінде тың мәліметтер жиналды және қазақ зиялыларының интеллектуалды әлеуетін жүзеге асыруға сол сияқты демократиялық көзқарастарының қалыптасуына осы Орыс Географиялық қоғамы әсер еткен болатын. Мақсат орындалғанда қазақ жерінің жан-жақты зерттелуі - еліміз үшін үлкен жетістік болғанымен, оны орысүкіметінің өз мақсатында пайдалануы қазақ халқы үшін орны толмас қасіреттерге алып келді. Ресей үкіметінің хандық билікті жоюы және Қазақстанды жалпыорыстық қоғамдық құрылысқа мейлінше кіріктіруі өлке тарихы мен оның қоғамдық экономикалық ерекшелік-терін зерттеудегі орыс ғалымдары мен саяхатшыларының еңбектеріне зор ықпал жасады. Көптеген экспедициялардың зерттеу нәтижесінде Алтай және Каспий теңізінің физикалық-географиялық құрамының анықталды, флора мен фауна әлеміне байланысты кең білім алынды, аймақтың картографиялық мәліметтері және қазақ халқының күнделікті өмірі жайлы көптеген мәліметтерге қол жеткізді [1, 29-30 бб.].

Тамыры тереңге жайылған қазақ халқына және оның өмірі мен тұрмысына деген қызығушылық Орыс географиялық қоғамына мүше болған зерттеушілердің қызметіндегі басты аспектісі болды. Экспедициялар мен жекелеген зерттеулер ғалымдар қазақтардың табиғаттан алған білімдеріне жүгінген болатын. Олардың көбі жолсерік, аудармашылар болды және зерттеулердің оң нәтижемен аяқталуына ықпал жасады. Жолсерік пен аудармашылар білімі терең және тәжірбесі мол адамдар бола алды. ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысында аудармашы ретінде арнайы сынақтардан өткен адамдарды ғана алды. П.П. Семенов-Тянь-Шаньскийдің хаттарының бірінде жолсерігі Ш.Уалиханов пен аудармашысы Бардашевтің еңбектерінің арқасында көп мәлімет жинағаны жайлы айтылады. Сонымен бірге жолсеріктер мен аудармашылардың қызметіне П.Пашино, П.Лерх, А.Кун, Н.Маев, И.Мушкетов сияқты ғалымдардың жүгінгендігі туралы айтылады. И.Мушкетовпен бірге Семейде 1876 жылы Мекебай Қашқынбаев пен Жетібай Исқелдинов аудармашы болып қызмет жасаған. Сонымен қатар Қазақстан жерін зерттеуге Г.Н. Потанинде көп көңіл бөлген. 1860 жылы Зайсан көлін жан-жақты қарастырғанда Көкпекті руынан шыққан Данияр Мендібаев жолсерік болды. Ол көлдің физико-географиялық жағдайын жақсы білді және онда мекендейтін балықтардың түрлерін ажырата білген [2, 452-453 бб.]. Баянауыл жеріндегі аңыздарды, этнографиялық зерттеулерді, эпикалық шығармаларды «Олжабай» атты жинаққа енгізді [3, 25 б.]. Д.Мендібаев 1970 жылдары Е.П.Михаэлистің Семей облысындағы Қара Ертістің жайкүйі туралы айтып берді. Нәтижесінде Зайсан көліндегі емдік күші бар екені дәлелденді.

Жер аударылып келген Л.К. Чермак 1890 жылдардың соңында оңтүстік Каргалинка жеріндегі ескі құрылыс қалдықтары экспедиция жасады. Оның жолсерігіе қазақ Төленгіт Мұхамеджан осы қалдықтармен байланысты аңызды баяндап берді. Кейінірек Л.К.Чермак Кызыл-Кен жайлы қазақ аңызы жазылған еңбекті жариялады. Н.Коншин деген атақты зерттеушінің бір еңбектерінде Шағыбай Тасымбаевтың есімі айтылады [4, 36 б.]. Ол екеуі Баянаул маңындағы өзендерге саяхат жасалғаны баяндалады. Жоңғар шапқыншылығы заманыныңдағы Жасыбай атты аты аңызға айналғанбатыр есімімен аталған өзеннің тарихын қолжазбаға түсіреді. Жасыбай батыр жоңғарлардың қолынан қаза табады, соның құрметіне осы өзенге аты беріледі. Сонымен бірге Қозы Көрпеш-Баян Сұлу туралы аңыздың бір нұсқасын естіген болатын [5, 10 б.].

Аудармашыларөздерінің білетін мәліметтерімен ғана бөлісіп қоймады сонымен бірге өздерінің де білімдерін жетілдіріп отырды. Олар өздерінің халқының рухани- материалдық мәдениетін тасымалдаушылар болды. Олар дала дәстүрлерін жатқа білді, билердің маңызды шешімдерін құқық заңдарын, салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларын, мал шаруашылығын, көшу мен қоныс аудару жолдарын, құдықтардың орналасуын, әке мен бала арасындағы мол мұра жайлы мол мәліметтерді білді. Аудармашылар ғалымдарды топонимикамен, жануарлар мен өсімдіктердің атауымен таныстырды, олар кейіннен картографиялық және басқа басылымдардан басылып шықты. Өз кезегінде орыс интелегенциясының көрнекті өкілдерімен танысуда оларға зор мүмкіншілік пен өз білімдерін жетілдіруіне мүмкіндік ашты [6, 19-б.].

XIX ғ. ортасы мен XX ғ. Басында Орыс географиялық қоғамына қазақ халқының білімді азаматтары мүшелікке қабылдана бастады. Солардың алғашқысы бәріміз білетіндей халықтың ұлы тұлғасы Ш.Уалиханов еді. Орыс географиялық қоғамы жайында айтылғанда бұл есімді айтпай кету мүмкін емес. Өзінің көптеген еңбектері үшін мадақтау мен марапаттауларға ие болды. Ол қысқа ғұмырында халқы үшін көп еңбек атқарып кетті және өмірі осы қоғаммен тығыз байланыста болды. Ең алғашқы патша үкіметінің әкімшілік реформаларына қарсы шықты. Қазақ халқының ұлттық қоғамындағы қарым-қатынастарды білместен енгізу әлеуметтік қарама қайшылық пен көптеген жаңа мәселелердің тууына әкеліп соғатынына үкіметтің назарын аударуға тырысты. Бұл жайында архив құжаттарында мәліметтер көп [7, 77-104 бб.]. Онда: «Бұл жүйені өзіне беймілім болған, тұрмысына, салт-дәстүріне жат халық үшін енгізу еш нәтиже бермейді. Ол заң қаншалықты мінсіз болсада, өзі туып-өскен, тәрбиеленген заңынан

артық болмайды. Бұл әкімшілік реформа қазақ халқының құқық институты мен ұлттық мәдениетін жояды» деді. Оның ашық ойларына қоғам мүшелері қолдау көрсетті және Шоқанды жоғары бағалады. Потанин: «Ш.Уалиханов - орыс энтелектуалдаымен қатар тұрған алғашқы қазақ ғалымы» деген баға берді [8, 1 б.]. Осы жерде Шоқанның әкесі Шыңғыс Уалиханов пен нағашы ағасы Мұса Шорманов туралы айтпай кетпегені болмайды. 1896 ж. Г.Н. Потанин: «Сұлтан Шыңғыс, оның баласы Шоқан және Мұса Шорманов қазақтардың дала дәстүрі мен этнографиясы жайлы шынайы мәлімет бере алатын азаматтар еді» деді. Шыңғыс өзі жинаған мәліметтерін мақала ретінде жарияламаған болатын, оны баласы Шоқан мен Потанин жүзеге асырды. А.К. Гейнс өз еңбектерінің бірінде Шыңғыспен болған қазақ қолөнері жайлы әңгімесін жариялады [9, 320-321 бб.]. Мұса Шорманов әкесінен ерте айырылғандықтан ешқандай білім ала алмады, бірақта ол өз білімін өзі көтерген, соның нәтижесінде қазақтардың дала өмірі жайлы көп мәліметтерді жинақтады. Ол гинерал-губернаторғаөзінің қызметін пайдаланып халқының өмірін жақсарту үшін қолынан келгеннің барлығын жасады. Болашақта мемлекеттік қызметке отыру үшін мүмкіндік беретін орыс кадет корпусында қазақ балаларының білім алуына мүмкіншілік жасап қана қоймай, қазақ даласына орыс крестяндарының қоныс аударуына өзінің қарсылығын білдірді. Дала комиссиясы (1865-1866) қызметінде отырған кезде Гейнске жазған хаттарында ол патша үкіметінің заңдарына өзінің қарсы пікірін жеткізді [9, 323-338 бб.]. 1884 жылы Омбы қаласына «сүйікті халқының қамы жайлы жобамен» келгенде, жобасын жариялап үлгерместен көзжұмды.

Тағыда есімі Орыс географиялық қоғамымен тығыз байланысты қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсарин. Ы.Алтынсарин ұзақ уақыт В.В. Григорьев пен Н.И. Ильминский сияқты атақты орыс шығыстанушыларымен тығыз байланыста қызмет етеді. Ол қазақ салт-дәстүрлеріне байланысты жүйелі түрде жиналған ғылыми материалдарын Орынбор бөлімінде 1870 жылы очерк ретінде жазылып шығарды. Автор өз көзімен көргендерін және оның шынайы өмірден алынған материалдар арқылы жазылуы бұл очерктердің құндылығы арттырды. Алтынсаринның алғашқы очеркі жайлы Орынбор бөлімінің отырысының хаттамасында былай делінген: «Қырғыз көшпенділерінің некелесу дәстүрінің шарттарының шынайы өмірге сәйкес келуі, әдеби тілдерінің көркемділігі жиналыс мүшелерінің ойынша-қырғыз халқының осы күнге дейін аз зерттелген этнографиясы мен күнделікті өмірі жайлы құнды мәлімет беретін еңбек ретінде бағалансын». Осы очерктері шыққан соң Ресей ғылыми ортада Ыбырай Алтынсарин есімі танымал бола бастады. Кейін арнайы қызметке тағайындалуына байланысты өзінің зерттеулерінен алшақтап қалған болатын. Бірақта өз туған өлкесі мен халқының тарихына деген қызығушылығы оның өмірінің соңына дейін бірінші орында тұрды [10, 49 б.].

Орынбор өлкесінен шыққан қазақ этнографы Салық Бабажанов 1850 жылдан бастап Орыс географиялық қоғамымен тығыз қарым-қатынаста болды. Ол этнография бөліміне қазақтардың тұрмысы, мәдениеті жайында мақалалар топтамасы мен түрлі этнографиялық бұйымдарды жинақтап тапсырғаны үшін ресми марапаттауға ие болған бірінші қазақ. С. Бабажанов алғашқы ғылыми еңбектері атақты орыс этнографы П.И. Небольсинге хат ретінде жазылды, ол автор рұқсатымен астаналық газеттерге мақала ретінде жариялады. Бұл жұмыстарда қазақ өміріне байланысты санқырлы мәселелер қамтылды: қазақ тарихы мен жағдайы, қымыздың маңызы мен оның емдік қасиеттері жайлы.

Қоғамға мүше болған қазақ зиялыларының ішінде сұлтандарда болды. Соның бірі М.Г.Тяукин қоғам үшін қазақ этнографиялық кітапшаларын жинастырды, қазақтардың саудамен қарым қатынасын, қолөнерін, тұрғынүй орналасуы мен оның жабдықталуын қамтитын мәліметтер жинағын беріп отырды. Орынбор кадет корпусында білім алған сұлтан Сейдалин қазақтардың салт-дәстүрлік заңдарына, қазақ фольклорына байланысты зор еңбек атқарды. Қазақ поэзиясына байланысты жинақталған және орыс тіліне аударылған мәліметтер 1874-75 жылдары жарық көрді. 1876 ж. Торғай облысындағы бірнеше ауылдарды аралап ат өнеріне байланысты очерк жазған - С.А. Жанторин сұлтан болатын.

Қазақ зиялыларынан Әлихан Бөкейханов Омбыдағы Батыс Сібір Географиялық бөліміне мүше бола отырып, Семей бөлімшесі жұмысына белсене араласқан. Әлихан Бөкейханов қазақ мемлекетінің пайда болу тарихына, Кіші, Орта және Ұлы жүз хандықтарының Ресейдің қоластына енуіне, Үлкен Орда сұлтаны Сүйік Абылайхановқа қатысты құжаттарды зерттеу нәтижесінде ғылыми еңбектерін жариялады. Ә. Бөкейханов 1903 жылы Санкт-Петербургте Семенов Тянь-Шанскийдің редакциясымен басылып шыққан Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының «Россия. Полное Географическое описание нашего отечества» аттыкөптомдықкітабының 17-томына енген «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» еңбегінде қазақ өлкесі тасдәуірінен бастап көрініс табады. Алаш қайраткері Ә.Бөкейханов тұңғыш Абайтанушы ғалым болып саналады. Абай өлеңдері мен нақыл сөздерін Кәкітай Ысқақұлы тұңғыш жинақтап, 1909 жылы Санкт-Петербургтегі Илияс Бораганскийдің баспасынан шығаруына Ә.Бөкейханов үлкен көмек көрсетеді [11, 8 б.].

XX ғасырда қазақ интелегенциясы қоғам өміріне белсене атсалыса бастады. Семей бөлімшесіне ардайым қолдау көрсеткен Ш. Құдайбердіұлы, Ж.Ақбаев, С.Н. Нұрмұханов есімдері айтылады [12, 5-6.]. Қазақ халқының жарқын болашағы үшін күрескен зиялылардың бірі - Семей бөлімшесінің мүшесі,

Райымжан Мәрсеков 1899 жылы жалпы студенттер толқуына қатысып, патша билігіне қарсылығымен көзге түседі. Р. Мәрсековтың алғашқы мақалалары студент кезінде 1899-1900 жылдары «Дала уалаяты» газетіне жарияланып отырған. Оның 1901 жылы «Санктъ-Петербургское ведомство» газетінің 68-ші санында жарияланған «Киргизы и переселенцы» атты мақаласы аса құнды еңбек ретінде кітапхана каталогына енгізілген. Сонымен қатар каталогқа «Киргизский народный судъ», «Женщина» сияқты бірнеше мақалалары енген.

Семей Орыс Географиялық Қоғамының қазақ мүшелері қатарында Алашорда үкіметі басшыларының бірі, қазақтың тұңғыш профессор-математигі, ірі қоғам қайраткері Әлімхан Ермековтің есімі де бар. Ә.Ермеков өмірінің Семей жерімен байланысы оның бала кезінен басталған. Томск технология институтының түлегі Ә.Ермеков 1920 жылы мамыр айында Мәскеуде В.И. Ленин төрағалық еткен Үкіметтің кеңейтілген мәжілісінде Қазақ Автономиялық Республикасын құру және оның шекарасын айқындау жөнінде баяндама жасаған. Ә.Ермеков «Ұлы математика курсы», «Қазақ тілінің математика терминдері» атты еңбектерін қалдырған [12,8 б.].

Қорытындылай айтатын болсақ, Орыс географиялық қоғамы ғылыми ұйымдастырылған жұмысы қазақ зиялылары үшін өз мүмкіншіліктері мен білімдерін көрсетуге мүмкіндік берді. Жиналған мәліметтердің қолжетімді болғандығынан өлке тарихын зерттеуге үлес қоса алды. Қоғам жұмысында демократиялық алға жылжулары өлке халқының дамуы мен оның салт дәстүрінің өркендеуіне жол ашты. Қазақ жеріндегі құрылған бірден бір ғылымы ұйым болғандықтан өлкедегі ғылыми зеттеулердің қарқынды дамуына үлес қосты. Қоғамның санқырлы ғылыми қызметі ХІХ-ХХ ғасырда жалпы демократиялық және прогресшіл сипатқа ие болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 *Ильясова А.С. Деятельность Западно-Сибирского РГО по изучению Северо-Восточного Казахстана во второй половине XIX-начале XX века: дисс. ... канд.ист.наук. –Павлодар, 2006. – 157 с.*
- 2 *Потанин Г.Н. Зимняя поездка на оз. Зайсан. //Записки РГО.–Т.1.– СПб.,1867. – 654 с.*
- 3 *Потанин Г.Н. Олжабай. ТГУ; –№ 21, д. –№ 2327.*
- 4 *Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска //Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 год. – Семипалатинск,1900. – С.36.*
- 5 *Коншин Н.Я., Дм. Прийма. Скалы и легенды Баянаула. – Алма-Ата,1974.–115 с.*
- 6 *Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. –Алма-Ата,1972.–245 с.*
- 7 *Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. – Т.4.–1985.– 415 с.*
- 8 *Потанин Г.Н. ЧоканЧингисович Валиханов // Сибирская жизнь. –1903.– №133.*
- 9 *Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – СПб.– Т.1.–1897.– 328 с.*
- 10 *Золотов П. О сибирских переводчиках и толмачах во вторую половину XVIII века. // Акмолинские областные ведомости.–1873.–№9.*
- 11 *Белгібаев М. Орыс географиялық бөлімінің ХХ ғасырда атқарған жұмысы //География және табиғат. – 2004.–№ 4. – 10 б.*
- 12 *Белгібаев М. Орыс географиялық бөлімінің Семей бөлімшесі //География және табиғат.–2004. – № 3. – 11 б.*

УДК 94 (560) «19/20»
МРНТИ 03.01.29

И.М. Садвакасов¹

¹*магистрант 2- курса по специальности 6М011400-педагогическая история факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы*
E-mail: sadvak89@mail.ru

НЕОПАНТЮРКИЗМ И НЕООСМАНИЗМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ

Аннотация

Статья посвящена внешней политике Турции на современном этапе. В последнее время в отношении турецкой внешнеполитической деятельности все чаще используется термин «неоосманизм». Концепция неоосманизма, идеологом которой является премьер-министр А. Давутоглу, подразумевает под собой связь внешней политики современной Турции с историческим наследием османов и её направленность на возврат «оттоманского прошлого» с учетом современных реалий. Автор рассматривает этот феномен в контексте региональной политики Турции в обозначенный период. Основными направлениями стратегии неоосманизма являются Ближний Восток, Северная Африка, Центральная Азия, Кавказ, Крым и Балканы. Особое внимание автор уделяет проявлениям неоосманизма в

постсоветском регионе и на Ближнем Востоке, а также «мягкой силе» в турецкой стратегии неоосманства. Автор рассматривает возможные направления неоосманской политики Турции в исследуемых регионах в ближайшем будущем.

Ключевые слова: тюркизм, пантюркизм, османизм, неоосманизм, турецкоевразийство.

Аңдатпа

И.М. Садвакасов¹

¹ *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты,*

Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: sadvak89@mail.ru

ТҮРКИЯ СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ НЕОПАНТЮРКИЗМ МЕН НЕООСМАНИЗМ

Бұл мақала, Түркия мемлекетінің қазіргі кездегі сыртқы саясатына арналған. Соңғы кезде Түркияның сыртқы саясатында "неоосманизм" термині қолданылып жүр. "Неоосманизм" тұжырымның идеологы, премьер-министр А. Давутоғлуның айтуынша қазіргі Түркияның сыртқы саясаттағы бағытын, өткен Османдық кезеңмен салыстыра отырып, қазіргі кезеңдегі сыртқы саясатты бағдарлайды. Автор Түркияны аймақтық контекст ретінде сипаттайды. Неоосманизм саясатының негізгі бағыттары ретінде, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, Орталық Азия, Кавказ, Қырым және Балқан жерлерін алып отыр. Автор басты назарды посткеңестік аймақтар, таяу шығыс мәселесі және жаңа османдық кезеңнің басты бағыттарына бөледі. Автор неоосманизм бағыттарды Түркия саясатын зерттеу аймағы ретінде болашақта қарастырады.

Түйінді сөздер: тюркизм, пантюркизм, османизм, неоосманизм, түрік еуразиялық.

Abstract

I.M. Sadvakassov¹

¹ *al-Farabi Kazakh National University, master degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty*

E-mail: sadvak89@mail.ru

NEOPANTURKISM AND NEOOTTOMANISM IN THE FOREIGN POLICY OF TURKEY

The article is devoted to the ideology of Turkey's foreign policy. The term "neo-Ottomanism" is increasingly used in recent years in relation to the Turkish foreign policy. The concept of neo-Ottomanism, which ideology is the Prime Minister Davutoglu, implies a relationship of foreign policy of modern Turkey with the historical heritage of the Ottomans and its focus on return "last Ottoman", taking into account today's realities. The author examines this phenomenon in the context of the regional policy of Turkey in this period. The main directions of the strategy of neo are the Middle East, North Africa, Central Asia, the Caucasus, the Crimea, and the Balkans. Particular attention is paid to manifestations of neo-Ottomanism in the post-Soviet region and the Middle East, as well as "soft power" strategy in the Turkish neo-Ottomanism. The author considers the possible directions of neo-Ottoman Turkey's policy in the studied regions in the near future.

Key words: turkism, panturkism, ottomanism, neottomanism, Turkish Eurasianism.

Распад Советского Союза серьезно повлиял на всю архитектуру международных отношений. Появилось немало стран, которые стали претендовать на статус великой державы или, по крайней мере, главенствующее место в том или ином регионе мира. Среди них - Турецкая Республика, которая также решила воспользоваться сложившейся ситуацией, чтобы повысить свой вес на международной арене. Реализация этого амбициозного намерения предполагала выработку соответствующей внешнеполитической стратегии. Ее основу составили три направления: турецкоевразийство, неопантюркизм и неоосманизм. Существенным было и то, что среди ключевых элементов, определяющих внешнюю политику Турции, появилась её откровенная претензия на роль своего рода «энергетического коммутатора» Евразии. Эта претензия не только неоднократно открыто декларировалась турецкими лидерами, но и постепенно становилась фактором международной политики. В силу географического положения Турция может и хочет стать главной магистралью, по которой проходили бы энергетические потоки с Востока на Запад. Однако, не имея собственных экспортных энергоресурсов, Турция может выступать только в роли транзитера, завися от Ирана или других стран, располагающих ресурсами углеводородов.

При этом евразийская Турция, будучи ассоциированным членом Европейского Союза, членом НАТО и многих других влиятельных международных организаций, являясь стратегическим партнером США, стремится проводить все более самостоятельную политику. К началу 2007 г. стало ясно, что Анкаре вряд ли удастся стать полноправным членом ЕС в ближайшей перспективе. Вместе с этим пришло осознание того, что Турции уготована роль периферийного государства, востребованного лишь для обслуживания военно-стратегических, экономических и политических интересов Запада. Это серьезно дискредитировало идею европейского выбора Турции, снизило привлекательность некогда весьма популярной евразийской доктрины. Она постепенно стала терять своих сторонников. На этом фоне возродился

интерес к традиционным основам турецкой внешней политики, таким как пантюркизм и османизм, подкорректированных с учетом современных реалий и выступающих теперь в виде неопантюркизма и неоосманизма.

Неопантюркизм сформировался на основе синтеза идей пантюркизма, пантуранизма и тюркизма. До сих пор не предложено четкого определения пантюркизма. На наш взгляд, его можно считать одним из ответвлений пантуранизма, основывающегося на акцентировании общего этнического происхождения всех тюркских народов на территории великого Турана. В самом общем смысле пантюркизм - это идеологическое, политическое и до некоторой степени культурное движение, нацеленное на достижение большей степени единства между всеми тюркскими народами вплоть до создания конфедерации тюркских государств или даже тюркской федерации. Это определение порой дополняется более конкретными вещами, такими как освобождение всех тюркских народов от колониального гнета или переход на общий алфавит или язык, единую культуру и т. д.

Идея пантюркского движения зародилась более столетия назад, и, что примечательно, отнюдь не в самой Турции. Одним из первых сторонников подобной идеи был Арминиус Вамбери, который к тому же придерживался гипотезы о тюркском происхождении венгерского языка. Пантюркизм, в его трактовке, стал ответом на панславизм и в этом смысле имел острую антироссийскую направленность [1].

Приблизительно в то же время в Казани в 1843 г. было создано движение «Джадид», целью которого была светская модернизация, реформы образования и т. д. [2] Движение «Джадид» возникло на основе идеи о национальной, а не религиозной идентичности тюрков. Идеологом национальной тюркской идентичности стал крымский татарин Исмаил Гаспринский. Он даже пытался создать специальный общетюркский язык. Инициатива не получила распространения. Язык не был воспринят ни в Средней Азии, ни в самой Татарии, поскольку был слишком похож на анатолийский вариант тюркского языка [3]. Зато более серьезный толчок развитию пантюркизма дало издание И. Гаспринским газеты «Терджуман» в 1883 г. [4] Благодаря «Терджуману» идея тюркского единства начала распространяться среди тюркских меньшинств России. Лозунг Гаспринского: «Единство мысли, единство языка, единство действия» вдохновлял не одно поколение интеллигенции крымских и волжских татар, а также азербайджанских интеллигентов. Так или иначе, в начале XX века в Баку и в Казани у Гаспринского появились последователи: Али Гусейн-заде, Ахмет Ага-оглу и другие. Стремление к национальной общности начинает теснить идею мусульманского единения в интеллектуальных кругах российских мусульман. При этом соотношение регионального и общетюркского понималось таким образом: национальная независимость по территориальному принципу, культурный пантюркизм и политический союз. Идея пантюркизма как реальная альтернатива вестернизации и панисламизму активно продвигалась в газете «Тюрк», учрежденной в Каире в 1902 г. [5]

Первая теоретическая работа по пантюркизму была написана казанским татаринцем Юсуфом Акчуриным (Юсуфом Акчурой). В 1904 г. он опубликовал статью «Три вида политики», в которой сформулировал основные принципы пантюркизма. Четыре года спустя, в 1908 г., азербайджанец Али Гусейн-заде написал статью «Тюркизация, исламизация, модернизация», которая развивала пантюркские идеи.

Пантюркизм как течение общественной мысли и как социально-политическое явление вскоре был занесен в Турцию, где обрел благодатную основу для своего интенсивного развития и приобрел новый характер. При этом его доктринально-идеологическое содержание не оставалось раз и навсегда застывшей величиной, оно изменялось в зависимости от многих факторов на протяжении исторического развития. В итоге, из защитной идеологии тюркских этнических меньшинств, стремившихся объединиться для самосохранения их языковой и культурной идентичности, пантюркизм неуклонно трансформировался в идейное оружие национального большинства и его правящей элиты, стремившейся к превращению Османской империи в унитарное моноэтническое тюркское государство.

Как внешнеполитическая доктрина пантюркизм оформился в программе младотурецкой партии «Единение и прогресс», пришедшей к власти в Турции в 1908 г. Ее идеологом стал турецкий социолог, культуролог, лингвист, правовед, литератор Зия Гёк Альп (Мухаммед Зия) (1876-1924 гг.). Его идеи во многом влияли как в период правления младотурков накануне и во время Первой мировой войны, так и во время кемалистских реформ 1920-30-х гг. В работах Гёк Альпа, и особенно в книге «Основы Тюркизма», были сформулированы основные принципы идеологии и политики начального этапа развития Турецкой Республики - национализм, вестернизация, этатизм. Особенно значительна его роль в разработке турецкой версии секуляризма, которая получила свою реализацию в ходе кемалистских реформ. Для Турции пантюркизм оказался удобным инструментом для продвижения влияния Анкары на

Восток. Однако Мустафа Кемаль не мог позволить себе педалировать политический пантюркизм, так как с 1918 г. находился в стратегическом партнерстве с Советской Россией. В дальнейшем руководство Турецкой Республики предпочитало строить свою внешнюю политику на трех основных принципах: национальных интересах, подчеркнутым прагматизме и крайней осторожности в принятии стратегических решений. Пантюркизм получил определенную поддержку в турецком обществе и стал активно использоваться во внутренней политике Турции. Как внутривластная доктрина, пантюркизм представлял собой систему идеологических концепций и взглядов, нацеленных на укрепление цивилизационной сущности тюркской идентичности. Иными словами, пантюркизм позиционировал себя основой, как для объединения различных тюркских групп, так и для облегчения ассимиляции или встраивания нетюркских народов.

Современными приверженцами пантюркистской идеологии являются ультраправая консервативная политическая партия «Партия Националистическое движение» (ПНД) и военное крыло ПНД - националистическо-радикальная группировка «Серые волки». Несмотря на то, что последователи пантюркизма могут иметь легальное представительство в парламенте, данная идеология никогда не определяла внешней политики Турции. Тем не менее, пантюркизм не переставал распространяться за пределами государственных границ Турецкой Республики. После распада СССР происходит активизация на официальном уровне проявлений тюркской этнической солидарности. Начало этому процессу положили визиты министра иностранных дел, а затем и премьер-министра Турции по всем тюркоязычным республикам, возникшим на постсоветском пространстве. На межгосударственном уровне стали проводиться саммиты тюркских государств. Первый из них состоялся в 1992 г. по инициативе президента Турецкой Республики ТургутаОзала [6]. Затем, в 1993 г., создается организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства. Таким образом, пантюркизм в 1990-е гг. приобретает новое качество, что позволяет говорить о его трансформации в неопантюркизм.

Конечно, ренессанс идей пантюркизма отнюдь не означал, что эта идейно-политическая доктрина стала бесспорно доминирующей. Серьезную конкуренцию неопантюркизму составляет набирающий популярность неосманизм (или обновленный османизм). Вот почему представляется целесообразным рассмотреть неопантюркизм в сравнении с неосманизмом и проанализировать степень влияния обеих доктрин на внешнеполитический курс Турецкой Республики.

Обе идеологические платформы формировались под влиянием ностальгии о великом имперском прошлом (Великий Туран, Тюркский каганат, Оттоманская Империя и т. п.). Однако в отличие от неопантюркизма, в основе которого лежат такие постулаты, как объединение народов по их этнической принадлежности к тюркам, приверженность исламу, общность языка, исторической культуры и восточного менталитета, неосманизм предполагает существенную ревизию вышеозначенных положений, а также некоторые нововведения в области внешней политики [7].

Можно выявить четыре основных критерия для сравнительного анализа неопантюркизма и неосманизма, которые представляют собой схожие в некотором отношении системы взглядов на роль Турции в мировой политике:

- генетический (показывающий весь ход образования и развития предмета и разъясняющий его происхождение);
- географический (или геостратегический);
- внешнеполитический;
- идеологический.

Как было показано, генезис пантюркизма, а впоследствии и неопантюркизма, независимо от того, что последний был слегка переработан и обрел почву непосредственно в Турции, носил пришлый характер. Казалось бы, неосманизм - явление исконно турецкое, порожденное исторической ответственностью за те негативные процессы, которые происходят в странах «османского наследия». «Есть наследие, которое оставила Османская империя. Нас называют “неосманами”. Да, мы и есть “неосманы”. Мы вынуждены заниматься соседними странами, и пойдем даже в Африку...» - заявил бывший министр иностранных дел Турции АхметДавутоглу в конце 2009 г. [8]. Однако сам Давутоглу не скрывает, что доктринальная основа и термин «неосманизм» в целом возникли в США и что в основе его видения будущего Турции отчасти лежат некоторые положения труда Джорджа Фридмана [9].

География пантюркистских устремлений не менее обширна, но имеет скорее азиатскую или даже дальневосточную направленность. В настоящее время тюркские народы расселены на обширных территориях Средиземноморья, Северного Кипра, Закавказья, Средней и Центральной Азии (за исклю-

чением Таджикистана), далее вплоть до Дальнего Востока России и Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая [10].

По понятным причинам реализовать свои геополитические амбиции относительно Европы, России или Китая вряд ли удастся, а вот распространить свое влияние на страны Африки, Ближнего и Среднего Востока вполне осуществимо, особенно если учесть события первой декады XXI века, которые негативно отразились на стабильности этих стран и региона в целом [11]. Учитывая указанные слабые стороны, обе неоконцепции представляются в скорректированном виде. Неосманизм предполагает наличие трех интеграционных коридоров: Турция - Сирия - Ливан - Египет, в дальнейшем охватив Израиль и палестинские территории (первый коридор); Ирак и страны Персидского залива (второй коридор); Иран и Пакистан (третий коридор) [12]. Важно отметить наличие пересечения интересов неопантюркизма и неосманизма в рамках третьего коридора. С одной стороны, Турция будет стремиться втянуть в сферу своего влияния Иран и Пакистан, а также Афганистан, с другой стороны, постсоветский тюркский мир - Центральную Азию и Азербайджан.

Неопантюркизм во внешнеполитическом варианте преследует несколько иные цели. Например, сделать из Турции объединителя этнически родственных государств и народов, а также обзавестись статусом региональной державы в новом геополитическом пространстве. Причем, ориентируясь на Кавказ и Центральную Азию, Турция должна играть руководящую экономическую и политическую роль внутри группы тюркских государств. Многосторонняя интеграция с тюркскими странами Кавказско-Каспийского региона дает Турции возможность приобретения не только новых источников сырья, но и рынков сбыта своей промышленной продукции, дешевую рабочую силу и объединение демографического потенциала через развитие общетюркской литературы, истории, идеологии и политики [13]. Вначале тюркоязычные государства Кавказа и Центральной Азии с симпатией и воодушевлением восприняли турецкие инициативы, рассматривая Турцию в качестве надежного проводника для выстраивания партнерских отношений с Западом. Однако позже наступило взаимное разочарование. С одной стороны отсутствие единой идентичности среди тюркоязычных народов постсоветского пространства не позволило выработать единую позицию по проблемам региона. С другой, новообразованные государства были заинтересованы в самостоятельности собственной политики и не желали снова оказаться в тени.

Будучи непригодным для внешнеполитической экспансии, неопантюркизм все же оказался хорошей идеологической основой для установления контактов и развития отношений в области культуры. В культурно-языковом аспекте идеология пантюркизма предполагает необходимость формирования моноэтнического тюркского пространства (возможно, пантюркской организации), укрепление единой культуры и языка, распространение геополитического и геокультурного влияния на тюркоязычные регионы и продвижение интеграционных процессов в тюркском мире. Призывы к единству сочетаются на современном этапе с воинственными устремлениями неопантюркизма, которые проявились в форме вмешательства в вооруженные конфликты на территории Кавказа (Карабах, Абхазия, Чечня). При этом важно понимать, что, хотя в качестве идеологии пантюркизм приветствуется и широко поддерживается, он никоим образом не должен диктовать агрессивной политики. В противном случае, Турция рискует потерять кредит доверия тюркских государств и ухудшить отношения с более сильными и влиятельными факторами. В связи с этим в последнее время Анкара говорит много всяких идеологически окрашенных слов, но дела делает более прагматично. Очевидно, что неопантюркизм имеет большой идеологический потенциал, вся сложность заключается в методах его использования. Неопантюркистскую идеологию можно рассматривать как удобную платформу для заполнения вакуума на постсоветском пространстве имеющей западную ориентацию Турцией [14], в отличие от неосманизма, который служит идеологическим обоснованием поликультурного общества. Истоки идеологии идут вплоть до экс-президента Турции Тургута Озала, считавшего, что население страны и балканских мусульман сплачивает ислам, и объединить их вокруг идеи одного общего государства может разработанная по-новому идеология [15]. Т. Озал не отмечал, какая идеология способна решать подобные вопросы, однако делался намек на стремление Турции вернуться в лоно османизма. Идеологически неосманизм направлен на популяризацию Турции как лидера постосманского пространства, сфера интересов которого распространяется на значительные территории.

Анкара вряд ли когда-нибудь полностью откажется от идеологии неопантюркизма и, вместе с тем, не сможет оставить попыток воспользоваться идеологией неосманизма для достижения своих внешнеполитических целей. Как показано выше, между неоконцепциями существуют непреодолимые различия, однако обе концепции призваны служить интересам Турецкой Республики. Можно сделать вывод о том, что теория о возрождении Османской империи несостоятельна, так как серьезно задевает

интересы соседних стран, с одной стороны, а с другой, у самой Турции недостаточно ресурсов для крупномасштабной экономической и социоидеологической экспансии. Однако неопантюркизм, наполненный здоровым прагматизмом, позволит создать вокруг Турции зону влияния, что, в свою очередь, повысит статус Турции на международной арене и позволит стать одним из ведущих акторов в регионе Ближнего и Среднего Востока. Проникновение и главенство в регионе Большого Ближнего Востока или в рамках Исламской Цивилизации в принципе удовлетворяет обеим теориям. К тому же, стремление Турции быть великой державой позволит стать самостоятельным посредником в решении любых вопросов, которые часто возникают между Западом и Востоком. Ключ к успеху для Турции лежит в синтезе обоих подходов, при удачном свершении которого Турция и ее зона влияния превратится в своеобразный хартленд и сможет серьезно изменить все архитектуру международных отношений. Из чего также можно заключить, что неопантюркизм является логическим продолжением неоосманизма, и необходимый баланс при использовании обеих концепций рано или поздно будет найден.

Список использованной литературы

1. Аватков В.А. Неоосманизм. Базовая идеология и геостратегия Турции / В. А. Аватков // Свободная мысль. 2014. № 3. – С. 71-78.
2. Аватков В. Перекресток геополитических интересов России и Турции – Кавказ и Центральная Азия. Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/24-04-09a.html> (дата обращения: 01.02.2017).
3. Байкова Т. Анкара обещала не оставить Крым без присмотра / Т. Байкова // Известия. 2014. 5 марта. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/567061> (дата обращения 01.02.2017).
4. Все годы «дружбы» Турция вела подрывную деятельность внутри России. Режим доступа: <http://www.politrus.com/2015/12/12/russia-turkey-8/> (дата обращения 12.02.2017).
5. Глазова А. В. Политика Турции на Западных Балканах / А. В. Глазова // Проблемы национальной стратегии. 2013. № 2 (17). С. 22-34.
6. Дружиловский С. Б. Россия и Турция в новом тысячелетии / С. Б. Дружиловский, В. А. Аватков // Российско-турецкие отношения: 2002-2012 годы (материалы Круглого стола, г. Москва, 4 апреля 2013 г.). – М.: МГИМО-Университет, 2013. – С. 11-20.
7. Жизнин С. З. Энергетическая дипломатия в Каспийском регионе / С. З. Жизнин, И. А. Гулиев // Вестник МГИМО Университета. 2012. № 1. – С. 241-247.
8. Кудряшова И. В. Турция: национальные интересы и имперскость / И.В. Кудряшова, В. В. Матюхин // Политическая наука. 2013. № 3. – С. 117-136.
9. Мальшиева Д. Россия и Турция в Центральной Азии: партнерство или соперничество? Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5009#top-content (дата обращения: 01.02.2017).
10. Пруссаков В. Исламская мозаика / Валентин Пруссаков // Газета «Завтра». 2009. 2 декабря. № 49 (837). Режим доступа: <http://zavtra.ru/content/view/2009-12-0253/> (дата обращения: 30.01.2017).
11. Турция обвинила Россию в нарушении территориальной целостности Грузии, Сирии и Украины. Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2917071> (дата обращения: 16.02.2017).
12. Турция: новая роль в современном мире. – М.: ЦСА РАН, 2012. 80 с.
13. Уразова Е. И. Экономическая активность Турции в Кавказско-Центральноазиатском регионе / Е. И. Уразова // Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий: сборник статей. – М., 2010. – С. 156-170.
14. EmelParlar Dal &EmreErşen (2014) Reassessing the “Turkish Model” in the Post-Cold War Era: A Role Theory Perspective, Turkish Studies, 15:2, 258-282, DOI: 10.1080/14683849.2014.926238.
15. Murat Yeşiltaş. The Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy, Turkish Studies. 2013, 14:4, 661-687, DOI: 10.1080/14683849.2013.862927.

ӘӨЖ 903/904 (574)
МРНТИ 03.01.09

А.К. Төлегенов¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 1 курс магистрі, Алматы, Қазақстан

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАСТЕК ҚАЛАСЫНЫҢ МЕТАЛЛ БҰЙЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған темірден жасалған бұйымдар зерттелінген. Ежелгі тұрғындардың тарихи-мәдени дамуындағы темір өндірісінің орны оның қалыптасу мен даму үрдісін зерттеу маңыздылығымен, әр аймақтағы өндірістік ерекшеліктерінің қалыптасуымен, әр түрлі

мәдениеттердің өзара ықпалымен түсіндіріледі. Темірден жасалған еңбек құралдары адамдарды жер шаруашылығы, қолөнер, тұрмыстық ыдыстар, әскери қару – жарактарды жасауда кеңінен қолданылды.

Кілт сөздер: Қастек, металл бұйымдары, қару-жарақ, соқа, найза, ат-әбзелдері.

Аннотация

А.К. Тулегенов¹

¹*ҚазНУ имени ал-Фараби, магистр 1 курса, Алматы, Казахстан*

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КАСТЕКА

В статье изучаются изделия из железа которые находилось в результате архелогических исследований в средневековый город Кастек. Значение производства железа и его формирование в жизни древних жителей объясняется с особенностью производства в разных территориях и с связем разных культур между собой. Рабочие инструменты из железо широко употреблялось в изготовлении бытовых изделия, военные оружие, ремесло и в земельным хозяйстве.

Ключевые слова: Кастек, металлические изделия, оружие, лемех, копья, конская упряжь.

Abstract

А.К. Tulegenov¹

¹*al-Farabi Kazakh National University, Almatu, Kazakhstan*

HARDWARE MEDIEVAL SETTLEMENT KASTEK

The article izuchaetsya ironwork which was a result of arhelogicheskikh research into the medieval city Kastek. The value of the production of iron and its formation in the life of the ancient inhabitants explained to feature production in different areas and with different cultural ties between soboy. Rabochie tooling of iron is widely used in the manufacture of household goods, military weapons, craft and farm land.

Keywords: Kastek, metalwork, weapons, blade, spear, horse harness.

Орта ғасырларда Қазақстанның оңтүстігінде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық өрлеу барысында Жетісу өңірінде қолөнердің, сауда мен мәдениеттің шоғырланған орталықтары-қалалар қалыптасты. Әрбір қала өзінің орналасқан жеріне, аймағына қарай саяси-экономикалық, рухани-мәдени орталықтың негізі болған. Ортағасырлық Қастек қалашығы Жамбыл ауданы, Қастек ауылынан 2,5 км. оңтүстікте, Қастек өзенінің сол жағасында, Суық төбе тауының етегіндегі адырлардың бірінде орналасқан. Қаланың қалыптасу тарихы солтүстік-шығыс Жетісуда VII ғ. аяғы-IX ғасырда басталып, бұл үдеріс X ғ.-XIII ғ. басында қарқынды жүрді. Осы уақытта қала ірі экономикалық, саяси және мәдени орталыққа айналды [1, 81 б.].

Ежелгі тұрғындардың тарихи-мәдени дамуындағы темір өндірісінің орны оның қалыптасуы оның даму үрдісінің зерттеу маңыздылығымен, әр аймақтағы өндірістік ерекшеліктерінің қалыптасуымен, әр түрлі мәдениеттердің өзара ықпалымен түсіндіріледі. Адамзат тарихында темір металлургиясының пайда болуы тұтас дәуірді қамтыды. Темір өндірісін жетілдіру қоғамның өндіргіш күштерін түбегейлі трансформациялауға әкелді. Темірден жасалған еңбек құралдары адамдардың әр түрлі шаруашылық салаларына деген мүмкіндіктерін кеңейтті: жер шаруашылығы, қолөнер, тұрмыстық ыдыстар т.б. [2, 181 б.]. Қастек қалашығының айналасындағы төбелердің маңынан көптеген арықтардың іздері байқалады. Арықтардың басы тау жақтан, Қастек өзенінен тартылғандығы белгілі. Себебі ескерткіш өзеннен шамамен 80 м-дей биік орналасқан. Соған қарағанда қала халқы егіншілікпен және бақша шаруашылығымен айналысқанға ұқсайды. Мұны ескерткіш маңынан табылған, металдан жасалған соқа тістері мен кетпендер дәлелдейді [3, 20 б.]. *Соқа тістері.* Соқа тісі-бұл соқаның ағаш сырғымасына кигізілетін металл ұштық. Оның негізгі функциясы-жерді көлденеңінен жырту. Жұмысының сипаты бойынша соқа тістері аудармай қопсытатын құралдар қатарына жатады. Микро құрылымдық анализге алты қапталған дана ұшыраған. Олар кең тұтаспаған төлкесі (втулка) бар үшбұрышты күрек болып келеді. Соқа тістерінің ұзындығы 33-тен 22 см, ал ені 15-тен 18 см арасында құбылып тұрады. Зерттеу нәтижелері айғақтағандай, ұсталар соқа тістерін жасауда түрлі технологиялық сызбалар қолданған. Біріншісі, қарапайым түрі, тұтасболаттық немесе тұтастемірлік ұштықты әдетте метал-ды ыстық күйде пластикалық өңдеу тәсілінің көмегімен жасауға келіп тірелген. Екіншісі, осы санаттағы бұйымдарға ерекше қызығушылық тудыратыны, темір мен болаттың үйлесімділігіне негізделген түрлі қасиеттегі материалдарды екі қабатты немесе көп қабатты дәнекерлеу жолымен жасалған. Дәнекерлеу өте сапалы өндірілген. *Кетпендер*-шот типтес егіншілік құралы. Әсіресе ауыл шаруашылығында жерді өңдеу құралдары ретінде немесе түрлі тектес арықтарды жүргізу кезінде қолданылған. Металлографиялық екі данасы зерттелген. Оның біреуі

дөңгелек формалы болған. Төлкесі жалпы ось симметриясынан 10 градусқа, жұмыс жүзінің жиегі жағына қарай ығысқан. Микро құрылымдық анализ және сыртай тексеру бұйымның бүтін бір металл тілімнен (ірі дәнді феррит құрылымы) соғылғанын көрсетті. Оның жасалу технологиясы қызған металды пластикалық өңдеудің қарапайым тәсілімен шектелген [4, 168 б.].

Қастек қаласы маңынан қола, темір, шойыннан жасалған тұрмысқа қажетті пышақ, қайшы, шырақ, шойын және болат қазандар, құрылысқа қажетті шегелер, есік тұтқалары; ат әбзелдері: ауыздық пен сулықтың бірнеше түрлері табылған. *Шойын қазан-жарты сфералы пішінде*, иығында екі көлденеңнен тұтқасы бар. Сыртқы бетінен төрт теңдей секторға бөліп тұрған тігінен төрт құю жігі жақсы көрінеді. Құю жіктерінің сипаты бойынша бұйымды құю құрама пішінде жүргізілгендігі анықталды [5, 105 б.].

Шегелер. Шегелердің негізгі массасы бекітелі-құрылыстық тип. Өлшемдері 21 см-ден 6-8 см арасында кездеседі. Білігінің қимасы төртбұрышты, дөңгелек формалар сирек кездеседі. Шегелердің салмағының арасында қолданылатын ұсталық операциялардың реттілігі жөнінде жорамалдауға мүмкіндік беретін бітпеген дайындама топтары бар. Бар дайындамалардың анализі соңғы операция басты арнайы шеге жасайтын құрылғыда отырғызу болып табылатындығын қорытуға мүмкіндік береді. Дайын шегелер мен дайындамалардың микро құрылымдық анализі көпшілігінде өңделмеген болаттың құрылымын, арасында-қарапайым темірдің құрылымын анықтады.

Құлыптар мен кілттер. Іле Алатауы қалаларында ғимараттарды, сандық қақпақтарын құлыптау үшін қолданған. Барлық зерттелген құлыптар типологиясы жағына бір біріне жақын. Олардың құрылымы массивті доғаға өтетін конус тәріздес қуыс денеден тұрады. Құлыптың бұғаттау құрылғысының пішініне байланысты доғаның ұшы істік түрінде безендірілген, болмаса дөңгелек немесе төртбұрышты тесік тесілетін. Құлыптың қажетті элементі екі нұсқада дайындалатын бұғаттау құрылғысы болып табылатын. Бірінші жағдайда бұғаттау құрылғысы дөңгелек жазық басты біліктен тұрған. Екінші жағдайда бұғаттағанда құлып доғасына қада кигізіліп, серіппелі білік ұшында дөңгелек тесікті жазық қалқаншамен бекіткен.

Құлыпты ашу үшін ұшында дөңгелек бедерлі ойығы бар арнайы кілттер қызмет жасаған. Құлыпты ашу қажет болған жағдайда кілт арнайы тесікке тығылған. Кілтті әрі қарай қозғалтқанда серіппе қысылып, сосын бұғаттау құрылғысы алынатын. Кілттік тесік доға білігі қуыс корпусқа өтетін жерінде орналасқан.

Технологиялық зерттеулер көрсеткендей, құлыптарды дайындағанда қызған металды ұсталық соғу әдісі қолданылған. Бұйымның бөлек элементтерін жинағанда мыстық дәнекерлеуді кеңінен қолданған. Дәнекерлеудің жоғарғы сапасына қарай отырып, ұсталар арнайы қосындыларды қолданды деп қорытуға болады. Жұмыс үшін бастапқы материал болып төмен көміртекті өңделмеген болаттар қызмет жасаған. Серіппе үшін материал таңдау өзіне назарын аудартады. Үш жағдайда олар жұмсақ металдан соғылған, біреуінде төмен көміртекті өңделмеген болаттан соғылған [6, 280 б.].

Темірді өндірісте кеңінен қолдану, әсіресе жоғары сортты темірді әскери техниканы жетілдіруде кеңінен қолданды. Қастек қаласынан табылған әскери жабдықтар: найза және жебе ұштары, сауыт көбелерінің бірнеше түрлері болып табылады. Найза атқаратын қызметіне байланысты жақын ұрысқа арналған түйреу қаруы болып табылады [7, 227 б.]. Ұзындығы 15 тен 20 см-ге дейін, қауырсынының ұзындығы 8-15 см, тығынының диаметрі 3-4см (Сурет 2.). Қарудың тығынды бөлігі, темірді жалғаудың нәтижесінде пайда болған «мойынында»: «жиналма сап» бар. Найза атты жауынгердің таптырмас қаруы болып саналған.

Найза ортағасырлық көшпенділердің негізгі қаруларының негізгі бір түрі. Араб жазба деректерінде түріктердің найзаларының ұзын және қысқа түрлері болған. Қысқа найза алып жүруге жеңіл және оны қадауға көп күш жұмсалады. Этнографиялық деректерге мән берсек, найза қазақтар мен қырғыздардың жерлеу салтында маңызды рөлге ие болған [8, 265 б.]. Сүйікті сәйгүлігі мен киімдерімен қатар ол қайтыс болған адамның уақытша орнын басады. Қырықыншы күні киіз үйге ақ немесе қызыл орамал (немесе өлген адамның өз белгісін) байланған найза немесе ағаш сырық орнатылды, ол жерлеу салтын білдірген. Жерлеу салты аяқталған соң найза сындырылады.

Қорғаныс құралдары қару-жарақтың ажырамас бөлігі болып саналады. Дәл осы қорғаныс құралдары құрылымы мен безендірілуіне байланысты этнографиялық және тарихи-экономикалық анализ жасағанда қосымша деректер береді. Қорғаныс құралдарының жаппай қолданылуы мен жоғарғы сапасы әскери іс пен колөнердің қаншалықты дамығанынан хабар береді. Сауыт типін анықтаудың негізгі ережесіне сауыт пластинасын негізге орнатудың әр түрлі тәсілдері жатады. Пластина дайындалатын форма мен материал, саңылаулардың саны және қорғаныс құралдарның дайындалатын құрылымына қарағанда қосымша рөлге

ие болған. Сауыттың төрт негізгі түрі ажыратылады: а) қабыршықты; б) табақшалы; в) ламинарлы г) созылымды (Сурет 2.).

Қастек-1 қалашығына жасалған қазба жұмыстары кезінде созылымды сауыттың 2 түрі анықталды. 1-ші түрі сауыттың жоғарғы бөлігі дөңгеленген, ал төменгі бөлігі тікбұрышты болып келеді. Оның ұзындығы 7,0-7,5 см, ені 2,5-2,7 см, қалыңдығы 0,1-0,3 см. Сауыттың негізгі бөлігі тарылтып жасалған. Негізгі айырым белгілері: жоғарғы бөлігінде шар тәріздес дөңестің болуы және айтарлықтай қалың болуы. 2-ші түрі сауыт пластинасы жоғарғы бөлігі дөңгеленген, ал төменгі бөлігі тікбұрышты болып келеді. Пластинаның өлшемі: ұзындығы 9,5-10 см, ұзындығы 2,3-3,0 см, қалыңдығы 0,1-0,2 см. Негізгі айырым белгілері: жоғарғы бөлігі иіліп жасалған.

Мініс жылқысының әбзелдері. Ежелгі түріктердің діни көзқарастары мен салт-дәстүрінде жылқы маңызды рөлге ие болған. Оның әскери істегі, шаруашылықтағы және түріктер өмірінің басқа да жақтарындағы маңызы ерекше. Сондықтан жылқы түріктердің дүниетанымында айрықша орынға ие: жерлеу салтында құдайға арнап шалынатын мал болды. [9, 76-78 бб.]. Әбзелге жататын заттар (жүген мен ауыздық, үзеңгі, айылбас), негізгі танылатын заттарға жатады әрі олар этнографиялық жағынан көрсететін құрам бөлікке жатады. Жүген мен ауыздық әбзелдің маңызды бөлігі, көбіне кездесетін археологиялық материалға жатады. Жүген мен ауыздық бір «жинаққа» жатады (жүгеннің ауыздықсыз табылуы сирек кездеседі, әрі олар табиғи өнімдерден дайындалғандықтан оның жолғалуын жамандыққа жорыған).

Жүгеннің біршығыршықты және екішығыршықты түрлері бар. Біршығыршықты жүген түйіні бар, әрі ауыздық пен тағаны бекітетін қосымша бір сақинадан тұрады. Екішығыршықты жүген екі сақинамен түйінделеді: ішкі сақина жүгенге арналған, ал сыртқы сақина тағаға арнап қойылған [10, 119 б.]. Ұзақ уақыт бойы ежелгі тұрғындардың қолөнер өндірісін зерттеу, басқа өндірістік құрал-жабдықтарды, еңбек құралдарын, ұсталық бұйымдарды тек сырттай бақылау және олардың салыстырмалы сипаттамалары арқылы ғана мүмкін болды. Ғылым дамуының жаңа деңгейі темір жасау өндірістерінің тарихын археологиялық зерттеуде сапалы жаңа қадам және өте маңызды бағыт болып табылатын жаратылыстану мен нақты ғылымдардың әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Бұл әдістер ежелгі тұрғындардың қара металлургиясы мен ұсталық өнерінің технологиясына байланысты қызықты әрі нақты мәлімет ұсына алады, мұның негізінде сол кездегі қоғамның жалпы өндіргіш күштерінің жағдайын білуге болады. Бұл жұмыста металлографиялық әдістер қолданылған.

Қорыта айтқанда, Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған еңбек құралдары, әскери жабдықтар мен тұрмысқа қажетті құралдар қала аймағында сауда мен қолөнер, т.б. салалары дамығандығын көрсетеді. Қастек қаласының халқымыздың тарихындағы алар орны ерекше. Қастек-ел өркениетінің қалыптасуына сүбелі үлес қосқан қаланың бірі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Нуржанов А.А. Средневековое городище Кастек-1 // *Материалы Международной конференции. Институт Археологии МОН РК.* – Алматы, 2011. – С. 80-87.
2. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. *Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН Каз ССР.* – Алматы, 1958. Т. V.
3. Нуржанов А.А. *Жетысу-золотая колыбель казахской нации. Мысль Республиканский общественно-политический журнал.* – Алматы, 2013. №10. – С. 19-23
4. Савельева Т.В., Зиняков Н.Н., Воякин Д.А. *Кузнечное ремесло Северо-восточного Семиречья.* – Алматы, 1998. –228 с.
5. Нуржанов А.А. *Исследования средневекового городища Кастека // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук.* – Алматы, 2015. №6 (298). – С. 99-109
6. Нуржанов А.А. *Средневековый Кастек // Материалы Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения 2014» посвященной 110-летию со дня рождения Академика А.Х. Маргулана.* – Алматы-Павлодар, 2014. – С. 268-291
7. Мандельштам А.Н. *Характеристике тюрков IX в. «Послания фатху б. Хакану» ал Джухиза // Труды ИИАЭ АН КазССР.Алма-Ата, 1956. Т. 1.*
8. Фиельструп Ф.А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века.* – М.: Наука, 2002. – 302 с.
9. Нестеров С.П. *Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья.* – Новосибирск: Наука, 1990. – 142 с.
10. Кубарев Г.В. *Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников).* – Новосибирск: Изд.во Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 400 с.

Сурет-1. Найзаның ұшы

Сурет-2. Сауыт көбелері

ӘОЖ 94(574) «1876/1917»:37
МРНТИ 03.01.09

С.С. Сайфулмаликова¹

¹ ғылыми жетекші: т.ғ.д. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Академик Т.С.Садықов атындағы «Қазақстан тарихы» кафедрасының оқытушысы,
sabirasha@mail.ru

А.А. Рахимова²

² Абай атындағы ҚазҰПУ, 6М011400 – тарих мамандығының 2 курс магистранты,
aida.ar757@gmail.com

СЕМЕЙ ЕРЛЕР ПРОГИМНАЗИЯСЫ МЕН ГИМНАЗИЯСЫ ТАРИХЫНАН (1876-1917 жж.)

Аңдатпа

Мақалада революцияға дейінгі Семей қаласындағы негізі қаланған ерлер прогимназиясы мен гимназиясының (1876-1917 жж.) құрылу тарихы қарастырылады. Автор ерлер прогимназиясы мен гимназиясындағы оқу үрдісі, материалдық базасы педагогикалық ұжымы, оқушылардың ұлттық құрамы, әлеуметтік тегі және діни-нанымы, гимназистердің оқу көрсеткішінің үлгерім деңгейі, гимназияның сыртқы және ішкі тәртібі, оқу бағдарламасы мен оған қатысты оқу құралдары да мақалада талданады.

Түйін сөздер: Семей, ерлер, прогимназия, гимназия, орта білім беру жүйесі, реформа, гимназистер.

Аннотация

С.С. Сайфулмаликова¹

¹ научный руководитель: – д.и.н., Казахского Национального Педагогического университета имени Абая, sabirasha@mail.ru

А.А. Рахимова²

² магистрантка 2 курса КазНПУ имени Абая, по специальности 6М011400 – история aida.ar757@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ МУЖСКОЙ ПРОГИМНАЗИИ И ГИМНАЗИИ (1876 – 1917 гг.)

В статье рассматриваются вопросы истории создания мужской прогимназии и гимназии (1876-1917 гг.) в дореволюционный период в городе Семипалатинск. Автор анализирует учебный процесс, материальную базу, состав педагогического коллектива, национальный, социальный и религиозный состав учащихся, уровень учебных показателей успеваемости гимназистов, правила поведения в учебном заведении и за его пределами, средства обучения и содержание учебной программы мужской прогимназии и гимназии.

Ключевые слова: Семипалатинск, прогимназия, гимназия, система среднего образования, реформы, гимназисты.

Abstract

S.S. Saifulmalikova¹

¹ Scientific supervisor: – doctor of historical sciences
of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai.

sabirasha@mail.ru

A.A. Rakhimova²

² 2th course master specialty of “6M011400 – history”, city Almaty, KazNPU named Abai
aida.ar757@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE SEMIPALATINSK MEN'S PROGYMNASIUM AND GYMNASIUM (1876 – 1917 yy.)

The article considers issues of history of men's progymnasium and gymnasium (1876-1917 yy.) to the before revolutionary period in the city of Semipalatinsk. The author analyzes the educational process, material resources, the composition of pedagogical staff, national, social and religious composition of students, level of academic performance of students, rules of conduct in school and beyond, learning and the curriculum male progymnasium and gymnasium.

Key words: Semipalatinsk, progymnasium, gymnasium, the system of middle education, reform, gymnasium student.

ХУІІІ ғасырдың үшінші ширегінде Ресей империясында ең алғашқы прогимназиялар мен гимназиялар құрыла бастады. ХІХ ғасырдың ортасында Орталық Ресейде ерлер гимназиялары мен прогимназияларының толық желісі құрылу үрдісін басынан кешіргелі жатқанда, Батыс-Сібір округінде бұл уақытта бас-аяғы 3 ерлер гимназиясы жұмыс атқарып тұрған, айтар болсақ: Тобыл (1810 ж.), Томск (1838 ж.), және Омбы (1876 ж.) қалаларында және бұл тізімге кейінірек ашылған Семей ерлер прогимназиясын қоссақ болады [1,24 б.]. Гимназиялар мен прогимназиялардың құрылуының ең негізгі мақсаты болашақ университет студенттерін дайындау, яғни ғылыми таным мен сол уақытта жоғарғы оқу орындарында дәріс оқылатын шет тілдерін үйрету болды (латын, грек, француз, неміс, және көне тілдер т.б.).

ХІХ ғасырдың екінші жартысы Ресей империясы үшін ұлы реформалар кезеңімен сипатталады, оның ішінде ең маңыздысы басыбайлы шаруалардың құқықтарының реттелуімен қатар, халыққа білім беру орындарының жұмыстарына да үлкен мән берілді. Соның ішінде Халық Ағарту Министрі А.В. Головиннің гимназиялар мен прогимназияларға байланысты 1864 жылғы ережесін айта кеткен жөн. 1860 жылғы ережелермен салыстырғанда гимназияларға байланысты біршама өзгерістер енгізілді. А.В. Головин басты назарға Германия елінің оқу үрдісін үлгі ретінде қарап, 1864 жылғы ереже бойынша гимназиялардың 3 типін белгіледі: классикалық – екі ежелгі тілдермен, классикалық – бір ежелгі тілмен, реальды – ежелгі тілдерсіз. Оқу уақыты толық 7 жыл, ал прогимназияда 4 жыл. Прогимназиялар реальдық училишелердің орнын алмастыруы қажет болды [2,2 б.]. 1866 жылы 14 сәуірде Халық Ағарту Министрлігінің басшылығына граф Д.А. Толстойдың келуімен 1871 жылы 30 шілдеде гимназия және прогимназиялардың жаңа ережелері қабылданады. Ереже тек екі ежелгі тілмен оқытылатын классикалық гимназияларды мақұлдады. 1871 жылғы ереже жаңа болғанымен, классикалық гимназиялардың бағдарламаларын түбірінен өзгерткен жоқ. Негізгі пәндерге ежелгі тілдермен математика таңдалып,

оларға көп уақыт бөлінді, ал құдай заңдары, бейнелеу, көркем жазу, жаратылыстану, тарих пәндеріне сабақ сағаттары қысқартылды. Сынып жетекшілер құрамы енгізіліп, оқу уақыты 8 жылға ұзартылды, бірыңғай оқу бағдарламалары мен бірыңғай сынақ ережелерін енгізді. Тағы бір Халық Ағарту министрі И.Д.Деляновтың (1882-1898 жж.) уақытында орта білім беретін екі тип: классикалық гимназия мен реальдық училище бір-біріне жақындай бастады. XX ғасырдың басында реальдық училищелердің түлектерін университеттің физико – математикалық және медициналық факультеттеріне қабылдап, оқу орнында жаңа тілдерді үйрену белең алды. II Николай патшалық еткен 10 жылдың ішінде Халық Ағарту Министрлігін бірталай тұлғалар басқарды. Атап айтсақ: граф И.Д.Делянов (1897 жж.), құпия кеңесші Н.П.Боголепов (1898-1901жж.), генерал П.Н.Ванновский (1901-1904 жж.), құпия кеңесші Г.Э. Зенгер (1903-1904 жж.), генерал Глазов (1904-1905 жж.). Басшылардың бұлай қарқынды ауысып отыруы білім жүйесінде жетекші жаңалықтар алып келмеді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы аралықта болашақ орта мектептің құрылуының айналасындағы бітпес талқылауларға толы болды [2,5 б.].

Сонымен Семей ерлер прогимназиясы және гимназиясының құрылу тарихына келер болсақ, 1876 жылы Семей қаласының қоғамдық басқармасы мен жергілікті әкімшілік Халық Ағарту Министрлігіне қалада ерлерге арналған орта білім беретін оқу орын ашу жайлы бірнеше рет өтініш жасайды, алайда олардың алғашқы өтініштері жауапсыз қалды. 1893 жылы өтініш қайта қаралып, қанағаттандырылады. 1894 жылдың 1-ші шілдесінде Семей қаласында төрт сыныптық ерлерге арналған прогимназия ашылатынын және оны материалдық жағынан қамтамыз ету мемлекеттік қор есебінен болатыны мәлімдеді. Қазақтардан жиналған 50 000 рубль салықтың үстінен түсетін пайыздар мен қалалық қоғамдық кеңестен жыл сайын бөлінетін жәрдемақы 3970 рубль қаражат прогимназияның ашылуына байланысты шығындарды өтеу үшін Халық Ағарту Министрлігінің қазына қорына құйылып отыруы тиіс болады [3,44 б.].

Семей ерлер прогимназиясының жеке оқу ғимараты болмады. Оқу орнына арнайы комиссияның мақұл-дауымен, қала басқармасы 600 рубльге жеке үй жалдаған. Болашақта жеке ғимаратты салуға прогимназияның ашылған бастапқы 4 сыныбының толықтай толуына байланысты болған [3,45]. Соңында тек 1899 жылы прогимназия тастан салынған жеке ғимаратқа орналасады [4,100 б.].

1894 жылы шілде айында прогимназия болып ашылып, 1901 жылы қаңтарда 6 сыныптық гимназия, ал 1903 жылы толық 8 сыныпты гимназияға түрленеді [1,24 б.]. 18-ші қыркүйекте прогимназияда екі бастапқы сынып ашылады. 19-ы мен 25-ші қыркүйек аралығында оқуға қабылдау сынақтары өтіп, ал қыркүйектің 27-і күні оқу үрдісі басталады [3,44 б.]. Бірінші және екінші сыныпқа оқуға түсу үшін, құдай заңдары, орыс тілі, география, арифметика, латын тілінен ауызша және жазбаша түрде емтихан тапсырды [5,5 б.]. Емтихан нәтижелері бойынша оқу орнына жыл басында 1-ші сыныпқа 21 оқушы, ал 2-ші сыныпқа 9 оқушы, барлығы 30 оқушы тізімге ілікті [5,7 б.]. Оқуға қабылдау барысында педагогикалық кеңестің шешімімен жас шамалары бойынша екінші сыныпта оқулары тиіс 13 жасар Борис Уданов пен Александр Белоусович, біріншісінің денсаулық жағдайының нашар болуынан, ал екіншісінің қаражатының жетіспеушілігінен өз уақытында оқуға түсе алмағандығына байланысты 1-ші сыныпқа қабылдау туралы үкім шығарады [6, 5-6 бб.]. Ал шынайы қарағанда гимназия және прогимназияға қабылдау ережелерінде 1-ші сыныпқа жас шамасы 10-11 жас, екінші сыныпқа 11-13 жас міндетеліп бекітілген болатын. Прогимназияда оқуға қабылдау ережелеріне педагогикалық кеңестің шешімімен тек себепті жағдайларға байланысты өзгертулер енгізіліп отырған [5,26 б.].

1894 жылдың қыркүйек айының басында прогимназияда 6 адам қызмет атқарды. Инспектор – 1, заң оқытушысы – 1, тіл мен ғылым мұғалімдері – 2, басқа да қызметкерлер – 2 [3,44 б.]. Ашылған жылы қызмет атқарған мұғалімдер туралы ақпарат берсек: Семей ерлер прогимназиясының директоры статтық кеңесші Константин Николаевич Рябининь. Қазан университетінің жаратылыстану ғылымдарының кандидаты, физика-математика факультетін бітіріп, химия, физика және жаратылыс тарихы пәндерін маманданған педагог азамат. 1896 жылы 1 қаңтарында 3-ші дәрежелі Қасиетті Анна орденімен марапатталған. Прогимназияда I-II сыныптарға географиядан сабақ берді. Прогимназияның құрметті қамқоршысы 1-ші гильдия көпесі Алексей Васильевич Москвинь. Заң оқытушы, дін қызметшісі – Иоаннь Семенович Никольский. Владимирск рухани семенариясында білім алған, прогимназияда I-II сыныптарға құдай заңдарын оқытқан. Оқушы М.Н. Березников - Санкт-Петербург тарих-филология институтында білім алып, тарих, география және орыс тілінен гимназияда сабақ беруге құқылы мұғалім мамандығын иеленген. I-II сыныптарға орыс тілін, латын тілінен, көркем жазу мен француз тілінен сабақ берген. Оқытушы П.В. Шмейцерь I-II сыныптарға орыс тілі, география, неміс тілі, бейнелеу пәндерінен дайындады [6,2 б.].

Оқу орнының мұғалімдері жоғарыда көрсетілгендей Санкт-Петербург тарих-филология институтын, Князь Безбородко атындағы тарих-филология институтын, Қазан университетін, Омбы мұғалімдер

семинариясын т.б. жоғары білім алған. Педагогтарға төленетін еңбекақының көлемі әртүрлі болған екен. Айта кететін болсақ, гимназия директорының қызметтік еңбекақысы 1500 рубль және белгіленген пәннен бергені үшін 480 рубль, Сібірде қызмет атқарғаны үшін 114 рубль, барлығы 2124 рубль алып тұрған. Қатардағы мұғалімдердің еңбекақысы айына 1000 рубльден 1800 рубльдің арасында және сібірде жұмыс атқарғаны үшін қосымша қаражат бөлінді, ескеретін жайт еңбекақы мұғалімнің дәрежесі мен сағатына байланысты болды. Сонымен бірге прогимназия мұғалімдері қосымша қыздар гимназиясында да сабақ берген [7,32 б.].

Гимназия мұғалімдерін кәсіби шеберлікпен алмасуға жазғы демалыс айларында шет елдерге жіберіп отырған. Мысалы, 1912 жылы Семей ерлер гимназиясына халық ағарту министрлігінен ғылыми бағытта ерлер және қыздар гимназияларының мұғалімдерін жазғы демалысқа шет елге жіберуге 4000 рубль несие бөлінгенін, соған байланысты оқу орнынан жөнелтілетін мұғалімді анықтап, жауабын беруін сұрайды. Гимназия басшылығы алгебра, геометрия, арифметика, табиғаттану пәндерінің мұғалімі И.О. Прокофьевтің өтінішін қабылдап, оны бас қамқоршы Лаврентьевке, аталмыш мұғалімнің Англия немесе Германия елдерінің оқу үрдісін білу мақсатында жіберуін сұраған [8,41 б.].

1860 жылғы ережеге назар қойсақ, онда гимназия оқытушыларын 1828 жылғы заңдардағыдай жоғары және төмен деп қарамай, оларды үш категорияға бөледі: оқытушылар, тәлімгерлер және профессорлар. Оқытушы атағы жанадан жұмысқа тұрған немесе енді мансабын атқарып жүрген мұғалімге берілді. Тәлімгер атағы өзін педагогикалық тұрғыдан көрсете білген, оқу орнында кем дегенде 5 жыл жұмыс атқарған оқытушыға, ал профессор атағы оқу орнында кем дегенде 15 жыл қызмет атқарған, өзін ғылыми және педагогикалық шеберлігімен көрсете алған тәлімгерге ұсынылған. Сондықтан мұғалімдерде ең бастысы мамандығы емес, еңбек өтілі мен ғылыми-педагогикалық дәрежесі олардың алар орындарын анықтаған. Мемлекеттік қызметте жұмыс атқаратын мұғалімдердің барлығы санатқа (класс) бөлінген. Оқытушы атағы бар мұғалімдер ІХ санатқа, тәлімгерлер УІІІ санатқа, профессорлар УІІ санатқа жатқызылды. Ақша өтілі сол санатқа байланысты төленген. Зейнет мәселесі бойынша, 20 жыл өтілі бар оқытушыға (жұмыстан шыққан жағдайда) еңбек ақысының 50%-ы, ал 25 жыл өтіліне еңбек ақысының 100%-ы тағайындалған. 1864 жылғы ереже бойынша зейнетке шығу мәселесі толық қаралмайды, тек халық ағарту министрлігі 1857 жылы бекіткен зейнет пен оқу орындарына көмек туралы ережесінде көрсетілгендей қалатынын жазады [9,171б.].

Оқу орнында алғашқы оқу жылдары және кейінірек гимназияға түрленген оқу жылдары, ұстанған діні мен әлеуметтік жағдайына байланысты әр түрлі балалар білім алған, (1 кестеге) төмендегі кестеге мән берсек дворяндар мен шенді азаматтардың балаларының және православиялық дін өкілдерінің санының артықшылығын байқаймыз. Мұсылман дінін ұстанататын оқушылардың ішінде қайсысы (қазақ немесе басқа ұлт өкілі) қай ұлтқа жатқызылатыны анық жазылмайды. Қазақ балаларынан гимназияға Өскемен уезіндегі, коллеждік кеңестің дәрігері Амре Құрманұлы Айтбакиннің ұлы Айтбакин Аспандияр оқу орнын 1920 жылы 28 қаңтарда толық сегіз сыныпты аяқтап, келесі оқу нәтижесін көрсеткен: құдай заңдары оқымаған, (гимназия құдай заңдары пәнінен мұсылман балаларын босатқан – Р.А.) орыс тілі мен көркем сөйлеуден, философиялық оқулардан – қанағаттанарлық, латын тілі, құқықтану, математика, материалды география, физика, тарих, француз тілі, неміс тілі пәндерінен жақсы деп бағаланған, сонымен бірге бейнелеу, гигиена, гимнастика секілді қосалқы пәндерді игергендігі жазылады [10,1 б.].

Райымжан Мәрсековтың туған інісі Шерияз Мәрсеков 1904 жылы оқуға қабылданады, бірақта мұрағат деректерінде аталмыш оқушының оқу үлгерімі мен қай жылы бітіргені туралы ақпарат берілмейді [11,1 б.]. Павлодар уезінің Көкпекті болысының фельдшеры Амре Ноғарбеков жиені Ноғарбеков Әбіл-Мұксұн-Абдулиннің 1908 жылы оқуға қабылдануына өтініш береді, бірақта 1908 жылы Семейде түрмеде отыруына байланысты оқу орнының басшылығына жиенін кедей оқушылардың қатарына қосып, оқу ақысынан босатуын немесе түрмеден ақша салып жібергенше көмектесуін сұрайды. Басшылық өтінішті мақұлдап, қоғамдық қордың ақшасынан оған 30 рубль көлемде көмек көрсетеді. Мұнымен қоса 1909 жылдың 1 қаңтарында земствалық шәкіртақыны осы оқушыға тағайындалғаны туралы айтылады [12,1-9 бб.]. 1914 жылы Жетісу облысы Лепсі уезінің Аягөз болысының тұрғыны Беріккұл Малдыбаевтың ұлы Нұрахмет Малдыбаевты қабылдау емтихандарынан жоғары бағалар алып тұрсада, оқу орнында бос орын жоқтықтан қабылдай алмайтынын хабарлайды [13,11б.]. 1918 жылы почта – телеграф саласында жұмыс атқаратын 6 разрядты шенеунік қазақ баласы Мұстанбаев Ыдырыс Семейдегі 2 сыныптық қазақ-орыс училищесін жоғары бағамен аяқтап, оқуын жалғастыру үшін гимназияның 5 сыныбына қабылдауын сұрайды. «Гимназия на дому» бағдарламасымен үйде мұғалім жалдап аттестат алуға дайындалғанын, 1917 жылы гимназияның 4 сыныбына қабылдау емтиханын тапсыруға елдегі революциямен, саяси-

қозғалыстардың белең алуы себап болуын алдыға тартып, Алаш-Орда ұйымының материалдық көмектесуіне сүйеніп, оқуға қабылдауын өтінеді [14,1-7 бб.].

1916 жылы гимназияның ІҮ және ІІ сынып оқушылары Молдабаев пен Уалиханов текті қазақ балалары педагогикалық кеңестен құрамына жергілікті семинария мұғалімдері мен қыздар гимназиясының, үш жоғары және бастауыш училищелерінің оқушылары кіретін қазақ үйірмесін ұйымдастыруға рұқсат сұрайды [15,1 б.]. Өкініштісі үйірменің құрылғаны немесе құрылмағаны туралы басқа ақпарат берілмейді.

Жоғарыда баяндалғандай көп бөлігі қазақтардан жиналған салықтың есебінен салынған оқу орнында, қазақ балалары тек 1900 жылдан бастап оқуға түсе бастайды. Кестеден көріп тұрғанымыздай сол жылы ғана қазақ балаларын белгілей бастайды, ал 1903 жылдан бастап қазақтарды «прочих» немесе «инородец» деп белгілеген.

1 кесте [16]

Жыл	Діні							Әлеуметтік құрамы								
	Православтық	Рим-католиктік	Мұсылмандар	Басқа христиандар	Иудейліктер	Лютерандықтар	Протестантықтар	Двойндар мен шенді азаматтар	Дің қызметкерлері	Құрметті азаматтар мен 1-ші гильдия саудагерлері	Мешандар мен 2-ші гильдия саудагерлері	Шаруалар	Қазақтар	Қазақтар	Шет елі азаматтары	Басқалар / бұратана
1894	32	2	-	-	-	-	-	22	-	-	7	2	3	-	-	
1900	89	3	7	-	5		2	49	-	7	35	1	6	7	1	
1901	146	4	13		7		2	79	2	7	60	4	10	9	1	
1902	191	4	12	-	10		-	109	3	3	68	9	15	9	1	
1903	223	7	10		15			126	6	1	87	12	17		1	5
1904	259	6	10	-	16		-	141	16	1	96	15	16		-	
1905	259	8	2	1	18		-	141	13	45	60	14	15	2	1	11
1906	260	9	14	1	14			143	14	47	55	11	13		1	14
1907	258	8	18	-	10		-	149	13	50	48	7	8	-	1	18
1908	253	11	15	-	13		-	134	20	60	45	16	7	-	-	9
1910	250	17	15	-	14	4	-	117	19	68	51	19	8	-	-	15

Батыс-Сібір оқу басқармасының құрамындағы гимназия және прогимназияларда оқу ақысы жылына 1887 жылы 12-25 рубль, 1897 жылы 40 рубль, 1909 жылы 40-60 рубль, 1916 жылы 40-60 рубльді құраған. Бұл сомаға қосымша оқушының тамағы, киімі, сабақ құралдары және т.б. керекті заттарға шығындар шығып отырған [1,32 б.]. Оқу ақысының жоғары болуына байланысты оқу орнына түсу кол жетімді болмаған. Соған қарамастан гимназияда кейбір балаларға жеңілдіктерде жасалды. Оқушылардың ақысыз оқуға құқығы болғандары: әскери қызметкерлердің балалары, жетім балалар, мүгедек балалар, мұғалімдердің балалары. Мысалы, Семей ерлер прогимназиясында 1894/1895 жылғы оқу жылында ІІ сынып оқушысы Борис Степановты қалалық училище мұғалімінің баласы болғандықтан гимназия және прогимназия ережелерінің 31 тармағына сәйкес оқу жылының екінші жартысына ақысын төлеуден, ал бірінші сынып оқушылары Владимир Донских, Петр Дрьев және Павел Косачев, ІІ сынып оқушысы Вениамин Донскихке 31 тармақтағы көрсетілген 10% пайыз жеңілдіктің есебінен оқу ақысынан босатады [17,9]. 1917/1918 жылдың бірінші жарты оқу жылында педагогикалық кеңес пен ата-аналар комитеті біріге отырып, гимназияда оқитын 460 адамның 10% яғни, 46 жағдайы төмен оқушыларды ақысыз оқытуға шешім қабылдайды [18,416.].

Оқу орнында шәкіртақылар бекітіліп отырған, айта кетсек Семей облысының әкімшілігінен жыл сайын гимназияға мемлекеттік қазынадан 900 немесе 700 рубль қаражат бөлініп отырды [19,8 б.]. 1913 жылдың маусымында азамат соғысының 100 жылдығына орай І Александр патшаның құрметіне тағайындалған шәкіртақы, бұл ақшалай көмекті педагогикалық кеңестің шешімімен гимназиядағы жағдайы ең

төмен оқушыға берілуін міндеттеген [19,12 б.]. 1903 жылы Семей уезіндегі Сейтен болысының тұрғындары Романовтар әулетінің патшалық құруының 300 жылдығына орай съезд кеңесінде гимназиядағы бір қазақ баласына 300 рубль көлеміндей шәкіртақы ұсынады [19,21б.]. Мұнымен қоса Семей қаласының басқармасы гимназия оқушылары үшін көмек ретінде II Александр патшаның, А.С. Пушкиннің құрметтеріне орай гимназияның педагогикалық кеңесінің таңдалуымен алынған оқушыларға 25 рубль шәкіртақы тағайындаған [19,24 б.].

Ереже бойынша ерлер прогимназиясы және гимназия оқушыларының киім үлгісі: шұғадан тігілген қара көк түсті жартылай шекпен, қабыспайтын өңірлі, тізеге жетпейді, 9 күміс түсті дөңес тегіс түймелерден тұрады, осындай 4 түйме қалталардың соңына тігілген, шалбары қара-көк түсті шұғадан, сыртқы киімі офицерлік үлгіде екі жағалы сұр шекпенді шұғадан тігілген. Бас киімі жартылай шекпенді шұғадан, әскери үлгіде жасалған [1,23 б.]. Орта оқу орындарында жазалаудың екі түрі белгіленді(ереже бойынша): сөзбен және әрекетпен. Сөзбен жазалауға сөйлеу, ұялту, ескерту жариялау. Ал екінші түріне жетекшінің жеке (баланың) өзіне немесе барлығының көзінше сөгіс айтуы, оқушының сабақ бойы тұрып тұруы немесе бірнеше сабақ бойы жалғыз отыруы, қамқоршы мен инспекторға, ата-анаға хабарлау, үйге қосымша тапсырмалар беру. Бұл аталған жазалар ешқандай шешім бермеген жағдайда оқушыны жеке директордың алдына алып барып сөгіс жариялаған, бірнеше күнге қарцерге қамап, тек нан мен суға отырғызған. Ең қатал жаза ол – гимназиядан шығару болып есептелінді [1,57 б.].

1904 жылғы есеп бойынша Семей ерлер гимназиясындағы қолданылған жазалау шараларына мән берсек:

2 кесте [1,59-61 бб.]

Жазалу түрі	I сынып	II сынып	III сынып	IV сынып	V сынып	VI сынып	VII сынып
Үйге ерекше тапсырмалар беру	25	9	20	11	14	8	2
Инспектордың немесе сынып көзінше сөгіс жариялау		4		1	1		
Қарцерға қамау 1-4 сағ	9	2	3	3	14	2	2
Қарцерға қамау 4-8 сағ			1	1			
Пед-к кеңестің сөгісі							1

Кестеден көріп отырғанымыздай жазалау шаралары ретінде көп жағдайда үйге тапсырма беру мен қарцерге қамау әдістері жиі қолданылған. Гимназияның оқу-тәрбие үрдісі діни рәсімдермен тығыз байланысты жүргізілген, мысалы құдайға құлшылық ету уақыты педагогикалық кеңеспен қарастырылып, таңертеңгі сағат 8:45-ке бекітіліп, міндетті түрде орындалуы тиісті болған. Соған орай қаладағы Знаменск шіркеуінде прогимназия оқушыларының құлшылық етуі үшін арнайы орындар дайындалғаны туралы хабарлады [6,6 б.].

Оқытылатын пәндерге келер болсақ, (1894-95 оқу жылы, 1-2-ші сыныптар) бірінші сыныпта – 7 пән, ал екінші сыныпта – 8 пән оқытылды. Сабақ дүйсенбі-сенбі аралығында болды. Бірінші сыныпта аптасына арифметика – 4 рет, орыс тілі - 5 рет, латын тілі – 5 рет, көркем жазу – 2 рет, география -2 рет, құдай заңдары - 2 рет, бейнелеу – 2 рет, ал екінші сыныпта аптасына арифметика – 4 рет, орыс тілі – 4 рет, латын тілі – 5 рет, француз тілі – 3 рет, неміс тілі – 3 рет, құдай заңдары - 2 рет, көркем жазу – 2 рет, бейнелеу – 2 рет өтілген [6,6 б.].

Гимназия курсына толықтай бітіріп шыққан оқушыларға – аттестат, ал оқу орынды жартылай оқып немесе тастап кеткен жағдайда – анықтама берілді. Бірақ гимназиядан кейін жоғары оқу орнына түсу үшін, міндетті түрде аттестат қажет болды [1,50 б.]. Сонымен қатар үздік оқушыларды алтын немесе күміс медальмен марапаттаған. Медальдар саны шектеулі, бір алтын және екі күмістен артық болмаған [9,173 б.]. Аттестаттарын қолдарына алғаннан кейін оқушылар университетке емтихансыз түсуге және гимназия жанынан арнайы педагогикалық курсты оқып шыққан жағдайда жоғары халықтық училищеге мұғалім болуына (үздік оқыған пәндері бойынша), жоғарғы разрядты кеңсе қызметкері (мемлекеттік қызметкер) болуға құқылы болды.

Қорыта келгенде, Батыс-Сібір округінің оқу басқармасында ерлер гимназиясы және прогимназиясының даму және құрылу динамикасын екі кезеңге бөлсек болады. Бірінші кезең өзінің баяулығымен, ал екінші кезең өте тез және қарқынды дамуымен. Бұл өңірдегі ашылған орта буынды оқу орындарының ерекшелігі сонда, мұнда олардың құрылуы үшін земствалық мекеменің көмегі болмасада, мемлекеттің көмегі мен Сібір халықтарының білімге деген ынтасының өсуінен Батыс-Сібір өңірінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында орта білім беретін мекемелердің, соның ішінде гимназиялардың құрыла бастағанын көреміз. Семейдегі ерлер прогимназиясы 1894 жылы 4 сыныптық болып ашылып, 1903 жылы толыққанды ерлер гимназиясы болып қайта құрылды. Семей ерлер прогимназиясы мен гимназиясындағы оқушылар мен оқытушылар құрылымын қарай отырып, мұнда жоғарғы білімді педагогтар сабақ бергенін, оқушылардың сан сапасы көптігі соншалық кейбір деректерде оқушы қабылдамайтындығы жазылады, және де оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру шаралары, соның ішінде оқушылардың бос уақытын ұйымдастыру, жазғы демалыстарда үйге берілген тапсырманы орындауды шығармашылық бағытта негіздеу, кітап қорларының жыл сайын ауысуы, мұғалімдердің шет елдерге мамандық бойынша оқып келетінін көре аламыз.

Сонымен бірге гимназиялар уақыт талабына сай дами алмады, өйткені олқылы жағдайларға, соның ішінде қоғамдық әлеуметтік бөлініс, оқу ақысының жоғарылығы, оқу жарғыларының жыл сайын өзгертілуі т.б. факторлар әсер етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Клиницкий А. И. Мужские гимназии Западной Сибири конца XIX – начала XX вв / А. И. Клиницкий. – Saarbrücken, Deutschland : LAP Lambert, – 2011. – 88 с.
2. Перцев В.В. Гимназическое образование в дореволюционной России: вторая половина XIX – начало XX века // Концепт. – 2013. – №01(январь).
3. Обзор Семипалатинской области за 1894 год – Семипалатинск: Типография Семипалатинского Областного Правления, 1894 г., – 200 с.
4. Обзор Семипалатинской области за 1906 год – Семипалатинск: Типография Семипалатинского Областного Правления, 1907 г. – 98 с.
5. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивы. / ҚРОМА /, 494 қор., 1 тізбек., 6-іс., Списки учеников, расписания и ведомости о премных экзаменах за 1894-1895 учебный год. – 52 б.
6. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 1 – іс., Протоколы заседаний педагогического совета прогимназии за первую половину 1894-1895 учебного года. – 18 б.
7. Памятная книжка Западно-Сибирского округа за 1895 г. – Томск, 1896 г.
8. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 36 – іс., Циркуляры попечителя Западно-Сибирского учебного округа. – 121 б.
9. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. / Акад. пед. наук РСФСР, Ин-т теории и истории педагогики. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 310 с.
10. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 124 – іс., Айтбакин Аспандияр. – 7 б.
11. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 220 – іс., Марсеков Шерияздан. – 6 б.
12. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 256 – іс., Ногарбеков Абиль-Муксун Абдулин. – 9 б.
13. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 215 – іс., Малдыбаев Нурахмет. – 11 б.
14. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 242 – іс., Мустанбаев Бюрис. – 8 б.
15. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 44-іс., Копии циркуляров попечителя Западно-Сибирского учебного округа за 1916-1917 годы. – 231 б.
16. Обзор Семипалатинской области за 1894 г – Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1894 г., 200 с; Обзор Семипалатинской области за 1900 г – Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1901 г., 89 с; Обзор Семипалатинской области за 1903 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1904 г., 127 с; Обзор Семипалатинской области 1904 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1905 г, 110 с; Обзор Семипалатинской области за 1906 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1907 г., 98 с; Обзор Семипалатинской области за 1908 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1909 г., 114 с; Обзор Семипалатинской области за 1910 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1912 г., 111 с;
17. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 7-іс., Протоколы педагогического совета Семипалатинской мужской прогимназии за 1894-1895 учебный год. – 30 б.
18. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 53 – іс., Протоколы заседаний педагогического совета Семипалатинской мужской гимназии за 1917 год. – 54 б.
19. ҚР ОМА. 494 қор., 1-тізбек., 38 – іс., Дело об отпуске денежных средств на содержание стипендиатов гимназии. – 24 б.

УДК 373.016:94(574)
МРНТИ 03.01.09

Д.Б. Рыскильдинова¹

¹магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая специальности бМ011400 «История»,
Алматы, Казахстан, nara17je@gmail.com

ОБУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА «ИСТОРИЯ» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОБИЛЬНЫХ ПЛАНШЕТОВ

Аннотация

В статье выделены актуальные вопросы и задачи для современного преподавания истории в школах, на какие принципы стоит опираться. На основе программного обеспечения Classroom Management by Mythware, гораздо нагляднее и доступнее продемонстрировать те или иные исторические факты и события. Благодаря 100 % охвату аудитории, работа проходит с каждым учеником. Видна его рефлексия и актуализация знаний после каждого урока. Технологии, используемые для связи учащихся с сообществами и друг с другом, могут сделать процесс обучения более интересным, отвечающим реалиям сегодняшнего дня, предоставляя нужную информацию в нужное время. Этот процесс во многом определяется ранее полученными знаниями, ожиданиями и получаемыми результатами, которые формируют среду обучения. Чтобы у школьников было желание изучать предмет нужно сделать урок современным и увлекательным. Урок современный, если современно его содержание, эффективны формы организации деятельности учащихся, если учитель использует элементы различных образовательных технологий, позволяющих стимулировать образовательный процесс, то есть всё, что делает ученика успешным вне зависимости от того, сильный или слабый класс.

Ключевые слова: инновационное обучение, программное обеспечение, интерактивные технологии, наглядность, мобильный класс, ресурсы.

Аңдатпа

Д.Б. Рыскильдинова¹

¹тарихи магистрі. Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
nara17je@gmail.com

ОҚЫТУ ПӘН "ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ" ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, МОБИЛЬДІ ПЛАНШЕТТЕР

Мақаласында бөлінді өзекті мәселелері мен міндеттері қазіргі тарихты оқыту мектептерінде қандай принциптері тұр сүйену негізінде бағдарламалық қамтамасыз ету Classroom Management by Mythware, әлдеқайда мөлшелері және қолжетімді көрсетіп, сол немесе басқа тарихи факты мен оқиғалар. Арқасында 100% қамту аудитория, жұмыс әрбір оқушы. Көрінеді оның рефлексия және білімді актуалдандыру әр сабақтан кейін. Технология үшін пайдаланылатын байланыс оқушылардың қоғамдастықтар мен бір-бірімен алады, оқыту процесі неғұрлым қызықты жауап беретін бүгінгі күннің ақиқатына ұсына отырып, қажетті ақпаратты дер кезінде. Бұл процесс көбінесе анықталады бұрын алынған білімдермен, күту мен алынған нәтижелердің қалыптастыратын ортаға оқыту. Үшін оқушылардың үйренуге тұрғысында қандай сабақ қазіргі заманғы және қызықты өтті. Сабақ заманауи, егер заманауи, оның мазмұны, тиімді қызметін ұйымдастыру формасы, оқушылардың, егер мұғалім пайдаланады элементтері әр түрлі білім технологиялар, мүмкіндік беретін ынталандыру және білім беру процесі, яғни, бұл оқушының табысты қарамастан, күшті немесе әлсіз класс.

Түйін сөздер: инновациялық оқыту, бағдарламалық қамтамасыз ету, интерактивтік технология, көрнекілік, мобильдік сынып, ресурстары.

Abstract

Master of history D.B. Ryskildinova. Kazakh National University after Abaya, Almaty, Kazakhstan. E-mail:
nara17je@gmail.com

TEACHING OF "HISTORY" WITH THE USE OF MOBILE TABLETS

The article highlights current issues and challenges for contemporary history teaching in schools, and what principles should rely. On software-based Classroom Management by Mythware, much clearer and easier to demonstrate certain historical wedding veils and events. With a 100% coverage of the audience, the work takes place with each student. See his reflection and actualization of knowledge after each lesson. Technology used to link students with communities and with each other, can make the learning process more interesting, meet the realities of today by providing the right information at the right time. This process is largely determined by previously acquired knowledge, expectations and outcomes that shape the learning environment. To have students have the desire to study the subject need to take a lesson modern and exciting. Lesson modern if modern of its contents, and effective forms of organizing activities of students, if the teacher uses the elements of various educational technologies to stimulate the educational process, that is, everything that makes a student successful, regardless of strong or weak class.

Keywords: innovative learning, software, interactive technology, visualization, mobile classroom, resources.

Подлинный патриотизм не мыслим без знакомства с историей разных народов, их культурой, понимания постоянного характера взаимодействия и взаимообогащения разных культур их тесной связи друг с другом. Человек должен понимать, что его народ – часть мировой цивилизации.

Для чего необходимо преподавать историю в школе? По распространённому мнению, изучение истории должно дать учащимся необходимый запас знаний о прошлом и необходимый набор умений при изучении событий прошлого. Но наши дети далеко не всегда понимают действительную ценность знаний о прошлом.

Что означает понятие история? История – это наука. Основы истории – науки являются стержнем школьного предмета истории. Для изучения в школе основ истории необходимо прежде всего ясное и чёткое представление о том, зачем ученику изучать прошлое (а не знать о прошлом). И здесь ключевым является вовсе не понятие прошлое, а понятие настоящее (и даже будущее). Научное исследование прошлого позволяет лучше понять настоящее и хоть чуть – чуть спрогнозировать будущее. Именно это должно быть стержнем школьного исторического образования и мотивацией учебной деятельности. И если это сформировано, то дети поймут, что история прежде всего учит их не быть слепой и жалкой игрушкой, средством в руках политиков, и научатся делать свой осознанный выбор.

Что изучать на уроках истории? Проблема содержания школьного курса истории сегодня обострилась наиболее остро. Изменения в идеологии потребовали формирования у учащихся более широкого, полноценного представления об исторических процессах и явлениях. Кроме того, реалии сегодняшнего дня требуют воспитания патриотизма у наших детей. А эту задачу, в первую очередь, выполняют уроки истории, на примерах героизма, отваги и т.д. Сама жизнь подталкивает к коренному пересмотру самого подхода к содержанию школьного курса истории. Отсюда, содержание должно быть скомпоновано и преобразовано таким образом, чтобы активизировать мыслительную деятельность учащихся, нацелить их на решение определенных проблем. Следовательно, организация содержания должна подчиняться логике решения учебных задач через выполнение учебных заданий доступных каждому учащемуся, а также развития у учащихся творческих начал, творческого подхода к их решению [1, с.12].

Это заставляет нас перейти к следующей проблеме – как изучать историю? Сегодня, в условиях демократизации общества сформировались различные школы и направления в обучении. И в то же время сами методики преподавания отдельных предметов разработаны не в достаточной мере. Одним из наиболее приемлемых, на наш взгляд, является блочная система преподавания истории с использованием мобильных планшетов и соответствующий программ.

Историческое преподавание в школе часто страдает дробленностью материала, событий. Не редко изученное на предыдущих уроках учащийся забывает ещё до того, как узнает, к каким результатам приведёт причинно – следственная связь. Если материал всей темы просто передаётся на нескольких уроках через рассказ, лекцию, то это запутывает ученика, в его голове «образуется каша» из множества подтем. Но те же события и факты, выстроенные в единую зрительную цепочку, ясно понимаемую учеником, с выделенными основными узловыми подвопросами и подтемами, приводит к получению нового, качественного результата [2, с.44]. Целый взгляд на историческое событие, единая цепочка: «причина – события – последствия», выделение узловых проблем и событий – это главное.

Технологии, используемые для связи учащихся с сообществами и друг с другом, могут сделать процесс обучения более интересным, отвечающим реалиям сегодняшнего дня, предоставляя нужную информацию в нужное время [3, с.56]. Этот процесс во многом определяется ранее полученными знаниями, ожиданиями и получаемыми результатами, которые формируют среду обучения.

Исследования учёных и практика показывают, ученики запоминают 5%, если слышат, 10% - если видят, 20% - если видят и слышат, 50% - если обсуждают, 75% - если практически применяют, 90% - если сами обучают [4, с.11], поэтому урок необходимо построить так, чтобы использовались активные формы обучения, дети сами получали знания.

Свою проблему мы хотим решить с помощью использования ИКТ на уроках, используя в комплексе с играми и составлением банка исторических фактов. Выбор сделан на основании результатов анкетирования. Учащимся были предложены анкеты с целью выявления отношения к истории. Вопрос: какие предметы тебе нравятся изучать, а какие не нравятся? Положительный ответ в отношении истории дали б учащихся. Второй вопрос был направлен на выявление предпочтительных форм работы: какие формы работы на уроке тебе нравятся? Результаты показывают, что предпочтительными формами работы являются игра и применение на уроке различных форм использования ИКТ на уроке. Среди различных видов методов обучения в процентном отношении лидирует — часто играем (53%), Икт на уроке (72%)

отсюда, соответственно, среди форм работы приоритет ИКТ [5, с.77]. Показательно и то, что детям нравится отвечать на вопросы учителя, следовательно, у них сформирован, по крайней мере, частично-поисковый уровень познавательной деятельности.

Обобщив изученный мною материал, я пришла к выводу, что путь к решению моей проблемы в комплексном использовании описанных форм работы. Данная система работы позволяет организовать целенаправленную учебно-воспитательную деятельность, способствующую развитию познавательного интереса, росту внутренней мотивации к учению [6, с.26]. В процессе изучения данной темы была изучена психолого-педагогическая литература по использованию наглядности в обучении.

Как мы проводим электронное обучение? В классическом представлении мы ориентируемся на преподавателя как единственного источника информации. В случае электронного обучения в центре становится ученик, который может получать информацию из различных источников - это могут быть другие преподаватели, учебные заведения, библиотеки, эксперты школьное сообщество, школьный портал, Web ресурсы. Преподаватель в этом случае несет роль руководителя или направляющего. Система управления классом ClassroomManagementbyMythware (далее ClassroomManagement) позволяет учителям эффективно организовать работу с учащимися (в программе их на западный манер называют студентами) в классах, оборудованных мобильными компьютерами classmate PC [7, с.40].

Программное обеспечение ClassroomManagement предоставляет следующие функциональные возможности для работы в мобильных классах:

- Демонстрация материала
 - o Транслирование экрана учителя на школьные ноутбуки classmate PC студентов
 - o Демонстрация экрана студента на экраны других студентов
 - o Запись видеороликов работы с компьютерными приложениями на компьютере учителя
 - o Передача видео на classmate PC студентов
 - o Работа с общей доской для рисования
 - o Транслирование изображения с веб-камеры ноутбука учителя
- Мониторинг и контроль активности студентов
 - o Отслеживание и управление активностью студентов
 - o Удаленное управление classmate PC студента (выключение системы, запуск и выключение приложений)
 - o Блокировка всех действий студентов на classmate PC
- Организация контроля знаний студентов
 - o Контроль знаний студентов (создание и проведение экзаменов в тестовой форме)
 - o Работа со статистикой и результатами экзамена
 - o Проведение опросов
- Организация обмена данными между ноутбуками студентов и учителя(преподавателя)
 - o Передача файлов студентам. Пакет программного обеспечения Intel® Learning Series Software Suite. Руководство учителя ©Intel Corporation, 2012
 - o Получение файлов от студентов
 - o Текстовые и голосовые чаты
 - Организация групповой работы
 - o Групповое обучение
 - o Групповые чаты [8, с.54].

Основное достоинство программного обеспечения Classroom Management. Программа Classroom Management- обеспечивает взаимодействие между учителем и учащимися с использованием компьютеров, что является необходимым для успешной реализации модели мобильного обучения «1 ученик: 1 компьютер» [9, с.430]. Программа также обеспечивает организацию групповой работы в классе и контроля знаний.

Эффективная организация учебного процесса с использованием программы Classroom Management позволяет тратить меньше времени на управление учебным процессом и более активно использовать новые педагогические технологии в обучении учащихся [10, с.430].

В формате мобильного обучения можно делать очень многое. Этот формат ни в коем случае нельзя понимать, как просто поставку обычных электронных курсов на мобильные устройства – так тоже иногда поступают, но эффективность подобного обучения невелика. Чтобы мобильное обучение было по-настоящему успешным, учебный контент нужно либо специально создавать для этого формата, либо тщательно адаптировать. И, если всё сделано правильно, то мобильное обучение сможет стать прекрасным инстру-

ментом для поставки учебного контента, ведения совместной работы, совершенствования корпоративных коммуникаций, проведения опросов, тестов и оценки эффективности, предоставления инструментов для поддержки производительности, обмена знаниями, смешанного обучения, распространения подкастов, и многого другого.

Список использованной литературы:

- 1 Борзова Л.П. «Игры на уроке истории». – М.: ВЛАДОС, 2004 г.
- 2 Борсюк В.И. Основные идеи и идеологии постиндустриального общества: особенности эволюции в информационном мире. // Преподавание истории в школе №4 2004 г. (с.10-18).
- 3 Брыксина О.Ф. Конструирование урока с использованием средств информационных технологий и ресурсов Интернет (Кафедра ИТ СИПКРО).
- 4 Господарик Ю.П. Интернет на уроках истории. // Преподавание истории в школе №5 2002 г. (с.10-18)
- 5 Крючкина Н.Б. «Дидактические игры, тесты, загадки по истории древнего мира». – М.: Сфера, 2003 г.
- 6 Розов Н.Х. Некоторые проблемы методики использования информационных технологий и компьютерных продуктов в учебном процессе средней школы // Информатика 2005г. № 6 (с.26).
- 7 Современные методы в современном преподавании. (Материалы научно-практической конференции). // Преподавание истории в школе №9 2003 г. (с.35-51).
- 8 Хортон У., Хортон К. Электронное обучение: инструменты и технологии. – М.: КУДИЦ-Образ, 2005.
- 9 Васильев В.Н. Университет как открытая система // Инновации. – 2007. – № 2. – С. 57-60.
- 10 Борзых А.А., Горбунов А.С. Виртуальные миры, информационные среды и амбиции e-Learning // Образовательные технологии и общество (Educational Technology & Society). – 2009. – Т. 12. - № 2. – С. 423-437.

UDC 94 (574.2)
МРНТИ 03.01.17

I.M. Utegenova¹

*¹master faculty of History, Archaeology and Ethnology Kazakh national University after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: altaev1@mail.ru, utegenova_i@mail.ru*

ON THE QUESTION OF THE RUSSIAN POPULATION OF KAZAKHSTAN FOR 25 YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract

The article deals with the dynamics of the Russian population in Kazakhstan over the years of independence. It is characterized by reducing the number of Russian, because of emigration, especially in the initial period of the history of sovereign Kazakhstan. The data on the decrease in the number and proportion of Russian across regions and areas. the causes of reducing identifies the number of Russian population in the Republic of Kazakhstan.

Key words: population, trends ,Russian ethnos, numbers, migration, natural growth.

Аңдатпа

И.М. Утегенова¹

*¹тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс магистранты,
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университет, Алматы, Қазақстан.*

E-mail: altaev1@mail.ru, utegenova_i@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 25 ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ ОРЫС ҰЛТЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы орыс халықының серпінділігі қарастырылады. Орыс тектес халықтарының үлес салмағы қысқаруы Қазақстанның даму тарихының бастапқы кезеңдерінде эмиграция әсерінен болғандығы көрсетіледі. Облыс пен ауылдық жерлерде орыс халықының сандық үлесінің азаюы жайында мәліметтер келтірілген. Қазақстан Республикасындағы орыс халықының азаю себебі, анықталуда, салдарлары ғылыми тұрғыда талданған.

Түйінді сөздер: халық саны, үрдістер, орыс этносы көші-қон, табиғи өсім.

Аннотация

И.М. Утегенова¹

¹магистр истории, археологии и этнологии, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: altaev1@mail.ru, utegenova_i@mail.ru

К ВОПРОСУ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА ЗА 25 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье с концептуальных позиций объективного исследования рассматривается блок проблем, связанных с изменением численности и структуры русского населения на территории Казахстана за годы независимости. Статья раскрывает содержание понятия русский этнос. Охарактеризовано сокращение численности русских, происходившее в результате эмиграции, в особенности в начальном периоде истории суверенного Казахстана. В результате русские потеряли доминирование, сегодня казахи стали большинством в составе сельского и городского населения. По результатам нескольких переписей населения приведены данные по уменьшению количества и удельного веса русских в разрезе всех регионов и областей. Выявляются причины сокращения численности русского населения. Тенденции современности заключаются в сокращении численности городского русского этноса и быстрых темпах роста численности горожан среди коренного населения. В целом состав населения Казахстана становится все более моноэтническим в силу преобладания в половозрастной структуре казахского этноса населения в молодом возрасте. Русское население представлено более зрелым возрастом. Тем не менее, русские по-прежнему являются наиболее многочисленным после казахского этносом, а в некоторых регионах (северных областях) их численность немногим ниже, чем коренного.

Ключевые слова: население, тенденции, русский этнос, численность, миграция, естественный прирост.

Introduction. Russian population of Kazakhstan was formed for an extended historical time; thus, today it is the largest in numbers after the Kazakh ethnoses.

Since the mid-twentieth century and throughout the twentieth century, the formation of the population of Kazakhstan is heavily dependent on external migration, provided mostly Russian. In some periods, the number and proportion of the Russian population greatly exceeded the number of Kazakhs. In the country, has been formed whole regions where completely dominated the Russian ethnoses. Basically - it's northern, eastern and central regions - Akmola, Kostanai, Pavlodar, North Kazakhstan, East Kazakhstan and Karaganda. At the same time, Russian made up most of the urban population of the country.

Since the late 80-ies formed vector migration directed beyond of Kazakhstan, in 1994 it reached a peak. The main group consisted of Russian immigrants: from 1989 to 1999 their number decreased by 29%. The main cause of mass emigration of Russian population has become a factor of economic and social, moral and psychological nature.

In 1989 in Kazakhstan there were 6227.5 thousand. Russian, constituting 37.8% of the total population. Slightly more than was the proportion of Kazakhs - 39.7% (6534.6 thousand people...). During 1989-1999 years, the number of the total population decreased by 1511.4 thousand. People. The greatest reduction affected Russian, whose number over this period decreased by 1747.9 thousand. People. The main reason for reducing the number of Russian ethnic group was a large-scale out-migration. The number of the Kazakhs by repatriates (oralmans) and enhance the natural growth increased by 1450.4 thousand.

According to the results of the first census of the Republic of Kazakhstan in 1999 the country's population was 4480 thousand of Russian (29.9%) and 7985.0 thousand of Kazakhs (53.4%). Hence, already by 1999 the Kazakhs have returned their demographic advantage, lost power during the upgrade. It should be reminded, in 1926, Kazakhs made up 57.1% of the total population of the republic, in 1939 - 38%, and in 1959 - and did not exceed 30%.

The population of the republic since 1993, declined annually until 2003. In general, it decreased by 13%. Since 2003 the population of Kazakhstan has ceased to decline, net migration has taken positive values. Accordingly, decreased migration outflow Russian, stabilize at the level of 40-50 thousand people.

The number of Russian population continues to decline even after the 2000 s. By census of 2009 in Kazakhstan 3 793 764 Russians are living.

Since 1999, Kazakhstan's population steadily grows, in 2009 it amounted to 16 009 597 people, in 2013 - 16 690 909, and in 2016 - 17,670,579 people. Today it has reached a historic high of over 17 million people, the highest number recorded in 1989 - 16,464,464 people, exceeded by 1206115 people.

The number of Russian population showed a decrease, but much slower than in the 1989-1999 years. So, in 2009, there were 3,793,764 Russian people, in 2013 - 3,701,713 and in 2016 - 3 644 529. Compared with 1989, by 2016 the number of Russian decreased by 1.7 times - from 6,227,549 to 3,644,529 people.

Kazakhs showed high growth, since 1989, their number increased by 1.8 times - from 6,534,616 to 11,748,179 people in 2016.

According All-Union census in 1989 Russian and other non-Kazakh population constituted a majority in almost all regions, except Kyzylorda (17.3%) and Shymkent (South Kazakhstan today) (23.5%). In seven areas - Kokshetau, Pavlodar, East Kazakhstan, Tselinograd (Akmola), the Kostanai, Karaganda and North Kazakhstan - to share this part of the non-indigenous population accounted for 2/3 to 4/5 of the entire population: the proportion in other areas fluctuated ranging from 27.5% in Guryev (now Atyrau) to 47.1% in Semipalatinsk.

In 2016, the ratio of Russian and Kazakhs people of the total population is very different from the situation in 1989. If the whole number of Kazakh and Russian was almost equal in 1989, but now Kazakhs almost three times as much. The increase in the number of Kazakhs was due to high natural increase and immigration. The number of European ethnic groups declined, primarily due to migration outflow and also due to the low natural increase. As before, the Russian population is the most numerous after the Kazakh preserved territorial distribution, where the Russian-speaking population is concentrated in the east and north of the country.

Table 1 - The number of Russian and Kazakhs in Kazakhstan's regions in 2015. [3]

	All total population	Kazakh	Russian
RK	17417673	11497349	3666 081
North	2945598	1287906	1184 911
West	2 640 838	2 220 307	303 470
East	1 395 324	821 047	524 105
South	6 562 399	4 902 956	542 951
Centre	1 378 298	685 766	509 731
Astana	852 882	640 304	133 372
Almaty	1 642 334	939 063	467 541

As seen from the numeric data shown in the table, the percentage of Russian population was reduced to 21% in Kazakhstan. Most Russian in the Northern region, where their proportion is slightly higher than 40%. Kazakhs have increased their share to nearly 44%. In East Kazakhstan lives 524,105 Russian, which is less than 38%. The proportion of Kazakhs grew to 58.8%.

In Central Kazakhstan the number of Kazakhs also now exceeds the number of Russian to 175,405 people. That is, in all regions, where until 1989 the number of Russian was much higher than the number of Kazakhs, now this ratio has changed in favor of the Kazakh population.

Table 2 - The number of Russian in Kazakhstan in 1989 and the beginning of 2016 [4]

Region	The number of Russian	
	1989	2016
Total	6227549	3644529
Akmola	709641	250028
Aktobe	173281	100906
Almaty	294236	279050
Atyrau	63673	33723
WestKazakhstan	216514	128954
Zhambyl	275424	114054
Karaganda	875860	506056
Kostanai	534715	367335
Kyzylorda	86042	15162
Mangystau	106801	38244
South Kazakhstan	278473	130697
Pavlodar	427658	276799
North Kazakhstan	372263	283370
East Kazakhstan	914379	518038
Astana	-	133587
Almaty	663251	468526

In 1989, the largest number of Russian population lived in East Kazakhstan (together with Semipalatinsk) - 914379, Karaganda - 875,860 and Akmola (Tselinograd then) - 709 641 people. In 2016, the geography of Russian concentration has not changed, the majority of the Russian population is concentrated in the East Kazakhstan - 518038, Karaganda - Kostanai regions and 506,056 - 367,335 people.

The ethnic structure of the urban population radically changed. The ethnic composition of the urban population there are significant changes related to the ongoing process of urbanization of the Kazakh ethnic group. So, since 1989 the Kazakhs have increased their representation in the cities by 75.6%. In the end of 2006 a proportion of Kazakhs in the composition of the urban population went up by 24 points and reached 50.6%. Currently, the title ethnic group is more than half the population of cities in Kazakhstan.

About activation of the Kazakhs processes of urbanization also indicates the specific ratio of citizens and villagers as part of the ethnic group of the population, which in 2006 came close to equal performance: 49.4% and 50.6%. In comparison with 1989, when the proportion of urban residents in the composition of the Kazakh population was equal to 38.4%, can be observed an increase in the proportion of 11 points, or 28.6%, with a similar reduction in its villagers.

In other ethnic groups, there was a reduction in the number of cities of Kazakhstan. There can be distinguished Russian, whose number decreased by 36.6%, Germans - 74.8%, and Ukrainians - 53.1%.

In 2013, the majority of citizens amounted to Kazakhs. Only during 2010-2013 years Kazakh people of the urban population increased from 4833131 to 5456746, the Russian population has decreased from 2767037 to 2710396 people. Russian now account for 29.1% of the urban population, the Kazakhs today represented 58.82%. Especially changes in Russian and Kazakh relations markedly in the population capital city Astana, where in 2015 of 852,882 residents, 640,304 comprised Kazakhs and only 133 372 - Russian. That is, the proportion of Russian population in Astana a little more than 15%.

It is interesting dynamics of Russian and Kazakhs ratio transformation in Almaty, unless in 1989 the proportion of Russian population exceeded 59%, while the Kazakhs could barely reached 22.7% that represent more than 57% of the 2015 Kazakh and Russian - only 28%. That is, as of today, the number of Kazakhs twice as high as number of Russian - correspondingly, 939,063 and 467,541.

Conclusion. Modern trends are to reduce the number of urban Russian ethnoses and the fast pace of growth in the number of citizens among the indigenous population. Overall the structure of population of Kazakhstan is becoming increasingly mono-ethnic due to the prevalence in the age and sex structure of the population of the Kazakh ethnic group at a young age. Russian population is represented by a more mature age. Russian is still the most numerous ethnic group after the Kazakh, and in some regions (northern regions), their number is slightly lower than the native.

References

1. *On the main indicators of the All-Union census in 1959, 1970, 1979 and 1989.* - Almaty: State Statistics Committee. - 1996; *Brief results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan.* - Almaty, 1999. - 129 p.
2. *The results of the population census of the Republic of Kazakhstan, 2009.* - Astana, 2010. - 458 p.; *The population of the Republic of Kazakhstan on certain ethnic groups at the beginning of 2016.* Number 41-7 / 226, dated 29.04.2016, the site of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy. <http://www.e.gov.stat.kz>
3. *Comp. According to the Statistics Committee for 2015* <http://www.e.gov.stat.kz>
4. *Comp. On the main indicators of the All-Union population census of 1959, 1970, 1979 and 1989.; According to the Statistics Committee for 2015* <http://www.e.gov.stat.kz>

ӘОЖ 373.1:376.5
МРНТИ 03.01.45

Ф.Е. Шахаманова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, «БМ011400-тарих» мамандығының 2 курс магистранты,
fari_shah@mail.ru

ОҚУШЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУ

Аңдатпа

Мақалада дарынды оқушының интеллектуалды қабілетін арттыруға арналған компоненттер мен әдіс - тәсілдеріне арналған. Автор дарынды оқушының дарындылығын арттыруда мұғалімнің рөлінің зор екендігін көрсетеді. Және де басқа да мемлекеттердегі дарынды балаларға арналған бағдарламаларды салыстыра отырып көрсетілген. Танымдық-оқу материалдар бар.

Мақалада Қазақстанның білім сапасын көтеруге, оның ішінде дарынды балалармен жұмыс жасаудың ел болашағына әсері мол екендігі көрсетіледі. Дарынды балаларды зерттей отырып, олардың ерекшеліктерін ашу мұғалім және де ата-ана міндеті екені білген жөн.

Кілт сөздер: Дарындылық, дарынды оқушы, дарынды оқушымен жұмыс, интеллектуалдылық

Аннотация

Ф.Е. Шахаманова¹

¹магистрантка 2 курса по специальности «БМ011400-история» КазНПУ имени Абая,
fari_shah@mail.ru

РАЗВИТИЕ ОДАРЕННОСТИ УЧЕНИКА

Статья посвящена компонентам и методам улучшения интеллектуальных способностей одаренных учеников. Автор подчеркивает важность роли учителя в развитии одаренных детей. И показал в сравнений программы для одаренных детей в других странах. Есть познавательные-учебные материалы.

В статье говорится о повышении качества знаний в Казахстане, в том числе о будущем работы с одаренными детьми. Изучая одаренных детей, раскрываются особенности у них, о которых должны заботиться как учителя, так и родители.

Ключевые слова: Одаренность, одаренный ученик, работа с одаренным учеником, интеллектуальность

Abstract

F.E. Shakhmanova¹

¹Abai Kazakh national pedagogical university, 2th course master specialty of History, fari_shah@mail.ru

THE DEVELOPMENT OF STUDENT'S TALENT

The article is devoted to components and methods of improving the intellectual abilities of gifted students. The author emphasizes the importance of the teacher's role in the development of gifted children. And she showed in comparison programs for gifted children in other countries. There are educational and training materials.

In the article says about increasing the quality of in Kazakhstan knowledge including the prospects of working with gifted children for country. Education of gifted children disclosure of their identity obliges teachers and parents to know about them.

Keywords: Talent, gifted student, work with the gifted student, intellectuality

Бүгінгі таңда дарынды бала сөзі жиі қолданылып жүр. Дарындылық-адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет. Қазіргі таңда барлық оқушы дарынды оқушы. Бұл қасиетті байқап, оның бар екеніне көз жеткізіп, бойындағы дарынын одан әрі өрбітуге, ұштауға, арман асуларын жұлдыздай жарқырап, тау бұлағындай мөлдіреп, халқының, ата анасының мақтанышы болуға мүмкіндік жасау мұғалімге артылған жүк. Елімізде дарынды балаларды іздестіру мен олардың қабілетін дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, 1998 жылы Республикалық «Дарын» ғылыми-практикалық орталығы құрылып, республикадағы дарынды балалармен жұмысты басқарумен айналысады. Білім беру жүйесін реформалау дарынды балаларды арнайы мектептерде ғана емес, жалпы орта білім беретін мектептерде де жүзеге асыруды міндеттейді. Сондықтан, дарынды баланы дамыту мәселесі қоғамдық маңызды проблема болып отыр. Дарындылық-баланың алғырлығы, зерделілігі, қабілетімен дамып отыратын үздіксіз процесс болғандықтан, айрықша табиғи қабілеті мен нақты пәндерден ерекше дарындылығы бар балалардың интеллектуалды қабілетін дамыту, шығармашылық

тұлғаларды қалыптастыру. Дарындылықты қалыптастыру мен дамытуда мұғалімнің алар орны ерекше. Осы орайда білім алушының қабілетін айқындай отырып, дарындылығын анықтау - баланың дамуын бағдарын талдаумен байланысты ұзақ процесс.

Дарынды баланы қалай тануға болады? Белгілі зерттеуші Н.С. Лейтес қабілетті балалардың 3 категориясын анықтап берді.

Бірінші категория - ой-өріс қабілеті ерте ж астан байқалған оқушылар.

Екінші категория - жеке бір іс-әрекет түрі мен белгілі бір мектептегі ғылым түріне қабілеттілігімен көзге түскен оқушылар.

Үшінші категория - дарындылық күш-қажырымен ерекшеленетін оқушылар.

Дарынды оқушыны анықтау мектеп жұмысында бастауыш сыныптан бастау алады. Бұл жұмыстың жүйелі жүргізілуі психологтар мен мұғалімдердің және ата-аналардың біріккен жұмысы негізінде іске асады [1].

Оқушының дарындылығын анықтап, дамыту мақсатында әр пән мұғалімінің алдында төмендегідей мақсаттар мен міндеттер болуы орынды:

1. Дарынды оқушының ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру.

2. Жан-жақты ақпараттандыру.

3. Коммуникативті бейімдеу.

4. Дарынды оқушының шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету.

Дарынды баланың қабілетіне білім беру тарапынан және тәрбиеішілік жұмыстар тарапынан қолдау болуы шарт. Ол ең алдымен: дарынды баланы анықтау жолдарымен және дұрыс бағыт-бағдар беру жолдарымен айқындалады. Дарынды баламен жұмысты бастау жолында төмендегідей проблемаларға кездесеміз: әлеуметтік жағдайының әсері, жаңадан келген оқушының ортаға бейімделе алмауы: жас кезеңіндегі өтпелі кезең: оқуда жетістікке жете алмауы, ұяңдығы, психофизиологиялық себептер. Әртүрлі жағдайда кездесетін жоғарыда көрсетілген проблемадан негізінен ата-ана мен сынып жетекшісінің, пән мұғалімдерінің және әкімшіліктің тығыз байланысы шешуші жолды анықтайды. Оқушының дарындылығын анықтауды:

1. Дарынды бала туралы педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік ақпараттар, мәліметтер жинақтау.

2. Бақылау

3. Анкета

4. Психодиагностика

5. Социометрия

6. Әңгімелесу

7. Интервью сынды жұмыс түрлері жүргізілуі тиіс. Аталмыш жұмыстар негізінде психологиялық ерекше-ліктерін айқындап, психологиялық зерттеу жұмысының қорытындысы және басқа мәліметтерді салыстыра отырып, баланың әлсіз жақтарын дамытуға бағыт-бағдар беру.

Дарынды баламен жұмыс барысы оқытудың жаңаша технологияларының қағидаларын негізге ала отырып жоғары қабілетті оқушылардың білім негіздерін меңгерумен қатар шығармашылық тұрғыда ойлауға, өз бетінше ізденуге, ғылыми - ізденіс бастамаларын үйренуге бағытталуы қажет [2].

Дамыта оқыту деп мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері оқушының өнімді ойлауының даму заңдылықтарына сәйкес берілген оқытуды айтамыз. Өнімді ойлаудың жүйесі-танымдық іс-әрекеттен логикалық іс-әрекетке келтіру, одан шығармашылыққа бағыттау. Ол үш негізгі аспектіні қамтығаны дұрыс.

1. Танымдық-оқу материалдарын игеруі, қызығуы, танымдық белсенділігі.

2. Логикалық-оқу материалдары бойынша логикалық ойлау процесі арқылы құрылымындағы тапсырма-ларын орындау.

3. Шығармашылық-шығармашылық әдіс-тәсілдері игеруі, шығармашылыққа қадам жасау, түрлендіру, ой туындатуы, қорытынды жасау, ғылыми-ізденіс жүргізу.

Нәтижеге бағдарланған білім берудің негізі оқушының дара тұлғалық, дарындылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Бүгінгі таңда білім беруде оқушыға тек қана білім, білік дағдыларын ғана қалыптастырып қоймай, алған білімін өмірлік қажеттілігіне жарата алып, оны шығармашылықпен іске асыру жолдарын игеруді үйрету, оқуға деген танымдық қызығушылық қабілеттерін арттырып, өз білімін әрқашан кеңейту қажеттілігін сезінуге жетелеу көзделеді [3].

Бүгінгі білім беру үрдісінде бмұғалім өзінің теориялық білімі арқылы оқушы бойына өзін қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастырады. Мақсатқа жету оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және

оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады. Дарында балаларға білім беруді ғылымның бүгінгі даму дәрежесіне сәйкес жүргізу ерекше дарынды балалардың интеллектуалдық дамуын қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Дарынду оқышумен жұмыс жүйесінде мұғалім маңызды орын алады. Оқушының болашақтағы мамандығына байланысты, кәсіби тағдыры жақсы мұғалімге байланысты. Баланың бойында күш қуаты жеткілікті, шын дарынды екеніне сендіру – ұстаз бойындағы құдіретті күш, өйткені сенім үлкен жеңіске жетелейді. Дарынды баланың одан әрі жетіле түсіуіне ұстаз тарапынан мейірім пен кішіпейілділік, бала жанын жазбай танушылық қасиет қажет-ақ.

Бала бойындағы дарындылық, ғылымилық қабілетін ашу, жақсы танымдық қасиеттерін зерттеу, айқындау - ең басты мәселе. Ал оқытудың түпкілікті нәтижесі - өз ойын дәлелдей алатын, жан-жақты білімді, білімін жүзеге асыра алатын, қалыптасқан өзіндік азаматтық көзқарасы бар іскер, ақылды, адамгершілігі мол тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру. Ол үшін белгілі бір жоба болуы шарт. Яғни, оқушының дарындылығын айқындау, шығармашылық дарындылығын зерттеу, анықтау, белгілі бір бағыт-бағдарлама бойынша жұмыс жүргізу қажет. Оқу жылының басында дарынды балаларға тиімді жұмыс жоспарын құрып аламын. Ол оқушылар осы жоспар бойынша жұмыстарын жасап, күнделіктерін жазып отырады.

Оқушының дарындылығын анықтап, дамыту мақсатында әр пән мұғалімнің алдында төмендегідей мақсаттар мен міндеттер болуы орынды:

1. Дарынды оқушының ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескерту.

2. Жан-жақты ақпараттандыру.

3. Коммуникативті бейімдеу.

Дарынды оқушының шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалануына көмек көрсету; Ары қарай әрбір оқушыға ізденушілік яғни өз бетімен жұмыс жасауға дағдылануға, одан әрі зерттеу тәртібі ізденіс белсенділігіндегі психологиялық қажеттілігі бар объектімен танысуға бағытталған әрекет екенін айтып кеткеніміз дұрыс болар.

Зерттеу тәртібінің негізінде ізденушілік белсенділігі, қоршаған ортаны танып білуге деген құштарлығы жатыр. Зерттеу тәртібінің жолына баланың табиғатынан психикалық ішкі талабы қосылады. Бұл қажеттіліктің негізінде И.П. Павлов анықтаған бағдарлы – зерттеу рефлексі жатыр.

Зерттеу тәртібі - кез-келген тірі жанның белсенді өмір сүру тәртібінен бөлінбейтін құбылыс. Сондықтан ол ең маңызды дамыту қызметіне атқарып. Айналасындағыларды танып білуге деген талпыныстың арқасында ғана тіршілік иесі белгілі бір ортаға икемделіп, өмір сүру тәртібін қалыптастырады [4].

Адамның айналасын танып білуде жануарлардан айырмашылығы ортаға бейімделуінде емес, оған шығармашылықпен қарауында. Шығармашылық – зерттеу тәртібінің маңызды сипаттамасы. Шығармашылық зерттеушілік ізденіс адам үшін екі түрлі көзқараспен маңызды: бір жағынан, жаңа өнімге қол жеткізуінде, екінші жағынан, ізденіс үрдісінің мәнділігінде. Адам шығармашылық нәтижесінде ғана қанағаттанып қоймай, шығармашылық пен зерттеу ізденушілігінің өзінен де ләззат алуға қабілетті.

Психологтар зерттеу тәртібін тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуында маңызды деп көрсетеді. Шынында да ізденушілік белсенділігі төмендеген сайын адам қообынан еш нәрсе келмейтін сияқты үрей туғызатын жағдайда тап боулы мүмкін. Сонымен қатар ізденушілік талабы басылып қалған баланың мінез-құлқы өзгеріп, айналасындағы жағымсыз қылықтарға бой алдыруы мүмкін. Сөйтіп білімге деген ынтасы басылып, нәтижесінде өзінің қабілетін – мүмкіндігін әлдеқайда төмендетіп алуы ғажап емес.

Зерттеу тәртібі мен зерттеу әрекетінің әдіснамалық негізгі әрекетте жатыр. Сондықтан оқушының зерттеу әрекеті, зерттеу тәртібі күрделі кіріктірілген білім болып табылады.

Зерттеу – дарынды балаларды оқытудың негізі. Онсыз баланың потенциалды қабілетін ашу, дамыту мүмкін емес.

Дарынды оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру зерттеуге оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады.

Солардың ішіндегі ең тиімдісі зерттеуге оқыту біздің соңғы уақытта оқушылардың ғылыми қоғамын, ғылыми жобалар жарысын республикалық, сондай-ақ халықаралық деңгейде ұйымдастыру арқылы кең таралды. Жарыстардың даму динамикасына көпжылдық бақылау осы әдістің дарынды балаларды дамытудағы тиімділігі жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құрады;

1. Жеке пәндерді оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасайды.

2. Дарынды оқушының өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал етеді.

3. Дарынды оқушының қызығушылығына байланысты оқу жоспарын құрады.

Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыруда ұстаздар мынанандай мәселелерге баса назар аударады:

1. Пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізуге.

2. Дарынды оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыруға.

3. Сабақтан тыс мезгілде жүргізілетін жмұыстарға –пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуалдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізуге.

4. Білім беру мекемелерінде дарынды оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыруға, мектеп психологы пән мұғалімдерімен бірігіп отырып, сауалнама арқылы оқушының дарындылық сферасын анықтайды. Оқушының дарындылығы анықталған кезде, дарынды оқушының жетекшісі, психолог оның жеке құжаттарын, мінездемесін, сынып журналын зерттейді, баланың сабақтағы, сабақтан тыс кездегі іс-әрекетіне үнемі бақылау жасап, талдау жүргізеді, әр түрлі формада білім тексеру жұмыстарын ұйымдастырып, білім деңгейін анықтайды [5]. Мектепте жеке пәндерді оқуда ерекше білім жетістіктерін көрсеткен оқушылардың мәлімет банкісі құрылып, оқушылардың білім жетістіктері мен психопедагогикалық диагностикалары салыстырылып, әр оқушыға күнделік жүргізіледі.

XIX ғасырдағы қазақ халық ағартушылары да халықты сауаттандыру, жеке тұлғаның қабілетін, дарындылықты дамыту мәселелерін көтере бастады. Қазақстың аса көрнекті ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсаринның (1841-1889) демократиялық-ағартушылық бағыты оның педагогикалық көзқарастарынан айқын көрінеді. Бүкіл өмір жолын мектеп ашуға, қазақ балаларын оқуға тартуға, дүние ғылымдарын үйретуге, оқу құралдарын жазуға, тәлімгер-ұстаз дайындауға оларға ғылыми әдістемелік басшылық жасауға, өз кезеңіндегі қазақ халқының қоғамдық өміріндегі саяси-әлеуметтік мәселелерді жан-жақты қамтып, жазуға жұмсады. Ы.Алтынсарин «Табиғи ақыл өін қоршағанды құшағына ала алса, оны дамытып, өзі көрмегенді де танып білуге мүмкіндік жасайтын тек қана өркениетке жетелейтін озық білім» деп, бала дарындылығын туа біткен кездегі қасиетін дамыту негізімен байланыстырған.

Қазақ халқының ұлы ойшылы ақыны Абай Құнанбайұлының поэтикалық шығармалары мен қара сөздері педагогикалық ой-пікірлерге толы. Табиғаттық санадан тыс, тәуелсіз өмір сүруі, өмір ақиқатының түйсікпен қабылдануы, адамдар жаратылысының бірдей еместігі, ғылымны ақылмен, жан құмарымен алынатындығы оның көрінісі екендігін ұғындырып отырған [6].

А. Құнанбаев адам бойындағы мінезді сынай отырып, оған ерекше түсінік беріп өткен. «Жетінші қара сөзінде» «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген». Міне, Абайдың айтып отырған баланың білуге деген құштарлығын, талабын дамытуда жеке ерекшелік қасиеттерін ескере отырып біліммен, іскерлік, дағдымен ұштастыра отырып танымдық ой-өрісін дамыту ең алдымен ата-анаға содан кейін білім беретін орындарға жүктелетін міндет. XX ғасырдың бас кезіндегі көрнекті қайраткерлер еңбектерінде бала тәрбиесі мен ерекшелігін қабілетін қарай қалыптастыру жайттары сөз болған. Жалпы, XX ғасырдың бас кезі халқымыздың рухани-мәдени тарихындағы қиындығы мен қайшылы мол күрделі кезең еді. Бұл кезең халқымыздың ұлттық оянуының, демократиялық мәдениетінің өсіп-өркендеуінің, зиялылықпен ілгерілеуінің, әлемдік деңгейдегі ой жарыстыруының, көркем өнер ...

Оқытудың сыныптық-сабақтық жүйесінде мұғалім тек орта деңгейде оқитын балалармен жұмыс жасауға мәжбүр болады да, дарынды бала оның назарынан тыс қалады. Ал дарынды бала өте сезімтал, кінәмшіл, эмоцияға бейім болғандықтан, ол бұл жағдайға төзе алмайды [7].

Екінші жағынан, мемлекеттік білім стандарты шәкіртке келешек өмірде қажет болатын білімнің ең аз мөлшерін меңгеруге бағытталған. Оны игеру үшін оқытудың жаңғырту әдісі жіктеледі. Жаңғырту әдісінде шығармашылыққа жол жоқ. Мұғалім оқу үрдісінде, негізінен, осы әдісті пайдаланатындықтан, оқушының шығармашылығы деңгейде оқуы мұғалім үшін ұнамды бола бермейді. Дүние жүзінде дарынды балаларды зерттеу жұмысының басталғанына біраз жылдар болды. Ал Қытайда, дарынды балаларды зерттеу ісі 20-ғасырдың 80-жылдарынан бастап қолға алынған. Осы 30- жылға жуық уақыт ішінде, Қытай ғалымдары ұтымды еңбек етіп, дарынды балалардың рухани, ақыл-ой, дене-тәрбиесі жақтарын зерттеу және оларды оқыту мен тәрбиелеу жақтарында осы мәселеге қатысты халықаралық ғылым саласын елең еткізерлік табыстарға қол жеткізді. Дарынды тәрбиелеу дегеніміз - оқытудың өзіндік ерекше тәсілі

қолданылады. Бір жағынан оқыту принциптері мен әдістері қолданылса, енді бір жағынан ерекше талаптар да қойылады. Яғни, дарындыларды тәрбиелеу ақыл - ойы артып туған балаларды әдеттен тыс тәрбиелеу. Қытайда мұны - «Киелі бала» тәрбиесі делінсе, Еуропада мұны - «Дарындыларды тәрбиелеу» деп атайды. Қытай мемлекеттік дарындыларды зерттеу қоғамы ерен дарындылар кәсіптік комитетінің төрағасы, профессоры Хы Шуман - ақыл ойы орта дәрежеден жоғары балаларды айрықша тәрбиелеуге болады, айрықша тәрбиелеу баланың әр кезеңдегі дамуына сай, оның қоғамдық қабілетін жетілдіріп, оның ерекшеліктері мен қабілетін ашып, сапалы тәрбие жүргізу деп қарайды. Ғалымдардың зерттеуінше: дарынды бала деген ұғымның кең және тар екі түрлі мәні бар. Кең мағынасы - ақыл-ойы, қабілеті және ақыл-ой қабілетіне жатпайтын жеке қасиеті әдеттегі балалардан артық ерекшеліктері бар балалар [8].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Момышұлы Б. Психология войны. – Алматы, 1996.
2. Запорожец А.В. Актуальные проблемы детской психологии. – М., 1978.
3. Работа с одаренными детьми. «Дарын» ақпарат-әдістемелік жинағы. – №1.
4. Ушинский К.Д. Собр. Соч. Т6. – М., 1949. – 319 с.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – А.: Жазушы 1995. – 355 б.
6. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы
7. Педагогикалық энциклопедия. – М., 1964. Т.1. – С. 384.
8. Базарбаева Н.А. Педагогикалық кеңес. 2009. №1. – 13-14 б.

ӘӨЖ 111-08
МРНТИ 03.01.11

А.Т. Шаганбаева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ –нің магистранты

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақала еліміздің Елордасы Астана қаласының қалыптасу тарихына арналған. Елорданы Алматыдан Ақмолаға ауыстыру туралы шешім Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінде 1994 жылы 6 шілдеде қабылданған болатын. Астананы ресми көшіру 1997 жылғы 10 желтоқсанда жүзеге асырылды. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен Ақмоланың атауы 1998 жылғы 6 мамырдағы Астана болып өзгертілді. Жаңа астананың халықаралық тұсау-кесері 1998 жылғы 10 маусымда өтті. 1999 жылы Астана ЮНЕСКО шешімімен «әлем қала» атанды. Қазақстанның бас қаласы Бүгінде Астананы салуға бөлінген инвестициялар көлемі 2 миллиард долларды құрайды. Бұл еліміздің үлкен жетістігі және ұлттық экономикасымыздың жарқын көрінісі болып табылады. Бүгінгі Астана еліміздің орталығы және бабаларымыз аңсаған азаттық пен ұлттық қайта түлеудің орталығы, әрі еліміздің білім мен ғылым, мәдениет пен өнер, спорт пен туризм салаларында жоғары деңгейдегі ресми кездесулер өткізетін ордасы. Еуразия жүрегінде орналасқан Астана қаласының жаңа тарихы – бұл тәуелсіздік тарихы, бұл мемлекеттілік тарихы, бұл ұлттық тарих.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, Астана, Президент, халықаралық, қала, ғимарат, тарих.

Аннотация

А.Т. Шаганбаева¹

¹магистрантка КазНПУ имени. Абая

ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДА АСТАНЫ

Статья посвящена развитию истории столицы нашей страны. 1994 году в 6 июля Верховном Совете принял решение о переводе столицы из Алматы в г.Ақмола. Официальный перевод столицы осуществился в 10 декабря 1997 По приказу президента РК Н.А. Назарбаева в 1998 году 6 июня город Ақмола был переименован на Астана. Международная презентация новой столицы прошла в 1998 году 10 июня. В 1999 году по решению ЮНЕСКО город Астана получил статус «Әлем қала». На сегодняшний день инвестиции для строительства столицы РК состоит из 2 миллиарда долларов. Это является большим достижением экономики нашей страны. Сегодня Астана является столицей нашей страны, который расположен в центре Евразии. Так же является культурном центром нашей республики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Астана, Президент, Международный, город, заведение, история.

Abstract

A.T.Shaganbaeva¹

¹magistrant of KazNPU named after. Abay

FROM THE HISTORY OF ASTANA

The article is devoted to the development of the capital city of our country. 1994 in July 6, the Supreme Council decided to transfer the capital from Almaty to the city of Akmola. The official translation of the capital was realized on December 10, 1997. According to the order of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev in 1998, 6 June, the city of Akmola was renamed to Astana. The international presentation of the new capital was held in 1998 on June 10. In 1999, according to the decision of UNESCO, the city of Astana was given the status of "Alem kala". To date, investment for the construction of the capital of Kazakhstan consists of 2 billion dollars. This is a great achievement of our country's economy. Today Astana is the capital of our country, which is located in the center of Eurasia. It is also a cultural center of our republic.

Key words: Republic of Kazakhstan, Astana, President, International, city, institution, history.

Бүгінде жас қазақ мемлекетінің астанасы ретінде әлемді тамсандырып отырған Астана қаласы жайлы деректер көп. Ол Есіл өзенінің оң жағасындағы жазық жерге орналасқан және Есіл өзенінің көшкен ел аттылы-жаяу өте беретін бұл тайыздау жерін Сарыарқа қазақтары Қараөткел деп атаған.

Ақмола қаласының негізі 1830 жылы қаланды. Оның атауы 13-14 ғасырларда тұрғызылған ақ күмбезді бейітке байланысты туған. Әуелде Ақмола әскери бекініс болған, кейіннен, 1862 жылы, сол жерге қала мәртебесі берілген [1]. 1863 жылы Ақмола округ, 1868 жылы уезд орталығына айналды. Қала Орта Азия, Сібір, Орал өңірлерін жалғастыратын керуен жолында орналасқандықтан, жедел дамып, қазақ даласындағы ірі әкімшілік, сауда, шаруашылық және мәдени орталыққа айналды. 1914 жылы қалада 3 кірпіш, 4 май өңдеу, 2 тері илеу, 1 сыра қайнату зауыттары, қасапхана, 20 шеберхана жұмыс істеді. Мәдени-ағарту орындарынан 1 реалдық, 3 жалпы білім беретін училище, ауыл шаруашылығы мектебі, медресе, 2 кітапхана болды. Қала тұрғындарының саны 1914 жылы 15 мыңға жетті.

Кеңес дәуірінде де Ақмола Орталық Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өмірінде үлкен орын алды. 1929 жылы қалаға алғашқы поезд келді. 1950 жылы қалада 58 өнеркәсіп орны жұмыс істеді. 1954 жылы 5 наурызда Ақмолаға тың игерушілер тиелген алғашқы эшалондар келіп тоқтады. 1956 жылы 26 желтоқсанда Тың өлкесі құрылып, Ақмола оның орталығы болды. Қаланың аты 1961 жылы 20 наурызда Целиноград болып өзгертілді. Қалада алғашқы жоғары оқу орындары – ауыл шаруашылығы институты, пединститут, инженер-құрылыс институттары ашылды. 1960-80 жылдары қалада 30 жобалау және ғылыми-зерттеу институттары ашылды. 1965 жылы Тың өлкесі таратылып, 1994 жылы қалаға ежелгі Ақмола аты қайтарылды.

Ақмоланың геосаяси тұрғыдан тиімді орналасуы, өнеркәсіптік әлеуеті, құрылыс индустриясын дамытуға қажетті базасының болуы және ірі тасымал торабына орналасуы ескеріліп, 1994 жылы ҚР Жоғары Кеңесі және 1996 жылы 6 шілдедегі Министрлер кабинеті ҚР-ның астанасын Алматыдан Ақмолаға көшіру туралы қаулылар қабылдады. 1997 жылы 20 қазанда Н.Ә.Назарбаев «Ақмола қаласын ҚР-ның астанасы деп жариялау туралы» жарлыққа қол қойды. 1998 жылы 6 мамырда Елбасының жарлығымен [2] ҚР астанасы – Астана қаласы болып аталды, ал 20 мамырда «Қазақстан Республикасы астанасының мәртебесі туралы» ҚР-ның Заңы қабылданды. Осы жылға 10 маусымда тәуелсіз Қазақстанның жаңа Астанасының салтанатты ашылу рәсімі өтті. Астана қаласы 2 ауданға – Сарыарқа және Алматы аудандарына бөлінеді.

1997 жылы 20 қазанда Президенттің «Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялаған жарлығы шықты, 10 желтоқсанда Ақмола қаласы Қазақстан Республикасының астанасы статусын алды, ал Астананың ресми тұсаукесері 1998 жылы 10 маусымда болды.

1997 жылы 8 қарашада Ақмолаға мемлекеттік рәміздердің эталоны келді. Ақмола енді мемлекеттік Тудың, Елтаңбасының және Президенттік байрағының сақталатын орын болды.

Астананы көшіру үрдісі бір мезгілде болған оқиғаға емес, негізінен, жоспарланғандай 2000 жылы аяқталды. Тиісті дайындық жұмыстарынан кейін Ақмолаға бірінші кезекте негізгі мемлекеттік органдар, сонымен қатар бірнеше маңызды министрліктер мен ведомстволар көшіп келді.

Міне, көріп отырғаныңыздай Астана құрылысы әлдекімдер ойлағандай қиялдан туа салған ғажайып дүние емес, Тұңғыш Президентіміз түн ұйқысын төрт бөле, әлемдік қала салу үрдістерін жан-жақты зерттей саралаған кемел ойларының тұжырымдамасы екен. Жаңа астана мемлекеттік идеология жасаудың бетбұрысы болды, жаңа дәуірдің бастауын көрсетті.

Астана-тәуелсіз еліміздің жаңа тарихы. Бүгінде бүкіл әлем жұртышылығы Қазақстанның даму жолын осы Астана арқылы біліп, сол арқылы танып отыр. Көптеген шетелдік қонақтар барлығы Астананың тез салынып жатқанын, оның әлемдік сәулет өнерінің озық үлгілеріне сай тұрғызылып жатқанын айтады.

Алып құрылыстар алаңына айналған Елорданың бүгінгі әлеуметтік-мәдени дамуы кімді де барынша қызықтырып, ынтықтыратыны мәлім.

Көпұлтты халықтың татулығы мен ынтымағының жарқын көрінісі іспеті ешбір елде жоқ бейбітшілік және келісім сарайы-қазақ жұртында Астанада ғана пирамида кейпінде бой көтерді. Қазақстан халқы Ассамблеясы сол жерде алқалы жиын өткізді.

Биіктігі 97 метрлік «Салтанат сарайы» [3], Оқушылар сарайы, Медиа-орталық, Республикалық жас ұлан мектебі, Республикалық координологиялық орталық сияқты нысандар астаналықтарға айқара есігін ашты.

Жас Елордамыздың болашақта әлемдік ең үлкен сәулетті қалалардың қатарына қосылатыны сөзсіз. Қаланың қай бұрышына көз салсаңда қауырт құрылыс жұмыстарына куә боласыз.

Елорданың осылайша қарқынды дамуына Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың тікелей ықпал жасап отырғаны айдан анық. Астананың алғашқы крпішін өзі қалап бастаған мемлекет басшысы күні бүгінге дейін қаладағы әрбір маңызды нысандардың салыну жоспарын бекітіп отырады, қаланың тазалығына дейін көңіл аударады.

Астана-тәуелсіз еліміздің жаңа тарихы. Бүгінде бүкіл әлем жұртшылығы Қазақстанның даму жолын осы Астана арқылы біліп, сол салынып жатқанын, оның әлемдік сәулет өнерінің озық үлгілеріне сай тұрғызылып жатқанын айтады.

Қазақстанның бас қаласы ВВС телекомпаниясының жобасымен әлем назарына ұсынылды. Серіз сериядан тұратын деректі телебағдарламаның «Армандар» деп аталатын сериясының бір бөлігін Қазақстанның жаңа ордасы-Астана қаласына арналған.

Онда **Ден Круйшнер** мырза Астаналық символы «Бәйтерек» сондай-ақ, Ақорда, Бейбітшілікпен келісім сарайы, «Транспорт Тауар», ҚазМұнайГаз ұлттық компаниясының ғимараты, ең биік үй кешені, «Астана салтанаты» сияқты қазіргі заманғы архитектуралық ғимараттар туралы әңгімеленді (ЕҚ. 2007, 22 наурыз)

Астана достық пен татулықтың алтын сағасына мемлекетшілік қана жол салып отырған жоқ. Байтақ жұртымыздың баянды өмірі әлем қауымдастығында сүйсіндіріп отыр. Наным-сенімнің оқшаулығынан бастары бірігуі қиын сырттағы қырғиқабақ елдерге төрін айқара ашып, салауатты диалог құруға да мұрындық бола білді. Бұған дәлел үш мәрте Елордада өткізілген дәстүрлі дін иелерінің әлемдік құрылтайы.

Астана тек Қазақстан халықтары ынтымақтастығының ұйтқысына айналып қоймай, әлемдік қалалар деңгейіне көтеріліп дүниауи қауымдастықтан өз орнын айқындай алды. Астанада 2010 жылдың аяғында өткен дүниежүзілік саммит қаланың мәртебесін көтеріп тастады. Астана 2011 жылы III Халықаралық көрме байқауында жүзеге ие болды, ал 2012 жылы Астана түрік әлемі мен ТМД мәдени астанасы аталып отыр.

Ерке Есіл жағасында бой көтерген ерекше сәулеттік ландшафты бар, бірегей мүсіндік нышандары сап түзеген жоғары технологиялы болашаққа ұмтылған, өзгені сыйлап, өзінің жаңа астанасы мен өз елін шексіз мақтанш тұтатын көп ұлтты және көп дінді халқы бар әсем де мейірімді астанамыз, міне осындай қала.

Бұл күндері Астана және Президент деген екі ұғымды ажыратуға мүмкін емес. Себебі, Астананы Президент салды, ал Астана Президенттің өзінің және барлық қазақ халқының да мәртебесін көтерді.

Лекциямызды Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1998 жылғы жаңа жылдық құттықтау сөзіндегі астана туралы пікірімен аяқтағымыз келеді. «Қазірдің өзінде еліміз жаңа қарқынмен, жаңа ырғақпен өмір сүріп, енбек етіп жатыр. Астана Ақмолаға көшіргенде де осындай мақсат көзделген еді. Осынау тарихи қадамның қадіріне замандастарымыз да, келер ұрпағымыз да жететін болады»

Астана жылдам дами бастады. Елбасының қалауын дұрыс ұққан халқымыз астана құрылысына қызу қатысып, елордалық болуға ынтығасы оянды. Нәтижесінде Астана тұрғындарының саны 2002 жылдың өзінде 2010 жылға жоспарланған көлемнен асып кетті. Сонымен қатар, тұрғындар санына шаққандағы өңірлік жалпы ішкі өнім айтарлықтай өсті. Сөйтіп, Астана қаласының ІЖӨ-сі 2006 жылдың өзінде доктор К.Курокаваның 2030 жылға жасаған болжамынан екі есе асып түсті.

Ел экономиясы мен Астананың жедел дамуы Бас жобаны толығымен қайта жасауға итермеледі. Отандық мамандар бұл мақсатта көп тер төкті. Әлемдегі дамушы қалалардың тиімді іс-әрекеттері мол тәжірибелерін зерттеп, зерделеп ортақ ойға ойысты. Сондағысы, XXI ғасырдағы қоғам мен техникалық

дамудың қарқын алуына байланысты дамушы ірі қалалардың Бас жоспарларын мамандандырылған ғылыми – зерттеу институттары ғылыми негізде жүргізуі керек деп тұжырым жасады.

Астанамыз ЭКСПО-2017 Халықаралық көрмесін өткізу мәртебесін жеңіп алғаны мәлім. Көрмеге арналған ғимараттар мен нысандарды түрлі дамушы елдер салатыны белгілі. Бірінші, «Жабық қала» тұрғын үй кешені. Оның орасан зор күмбезінің астында толық инфрақұрылымы бар бүтін бір шағын аудан орналасады. Жыл мезгілінің кез-келген уақытында бұл жерде тұрақты ауа температурасы сақталады. Жоба 10 мың тұрғынға есептелген. Жабық шар секілді домалақтың астында екі шақырымды алатын бұл қаланың барлық нысандары метро сынды бір-бірімен жалғастырылады [4].

Мыңжылдық аллеясы. Ол бойынша көне Созақ қаласының орнына жаңа қалаға қарай тарих даңғылы тартылып, университет қалашығына барып тіреледі. Даңғыл экспланада түрінде тарихи кезеңдерді бейнелейтін көріністерге толы болады. Халықаралық әуежай. 2030 жылға дейін күніне 1200 адамға, жылына 7 млн. жолаушыға қызмет көрсететін тағы бір халықаралық әуежай салынады. Оның құрылысы Көкшетау тас жолындағы Шортанды немесе Қарағанды тас жолындағы Аршалы аймағында бой көтереді. Бұған қоса, біреуі жүк, екіншісі жолаушыларға арналған екі сапаржай ашылады. Бірі өнеркәсіп аймағында, екіншісі, Мүсірепов көшесінде орын тебеді.

«Слалом-үйі» жобасы. Қаламызда төбесінде шаңғы тебетін үй салынады. Жоба ерекшелігі – төбесінде шаңғы тебетін трассасы болады. Бұл тұрғын үй мен шаңғы кешені бір-бірімен араласпайды, функционалдық жағынан [5] бөлек. Мұндай айрықша жоба әлемде әсірше жоқ көрінеді. Оның төбесінде айналма шаңғы тебу жолы ашылмақ. Бұл үйдің 75 метр биіктіктегі төбесіне арнайы лифтімен тез арада көтеріледі. Онда шаңғы жолының ұзындығы - 350, ені 24-26, екі жағы 4-5 метр биіктікте қоршалады, ұзындығы 1 шақырымға дейін созылады. Қауіпсіздік талаптары толықтай сақталады. «Абу – Даби Плаза». Қазақстанда және Орта Азияда ең биік ғимарат болады. Ғимараттың биіктігі 382 метр болса, ішкі аумағы 280 000 шаршы метрді құрайды.

Бүгінде елорда осылай жасыл желекке бөленіп түлеп, түрленіп жатыр. Ақылды қала – Астана аспанға ұмсынып, қанатын кеңге жайып келеді. Елорданың ертеңі ертегідей ғажайыпқа толы, мәнді де сәнді болатыны аян. Астана – заманауи сәулеткерлердің, қазіргі архитектураның мүмкіндіктері толық көрініс тапқан шаһар. Астана – республикамыздың ірі саяси-әкімшілік, іскерлік және мәдени орталығы. Ол – 1999 жылдың өзінде ЮНЕСКО-ның «Бейбітшілік қаласы» сыйлығын жеңіп алған. Ол – Әлем астаналары халықаралық ассамблеясының мүшесі. Астанамыздың мақтан тұтар сан қырлы қасиеттері көбейіп келе жатқандығы қуантады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекеттің астанасын Ақмолаға көшіру туралы Жарлығын шет ел басшылары түсіністікпен қабылдап, геосаяси мәнге ие деп бағалауда. Еуразия құрлығының дәл «жүрегінде» орналасқан Астананың ХХІ ғасырда халықаралық саясаттағы маңызды орталыққа айналу мүмкіншілігі бар [6]. Жаңа астананың Алматы қаласына қарағанда көркеуі үшін өндірістік объектілер, әлеуметтік инфрақұрылымдар, әуежайлар, әлемдік деңгейдегі офистер және қонақүйлер салу жағынан көптеген перспективалық артықшылықтары бар. Еліміздің астанасын көшіру халықаралық байланысты тереңдетуге үлкен септігін тигізбек. Мемлекет астанасының орналасу орны болашақта жолаушылар және жүк тасымалдаудың, сонымен қоса телекоммуникацияның, үлкен халықаралық транзитті жолдар торабының түйісетін орталығы болмақ. Атап айтқанда, кіндік қала Еуропа елдерін Азия Тынық мұхит аймағының жылдам дамумен келе жатқан аудандарымен тез және сенімді түрде байланыстырады. Бас қаланың Астана деген атауына келетін болсақ, оның біршене негіздері бойынша артықшылығы бар. Атап айтқанда, оның бір ғана түсіндірмесі бар және де бұл сөз нақты айшықталған мәнге ие. Астана атауы ешқандай да келеңсіз саяси немесе тарихи ұғындыруларға салынбаған [7]. Жаңа атау құлаққа жағымды естіледі және графикалық тұрғыда мемлекеттік тілде де, сондай-ақ негізгі халықаралық тілдерде де сәтті көрінеді, оның үстіне естілу әуезі іс жүзінде ешқандай өзгеріске ұшырамайды. Қазақстанның территориялық бөлін-бейтін біртұтастығы Ата Занда бекітілген. Қазіргі егеменді еліміздің шекарасы республиканың қауіпсіздік кепілі болып табылатынын бүкіл әлемдік қауымдастық таныған. Қазақстан астанасының көшуі республикадағы этникалық ахуалды нығайтуға және біздің елдің халықаралық ынтымақтастықтың белсенді мүшесі болуға бағытталған. Жаңа Астананың жарқын келбеті қалыптаса бастады. Бұрын Астананы тыңгерлердің астанасы ретінде біліп келсек, енді тәуелсіз Қазақстанның бас қаласына айналды. Бұл – үлкен мәртебе. Жаңа, тәуелсіз Қазақстанды бейнелейтін жаңа елордамен қазақстандықтардың барлық ұрпақтарының арманы мен үміті астасып жатыр. Астана, бір жағынан, жаңа Қазақстанның мақтанышына, екінші жағынан – ұлттық идеяны орнықтырудың және елді біріктірудің нышанына айналды. Ол елдің орталығында, тарихи кезеңдерде Еуропа мен Азияның транзиттік күретамырын байланыстырған, дамыған индустриялық өңірде орналасқан.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Алаштың ардағы / Құрастырғандар Е.Тілешов, Г.Әріпбекова. – Астана: Зерде, 2008. – 240 б.*
2. *Н.Ә.Назарбаев. «Евразия жүрегінде». – Астана, 2005 жыл.*
3. *Энциклопедия. – Астана*
4. */Казахстанская правда. 1998-2011 гг.*
5. *Ермекбаева Г. /Егемен Қазақстан, 5 шілде 2013, Айбыны асқақ шахар. – 3 бет.*
6. *Назарбаев Н.Ә. «Қазақстандық жол». – Қарағанды, 2006 жыл.*
7. *Қазақ совет энциклопедиясы. 1 том. – Алматы, 1972 ж. – 521 бет.*

ӘОЖ 94(4)»375/1492»

Б.С.Тұрлыбай¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.,
T.bakyt94@mail.ru*

АҒЫЛШЫН РЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

XVI-XVII ғасырда христиан діні мен католик шіркеуі үлкен дағдарыстарды бастан кешті. Батыс Еуропалық реформациялық қозғалыстар барысында жаңа конфессия - протестантизм және оның көптеген бағыттары пайда болды. Бұл шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарға түпкілікті әсер етті. Реформация - Батыс Еуропа өркениетінің жаңа заманға қарай жасаған ең батыл қадамы және кейінгі орта ғасырлардың басты оқиғаларының бірі. Мақаланың маңыздылығы, батыс Еуропа өркениетінің жаңа заманға бетбұрысы ағылшын тарихының оқиғаларынан да көрініс табатындығын, сонымен қатар аталған кезеңде билік жүйесі қандай болғандығын және несімен ерекшеленетіндігі қарастырылған.

Түйін сөздер: Реформация, Англия, Ағылшын реформациясы, Генрих VIII.

Аннотация

Б.С.Тұрлыбай¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, магистр

НАЧАЛО АНГЛИЙСКОЙ РЕФОРМАЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

В данной статье рассматриваются проблемы становления новой системы взаимоотношений светской и духовной власти в XVI веке на примере Англии. В XVI-XVIII веке католическая церковь христиан пережила несколько глубоких потрясений. Из за реформации в Западной Европе возникло новое течение христианства - протестантизм. Это повлияло на отношения между церковью и государством. Реформация это смелый шаг, сделанный к новому времени в позднем средневековье Западно - Европейской цивилизацией. Значимость статьи заключается в рассмотрении системы правления и ее особенности, проделанной западноевропейской цивилизацией в период реформаторской деятельности в Англии.

Ключевые слова: Реформация, Англия, Английская Реформация, Мартин Лютер, Генрих VIII.

Abstract

B.S. Turlybay¹

¹al-Farabi Kazakh National University, master

THE BEGINNING OF THE ENGLISH REFORMATION AND FEATURES

The article deals with the problems of establishing a new system of relations between the secular and spiritual power on the basis of examples of England the XVI century. In the 16th and 18th century, the Catholic Church of Christians experienced several deep upheavals. Because of the reformation in Western Europe, a new trend of Christianity arose - Protestantism. This affected the relationship between the church and the state. The Reformation is a bold step, made to a new time in the late Middle Ages by Western European civilization. The significance of the article is to consider the system of government and its peculiarities, done by Western European civilization during the period of reform in England.

Keywords: Reformation, England, the English Reformation, Martin Lyuter, Generic VIII.

XVI-XVII ғасырлар тоғысы - жаңа заманның басы және Батыс Еуропадағы орта ғасырдың кешеуіл кезеңі. Бұл дәуір - саяси-әлеуметтік ұлы оқиғалардың уақыты ғана емес, қоғамдық ғылымдар, оның ішінде тарих ғылымында үлкен жаңалықтар ашылып жатқан мерзім. Сондай-ақ, ғылыми методологиялық тұрғыдан да іргерілеулер жүреді. Адамзат тарихын ежелгі, орта ғасырлар және жаңа заманғы дәуірлеудің де нақ осы уақытта қалыптасқанын айтса да жеткілікті. Бұдан бөлек қазіргі заманауи халықаралық қоғамдық-саяси институттар да XVI-XVII ғасырларда қалыптасқандығын айта кеткен жөн. Бұл жайттың

шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарға да тікелей қатысы бар. Жалпы Европа елдерінде ең ірі оқиғалардың бірі және мәдени-тарихи дамудағы басты кезеңі - Реформация дәуірі болып саналады.

Реформация - XVI ғасырда Батыс және Орталық Еуропада кең қанат жайып, феодалдыққа қарсы сипатты иеленген және католицизмге қарсы күрес түрін қабылдаған қоғамдық қозғалыс [1, 163 б.]. Реформацияның басталуы - «қайта жаңғыру» мәдениетінің соңғы кезеңімен сәйкес келеді. Демек, бұл діни қозғалыс адамзат баласы басынан кешірген прогрессивтік төңкерістердің ішіндегі ең ұлы мәдени төңкеріс - «қайта жаңғыру» дәуірінің заңды жалғасы болып саналады. Реформация - XVI ғасырдың бірінші ширегінде Германияда дүниеге келген діни-идеологиялық және әлеуметтік-саяси қозғалыстардың бірі. 1517 жылы тезис болып шыққан Мартин Лютердің индульгенцияға қарсы сөйлеген сөзі Германиядағы реформацияның басталуы болып саналады. Мартин Лютер (1483-1546) - неміс ойшылдарының бірі және қоғам қайраткері, Германиядағы университеттердің бірінде теология профессоры. Мартин Лютер «адамдар күнәдан шіркеу қаулыларының, папа үкімдері мен нұсқауларының күшімен құтылмайды, күнәдан құтылудың басты жолы Киелі кітапты оқу, оған толық сену» деді. Лютердің шкірінше, шіркеу мен дін иелерінің міндеттері тек Киелі кітаптың мазмұнын түсіндіру, христиандарды сол арқылы «сенімге» жетелеу еді. Ол христиан дінінің католиктік бағыт түрінде қалыптасқан кейбір қағидаларын қайта қарап оны жаңғыртуға ұмтылушылар мүдесін қозғайды [2, 58 б.]. 1517 жылы Лютер шіркеу озбырлығы мен папа индульгенциясына қарсы көзқарасын білдіретін үндеуін - «95 тезисін» таратты. 1520 жылы Лютер папа зорлығына қарсы күресті бүкіл неміс ұлтының ісі деп жариялады. Сөйтіп Лютер дінбасыларының барша жұртқа үстемдік етпекші болған әрекетіне қарсы шықты. Ол осылайша папа шіркеуінің озбырлығынан құтылмақшы болған бюргерлердің жалпы ниетін білдірді. Лютер мемлекеттік мекемелердің билігін күшейтуге шақырды. Лютер әділетсіздікке қарсы күш қолдануды жақтамады. Әділеттілікке тек үгіт-насихат, түсіндіру, көзін жеткізу сияқты заңды жолдармен жету керек екенін айтты. Шыдамдылық танытуға үгіттеді. Бұған Римдік - католиктік шіркеудің қарама-қайшылықтарға толы идеологиясына көңілі толмаушылықтан және шектен шығушылығы себеп болды. Бұл қозғалыс ескі орта ғасырлық тәртіптеріне қарсы болды.

Реформация - жаңа капиталистік қарым-қатынастарға жол аша отырып, адамның ойлауы мен дүниеге деген көзқарасын өзгертуді мақсат етті. Христиан дінінің жаңа тармағы протестантизмнің өмірге келуіне жол ашылып, ол жаңа діни әлеуметтік, қоғамдық құрылыстың жаршысына айналды. Ол үрдістер бірқатар елдерге ұзақ уақытқа созылса, бірқатарында жедел түрде жүрді. Германиядағы реформация алғашқы үндеуі болды. Швейцарияда, Францияда және Англиядағы реформацияны корольдік өкіметте жоғарыдан жүргізсе, Италия мен Испанияда мүлдем жүргізілмеді.

Англияда Генрих VIII король болған кезеңде реформацияның алғышарттары қалыптасты. Генрих VIII-ші басқаруы барысында ағылшын абсолютті монархиясының белгілері анық байқала бастады. Эдуард VI-шы 1547 ж. таққа отырған кезде, ол он жасар бала болатын. Ол Генрих VIII-шімен оның үшінші әйелі Джейн Сеймурдың баласы болатын. Эдуард VI-шы өзінің кәмелеттік жасына жетпегенінше оның әкесінің інісі герцог Сомерсет «корольдіктің протекторы» міндетін атқарып, бұл лауазымда 1550 жылға дейін отырады. Сомерсеттің Англия мен Шотландияны біріктіру идеясы сәтсіз болып, тіпті шотландықтарды өзіне қарсы қояды. Ол Шотландияға басып кіріп, Пинки-клейде жеңіске жетсе де, бұл істен басын тартуды жөн көреді [3, 97 б.].

Осы кезде Шотландықтарға көмекке француздар келіп, Мария Шотландская мен Франция дофині өзара неке құрады. Сомерсеттің ішкі саясаты да сәтсіздікке толы болған. Әлеуметтік және экономикалық жағдайды жақсарту талпыныстары керісінше оны әлсіретеді [4, 124 б.]. Ал 1550 жылы ол кеткен соң Эдуард VI-шы басқаруы кезінде граф Уорвик мемлекеттік істермен айналысады. Бірақ, Уорвик жас корольдің өлетінің біле тұра таққа Марияны отырғызбас үшін, 1553жылы өзінің ұлына Генрих VIII-нің кіші қызының немересін Джейн Грейнді үйлендіреді. Алайда бұл ойы сәтсіздікке ұшырайды.

1534 жылы король ағылшын шіркеуін Римнен азат деп танитындығын мәлімдеп жариялады. Мемлекет билігінің реформацияны жүргізушілерді қолдап теліктерінің бір арнадан шығуы ағылшын реформациясына өзгеше сипат берді. Осы қадам елдің ішкі бөлігінде діни-саяси майданда күрестер жүруге алып келді. 1535-1558 жылдары билік жүргізген Мария Тюдор королева болған кезеңде реформаторларға қарсы қатаң күрес жүрді [5, 241 б.]. Халық оны қатыгездігіне байланысты «қанішер» деп атап кетті. Генрих VIII-ші кезінде парламент корольге көмектесе отырып, біршама көп жиналатын.

Эдуард VI-шы басқарған кезде Англияда Реформация жаңа қарқынмен дамып келе жатқан. Англия тарихында бірінші рет доктриналар мен христиан діні заң жүзінде іске асырылады. 1549 жылы жалпы сыйыну туралы кітапты міндетті түрде пайдалану шешімі қабылданады.

Бұл кітап католиктік тектен тұрған. 1552 жылы шыққан сыйыну кітабында континенталдық реформаторлар бағыты туралы жазылған. 1553 жылы Эдуард VI-шы 6 шілдеде 16 жасар король болып қайтыс болады. Эдуард VI-шы қайтыс болған соң жаңа ақсүйектер католичка Мария Тюдордың таққа отыруын болдырмас үшін, мемлекеттік төңкерісті ұйымдастырмақшы болады. Алайда ол 1553 жылы 19 шілдеде Лондонда королева деп жарияланады. Жаңа королева ескі дінді қабылдай отырып, шығыс графтігерде реформа жүргізіп олардың көмегін өзіне қамтамасыз етеді. Ол Эдуард VI-шы кезіндегі

епископтарды қайтадан приходқа алып, ал олардың орның алып отырғандарды өздерінің орындарынан босатады. Сонымен қатар Мария реформаторларды Англиядан қуады, ал жаңа дінді қайта қабылдағандарға ешқандай зорлық-зомбылық жасамайды [3, 132 б.].

Парламенттік акт бойынша Эдуард VI-шы қабылдаған діни шешімдерді өзгертеді: сыйыну кітабындағы священниктерге неке құру құқығына және епископтерді патент беру арқылы сайлауға тыйым салады. Генрих VIII-шінің соңғы дәстүрлі өмір сүру салтына көшу барлық жерде жүргізіледі. Бұл кезде оппозиция болған, бірақ қоғам ескі тәртіпке өтуге қарсы шықпаған. Алайда кейін папа билігінің орнауы және оларға жерлерді қайтарып беру мәселелері үшін халық арасында толқулар басталады. Жалпы осы Мария Тюдордың ең үлкен қателігі – Филипп Испанскиймен неке құруы. Өйткені, осы неке құру туралы хабарлама, халық көтерілісіне әкелді. Көтерілісшілердің негізгі күші Лондонға жылжып келе жатқанда королева оны тоқтата алған. Осыдан кейін Мария өзінің саясатын қатаң жүргізе бастайды. 1554 жылы оның некесі заң жүзінде қабылданады. Ал папа билігінің рухани юрисдикциясының көтерілісі оның наразылығын одан сайын өрістетеді [4, 376 б.].

Енді осыған байланысты Үшінші парламент еретиктерге қарсы заң қабылдап, (1528 ж.) Англияда папа билігінің кеңеюіне тыйым салады. Бұл заңдарды жүзеге асыру үшін бұрын шіркеулерге қатысты болған жерлерді тиіспеуге үде беру керек болды [3, 219 б.]. Алайда бұл шаралар керісінше оппозицияны күшейткеннен кейін, Мария Тюдор репрессия жолына түседі. Сонымен қатар оның сәтсіз болған некесі Англияны Франциямен соғысқа әкелген: 300 еретик өрттелінеді, королева беделі түсіп және экономикалық әлсіздікке әкеледі. Сөйтіп, 1558 ж. 17 қарашада Мария Тюдор қайтыс болады.

Мария Тюдор ағылшын шіркеуінің католиктік орталықтан алшақтамауын қалады. Сондықтан да ағылшын шіркеуінің өзгеше болуын талап етушілерді жазалауды ұйымдастырып отырды. Тек Генрих VIII-дің екінші қызы Елизавета билікке келген кезде ғана Англия католиктік орталық басқарудан алшақтады. Англия шіркеуі ұлттық деп танылды [2, 75 б.]. Шіркеу мемлекеттің құрылымына өтіп, королдің қамқорлығына алынды. Әрине, Англияның бұл қадамдары Рим мен өзге де Еуропаның католиктік мемлекеттерінің терс пиғылдарын туғызды. Солардың көш басында Испания тұрды. Филипп II Испания тағына отырған кезден бастап Англиямен түрлі бағыттағы бәсекелестік жүрді.

Қайсар да ақылды королева Елизавета елдің ішкі бөлігіндегі арандаушылықтарды реттей отырып, сыртқы саясатта да табысты әрекеттер жасады. Англияның теңіз ісіне машықтығын арттырды. Англиядағы шіркеу саясаты халықаралық аренада қарама-қайшылық тудырды десек қателеспегеніміз болар еді [4, 136 б.]. Англияда абсолюттік монархия қабылданды. Мария Тюдор қайтыс болғаннан кейін, Генрих VIII-ші мен Анна Болейннің қызы Елизавета Тюдор (1558-1603 жылдары) таққа отырады. Елизавета I-нің билігі ағылшын абсолютизмінің дамуында кульминационды пунктке айналған. Осы кезде абсолютті монархиямен жаңа дворяндар және буржуазия арасында келіспеушілік қарқынды түрде дамып жатты.

Елизавета билегенде Англия толығымен аграрлы ел болған. Халықтың көп бөлігі: 4,5 млн. адам деревняларда тұратын. Жалғыз ірі қала Лондон болатын. Оның тұрғындарының саны 1534 – 1660 жылы 8 есе көбееді (60 мыңнан 460 мыңға дейін). Осыған байланысты Англияда шаруашылық өмірдің интенсивті түрде дамуы қарқынды жүреді. Ол негізінен аграрлы облыстарда байқалынды. Сонымен қатар Тюдорлар реформалары «ақшалы адамдардың» қолына, яғни джентрилерге көптеген жерлер бөліп берді. Нәтижесінде кедей шаруалар өздерінің азық-түліктерінен және жерлерінен айырылады. Деревняларда жерлердің ірі капиталистік арендасы таралады, және феодалды тәртіпке бағынбаған фермерлер көбее түседі. Елизавета I-ші таққа отырғаннан соң, оның үкіметі ағылшын шіркеуінің құрылымын қайта өзгертті [5, 345 б.].

Яғни, ағылшын королі басқарған Римге тәуелсіз ағылшын шіркеуі қайта құрылады. Бұл шіркеуде епископтер корольге бағынатын болды. Өзінің догматтық негізі бойынша католиктік шіркеуден айырмашылығы аз болған. Ал жаңа катехизистің нақты белгіленбегені үшін, оның мән-мағынасы әртүрлі түсіндірілетін.

Королева шіркеу істерін реттеу және республикаландыру тенденцияларын жою мақсатымен, оның үкіметі Кальвиннің ілімі бойынша реформацияның жақтаушыларымен үнемі күрес жүргізіп отырды. Швейцар реформаторы Жан Кальвиннің (1509-1564 жылдары) еуропалық буржуазияның мүддесін көздеген протестантизмнің ең радикалды түрі болған. Кальвиннің негізгі идеясы – адамзатты қорғау ілімі. Яғни қорғауға тек құдай таңдаған адамдар алынады деген. Негізгі мәнге кальвинистік шіркеудің республикандық ұйымы иеленіп, оның пасторлар мен старейшиналарын оларға сенетіндермен сайланатын. Жалпы осы кальвинизм бірінші қорлану кезеңіндегі буржуазияның дініне айналады.

XVI ғасырдың 60-жылдары протестанттар-кальвинистер Англияда «пуритандар» (purus – таза) деп аталына бастайды. Пуритандар қатарына білімді, рухани адамдар жатады. Оларды жаңа дворяндар мен буржуазияшылдар қолдаған. Осы пуритандардың идеологы және басшысы Картрайт старейшиналармен қауым мүшелерінің бай ақсүйектерінен тұратын шіркеулік одақты құрғысы келді. Сол себептен Картрайттың жақтаушыларын пресвитариандар деп атаған. Пуритандардың сол жақ қанатын Браун басқарған. Ол ағылшын шіркеуінен толық тәуелсіздікті, қауымның дінбасыларының дербес іс-әрекет етуін талап етті. Ал оның қол астындағылары индипенденттер деп аталған.

Елизавета кезіндегі пуритандармен күрес XVI ғасырдың 90-шы жылдары. Қарқынды дамып, көптеген пуритандықтар сотқа, жазаға тартылған [6, 498 б.].

1593 жылы статус бойынша пуритандарды қудалаушылыққа ұшыратып, нағыз пуритандарды өлім жазасына тартады. Пуританизм осы кезге қарай дамып келе жатқан буржуазды оппозицияның туына айналғаннан кейін үкімет бұдан үрейлене бастайды Король немесе королева шексіз билікке ие болып, шіркеу мен сенімнің тұтастық кепіліне айналды. Англиядағы болып жатқан өзгерістер Францияға да әсер етпей қоймады. Франция королі І Франциск 1539 жылы француз тілін мемлекеттік тіл ретінде бекітті. Бірақ бұл елде діни саладағы реформалар түрлі шиеленістерге алып кеп соқты. 1559-1598 жылдарды қамтыған 30 жылға созылған «діндарлар соғысы» деп аталатын соғыс ағымы болды. Рип папасы реформациямен күресу үшін 1540 жылы «Исус қоғамын» құрды. Оны испандық дворян Игнатий Лайоло басқарды [4, 136 б.].

Негізі бұл соғыстар католик шіркеуінің озбырлығына, кертартпалығына бағытталды. Соның бір мысалы 1572 жылы протестанттарды қырғынға ұшыратқан «Варфоломей түніндегі» 30 мың адамның өлтірілуі еді. Рим папасының құзыреті Польшадағы, Италия мен Оңтүстік Германиядағы реформацияларды бас алды. Францияда 1593 жылы король Гнерих IV католик дінін мойындаған соң аяқталды. Осы Еуропадағы реформациялардың жүру және аяқталу үрдістерін сараптай келе Англияның толық дербестікке қол жеткізгендігіне көз жеткіземіз [6, 525 б.].

Англияның Рим папасының ықпал аймағынан шығып, соғыстарсыз өз мүддесін орната алуы оның географиялық алшақтығы мен орналасу нүктесінен деп білуге болады. Англияны Наполеон Бонапарт пен Гитлердің жойқын шабуылынан құтқарған аралдық орналасуы осы кезеңдер барысында да әсер еткен тәрізді.

Англия реформациялардың жүргізілуі нәтижесінде соғыстар алаңынан толық құтылды деуге әсте болмайды. Испаниямен болған соғыстар ауанын алсақ та жетіп жатыр. Бірақ, Испаниямен болған қақтығыстарды тек діни өзгешелікпен шатастыруға бомайды.

Реформациялардың нәтижесінде Англия өзінің қоғамы мен әлеуметін толық еркіндікке аша алды деуге болатын. Англияда король абсолюттік билікке қол жеткізді. Англияның жедел дамып, капитализмге аяқ басуына католиктік шеңберден шығуыда аз ықпал етпеді десек қателеспегенеміз.

Ағылшын реформациясының өзіндік ерекшеліктері болды. Атап айтқанда, оның барысында XVI ғасырда англикан шіркеуі пайда болды. Бұл шіркеу қазіргі таңда да басқа құрлықтық Батыс Еуропа ұлттық шіркеулерінен ерекшеленеді. Ең бірінші кезекте өзгерістердің сабырлы сипаты, ішкі шіркеу істеріне белгілі бір дәрежеде король үкіметінің араласуы, үкімет тарапынан ұлттық мүденің қорғалуы. Англикандық шіркеу де басқа протестанттық ағымдар сияқты шіркеудің мемлекеттік жүйедегі орнын заман талабына сай өзгертуді талап етті, сонымен бір уақытта жаңа шіркеу абсолюттік монархияның тілеулесі әрі тірегі болды. Жаңа тұрпаттағы англикан шіркеуі Генрих VIII Тюдордың басқарған жылдары қалыптасты.

Ағылшын реформациясының тағы бір басты ерекшелігі оның «жоғарыдан» жүргізілуі болды [7, 498 б.].

Қорыта келгенде, Ағылшын реформациясына көрнекті тарихи тұлғаларды дүниеге келтірді. Ағылшын реформациясының басталуы ерте XIV ғасырдан басталады. Сол уақытта Римдік шіркеу өкілдерін наразылықпен қарсы алған болатын. Католик шіркеуі Англияның экономикалық шарттарына кері әсер етіп, халықтың дәстүрлі құндылықтарына қанаушылық әрекеттер жасады. Реформация толқыны Англияда билік тарапынан да қолдау тапты. Билік реформацияның ауқымдылығына көз жүгірте отырып, өзінің мүддесін қорғауға тырысты. Реформацияның салдары Англияда орталық биліктің күшеюіне алып келді. Абсолюттік монархияға жол ашылды. Бірақ, ағылшын реформациясы мемлекеттің пайдасына шешілгендігін айқындауға болады. Англия қарқынды дамуға қол жеткізіп, әлемдік державаға айналды. Жалпы, реформацияның ағымына ұшыраған батысеуропалық елдер ұлттық көзқарас, экономикалық даму тұстарынан реформацияға ұшырамаған елдерден өзіндік айырмашылықтарға ие болып қалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмағұлов Қ.Т., Мырзабекова Р.С. *Орта ғасырлар тарихы: оқу құралы.* – Алматы: Қазақстан университеті, 2015. – 254 б.
2. Жұмағұлов Қ.Т. *Из истории средних веков.* – А.: КазГУ, 1993.
3. Лютер М. *Избранные произведения.* – СПб., 1994. – 383 с.
4. Дэвел К. *Англия. История страны.* – М.: Эксмо; – СПб.: Мидгард, 2007. – 480 с.
5. Мор Т. *Утопия/Пер.с лат. Ю.М.Каган.* – М.: Наука, 1978. – 417 с.
6. Кареев Н.И. *История Западной Европы в новой время.* – М., 1954. – 646 с.
7. *История Европы. Т. 3.* – М., 1993. – 654 с.